Sarajevo, januar—mart — 1891 — Сарајево, јануар—март.

Glasnik
zemaljskog muzeja
u
Bosni i Hercegovini.
Knjiga I. Godina III.

Гласник
земаљског музеја
у
Босни и Херцеговини.
Књига I. Година III.

Uredništvo:
Sarajevo, zgrada zemaljske vlade.
Administracija:
Sarajevo, zemaljska štamparija.
Godišnja cijena Glasnika sa poštarinom 2 for. a. vr.
Pojedine knjige stoje sa poštarinom 80 nč.

Уредништво:
Сарајево, зграда земаљске владе.
Администрација:
Сарајево, земаљска штампарија.
Годишња цијена Гласника са поштарином 2 фор. а. вр.
Поједине књиге стоје са поштарином 80 нч.

Rimski grad Domavija u Gradini kod Srebrenice u Bosni i tamošnji iskopi.

Priopćio rudarski satnik V. Radimsky.

Kad je godine 1879. rudarski savjetnik dr. Em. Titze prigodom geološkog izučavanja Bosne došao u Srebrenicu, našao je doduše u tamošnjeg žiteljstva općenitu tradiciju o nekadašnjem rudokopu, koji je tamo negdje bio, ali nitko ne umjede reći, na kojem se je mjestu kopala ruda. [1])

Dr. Titze, koji je prvi put na brzu ruku promotrio zemljište, nije onda našao nikaka traga starom rudokopu, nikakim jamama, ni odvalima (Halden) kovina i ruda. Po prostranim troskovištima uz različite potoke u okolici, gdje je u troski bilo do 13 postotaka olova s primiješanim srebrom, mogao je jedino suditi, da su se u okolici srebreničkoj kopali i talili olovni sjajnici i srebro iz njih vadilo.

Zaslužna radnja dra. Konst. Jirečeka pružila nam je vijesti o raznovrsnoj sudbini, koja je stizala varoš Srebrenicu, a s njome i tamošnji rudokop u srednjem vijeku. Po toj radnji spominje se Srebrenica prvi put godine 1376., kada je već bila živo trgovačko mjesto i kad je ondje bila dubrovačka naseobina. Godine 1410. zauzeše je Magjari, od 1411.—1440. bila je pod srpskom, od 1440. do 1443. pod turskom vlašću, a 1443. opet pripade Bosni. Ali otuda se je izrodio dugotrajan rat izmegju Bosne i Srbije, koje su se otimale za ovo znamenito rudarsko mjesto, pri čemu je varoš opetovanim osvajanjem sad s jedne sad s druge strane mnogo stradala. U Srebrenici, gdje se je vadilo zlato, srebro i bakar, godine 1417. kovao se je i novac. Fratarski manastir, nekoć glavni

[1]) Grundlinien der Geologie von Bosnien und der Hercegovina. Od dra Ed. pl. Mojsisovicsa, dra E. Titza i dra A. Bittnera. Beč 1880. str. 168.

manastir reda franjevačkog, koji je stajao usred varoši, spominje se 1425. godine u dubrovačkim poveljama, a razoren je godine 1686. Od njega dobila je bosanska crkvena provincija naziv „Bosna argentina“. Dubrovčana bilo je u Srebrenici još koncem XV. vijeka, a početkom XVI. vijeka propade ondje rudarstvo sasvim.

Sada je Srebrenica mala, ubava gorska varošica, nad kojom se na nekom trahitnom grebenu uzdigla mala turska utvrda, a nešto više lijep podor sredovječne gradine sa dvije kule.

Godine 1881. otpoče rudarsko društvo „Bosnia“ ondje iznova kopanje rude, pak je potankim proučavanjem i u veliko udešenim rudarskim ispitivanjem utvrgjeno, da je onuda morao biti veoma na daleko rasprostranjen rudokop.

U tome se rudokopu po načinu radnje, po dimenzijama pojedinih pravaca, kao i po iskopima i povijesnoj predaji mogu razlikovati dvije perijode, kada je bio u najvećem cvatu; prva pada u doba rimskog carstva, a druga u kasnije doba srednjeg vijeka. [1])

Rudarska naseoba rimskog vremena bila je u okolici današnjeg sela „Gradine“, a selo Sase i varoš Srebrenicu valja smatrati kao naseobine rudara srednjeg vijeka. Kako ta mjesta stoje jedno spram drugog, pokazuje priklopljeni ovdje nacrt okoliša srebreničkog *(slika 1).*

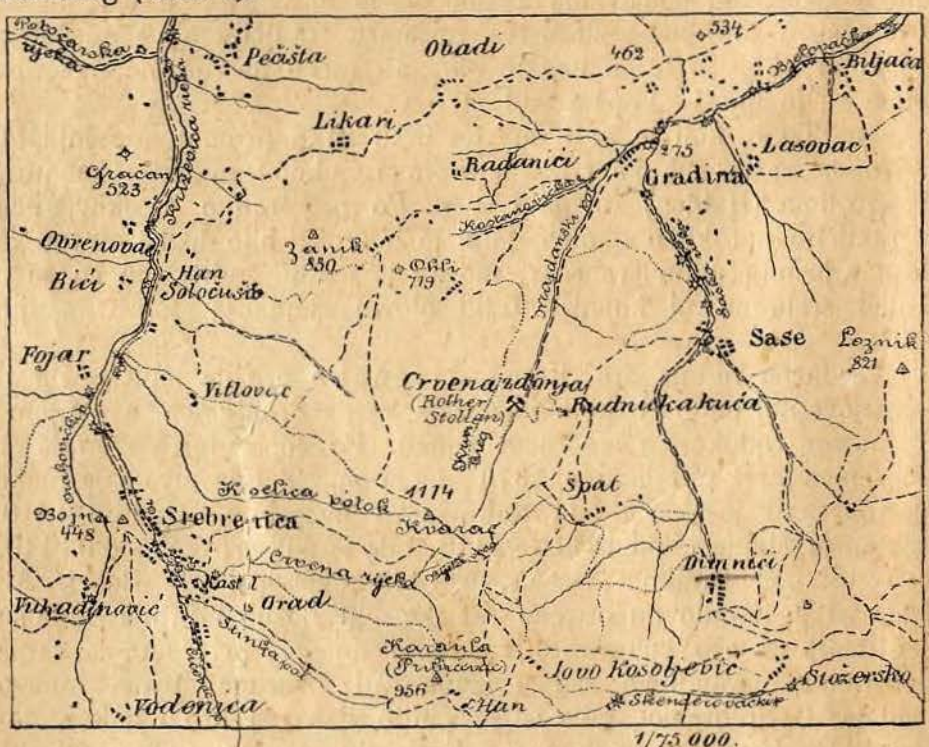

Slika 1.

[1]) Ljudevit Pogatschnig: „Glas zem. muzeja u Bosni i Hercegovini“. Sarajevo 1890. str. 125—130.

Prekopavanjem Gradine utvrgjena je velika znamenitost tamošnje rimske naseobe za povijest bosanskog rudarstva kao i cijele zemlje, te ću ja da ovdje opišem kako pojedine predmete iz rimskog doba, koji su nagjeni u najbližoj okolini toga sela, tako i rezultate dojakošnjeg prekopavanja.

Izmegju nahoda iz najbliže okoline sela Gradine valja ove navesti:

Pri udešavanju Crvene zdônje (Rother Stollen) pri Krivom brijegu vele da je god. 1882. i 1883. pri ulazu u njemu nagjen bakren dinar iz doba rimskog cara Konstantina II. (337.—340.) dakle iz veoma kasnog carskog doba. [1])

U ljetu godine 1885. našao je neki pastir u staroj jednoj jami pri Krivom brijegu potpuno očuvanu rimsku rudarsku svjetiljku, u koje je ono mjesto fitilja, gdje je gorio, još bilo čagjavo.

Sasvim slična, neozlijegjena rimska rudarska svjetiljka izišla je uz tri rimska novca i nekoliko komada olovnog sjajnika na vidjelo 1889. u ritu Ošisti sjevero-istočno od sela Dimnića, kad se je zemlja na jednom mjestu osula. Iznad toga nalazišta ima na visokom gorskom povoru ostanaka od zgrada i starih grobišta, kojih ja megjutim nijesam vidio.

Rudarska svjetiljka od Dimnića *(slika 2)* ima obični oblik rimskih ilovastih svjetiljaka i načinjena je od lugaste ilovače. Duga je 97 mm., široka 58 mm. a visoka 35 mm. Od novaca jedan je bakren, ostala su dva od bronca, ali se od zadnjih može samo jedan raspoznati, te je po sudu kustosa dra Truhelke valjda broncana medalja cara Karakale (211.—217.).

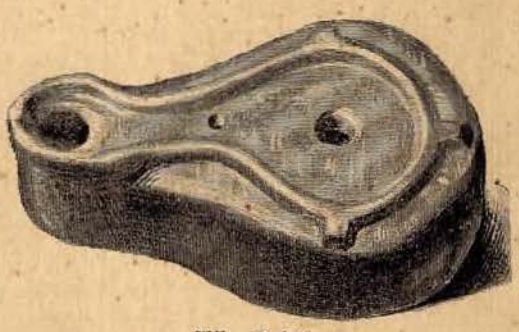

Slika 2 (2/3).

U spoljašnom zidu istočno-pravoslavne crkve u Sasima, koja nema prozora, uzidana su dva rimska kamena, koji po svoj prilici potječu od Gradine. Jedan od ovih, 131 cm. visok i 62 cm. širok *(slika 3)* nadgrobni je kamen; polje za natpis prazno mu je, a nad ovim vide se poprsja jedne žene i jednog muža, koji u desnoj ruci drži smotak. Ponešto okrnjeni timpanon pokazuje ornamenat nalik na ružu. Drugi kamen *(slika 4)* odlomak je jednog žrtvenika od 30 cm. širine i 40 cm. visine.

O prvom izdašnijem prekopavanju u Gradini dobio sam po g. nadrudaru Ljudevitu Pogatschnigu u Kvarcu, koji ga je rukovodio, ove obavijesti:

---

[1]) „Beitrag zur Kenntnis der Erzlagerstätten Bosniens". Od rudarskog nadsavjetnika Bruna Waltera. Sarajevo 1887. str. 134.

U martu 1883. naredilo je rudarsko društvo „Bosnia“ tome gospodinu, da izmjeri snagu vode u Gradini, pri čemu mu je udarilo u oči veliko mnoštvo hrpa kamenja, onuda nasutih. Vidio je nadalje, gdje je za ustavu vodenog jarka pri nekom malom mlinu upotrebljen kaneliran kamen iz korniža, što ga je gospodar mlina donio iz najbliže hrpe kamenja.

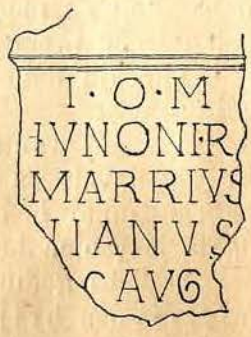

1/10

Slika 4.

Pri daljem razgledanju našao je

1/10.

Slika 3.

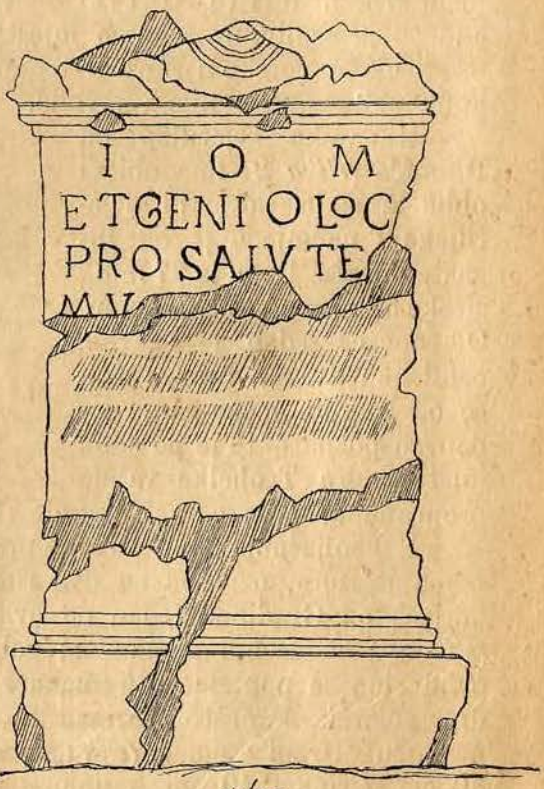

1/10.

Slika 5.

u tački *a*) (vidi nacrt razvaljenih rimskih gragjevina u Gradini, priložena tabla) poprilici 30 m. sjeverno od pronagjenog kasnije glavnog ulaza velike rimske zgrade (tabla, tačka *b*) i kao zaglavak oširoke ulice izmegju zgrada, koje su stajale sučelice jedna spram druge — ulomke ispisanog kamena, koji sastavljeni čine žrtvenički kamen, prikazan u *slici 5*. Natpis gornjeg dijela bio je izvrnut na zemlju

i sasvim je dobro očuvan, natpis dônjeg dijela pak bio je na dvor okrenut, te se više nije mogao čitati.

Ona nečitljiva dônja tri retka mora da su tek u vremenu izmegju g. 1880. i 1883. razoreni, jer mi je po dobroti gospodina kustosa dra Truhelke došao ruku prepis toga natpisa, snimljen god. 1881., a glasi ovako:

I. O. M.
ET GENIO LOCI
PRO SALVTE
MVNICIPII PO
SVERAT VSVS
ATQVE CVLTVS

Kamen ima oblik stupa, visok je 100 cm., najveća mu je širina 60 cm., a debeo je 40 cm. Natpis nije okviren, a gornji je nastavak kamena odlomljen.

Tom prilikom pokaza neki čovjek iz onoga kraja mome pouzdaniku temelj jonskoga stupa, nagjen u njegovom vrtu, gdje sadi duhan (tabla, tačka *c*) kome oblik prikazuje *slika 6.*

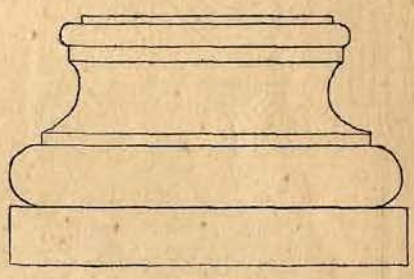

1/10.

Slika 6.

Kad su se izvodile pripravne radnje za gradnju puta do nekog tamošnjeg olovnog troskovišta, nagje gosp. Pogatschnig nadalje u proljeću god. 1884. blizu jugo-istočnog kuta velike zgrade (tabla, tačka *d*) ugao nekog golemog mramornog kamena, na kome su se vigjala latinska slova. Kad su onda god. 1884. pri izgradnji puta kamen iskopali, pokaza se, da je to spomenik velike arheološke vrijednosti.

To je stup visok 114 cm., širok 69 cm. a debeo 45 cm. Ploha za natpis okvirena je jednostavno profiliranim okvirom, te pošto kamen i s dônje i s gornje strane ima dijelom isklesanu rupu, to mora da je taj kamen imao pod sobom temelj, a gornju mu stranu da je rijesio naglavak.

Po čitanju gospodina kustosa dra A. pl. Domaszewskog [1]) glasi taj natpis ovako:

[1]) Archeolog. epigraphische Mitth. aus Oestereich. Beč 1884. sv. VIII. str. 243.

L DOMITIO
I EROTI VI
RO EX EQVES
(*T*)RIBVS TVR
MIS EGREGIO
PROCVRATORI
METALLORVM
(*P*)ANN(*O*)N
DELM(*A*)T MI
(*R*)AE INTE(*G*)RITATIS
(*E*)T BONI(*TA*)TIS
M AVR RV(*ST*)ICVS
V E DVCE(*NA*) AMICO
PRAESTA(*NTI*)SSIMO

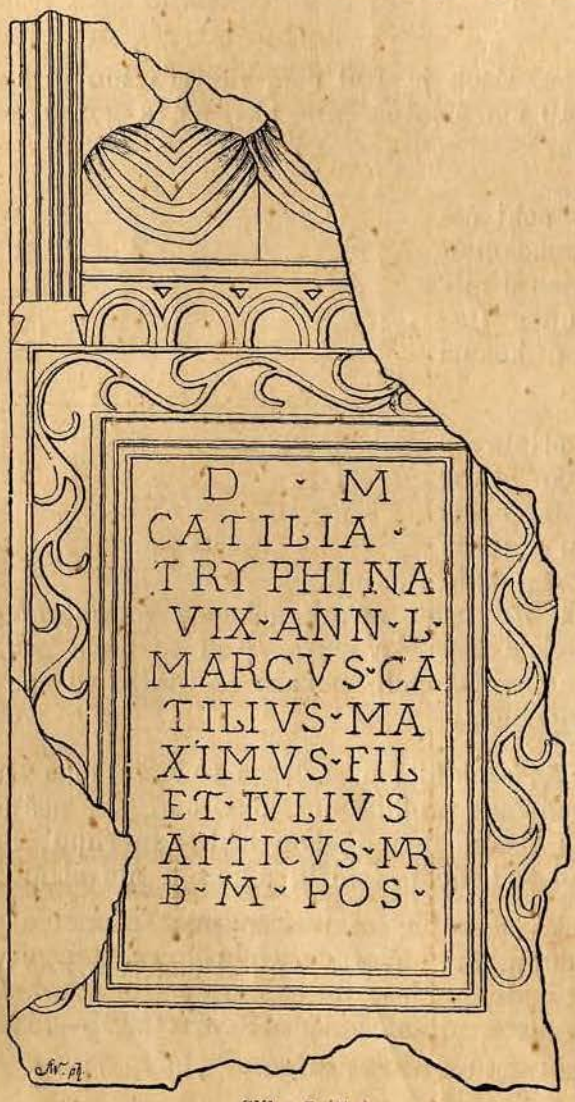

Slika 7 ($^1/_{10}$).

Po tome je taj kamen spomenik, podignut na čast Luciju Domiciju Erosu, prokuratoru metallorum Pannoniorum et Delmatiorum, a postavio mu ga je ducenarius M. Aurelius Rusticus. Po gornjem naslovu bio je L. Domicije vrhovni upravitelj svih rudnika u svoj Dalmaciji i Panoniji, t. j. u današnjim zemljama Dalmaciji, Bosni i zemlji Dunavu na zapad od ušća Tise do Bečke šume, istočnim stranama Štajerske i Kranjske. Po tome je Srebrenica za rimskog carskog doba bila jedno od glavnih mjesta rudničkih u tom prostranom području.

Krajem augusta 1884. našao je rečeni gospodin u tački *e*) (vidi tablu) na desnoj obali potoka Sase 482 m. na jugoistok od velike zgrade *b*) u Gradini ispisan nadgrobni kamen Katilije Trifine, kome oblik pokazuje pridana ovdje *slika 7.*

I taj je natpis objavio gospodin Domszewski [1]) ali je po snimku u trećem redu čitao Tryphena, dok original jasno pokazuje Tryphina.

Poslije ovih nahoda riješilo se je društvo „Bosnia“, da sa dva rudara prekopa Gradinu. To je prekopavanje rukovodio nadrudar Pogatschnig i nastavio ga je uz prekidanje od decembra 1884. sve do 15. aprila 1885.

Iskopavši jarak, naigjoše pri kopanju doskora na neku zidinu, koju okružiše jarkom od 1 m. širine. Ovaj jarak sada izdubiše zidini do temelja, koji je na nekim mjestima sizao do $2^1/_2$ m. ispod čimena. Na takav način otkriše opseg pravokutne zgrade od 41 m. dužine i 19·5 m. širine, kojoj je glavno pročelje bilo okrenuto na sjever i koja je na južnoj strani u sredini imala polukružnu apsidu, a na svakoj strani od ove pravokutnu dogradu. Po vrsti gragje u zidovima moglo se je nadalje razabrati, da je na zapadnoj strani kasnije zgradi dogragjena dograda, koja je pokvarila prvobitnu simetriju zgrade. Ta gragjevina pokriva površinu od 910 m² a ima tri ulaza, i to prostranu kapiju na sjevernom pročelju, a dvoja uska vrata na južnoj strani. Tlocrt i presjek te velike zgrade, i to po prekopavanju iz jeseni 1890. prikazuje *slika 8.*

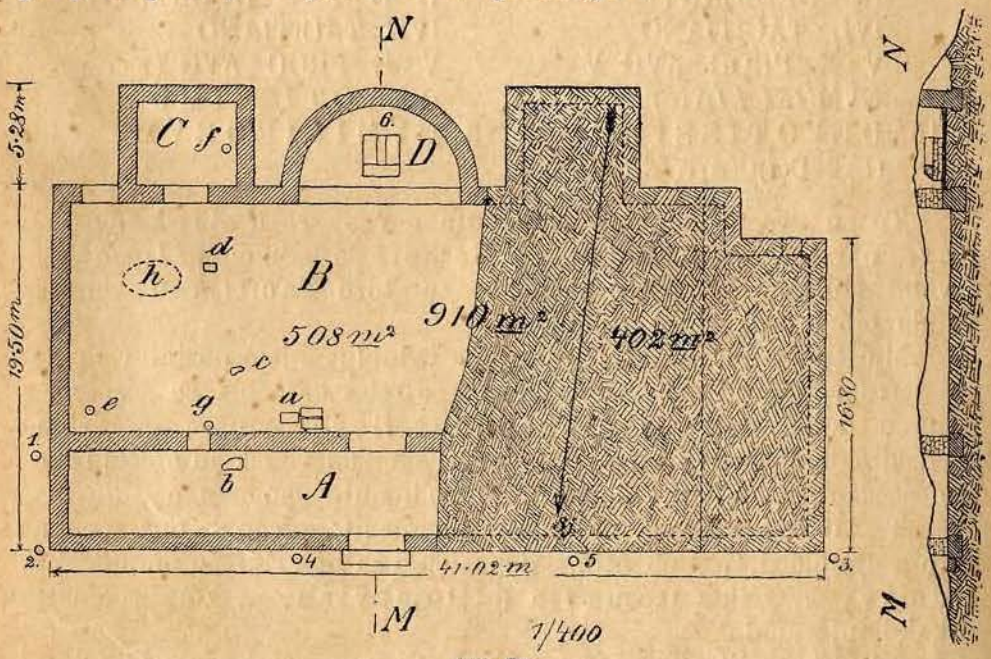

Slika 8.

Pri rečenom prekopavanju nagjena su na istočnoj strani uz temelj zgrade u tački *1.* (*slika 8.*) tri golema, tesana kamena, uzidana na način stepenica, od kojih su dva ispisana. Kamenje je bilo pismom obrnuto k zemlji, te se čini, da je služilo za stepenice, koje su vodile u nekakav podzemni prostor, ali ovaj nije otkopan. Na strani nagjena su tu dva novca cara Aleksandra Severa (222.—235.).

[1]) Arch. ep. Mitth. a. Oesterr. Beč. 1884. sv. VIII. str. 246.

Dimenzije od ona dva ispisana kamena jednake su i to: visina 121 cm. širina 56 cm. a debljina 40 cm. U sredini gornje i dônje strane bile su rupe za zagvozde olovom zaljevene, a u jednoj još je bila zataknuta gvozdena zagvozda, te se mora uzeti, da su oba kamena stajala na temeljima, a gornja im strana da je bila ukrašena naglavcima, možda poprsjima.

Natpisi na tome kamenju, okvireni jednostavno profiliranim okvirima, glase po čitanju gospodina Domaszewskog ovako:

1. IMP · CAES · M
AVREL · SEVERO
ALEXANDRO
PIOFELINV(*I*)C(*T*)O
5. AVG · PONT MA(*X*)
TRIB POTX | | | |
PCOSI(*I*)I(*I*)NDVE
GENT(*ISSIMO*)
PRINCIPI · ORDO
10. MVN · DOM · DD
PP · DEDICANTE
IVL · TACITIANO
V · E · PROC · AVG V
NVM(*INI EI*)V(*S*)
15. DEVOTISSIMO
(*E*)T D(*I*)C(*A*)T(*ISSIMO*)

2. (*IULIAE MA*)
MAEAE · AVG
MATRI · IMP
CAES · M AVR
5. SEVE(*RI ALEXA*)
N(*DRI P*) II(*FEL IN*)
V(*IC*) · AVG · E(*T*)
(*CAST E*)T SENAT
AC PATR · ORDO ·
10. MVN · DOMAV
D · D · P · P · DEDICANTE
IVL · TACITIANO
V · E · PROC · AVG (*V*)
DEVOTISSIMO
15. NVMINIEORVM

To su dva spomenika, podignuta u čast caru Aleksandru Severu i njegovoj materi Juliji Mameji po municipiju Domav.... javnim troškom, a posvećeni po prokuratoru Tacitijanu, koji je valjda bio i prokurator rudnika.

Mjestimice su ti natpisi kasnijim izdubljivanjem postali vrlo nejasni, te valjda to sakaćenje, kao i upotreba kamenja za stepenice, pada u doba, pošto je Aleksandar Sever srušen po svome nasljedniku Maksiminu, u koje vrijeme po rimskom običaju moradoše porušiti sve prvašnjem caru podignute spomenike.

Ta su dva kamena ne manje znamenita, nego li onaj prokuratora Domicija, jer po njima doznajemo za ime rimskog municipija Domav..., dakle Domavia ili Domaviae, za koje se dosele nikako nije znalo.

Na sjeveroistočnom, kao i na sjeverozapadnom uglu kod tačaka *2.* i *3.* *(slika 8.)* ležalo je po jedno razlomljeno stablo od stupa.

Kod tačke *4.* *(slika 8.)* nagjena je, ležeći uz temelj zgrade 12 cm. visoka, sasvim dobro očuvana štatueta Venerina od bronca, kao i postamenat, koji joj pripadao, takogjer od bronca.

U štatuete vigjalo se je mjesta, uz koja je još bio priprže pijesak od kalupa, a u postamenta takvih, koja se pri ljevan

nijesu dobro zalila. Čini se dakle, da su oba ta ljevena predmeta zabačena kao izmeti, te nadrudar Pogatschnig po tome sudi, da je ili u iskopanoj zgradi samoj, ili ondje nablizu bila ljevaonica.

Zapadno od glavnog ulaza, pred kojim su bile dvije kamenite stepenice, naišlo se kod tačke 5. *(slika 8.)* na grumen olova, težak 6700 gramova, kome je na površini udaren broj XX. *(slika 9.)* Očevidno je to oblik olovnog grumenja, kako ga je talionica u Domaviji udešavala za razašiljanje.

Broj XX. valjda znači dvadeset rimskih funti, pak je to valjda bila normalna težina za rudničke proizvode. Dvadeset rimskih libri odgovara doduše samo težini od 6 550 gramova, ali ono malo suviška za 150 gramova u težini našega grumena valjaće valjda svesti na netačnost kalupa, a dijelom i na oksidaciju olova na površini.

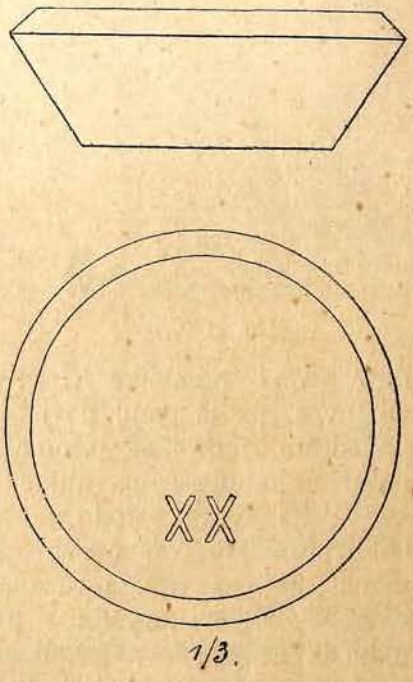

Slika 9.

Osim ovih predmeta iskopano je više rimskog broncanog i srebrenog novca cara Aleksandra Severa (kovanog 224.), od Trebonijana Galla (251.—254.), Konstantina Velikog (306.—337.) i Konstantina II. (337 —340); nekoliko vrlo zargjanih, i time deformiranih šiljaka od kopalja, mnogo željeznih čavala razne veličine, silu opeke različitog oblika, rbina od ilovastih i staklenih posuda, kao i rbina od ilovastih svjetiljaka. Osim toga našlo se je često sirove i upolak staljene olovne rude, troske, komada olova i olovne glegji.

Pošto je tako pretraženo zemljište oko zidina zgrade, ispitana je i nutarnjost apside, te je ovoj u sredini *(slika 8. tačka 6.)* nagjena podzemna gragjevina, koja je sastojala od tri lijepo profilirane vapnenaste ploče *(slika 10.)*

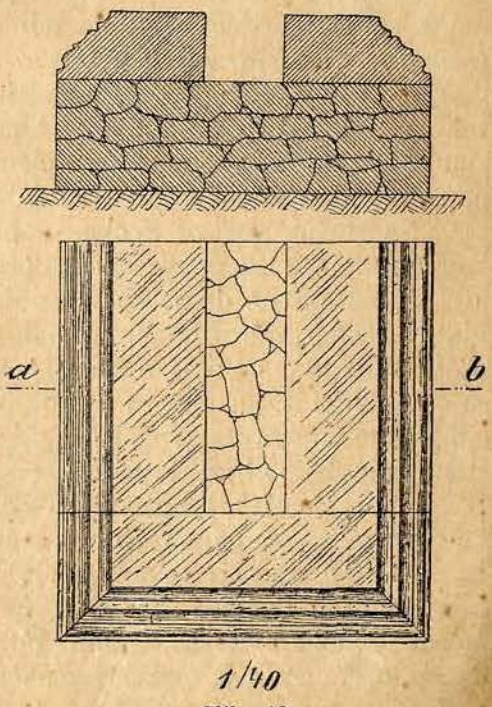

Slika 10.

Unaokolo oko gragjevine nagjeni su ulomci od fragmenata ljevenog bronca, koji su sa spoljašne strane djelomice bili pozlaćeni. Gospodin Pogatschnig sudio je po tome, da je na rečenom mramornom postamentu stajala štatua od bronca, koja je pri razorenju varoši razlupana. Takav pozlaćen komad ljevenog bronca, valjda fragmenat zaponka o ramenu, pokazuje *slika 11.*

Slika 11 (1/1).

Osim toga nagjeno je još u apsidi komada klaka sa zidova, obojenih bijelo, crveno i zeleno. Svi su ti nahodi onoga vremena izručeni rudarskom društvu Bosniji. Istom godine 1890. učinila je darežljivost bosanske vlade, te se je kopanje u Gradini moglo nastaviti, pa je meni povjereno, da udesim tu radnju, koja je pod nadzorom rudarskog pitomca, gospodina Fridrika Pogatschniga izvedena u mjesecima augustu do oktobra iste godine.

Prije svega valjalo je ići za tim, da se dobije što vjernija slika stare rimske naseobe. Naredih s toga, da se pri hrpama kamenja, koje su onuda razasute, ponešto otkopaju i koliko se može ustanove uglovi zgrada i pravci zidova, te je time već u ljetu polučen prijegled, kako su skupovi kuća bili razdijeljeni na zapadu, sjeveru i sjevero-istoku Grada.

Kada poslije žetve pokupiše plodine sa njiva, naročito kukuruz, nagje gosp. Pogatschnig i na istoku i jugo-istoku Grada prostrane razvaline rimskih zgrada, a na nekom uzvišenom zaravanku na desnoj obali potoka Sase, nedaleko od sutoka s Majdanskim potokom, pravokutnik od 2.500$^{m^2}$ površine po prilici, koji je ogragjen zidom, ožbukanim karakterističnom rimskom klačinom, i za koji mislim, da je rimski „castrum".

Nacrtavši sve te tačke, dobismo tlocrt stare rimske varoši kod Gradine, (što ga predočava priložena tabla), za koji se dakako još ne može reći, da je sasvim tačan u pojedinostima, ali se po njemu može razabrati položaj pojedinim skupinama zgrada i golemo prostiranje municipija Domavije. Današnje selo Gradina leži, kako se na tabli vidi, na povoru jednog brežuljka, koji se prostire od jugo-istoka prama sjevero-zapadu, kome je na sjevero-istočnom kraju smještena jajolika, jakim kamenitim zidom ogragjena utvrda „Grad".

Oko „Grada" grupirane su zgrade drevne varoši, a spram njih castrum na drugome obronku čuva ulaz u dolinu Sase.

Ali Domavija mora da je imala i gornji grad, jer se ne samo izmegju zgrada sela Gradine, nego još i jugo-zapadno iza sela nalaze temelji rimskih zgrada. Po lijepom temelju stupa, koji jedva da su ozdô uznijeli, može se pače suditi, da je ovdje bila kakva osobito znamenita zgrada, možda hram. Na žalost zapremljeno je

to gornje zemljište seoskim zgradama, dvorištima uz njih i voćnjacima, te po tome nije lasno pretražiti razvaline od kuća, što ih onuda ima.

Razmislivši sve prilike, riješih se, da se prije svega latim unaokolo već otkopane velike zgrade *b*, jer je u njenoj okolini nagjeno više kamenja s natpisima, jer više komplicirana joj osnova i izoliran joj položaj pod Gradom pokazuje veću joj znamenitost, i jer se je po temelju postamenta apside moglo očekivati, da će se naći kakva štatua ili bar veći fragmenti od takve.

Tik uz put povukoh upoprijeko sredinom Grada od jugo-istoka prama sjevero-zapadu jarak, ali time ništa drugo ne nagjoh, nego nekoliko utaraka rimskog ćeremita i nekoliko rbina od ilovastih posuda.

Velike zgrade prihvatih se najprije na južnoj polovici i to tako, da sam uljegao na glavna vrata, te svu ruševinu, što je unutri nagjoh, iznio kroz široku ulicu vratima na sjever na strmenitu obalu Majdanskog potoka, gdje sam je stovario.

Na takav način očišćeno je 508$^{m^2}$ zgrade sve do čvrstog tla, te pošto je visina ruševine presjekom iznosila 154 cm, to je u svemu maknuto 782$^{m^3}$ materijala.

Odmah pri početku rada pokaza se, da je ta zgrada morala požarom propasti. Jer svom razvalinom povlači se iznad tla bez prekida i mjestimice do 30 cm. debela ogarina, blizu koje su vapnenasti komadi i klak sasvim krti od nekadašnje vatre. Ali mora da je i u kasnije doba, valjda u srednjem vijeku, kada je nastalo i ono olovno troskovište istočno uz zgradu, na humci razvaline sagragjena drvena zgrada bez kamenitog temelja, jer je u sredini zgrade od prilike na površini od nekih 20—30$^{m^2}$ na više za 80 cm. nagjena druga, do 10 cm. debela ogarina. U ruševini bilo je zidnog kamenja, komada opeke i klaka, koje je pokrivao sloj zemlje jedva 30 cm.

Kako se vidi po nacrtu i presjeku zgrade (*slika 8.*), otkrivene su kopanjem god. 1890. četiri različite prostorije. Pri glavnom, 3 m. širokom ulazu prednji je prostor *A* širok 4·65 m., koji se, rekao bih, prostire dužinom cijele zgrade. Iz tog prednjeg prostora dolazi se naprama glavnome ulazu kroz vrata od 3 m. širine, a na istočnoj strani kroz druga vrata od 1 m. širine u srednji, najveći prostor zgrade *B*. Iz te prostorije vode na južnoj strani, blizu jugo-istočnog ugla jedna vrata od 1·9 m. širine na dvor, a onda jedna vrata od 2·3 m. širine i pravokutna dograda od 4·5 m. nutarnje širine i 5·3 m. nutarnje dužine *C*. Polukružna apsida *D* napokon u sredini duge strane zgrade otvorena je svom svojom širinom od 8 m. spram prostorije *B*.

Obje prostorije *A* i *B* na istoj su visini, koja je jednaka visini temelja, dok je tle dograde *C* i apside *D* za nekih 60 cm. više.

Prostorije *A*, *B* i *C* imale su pod od ilovače, a samo u apsidi nagjeni su ostanci poda od opeke.

Kako glavni, tako i srednji zidovi imaju iznad temelja jednaku debljinu od 95 cm., pri čemu je temelj s jedne i druge strane širi za 10 do 15 cm.

Oblik i presjek zidina na jugoistočnom uglu, u koliko su još očuvane, prikazuje priložena ovdje *slika 12.* Temeljni zidovi *a*

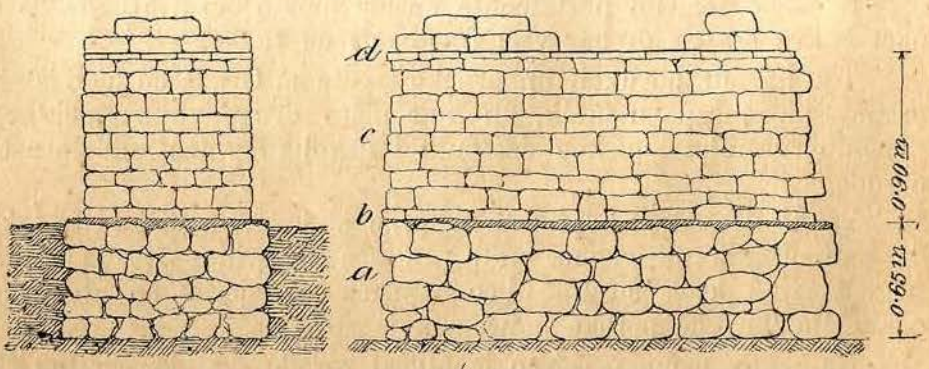

Slika 12.

nejednako su, obično do 65 cm. duboki, sastoje od većih netesanih komada i kršja od trahita, te su debeli 115—120 cm, na suho uzidani bez klaka. S gornje strane ožbukan je temelj klakom *b*, a na tome je klaku nazidan zid *c* od tesanog trahitnog kamenja, debeo 95 cm., a u visini od 90 cm. iznad sloja klaka na temelju razabire se jasno vrsta *d*, koja izjednačuje visinu zida, na kojoj je nastavljen zid jednakom debljinom.

Silna opeka, što je nagjena pod ruševinom, bila je po svoj prilici uzidana u gornjim partijama, koje nijesu više očuvane. Isto tako svjedoči mnoštvo polupanog žmurnjaka i ćeremita, da je zgrada bila pokrivena ćeremitom.

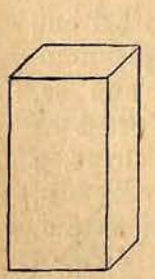

Slika 13.

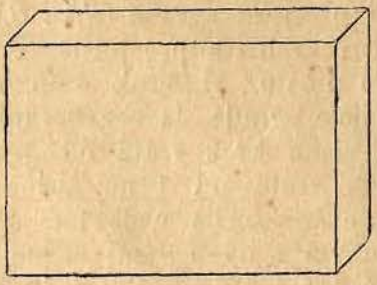

Slika 14.

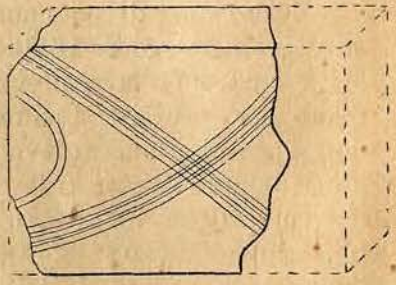

Slika 15.

Opeka od zidova imala je, kao obično u rimskih gragjevina, najrazličitije dimenzije. Tako se je našlo — makar i regje, — opeke, koja je oblikom slična našoj današnjoj. *Slika 13.* pokazuje

takvu opeku od 26 cm. duljine, 13 cm. širine i 6 cm. debljine. Ali obično se opeke više približuju obliku kvadrata i često su im dimenzije goleme.

Tako opeka (*slika 14*) koja je 43 cm. duga, 30·5 cm. široka i 6 cm. debela. Često se po površini opeke vide različite udubljene crte, koje su ili za to, da se opeke lakše prihvaća klak ili su bile znamenja različitih radnika. Takvu nastrijekanu opeku iz Gradine od 30 cm. širine i 7·5 cm. debljine prikazuje nam *slika 15.*

Opetovano našle su se opeke s utisnutom pasjom nogom, što se je primijetilo i kod drugih rimskih gragjevina, pa se je došlo do tog mnijenja, da su rimski ciglari na taj način kušali, je l' im cigla dosta suha, što su pse navraćali, da preko njih prelaze. Ali ja mislim, da su izvrsni rimski ciglari na jednostavniji način umjeli okušati suhost svoje cigle, i da su otisci pasjih nogu na njihovim ciglama samo slučajno nastali.

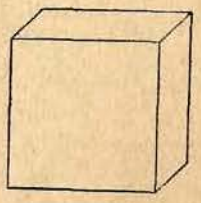

1/10

Slika 16.

Opeke iz taraca u Gradini (*slika 16*) imaju oblik kvadrata s duljinom jedne stranice od 20 cm. i 5·5 cm. debljine.

U srednjem prostoru *B* našao se je i stupić za tarac od crvene ilovače u obliku šestostrane okrnjene piramide, kako su se običavali tanjim krajem zadijevati u sloj naljevenog klaka, kada se je gradio tarac na mozaik (*slika 17*).

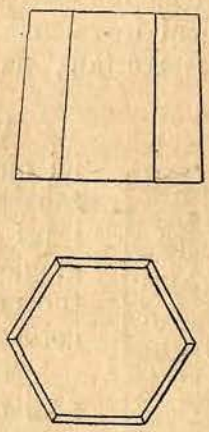

1/2

Slika 17.

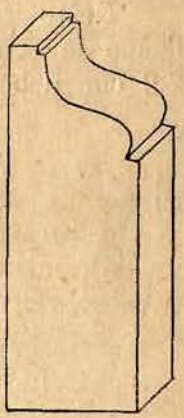

1/10

Slika 18.

Veoma su nadalje zanimive opeke od korniža, kakih su se tri oblika našla u ruševini. Prvi oblik (*slika 18*) ima ukupnu duljinu od 48·6 cm., širinu od 17·3 cm. i debljinu od 6·5 cm. Drugi oblik (*slika 19*) samo je 27 cm. dug, 13 cm. širok i 6 cm. debeo. Treći oblik najzad, od koga imamo tek fragmente (*slika 20*), samo je na jednoj strani koso upriličen, a pri širini od 29·6 cm. ima 6·6 cm. debljine.

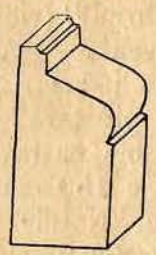

1/10

Slika 19.

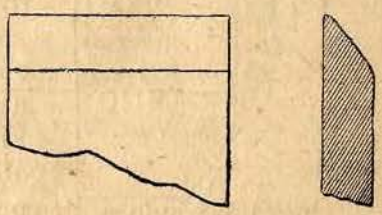

1/10.

Slika 20.

Krovnog crijepa ima množina, ali samo u komadima, što je sasvim razumljivo, naročito s obzirom na velike, a razmjerno tanke žmurnjake

(Falzziegel, žljebasta opeka). Prvi im oblik, što ga *slika 21* prikazuje u peršpektivnom pogledu ozdô, a *slika 22* s pogledom ozgor i s čela, širok je 40 cm., a debeo 32 cm. Dvostrani žljebovi, na koje se je polagao žljebasti crijep, duboki su 3 cm.

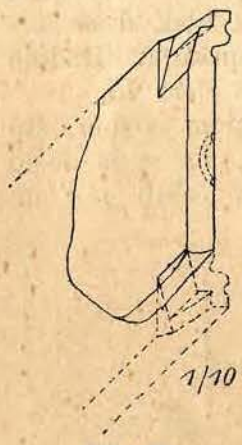

1/10

Slika 21.

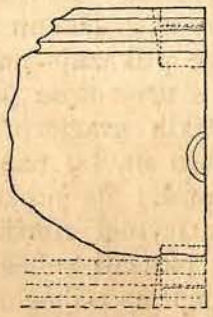

1/10

Slika 22.

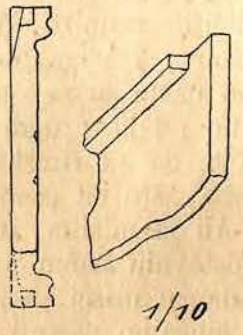

1/10

Slika 23.

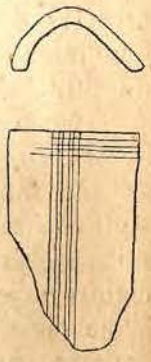

1/10

Slika 24.

Drugi oblik žmurnjaka, što ga prikazuje *slika 23*, debeo je 25 mm. a žljebovi su mu takogjer 25 mm.

Nešto iskrivljeni fragmenat žljebastog crijepa (*slika 24*) sa spoljašne je strane isprecrtan, na očuvanom kraju 20 cm. širok i 2·2 cm. debeo.

1/10.

Slika 25 ($^1/_{10}$).

Vrijedno je spomenuti, da ni na kojoj opeci nije bilo pečata. Nadalje pokazao se klak ne samo kod ove zgrade, već i pri bedemu grada i pri svim ostalim gragjevinama pomiješan s komadićima istucane cigle, što se u rimskih gragjevina gotovo uvijek može primijetiti.

Izmegju predmeta, koji su god. 1890. nagjeni pri otkopavanju u velikoj zgradi, valja prije svega napomenuti tri ispisana kamena.

Prvi je ležao izvaljen uza srednji zid u prostoru *B* (vidi *sliku 8.*) kod *a* na kraju dviju velikih, glatkih ploha od vapnenca, koje su jedna uz drugu položene u pod onoga prostora, i na kojima je valjda nekoć bio nastavljen kamen s natpisom. Visok je 150 cm., širok 65 cm. a debeo 56 cm. Natpis okviren je jednostavno profiliranim okvirom, a isto tako imaju i pobočne površine slične okvire, zadnja pak strana sasvim je prazna. Na gornjoj

strani vidi se rupa, te je po tome taj kamen bio ukrašen nekakim nastavkom.

Natpis toga kamena pokazuje *slika 25*, te je to po tome spomenik postavljen u počast vitezu Kaju Juliju Silvanu Melaniju od prokuratora Publija Flaminija Pomonala.

Drugi ispisani kamen nagjen je samo u dva ulomka, od kojih je jedan ležao u prostoru *A* kod tačke *b*, a drugi manji u prostoru *B* kod tačke *c*. Prvi je 28 cm. dug, 65 cm. širok i 37 cm. debeo. Natpis (*slika 26.*) počasni je natpis caru Septimiju Severu (192.—211.).

1/10.

Slika 26.

1/14

Slika 27.

Treći ispisani kamen ležao je u tački *d* prostora *B* na podu, te je to lijeva polovica spomenika nekog Aurelija Vera. Njegov natpis pokazuje *slika 27.*

Taj kamen, koji je valjda uzidan bio u neki duvar, visok je 55 cm., širok 55 cm., a debeo 20 cm. Ispisana površina, koja je okvirena profiliranim okvirom, visoka je 35 cm. Uz natpis vidi se na očuvanom kraju kamena ornamenat u relijefu, sastavljen od lišća i zavojaka. [1])

Novca, i to samo broncanog i bakrenog, nagjeno je u prostoru *B* na različitim mjestima 9 komada, od kojih se megjutim samo četiri raspoznaju.

Prvi potječe po odregjivanju kustosa gosp. dra Truhelke od cara Trajana (98.—117.), te je po tome najstariji, dojako u Gradini nagjeni novac. Drugi pokazuje ime Salonine († 259.),

[1]) Od ona tri kamena s natpisima, što ih prikazuju slike 25 do 27, poslali smo faksimile gospodinu direktoru Franu Buliću u Spljetu. Gospodin Bulić bio je tako dobar i javio nam, da su ti natpisi vrlo zanimljivi i važni, ali da bi još htio vidjeti potpune snimke, prije nego što ih stane tumačiti. Ti su mu snimci poslani, te se pouzdano nadamo od poznatog toga učenjaka — kome na njegovoj pripravnosti od srca blagodarimo — da će nam priopćiti sadržaj tih natpisa, te ćemo ga onda našim poštovanim čitaocima obznaniti.
Uredništvo.

supruge cara Galijena. Treći je novac cara Aurelijana (270.—275.), a četvrti najzad novac je cara Konstantina velikog (306.—337.), kovan u dvadesetoj godini njegova carevanja.

Od broncanih predmeta valja prije svega spomenuti veliko mnoštvo ljevenih broncanih stvari, većinom šupljih, koje su nagjene razasute kako u prostorima *A* i *B*, tako i u dogradi *C*, a najviše u apsidi. Naročito ću da izmegju njih napomenem ljudski desni nožni palac, nešto veći nego u prirodi, koji je nagjen u tački *e* (*slika 8.*) nedaleko sjevero-istočnog ugla prostora *B*, kao i fragmenat masivno ljevenog prsta od ruke, koji prikazuje prednja dva članka od prsta, kako mi se čini, u prirodnoj veličini, te je nagjen u tački *f* dograde *C*.

Slika 28 prikazuje opisani nožni palac, *slika 29* prst od ruke, a *slika 30* jedan od mnogih drugih ljevenih broncanih komada, kako se čini, komadić neke oprave.

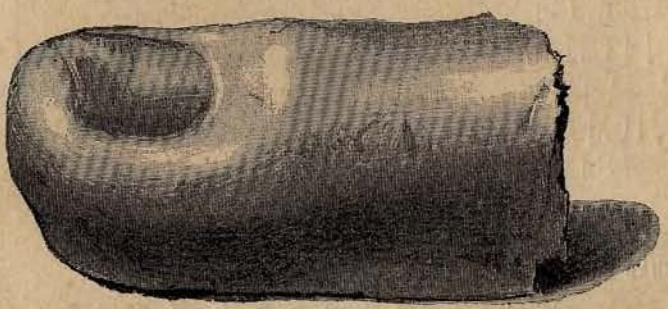

Slika 28 ($^1/_1$).

Slika 29 ($^1/_1$).

Slika 30 ($^1/_1$).

Nema po tome sumnje, da je u rečenoj zgradi stajala najmanje jedna, a možda i dvije broncane štatue od prilike prirodne veličine, koje su megjutim za provale varvara sasvim satrte.

Od inih broncanih predmeta nagjena je fibula na obluk s lučastim glavicama na krajevima (*slika 31.*), kakve su fibule karakteristične za svršetak 3. vijeka i za cijeli 4. vijek poslije Hr., i često se nalaze po rimskim štacijama. Druga sasvim malešna fibula (*slika 32.*) oseban je oblik, koji je po dobrostivom kazivanju gospodina kustosa Szombaty-a koncem 2. i početkom 3. vijeka poslije Hr. u Daciji, Panoniji i Noriku bio prilično rasprostranjen, slabije pak na zapadu i sjeveru.

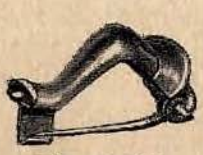

Slika 32 (1/1)

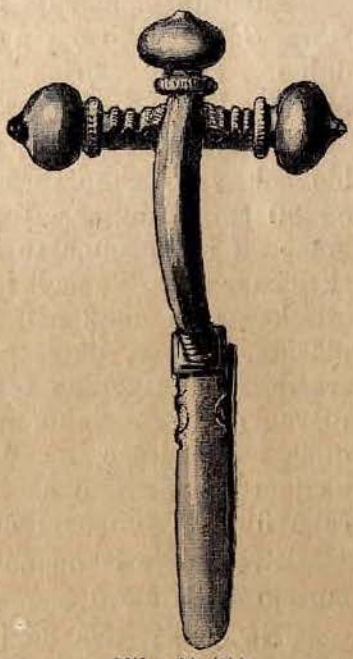

Slika 31 (1/1)

Nadalje nagjena je karičica ovalnog presjeka sa 25 mm. u premjeru i još neki neznatni fragmenti.

Od željeznih predmeta nagjeno je poviše velikih čavala s okruglim glavicama do premjera od 5 cm., nadalje je nagjen čekić, koji je ležao u prostoru *B* uz uska vrata, koja vode u prostor *A*, u tački *g* (*slika 8.*). Taj je čekić 10·5 m. dug, pri rupi od drška 4·5 cm. širok i 3·5 cm. debeo. S jedne strane ima pravokutnu glavu a s druge vertikalnu oštricu, te se po tome čini, da je to bio običan radnički čekić.

Drugo je željezno orugje trnokop, koji je nagjen u prostoru *A* na tlu. Dug je 25 cm. a oštrica je široka 6·5 cm.

Svi su rečeni željezni predmeti veoma zargjani.

U oba prostora *A* i *B* nagjeno je i olovnog grumenja, megju ostalim jedan na oblik sočivke, 20 cm. dug, 14 cm. širok a 3 cm. gdje je najdeblji, kao i mnoštvo manjeg grumenja olovne glegji. Više komada olovnog sjajnika, koji su takogjer nagjeni, bili su najviše razasuti po prostoru *B*.

Polupanog stakla nije baš mnogo bilo, ali se u pribranim komadima opet mogu razlikovati različite boje stakla i oblici posuda. Megju ovima vrijedno je spomenuti ulomke veće staklene posude sa širokom ručicom, okrajke od tri posude s uskim grlcetom, i dna dviju manjih šalica, koja pokazuju tipski okrajak.

Nasuprot bilo je toliko ilovastih rbina, da su se pri daljem radu sakupljali samo okrajci s ručicama i dna, kao i ornamentirani komadi posuda, pošto se i onako nije moglo pomišljati na reštauriranje posuda.

Ove ilovaste rbine pripadaju najraznovrsnijim posudama različite veličine; crvene su ili sive, rjegje mrke boje i djelomice oličene svijetlim crnim firnisom; debele su 1·5 cm. a ručicama je debljina

GRADINA

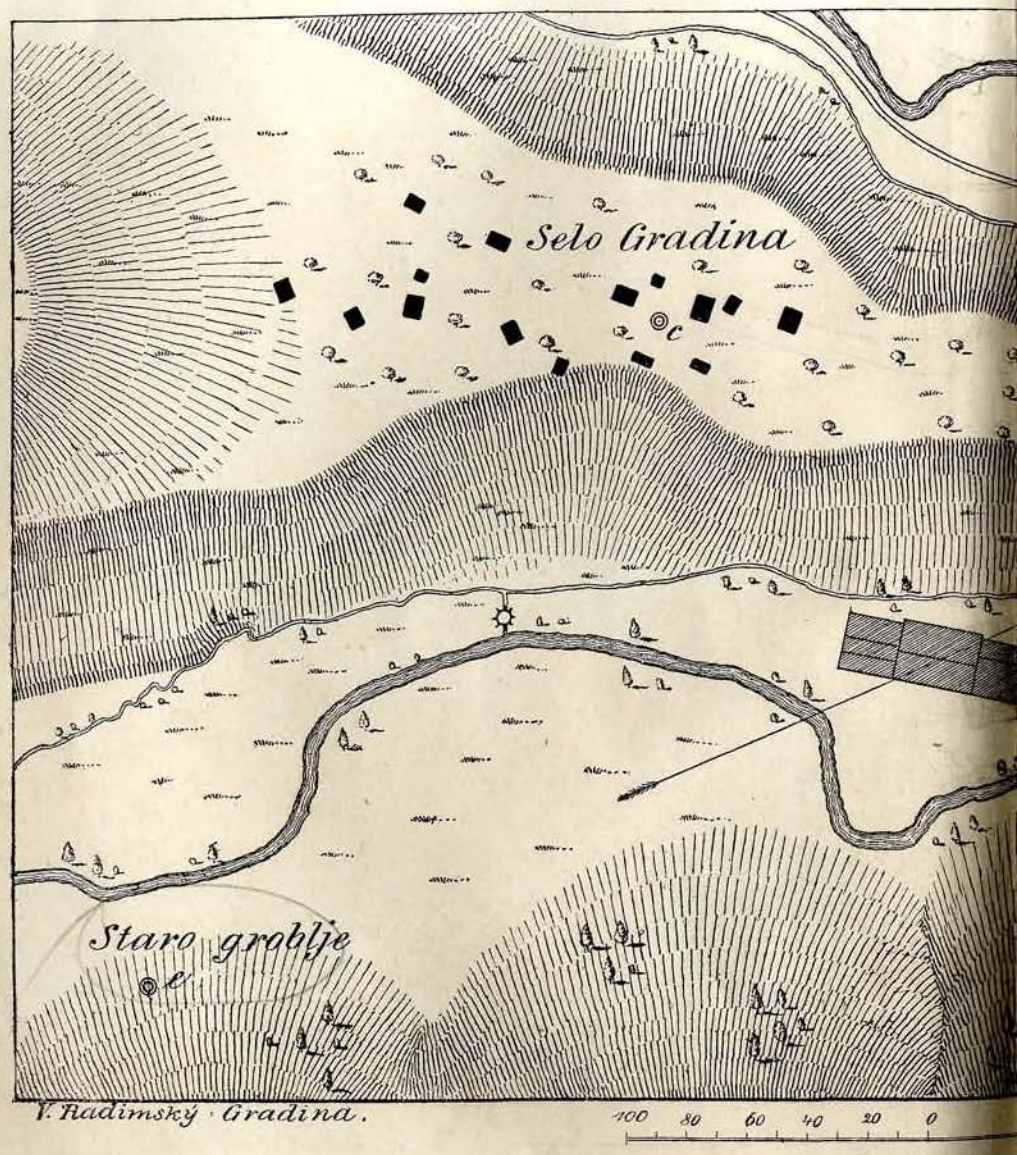
Selo Gradina
Staro groblje
V. Radimský · Gradina.
400 80 60 40 20 0

-DOMAVIA

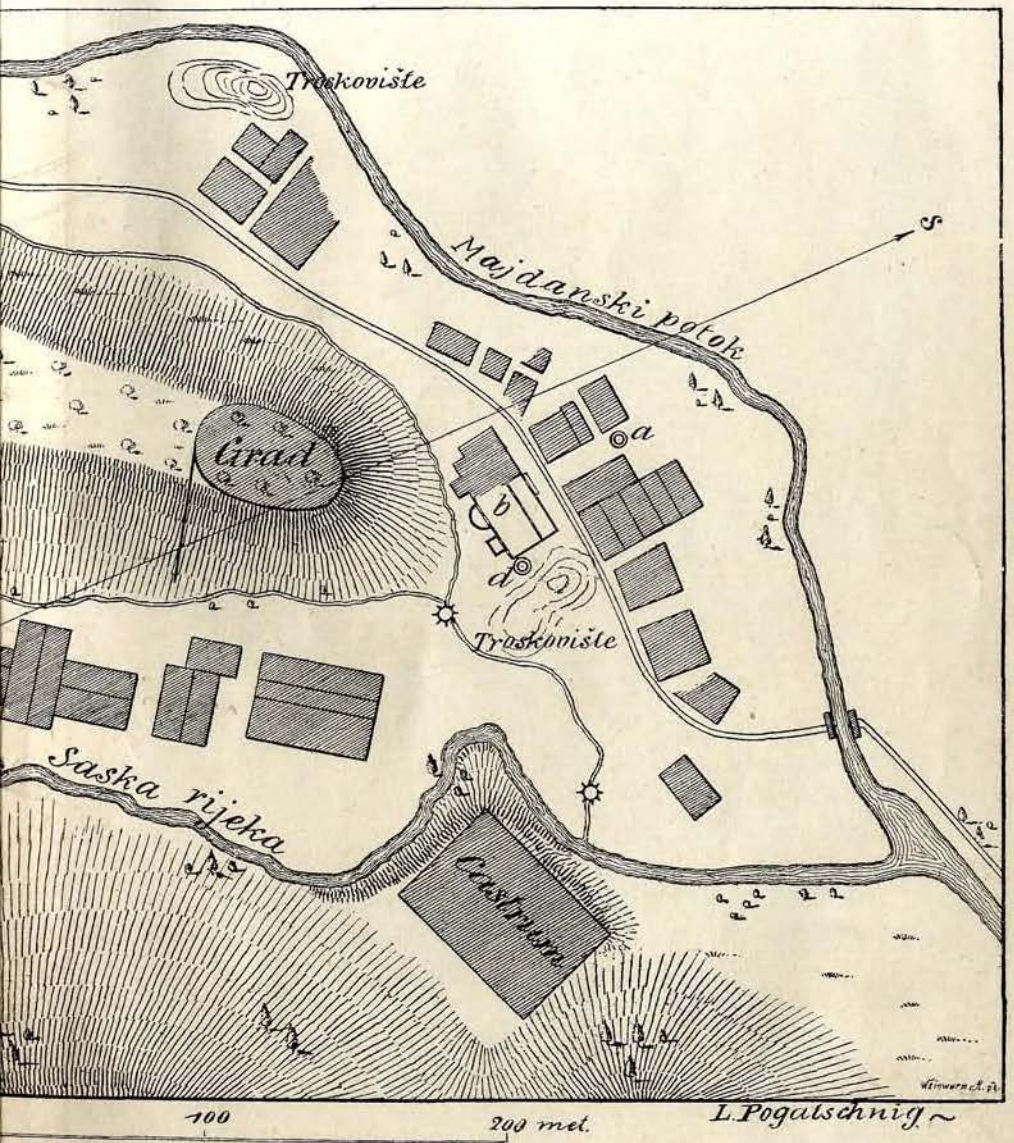

1:2500.

do 5 cm. Posude su listom gragjene na točilo te bez iznimke pokazuju poznate oblike rimskog kućnog sugja.

Udaralo je nadalje u oči, što se je u jugo-istočnom dijelu prostora *B* našla slovom *h* (*slika 8.*) obilježena, eliptička jama od 3 m. duljine, 2·3 m. širine i 90 cm. dubljine, u kojoj je bilo do na 50 cm. dubljine čistog kreča.

Napokon valjalo bi dodati, da je cijeli istočni dio prostora *B* bio pokriven sa što većim, što manjim komadima ljevenog pločnika od 90 cm. debljine. Taj pločnik sastoji se od naljevenog kreča, kome su bili primiješani malešni kamečki od vapnenca, ilovastog škriljca i sitni komadići opeke. U jednom komadu očuvao se je otisak daske od 2 cm. debljine, koja je tu bila prikovana. Taj pločnik, čini se, da je pokrivao tle nekog višeg kata, pa da se je srušio, kad je zgrada razorena; jer, kao što je rečeno, nije sačinjavao cjelovitu plohu, nego ga je bilo samo u razlupanim komadima i nije ležao na čvrstom tlu, nego na ruševini, u kojoj su nagjeni fragmenti opeke, ilovaste rbine, dva broncana novca, broncana fibula i broncani nožni palac.

Sve što je iskopano god. 1890., pohranjeno je u zemaljskom muzeju u Sarajevu.

Ne ću za sada da izreknem svoje mnijenje o svrhama, kojim je rečena zgrada mogla biti namijenjena; jer se nadam, da će još više znakova izbiti na dvor, po kojima će se to moći pouzdano rasuditi, kada se zgrada sasvim raskopa. Toliko se danas već za stalno može reći, da je ta zgrada u Domaviji zauzimala glavnije mjesto, pošto su joj oba glavna pročelja bila ukrašena stupovima i pošto su se našli toliki natpisi u njoj i kraj nje. Izmegju pojedinih prostorija te zgrade apsida za cijelo zauzima prvo mjesto, jer samo je taj prostor bio potaracan ciglom i samo tu su zidovi bili obojeni, a tu se nalazi i veliki mramorni postamenat, na kome je valjda nekoć stajala štatua. Da je ta štatua bila od bronca, to se može suditi po mnoštvu ljevenih broncanih ulomaka, što su razasuti po apsidi, od kojih su neki i pozlaćeni.

Ako promotrimo sve što navedosmo, onda se s rezultatom dojakošnjeg prekopavanja u Gradini možemo zadovoljiti. Prije svega je 9 kamenitih ploča s natpisima, koje nas zanimaju.

Osim nadgrobnika Katilije Trifine i dviju ploča Jupitrovih imamo iz Gradine šest spomenika u počast i na uspomenu cara Aleksandra Severa i matere mu Julije Mameje, cara Septimija Severa, prokuratora Lucija Domicija Erosa, viteza Kaja Julija Melanija i Aurelija Vera, iz kojih smo saznali za nepoznato dosad ime Domavija rimskog municipija u Gradini, imena triju prokuratora i nekadašnju znamenitost Domavije kao rudnika.

Materijal sveg tog kamenja, kao i inih mnogih arhitekturnih predmeta dijelom je bijel, dijelom crveno išaran vapnenac.

Bliža okolica Gradine sastoji jedino od galeocoičkih ilovastih škriljaca i trahitnog kamenja, te se je to kamenje dakle moralo dobavljati iz velike daljine. Dolina gradinačka ima samo jedan zgodan izlaz, i to duž Saskog i Bjelovačkog potoka prama Podrinju kod hana Bjelovca. U rimsko doba mora da je onuda išla cesta, jer kad se danas jaše jahaćim putem u dolini tih potoka, onda se počesto naigje na ostanke rimskih zgrada, arhitektoničkih ulomaka i na hrpe kamenja izmiješane s komadima žmurnjaka U Biljači već su nagjena dva ispisana nadgrobna kamena, jedan s grčkim, a drugi s latinskim natpisom, a u bosanskoj Loznici leži uz obalu Drine prostrano rimsko sredovječno grobište, s mnoštvom rimskog relijefnog i arhitekturnog kamenja, koje naskoro mislim opisati. Naprama Loznici diže se na srpskoj strani iznad Drine golema vapnenasta planinska kosa Azbukova i ja mislim, da su Rimljani svoj mramorni materijal odonuda dobavljali u Domaviju.

Dojako nagjeni novci obuhvataju rimsko carsko doba od Trajana do Konstantina II., dakle od 98.—340. poslije Hr., pa makar da na njima ne možemo vidjeti, kada je ustrojena rudnička varoš Domavija i kada je razorena, a ono nam oni svjedoče, da je taj municipijum postojao do polovice četvrtog vijeka po našem računu.

Konačno je dojakošnjim nacrtima odregjen položaj i opseg dônje varoši Domavije, u koliko se je to samo moglo učiniti bez većeg prekopavanja, te je time postignut osnov, na kome će se moći pomalo udesiti posvemašnje otkrivanje te zanimljive rimske kolonije.

Изложба народног одијела у Бечу 1891.

Приопћио Др. **Ћиро Трухелка.**

17. Јануара о. г. отворена је у цес. кр. музеју у Бечу шпецијална изложба, каква се још не није видјела у Аустро-Угарској. На тој изложби биле су обилато заступљене свакојаке ношње из свијех крајева свијета, нарочито пак из појединих земаља наше монархије. С поносом можемо казати, да међу овим послједњима прво мјесто заузима збирка народног одијела, што га је изложио босанско-херцеговачки земаљски музеј. То јој је у пуној мјери признало новинарство, а одлични стручњаци су то потврдили. Босанске ношње (костими), које су биле изложене у вестибулу (улазној дворани) аустријског музеја, те су тај велики простор сасвијем испуниле, имале су то првенство пред осталим групама, да су биле потпуније, а карактерне су фигуре боље и значајније добиле израза.

Та изложба сачињава знаменит моменат у развићу нашег музеја, јер је при тој прилици први пут била изложена једна значајна збирка његова, а успјех, што се постигао, јамчи, да

ће збирка костима бос.-херцег. земаљског музеја, ако се буде и надаље онако могла развијати као до сада, за мало времена равна бити првим етнотрафским музејима Европе. Сад се већ може са задовољством истакнути, да је мало музеја, који имају тако потпуну шпецијалну збирку, а још их је мање, који су себи ставили задаћу, да земљу, коју заступају, у тако великом обиму представе.

По шпецијалном каталогу босанског одјељења, који се је за изложбу издао, подијељен је материјал у три дијела. Први садржава 37 потпуних костима из средње Босне, други (120 бројева) поглавито свечаног и историчког одијела, а трећи (40 бројева) драгоцијености и наките.

При сабирању ношња за етнографско одјељење земаљског музеја пазило се на то, да се поједини облици потпуно и у типским комадима предоче, те кад је приспио позив за учествовање при изложби, само се је још те по средњој Босни и у једном дијелу Херцеговине сабирало.

Оних 37 обучених фигура представљају ношње сељака и варошана према вјери у средњој Босни.

Из Сарајева изабрале су се ношње мухамедовских, шпањолских и православних варошана, из Фојнице католичких.

Од сеоских ношња пак изабрале су се такве, које су на даље разпрострањене, а у својој се врсти могу сматрати као типи.

Тако двије обучене фигуре приказују ношњу мухамедовских сељака из околице Високог, из Врховине (котар зенички) а из Умољана (Бјелашница планина, у котару коњичком) ношњу брђана.

Ношње православних сељака, које су врло распрострањене, представљају примјерци из сарајевске околице. Те се ношње пружају до Дрине, Врбаса и до мокре међе према Херцеговини.

Варијанте су томе типу ношње из Карауле-горе (Варошлук) и из околице Фоче, но ове пошљедње већ подсјећају на херцеговачку ношњу. Двије женске ношње из Подгоре (Герзово) стоје већ изван тог оквира, те имају потпуно обиљежје ношње у Крајини.

Католички костими узети су из околице Крешева, Травника и Јајца (Царево поље). Док се они први приближују ношњи православних сељака, представљају ови пошљедњи праву типску ношњу босанских католика.

Цигански костими узети су из сарајевске околице.

Све посјетиоце изложбе костима привлачи ношња отменог аге, која се ванредно лијепо истиче на маркантној фигури са потпуним оружјем. Те ношње већ почиње понестајати, те је помно намјештена по старим узорима, тако да може важити као историчка. Извезена је свилом и златом а и оружје ваља бројити у најљепше, којим се је икада који ага поносио. У

лијевој руци држи фигура дугачку арбанашку пушку (карамфилку), богато сребром оковану, у појасу од коже забодене су двије мале пушке (ледењаче), ханџар у сребрној корици, рог за барут од сребра, 2 фишек-ћесе, а око рамена сребрна кутијица с кораном, сталним пратиоцем старог побожног мухамедовског јунака.

Овдје ће бити мјесто, да истакнемо обиљежје, што садржава карактеристичне особине појединих ношња оног краја, који је на изложби заступљен. За варошке ношње ваља и овдје, да су даље распрострањене, али да се и чешће мијењају. Док су облици ношња по селима погдјекад резултат предања од више стољећа, дотлен варошким одијелом већ влада мода, која је у пријашњим годинама додуше само ријетко истицала своју промјењиву ћуд, али је у новије доба, по ближем додиру са брзоживим западом, промијенила босанску ношњу. То се показује нарочито у томе, што је ношња постала једноставнија, што је умјесто скупоцјеног материјала и накита наступио простији, те се пријашња сувише богата ношња по мало ограничава на кућу и само се при особитим свечаностима употребљава.

Одијело, које се у Сарајеву носи на улици, у читавом је исто као и по осталој Босни, а у Херцеговини текар се налазе други облици.

У варошких ношња ишчезавају помало некадашње велике разлике, што их је створила вјера, те се чешће мухамедовац од хришћанина само по турбану и фесу или по начину, како појас везује, може разликовати.

За стару карактеристичну ношњу држало се овог предања: у мухамедоваца ћурак и долама, у шпањолаца џубе, у хришћана кратак, гајтанима ишаран капут са рукавима (салта). Друге врсте одијела само строгом посматрачу показују јасне разлике.

Много је већа разлика при варошкој ношњи женскиња. Прије свега се разликује ношња удатих жена и дјевојака. Ова је пошљедња једноставнија, згоднија, више за улицу начињена, прва је освештана кућевна ношња.

Најглавније одијело мухамеданке широке су димије, уска џичерма, која заузима мјесто „мидера“, а преко тога као свечано руво дугачка скупоцјена антерија са широким објешеним рукавима, а као горња одјећа кратак капут без рукава, фермен.

Све су те хаљине богато златом извезене, а особито од скупоцјеног материјала, свиле, кадифе или броката зготовљена антерија треба да више у очи удара богатством у злату него љепотом. Антерије имаду разна имена, већ према материјалу, од ког су зготовљене. Оне, које су скројене од кадифе са пришивеним шеритом (бортама) и везом од злата, зову се

просто антерије, па и доламе; антерије од свиле са испупченим везом зову се срмадал, а од атласа руком везене ишлема, оне најзад које су везене свилом и златом тефебаш.

Колико може још богатији је сјај злата у фермена него у антерије. Злато покрије скоро са свијем боју хаљине, или се ова само декоративно изражава. И сада још, кад већ понестаје старога сјаја у ношњи, ријетки су фермени, а да не би били ремек-дјела.

Ношња шпањолке сасвијем је слична мухамедовској. Антерије имаду и православне жене, само су једноставније, у бојама загаситије, а накит се ограничава на шерит од злата. Мјесто фермена заузима кратка оперважена ћурдија са кратким рукавима (салта, ћурдијица).

Карактеристична је ношња на глави. Док је у дјевојака свијех вјера једнако проста — плетенице спуштене низ рамена а на глави фес — дотлен је у удатих жена прилично компликирана. У мухамеданке састоји од капе, на којој је пришивен златом, бисером и филигранским радом искићен круг (тепелук). Преко капе висе дугачке ките од свиле, а над челом је низ златних новаца. Плетенице се везују око капе, а преко тога марама.

Све те састојке налазимо и у шпањолских жена, само што су ту свилене ките тако дугачке и густе, да висе преко рамена, те издаље изгледају као густа коса.

Православне жене имају мјесто тепелука округлу дебелу киту од злата, а широке ките (тако зване „бечке ките“) висе низ тјеме. У католичких жена ријетко се виђа тепелук, те нема, као ни у православних, низ дуката на челу.

Док се ношња мухамеданске сељакиње од сиромашнијих варошанки мало разликује, дотлен показују сеоске ношње у хришћанских сељакиња знатне разлике. Ове су, од чести услијед предања, врло разноврсне, те већ збирка, што је дошла на изложбу, и ако се ограничава на саразмјерно мален простор, показује занимљиву шарену слику.

Између 110 костимних комада, који ките дувар између аркада у вестибулу цес. кр. аустријског музеја, заслужује да буде поред многобројних, богато златом извезених антерија и фермена особито истакнута збирка сребрних тока. Те су токе, које читаву ширину прслука на прсима покривају, накит и оклоп босанских сељака. Особито на старије комаде, који су заиста били намијењени за обрану, много је сребра потрошено. Између 30 изложених комада има их појединих од умјетничко-историчког значаја, те налазимо, да је на њима поред имена мајстора, који их је зготовио, и име власника овјековјечено. Осим тога често је означено, колико је сребра утрошено.

Крајеви, од куда ти комади потјечу и гдје се и сад још-те токе често носе, јесу: Гацко, Фоча (Загорје), Гласинац, Невесиње и у сјеверној Босни Петровац.

Интересантан је исторички комад један капут од коже са широким дугметима од пиримча (туча) и са тешким оковом искићен појас. Тај „токански капут“ био је у прошлим столећима униформа босанских војника. Истом костиму припада и један тас (путнички тас) на дугачком кајишу, те бубањ од бронца (добош).

Међу драгоцјеностима вриједи да се спомене један накит за главу, који се нашао близу Бањелуке, а биће да је закопан око године 1688. Интересантан је тај комад као доказ, како се у костиму чврсто одржала традиција у Босни. Томе се придружује један потпун херцеговачки накит из прошлог столећа, један из Подриња и збирка дивних појединих комада, наиме појасова, пафта и оружја. Већином су то умјетне творине и од великог интереса за научењаке, јер на многима има натписа. На једној дугуљастој пафти од срме пише се мајстор Иво 1189 (1777.). На једном, тулом богато искићеном појасу зове се власница Саћина-Кадун 1165. (1754.), а тежина чистог сребра означена је са 171 драма.

На једним корицама од ханџара (1206=1794.) забиљежен је власник Диздар Арслан-ага, син Рустем-аге, а на једном ханџару (1207=1795.) Нухан као мајстор.

Prilozi za poznavanje ptica u Bosni.*)

Priopćio **Otmar Reiser.**

Boraveći od 1. maja 1887. u Bosni, u ovoj lijepoj brdovitoj zemlji, vazda mi je bila zadaća, ne samo da posmatram ovdašnji životinjski svijet, prije svega ptice, već i da ih prikupljam. Trebaše mi naime pripomoći, da se za ovu zemlju i njegovo žiteljstvo stvori muzej, u kojemu će da se sastane vas životinjski svijet Bosne i Hercegovine.

Primjećujem u naprijed, da se ovi sitni podatci tiču jedino ptica u Bosni, a ne onih u Hercegovini. To je važno tijem više, što se obadvije zemlje, kao što je poznato, sa svijem karakteristično razlikuju u klimi, životinjskom i biljnom svijetu jedna od druge.

Osim zbirke u gimnaziji sarajevskoj, nigdje nijesam našao zbirke u svoj zemlji. Samo se svagdje nalaze lovačke trofeje, ako nijesu i one već razaslane u razne austrijske provincije, — megju kojima poneki dragocjen obično neupoznan komad!

*) Ovaj članak izašao je na njemačkom jeziku u časopisu „Journal für Ornithologie, Cabanis, Berlin, 1888.“, sveska I.

Vultur monachus Linn. — Sivi lešinar.

Koliko se često na sve strane zemlje nalazi bjeloglavi lešinar, toliko je rijedak i osamljen sivi lešinar. Samo sam dvared opazio po jedan primjerak. U obadva slučaja pridružio se jatu bjeloglavih lešinara, ili suviše letio je dobar komad pred njima ili za njima. Prvi put ga nagjoh 25. maja 1887. izmegju Livna i Prisapa na podnožju iskrašene planine, a lešinari se u opće rado spuštavaju na potonje proplanke jedne planine. Tada je letio za jatom 6 bjeloglavih lešinara, preletio ih je, baš kad su se ptice kanile da se na 200 koraka od mene spuste na kamenite litice, ali se spustio i on na 50 koraka od jedne seljačke kuće a na 5 koraka od jednog psa na lancu. Veliki pas ni da je pomakao glave. Za mene bješe to zgodna prilika, da uporegjujem sliku letenja u obje vrste lešinara, koje bjehu u ravnoj visini i vazdušnoj struji i tako primjetih, da V. monachus odista kud i kamo više širi — „raskreči“ — svoja krilna pera nego li Gyps fulvus.

Drugom prilikom bješe V. monachus 19. septembra 1887. u društvu sa preko 30 komada bjeloglavih lešinara, koji se pojedince spustiše na pješčane brežuljke iznad Reljeva kod Sarajeva. Dok su se oni spuštali dijelom na pojedine borove, dijelom skakutali po strmijem oranicama, gdje ih jedna 10 godišnja čobanska curica gonjala od brazde do brazde — dotlen je sivi lešinar visoko nada mnom i nad rijekom Bosnom strugao sam samcat onamo prema sarajevskom polju, vrteći se ondje sve više i više u vis. U zemaljskom muzeju imade ciglo jedan jediti komad, stara ♀, koju je gosp. Ed. Hodek sen. 25. aprila 1873. ubio kod Bos. Gradiške i poklonio muzeju.

Gypaëtus barbatus Linn. — Bradan.

U Bosni nema razmjerno mnogo predjela, koji bi godili bradanovu načinu života. Možda je u susjednoj Hercegovini drukčije. Jedno od tijeh rijetko odlikovanih mjesta u Bosni bješe najbliža okolica Sarajeva. Nadšumar baron Schilling (sada na ostrvu Meledi) mogao je ovdje da pravi najljepša opažanja, dijelom na samome gnijezdu, ali na žalost nije o tome ništa saopštio. No gradnje drumova za potonje dvije godine sa neprekidnom pucnjavom lagumova sa svijem su ga i odovlen protjerale. Ipak sam 15. augusta 1887. blizu nekadašnjeg gnijezda na Starom gradu u prisustvu g. Fiale i preparatora Zelebora vidio 2 mlada tamnomrka primjerka, gdje blizu nas jedan za drugim proletiše. Jamačno su došli sa sunovratnih krševa Treskavice, gdje možda za izvjesno imade još ponekoliko svake godine posjednutih gnijezda bradana. Dalje tačke, gdje se stalno pojavljuju bradani, nahcde se sjeverno od Travnika. Nadšumar Geschwind mi je ondje označio sjevero-istočne litice Vlašića kod Duba kao nahodište, i ja sam lično potražio ovo

možda najzanimljivije mjesto od svijeh, strašnu jarugu rijeke Ugara. Ne ću sada opširno da opišem ovaj divlji romantični kraj zemlje, već drugom prilikom, dok na proljeće ili upravo u zimu, u februaru, baš za ljubav bradanu otigjem onamo. Dne 30. jula 1887., kad sam u društvu s okružnim predstojnikom, baronom Mollinaryjem stupio na ivicu ove jaruge, letila su 3—4 komada Gypaëtusa u dugim iskidanim prugama na protivnoj strani jaruge tamo amo. No daljina je bila tolika, da sam u prvi mah čisto posumnjao, eda li je to Gypaëtus, kojega sada prvi put u životu gledam svojijem očima, a da mu uvardam boju, o tome nije bilo ni spomena. No poslije podne mogao sam da posmatram preko pô sahata iz blizine najprije jednog jeditog a docnije dva stara Gypaëtusa sa svojim ovogodišnjim još crnomrkim mladima. Na jednom mjestu, gdje se potonja ptica jednom spustila, zatekao je jedan pas što je uz nas trčao, kad smo docnije tamo stigli, pozamašnu kosturinu. Ljudi pričaju da ondje imade mnogo megjeda i vukova, pa što od njihovih ručkova preostaje krupnije i sitnije kosti, to je možda glavna hrana za Gypaëtusa. Zapitavši Bošnjake, kako je ime bradanu, što nam iznad glave leti, odgovoriše nam, da mu ne znaju imena, no znadu ipak da on ne čini nikakve štete njihovom stadu i tačno ga umiju razlikovati od surog orla, kojega nazivaju krestnarom. Mnogo su nam pričali o tome, koliko ovaj potonji otima jaradi i janjadi i označiše nam, da u ovoj jaruzi vazda imade dva stalna para orlušine.

Dok su bradani kružili po vazduhu, pustiše jednom glasa od sebe, koji liči glasovima mišara (Bussard) ili drugih grabljivica, kad se hrane u sužanjstvu.

Što ova inače rijetka ptica u Bosni brojno opada, tome su uzrok pokraj kulturnog napretka naročito i oni mnogi zalogaji strihnina, što se zvanično izmeću. Tako je i baron Mollinary u januaru 1887. dobio starog bradana u krasnoj potpunoj boji, koji se sav smrznut s ostancima otrovnog zalogaja u kljunu našao na Vlašiću, gdje je možda duže vremena ležao. Ova ptica, koja je u travničkom konaku preparovana i namještena bila, a sada je svojina zemaljskog muzeja, imade u poprsnom i trbušnom perju kraj mnogih jasnih, novih i nekoliko očevidno starih pera, koja su u velikom stepenu poznate rgjaste boje. Ne upuštajući se podrobnije u postanak ove boje, hoću samo da spomenem, da se u mojoj bilježnici, od kad u njoj čuvam nekoliko ovakovih intensivno obojenih, ispalih pera ovog primjerka, na dotičnoj strani otrla čitava množina finog, crvenog pijeska, i da se čak i slobodnim okom, osobito pri večernoj svjetlosti, vide izmegju dlačica pera nekoliki bljeskavi listići od liskuna

Erythropus vespertinus Linn. — Rigjonogi soko.

Zatekao bih ga često i na više mjesta, no dojako nigdje na gnijezdu. Sudeći po paru u potpunoj boji, što ga je g. Hodek sen.

ubio u Modriću 25. maja 1877. i poklonio muzeju, može biti da je tamo lêgao.

Dne 12. maja 1887. u 5 sah. po p. letilo je kod Halilovića 6 komada ovijeh sokolova iznad livada i oranica kraj Bosne, ne bjehu strašljivi i mahom letijahu tik iznad zemlje hvatajući bube, najposlije se spustiše na zemlju.

Na jako izrasloj i krilatoj ♀ vigjevaše se veoma zanimljivo prijelazno perje, u koliko su se pojedina mrka stara pera provlačila kroza lijepo pepeljavo trbušno perje, kao i kroz gornja krilna pera. Dônje strane krila kukavički, bijele i crne, gore s mrkim crtežem, repna pera sva do jednoga jeditog nova, već sa svijem izrasla, gore i dolje trakava. Vegje, pokljunica i noge jasno narančaste. U mnogo većem broju vigjevao sam rigjonogog sokola 19. maja 1887., gdje lebdi nad trstikom Jezera kod Jajca. Kod ovog kao i kod onijeh 6 komada vidilo se, da je ovaj soko izvanredno žilav na životu. Ja nijesam nikad to ni čuo ni vidio, ali ova osobina svakako pada u oči. Dva sokola padoše kod Halilovića a jedan na Jezeru teško ranjena sačmom broj 6 dolje na zemlju, no prikučivši im se, podigoše se opet jasnim kriještanjem, da na 100 koraka opet padnu dolje a najposlije ipak da umaknu.

Circus pallidus Sykes. — Stepska piljuga.

Dne 30. augusta 1887. vidio sam prvi put u sarajevskom polju 4—5 komada piljuga, koje su se u svojoj seobi jamačno stoga ovdje zadržale, što u to doba ondje gmižu prepelice i lovci mnoge bolesne ubiju ili ne mogu da nagju. Piljuge ne bjehu ni malo strašljive, već letijahu pokraj lovaca ne obzirući se na pucnjavu. Na žalost u mene i u mojega brata bješe još samo sa svijem fina sačma u kesi, te je jedan metak ovom sačmom doduše oborio jednu piljugu uz glasno krečanje, ali kada se onoj na zemlji pridruži druga, podiže se ona prva, pade još jednom, ali ju drugarica leteći naprijed i vraćajući se iznova osokoli, te najposlije nestade obadvije u večernjem sutonu.

Još punih 14 dana ostadoše ove ptice na istom mjestu, no polako ih poubijaše skoro sve redom, od kojih dobih dva komada, i to po jednog ♂ i ♀

Rod	Dužina		Srednji prst sa pandžom	Rep prenazilazi krila za
	krila	repa		
♂	33·5 *cm*	22·5 *cm*	4 *cm*	5 *cm*
♀	37 *cm*	26 *cm*	4·8 *cm*	5 *cm*

Boja je u obadvije savršeno jednaka, samo je trakanje na donjoj strani prvog repnog pera kod ♂ skoro ne primjetno, a

kod ♀ naprotiv veoma dobro. Gornja pokrivna pera na repu su blještavo jednobojno bijela.

Pyrrhocorax alpinus Linn. — Alpinska čavka.

Za P. graculus još nije pouzdano potvrgjeno, da ga imade u Bosni, dočim alpinske čavke imade u svijem visokim položajima. Pri izletu na planinu Bjelašnicu upoznao sam joj ležište. Gornji dio ove planine, u kojoj je puno divokoza, imade karakter krasa. Bio sam ondje 5. juna 1887. U jednoj 6 m. dubokoj guduri krasa nagjoh na zidu, ležeći koso na atuli, gnijezdo alpinske čavke sa 4 dana starim čavčicima. Na dnu ležahu na gomili pogani ostanci ljusaka od jaja sa tragovima klorizma. Rekoše mi, da su prošle godine opljačkali onu guduru vojnici od triangulacije. koji su jeli još goluždrave čavčice. Kad sam ja ondje bio, letila je stara čavka po rupi tamo amo i tekar kad odoh dalje izletjela je iz rupe, da sa svojim mužjakom očara svoje uznemireno legalo. Kažu da nedaleko odovlen imade još jedno takvo legalo sa nekoliko parova. U srednjem dijelu planine naišao sam poslije na nekoliko ovakvih podruma, koji čine dno jednog dubljeg lijevka; ovaki lijevci često postaju prilično duboki, a dno im je skoro vazda pokriveno snijegom i ledom. Ovdje su gnijezda ponekad smještena na kamenitim krševima u visini čovjeka. Jedna krilata alpinska čavka utrčala je u mahu u jedan takav lijevak, pa ju u debelom mraku mučno mogosmo naći. Studen je tamo dolje veoma neprijatna, i to je ležište isto tako neobično kao i neprijatno. U jednom gnijezdu nagjosmo u pola izleženo, napušteno jaje (41, 5×27 mm.) i ½ ljuske od jajeta, normalne boje. U promjeru imade gnijezdo 28 cm., pri 15 cm. promjera bljude iznutra, 12 cm. je visoko, od čega 7 cm. dolaze na koritance. Način gradnje, gradivo za gnijezdo, boja i sklop potpuno se podudara sa gnijezdima iz naših Alpa.

Čim jača mećava golemim snijegom zatrpa ove ljetnikovce, onda alp. čavke dolaze na nekoliko sahati, mahom iz jutra u gradove. Tako je 7. i 17. novembra 1887. lebdilo veliko jato nad Sarajevom, spustilo se na pojedine kuće i munareta, pa bi bez prestanka šklocavo kriještalo onim svojstvenim načinom. Po zabatnicama novih kuća zakačilo bi se na gusto po 20, 30, čak i po 100 komada za ciglje kao laste, te bi kljucale u kreč. Pak onda bi od jednom cijelog jata nestalo bez traga. Čavke, svrake i sive vrane bi se obično bezobrazno nametale ovijem tugjinkama.

Nucifraga caryocatactes Linn. — Kreštalica.

Najviše ako sam u limbovini Zirbitz-Kogela u Gornjoj Štajerskoj našao kreštalicu u tolikoj množini, kao svagdje u alpinskim šumama Bosne. Osobito s jeseni, kada se veoma ističe, može čovjek na svakom koraku da naigje na nju. Tako sam pri koncu augusta 1887 u stražnjim proplancima Trebevića naišao na dugačke povorke ove

kreštalice, gdje se, oko 11 satih pr. p. s leskovnog grmlja u donjoj dolini izdizahu iznad visoke šume. Stotinama njih preletjelo mi je nad glavom bez glasa od sebe, ali guše im bjehu prazne. Veoma lasno je primamiti u jatu kreštalicu iz daleka sa takozvanim „mäusel“, pa neće da bježi ni onda, kad pozna prijevaru. Orahovka pak u takvom slučaju redovno odmah bježi dalje.

Pošto mi je za čudo, da dojako niko nije ništa znao o pojavi ove kreštalice u Bosni, a kako je značajno i to, hoćemo li ove bosanske kreštalice ubrojiti megju tanko — ili debelokljune kreštalice: to ću ovdje saopštiti uporedna mjerila od 11 komada, držeći se reda u studiji dra R. Blasiusa „Der Wanderzug der Tannenheher durch Europa“ (1885.) pag. 111. Dva primjerka, ubijena 3. jula, pokazuju još tragove ruha iz gnijezda.

	najm.	sred. mm.	najv.
Cijela dužina	333	357	380
Krila	170	179	190
Rep	118	124	133
Tarsus	36	38	40
Širina glave	27,5	30	33,3
Kljun	39	44	47
Gornji kljun duži od donjeg	1	2,5	3,5
Visina kljuna u sredini	11	12,2	13
Bijelo na krajnjem repnom peru	14,6	18,2	22

Iz ovoga se jasno vidi, da se bosanske kreštalice u opšte moraju pripisati obliku pachyrhynchus R. Bl. Megju tijem imade megju njima pojedinih individua, koji se izvanredno približuju obliku leptorhynchus R. Bl. Samo bjelina na repnom kraju nije tako široka kao u sjevernih vitokljunaca. Takvu pticu ubio sam 5. maja 1887. na Romaniji planini, a drugu sam jasno opazio na krani Pinus leucodermis Antoine na Hranisavi kod Pazarića. Kreštalice izvanredno tamane šišarice ovijeh borova, pa megju stotinama nema ni jedne šišarice a da ju kreštalice nijesu razdrpale.

Picus leuconotus var. Lilfordi Sharpe i Dress. — Jelinska žuna.

Na žalost ovdje u Bosni nemam pri ruci ni opisa niti slike pronalazača ove žune, pa ni kože obične Picus leuconotus Bechst. radi uporegjenja No gosp. pl. Tschusi bio je tako ljubazan ne samo da me upozori u opšte na ovu pticu, već je pridodao i glavno obilježje po Dresserovom djelu. Po prof. Kolombatoviću nalazi se ova ptica u Dalmaciji. Najprije mi je pala u oči u zbirci sarajevske gimnazije i od tada imao sam 5 ptica ove vrste u ruci. Pojavljuje se ne samo u centralnoj Bosni, već i na sjevernoj megji zemlje, na Savi i to često. Ovdje bih ju zatekao u Motajici i Kozari planini isto tako često kao i veliku šarenu žunu.

Može biti, da mi ne valja muzikalan sluh, tek ja joj ne mogoh razlikovati glasa ni u koliko od glasa ostalijeh šarenih žuna.

Najprimjetniji biljeg je u stare jelinske žune, kad je još svježe ubijena, ona jasno žuta, skoro limunski žuta boja na guši, grkljanu i na sredini gornjih prsiju. Na žalost ova boja biva postepeno sve slabija i u starih preparata postaje skoro bijela. Karakterističan crtež po legjima jelinske žune kao da je nešto različit po starosti i nalazištu, u koliko crno-bijele trake izgledaju pobrisane u mlagjih individua, a u drugih dopiru veoma daleko na gornjim legjima. Zar se slični crteži ne pojavljuju i u ponekih srednjo-evropskih žuna s bijelim legjima?

Svakako mislim da ne ću pogriješiti, ako mjesto Picus Lilfordi napišem: Picus leuconotus var. Lilfordi! Ženke su primjetno manje od mužjaka, što se vidi iz ovih mjerenja na svježe ubijenim pticama:

Cijela dužina	♂	iz Kozare planine:	29 cm.
„ „	♂	iz Sarajeva:	30 cm.
„ „	♀	iz Kozare planine:	26 cm.
„ „	♀	iz Kozare planine:	26 cm.

Cijeli mladi, jula u Sarajevu ubijeni mužjak imade ovo ruho: Grkljan, guša i sredina gornjih prsiju ne pokazuju ni u svježem stanju, niti docnije traga žutoj boji, svekoliki tamni crteži na gornjoj i donjoj strani su izmrljani, crvenilo donje strane jedva se opaža na donjim repnim pokrivnim perima, koja izgledaju još veoma vunasta i neizrasla. Dok je crvenilo na tjemenu u starog mužjaka intensivno karminsko crvenilo izmegju pepeljavih pera, dotlen se na tjemenu mladog mužjaka opažaju samo mnogobrojne, fine cigljasto-crvene crtice na škriljavo-sivom do crnkastom osnovu.

Najposlije valja spomenuti izvanredno veliku povjerljivost ove žune, kano i odlučnu naklonost njezinu za lisnato drveće, kao bukvu i jovu.

Picoides tridactylus var. alpinus Chr. L. Br. — Troprsni alpinski djetao.

I ako sam se po mještanskim prilikama mogao nadati, ipak sam se veoma obradovao našavši ovu žunu najprije na Igmanplanini a docnije u visokim šumama Vitovlja, pošto ga ni Krüper, ni Lindermeyer, a ni von der Mühle ne opaziše na balkanskom poluostrvu. U visokoj šumi Igmana začuh 25. juna 1887. rano iz jutra, gdje iz šuplja drveta prodire veoma čudnovat šum. Najprije sam mislio, da će to biti glas mlade sjenice, no dok je još s velikom mukom izrezivala sebi rupu za leglo pojavi se žuna, koju oborim iz puške i u njoj upoznam hranilicu ženku troprsnog djetla. Za četvrt sahata ulovio sam i ♂, koji nosaše u kljunu 3 velike Cerambyx-larve, a docnije skide moj lovac iz legala 2 na žalost tek nekoliko dana stara djetlića. Ali da mi bude srce sa svijem na mjestu, ulovih 1000 koraka niže sa jedne debele bukve ♂ pole-

tarca od nekoliko nedjelja u prvom perju, a začuh od 2—3 komada, no ove ostavih na miru, da ih potražim do godine na legalu.

Evo nekoliko mjera od ulovljenih ptica:

ad.	♂	cijela dužina:	252	mm.	Dužina kljuna:	35	mm.
„	♀	„ „	250	„	„ „	31	„
inv.	♂	„ „	223	„	„ „	23	„
pull.	♂	„ „	148	„	„ „	19	„
„	♂	„ „	140	„	„ „	17	„

Perje u stare ptice dovoljno je poznato; samo ću spomenuti, da bjelilo na legjima ♀ nikako nije uže nego u ♂, no na gornjim i srednjim prsima je puno više rašireno. U ostalom mislim da će to biti par mlagjih ptica, što dokazuje i malen broj omladine. Megju tijem može biti, da je to drugo leglo (25. juna!) priregjeno ušljed propalog prvog legla.

O perju mladih od ovoga para ne može ni zbora biti, jer većinom bjehu još goluždravi i tek nekoliko perajaca što se pomakoše iz klice. No perje u mladog ♂ čini mi se, da je ipak u mnogom obziru značajno. U prvi mah izgleda cijela ptica puno tamnija, i odista je glavna boja tamno-škriljavo sigavilo, u kojem se opažaju tek neznatne bijele, nejasne pjege. Najviše bjelila imade na perju po grkljanu, no i ovdje svako pero imade tamno-sigave vrhove. Žutilo na tjemenu nije neznatnije no u starog ♂, već na protiv je sjajno zlatali-žuto.

Drvo odabrano za legalo stojalo je u sred tamne visoke šume i bješe truhla omorika od 42 cm. u promjeru.

Visina rupe za gnijezdo: 250 cm.
Promjer iste: 6 cm.
Dubljina rupe za leganje: 30 cm.
Debljina zida u nje: 8 cm.

Parus borealis var. alpestris Baill. — Alpinska blatna sjenica.

Na visovima nalazi se ova sjenica svukud u zemlji. Odlikuje se od ostalijeh srodnika mnogo većom lukavštinom i samo sjenica-žalosnica joj je u tom pogledu slična. Osobito često nagjoh je u mješovitim šumama kod Vučije Luke čak do Kladnja. Jednog starog ♂ ulovio sam 5. juna na predgorju Bjelašnice, a 12. juna u Vučjoj Luci.

Mjere su ove:

Cijela dužina	122	mm.	i	120 mm.
Od pregiba do vrha .	64	mm.	i	62 mm.
Rep	53	mm.	i	57 mm.
Kljun	10	mm.	i	10 mm.
Tarsus	16,5	mm.	i	16 mm.

Parus lugubris Nath. — Sjenica-žalosnica.

Zasluga, da je ovu sjenicu najprvo našao u sarajevskoj gimnazijalnoj zbirci, pripada g. majoru Aleksandru pl. Homeyeru. Ovu

dotlen nepoznatu sjenicu ulovili su u januaru 1887. gg. prof. Seunik i Piela kod Dovlića na Trebeviću. Preparator Zelebor je početkom decembra u gornjoj dolini Koševe kod Sarajeva uzalud tražio sjenicu-žalosnicu, pa i ja sam se 29. augusta u jednom divljem šumskom klancu stražnjeg Trebevića zalud mučio, da ju ulovim. Tek 24. novembra pogje mi lasno za rukom, da oborim sa grma jednog lijepog ♂ nad Pazarićem. Druga ptica, jamačno ♀, koju je ubijeni ♂ vazda dirkao, poleti poslije pucnjave u lug, ali kada digoh mrtvu pticu sa zemlje, skakutaše sa svijem blizu mene no ipak odbježe.

Sjenica-žalosnica biće da se svagdje pojavljuje samo pojedince ili u dvoje i da traži istu visinu položaja kao alpinska blatna sjenica. Glas joj čuh samo jednoć i to duže vremena. Bješe kao ono „zerr“ u vrebaca. Jedan muhamedovski seljak iz Pazarića uvjeravaše me, da ova sjenica dolazi samo zimi, osobito kad pada snijeg u seoske voćnjake, a ostala godišnja vremena da provodi na visovima. Cijela dužina: 156 mm., kljun: 12,3 mm., tarsus: 22,5 mm., dužina crne pjege na grkljanu: 28 mm, najveća mu širina: 23 mm.

Anthus aquaticus.

Nalazi se na višim partijama Trebevića, na širokoj rudini Bjelašnice a jamačno i na svijem ostalim visokim planinama kano mnogobrojna ptica legalica. Od 26. septembra otpočeto susretao sam prilično velika jata ove ptice čak do duboko u zimu duž rijeka na sarajevskom polju. Sve ptice u potpunom zimnjem perju, od kojih je suviše jedan 5. juna na Bjelašnici blizu gnijezda ubijen ♂ još tragova imao. Isti je tek imao početak žute boje na dônjoj strani. Značajna je velika strašljivost ovih ptica, koje su na legalu izvjesno vrlo rijetko uznemirivane, čak su dijelom i za vrijeme zimnje sezone tako strašljive. No gdje su jednoć uhvatile mjesta, odonlen ih ne rastjera niko pa ni čestim proganjanjem i uznemirivanjem, pa i ako bi se svojim svojstvenim letenjem i glasom vrlo visoko dizale, opet bi u blizini padale dolje. U letenju ih je vrlo teško pogoditi iz puške a mučno i na zemlji, jer samo u zaraštenom terenu pušta lovca u blizinu, pa ondje trčka gore dolje kroz grmlje kao miš.

U jednom leglu, nagjenom 8. maja na Trebeviću, bjehu 4 nešto legana jaja, a u drugom, nagjenom 5. juna na Bjelašnici, bjehu 5 zrelih jaja tamam da prokljuve. Boja je u jaja normalna, no veličina je tako neznatna, da bih ta jaja zajamačno promijenio s jajima druge vrste ove ptice (Baumpieper), da ptica nije ubijena u gnijezdu. Jaja od prvog legla su prosječno 21 mm.: 15,5 mm., od drugog 22,: 14,5 mm., u ovijeh snažan vijenac pjega na tupom kraju.

Dužina triju ubijenih ptica:	Rep prevazilazi zaklopljena krila za:
♂ 5. juna 165 mm.	25 mm.
♂ 26. septembra 168 mm.	38 mm.
♀ 23. novembra 180 mm.	41 mm.

Schoenicola intermedia Mich. — Srednja žutka.

Ova ptica zastupa ovdje normalno kljunastu žutku Srednje Jevrope. I u doba selidbe mogao sam da vidim samo ovu žutku. Legla sam joj našao kod Prisapa blizu Livna. Imade ondje vodom okruženo ostrvo sa niskom, gustom šikarom, no bez trstike. Ovdje se legu ne samo ove žutke i Calam. phragmitis u velikoj množini, već i Acrocephalus turdoides, Budytes, Anas boschas i Ardetta minuta. Vrlo sam se čudio posmatrajući, kako ove izražene čapljice, kao na pr. drozdovi, ne samo da puzaju gore dolje po grmovima zimoleža i vunaste udljikovine, već suviše kako ovdje prikupljaju i gradiva za leglo. To će jamačno biti s toga, što tamošnji stanovnici sijeku trstiku zimi do jedne i ptice osim trstike nalaze ondje sve uslove za život.

Sva gnijezda žutke stojahu u malim zemljanim udubinama, često vrlo slobodno, bjehu gragjena od suhih vlatova trave i već 24. maja 1887. imagjahu u njima mladih, premda ostale vrste, zbog tadašnje odveć surove zime tek počeše da legu jaja.

Samo u jednom gnijezdu bjehu 5 još skoro svježih jaja u poznatom Schoeniclus — crtežu. Mjere:

Dužina: mm.	20,	19,9,	19,8,	19,2.	
Širina: mm.	15,1,	15,	15,	14,9,	14,7.

Mjere jednog na gnijezdu ubijenog ♂:

Cijela dužina	167 mm.
Dužina krila	78 mm.
Dužina kljuna od nozdrve do vrha .	8,5 mm.
Visina kljuna na čelu	7 mm.

Tetrao urogallus Linn. — Tetrijeb.

Ovaj naseljava u znatnoj množini sve planinske šume centralne i južne Bosne. No nalazi se i na nekim pristupnim mjestima sjeverne Bosne, no ondje mu jamačno smeta veći dio lisnate šume, da se u većoj mjeri rasprostre. To je jedna od rijetkih ptica, koju i domaći svijet lovi. No rijetko se pri tome postupa lovački, već obično će sa svijem slučajno da padne šaka Bošnjaku po koji oroz u parenju ili ženka na jajima.

Najpoznatija mjesta za parenje u okolici sarajevskoj nalaze se na visoravni Romanije planine. U krasnim šumama njezinim vele da po nekijem mjestima čisto gmižu divlji orozi. Početkom maja ove godine (1887.) bješe parenje još u punom jeku i ja sam ondje 5

i 6. maja zatekao više oroza i ženaka. Na 11. istog mjeseca donesena je baš otolen muzeju vrlo lijepa 66 cm. dugačka ženka sa 9 komada izleganih jaja. Jaja su odista veoma krasne i intensivne boje:

Dužina:	mm.	60,9,	58,6,	58,5,	58,	57,7,	56,6,	56,5,	55,3,	53,2.
Širina:	mm.	39,7,	40,8,	41,5,	41,1,	40,9,	40,8,	41,2,	41,	41.

Tetrao tetrix Linn. — Mali tetrijeb.

Ovaj oroz kao da se pojavljuje u Bosni na tako malenom, začudnom području, da veoma pada u oči, što se isključivo samo ondje nalazi. Lovci i prijatelji lova po raznijem brdskim krajevima unutrašnje Bosne, pričaju o pojavi ovog malog tetrijeba, no u istinu pravih dokaza nema. Spominjem predjele oko Jajca, Gornjeg Vakufa, Žepča itd. Pošto pojedini ljudi prilično pouzdano pričaju, da su u dobu parenja vidili ovu vrstu tetrijeba, ono može i biti da u onijem krajevima odista imade pojedinih komada, no nikako ne može biti, da je broj individua velik, i da se ma i približno može sravniti s brojem tetrijeba.

No u znatnoj množini nalazi se T. tetrix na dvije tačke savske nizine, ne daleko od desne obale Save, kod Bos. Gradiške i Bos. Dubice. Za ovo potonje pouzdano nalazište blagodaran sam dobroti g. šumarnika Hoffmana, megju tijem su obadva po svojoj kakvoći veoma slična a odjeljena su jedno od drugog samo Kozaromplaninom (osrednjom planinom od 800 m. najviše visine), gdje se mali tetrijeb nigdje ne nalazi.

Na 20. oktobra prošao sam kroz prvo nalazište kod Bos. Gradiške, 3000 hektara veliku Dubravu, naime golemu, potpuno ravnu hrastovu šumu, koja $1^1/_2$ sahata izvan varoši počinje. Ova se sastoji isključivo od Quercus pedunculata, sessiliflora i cerris, i na mnogo mjesta je skoro neprokučimo gusta. Visina je izmegju obične i dvostruke visine čovjeka, samo je malo partija u njoj da su nešto više. Pri tome su hrastovi blizu 80 godina stari i predstavljaju u mnogom zapušteno rastinje jedne nekad silne šume, koja se možda ni u čemu nije razlikovala od prekrasnih obližnjih šuma u Slavoniji. Početkom ovoga stoljeća opustošili su je Francezi, i ostala je do naših dana tako zapuštena, da ju treba žurno u mnogom i korjenito prokrčiti. Naravno da je ova zapuštenost pobudila malog tetrijeba da ovdje smjesti svoje leglo, a dogje li vrijeme da se onaj gustiš jednoć prokrči, onda će trebati da se požuri i bosanski lovac, ako je rad da svoj šešir okiti perjem bosanskog malog tetrijeba. Tamošnji narod vrlo dobro poznaje malog tetrijeba, te lovi ženku i oroza radi pečenja, a ništa ne mari za perje orozovo. U ljeto i jesen veoma je teško, tako tekući ne moguće, loviti ove tetrijebe, jer je šuma odviše gusta, ptice trče velikom brzinom tamo-amo po najgušćim mjestima, pa je veoma teško ustaviti ih i

lovac tek ponekad može da ih uoči. Iz gustiša je u opšte ne mogu izvabiti. U zimu biva kad i kad, da Bošnjak iz svoje kuće kroz prozor obori iz puške oroza s obližnje jabuke, na koju se ptice svake godine pri velikoj studeni s večera nasagjuju. No u vrijeme parenja austrijski lovci ponekad ulove pojedine oroze na ovom zanimljivom zemljištu po propisu pravoga lova. Šumarnik g. Hoffmann ulovio je tako jednog oroza i ljubazno ga podario našem muzeju.

Mjesta za parenje nalaze se ovdje na mnogim malim proplancima u sred šume, pa je vazda samo slučajno, ako pojedini lovac već prve zore dogje do toga da opali iz puške.

Oedicnemus crepitans Linn. — Kulik.

Dva komada sam zatekao u seobi 22. septembra 1887. na prisušenoj obali Miljacke u sarajevskom polju. Mučno da će biti ptica legalica u Bosni. Na puškomet pripustiće čovjeka u prvi mah, no docnije umakne odmah s početka i onda ju lovac više ne uvreba. Dva dana docnije nestalo je obadvije ptice. 30. oktobra 1887. pošlo je za rukom g. Waroschu u Derventi, da iz jednog jata od 6 komada ulovi ♂. Pečenje od ove ptice nije baš najslagje bilo. Ponašanje putničkog društva ove ptice pri smrti joj opisuje mi g. Warosch ovako: „Ranjena ptica kružila je nesigurno naprijed, a društvo za njom, no tako, da sam još dvared iz veće daljine bez uspjeha mogao da ispalim pušku, a da se društvo rastalo. Na to pade ptica na kakovih 500 koračaja na polje, ostale za njom, — ja se približim i vidim, kako 5 putničkih drugova strašljivo skakuću oko ranjenika, sad mu pristupe sa svijem blizu, skoče u vis, sad opet kao strijele sunuše u grmlje pa se skriše. Istom metak na svojih 100 koraka razagna ih; no u ogromnoj visini kružahu nad onijem mjestom.“

Nekoliko dana docnije isti posmatrač ubio je iz drugog jata opet takvu pticu, pa je pratio očima isti sa svijem sličan začudni prizor.

Ciconia nigra Linn. — Crna roda.

Svake godine preko ljeta naseli se u nekoliko parova u pojedinim dolinama centralne Bosne. Naročito joj je mila rijeka Lašva od ušća čak gore do vrela sa svojim pritočicama. Zatekao sam parove kod Janjića, Viteza, Turbe i Donjeg Vakufa. Često u blizini bosanskih mlinova nagjoh je, gdje ribareći mašira gore dolje. Hrani se ovdje jedino ribama, i to mnogobrojnom pastrmom i njezinom pratilicom mladicom. Ove godine dogjoše rode istom poslije prve sedmice maja i docne počeše da legu jaja, tako da iz jednog gnijezda više Turbeta na 22. jula 1887. godine izvadiše dvoje mladih, koji još ne bjehu poletarci. Gnijezdo bješe samo $^1/_2$ sahata daleko od druma, na jednom drvetu crvene bukve. Drvo 1 m. u promjeru, bješe u jednom malom klancu, no sa slo-

bodnim pristupom za rodu i dobrijem vidikom na dolinu Lašve. Gnijezdo stojaše na strani u sredini bukve 10 m. visoko, bješe sa svijem plosnato i samo šumskom mahovinom pokriveno. Sve grane na podnožju, cjelokupna unutrašnjost i nadaleko sva okolica bješe gusto zakrečena. Ja sam mogao sam spretno da se smjestim u gnijezdu.

Mladi rodići bjehu tada još veoma slabašni na nogama, no docnije već prenoćiše na jednoj gomili drva. Još 14 dana poslije toga opažalo se pojedino paperje izmegju crno-zelenih pera, kljun bješe na dan nalaska 15 cm. dugačak i sivasto-zelen, a na korijenu je prelazio u crvenkastu chamois boju. Na 2. augusta preselio sam s obadvije rode iz Travnika, gdje sam ih dotlen čuvao, u Sarajevo, gdje su ih vatrogasci hranili ribama, a mnogo im je toga trebalo. Pri hranenju i kad bi se kogod drugi približio, onda bi podigli gornje tijelo i gakali vrlo svojstvenim i čujnim načinom. Zapovjednika vatrogasne čete brzo su upoznali i na njegov poziv odmah bi mu došli sa svojeg boravišta, pruda u Miljacki, gdje su često tražili sebi hranu, nadajući se zar, da će ih opet ribama častiti. Krila im ne bjehu nikako skraćena, te se tako brzo podigoše na obližnje krovove, da ondje prenoće, ali obdan bi vazda prebivali na obali Miljacke. Docnije bi se digle obdan na teferičenje, i spuštale na razne tačke u gradu, na pr. na kolodvor, na gornju ivicu mnogih minareta, a pri tome nikako nijesu postale strašljivije, već bi se rado puštale da ih čovjek pogladi. U razvitku perja nijesu se razlikovale u sredini augusta ni u čemu od druge kod Livna ubijene i muzeju priposlane takogjer ovogodišnje rode. Nije se primjetilo, da im je snaga glasa popustila. Često bi kružale u ogromnoj visini iznad grada u velikoj blizini sivih lešinara, a čavke i svrake pratile bi ih i okolišile oko njih pri dizanju i spuštanju.

Na 8. septembra pojaviše se od jednoć iznad grada 2 druge crne rode, koje ovdje nikad ne bijahu opažane. Obje pitome rode sjegjahu mirno pred požarničkom kasarnom na svojemu mjestu, no oštro gledahu u vis, za tijem se digoše k svojim drugaricama u vis i nestade ih bez traga.

Botaurus stellaris Linn. — Bukavac.

Pojava njegova u srednjem i južnom dijelu zemlje kano ptica stojnica i legalica ograničena je samo na bližnju i dalju okolicu Livna, pa i ondje se opaža, kako me uvjeravaju, da opada. Onamo narod veoma čudnovato priča o njima. On poznaje bukavca tačno kano stanovnika tamošnjih močvara, no nema za njega imena, na protiv ne poznaje onog koji buči u trstici, ali ga naziva bukavcem, pa priča o njemu, da je četveronožna životinja, koja živi ispod močvare itd. Kad se seljacima reče, da je ta njihova maštanija to isto što i bukavac, ili da valja potražiti jaja od bukavca, oni se onda

glasno smiju veleći, da oni čitavu godinu žive u močvari, pa kad bi to bio bukavac, što tako bući, da bi ga oni jednoć već morali vidjeti kako on čini taj glas.

Totanus ochropus Linn. — Istačkan dular.

Od svijeh dulara, ovaj je najviše rasprostranjen u Bosni i nalazi se na svijem iole znatnijim rijekama. I u Sarajevskom polju imade ga duž rijeka u svoj godini, no u dobu leganja to su samo takve ptice, koje u toj godini ne legu. Ako bi se docnije jednoć ipak našao na legalu, onda bi ovdje morao potpuno odudariti od svojega izbora legala, što je inače opažan.

Neprekidnom pucnjavom na ovom potonjem mjestu veoma je plašljiv postao, te je puki slučaj, ako se baš koji ulovi.

Često sam vidio, gdje ga gone grabljive ptice.

Mjere triju ptica:

	Reljevo. 7. augusta.	Opet 2. septembra.	Kosijerevo na Vrbasu 22. oktobra.
	♂	♂	♀
Cijela dužina	284 mm.	276 mm.	265 mm.
Dužina krila	137 „	139 „	137 „
Dužina kljuna na rubu . .	33 „	?	32,5 „
Tarsus	33 „	32 „	34 „

Kod 2 primjerka bješe gornji kljun za života na vrhu odlomljen, a drugi kljun do produženja ruba naviše iskrivljen.

Mergus Merganser Linn. — Veliki pilar.

Zasluga za prvu misao, da je veliki pilar u nekim dijelovima Bosne ptica legalica i da se ovdje zadržava u svoj godini, pripada g. Ernstu pl. Dombrovskom (Mittheilungen des ornith. Ver. in Wien 8. Jahrgang, pag. 84). Na 11. maja vidjeh začugjen u rječici Željeznici blizu Ilidže par ovijeh pilara gdje plivaju u plitkoj vodi, pri čemu bi se ženka duboko uvila, a mužjak visoko uzdigao iz vode. Jedva je pao hitac iz puške, odletješe prema planini i ja ih idućih dana više ne vidjeh. Nekoliko dana za tijem dočuh u Bugojnu i Travniku za izvjesno, da se ondje na Vrbasu nalazi pilar za svu godinu. U Travniku pričaše mi nadšumar g. Geschwind, da je prije nekoliko dana čak i drvo za legalo pronagjeno kod Vinca. 20. maja razgledah to drvo te moram priznati, da je to bez svake sumnje bilo legalo ovoga pilara. Isto se nalazi na ove godine dogotovljenoj umjetnoj testi od Jajca u Donji Vakuf, i sahat na konju iznad Vinca, blizu desne obale Vrbasa, na prilično strmom obronku. Radnici htjedoše 20. ili 21. aprila da obore crvenu bukvu, u kojoj bješe gnijezdo, no kako je izletila „patka“ iz njega, pričekaše dok se vrati, uhvatiše je rukama u rupi pa je sa nekoliko jaja doniješe magazineru u Vinac,

gdje je nekoliko dana držahu u ropstvu, no najposlije, pošto ne htjede ništa da jede, zaklaše i pojedoše. Bjehu, kako ljudi pričaju, 13 jaja u drvetu, od kojih bjehu 7 svježih a 6 neć naleženih. Ja sâm nagjoh tek ljuske od jaja i gusto paperje kano postavu gnijezda, no oboje ima karakter Mergusa! Prilično znatna rupa u bukvi bješe $3^1/_2$ m. visoko od zemlje. Krečno bijela balega bješe na kori. Ja mislim, sumnje nema, da je ovdje bilo možda godinama staro legalo od velikog pilara.

Kano čestu pojavu našao sam velikog pilara na donjem Vrbasu kod Maglaja. Ondje se opažava u oktobru u jatima ili pojedince. Jedna ubijena stara ♀ imagjaše normalno ruho, a nikako ono sa svijem neobično perje, koje Dombrovski spominje i koje mora da je veoma odudaralo od običnog oblika. Samo što kod mojega primjerka prolazi kroz bijelo ogledalo primjetan tamno pepeljav savezni crtež, te sam s prvine skoro pomislio da imadem M. serratora u rukama. Narod u onom kraju (Kosijerevo) tačno poznaje pticu kano ribaricu i pokazaše mi 2 lipe i jedan hrast, gdje ova „utva“ svake godine mirno leže na jajima. Do godine sam namislio da ponesem sebi otolen za dokaz nekoliko legala. Izvanredna bogaština studenog i brzog Vrbasa ribama sa svojijem mirnim obalama možda je pobudio pilara, da ondje ostane i da se ugnijezdi. Ostale bosanske rijeke, kao Ukrinu, pohodi pilar samo za vrijeme seobe.

Colymbus arcticus Linn. — Polarni gnjurac.

Jesenašnja (1887.) rana seoba ovoga gnjurca kao i onog sa sjevernog mora kroza svu srednju Jevropu protegla se čak do u Bosnu, što ovi tačni podatci pokazuju:

Col. arcticus.

1. novembra ubijen u Bos. Dubici. 15. novembra ubijen u Skallu (Vlastelinstvo Božinka), Moravska. 16. novembra ubijen u Windisch-Landsbergu, Štajerska.

Col. septentrionalis.

10. oktobra ubijen u Jezeru kod Jajca (iuv. ♂). 14. oktobra ubijen u Mariahofu, Štajerska. 8. novembra ubijen kod Žepča na Bosni. 13. novembra ubijen kod Cvitave (Zwittau), Moravska.

Izvjesno je da će pozniji godišnji izvještaji stanica u Njemačkoj i Austriji objelodaniti još množinu daljih nalazaka.

Onaj kod Dubice ubijen C. arcticus je veoma malen primjerak u mlagjahnom ruku, sa neznatnim prelijevom na legjima, mjere su mu:

Cijela dužina:	67 cm.	Dužina repa:	6 cm.
Širina leta:	112 cm.	Dužina kljuna od usnog kuta:	8 cm.
Dužina krila.	29 cm.	Srednji prst:	8,5 cm.

Hydrochelidon leucoptera M. i Sch. — Bjelokrila morska lastavica.

Ova morska lastavica kao da se u južnom dijelu Ugarske mnogo više pojavljuje no u Bosni. Na Jezeru kod Jajca letjele su sredinom maja bezbrojne H. nigra, a megju tijem stotinama samo jedna H. leucoptera. Isto takav osamljen komad vidjeh opet megju crnijem morskijem laskavicama nekoliko dana docnije kod Livna. U oba slučaja letjela je bjelokrila morska lastavica u većoj visini i drukčije je izgledala u letu, u koliko spušta krila više na niže.

Na 11. maja letjela je jedna nad vodom Željeznice odmah kod Ilidže. Pogogjena drugim metkom, spustila se na prud, no svakad bi se podigla u vis, čim bih joj se primakao, i tek je na 11. metak u žitu pala mrtva. Bješe ♀ u najljepšem ruhu, imagjaše jajca kao grah i bješe sa svijem sama. Prije i docnije ne bi nikad vigjena. Cijela dužina 282 mm., rep u sredini 86 mm., dužina krila 200 mm., kljun 22,5, tarsus 17,5.

Двије чудноватe рушевине.

Приопћио **Лука Грђић-Бјелокосић.**

На сјеверо-западном рубу планине „Захара“ у цемату придолском, котара фојничког, уздижу се тако зване „Црвене Стијене“, које су добро познате у овоме котару ради своје огромне висине и окомитости. За ове стијене ми најприје рече Анто Вребац из Фојнице. Он ми рече, да се на онијем стијенама находе двије рушевине, којијех су зидови још и данас читави. Даље ми приповиједаше, да се на првој рушевини налази некакав старински натпис, кога не може нико прочитати. То пробуди у мени жељу, те једног лијепог јесењег дана пођем са Антом Врепцем да разгледам те рушевине. Након два сахата тешкога путовања на коњима уз Захар-планину дођосмо на једну равницу, коју овдашњи народ зове „Њиветина“. Са ове равнице ми вођ показа споменуте рушевине. По самом називу „Њиветина“ рекао бих, да је некад обрађиван овај комадић земље у овој пустињи; и то тим прије, што је цијела околица обрасла крупном шумом, док је овај комадић, на којем би се могло посијати по прилици 200 окâ бијелога жита, обрастао вријесњаком. Ја бих рекао, да је овај комадић земље искрчила некада људска рука, али је поново обрастао, и то вријесњаком, јер је дуго времена запуштен.

Са ове се њиве ваља једно по сахата спуштати веома стрмо низ шуму к споменутијем рушевинама, и то пјешке. На једно 300 корачаја од рушевина имаде опет једна врло мала равница, насред које извире доста јако врело, које чини поток и стрмо се обара у село „Под Црвене Стијене“. Побожни мухамедовци

из села „Под Црвене Стијене“ као и из свега придолског цемата држе ово врело за свету воду, те се преко љета купе чешће пута око њега на теферич, а када не пане киша за дуго времена, излазе ту и чине дову. Од овога се врела иде по равници, која је шумом обрасла, све до града. Рекао бих, да је и ова равница некада обрађивана.

Приступ је граду природа са три стране окомитијем стијенама са свијем онемогућила, док су са горње стране била два опкопа, те је остало мало непросјечена простора, што је за улаз служило. Први је опкоп широк 2 метра, а дугачак је 6 до 8 метара. За њим се уздиже литица, која је сада једно 2 метра висока а дебела је око $1^1/_2$ метра. Одмах иза литице налази се други опкоп, који је такођер 2 метра широк, те досиже одмах до земљишта, на којему је, како веле, град стајао. Оба су опкопа усјечена у литици. У опкопу до града узрасла су четири храста. Судећи по дебљини њиховој рекао бих, да су ту барем пред 200 година изникли.

Главица, на којој је град био, није велика. По томе дакле није могао велик бити ни град, од кога се сада ни камен на камену не налази. Вођ ми мој причаше, да је овамо долазио пред 15 година и да је тада било доста креча и камена, али је то сада све зарасло, те му се више ни трагови не познају. Сјеверо-источно од града, баш спрам ждријелу споменутијех опкопа, треба се спуштати косом, која је поријетком шумом обрасла, по прилици 200 метара, док се дође на један заподак под „Црвене Стијене“. Од овога запотка би се требало још 200 метара спуштати, док би се дошло доље до потока. Изнад запотка, који је широк 1 до 2 метра, како гдје, надниједе су се речене стијене, те би могао човјек на њему и при рђаву времену у суху бити.

У средини греда налазе се двије призидане куле, као кад ластавица своје гнијездо гдје год под стреху прилијепи. У прву је кулу улазак веома тежак, а у другу се не може никако унићи. На једно 10 корачаја прије него се дође до врлети, по којој се треба пузати, да се дође у прву кулу, стоји на литици, колико висок човјек спрам собом досећи море, један натпис. Натпис је прост, те би се могло тврдити, да је његов писац замочио прст или какво дрво у креч, те га написао. Натпис није усјечен у камен, него само просто кречем по камену нашаран, али се креч добро одржао, гдје није истругано, па изгледа, као да је од скоро нашаран. Натпис показује ова слова: ⅂ Т І Б, а испод тога у заокруженом пољу І К. Ја бих тај натпис читао: „Чти Б(ога) И(суса) К(риста)“. Испод овога је било још нешто написано, али је на жалост ово оштећено, те се не може добро разабрати. Једино се може видјети знак Ч. Ту је ваљда била година писања. Ја мислим, да ово није оштећено временом

него стругањем, што је и вјероватно. Ко зна? Може бити да су то састругали и безазлени чобани, који се овдје од непогоде склоне.

Као што рекох на једно 10 корачаја од овога натписа почиње улаз у прву кулу. Улаз је с почетка врло рђав, те се човјек мора уза што припети, или на другог човјека стати, док се успење. Пузући кроз ову врлет за једно 30 корака дође се пред врата куле. Пред вратима се налазе четири полице једна више друге у камен усјечене, које су као стубе за пењање у кулу служиле. На најдôњој полици имаду двије рупе, што би човјек шаку, када је стисне, могао унутра турити. Ја мислим, да су дôње стубе биле од дрвета или од гвожђа, те да су се за ове рупе закапчале, а у вријеме нужде да су ове стубе дизали и тако пут у кулу онемогућили.

Кад се уљегне у кулу на доста широка врата, дође се у простор, који је од прилике 4 квадратна метра пространа. За тим се треба успузати уз врло стрму литицу за један метар и по високу, те се дође у други простор, који је нешто мањи од првога. Рекао бих, да је први простор људска рука у ову стијену удубла. Могуће је, да је и стијена нешто на ниже била, али свакако не оволико, јер се море опазити, како је стијена клесана.

Више првога простора у једној линији спрам другим простором имаду кроза зид четири рупе, које овдашњи народ зове пушкарице. Ја бих рекао, да то нијесу пушкарице, него да су ту биле греде, које су држале под, који би био раван са другијем простором.

У другом простору имаде један прозор више врата а са западне стране три, који су од прилике један аршин високи а $^3/_4$ аршина широки.

Изнад прозора опет су као и у дôњем простору онаке рупе у зиду, те нема сумње, да су ту биле греде, које су горњи таван држале. У прозору се више врата још и данас одржала штица, која је мјесто ћемерница служила, док су из другијех прозора повађене или су отрухле па испале.

Из горњег простора баш при литици находе се друга врата, а пред истима заподак, који је са сјеверне стране обзидан зидом, великим до 2 метра а широким један метар. Са овога запотка се ишло у другу кулу, или су се како год стубе метале, или је била литица тада здрава, па се доцније провалила, те тако улаз са свијем онемогућила.

Народ вели, да у ову другу кулу није никад нико уљегао, али би се са врло малим трошком дало направити из града улаз и уљећи. Може бити да би се ту нашао какав остатак од становника овијех кула.

Обје су куле биле по прилици изидане до под греду, која се нада њих наднијела и која им је као кров служила.

У првој кули уз литицу са источне стране просјечен је камен у цијелу горњем простору. Ова просјека иде и кроз дôњи простор те избија код врата. Ја мислим, да је овом просјеком отјецала вода из куле, која се слијевала са литице.

О овијем рушевинама не зна народ ништа причати, само што их назива каштелима. Зидови су у обје куле потпуно очувани. Зидани су кречем и са мало примијешаног ситног и врло финог пијеска. Кула нити је изнутра нити из двора била набачена (окартана), нити је камен фино исклесан. Зид је куле дебео по прилици 55 до 60 центиметара.

Толико сада о овијем рушевинама, а ако Бог да, када љето виловито дође, гледаћу свакако, да и у ону другу кулу уљегнем, па ћу онда дојавити „Гласнику“, што сам нашао и видио.

Novi postupak pri snimanju natpisa.

Priopćio kustos **Dr. Ćiro Truhelka.**

Dosadašnji postupak pri prenašanju starih natpisa ima tu mánu, da je načinjeni fac-simile vrlo slab, da se ne smije savijati, da se lako dere i da se najmanjim pritiskom slova izbrišu ili izliže. Takim postupkom ne ćemo po gotovo doći k cilju kod naših starobosanskih natpisa, gdje su slova nejednaka, obično duboko usječena a kamen vrlo često raspuknut. Kušao sam u svaku ruku, da doskočim ovijem mánama običnoga snimanja natpisa, te se domislih, da bi postupak, sličan onom u stereotipiji, bio najbolji.

Pokušaji sjajno uspješe, postupak se usavršio, stekao je priznanja u stručnjaka, pa ga ovdje obznanjujem u korist nauke.

Prednosti fac-simila načinjena tijem novim postupkom jesu ovi: Svaki je snimak absolutno vjeran otisak originala, te reproducira jednako tačno najkrupniju udubinu, kao i najsitniju pukotinu u kamenu i najveći natpis može se snimati u jednom komadu, a otisak je tako tvrd, da se ne može lako oštetiti, a što je najglavnije, da se bez velike muke može načiniti snimak od sadre sa svijem vjeran originalu.

Ovo potonje važno je osobito po naš muzej, jer su naši lapidarni spomenici obično tako golemi, da se mogu samo u otisku uvrstiti u muzej.

Muzej imade u svojoj zbirci nekoliko natpisa, koji su preko 2 metra dugački, a tako veliki natpisi jedva bi se na drugi način mogli preliti u sadru.

Za taj postupak nuždan je ovaj pribor: 1. dovoljno papira, 2. tutkala, 3. jedna četka i 4. kičica (Pinsel).

1. Najzgodniji je papir obična hartija što upija (bugačica = Saugpapier, Fliesspapier) ili druga netutkaljena hartija (ungeleimtes Papier), kao što se upotrebljava za štampanje nekih novina, a gdje nema toga, obična

tutkaljena hartija, ali ju valja prije nego što se upotrebi, neko vrijeme metnuti u vrelu vodu, da se tutkalo što više ispere.

2. Tutkalo treba da je isto, što ga upotrebljavaju knjigoveže a pravi se od škroba (štirke, nišeste). Na 1 litru hladne vode uzme se dobrana šaka škroba pak se razmuti. Kad se škrob rastopi, pristavi se lonac k vatri, te se polako kuva. Škrob valja sve dok ne uzvrije i ne zgusne miješati drvenom kašikom. Kad se škrob zgusne, kao da se usirio, onda valja tutkalo.

3. Četka valja da je tvrda, duge i guste dlake, a da se lakše njome radi, valja je prikovati za zgodan držak.

4. Kičica (Pinsel) neka je pomehka i povelika, kao četka u bojadžije.

Kamen ili ploču, na kojoj se natpis nalazi, valja prije snimanja dobro očistiti od praha i nečistoće, mahovinu ostrugati i oprati je. Dobro je, ako se natpis, pošto se osuši, natare zejtinom (uljem), da snimak ne prione. Zejtina ne smije biti premnogo; ako ga je odviše u zarezima i pukotinama, valja ga sungjerom pokupiti.

Za tim se uzme hartija bugačica, nešto veća od kamena, tako, da hartija sa svijeh strana bude oko 10 centimetara šira od samoga natpisa. Ako je natpis velik, slijepi se toliko komada hartije jedna do druge, dok se ne sastavi onoliki komad, koliki treba.

Ta hartija položi se uz natpis, a da je vjetar ne otpuhne, prilijepe se ćoškovi njezini uz kamen.

Sada se hartija vlažnim sungjerom (spužvom) ili mehkom vlažnom krpom pritisne uz natpis tako dugo, dok hartija ne utone u sve udubine i zareze slova. Ako bi se pri tome hartija na kojem mjestu prodrla, valja rupu oblijepiti komadićem hartije bugačice.

Pošto se natpis sa svijem vjerno otisnuo u hartiju, namaže se ova s gornje strane dobro tutkalom, te se oblijepi drugim redom hartije bugačice. Sada tek valja uzeti četku, te njome po hartiji tako dugo lupati, dok se ovaj sloj hartije dobro ne priljubi uz natpis.

I opet se hartija namaže tutkalom i oblijepi novim slojem hartije, koji se četkom opet dobro prikuca. Taj se postupak toliko puta ponavlja, dok ne bude otisak dosta debeo. Za velike natpise dosta je oko šest redova hartije, da bude otisak tvrd kao drvo.

Valja paziti, da se ne uzme premalo tutkala i da se ne štedi četka, jer čim se jače njom udara po hartiji, tim će vjerniji i tvrgji biti snimak. Osobito valja paziti, da se sve pukotine, koje bi u prvom sloju hartije nastale, prije nego se namaže tutkalom, dobro prikriju hartijom, da ne bi tutkalo došlo do same hartije, jer će onda snimak prionuti uz kamen.

Ako je snimak gotov, a kamen se prije natr'o uljem, najbolje je puštati snimak na kamenu, da se suši dok ne stvrdne, inače ga valja pomno skinuti, kad na pola stvrdne, te ga prostrijeti na ravnu ploču, da se sa svijem osuši.

Pri transportu valja paziti, da se snimak ne savije ili ne slomi, te je za to najbolje spremiti ga u sanduku. Gdje je natpis velik, pa se ne može poslati u jednom komadu, neka se razreže u manje komade, ali tako, da se koje slovo ne prereže.

Uzdajući se, da će se mnogi ovim postupkom okoristiti, molimo svakoga, koji se zanima za nauku i napredak u Bosni i Hercegovini, ako naigje na koji zanimljiv natpis, da načini za naš muzej snimak. Svaki suradnik na polju nauke dobro je došao, a biće mu hvala.

Troškove će muzej drage volje naknaditi, a pribor, što ga treba za snimanje natpisa, na zahtijevanje namaknuti.

Кула.

По народном приповиједању приопћио **Петар С. Иванчевић.**

Ако те, брате читаоче, случајно пут нанесе од шехер-Бањелуке према сјеверној страни, па идеш добрих пјешачких 7 сахата, а кроз ова села: „Прњавор“, чисто православно село, онда „Бистрицу“, такођер православно село, и напошљетку кроз чисто мухамедовско село „Бронзани-Мајдан“ (овдје су се негда ковале бронзе, па се с тога тако и зове), то ћеш доћи у село „Обровац“. Сва ова поменута села припадају котару и округу бањалучком. Она су доста лијепа и романтична. „Бронзани-Мајдан“ изгледа као каква мала варошица.

Готово на крају села „Обровца“, на јужној страни покрај рјечице „Гомјонице“ на лијевој обали, има једна стародревна рушевина или боље рекавши зидина. Ту зидину народ зове „Кула“, а Мухамедовци веле „Ђејванова-кула“, јер се налази на земљишту једног мухамедовца из Бањелуке, који се Ђејван зове[1]). Ова је кула још доста у нерастрошеном стању, а народ разно о њој приповиједа, што ћемо мало послије чути.

На сјеверо-западу је поменуте куле брежуљчић „Павловац“, на западу њива „Кућиште“, на истоку шума „Ивановац“, а на југу брежуљчић „Товарница“.

Кула је дугачка и широка преко 6 *м*, висока је око пет-шест људских бојева, а била је по народном приповиједању још много виша, ама се је срушила. На западној страни познаје се, гдје су јој била врата и један пенџер, на источној страни познаје се, гдје су била два пенџера; на западној и сјеверо-западној страни биле су пушкарице. У унутрашњости куле познаје се, гдје су биле тавнице на дољем боју (при земљи), других каквих знакова не може се примијетити. Приступ је поменутој кули осваклен могућан.

У близини поменуте куле има римокатоличко гробље и у њему капелица. Приповиједају, да је црква била храм св. Луке, па и данас се ту скупљају римокатолици око Лучина-дна на збор. На источној страни од куле био је гвоздени мајдан.

О кули друкчије приповиједа народ мухамедовске вјере, него православни и римокатолици. Мухамедовци веле: Да је поменуту кулу зидао некакав мухамедовац Ђејван, који је био „беглер-бег“ (најстарији бег), те

[1]) Та кула можда има своје име од оног „Ђејван-аге“, о којему слове народне пјесне из босанске Крајине.

да се с тога и „Ћејванова кула“ зове, а и данданас је на Ћејванову земљишту; данашњи Ћејвани веле, да су потомци тог „беглер-бега“.

Народ православне вјере и римокатоличке вели да су „Кавури“ поменуту кулу зидали. Нама се ово приповиједање чини вјероватније и то због бивше цркве и данашњег гробља, а приповиједају још и ово:

У данашњем селу „Раткову“, у бихачком округу, а кључком котару, живио је један кнез српско-православне вјере по имену Ратко; у њега бијаше у најму млад Турчин, коме би име Хусеин. Ратко савјетује Хусеину, да он иде тражити бољег селамета, рекавши му: „Код мене не ћеш никад више постати, него говедар, па говедар, а у свијету можеш и прави човјек постати. Здрав си, млад, снажан, а богме и бистру и добру памет имаш, па можеш лако што у царској војсци постати“.

Мој ти Хусе запне, па хајде у Стамбол пред самог султана и каже му се отклен је, да је бива из љуте „Крајине“, славне „крваве хаљине“, а Крајишници су увијек били на гласу код султана због свог јунаштва. Султан узме Хусеина у војску и кроз кратко вријеме видимо га као царског турског намјесника у Босни. Кад је дошао у Босну, онда је — веле — даровао свом бившем господару, кнезу Ратку, село „Бањице“, које се послије прозове „Ратково“ по поменутом кнезу, село „Обровац“ и у њему кулу и покрај куле цркву, село „Тимар“, и начинио му је још и цркву у селу „Раткову“. — На то све дао је Хусеин-паша кнезу бујрунтију. Приповиједају, кад би Ратко у „Тимар“ ишао, увијек би се враћао у кулу и у њој би остао по више дана.

Знамо, да је пријашњег времена било: „Ко јачи, тај кобачи“. Мало помало излиже се кнезу Ратку све из руку, само му оста село „Ратково“, за што су становници истог села више пута на велике муке ударали, ама ипак се помоћу добрих душа јуначки одржаше, па и данданас имаду своју властиту земљу, као оставштину иза кнеза Ратка.

Црква у „Раткову“ и данданас постоји на врло лијепом и романтичном мјесту (види „Бос. Хер. Источник“ од 1890. II. свеска), а црква у селу „Обровцу“ покрај куле била је по народном приповиједању назад 200 год. — Приповиједају, да ју је вода потопила, а то је по приповиједању овако било:[2]) „На југо-источној страни од куле у даљини од један сахат, а на десној обали рјечице „Гомјонице“, од поменуте рјечице удаљено 4—5 корачаји у селу „Кмечанима“, налази се стародревна српско-православна св. обитељ „Гомјоница“, која је име добила по рјечици „Гомјоници“. Св. обитељ „Гомјоница“ лежи у јако лијепој и романтичној долини. Та је долина опкољена: с источне стране планином „Медењаком“, с јужне водом „Матавазом“ и планином „Стрмцем“, са западне стране планином „Киком“ и рјечицом „Гомјоницом“. По народном приповиједању ова св. обитељ

[2]) Један старац по имену Миле Марјановић, из села „Кмећана“, бањалучког округа и котара, коме има преко 109 год., вели, да је његов покојни отац упамтио, кад је вода цркву, кулу, манастир „Гомјоницу“ и манастирске тапије потопила; то ми посвједочи и једна старица римокатоличке вјере из села „Обровца“, која такођер има својих 100—110 год., а ово ми је двоје највише и приповиједало о кули.

задужбина је царице Маре султанке (за Муратом II.), шћери Ђурђа Смедеревца, коју назваше „Кала-Марија“.

Овај манастир прилично је имућан, мађар је доста зла и зулума преко себе преметнуо (види „Даб. Б. Ист.“ од 1889. број 2., 3., 19. и 20.).

Више поменутог манастира на источној страни био је манастирски рибњак на рјечици „Матавазу“, која се сађева у „Гомјоницу“ у селу „Кмећанима“. Тај рибњак провали се и потопи најприје манастир и многе куће око „Матаваза“ и покрај „Гомјонице“, а онда кулу, цркву крај куле и кавурски мајдан (тако га народ зваше). Манастир се послије опет поправи, ама тада однесе вода манастирске тапије, па послије паде у турске руке, па и данданас је на земљишту аге мухамедовца. Црква и мајдан кавурски никад се више не поправише.

Ето толико по народном предању о кули, а ти штовани читаоче суди како хоћеш.

Florističke vijesti.

Priopćio **Franjo Fiala.**

U godini 1889. imao sam priliku da skupim izvjesan broj biljaka, koje niže nabrajam zajedno sa označenjem onijeh mjesta, gdje sam ih našao. Ja napominjem samo takve biljke, koje imaju važnosti za opću domaću floru i samo takova mjesta, koja inače nijesu ni kod jednog skupljača zastupljena.

Blechnum spicant Roth. Razbojište, u šumi kod Kasidola na podnožju Jahorine.

Pteris aquilina L. Razbojište, u Rogatici, Semeću i Tuzli.

Asplenium Adiantum nigrum L. Razbojište.

Asplenium fissum Kitaib. Muharnica planina u Hercegovini, u alpinskom pojasu.

Scolopendrium vulgare Sm. Muharnica u brdskom pojasu.

Aspidium lobatum Swartz. Jahorina planina, Muharnica.

Aspidium lonchitis Swartz. Jahorina planina, Muharnica.

Botrychium lunaria Swartz. Vitez, na vrhu Košuca na planini Jahorini.

Juniperus sibirica Burgsd. Muharnica, Jahorina planina.

Pinus sylvestris L. Muharnica, u brdskom pojasu, na Semeću i u Rogatici.

Pinus pumilio Hänke. Na „Goloj Jahorini“ i to samo na visu Jahorina 1820 m.

Carex laevis Kitaib. Muharnica, Gola Jahorina.

Lasiagrostis calamagrostis Lmk. Muharnica, Gola Jahorina, Toplik kod Sarajeva.

Sesleria coerulans friw. Gola Jahorina, Muharnica.

Cynosurus echinatus L. U dôlu rječice Doljanke kod Rame.

Aegilops ovata L. Na željezničkom nasipu kod Rame.

Luzula albida D. l. U šumama na Vitezu.

Frittilaria pyrenaica L. U provalijama Muharnice planine.

Lilium martagon L. Muharnica, ispod alpinskog pojasa.

Asphodelus albus Miller. Borke planina, na brdskim livadama iznad Kobiljdola kod Sarajeva.
Veratrum album L. Na brdskim livadama Muharnice i Gole Jahorine.
Iris graminea L. U šumama oko Prače i Foče.
Orchis globosa L. Borke planina, Gola Jahorina.
Orchis sambucina L Vitez, Gola Jahorina.
Orchis maculata L. Oko Foče i na Goloj Jahorini u brdskom pojasu.
Orchis incarnata L. Vitez, Foča.
Platanthera viridis Lindl. Vitez, Gola Jahorina.
Nigritella angustifolia Rich· Gola Jahorina, Vitez, Muharnica.
Cephalantera ensifolia Rich. U šumama na Vitezu.
Neottia nidus avis Rich. Foča, Vitez, Gola Jahorina.
Salix nigricans Sm. Pokriva najvisočije vrhove Gole Jahorine i zamjenjuje sitnogoricu.
Stellaria nemorum L. U vlažnim šumama na Vitezu.
Moenchia mantica Bartl. Na brdovitim livadama i pašnjacima planine Viteza.
Cerastium lanatum Lam. U stjenovitim pukotinama (provalijama) planine Muharnice.
Dianthus integer Vis. Muharnica, na kamenitim mjestima alpinskog pojasa.
Dianthus strictus Smith. Muharnica.
Heliosperma pusillum Rchb. Gola Jahorina, Muharnica.
Viscaria vulgaris Röhl. Vitez, Gola Jahorina, podvodne livade.
Paronychia imbricata Reichb. Muharnica, na stjenama alpinskog pojasa.
Anemone narcissiflora L. Na sniježnim poljima Gole Jahorine.
Ranunculus Thora L. var. scutatus W. K. Na stjenovitim obroncima Jahorine prema Jamiću.
Ranunculus nemorosus D. c. Na livadama alpinskog pojasa Gole Jahorine.
Clematis recta L. Foča, Vitez.
Arabis alpina L. Muharnica, Gola Jahorina.
Cardamine glauca Spreng. Na sniježnim poljanama Muharnice.
Dentaria enneaphylla L. Kasidol, Vitez, Gola Jahorina; u hladovini bjelogorice.
Thlaspi alpinum Crantz. Po svoj Jahorini planini.
Biscutella laevigata L. Na Muharnici, na stjenama Trijesak planine i na Goloj Jahorini.
Viola biflora L. Na sniježnim poljanama Muharnice i Gole Jahorine.
Viola Zoysii Wulf. Na vrhovima Muharnice.
Hypericum Richerii Villars. Na Crnome visu Gole Jahorine, i na Muharnici, a najvišim dijelom u alpinskom pojasu.
Hibiscus trionum L. Na ugarima kod Toplika blizu Sarajeva.
Lavathera thuringiaca L U brdovitome pojasu Muharnice.
Geranium sanguineum L Foča, Vitez, Kobildol kod Sarajeva.
Geranium macrorrhizum L. Plasa, Muharnica, u vlažnim provalijama, brdskom i nižem alpinskom pojasu.
Haplophyllum patavinum A. Juss. U dôlu rječice Doljanke kod Rame i u Tovarnici.

Potentilla grandiflora L. Na livadama pred alpinskim pojasom planine Muharnice.
Potentilla recta L. Na livadama kod Pale blizu Sarajeva.
Dryas octopetala L. Muharnica, na poljanama alpinskog pojasa.
Potentilla villosa Crantz. Muharnica, Gola Jahorina.
Potentilla appenina Ten. U stjenovitim provalijama alpinskog pojasa na Muharnici.
Genista triangularis Willd. Foča Vitez.
Medicago maculata Willd. Na uzvisinama oko Sarajeva.
Trifolium ochroleucum Huds. Vitez, Foča.
Trifolium alpestre L. Vitez, Gola Jahorina.
Trifolium pannonicum Jacq. Na brdovitim livadama planine Viteza i kod Kasidola.
Galega officinalis L. U dôlu rječice Doljanke kod Rame.
Vaccinium myrtillus L. Na Semeću kod Rogatice i na Goloj Jahorini.
Lysimachia vulgaris L. Na izvorima u brdskom pojasu planine Muharnice.
Primula Columnae Ten. U alpinskom pojasu Muharnice i Gole Jahorine.
Primula intricata Gren. et Godr. Na sniježnim poljanama Gole Jahorine.
Androsace villosa L. Na sniježnim poljanama Muharnice.
Gentiana lutea L. Nalazi se u izobilju ispod alpinskog pojasa Muharnice i Gole Jahorine.
Gentiana pneumonanthe L. U Topliku kod Sarajeva i na Semeću kod Rogatice.
Digitalis laevigata W. et K. Na Semeću kod Rogatice.
Myosotis strigu losa Reichb. U šumama na Vitezu.
Myosotis alpestris Schmidt. Muharnica, Gola Jahorina.
Scrophularia laciniata W. et K. U stjenovitim provalijama alpinskog pojasa Gole Jahorine i Muharnice.
Pedicularis Hacquetii Graf. Na brdovitim livadama kod Kasidola, na Vitezu i u Vučijoj luci kod Sarajeva.
Pedicularis brachyodonta Schl. V. Na brdovitim livadama iznad Jamića i na strmeni Gole Jahorine.
Pedicularis fallax G. Beck. Na stijenama Gole Jahorine u alpinskom pojasu.
Ajuga pyramidalis L. Na alpinskim ispašama Gole Jahorine.
Melittis melissophyllum L. Foča.
Stachys alpina L. Na livadama ispod alpinskog pojasa Muharnice.
Campanula Pichlerii Vis. Na livadama ispod alpinskog pojasa Muharnice.
Campanula rapunculus L. Vitez, Foča.
Asperula odarata L Na Vitezu, Kasidolu, u brdovitom pojasu Jahorine i Muharnice
Asperula hex aphylla Allioni. Po stjenovitim mjestima u alpinskom pojasu planine Muharnice.
Homogyne alpina Cass. Gola Jahorina i Muharnica u alpinskom pojasu.
Erigeron alpinus L. Muharnica u alpinskom pojasu.
Buphtalmum salicifolium L. U brdovitom predjelu Muharnice.
Inula Helenium L. U ogragjenijem livadama oko Toplika kod Sarajeva.

Inula ensifolia L. Muharnica, na stjenama brdskog predjela.
Senecio Doronicum L. Na kamenitom zemljištu planine Muharnice, alpinski pojas.
Senecio crassifolius Rt. Po pašnjacima Gole Jahorine.
Centaurea axillaris Willd. Na alpinskim livadama Muharnice.
Crepis viscidula fröhl. Na livadama Muharnice ispod alpinskog pojasa.
Crepis aurea Cass. Na alpinskim livadama Gole Jahorine.
Crepis montana Tausch. Na stjenovitim alpinskim livadama Gole Jahorine.
Hieracium villosum Jacq. U alpinskom pojasu Plase, Gole Jahorine i Muharnice.
Hieracium canescens Schleich. Muharnica, u brdskim i alpinskim predjelima.
Hieracium Waldsteinii Tausch. Na stjenama Muharnice.

Glavniji dio planine Jahorine nalazi se u okrugu sarajevskom, Muharnica i sjeverni dio planine Plase u kotaru mostarskom; mjesto Razbojište pronašao je baron Schilling.

Старобосански натпис из XV. вијека.

Приопћио **Коста Херман.**

На западном крају села Старо село (мало сеоце од 33 куће са житељством с веће стране мухамедовским) у котару јајачком, простире се старо гробље с великим бројем надгробних каменова на облик средовјечних стећака и плоча. То се гробље, коме овдје прилажемо слику, полагано успиње по

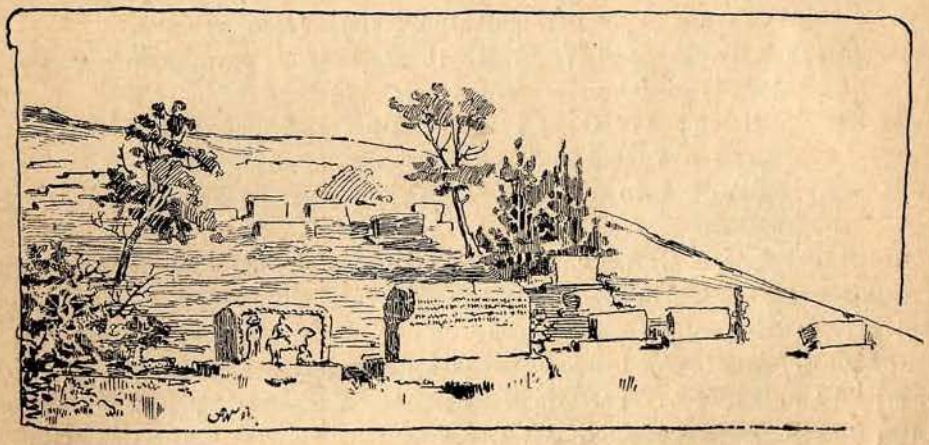

западној страни неког брежуљка, а причиња ти се као добро узгојен воћњак, јер је између надгробних споменика засађено воћака сваке врсте. Мир и тишина спустила се на то покојиште, у коју само по који пут западњак или сјеверо-западњак занесе пријатни шум брзе ријеке Врбаса, што онуда дôлом јури.

По броју и красоти надгробних споменика може се ова некропола слободно убројити међу најљепша средовјечна гробља у Босни и Херцеговини.

Надамо се, да ће нам из ове некрополе придоћи још по гдје који прилог за наше сврхе; овај пут ћемо да опишемо два стећка, који заслужују — како мислимо — особиту пажњу.

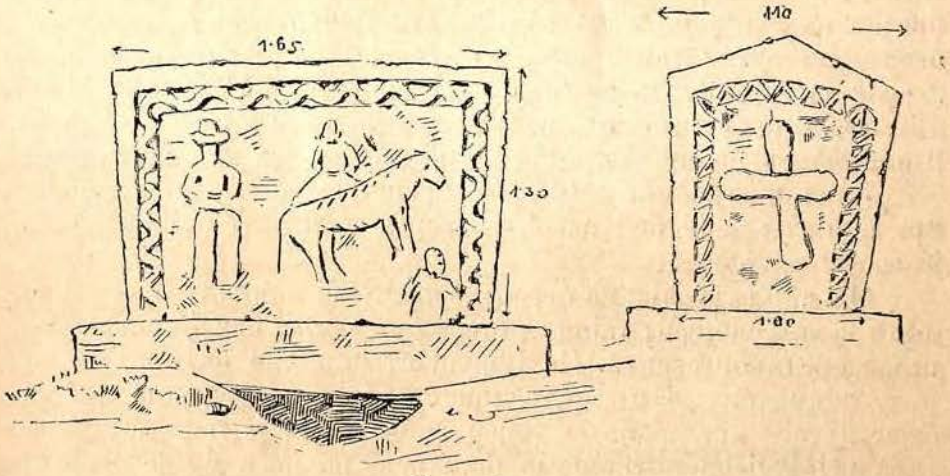

Слика 2.

Нетом коракнеш у гробље, опазићеш два стећка, који су обликом и величином надмашили остало големо надгробно камење.

Придодане овдје слике приказују нам та два, према истоку обрнута надгробна камена, која су оба положена на големим каменитим плочама.

На мањем (*слика 2.*) вија се на страни, обрнутој к југу, у оквиру од вијугастих црта, подоба коњаника или јахачице; један човјек (у дну слике) води коња, а за коњем ступа човјек са шеширом на глави. Фигуре су доста плитко усјечене и чини се, да их је кроз толике вијекове истрошила киша и помрзлица. На источној страни камена усјечен је крст, а око њега оквир у облику испреплетених црта. Плоча

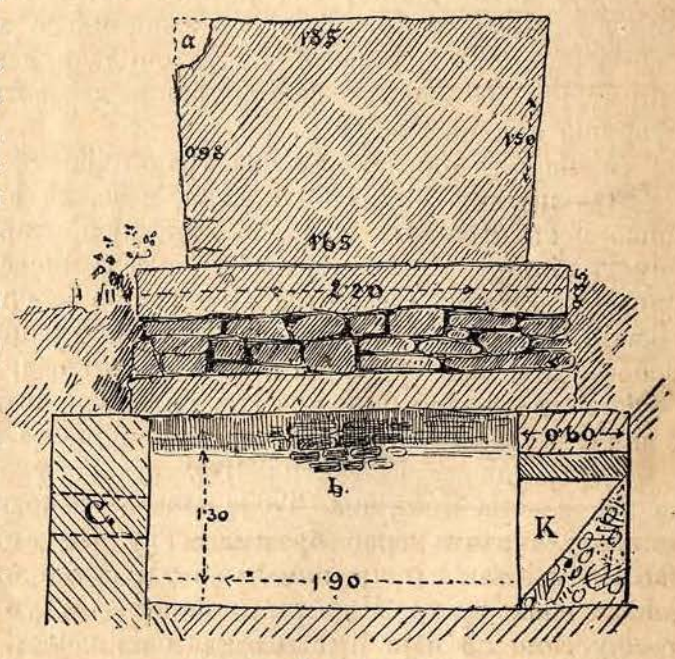

Слика 3.

на којој је стећак смјештен, положена је на земљи, те дакле не наткрива гробницу.

Други гроб, који за нас без сумње има већу вриједност, састоји се од зидане гробнице, како нам то предочује додани пресјек по дужини (*слика 3.*). Гробница покривена је плочом, над овом је наслаган таван камења, а овај је опет притисла 35 цм. дебела плоча, над којом се је уздигао стећак. Гробница је дуга 190 цм., широка 105 цм. а висока 103 цм. Судећи по ширини рекли бисмо, да су у ту гробницу сахрањена два покојника.

Улаз у гробницу (код *к*) правилно је озидан у облику врата и ваљда је био некоћ затворен каменитом плочом; сада је засут земљом.

Од тог је стећка на страни, окренутој к западу (код тачке *а*) један комад одбијен; тај комад лежи на земљи између овог и оног прије описаног стећка. На јужној страни има натпис, од којег је г. надмјерник Свобода прошле јесени приредио и земаљском музеју предао веома лијеп снимак. Он је и у другим згодама већ лијепо потпомогао наш рад, па нека му је овом приликом на свему и садашњем и дојакошњем изречена усрдна благодарност.

Гробница, коју покрива овај натписом обиљежени стећак, већ је три пута отварана. На мјесту *б* отворена је први пут, очевидно врло давно; отвор опет затрпаше неуредно наслаганим камењем. Други је пут отвориште на мјесту, које се налази насупрот од тачке *б*, па се овуда и данас улази у гробницу. И у најновије доба покушаше да је отворе и у ту циљ пробише зид на мјесту *ц*.

У народу одржала се ова традиција.

Од прилике прије 60 година, веле, да је у Старо село наишао неки странац, који је по некаком старом писму тражио ову гробницу. Становници Старог села мисле, да је тај странац био Далматинац. Овај странац отворио је гроб с кметом Стојом Ћутилом — ваљда са сјеверне стране, па веле, да је у гробници нашао сребрних шипки до 70 ока, те Стоју Ћутилу обећао, да ће их продати па онда оно што добије поштено с њиме подијелити. Странац оде и више се не врати.

Веле, да се је вактиле[1]) у некој пукотини овог стећка нашла златна минђуша. То је навело господара оне земље, што се уоколо хвата гробља, неког агу Вајзовића из Доњег Вакуфа, те је помислио, да је тај камен изнутра шупаљ, па да је у њем сакривен златан накит. Одлучи дакле, да камен разбије, те у тој намјери одбије онај комад, што га горе споменусмо. Али кад се је увјерио, да камен није шупаљ, остави се — срећом — даљег разбијања.

[1]) Вактиле = доста давно.

ZEMALJSKI MUZEJ BIBLIOTEKA Sarajevo

Таде Бораја, садашњи кмет на чифлуку, што се хвата гробља, употребљавао је гробницу под стећком кроз више година за чување кртоле. Али откад му доказаше, да су ту некоћ почивали мртваци, оканио се употребљавања те просторије за своју кртолу, можда из пијетета, али биће прије од страха.

По снимку, што га је приредио г. Свобода, приређен је факсимиле натписа што са показује *слика 4.* на страни 52.

Наш вриједни сарадник, госп. дворски савјетник професор Др. В. Јагић, коме посласмо овај факсимиле, рече нам своје мнијење о том натпису. На великој доброти ми му најљудније благодаримо. Ево тог мнијења:

„У свему је натпис веома знаменит и свакако релативно врло стар; ипак се не бих усудио нагађати о времену, када је постао, тек само од прилике ставио бих га у XV.—XVI. вијек. Потање испитивање локалне повијести могло би нас навести на правац, по коме би се ствар дала из ближега установити.

Разматрајући појединости, признаћемо, да се изнад ѡ (у ријечи „ѡца“) не види знака, али то писме је мање начињено нег друга слова, па бих ја по томе судио, да ако и нема пријечке поврх њега, а оно се је испрва стално мислило начинити је.

Послије аменѣ (гдје нѣ не видим посве јасно, нарочито за ѣ не могу разабрати, да ли је уз н прислоњено или не), чини ми се простор за два писмена нешто превелик, те судим, да треба читати сѣ є дакле: сѣ є ками Радоница Билића. Тиме би прва реченица била довршена.

Може бити да се варам, али по фотографији мислим да чисто и јасно стоји ками (слова а, м, и у свези) дакле ками а не камн. Пријечка додуше није сасвим хоризонтална, него десно понешто спуштена, али није ни из далека онако коса као у обичног писмена н. Да поставимо н, онда бисмо иза њега морали тражити ь (и то свједочи, да је камен старији од 17.—18. вијека), али од тога не могу ништа да разаберем.

Реци 2. 3. 4. иначе су јасни, само ваља пазити на свршетак трећег ретка, ондје не може бити си ками. Овдје се врло препоручује облик камнь (као акузатив од номинатива ками) и било би то сасвим по правој деклинацији старог језика. Истина, може без сумње и да стоји ками као акузатив, те је само питање, што стоји на камену.

У петом ретку мислим да на фотографији видим гнь (сва три писмена у свези).

У 7. ретку може се доста јасно разабрати нпопиранте ме.

У 8. ретку видим у слову м (у ријечи ѣсмь) замку, која би значила а свезано са м а тиме бисмо добили облик ѣсамь. То би било према ономе доба.

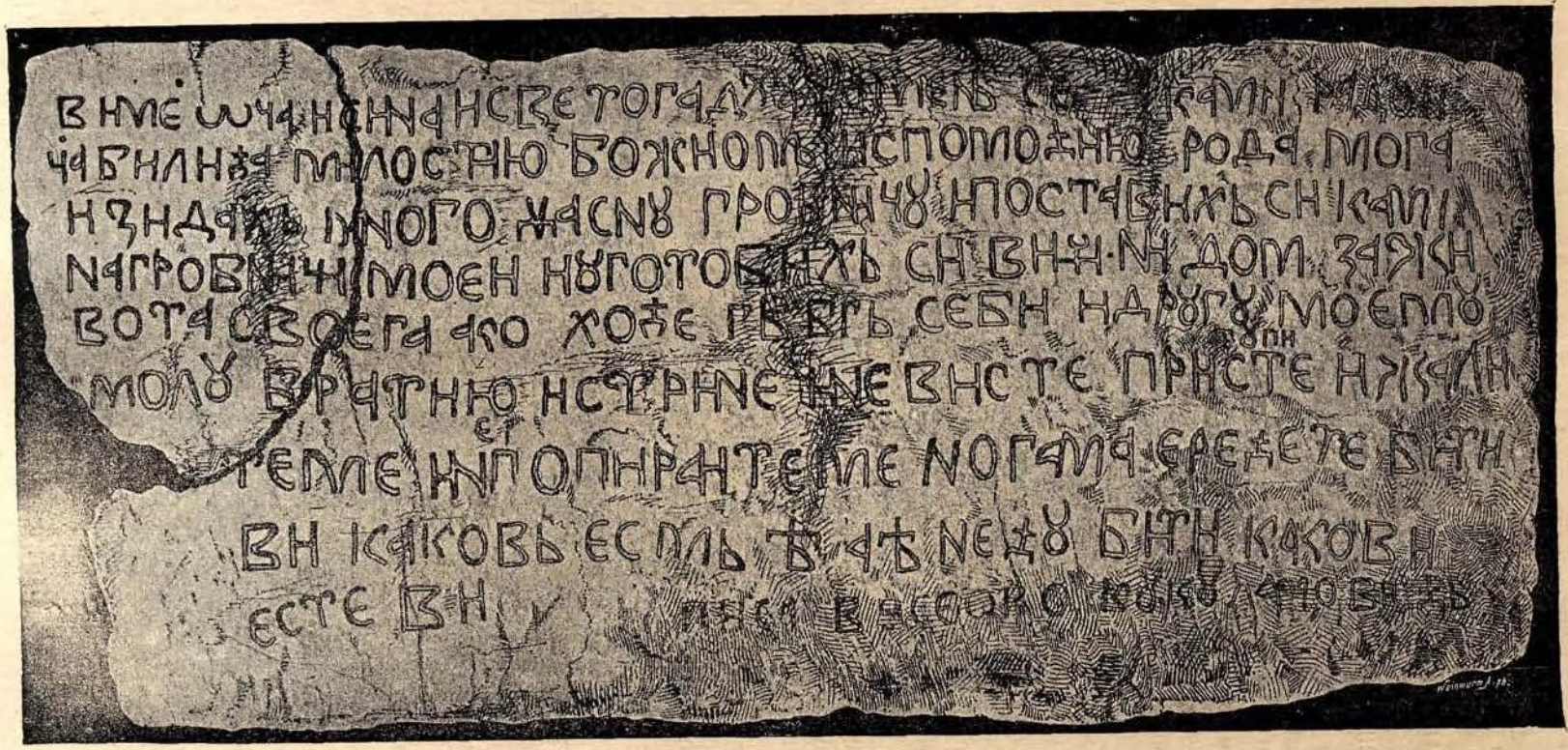

Слика 4.

Пошљедњи ред не могу право да одгонетнем; ипак мислим, да ондје стоји или а писа, или а се писа, или се писа. По моме суду биће ондје око (не ово), па мислим, да ће ондје бити Весеоко као особно име. Ја не бих рекао, да нема таког особног имена, макар да за то тај час немам података при руци. Задњу ријеч не могу поуздано да прочитам. Је ли кокȣ или кȣкȣ? Изнад о не видим посве јасно наставак ᵛ. Онда слиједи: ламовићь и добивамо дакле презиме кȣкȣламовићь." —

Према реченом гласи дакле овај натпис:

„В име ѿца и сина и светога д(у)ха Амень. Се е ками Радои|ца Билића. Милостију Божиомь и с помоћију рода мога |изидахь многочасну гробницу и поставихь си камнь| на гробници моеи и уготовихь си вични домь за жи|вота своега; ако хоће г(осподи)нь Б(о)гь себи и другу моему.| Молу братију и стрине и невисте: приступите и жали|те ме и непопирајте ме ногама. Ере ћете бити |ви каковь есамь ја, а ја нећу бити какови | есте ви! | (А се) писа Весеоко Кукуламовићь" —

Podor gradine Tuhelja u Bosni.

Priopćio rudarski satnik V. Radimsky.

U raspravi „О привилеђијама куће Охмућевића-Гргурића" [1]) sumnja pisac, gosp. arhimandrit Ilarion Ruvarac o tome, da li u Bosni uopće ima gdjegod podor grada Tuhelja.

To što g. arhimandrit pita, mogu ja da mu posvjedočim. Jer oko 3 kilometra pravo k sjeveru od mjesta Tarčina, kotara sarajevskog u Bosni, nalaze se uz lijevu obalu potoka Tuhelja, na istočnom ogranku gore Tmora a na megji kotara fojničkog i sarajevskog, slabi ostanci sredovječne gradine, koju žitelji onoga okoliša nazivaju Tuhelj-grad.

Toga podora nema doduše na kartama, ali da to nije drugi, nego onaj Tuhel ili Tuchegl, što se navodi u onoj raspravi, i da je u njegovoj okolini zbilja mogla biti župa Smuska, Smusca ili Smuzka, utvrgjeno je time, što još i danas jedva za jedan kilometar od Tarčina k sjeveru ima selo Smučka. [2])

Isto tako očuvano je po Orbiniju navedeno mjesto smuske župe Lucca ili Luca u selu Luki (vidi spec. kartu), koje je od Tuhelj-grada u pravoj liniji udaljeno jedva $3^1/_2$ km.

Najposlije tekle su po Lukareviću rječice Bioccia i Osomciza župom tuheljskom, a na katastralnoj karti Bosne ima u tome kraju

[1]) Vidi: Glasnik 1890 III. knjiga, str. 263. i d.

[2]) Vidi specijalnu kartu austro-ugarske monarhije i okupiranog područja po mjerilu 1:75000, zona 30, col. XVIII.

u istinu potok Bioča, koji se — dolazeći od mjesta Bioče — saljeva u rječicu Tuhelj. U drugoj pritočici Tuhelja, naime u Osjaničkom potoku valjaće nam možda potražiti potok „Osomciza“.

Ako dakle Kačić piše, da je grad Tuhel ležao u Bosni izmegju Kreševa i Konjica, to mu se ni s koje ruke ne može prigovoriti, jer jahaći put vodi iz Kreševa u Konjic kroz dolinu potoka Tuhelja preko Tarčina.

Натпис из Миљановића.

Приопћио **Матија Бијелић.**

Недалеко Љубина, у селу Миљановићу има голем крст од камена. Дужина му је 3·40 м., у крсници 1·50 м, а у обиму мјери свака крсница 1·25 м. На челу уријешен је крст са пет просто усјечених цвијетова, понамјештених по крсницама у накрст *(слика 1)*. Између тијех цвијетова има натпис

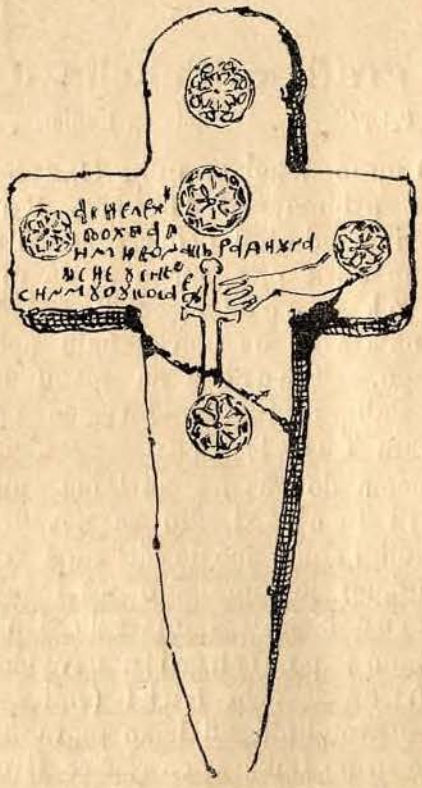

Слика 1.

на десном крилу крста усјечена је плитким цртежима рука, како се хвата мача.

Натпис гласи по факсимилу (*слика 2.*), начињеном према вјерноме снимку овако:

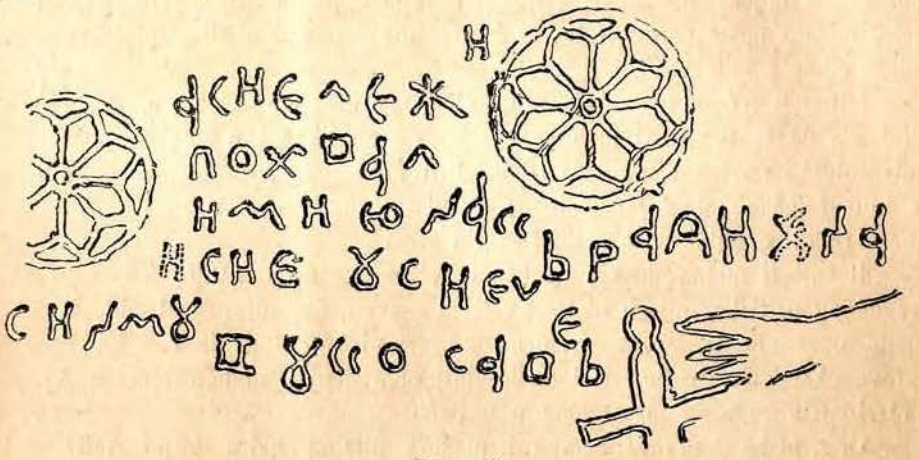

Слика 2.

т. ј. АСНЕ ЛЕЖИ ПОХВАЛИЛИ ЮНАКЪ РАДИХНА И СНЕ ЅСНЕVЕ СИН МЅ ВЪКОСАВЪ.

Народ прича, да је тај Радихна био родом из села Дубочице, које је од Љубиња удаљено $^3/_4$ сата, па да је у боју са Млечићима пао на ономе мјесту, гдје му крст стоји. Овај крст оборио је у години 1883. потрес, те је све до недавна лежао на тлима, док га настојањем пароха Симе Симића не успоставише. Господин парох, да забиљежи тај чин народњег пијетета, дао је на крсту начинити натпис што слиједи:

„Путниче! Земља јеси, у земљу ћеш отићи.
Овај крст пао је на земљу од потреса 1883.
Подиже га са народом 1890. Сава Симић, јерej".

Rezultati

meteoroloških opažanja za temperaturu, oborine i naoblačenost

u Bosni i Hercegovini godine 1889.

Priopćio **Filip Ballif.**

Važnost, koju meteorološka opažanja imaju specijalno za poznavanje klimatoloških prilika jednoga mjesta ili čitavih zemalja, pobudila je gragjansku upravu posjednutih zemalja, da preduzme meteorološka opažanja na raznijem mjestima, a ponaosob u onijem dijelovima zemlje, kojima izgredi tamošnjih hidroloških prilika bitno smetaju, da eksploatišu svoju poljoprivrednu proizvodnost, te da pomoću tijeh opažanja postigne temelj zavisan od klimatoloških prilika, na kojemu bi preduzimala nužne mjere zarad poboljšanja tijeh odnošaja.

Na temelju rezultata ovijeh od gragjanske uprave aktiviranih stanica za posmatranje, a u svezi sa posmatranjima, koja c. i kr. vojničke bolnice preduzimaju u pojedinim mjestima zemlje, dobivena je mogućnost, da se klimatološki odnošaji Bosne i Hercegovine postepeno tačnije upoznadu.

Kako je vrijeme u opažanju kratko, jer u raznijem aktiviranim stanicama obuhvata istom 3—4 godine, to zasad još nije moguće, da se iz dosadašnjih opažanja zabilježe prosječne vrijednosti pojedinih meteoroloških pojava za svako mjesto posmatranja, i da se izreče konačan sud o klimatološkim odnošajima cijele zemlje.

Istom u tečaju mnogogodišnjeg opažanja biće moguće da se ova zadaća riješi, no da se tome pripomogne cilj je ovoj publikaciji, u kojoj su pobilježena meteorološka opažanja u godini 1889. obzirom na najvažnije pojave, što uplivišu na klimatološke odnošaje, a to su temperature, oborine (množina kiše, snijega i tuče), naoblačenost a dijelom i vjetrovi.

Rezultati meteoroloških opažanja iz godina prije 1889., kao i odnošaji vazdušnog pritiska, nijesu ovdje uvršteni s toga, što nijesu potpuni. U koliko imade opažanja iz ovoga vremena a iz stanicâ, što ih je c. i kr. vojnička uprava aktivirala, to će isti i onako biti objavljeni u godišnjacima c. kr. drž. centralnog zavoda sa meteorologiju u Beču.

Orografska kakvoća zemlje i njezina blizina moru bitno upliviše na klimatološke prilike.

Da bi se mogli presuditi rezultati ovdje saopštenih meteoroloških opažanja, neka tome posluži ovaj kratki nacrt orografskih odnošaja Bosne i Hercegovine. Spomenute zemlje leže izmegju 42. i 45° sjeverne širine, izmegju 33. i 37° istočne dužine.

Bosna, čiji izmegju ušća Save i Drine položeni sjevero-zapadni dio leži još na megji onog korita, koji ispunjava velika ugarska nizina, rasprostire se postepeno u pravcu prema jugu i zapadu, tijem se više podiže zemlja, dok ne postigne svoju kulminaciju u glavnom pogorju dinarskih Alpa duž zapadne megje Bosne prema jugu, koje se glavno pogorje u predjelu Županjca — Prozora pruža dalje u unutrašnjost Bosne, te otolen prosijecajući zemlju jugo-istočno prekoračuje granicu Crne Gore.

Ovo pogorje, koje od Prozora početo do svojega prijelaza u Crnu Goru čini ujedno megju izmegju Bosne i Hercegovine, podiže se do visine od 2000—2600 m. i čini vodomegju izmegju Jadranskog i Crnog mora.

Sa njegovih strana i izdanaka teku prema sjeveru i istoku mnoge rijeke glavnoj dolini Save, obuhvatajući Bosnu gustom riječnom mrežom.

Od najjužnijeg dijela glavnog pogorja prema zapadu rasprostire se skoro tik do morske obale, no od ove odvojeno jednim potezom dinarskih Alpa — Hercegovina.

Zapadno položeni obronci ovog pogorja šalju ciglo jednu rijeku — Neretvu — k Jadranskom moru, koja jedino prekida uzgrednu granu dinarskih Alpa, što se duž morske obale proteže.

No okrom ove velike doline, Hercegovina u opšte opada kao terasa prema morskoj obali, prosiječena nekolikim većim rijekama ponornicama, koje izviru i uviru u stijenju krasa.

Bosna imade u svojem brdovitom dijelu veće promjene u formaciji kamenja, ponaosob, osim pretežnog triasnog vapna, široka škriljana zemljišta raznoga doba, koja su s jedne strane neprobojna za vode, te pružaju zemlji bogaštinu u vrelima, s druge opet lahko izvjetre, pa tijem pripomažu obrazo-

vanju bogatijeg tavana crnice (humusa), te kao diluvijalna i aluvijalna korita u sjevernom gornjem dijelu Bosne stvaraju životne uslove za bogatu vegetaciju.

Naprotiv zemljište u Hercegovini sastoji se, osim bogatog i veoma plodnog tavana crnice, što se nahodi u neogenim koritima, većinom od krednih vapnjenaca, koji neimavši tavana crnice propuštaju vodu. Ušljed ove oskudice u crnici i presušenja većeg dijela izvora u ljeto vegetacija je po brdima mršava i mahom se sastoji samo od pašnjaka.

Ovoj u glavnim nacrtima opisanoj topografskoj kakvoći zemlje odgovara i visina položaja po Bosni i Hercegovini razmještenih stanica za posmatranje, kao što se to vidi iz ove tabele.

Zemlja	Stanica posmatranja	Visina nad morem meter	Približna geografska dužina	Približna geografska širina	Posmatrač
Bosna	Bjelina	94	36°52′	44°45′	Zemaljska uprava } Školski upravitelj Jovan Borčić 1./1.—31./12.
	Banjaluka	163	34°50′	44°45′	Zemaljska uprava } Wilh. Keil i okr. mj. A. Križek 1./1.—15./10. Zad. Kowalevski i A. Križek 16./10.—31./10. Učitelj L. pl. Matulić 1./12.—31./12.
	D. Tuzla	232	36°9′	44°32′	Ces. i kr. vojnička bolnica
	Travnik	504	35°20′	44°14′	Zemaljska uprava } Teh. crtač O. Harisch 1./1.—31./12.
	Livno	808	34°41′	43°49′	Zemaljska uprava } M. Nani 1./1.—31./12.
	Sarajevo	537	36°5′	43°51′	Zemaljska uprava } Učiteljska škola: konvikt pripravnički 1.—31./1. Iv. Nep. Farkaš 1./2.—31./12.
Sandžak Novi Pazar	Plevlje	806	37°4′	43°22′	Ces. i kr. vojnička bolnica
Hercegovina	Ružići	318	35°3′	43°23′	Zemaljska uprava } Ig. Juritz 1./1.—31./3. Pet. Jozić 1./4.—31./12.
	Široki brijeg . . .	270	35°15′	43°20′	Zemaljska uprava } J. Milković 1./1.—31./12.
	Mostar	59	35°30′	43°22′	Ces. i kr. vojnička bolnica
	Humac samostan .	89	35°13′	43°11′	Zemaljska uprava } O. Gabro Rožić 1./1.—31./8. Br. A. Ćurić 1./9.—31./12.
	Gacko	960	36°13′	43°10′	Zemaljska uprava } Al. Wranitzky 1./1.—31./3. A. Bautz 1./4.—20./5. Al. Nagy 21./5.—31./12.

Stanice, što su u ovoj tabeli spomenute, poredane su tako, da su najprije spo[illegible]ute one najsjevernije položene, pak onda po redu južne.

O[illegible]tanice Livno, koja leži na ivici velikog korita od Livanskog polja, sve ost[illegible]sanske stanice, pak i ona u sandžaku Novog Pazara, leže u riječnim dolinam[illegible]

U Hercegovini leži stanica Mostar u glavnoj dolini, stanica Humac u jednoj pobočnoj dolini Neretve, stanice Ružići, Široki brijeg i Gacko na pojedinim terasama, odnosno koritima hercegovačkog gorja.

Ova opažanja obuhvataju po tome različite visoke položaje izmegju 59 i 960 m. visine nad morskom površinom, meteorološke odnošaje nizina, visokog gorja, odnošaje čisto maritimne i približno i one kontinentalne klime.

Ovoj različnosti u položaju stanica odgovara i primjetna razlika u rezultatima meteoroloških opažanja, te u dotičnoj tabeli odmah pada u oči razlika izmegju rezultatâ opažanja u bosanskim i onijeh u hercegovačkim stanicama. Sad ćemo na temelju rezultata iz 1889. da progovorimo opširnije o tome.

Mi se pri tome nećemo ograničiti samo na to, da suhoparno reproduciramo dobivene rezultate, već prilikom potegnućemo iz toga i neke zaključke radi toga, da pomoću pozitivnih naučnih teza protumačimo uzroke opažanim meteorološkim pojavama, te da prikazani materijal opažanja bude čitaocu pristupačniji.

Kako rekosmo, zaključan sud o klimatološkim odnošajima može se izreći istom poslije dužeg opažanja, no ipak se po neka klimatološka pojava tako oštro ističe na vidik, da se i iz ovijeh dosadašnjih podataka može da dobije opšti prijegled o klimatskim odnošajima Bosne i Hercegovine.

Odnošaji temperature.

Srednje godišnje temperature bile su u stepenima po Celsiusu:

Zemlja	Stanica	Visina nad morem metera	Godina				Sredina
			1886	1887	1888	1889	
Bosna	Bjelina	94	—	—	—	9·8	
	Tuzla	232	—	—	—	9·1	
	Travnik	504	—	—	—	8·8	
	Sarajevo	537	—	—	—	9·0	
	Livno	808	—	9·2	9·0	9·1	9·1 trogodišnja
Sandžak Novi Pazar	Plevlje	806	—	—	—	8·7	
Hercegovina	Mostar	59	14·7	15·5	15·2	14·9	15·1 četverogodišnja
	Humac	89	14·2	14·0	13·5	13·8	13·9 četverogodišnja
	Široki brijeg	270	13·8	12·7	11·8	11·8	12·5 četverogodišnja
	Ružići	318	—	—	—	10·9	
	Gacko	960	—	—	—	7·8	

Srednja godišnja temperatura bosanskih stanica kolebala se po tome izmegju 8·8° i 9·8°, pri čemu je stanici Bjelini pripala najviša sa 9·8, a stanici Travnik najniža sa 8·8°.

Srednje godišnje temperature Hercegovine kolebaju se izmegju 7·8° i 14·9°, a ne uzevši u obzir visoko položene stanice Gacko, izmegju 10·9° i 14·9°.

Posmatrajući temperature pojedinih stanica ne samo da pada u oči znamenita razlika u apsolutnim temperaturama izmegju bosanskih i hercegovačkih stanica, već kad se obje grupe svaka za se posmotri, onda i raznolikost u relativnim diferencijama temperaturâ izmegju stanica svake pojedine grupe megju sobom.

Dokle diferencija kod bosanskih stanica i stanice Plevlje samo u maksimumu čini 1·1°, premda izmegju najniže i najviše položene stanice postoji razlika od 712 metara u visini, to ista čini u hercegovačkim stanicama 7·1°, pa čak, ne uzevši u obzir najviše položene stanice Gacko, i u ostalijem stanicama još uvijek 4·0°.

Kod bosanskih stanica pokazuje se, osim stanice Livno, da sa rastenjem visine u mještanskom položaju u opšte opada temperatura, a što se to ne ističe većma, to je poglavito otud, što više položene stanice imaju južniji položaj prema dublje položenim stanicama.

U stanici Livno već se osjeća — kao što ćemo opaziti dok bude riječ i o drugim meteorološkim pojavama — blizina morske obale, te sa tog upliva, imade ova stanica svoju relativno topliju zimu a tijem svoju višu godišnju sredinu u temperaturi.

Dojako aktivirane stanice u Hercegovini malo se razlikuju u svojemu položaju po geografskoj širini, ako se dakle ne uzmu u obzir lokalni uplivi, onda se upliv raznolikosti njihovog visnog položaja na temperaturu mora pokazati puno oštrije nego li kod bosanskih stanica.

Po Hannu čini opadanje temperature u zemnom pojasu, koji leži izmegju 40° južne i 60° sjeverne širine, na svakih 100 metara visine diferencije u sredini 0·57°.

Ovom navodu odgovara približno raznolikost temperature u stanicama Široki brijeg, Ružići, Gacko i Plevlje.

No stanice Mostar i Humac pokazuju prema ostalijem spomenutijem stanicama puno veću diferenciju u temperaturi, nego što bi ista proizlazila po diferenciji njihovog niskog položaja i po gornjoj prosječnoj vrijednosti od 0·57°.

U tijem mjestima dakle lokalni uplivi mora da povisuju temperaturu, kao što u stvari i jest tako.

Mostar leži, kako već spomenusmo, u dolini Neretve, Humac u pobočnoj dolini njezinoj, u dolini Trebižata. Ušljed provale Neretve kroza paralelno kraj morske obale povučenu gorsku kosu dinarskih Alpa stoje ova dva moru bliza i duboko položena mjesta pod intenzivnijim uplivom morske klime, nego li ostale stanice, koje više leže a od obale su gorskim kosama odvojene. Ušljed toga pokazuje se dejstvo obalne klime na zimnju temperaturu u Mostaru i Humcu u intenzivnijoj mjeri, nego li u ostalijem stanicama.

Zimnja temperatura bila je naime u:

Mostaru	4·8°
Humcu	4·2°
Širokom brijegu	1·6°
Ružićima	0·1°
Gackom	—2·3°

U Dubrovniku, najbližoj stanici na morskoj obali, iz koje imade meteoroloških opažanja, čini srednja godišnja temperatura 16·8°, a srednja temperatura januara 8·8°.

Prema tome opet pokazuju se ljetnje temperature, naročito one u Mostaru, kao bitno više od onih u drugim stanicama, što očevidno valja pripisati lokalnim odnošajima ove stanice. Gola, visoka brda krasa bez ikakve vegetacije zatvaraju s dvije strane grad u dolini, koja se ondje suzila na skoro 1 kilometar, te otud (ušljed odbijanja sunčanih zraka) proizvode povišenje dnevne temperature, koja je na jakoj sunčanoj vrelini i onako već visoka. Obdan zagrijano kamenje, zagrijane zidine kuća, ustupaju po noći svoju obdan sabranu vrućinu atmosferi, te s toga ne mogu ondje noći da se rashlade. Istom pred ranu zoru nastupa iole snošljiva temperatura, no koja u julu i augustu u 8 satih izjutra već čini 24°. Ušljed toga su ljetne noći u Mostaru zaparne i sparne te istom u ranu zoru pružaju željne hladovine.

Za presugjivanje klimatoloških odnošaja zanimljive su prosječne temperature zimnjih, proljetnih, ljetnih i jesenjih mjeseci.

Ove su činile u bosanskim stanicama i u Plevlju:

Godišnje doba	Banjaluka	Bjelina	D. Tuzla	Travnik	* Livno	Sarajevo	Plevlje
Proljeće . . .	10·7	10 6	10·1	9·5	(8·9) 9·2	9·3	7·8
Ljeto	20·3	21·1	19·6	19·3	(18·8) 18·5	20·0	20·1
Jesen	—	10·2	10·0	9·7	(10·3) 10·5	10·3	10·6
Zima	—2·6	—2·7	—3·1	—3·3	(—1·3) —1·5	—3·5	—3·6
Diferencija temperature izmegju ljeta i zime	22·9	23·8	22·7	22·6	20.0	23·5	23·7

Za hercegovačke stanice:

Godišnje doba	* Mostar	* Humac	* Široki brijeg	Ružići	Gacko
Proljeće	13·7(13·7)	13·2(13·0)	10 8(11·7)	8·9	6 3
Ljeto	25·4(25·1)	23·8(23·5)	22·2(22·6)	23·4	18·1
Jesen	15 6(16·1)	13·9(15·0)	12·6(13·0)	11·1	9·2
Zima	4·8(5·4)	4·2(4·3)	1·6(2·8)	0·1	— 2·3
Diferencija temperature izmegju ljeta i zime	20·6	19·6	20·6	23·3	20·4

* Uvršteni brojevi pokazuju u stanici Livnu trogodišnju, u stanicama Mostar, Humac i Široki brijeg četirigodišnju temperaturnu sredinu.

T u pojedinim mjesecima.

Zemlja	Mjesto opažanja	Geografska širina		Septembar			Oktobar			Novembar			Decembar		
				sredina	najveća / najmanja	dan / dan	sredina	najveća / najmanja	dan / dan	sredina	najveća / najmanja	dan / dan	sredina	najveća / najmanja	dan / dan
Bosna	Banjaluka	44° 45′	1	14·3	37·6 / 4·0	2 / 9	13·5	28·0 / 2·0	11, 12 / 4	.	.	.	— 2·2	7·0 / − 5·8	11 / 19
	Bjelina	44° 45′	1	14·0	28·4 / 1·5	3 / 27	13·3	27·2 / 3·0	12 / 17	3·4	23·0 / −6.0	1 / 17	— 2·2	8·2 / −14·0	30 / 24
	D. Tuzla	44° 32′	2	13·2	27·2 / 1·8	2, 3 / 20	13·0	26·8 / −0·6	12 / 17	3·7	21·4 / −6·3	1 / 17	— 2·9	6·4 / −10·7	12 / 8
	Travnik	44° 14′	5	13·2	27·8 / 0·5	4 / 20	12·5	24·2 / 0·2	12 / 17	3·5	16·0 / −7·1	1 / 24	— 3·6	3·0 / −13·1	1 / 21
	Livno	43° 49′	8	14·1	26·7 / 4·3	3 / 17	13·3	20·3 / 6·2	12 / 4	4·0	14·3 / −5·9	1 / 23	— 0·8	7·0 / − 5·9	30 / 2
	Sarajevo	43° 51′	5	13·7	26·0 / 1·8	3, 4 / 19	13·2	23·4 / 4·4	21 / 25	3·9	17·4 / −6·6	2 / 25	— 3·3	3·0 / − 9·6	31 / 23
Sandžak N. Pazar	Plevlje	43° 22′	8	14·0	33·4 / 2·0	4 / 17	14·1	27·3 / 2·3	12 / 25	3·7	17·0 / −6·3	8 / 15	— 3·3	7·2 / −17·0	16 / 23
Hercegovina	Ružići	43° 23′	3	16.3	26·0 / 0·6	2, 3, 5 / 18	13·9	19·0 / 0·8	3, 7, 9, 10, 12, 28, 29, 30 / 4, 16, 17	3·1	17·0 / −0·5	1 / 14, 26	0·0	4·0 / − 4·0	20—22 / 4
	Široki brijeg	43° 22′	2	16·7	32·0 / 5·0	5 / 17, 18	15·8	27·0 / 7·0	30 / 19, 24	5·2	19·0 / −7·0	1 / 13	0·8	15·0 / −16·0	15 / 25, 31
	Mostar	43° 20′		19·3	40·4 / 6·4	2 / 26	16·9	34·0 / 8·2	12 / 24	10·5	25·8 / 0.7	4, 8 / 15	5.7	22·2 / − 1·6	31 / 10
	Humac	43° 11′		17·8	30·2 / 6.0	4 / 18	15·9	22·0 / 8·6	29 / 4	8·1	17·8 / −1·2	1, 2 / 24	4·1	11·2 / − 3·0	13, 31 / 21
	Gacko	43° 10′	9	12·8	26·4 / −0·8	5 / 18	11·4	20·6 / 4·0	12 / 5, 24, 25	3·4	13·4 / −4·8	1 / 24	— 1·5	8·9 / − 9·6	26 / 21

Iz ovijeh brojeva vidimo, da u pogledu podjele temperature na pojedina godišnja vremena izmegju bosanskijeh stanica imade veće jednakosti nego li izmegju hercegovačkih stanica.

Podjela se kolebala u bosanskim stanicama:

u proljeću	izmegju	9·2°	i	10·7°	diferencija	1·5°
„ ljetu	„	18·5°	i	21·1°	„	2·6°
„ jesen	„	9·7°	i	10·5°	„	0·8°
„ zimu	„	—1·5°	i	—3·5°	„	—2·0°

U hercegovačkim stanicama:

u proljeću	izmegju	6·3°	i	13·7°	diferencija	7·4°
„ ljetu	„	18·1°	i	25·4°	„	7·3°
„ jesen	„	9·2°	i	15·6°	„	6·4°
„ zimu	„	—2·3°	i	+4·8°	„	7·1°

Za bosanske stanice mogla bi se dakle kano prosječna temperatura za 1889. uzeti:

za proljeće	9·9°
za ljeto	19·8°
za jesen	10·1°
za zimu	—2·8°
a za cijelu godinu	9·2°

Za hercegovačke stanice dale bi ovakve prosječne temperature netačnu sliku temperaturnih odnošaja zemlje, jer dokle bi se još 4 stanice: Mostar, Humac, Ružići i Široki brijeg mogle približno uporediti, temperaturni odnošaji Gackog daleko odudaraju od onijeh u gore spomenutim stanicama.

S toga bi se radi karakteriziranja klime onijeh dijelova Hercegovine, koji još dolaze u obzir kano stalna prebivališta stanovnika, morala zemlja razdijeliti po visini položaja u pojedine zone.

Po dojakošnjem broju i podjeli stanica za opažanje, još se ne daje utvrditi takva podjela u zone. Mi poznajemo samo temperaturu visoravni od Gackog i one najnižih područja do 300 metara morske visine. Izmegju ove dvije zone na žalost nemamo još saveza.

Pridržavajući se zasad predstojećih podata 4 niže položenih hercegovačkih stanica dobivamo prosječne temperature u 1889.

za proljeće	11·6°
za ljeto	23·7°
za jesen	13·3°
za zimu	2·7°

Uporedno prema bosanskim stanicama imagjahu naprijed spomenute hercegovačke za 1·7°, 3·9°, 3·2°, 5·5° toplije proljeće, odnosno toplije ljeto, jesen i zimu, a to značajno povišenje temperature veoma osjetno upliviše na vegetacione prilike ovijeh dijelova zemlje. Dok u Bosni napreduju samo kulturne biljke srednje Jevrope, dotle rodi zemlja u riječnim dolinama i u morskoj obali bliskim dijelovima Hercegovine ondje, gdje se njezina najplodovitija zemlja u tečaju vremena sabrala, duhan, smokvu, maslinu, grožgje, a na zaklonjenim mjestima cvjeta ružica čak i u zimu.

Razlika u temperaturnim odnošajima bosanskih i hercegovačkih stanica pokazuje se, kada stanicu Livno oduzmemo od prvih, a stanicu Široki brijeg od potonjih, u diferenciji temperature izmegju ljeta i zime. Ista se

kolebala kod bosanskih stanica izmegju 22·6 i 23·8°, kod hercegovačkih izmegju 19·6 i 20·6°.

Na većem izravnanju izmegju ljetne i zimnje temperature imaju hercegovačke stanice i stanica Livno da zahvale uplivu oceanske klime.

Kano najtopliji mjesec pokazuje se u pretežnoj većini stanica mjesec juli, znatan izuzetak čine samo najviše položene stanice Plevlje i Gacko, u koliko je u tijem stanicama u augustu nastupila najveća mjesečna temperatura.

Kano najstudeniji mjesec pokazao se u pretežnoj većini stanica mjesec januar, izuzevši Široki brijeg (decembar).

Najveće dnevne temperature bjehu u većem dijelu stanica u mjesecu augustu, najviša bješe u bosanskim stanicama 38·6° (Banjaluka), a u hercegovačkim 43·7° (Mostar).

Najniže temperature bjehu u većem dijelu stanica u januaru; najniža bješe u bosanskim stanicama — 19·9° (Banjaluka), a u hercegovačkim — 13·6° (Gacko).

U pojedinim stanicama opažane najviše i najniže temperature, dan opažanja i godišnja veličina nalazi se u niže stojećoj tabeli:

Stanica	Najveća temperatura	Dan	Najmanja temperatura	Dan	Godišnja razlika (amplituda)
Bjelina	37·0°	20. augusta	—18·5°	15. februara	55·5°
Banjaluka	38·6	5. augusta	—19·9	25. januara	58·5
Tuzla	37·3	24. augusta	—16·4	15. februara	53·7
Travnik	35·1	14. jula	—17·0	29. januara	52·1
Livno	30·1	14. jula	—17·1	15. februara	47·2
Sarajevo	31·4	14. jula 7. augusta	—17·6	7. januara	49·0
Plevlje	38·4	7. augusta	—18·5	29. januara	56·9
Mostar	43·7	3. augusta	—5·8	14. februara	49·5
Humac	33·4	8. augusta	—4·6	4. januara	38·0
Ružići	32·0	1. i 4. jula 7. i 10. augusta	—5·0	4. i 29. januara	37·0
Široki brijeg . . .	36·0	1. juna 15. jula 9. augusta	—16·0	25. i 31. decembra	52·0
Gacko	29·8	6. augusta	—13·6	3. i 4. januara	43·4

Odnošaji oborine.

U niže stojećoj tabeli sastavljene su za pojedine stanice cjelokupne visine u milimetrima oborine, što su opažane u cijeloj godini i u pojedinim godišnjim vremenima, dalje one najveće oborine što su po danu opažane i najzad su navedeni brojevi dana sa oborinama.

U navedenim brojevima sadržana je množina kiše što je pala, kao i množina snijega.

Zemlja	Stanica	Morska visina	Množina oborine u milimetrima u					Najveća množina oborine		Broj dana sa				
			cijeloj godini	proljeću	ljetu	jeseni	zimi			oborinama	snijegom	gradom	grmljavom	vjetrom preko 5
		m.						mm	dan					
Bosna	Banjaluka . .	163	—	348·6	258·8	—	217·1	66·0	16. aprila	—	—	—	—	—
	Bjelina . . .	94	866·0	213·7	194·1	243·7	214·5	35·8	16. aprila	146	48	1	5	5
	D. Tuzla . .	232	998·6	333·8	246·8	215·6	202·4	65·3	17. maja	153	43	6	51	35
	Travnik . . .	504	944·3	271·1	172·7	265·5	235·0	27·0	3. febr. 15.sep.	142	43	2	14	7
	Livno	808	973·4	326·3	115·6	311·1	220·4	38·3	4. febr.	159	46	4	22	—
	Sarajevo . .	537	886·5	215·5	192·8	313·9	164·3	47·3	15.sep.	101	25	1	—	—
Sandžak N. Pazar	Plevlje . . .	806	1088·6	272·3	111·9	403·8	300·8	78·4	6. dec.	139	45	—	21	40
Hercegovina	Ružići	318	2177·9	715·5	175 0	868·6	418·8	109·5	29. sept.	115	3	—	—	—
	Široki brijeg .	270	1808·7	612·0	117·0	700·0	379·7	116·0	7. sept.	98	—	—	—	—
	Mostar . . .	59	1441·0	447·2	208 9	659·3	125·6	71·8	24. sept.	93	0	0	11	33
	Humac . . .	89	1339·1	507·6	80·1	425·6	325·8	59·6	27. maja	116	4	7	—	—
	Gacko . . .	960	1379·0	599·0	113·0	497·0	170·0	65·0	24. sept.	—	—	—	—	—

I po ovoj se tabeli opet vidi, da se — kako u pogledu množine, tako i podjele oborine na godišnja vremena — odnošaji Bosne bitno razlikuju od onijeh u Hercegovini.

Godišnja množina oborine u bosanskim stanicama mijenjala se izmegju 866·0 m/m (Bjelina) i 998·6 m/m (Tuzla). U sredini iznosila je ista 933·7 m/m.

Godišnja množina oborine u hercegovačkim stanicama mijenjala se izmegju 1339·1 m/m (Humac) i 2177·9 m/m (Ružići). U sredini iznosila je ista 1629·1 m/m.

Godišnja množina oborine u hercegovačkim stanicama bješe po tome za 74% veća od one u bosanskim stanicama.

Srednja množina kiše za Austro-Ugarsku računa se po Sankiaru [1]) na 740 milimetara, u svemu području Sredozemnoga mora računa se ista po Fischeru na 760 milimetara, no ovi navodi mogu se smatrati kao niže granice, jer mjerenja kiše po gorskim visovima većinom nikako nema.

[1]) Hann: Klimatologie.

Pri svem tome mogu se ovi podatci upotrijebiti za uporegjenje sa bosanskim stanicama, jer i ove leže samo u dolinama.

Mi zasad još ne možemo utvrditi apsolutnu prosječnu sredinu godišnjih množina oborine za Bosnu, može se dakle samo za g. 1889. reći, da je množina oborine u Bosni te godine bila bitno veća nego li prosječna množina za Austro-Ugarsku i za zemlje Sredozemnog mora.

Posmotrivši podjelu godišnjih množina oborine na pojedina godišnja vremena — koja se osobito pregnantno ukazuje i na priloženoj grafičnoj slici oborine — pada nam odmah u oči prema više jednakoj podjeli u bosanskim stanicama, da u hercegovačkim prevlagjuje jesenja kiša i da je malo oborine u ljetnim mjesecima.

Kad se cijela godišnja množina oborine izrazi u procentima, onda se pokazuje ovaj razmjer

	u bosanskim stanicama:	u herceg. stanicama:	
u proljeće	29·1	35·4	26·2*
u ljeto	19·8	8·5	10·7*
u jesen	28·9	38·6	32·1*
u zimu	22·2	17·5	31·0*

Dok je podjela kiše na pojedina godišnja vremena u bosanskim stanicama veoma povoljna za poljoprivrednu proizvodnost, dotle Hercegovina trpi od oskudice u ljetnoj kiši, koja škodi napredovanju usjeva.

Do istog zaključka dolazimo posmatrajući vjerovatnost kiše, koja je izražena brojem kišnih dana što dolaze na svaku 100 dana, pri čemu se sniježni dani broje kano kišni.

Vjerovatnost kiše pokazala je u sredini u stanicama

	u Bosni:	u Hercegovini:
u proljeće	49 kišnih dana	45 kišnih dana
u ljeto	28 „ „	12 „ „
u jesen	40 „ „	33 „ „
u zimu	37 „ „	25 „ „

Ova nepovoljna podjela biva megju tijem još osjetnija ušljed toga, što je nejednaka intenzivnost kiše.

Približna slika o tome dobiva se, kad se uporedi broj dana s oborinama i cjelokupna množina oborine u godini.

Palo je u bosanskim stanicama:

u proljeće u 262 kišna dana 1709 $^{m}/_{m}$, dakle prosječ. na dan 6·5$^{m}/_{m}$ (6 stanica)
„ ljeto „ 154 „ „ 1180·8 „ „ „ „ 7·7 „ (6 „)
„ jesen „ 183 „ „ 1349·8 „ „ „ „ 7·4 „ (5 „)
„ zimu „ 190 „ „ 1253·7 „ „ „ „ 6·6 „ (6 „)

a u 4 hercegovačke stanice:

u proljeće u 166 kišnih dana 2282·3$^{m}/_{m}$, dakle na dan 13·7$^{m}/_{m}$
„ ljeto „ 44 „ „ 581·0 „ „ „ 13·2 „
„ jesen „ 120 „ „ 2653·5 „ „ „ 22·1 „
„ zimu „ 92 „ „ 1249·9 „ „ „ 13·6 „

*) Četirigodišnja sredina iz hercegovačkih stanica Široki brijeg, Humac i Mostar.

Ove na dan izračunane kišne množine pokazuju samo najnižu granicu intenzivnosti kiše, pošto se pri ovom računu moralo pretpostaviti, da se na dan registrovana kiša podjednako razdjeljuje na cijeli dan. No to u stvari nije tako, jer se često kiša koncentrira samo na nekoliko sahati dana.

Intenzivnost kiše mora dakle biti veća nego što su ove na dan zabilježene vrijednosti, i to u hercegovačkim stanicama relativno još veća nego u bosanskijem, pošto je poznato, da su oborine subtropskih kiša mnogo intenzivniji nego li one kopna.

Ovu pretpostavku potvrgjuju barem približno i na dan registrovani najveći kvantiteti oborine.

Isti su iznosili u 1889. u stanici:

Banjaluka	dne	16. aprila	66·0 m/m
Bjelina	„	16. „	35·8 „
Tuzla	„	17. maja	65·3 „
Travnik	„	3. februara / 15. septembra	27·0 „
Livno	„	4. februara	38·3 „
Sarajevo	„	15. septembra	47·3 „
Plevlje	„	6. decembra	78·4 „
Ružići	„	29. septembra	109·5 „
Široki brijeg	„	7. „	116·0 „
Mostar	„	24. „	71·8 „
Humac	„	27. maja	59·6 „
Gacko	„	24. septembra	65·0 „

Po tome se u Hercegovini množina oborine u ljeto — koja je i onako kvantitativno znatno manja — razdjeljuje na manje kišnih dana, nego što bi isti kvantitet kiše u Bosni zahtevao kišnih dana, po tome je u ljeto u Hercegovini mnogo manje nego li u Bosni mogućnosti, da se rudine češće ovlaže, a otud šteta po vegetaciju u toliko veća, u koliko je ljetna temperatura u Hercegovini bitno veća od one u Bosni.

Ali i u drugim godišnjim vremenima, naročito u proljeće i jesen, može velika intenzivnost oborine u Hercegovini pri nepovoljnim lokalnim prilikama za oticanje vode da znatno škodi usjevima. U koliko su intenzivnije oborine, u toliko prije nastupe izgredi u riječnim koritima, koja nijesu stvorena za iznenadnu vodurinu, te izazivaju poplave u tom slučaju i ondje, gdje su nepovoljne prilike za oticanje. Šteta je dvojinom veća, ako poplave nastupe u onijem krajevima, gdje je zemlja, sa svojeg izvrsnog kvaliteta i inače sa izvanredno povoljnih klimatoloških odnošaja, za visoku proizvodnost izvrsno kvalifikovana.

Prema podatcima o temperaturnim odnošajima Bosne i Hercegovine jasno je, da od broja dana sa oborinama u Bosni puno veći postotak otpada na dneve sa snijegom, nego li u Hercegovini.

Pobrojano je dana sa snijegom u Bjelini 48, D. Tuzli 43, u Travniku 43, Livnu 46, Sarajevu 45, Plevlju 45. U hercegovačkim stanicama osim Gackog, imade samo u Ružićima 3 i u Humcu 4 dana sa snijegom.

Banjaluka, *163 m morske visine.* φ *približno 44° 45'* $\lambda = 34°\ 50'$

1889.	Temperatura vazduha								Sredina naoblačenosti	Oborine		
	7h	2h	9h	sredina*	najveća	dan	najmanja	dan		svega	najveće	dan
Januar 7h 2h 9h	−6·5	−1·2	−5 2	−4·5	10·4	31	−19·9	25	6 4	65·5	12·5	14
Februar „	−3·9	3·9	−2·1	−1·0	15	2	−18·8	15	6·4	141·0	33·0	9
Mart „	1·4	7·7	3·1	3·8	17·2	12	−13·6	18	7·0	75·1	11·0	12
April „	8·3	15·3	9·5	10·6	28·0	23	0·1	17	5·4	208·5	66·0	16
Maj „	16·1	23 7	15·5	17·7	28·2	14	12·2	5, 7	6·6	65·0	14·5	18
Juni „	18·3	25·7	17·1	19·5	30·0	20	14·0	4	5·3	85·3	16·0	4
Juli „	19·2	28·8	18·2	21·1	36·2	25	13·6	28	4·4	102·0	25·0	5
August „	17·3	28·0	17·7	20·2	38·6	5	11·0	27	2·2	71·5	33·0	9
Septembar „	11·5	20·6	12·5	14·3	37·6	2	4·0	9	6·7	170·6	33·0	21
Oktobar „	11·0	19·1	11·9	13 5	28·0	11, 12	2·0	4	4·3	63·9	16 3	18
Novembar „	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Decembar „	−2·5	−1·6	−2·3	−2·2	7·0	11	−5·8	19	7·9	10·6	4·0	16

Bjelina, *94 m morske visine.* $\varphi = 44°\ 45'$ $\lambda = 36°\ 52'$

1889.	Temperatura vazduha								Sredina naoblačenosti	Oborine		
	7h	2h	9h	sredina*	najveća	dan	najmanja	dan		svega	najveće	dan
Januar 7h 2h 9h	−6·3	−0·9	−5·0	−4 3	9·0	31	−16	7, 8	7·5	33·5	11·2	14
Februar „	−4·4	2·8	−2·3	−1·6	12·0	2	−18·5	15	7·4	138·4	29·4	21
Mart „	1·0	7·0	2·4	3·2	18·0	20	−9·0	18	7·4	75·7	12·4	28
April „	8·3	15·3	9·0	10·4	24·0	22	−1·0	5	6·6	120·2	35·8	16
Maj „	15·8	24·5	16·4	18·3	30·0	15	13·0	2	5·1	17·8	5·6	6
Juni „	19·0	26·0	19·2	20·8	31·5	14	8·5	7, 8	4·8	113·6	24·5	14
Juli „	19·5	27·9	19·8	21·8	36·0	14	10·0	30	4·2	59·0	18	27
August „	17·2	27·6	19·1	20·8	37·0	20	11·3	15	3·7	21·5	8·2	29
Septembar „	11 2	18·9	13·0	14·0	28·4	3	1·5	27	6·4	165·8	28·1	9
Oktobar „	10·0	20·2	11·5	13·3	27·2	12	3·0	17	5·7	30·2	8·0	3
Novembar „	2·0	8·0	1·8	3·4	23·0	1	−6·0	17	6·6	47·7	12·6	30
Decembar „	−3·4	0 9	−3·1	−2·2	8·2	30	−14·0	24	9·0	42·6	7·0	14
Sredina u godini	7·5	14·8	8·5	9·8	37·0	20/8	−18·5	15/2	6·2	866·0	35·8	16/4

* $^1/_4$ ($7^h + 2^h + 9^h + 9^h$)

Broj dana sa					Podjela vjetra								
oborinama	snijegom	gradom	grmljavinom	vjetrom 5—10	N.*	NE.	E.	SE.	S.	SW.	W.	NW.	Calmen
9	9	0	0	0	35	8	18	0	1	3	5	1	22
13	9	0	0	1	12	7	44	1	1	0	9	1	8
15	4	0	1	2	18	8	18	1	3	0	22	6	13
13	0	0	1	0	5	5	19	1	1	3	40	3	13
11	0	1	2	0	6	9	38	1	0	0	15	2	18
11	0	0	8	0	3	5	57	0	0	0	18	0	5
7	0	0	5	0	8	6	53	0	1	3	14	0	6
5	0	0	3	1	4	4	78	0	1	0	2	0	4
14	0	0	1	1	4	1	68	0	1	2	13	0	0
7	0	0	0	1	6	3	27	2	3	2	23	1	24
—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	—	—	—	—
4	4	0	0	0	2	1	0	0	2	0	0	0	0

Broj dana sa					Podjela vjetra								
oborinama	snijegom	gradom	grmljavinom	vjetrom 5—10	N.*	NE.	E.	SE.	S.	SW.	W.	NW.	Calmen
10	7	0	0	0	—	—	—	—	—	—	—	—	—
17	14	0	0	0	—	—	—	—	—	—	—	—	—
19	11	0	0	0	—	—	—	—	—	—	—	—	—
18	0	0	3	0	—	—	—	—	—	—	—	—	—
7	0	0	1	0	—	—	—	—	—	—	—	—	—
12	0	1	1	holuja 3	—	—	—	—	—	—	—	—	—
8	0	0	0	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—
5	0	0	0	0	—	—	—	—	—	—	—	—	—
18	0	0	0	0	—	—	—	—	—	—	—	—	—
11	0	0	0	0	—	—	—	—	—	—	—	—	—
7	2	0	0	0	—	—	—	—	—	—	—	—	—
14	14	0	0	0	—	—	—	—	—	—	—	—	—
146	48	1	5	5	—	—	—	—	—	—	—	—	—

* Zadržani su ovi uobičajeni znaci za pravac (vidi tumač na strani 67.).

D. Tuzla, *232 m morske visine,* $\varphi = 44^0\ 32'$ $\lambda = 36^0\ 9'$

1889.	Temperatura vazduha								Sredina naoblačenosti	Oborine		
	8^h	2^h	8^h	sredina*	najveća	dan	najmanja	dan		svega	najveće	dan
Januar $8^h\ 2^h\ 8^h$	−6·4	−0·5	−3·9	−4·4	7·3	31	−16·2	7	7·6	35·2	9·5	15
Februar „	−4·6	3·2	−1·2	−1·9	12·5	2	−16·4	15	7·5	132·3	23·0	22
Mart „	1·5	7·0	3·4	3·1	17·9	11	−8·8	8, 18	8·1	68·5	13·3	2
April „	8·2	14·7	10·3	10·2	22·3	23	−3·7	19	7·4	106·4	21·2	4
Maj $^1/_2 8^h\ ^1{}_2 2^h\ ^1/_2 8^h$	15·4	22·3	16·3	17·0	30·0	15	6·3	2	5·7	158·9	65·3	17
Juni „	17·4	24·1	18·7	18·6	30·8	4	7·4	7	4·9	148·5	52·6	21
Juli „	17·6	26·0	19·7	20·0	32·8	14	9·6	3, 26	3·8	64·5	26·4	6
August „	15·8	26·2	20·2	20·2	37 3	24	7·7	30	3·5	33·8	9·8	28
Septembar „	11·1	18·3	13·4	13·2	27·2	2, 3	1·8	20	6·8	130·6	21·9	16
Oktobar „	10·2	18·8	13·4	13·0	26·8	12	−0·6	17	5·7	48·0	15·5	4
Novembar „	1·7	8·3	3·8	3·7	21·4	1	− 6·3	17	6·6	37·0	12·8	3
Decembar „	−3·9	−0·6	−2·9	- 2·9	6·4	12	−10·7	8	8·3	34·9	11·6	1
Sredina u godini	7·0	14·0	9·3	9·1	37·3	24/8	−16·4	15/2	6·3	998·6	65·3	17/5

Travnik, *504 m morske visine,* $\varphi =$ *približno* $44^0\ 14'$ $\lambda = 35^0\ 20'$

1889.	Temperatura vazduha								Sredina naoblačenosti	Oborine		
	7^h	2^h	9^h	sredina**	najveća	dan	najmanja	dan		svega	najveće	dan
Januar $7^h\ 2^h\ 9^h$	−7·0	−1·5	−5·5	−4·9	5·7	31	−17·0	29	6·8	62·4	18·2	14
Februar „	−4·1	2·4	−1·8	−1·3	11·2	2	−12·2	25, 11	7·0	157·0	27·0	3
Mart „	0 8	6·3	2·4	3·0	16·5	12	−10·0	18	8·4	103·0	22·0	1
April „	6·6	13·4	8·2	9·1	22·1	2	−1·0	5	6·7	88·3	12·0	2
Maj „	13·7	21·8	15·1	16·4	28·1	14	6·9	8	6·3	79·8	10·5	26
Juni „	16·7	24·9	17·0	18·9	30·0	21	7·1	8	4·7	63·5	10·4	4
Juli „	16·9	26·5	18·0	19·8	35·1	14	7·9	30	4·3	89·3	26·0	27
August „	14·5	26·4	17·8	19·1	33·0	24	7·0	2	3·1	19·9	11·2	13
Septembar „	9·9	18·3	12·4	13·2	27·8	4	0·5	20	6·4	135·0	27·0	15
Oktobar „	9·6	17·6	11·4	12·5	24·2	12	0·2	17	6·2	85·8	18·0	2
Novembar „	1·2	7·1	2·8	3·5	16·0	1	−7·1	24	5·2	44·7	12·1	30
Decembar „	−4·6	- 2·0	--3·9	−3·6	3·0	1	−13·1	21	8·3	15·6	6·0	6
Sredina u godini	6·5	13·4	7·8	8·8	35·1	14/7	−17·0	29/1	6·1	944·3	27·0	9[2,15]9

* Januar–april $^1/_2 \left(\frac{8^h + 8^h}{2} + \frac{8^h + 2^h + 8^h}{3}\right)$ Maj–august $^1/_4 (^1/_2 8^h + ^1/_2 8^h + \frac{\text{maximum}}{\text{minimum}})$

** $^1/_4\ (7^h + 2^h + 9^h + 9^h)$

Broj dana sa					Podjela vjetra								
oborinama	snijegom	gradom	grmljavinom	vjetrom 5—10	N.	NE.	E.	SE.	S.	SW.	W.	NW.	Calmen
7	7	0	0	2	10	4	13	18	5	3	22	11	7
16	14	0	0	5	9	6	10	13	3	2	26	10	5
18	10	0	0	4	5	1	10	12	6	8	24	23	4
18	2	0	3	5	1	3	11	12	14	14	24	11	0
16	0	2	16	6	2	2	15	22	14	15	13	9	1
15	0	3	15	6	2	1	14	18	7	16	21	10	1
11	0	0	6	2	3	0	13	20	10	11	21	10	5
6	0	0	4	1	2	4	21	10	9	11	25	7	4
16	0	0	5	1	3	4	24	9	6	9	26	6	3
12	0	0	2	3	2	0	28	14	6	5	17	16	5
9	2	0	0	0	4	0	20	10	14	8	21	8	5
9	8	1	0	0	7	3	22	6	10	7	22	12	4
153	43	6	51	35	50	28	201	164	104	109	262	133	44

Broj dana sa					Podjela vjetra								
oborinama	snijegom	gradom	grmljavinom	vjetrom 5—10	N.	NE.	E.	SE.	S.	SW.	W.	NW.	Calmen
10	9	0	0	2	1	0	52	11	12	1	9	0	7
15	13	0	0	1	1	3	36	1	11	1	21	2	8
13	8	0	0	0	0	4	22	1	11	5	22	9	19
14	2	0	2	2	3	3	6	2	20	1	35	7	13
19	0	1	4	0	0	0	37	17	10	2	8	0	19
12	0	1	2	0	2	1	14	10	10	0	21	0	32
11	0	0	3	0	1	2	18	1	6	2	13	0	50
3	0	0	1	1	5	1	41	3	2	3	11	0	27
14	0	0	2	0	5	6	23	3	12	0	19	0	22
14	0	0	0	0	8	0	10	7	17	5	15	4	27
9	3	0	0	1	11	11	6	2	9	4	5	0	42
8	8	0	0	0	2	5	19	3	0	0	4	1	59
142	43	2	14	7	39	36	284	61	120	24	183	23	325

Septembar – decembar $\left(\frac{^1/_2 8^h + {}^1/_2 8^h}{2} + \frac{^1/_2 8^h + {}^1/_2 2^h + {}^1/_2 8^h}{3}\right)$

Livno, *808 m morske visine.* $\varphi = 43^0\ 49'$ $\lambda = 34^0\ 41'$

1889.	Temperatura vazduha								Sredina naoblačenosti	Oborine		
	7^h	2^h	9^h	sredina*	najveća	dan	najmanja	dan		svega	najveće	dan
Januar $7^h\ 2^h\ 9^h$	−4·5	0·1	−2·8	−2·5	7·8	1	−12·3	29	4·3	35·0	11·4	11
Februar „	−2·4	0·8	−1·7	−1·3	10·6	28	−17·1	15	7·4	152·6	38·3	4
Mart „	0·4	4·6	2·4	2·4	12·1	31	−10·7	16	6·8	68·5	15·5	2
April „	7·2	9·7	7·9	8·2	17·3	30	−2·6	3	6·7	181·1	24·3	7
Maj „	15·1	19·8	16·5	17·0	24·3	13, 17	7·7	1	4·4	76·7	20·8	26
Juni „	16·9	22·0	17·4	18·4	27·2	26	14·2	17	3·2	60·7	16·8	3
Juli „	17·2	24·3	17·7	19·2	30·1	14	11·3	27	2·7	52·9	15·8	7
August „	14·4	22·8	16·9	17·8	27·6	5, 19	9·2	28	2·0	2·0	0·9	13, 27
Septembar „	11·8	18·0	13·4	14·1	26·7	3	4·3	17	5·0	116·0	35·9	29
Oktobar „	11·7	15·7	13·0	13·3	20·3	12	6·2	4	6·4	111·1	15·9	18
Novembar „	1·1	8·8	3·1	4·0	14·3	1	−5·9	23	3·1	84·0	29·6	28
Decembar „	−2·8	2·3	−1·4	−0·8	7·0	30	−5·9	2	4·5	32·8	9·8	28
Sredina u godini	7·2	12·4	8·5	9·1	30·1	14/7	−17·1	15/2	4·7	973·4	38·3	4/2

Sarajevo, *537 m morske visine.* $\varphi = 43^0\ 51'$ $\lambda = 36^0\ 5'$

1889.	Temperatura vazduha								Sredina naoblačenosti	Oborine		
	7^h	1^h	9^h	sredina**	najveća	dan	najmanja	dan		svega	najveće	dan
Januar $7^h\ 1^h\ 9^h$	−7·3	−3·3	−5·3	−5·3	6·0	11	−17·6	7	7·0	30·1	12	14
Februar „	−4·2	1·8	−2·7	−2·0	9 8	2	−13·2	15	6·5	128·4	31·2	3
Mart „	0·8	5·2	2·2	2·6	14·8	12	−8·2	18	7 4	85·2	22·1	1
April „	6·9	12 6	8·1	8·9	19·8	23	0·2	4	6·6	84·2	25·6	2
Maj „	14·7	20 6	15·1	16·3	28·0	14	10·4	24	4·0	46·1	27·2	6
Juni „	16·9	23·0	17·9	18·9	29·1	27	12 8	7	4·1	93·5	18·5	18
Juli „	18·3	25·3	20·8	21·3	31·4	14	12	30	4·2	73·3	31·5	27
August „	15·7	25·5	19·2	19·9	31·4	7	10	29	3·2	26·0	12·2	13
Septembar „	10·6	17·8	13·3	13·7	26·0	3, 4	1·8	19	6·8	226·4	47·3	15
Oktobar „	11·7	16·4	12·3	13·2	23·4	21	4·4	25	7·2	34·3	8·4	1
Novembar „	2·2	7·4	3·1	3·9	17·4	2	−6·6	25	5·7	53·2	18·8	30
Decembar „	−4·2	−1·5	−3·7	−3·3	3·0	31	−9·6	23	8·9	5 8	3·2	6
Sredina u godini	6·8	12·6	8·4	9·0	31·4	14/7, 7/8	−17·6	7/1	6·0	886·5	47·3	15/9

* $^1/_4\ (7^h + 2^h + 9^h + 9^h)$. ** $^1/_4\ (7^h + 1^h + 9^h + 9^h)$.

Broj dana sa					Podjela vjetra								
oborinama	snijegom	gradom	grmljavinom	vjetrom 5—10	N.	NE.	E.	SE.	S.	SW.	W.	NW.	Calmen
14	10	0	0	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
18	17	0	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
16	8	0	0	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
21	3	0	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
16	0	1	4	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
15	0	1	6	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
5	0	1	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
3	0	0	3	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
12	0	1	3	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
16	0	0	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
11	0	0	0	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
12	8	0	0	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
159	46	4	22	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—

Broj dana sa					Podjela vjetra								
oborinama	snijegom	gradom	grmljavinom	vjetrom 5—10	N.	NE.	E.	SE.	S.	SW.	W.	NW.	Calmen
6	6	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
5	5	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
9	5	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
14	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
5	0	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
11	0	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
9	0	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
5	0	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
16	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
9	0	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
9	3	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
3	3	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
101	25	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—

***Plevlje,** 806 m morske visine. $\varphi = 43^0\ 22'$ $\lambda = 37^0\ 4'$*

1889.	Temperatura vazduha								Sredina naoblačenosti	Oborine		
	8h	2h	8h	sredina*	najveća	dan	najmanja	dan		svega	najveće	dan
Januar 8h 2h 8h	−8·5	1·1	−4·9	−5·4	7·2	31	−18·5	29	5·4	67·9	14·3	28
Februar „	−4·8	4·1	−2·1	−2·2	11·5	2,28	−13·5	23	6·8	116·9	20·2	13
Mart „	0·4	5·0	1·4	1·6	12·5	12	−10·0	19	7·0	95·9	22·6	15
April „	5·9	11·7	5·5	6·7	21·5	30	−1·5	4	6·0	79·9	13·5	2
Maj „	13·6	22·4	13·8	15·1	28·0	14	8·5	8	4·9	96 5	13·2	18
Juni „	16·0	25·6	16·3	17·7	32·5	20	10·5	7	3·7	85·3	18·4	3
Juli „	18·1	27·5	20·0	20·5	37·8	23	9·3	3	4·2	19·0	4·6	5
August „	20·0	28·8	21·3	22·1	38 4	7	10·2	28	2·9	7·6	2·4	28
Septembar „	13·6	18·6	12·5	14·0	33·4	4	2·0	17	5·5	243·0	48·5	16
Oktobar „	12·1	17·9	14·7	14·1	27·3	12	2·3	25	3·9	142·8	41·5	14
Novembar „	0·9	8·0	4·8	3·7	17·0	8	−6·3	15	4·5	18·0	5·4	30
Decembar „	−6·1	−1·0	−1·4	−3·3	7·2	16	−17·0	23	5·1	116·0	78·4	6
Sredina u godini	6·8	14·1	8·5	8·7	38·4	7/8	−18·5	29 1	5·0	1088·8	78·4	6/12

***Ružići,** 318 m morske visine. $\varphi = 43^0\ 23'$ $\lambda = 35^0\ 3'$*

1889.	Temperatura vazduha								Sredina naoblačenosti	Oborine		
	7h	2h	9h	sredina**	najveća	dan	najmanja	dan		svega	najveće	dan
Januar 7h 2h 9h	−0·9	0·4	0·1	−0·1	1·1	18	5·0	4, 29	3·8	169·6	43·5	15
Februar „	0·0	0·4	0·5	0·3	1·0	9, 16	4·0	23	5·8	165·2	45·9	3
Mart „	0·1	4·0	0·4	1·2	14·0	28, 31	−4·0	4	6·7	171·5	24·8	23
April „	5·3	9·7	5·9	6·7	19·0	30	−1·0	5	6·3	408·8	53·2	6
Maj „	17·3	21·2	18·4	18·8	25·0	10, 16	14·0	1, 2, 8	3 8	135·2	39·3	26
Juni „	20·4	24·1	21·9	22·1	27·0	1	16·0	4	2·2	103·8	20·7	11
Juli „	21·4	26·1	23·7	23 7	32·0	14	17·0	30	1·1	57·2	30 3	7
August „	21·4	27·3	24·2	24·3	32·0	7, 10	15·0	29, 30	0·5	14·0	14·0	13
Septembar „	13·6	19·1	16·3	16·3	26·0	2, 3, 5	0·6	18	4·0	353·2	109·5	29
Oktobar „	11·7	16·7	13·7	13·9	19·0	3, 7, 9, 10, 12, 28, 29, 30	0 8	4, 16, 17	6·3	296·4	50·0	14
Novembar „	1·9	5·6	2 5	3·1	17·0	1	−0.5	14, 26	2·4	219·0	70·5	28
Decembar „	−0·1	0·6	−0·2	0·0	4·0	20, 21, 22	4·0	4	5·1	84·0	61·7	28
Sredina u godini	9.3	12·9	10·6	10·9	32·0	14 7, 7 8 10 8	−5·0	4 1, 29 1	4·0	2177·9	109·5	29 9

* $^1/_2 \left(\frac{8^h + 8^h}{2} + \frac{8^h + 2^h + 8^h}{3}\right)$ ** $^1/_4\ (7^h + 2^h + 9^h + 9^h)$.

Broj dana sa					Podjela vjetra								
oborinama	snijegom	gradom	grmljavinom	vjetrom 5—10	N.	NE.	E.	SE.	S.	SW	W.	NW.	Calmen
12	10	0	0	0	11	2	0	0	0	0	0	5	75
18	15	0	1	2	0	4	0	4	1	2	8	10	55
16	10	0	0	3	0	0	0	0	6	12	4	13	58
11	2	0	0	4	1	2	3	0	5	9	17	8	45
20	0	0	8	1	0	2	7	6	0	0	0	1	77
13	0	0	7	2	0	4	3	3	2	1	6	6	65
9	0	0	5	3	6	18	17	3	2	11	7	19	10
4	0	0	0	9	7	32	13	3	1	6	14	15	2
15	2	0	0	9	3	19	10	13	40	70	7	4	34
7	0	0	6	4	0	0	5	7	59	60	15	0	44
11	3	0	0	1	0	0	1	2	6	17	6	0	57
3	3	0	0	2	0	0	0	12	4	19	0	2	72
139	45	0	21	40	28	83	59	53	126	207	84	83	594

Broj dana sa					Podjela vjetra								
oborinom	snijegom	gradom	grmljavinom	vjetrom 5—10	N.	NE.	E.	SE.	S.	SW.	W.	NW.	Calmen
8	0	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
13	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
18	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
19	0	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
11	0	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
7	0	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
3	0	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1	0	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
11	0	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
14	0	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
7	0	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
3	0	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
115	3	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—

Široki brijeg, *270 m morske visine.* $\varphi = 43^0\ 22'$ $\lambda = 35^0\ 15'$

1889.	Temperatura vazduha								Sredina naoblačenosti	Oborine		
	7h	2h	9h	sredina*	najveća	dan	najmanja	dan		svega	najveće	dan
Januar 7h 2h 9h	—1·0	6·0	1·0	1·7	11·0	1, 13, 18, 20	—10·0	29	5·2	118·7	36·0	12
Februar „	0·3	6·0	1·6	2·4	9·0	3, 4, 20, 25	—6·0	2, 11	8·5	208·0	43·0	3
Mart „	3·4	8·5	4·4	5·2	15·0	31	—7·0	17	7·9	144·0	39·0	21
April „	8·5	13·2	8·0	9·4	20·0	23	3·0	5	8·4	386·0	45·0	1
Maj „	17·6	23·6	14·8	17·7	29·0	31	10·0	1, 26, 27, 28	7·6	82·0	43·0	26
Juni „	23·5	27·6	19·4	22·5	36·0	1	15·0	11	4·8	90·0	36·0	11
Juli „	23·4	30·1	20·9	23·8	36·0	15	17·0	6, 27, 29, 30	2·9	26·0	18·0	6
August „	18·5	30·3	16·4	20·4	36·0	9	10·0	28	1·7	1·0	1·0	13
Septembar „	13·9	22·3	15·3	16·7	32·0	5	5·0	17, 18	5·3	410·0	116·0	7
Oktobar „	12·5	20·1	15·4	15·8	27·0	30	7·0	19, 24	6·6	150·0	46·0	31
Novembar „	1·8	11·7	3·7	5·2	19·0	1	—7·0	13	3·5	140·0	45·0	26
Decembar „	—4·4	7·6	0·1	0·8	15·0	15	—16·0	25, 31	5·1	53·0	30·0	28
Sredina u godini	9·8	17·2	10·0	11·8	36·0	1|6|5|7 9|8	—16·0	25|12, 31|12	5·6	1808·7	116·0	7/9

Mostar, *59 m morske visine.* $\varphi = 43^0\ 20'$ $\lambda = 35^0\ 30'$

1889.	Temperatura vazduha								Sredina naoblačenosti	Oborine		
	8h	2h	8h	sredina**	najveća	dan	najmanja	dan		svega	najveće	dan
Januar 8h 2h 8h	2·1	6·6	4·5	5·8	13·6	8	—5·3	3	3·6	6·6	6·6	11
Februar „	4·0	7·2	4·9	4·9	19·5	19	—5·8	14	7·1	94·3	20·0	27
Mart „	7·3	11·5	8·4	8·5	25·9	31	—2·2	16	6·1	60·1	18·0	4
April „	10·6	15·5	12·1	12·0	28·9	23	2·0	4	7·1	263·5	47·3	7
Maj „	18·3	27·3	20·0	20·5	37·0	14	6·5	9	6·5	123·6	51·3	27
Juni „	22·2	31·0	23·0	24·0	39·4	13	10·9	18	3·3	106·4	42·3	15
Juli „	23·8	34·3	25·6	26·3	42·5	13	13·1	4	2·1	74·8	47·1	7
August „	24·6	35·2	25·3	26·0	43·7	3	10·4	27	1·7	27·7	18·3	27
Septembar „	17·8	26·5	17·9	19·3	40·4	2	6·4	26	3·8	356·3	71·8	24
Oktobar „	15·5	22·2	16·1	16·9	34·0	12	8·2	24	5·0	172·9	48·5	18
Novembar „	8·5	17·6	9·6	10·5	25·8	4, 8	0·7	15	2·9	130·1	41·8	28
Decembar „	4·4	11·1	4·9	5·7	22·2	31	—1·6	10	2·6	24·7	14·7	28
Sredina u godini	13·3	20·5	14·4	14·9	43·7	3/8	—5·8	14/2	4·3	1441·0	71·8	24/9

* $^1/_4$ ($7^h + 2^h + 9^h + 9^h$) ** Maj—august $^1/_4$ ($8^h + 8^h$ + maximum + minimum)

Broj dana sa					Podjela vjetra								
oborinama	snijegom	gradom	grmljavinom	vjetrom 5—10	N.	NE.	E.	SE.	S.	SW.	W.	NW.	Calmen
8	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
13	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
12	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
17	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
9	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
6	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
11	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
10	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
5	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
4	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
98	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—

Broj dana sa					Podjela vjetra								
oborinama	snijegom	gradom	grmljavinom	vjetrom 5—10	N.	NE.	E.	SE.	S.	SW.	W.	NW.	Calmen
1	0	0	0	6	33	23	0	3	5	1	0	13	15
9	0	0	1	1	32	15	5	5	14	5	0	0	8
7	0	0	0	0	41	14	0	1	7	6	0	3	21
17	0	0	1	0	6	6	0	12	20	3	0	1	42
13	0	0	3	3	4	15	2	3	13	18	0	13	25
8	0	0	1	1	3	6	0	1	5	25	1	28	21
3	0	0	2	2	8	12	0	0	5	17	0	18	33
2	0	0	0	2	2	10	0	3	3	13	0	15	47
12	0	0	2	3	3	14	0	0	3	15	0	18	37
12	0	0	1	0	3	1	0	1	14	29	1	7	37
7	0	0	0	3	6	22	0	0	13	16	1	5	27
2	0	0	0	12	4	55	2	1	1	2	0	12	16
93	0	0	11	33	145	193	9	30	103	150	3	133	329

inače $^1/_2 \left(\frac{8^h + 8^h}{2} + \frac{8^h + 2^h + 8^h}{3}\right)$

Manastir Humac, *89 m morske visine.* $\varphi = 43^0\ 11'$ $\lambda\ 35^0\ 13'$

1889.	Temperatura vazduha								Sredina naoblače-nosti	Oborine		
	7h	2h	9h	sredina*	najveća	dan	najmanja	dan		svega	najveće	dan
Januar 7h 2h 9h	1·4	6·0	3·8	3·7	12·4	18	—4·6	4	4·6	125·0	27·0	16
Februar „	2·5	7·1	4·6	4·7	11·4	3	—3·2	15	5·9	158·0	37·0	5
Mart „	5·9	10·8	7·9	8·1	16·6	24	—1·8	5	6·1	177·0	37·0	22
April „	10·3	15·0	11·8	12·2	20·6	29	4·6	5	6·1	209·0	31·0	25
Maj „	17·2	23·2	18·3	19·2	28·2	31	12·6	2	5·8	121·6	59·6	27
Juni „	20·4	26·6	21·8	22·6	30·0	27	18·0	3	1·8	45·5	14·7	3
Juli „	21·6	28·4	23·7	24·4	33·2	13	18·0	29	1·4	18·5	12·3	6
August „	21·1	29·5	23·7	24·5	33·4	8	17·4	28, 29	1·1	16·1	15·8	14
Septembar „	15·4	22·2	16·7	17·8	30·2	4	6·0	18	3·7	186·0	55·7	7
Oktobar „	14·3	18·6	15·4	15·9	22·0	29	8·6	4	3·3	113·4	26·8	6
Novembar „	4·9	11·4	8·0	8·1	17·8	1, 2	—1·2	24	1·8	126·2	36·0	26
Decembar „	1·2	7·4	3·9	4·1	11·2	13, 31	—3·0	21	1·8	42·8	23·3	28
Sredina u godini	11·3	17·2	13·3	13·8	33·4	8/8	—4·6	4/1	3·6	1339·1	59·6	27/5

Gacko, *960 m morske visine.* $\varphi = 43^0\ 10'$ $\lambda = 36^0\ 13'$

1889.	Temperatura vazduha								Sredina naoblače-nosti	Oborine		
	7h	2h	9h	sredina**	najveća	dan	najmanja	dan		svega	najveće	dan
Januar 7h 2h 9h	—5·2	—1·0	—3·3	—3·2	5·0	16, 17	—13·6	3, 4	3·9	33·0	28·0	14
Februar „	—3·0	—0·3	—2·6	—2·1	5·0	3	—10·4	24	5·6	94·0	43·0	27
Mart „	—1·8	2·0	—0·2	—0·1	8·0	31	—13·0	8	5·5	163·0	46·0	21
April „	3·7	7·8	4·7	5·2	16·5	30	—2·0	4	7·0	399·0	41·0	16
Maj „	12·2	17·7	12·8	13·9	24·0	14, 15	2·6	4	4·5	37·0	6·0	17
Juni „	—	—	—	16·8	26·4	13	10·0	13	3·3	87·0	30·0	18
Juli „	15·9	23·4	17·3	18·5	29·0	12	12·0	1	1·7	8·0	5·0	28
August „	14·9	24·3	18·2	18·9	29·8	6	9·8	28	1·0	18·0	15·0	27
Septembar „	10·1	16·7	12·3	12·8	26·4	5	—0·8	18	3·4	189·0	65·0	24
Oktobar „	9·7	14·6	10·6	11·4	20·6	12	4·0	5, 24, 25	4·6	167·0	39·0	19
Novembar „	1·6	6·2	3·0	3·4	13·4	1	—4·8	24	3·2	141·0	51·0	28
Decembar „	—2·9	0·4	—1·8	—1·5	8·9	26	—9·6	21	2·8	43·0	26·0	8
Sredina u godini	—	—	—	7·8	29·8	6/8	—13·6	3/1, 4/1	3·9	1379·0	65·0	24/9

* $^1/_4$ $(7^h + 2^h + 9^h + 9^h)$.
** Iz opažanja stanice Avtovac, udaljene 4 kilometra od Gackog.

Broj dana sa					Podjela vjetra								
oborinama	snijegom	gradom	grmljavinom	vjetrom 5—10	N.	NE.	E.	SE.	S.	SW.	W.	NW.	Calmen
9	0	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
18	3	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
16	1	4	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
16	0	3	—	-	—	—	—	—	—	—	—	—	—
11	0	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
7	0	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
2	0	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
2	0	—	—	—	—	—	—	—	—	-	—	—	—
11	0	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
13	0	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
7	0	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
4	0	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
116	4	7	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—

Broj dana sa					Podjela vjetra								
oborinama	snijegom	gradom	grmljavinom	vjetrom 5—10	N.	NE.	E.	SE.	S.	SW.	W.	NW.	Calmen
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—

Uporedan prijegled oborinskih

Zemlja	Mjesto opažanja	Geografska širina	Morska visina	Množina oborina u milimetru					Najveće oborine					
				u					januar		febr.		mart	
				cijeloj godini	proljeću (mart, april, maj)	ljetu (juni, juli, august)	jesen (sept., oktobar, nov.)	zimu (dec., januar, februar	dan	oborina	dan	oborina	dan	oborina
Bosna	Banjaluka . .	44°45'	163	—	348·6	258·8	—	217·1	14	12·5	9	33·0	12	11·0
	Bjelina . . .	44°45'	94	866·0	213·7	194·1	243·7	214·5	14	11·2	21	29·4	28	12·4
	D. Tuzla . .	44°32'	232	998·6	333·8	246·8	215·6	202·4	15	9·5	22	23·0	2	13·3
	Travnik . . .	44°14'	504	944·3	271·1	172·7	265·5	235·0	14	18·2	3	27·0	1	22·0
	Livno . . .	43°49'	808	973·4	326·3	115·6	311·1	220·4	11	11·4	4	38·3	2	15·5
	Sarajevo . .	43°51'	537	886·5	215·5	192·8	313·9	164·3	14	12·0	3	31·2	1	22·1
Sandžak Novi Pazar	Plevlje . . .	43°22'	806	1088·8	272·3	111·9	403·8	300·8	28	14·3	13	20·2	15	22·6
Hercegovina	Ružići . . .	43°23'	318	2177·9	715·5	175·0	868 6	418·8	15	43·5	3	45·9	23	24·8
	Široki brijeg	43°22'	270	1808·7	612·0	117·0	700·0	379·7	12	36·0	3	43·0	21	39·0
	Mostar . . .	43°20'	59	1441·0	447·2	208 9	659·3	125·6	11	6·6	27	20·0	4	18·0
	Humac . . .	43°11'	89	1339·1	507·6	80·1	425·6	325·8	16	27·0	5	37·0	22	37·0
	Gacko . . .	43°10'	960	1379·0	599·0	113·0	497·0	170·0	14	28·0	27	43·0	21	46·0

odnošaja u godini 1889.

Najveće oborine																		Broj dana sa				
april		maj		juni		juli		august		sep.		okt.		nov.		dec.						
dan	oborina	dan	oborina	dan	oborina	dan	oborina	dan	oborina	dan	oborina	dan	oborina	dan	oborina	dan	oborina	oborinama	snijegom	gradom	grmljavom	vjetar preko 5
16	**66·0**	18	14·5	4	16·0	5	25·0	9	**33·0**	**21**	33·0	18	16·3	—	—	16	4·0	—	—	—	—	—
16	**35·8**	6	5·6	14	24·5	27	18·0	29	8·2	9	28·1	3	8·0	30	12·6	**14**	**7·0**	146	48	1	5	5
4	21·2	**17**	**65·3**	**21**	**52·6**	6	26·4	28	9·8	16	21·9	4	15·5	3	12·8	1	11·6	153	43	6	51	35
2	12·0	**26**	10·5	4	10·4	27	26·0	13	11·2	**15**	**27·0**	**2**	**18·0**	30	12·1	6	6·0	142	43	2	14	7
7	24·3	26	20·8	3	16·8	7	15·8	13 27	0·9	29	35·9	18	15·9	**28**	**29·6**	28	9·8	159	46	4	22	—
2	25·6	6	27·2	18	18·5	27	31·5	13	12·2	**15**	**47·3**	1	8·4	30	18·8	6	3·2	101	25	1	—	—
2	13·5	18	13·2	3	18·4	5	4·6	28	2·4	16	48·5	14	41·5	30	5·4	**6**	**78·4**	139	45	—	21	40
16	**53·2**	26	39·3	11	20·7	7	30·3	13	14·0	**29**	**109·5**	**14**	**50·0**	**28**	**70·5**	**28**	**61·7**	115	3	—	—	—
1	45·0	26	43·0	11	36·0	6	18·0	13	1·0	**7**	**116·0**	31	46·0	26	45·0	28	30·0	98	—	—	—	—
7	47·3	27	51·3	**15**	**42·3**	7	47·1	**27**	**18·3**	**24**	**71·8**	18	48·5	28	41·8	28	14·7	93	0	0	11	33
25	31·0	**27**	**59·6**	3	14·7	6	12·3	14	15·8	7	55·7	6	26·8	26	36·0	28	23·3	116	4	7	—	—
16	41·0	17	6·0	18	30·0	28	5·0	27	15·0	**24**	**65·0**	19	39·0	28	51·0	8	26·0	—	—	—	—	—

Prijegled o podjeli kišovitih dana na pojedine mjesece

Zemlja	Mjesto opažanja	Januar	Februar	Mart	April	Maj	Juni	Juli	August	Septembar
Bosna	Banjaluka . . .	9	13	15	13	11	11	7	5	14
	Bjelina	10	17	19	18	7	12	8	5	18
	Tuzla	7	16	18	18	16	15	11	6	16
	Travnik	10	15	13	14	19	12	11	3	14
	Livno	14	18	16	21	16	15	5	3	12
	Sarajevo	6	5	9	14	5	11	9	5	16
Sandžak Novi Pazar	Plevlje	12	18	16	11	20	13	9	4	15
Hercegovina	Ružići	8	13	18	19	11	7	3	1	11
	Široki brijeg . . .	8	13	12	17	9	6	2	1	11
	Mostar	1	9	7	17	13	8	3	2	12
	Humac	9	18	16	16	11	7	2	2	11
	Gacko	Opažanja netačna								

i godišnja vremena i tabela o vjerovatnoj kiši.

Oktobar	Novembar	Decembar	Svega u cijeloj godini	Broj dana sa oborinama u				Vjerovatna kiša u			
				proljeću	ljetu	jeseni	zimi*	proljeću	ljetu	jeseni	zimi
7	—	4	—	39	23	—	26	42	25	—	29
11	7	14	146	44	25	36	41	48	27	40	45
12	9	9	153	52	32	37	32	57	35	41	35
14	9	8	142	46	26	37	33	50	28	41	37
16	11	12	159	53	23	39	44	58	25	43	49
9	9	3	101	28	25	34	14	30	27	37	16
7	11	3	139	47	26	33	33	51	28	36	37
14	7	3	115	48	11	32	24	52	12	35	27
10	5	4	98	38	9	26	25	41	10	29	28
12	7	2	93	37	13	31	12	40	14	34	13
13	7	4	116	43	11	31	31	47	12	34	34
Opažanja netačna											

* Podrazumjevaju se zimnji mjeseci: januar, februar i decembar 1889. god.

Uporedna tabela za oborinske odnošaje stanicâ: Livno,

Stanica	Godina	Množina oborine u milimetrima						
		množina u godini	proljeće	ljeto	jesen	zima	najveća	dana
Livno	1886	—	—	193	193	—	—	—
	1887	1396	281	151	614	350	57·3	20. novembra
	1888	962·4	338	202	214	208·4	55·8	29. marta
	1889	973·4	326·3	115·6	311·1	220·4	38·3	4. februara
	Sredina	1110	315	157	378	260	—	—
Široki brijeg	1886	1364	278	206	375	505	—	—
	1887	1953	397	104	753	699	62·0	2. novembra
	1888	1160	381	163	239	377	53·0	23. februara
	1889	1808·7	612	117	700	379·7	116·0	7. septembra
	Sredina	1571	417	147	517	490	—	—
Humac	1886	1145	159	158	313	515	55·8	25. decembra
	1887	1459	289	45	511	614	55·8	25. decembra
	1888	857	264	158	153	282	60·2	24. februara
	1889	1339·1	507·6	80·1	425·6	325·8	59·6	27. maja
	Sredina	1200	305	110	351	434	—	—
Mostar	1886	983	150	199	219	415	56·2	10. decembra
	1887	1015	343	59	363	250	—	—
	1888	456	97	96	102	161·7	42·5	30. januara
	1889	1441	447·2	208·9	659·3	125·6	65·0	24. septembra
	Sredina	974	259	141	336	238	—	—

Široki brijeg, Humac i Mostar u godinama 1886.—1889.

Podjela u postotku				Broj dana sa oborinama				
proljeće	ljeto	jesen	zima	proljeće	ljeto	jesen	zima	u cijeloj godini
—	—	—	—	—	24	29	—	—
20·0	10·9	44·0	25·1	33	20	44	34	131
35·2	21·0	22·3	21·6	39	30	28	38	135
33·5	11·9	32·0	22·6	53	23	39	44	159
28·3	14·1	34·1	23·5	42	24	37	39	142
20·4	15·2	27·4	37·0	19	21	21	33	94
20·3	5·3	38·6	35·8	36	14	50	30	130
32·9	14·0	20·6	32·5	23	9	18	24	74
33·8	6·5	38·7	21·0	38	9	26	25	98
26·6	9·4	32·9	31·1	29	13	29	28	99
13·9	13·8	27·4	44·9	21	20	22	46	109
19·7	3·1	35·1	42·1	27	7	35	35	104
30·8	18·4	17·9	32·9	34	18	17	22	91
37·9	6·0	31·8	24·3	43	11	31	31	116
25·4	9·2	29·2	36·2	31	14	26	34	105
15·2	20·2	22·3	42·3	21	22	21	36	100
33·8	5·8	35·7	24·7	28	11	31	18	88
21·2	21·0	22·4	35·4	13	12	18	13	56
31·0	14·5	45·7	8·8	37	13	31	12	93
26·6	14·5	34·5	24·4	25	14	25	20	84

Mjesečni i godišnji prijegledi

meteoroloških opažanja

u Bosni i Hercegovini i u sandžaku Novog Pazara

u godini 1889.

Sastavljeno po dnevnim opažanjima u 12 stanica.

φ = geografska širina. λ = geografska dužina. h = sahat. N = sjever. E = istok. S = jug. W = zapad. NE = sjevero-istok. SW = jugo-zapad. NW = sjevero-zapad. SE = jugo-istok.

Gdje nema opažanja ili su nepotpuna, ispunjene su dotične rubrike sa —.

Tabelaran sastav srednjih godišnjih i mjesečnih temperatura najvećih i najmanjih temperatura u pojedinim mjesecima.

Zemlja	Mjesto opažanja	Geografska širina φ	Morska visina *m.*	Srednja godišnja temperatura	Januar			Februar			Mart			April			Maj			Juni			Juli			August			Septembar			Oktobar			November			Decembar		
					sredina	najveća najmanja	dan	sredina	najveća najmanja	dan	sredina	najveća najmanja	dan	sredina	najveća najmanja	dan	sredina	najveća najmanja	dan	sredina	najveća najmanja	dan	sredina	najveća najmanja	dan	sredina	najveća najmanja	dan	sredina	najveća najmanja	dan	sredina	najveća najmanja	dan	sredina	najveća najmanja	dan	sredina	najveća najmanja	dan
Bosna	Banjaluka .	44° 45′	163	.	— 4·5	10·4 **−19·9**	31 **25**	— 1·0	15·0 −18·8	2 15	3·8	17·2 −13·6	12 18	10·6	28·0 0·1	23 17	17·7	28·2 12·2	14 5, 7	19·5	30·0 14·0	20 4	21·1	36·2 13·6	25 28	20·2	**38·6** 11·0	5 27	14·3	37·6 4·0	2 9	13·5	28·0 2·0	11, 12 4	.	.	.	— 2·2	7·0 − 5·8	11 19
	Bjelina . . .	44° 45′	94	9·8	— 4·3	9·0 −16	31 7, 8	— 1·6	12·0 **−18·5**	2 **15**	3·2	18·0 − 9·0	20 18	10·4	24·0 − 1·0	22 5	18·3	30·0 13·0	15 2	20·8	31·5 8·5	14 7, 8	21·8	36·0 10·0	14 30	20·8	**37·0** 11·3	20 15	14·0	28·4 1·5	3 27	13·3	27·2 3·0	12 17	3·4	23·0 −6·0	1 17	— 2·2	8·2 −14·0	30 24
	D. Tuzla . .	44° 32′	232	9·1	— 4·4	7·3 −16·2	31 7	— 1·9	12·5 **−16·4**	2 **15**	3·1	17·9 − 8·8	11 8, 18	10·2	22·3 − 3·7	23 19	17·0	30·0 6·3	15 2	18·6	30·8 7·4	4 7	20·0	32·8 9·6	14 3, 26	20·2	**37·3** 7·7	24 30	13·2	27·2 1·8	2, 3 20	13·0	26·8 −0·6	12 17	3·7	21·4 −6·3	1 17	— 2·9	6·4 −10·7	12 8
	Travnik . .	44° 14′	504	8·8	— 4·9	5·7 **−17·0**	31 **29**	— 1·3	11·2 −12·2	2 25, 11	3·0	16·5 −10·0	12 18	9·1	22·1 − 1·0	2 5	16·4	28·1 6·9	14 8	18·9	30·0 7·1	21 8	19·8	**35·1** 7·9	**14** 30	19·1	33·0 7·0	24 2	13·2	27·8 0·5	4 20	12·5	24·2 0·2	12 17	3·5	16·0 −7·1	1 24	— 3·6	3·0 −13·1	1 21
	Livno . . .	43° 49′	808	9·1	— 2·5	7·8 −12·3	1 29	— 1·3	10·6 **−17·1**	28 **15**	2·4	12·1 −10·7	31 16	8 2	17·3 − 2·6	30 3	17·0	24·3 7·7	13, 17 1	18·4	27·2 14·2	26 17	19·2	**30·1** 11·3	**14** 27	17·8	27·6 9·2	5, 19 28	14·1	26·7 4·3	3 17	13·3	20·3 6·2	12 4	4·0	14·3 −5·9	1 23	— 0·8	7·0 − 5·9	30 2
	Sarajevo . .	43° 51′	537	9·0	— 5·3	6·0 **−17·6**	11 **7**	— 2·0	9·8 −13·2	2 15	2·6	14·8 − 8·2	12 18	8·9	19·8 0·2	23 4	16.3	28·0 10·4	14 24	18·9	29·1 12·8	27 7	21·3	**31·4** 12	**14** 30	19·9	**31·4** 10·0	7 29	13·7	26·0 1·8	3, 4 19	13·2	23·4 4·4	21 25	3·9	17·4 −6·6	2 25	— 3·3	3·0 − 9·6	31 23
Sandžak N. Pazar	Plevlje . . .	43° 22′	806	8·7	— 5·4	7·2 **−18·5**	31 **29**	— 2·2	11·5 −13·5	2, 28 23	1·6	12·5 −10·0	12 19	6·7	21.5 − 1·5	30 4	15·1	28·0 8.5	14 8	17·7	32·5 10 5	20 7	20·5	37·8 9·3	23 3	22·1	**38·4** 10·2	7 28	14·0	33·4 2·0	4 17	14·1	27·3 2·3	12 25	3·7	17·0 −6·3	8 15	— 3·3	7·2 −17·0	16 23
Hercegovina	Ružići . . .	43° 23′	318	10·9	— 0·1	1·1 **− 5·0**	18 **4, 29**	0·3	1·0 − 4·0	9, 16 23	1·2	14·0 − 4·0	28, 31 4	6·7	19·0 − 1·0	30 5	18·8	25·0 14·0	10, 16 1, 2, 8	22·1	27·0 16·0	1 4	23·7	**32·0** 17·0	**1, 4** 30	24·3	**32·0** 15·0	**7, 10** 29, 30	16.3	26·0 0·6	2, 3, 5 18	13·9	19·0 0·8	3, 7, 9, 10, 12, 28, 29, 30 4, 16, 17	3·1	17·0 −0·5	1 14, 26	0·0	4·0 − 4·0	20—22 4
	Široki brijeg	43° 22′	270	11·8	1·7	11·0 −10·0	1, 13, 18, 20 29	2·4	9·0 − 6·0	3, 4, 20, 25 2, 11	5·2	15·0 − 7·0	31 17	9·4	20·0 3·0	23 5	17·7	29·0 10·0	31 1, 26—28	22·5	**36·0** 15·0	**1** 11	23·8	**36·0** 17·0	**15** 6, 27, 29, 30	20·4	**36·0** 10·0	**9** 28	16·7	32·0 5·0	5 17, 18	15·8	27·0 7·0	30 19, 24	5·2	19·0 −7·0	1 13	0·8	15·0 **−16·0**	15 **25, 31**
	Mostar . . .	43° 20′	59	14·9	3·8	13·6 − 5·3	8 3	4·9	19·5 − 5·8	19 **14**	8·5	25·9 − 2·2	31 16	12·0	28·9 2·0	23 4	20·5	37·0 6.5	14 9	24·0	39·4 10·9	13 18	26·3	42·5 13·1	13 4	26·0	**43·7** 10·4	3 27	19·3	40·4 6·4	2 26	16·9	34·0 8·2	12 24	10·5	25·8 0.7	4, 8 15	5.7	22·2 − 1·6	31 10
	Humac . . .	43° 11′	89	13·8	3·7	12·4 **− 4·6**	18 **4**	4·7	11·4 − 3·2	3 15	8·1	16·6 − 1·8	24 5	12·2	20·6 4·6	29 5	19·2	28·2 12·6	31 2	22·6	30·0 18·0	27 3	24·4	33·2 18·0	13 29	24·5	**33·4** 17·4	8 28, 29	17·8	30·2 6.0	4 18	15·9	22·0 8·6	29 4	8·1	17·8 −1·2	1, 2 24	4·1	11·2 − 3·0	13, 31 21
	Gacko . . .	43° 10′	960	7.8	— 3·2	5·0 **−13.6**	16, 17 **3, 4**	— 2·1	5 0 −10·4	3 24	— 0·1	8·0 −13·0	31 8	5·2	16·5 − 2·0	30 4	13·9	24·0 2·6	14, 15 4	16·8	26·4 10·0	13 13	18·5	29·0 12·0	12 1	18·9	**29·8** 9·8	**6** 28	12·8	26·4 −0·8	5 18	11·4	20·6 4·0	12 5, 24, 25	3·4	13·4 −4·8	1 24	— 1·5	8·9 − 9·6	26 21

Uporedna tabela temperatura u stanicama: Livno, Siroki brijeg, Humac i Mostar za godine 1886.—1889.

Stanica	Srednja godišnja temperatura	Godina	Januar			Februar			Mart			April			Maj			Juni			Juli			August			Septembar			Oktobar			Novembar			Decembar		
			mjesečna sredina	najveća	dan	mjesečna sredina	najveća	dan	mjesečna sredina	najveća	dan	mjesečna sredina	najveća	dan	mjesečna sredina	najveća	dan	mjesečna sredina	najveća	dan	mjesečna sredina	najveća	dan	mjesečna sredina	najveća	dan	mjesečna sredina	najveća	dan	mjesečna sredina	najveća	dan	mjesečna sredina	najveća	dan	mjesečna sredina	najveća	dan
				najmanja	dan		najmanja	dan		najmanja	dan		najmanja	dan		najmanja	dan		najmanja	dan		najmanja	dan		najmanja	dan		najmanja	dan		najmanja	dan		najmanja	dan		najmanja	dan
Livno		1886	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	13·4	20·2	31	15·2	22·0	30	19·4	26·3	25	20·4	**26·8**	**31**	15·9	22·4	1	10·5	18·0	21	5·8	13·8	8	3·8	14·0	21
																—	—		7·8	18		11·0	2		16·5	24		4·6	27		1·8	31		— 5·8	30		— 8·4	7
	9·2	1887	−1·7	4·0	9	−2·6	5·4	10	4·8	10·8	15	8·1	17·6	30	13·5	23·4	31	16·4	25·0	1	21·1	**31·2**	**22**	19·5	30·2	2	16·1	**26·8**	**4**	8·1	19·6	2	6·5	13·6	4	0·9	10·2	5
				−11·2	19		−14·0	18		— 3·4	7		— 0·8	18		5·4	23		9·2	11, 19		13·2	7, 8		9·2	25		3·0	26		— 4·8	24		— 6·0	18		**−15·2**	**29**
	9·0	1888	−5·4	5·8	25	−1·3	7·2	15	3·6	14·6	31	8·8	19·0	24	13·4	23·8	20	18·3	28·6	**23**	19·9	29·8	31	18·3	**31·0**	**15**	16·7	29·0	13	9·8	20·8	3	3·7	16·8	2	2·6	11·3	2
				−13·4	**18**		−11·2	7		— 4·8	5		1·0	12		2·4	5		9·4	16		11·0	2		7·4	7		6·0	30		— 3·6	20		— 8·0	12		−10·7	15
	9·1	1889	−2·5	7·8	1	−1·3	10·6	28	2·4	12·1	31	8·2	17·3	30	17·0	24·3	13, 17	18·4	27·2	26	19·2	**30·1**	**14**	17·8	27·6	5, 19	14·1	26·7	3	13·3	20·3	12	4·0	14·3	1	−0·8	7·0	30
				−12·3	29		**−17·1**	**15**		−10·7	16		— 2·6	3		7·7	1		14·2	17		11·3	27		9·2	28		4·3	17		6·2	4		— 5·9	23		— 5·9	2
	9·1	Sredina																																			
Siroki brijeg	13·8	1886	5·5	15·2	29	4·8	15·0	19	6·9	16·0	31	12·6	25·0	3	17·9	31·0	30	21·2	31·0	3	23·8	**37·0**	**25**	23·0	36·0	11	19·4	31·0	3, 10	15·1	27·0	5	8·4	18·0	14	7·0	16·0	20
				−10·0	**19**		− 3·2	7		− 3·2	10		7·0	14		4·2	6		12·0	17		13·0	12		15·0	22		7·0	27		7·0	31		— 5·0	28		— 6·0	1
	12·7	1887	2·9	12·0	12	2·0	15·4	5	8·1	17·2	3	10·9	22·0	30	16·3	26·2	31	19·9	28·0	15, 30	26·5	**37·0**	**23**	24·0	35·0	1, 2, 15	19·7	33·0	6—8	11·0	21·0	4, 6	9·0	17·0	4, 7	2·5	11·0	16
				− 5·0	21, 22, 27		− 8·0	18		2·0	6		2·0	2		8·0	10		14·0	18		18·0	2, 7		13·0	26		10·0	21		3·0	22		— 4·0	14		**−14·0**	**31**
	11·8	1888	−2·2	9·0	27	2·7	9·0	26	6·4	19·0	28	11·7	22·0	18	17·4	28·0	21	23·5	32·0	26	23·1	34·0	31	20·0	**35·0**	**1**	18·3	33·0	13	10·9	26·0	4	6·9	18·0	2	3·0	14·0	28
				−15·0	**4**		−11·0	11		− 6·0	4		3·0	13		9·0	6		16·0	12		15·0	4		10·0	8		8·0	30		− 3·0	25		1·0	13		**−15·0**	**17**
	11·8	1889	1·7	11·0	1, 3, 18, 20	2·4	9·0	3, 4, 20, 25	5·2	15·0	31	9·4	20·0	23	17·7	29·0	31	22·5	**36·0**	**1**	23·8	**36·0**	**15**	20·4	**36·0**	**9**	16·7	32·0	5	15·8	27·0	30	5·2	19·0	1	0·8	15·0	15
				−10·0	29		− 6·0	2, 11		− 7·0	17		3·0	5		10·0	1, 26—28		15·0	11		17·0	6, 27, 29, 30		10·0	28		5·0	17, 18		7·0	19, 24		− 7·0	13		**−16·0**	**25, 31**
	12·5	Sredina																																			
Humac	14·2	1886	5·3	13·2	27	5·5	11·2	22	7·0	17·4	28	13·2	20·0	27	16·5	28·0	30	20·7	29·4	2	24·3	**33·8**	**26**	23·6	31·2	15, 31	21·2	**31·6**	1	15·6	25·0	3, 4	10·1	20·2	8	7·5	15·6	21
				− 5·0	**14**		− 1·0	8		− 3·0	12		6·0	1		7·0	7		13·6	18		18·0	12		16·2	22		10·0	27, 28		4·8	31		− 3·6	30		− 2·4	27
	14·0	1887	3·9	11·0	29	3·9	12·6	4	9·6	17·6	3	11·8	21·2	28	16·8	25·8	31	21·6	29·6	15	26·3	**36·0**	**22**	24·8	34·8	3	21·3	33·0	8	13·1	23·4	1	10·3	17·8	4	4·4	14·4	5
				− 3·0	25		**− 9·0**	**19**		1·0	1		2·8	2		10·8	13		10·2	2		18·4	9, 8		18·4	22, 25		10·6	24		1·4	24		− 0·6	18		− 5·6	31
	13·5	1888	−0·9	10·0	25	4·1	12·2	26	8·2	19·8	28	14·9	21·4	25	18·1	27·8	21	23·5	32·4	25	24·1	32·4	26	21·4	**32·6**	**15**	21·4	31·2	13	14·9	27·6	11	9·9	17·4	2	6·0	14·6	1, 23
				−13·0	**2**		− 5·4	11		− 6·4	5		7·4	12		10·6	5		16·0	20		14·6	4		14·0	6		14·0	24		1·2	24		− 3·8	12		− 1·4	7
	13·8	1889	3·7	12·4	18	4·7	11·4	3	8·1	16·6	24	12·2	20·6	29	19·2	28·2	31	22·6	30·0	27	24·4	33·2	13	24·5	**33·4**	8	17·8	30·2	4	15·9	22·0	29	8·1	17·8	1, 2	4·1	11·2	13, 31
				− 4·6	**4**		− 3·2	15		− 1·8	5		4·6	5		12·6	2		18·0	3		18·0	29		17·4	28, 29		6·0	18		8·6	4		− 1·2	24		− 3·0	21
	13·9	Sredina																																			
Mostar	14·7	1886	6·1	15·0	30	6·8	17·0	1	7·4	20·8	29	13·6	23·8	2, 4	16·7	33·2	30	20·4	34·6	3	24·4	**37·8**	**27**	24·0	36·6	20	22·2	33·6	6, 7	16·8	29·0	3	10·5	22·8	8	8·0	17·0	19
				− 3·3	**14**		1·6	5, 7		− 2·6	2		7·8	15		7·4	3		13·0	17		18·6	11		13·2	21		12·8	30		7·0	16, 31		— 2·6	29		— 0·2	12
	15·5	1887	5·9	16·2	30	5·5	15·8	26	11·6	19·0	7	13·2	24·6	29	18·6	28·8	5	23·2	32·4	15	28·6	**40·6**	**19**	27·1	39·0	15	23·4	38·2	8	13·0	26·6	1	10·8	19·8	1	4·8	—	—
				− 2·2	22		**− 7·6**	**19**		2·8	2		5·8	2		11·4	19		16·1	18		20·8	2		19·4	22, 31		12·8	23, 24		1·6	24		− 2·0	18		—	—
	15·2	1888	1·9	12·0	25	5·0	14·8	26	9·2	23·0	28	13·6	23·8	24	19·5	30·8	21	25·6	37·5	27	26·6	**38·0**	**31**	25·0	**38·0**	**1**	24·5	37·0	6	15·7	30·2	4	9·1	22·2	24	7·0	19·8	2
				−10·0	**2**		− 6·0	11		− 5·2	3		7·6	13		9·4	5		18·2	19		16·4	2		16·0	8		13·3	30		2·4	23		1·3	12		− 5·4	15
	14·9	1889	3·8	13·6	8	4·9	19·5	19	8·5	25·9	31	12·0	28·9	23	20·5	37·0	14	24·0	39·4	13	26·3	42·5	13	26·0	**43·7**	**3**	19·3	40·4	2	16·9	34·0	12	10·5	25·8	4, 8	5·7	22·2	31
				− 5·3	3		**− 5·8**	**14**		− 2·2	16		2·0	4		6·5	9		10·9	18		13·1	4		10·4	27		6·4	26		8·2	24		0·7	15		− 1·6	10
	15·1	Sredina																																			

Графичан приказ оборина, године 1889.
Grafičan prikaz oborina, godine 1889.

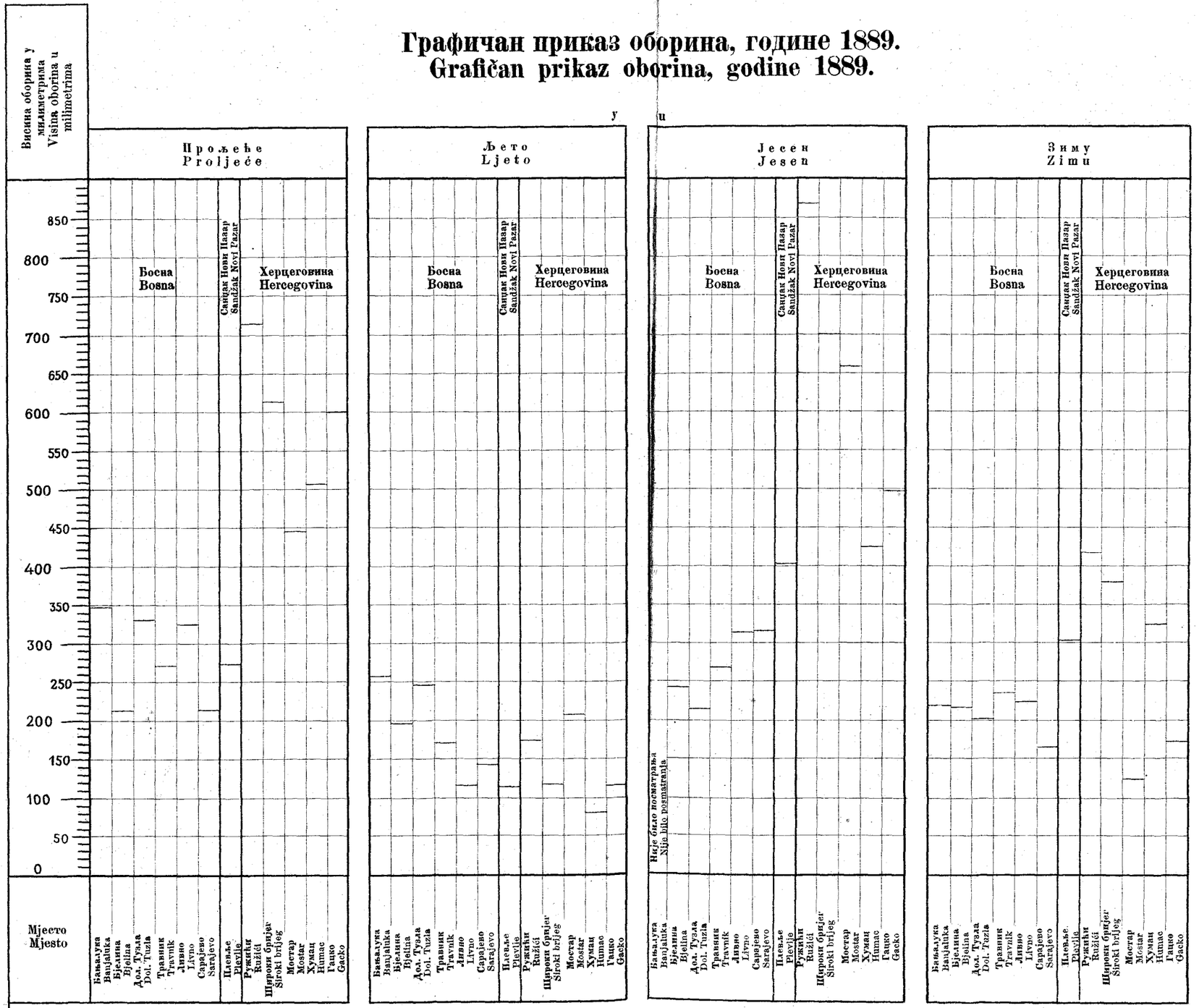

Цјелокупне количине оборина године 1889. Cjelokupne količine oborina godine 1889.	
Мјесто Mjesto	Милимет. Milimet.
Бањалука Banjaluka	
Бјелина Bjelina	866·0
Дол. Тузла Dol. Tuzla	998·6
Травник Travnik	944·3
Ливно Livno	973·4
Сарајево Sarajevo	886·5
Плевље Plevlje	1088·8
Ружићи Ružići	2177·9
Широки бријег Široki brijeg	1808·7
Мостар Mostar	1441·0
Хумац Humac	1339·1
Гацко Gacko	1379·0

Графикон просјечне температуре у мјесецу, највиших и најнижих температура и средина стања облака године 1889.

Grafikon prosječne temperature temperatura i sredina stanja ob

Средине стања облака од 1 до 10
Sredine stanja oblaka od 1 do 10
Стечени температуре по Целзијусу
Stečeni temperature po Celsiusu

Није било посматрања
Nije bilo posmatranja

Мјесеца
Mjeseca

XII I II III IV V VI VII VIII IX X XI

Мјесто
Mjesto

Бањалука
Banjaluka

Бјелина
Bjelina

Дол. Тузла
Dol. Tuzla

Травник
Travnik

Ливно
Livno

Ружићи
Ružići

Широки бријег
Široki brijeg

Мостар
Mostar

Хумац
Humac

Гацко
Gacko

афикон просјечне температуре у мјесецу, највиших и
јнижих температура и средина стања облака године 1889.

Grafikon prosječne temperature u mjesecu, najviših i najnižih temperatura i sredina stanja oblaka godine 1889.

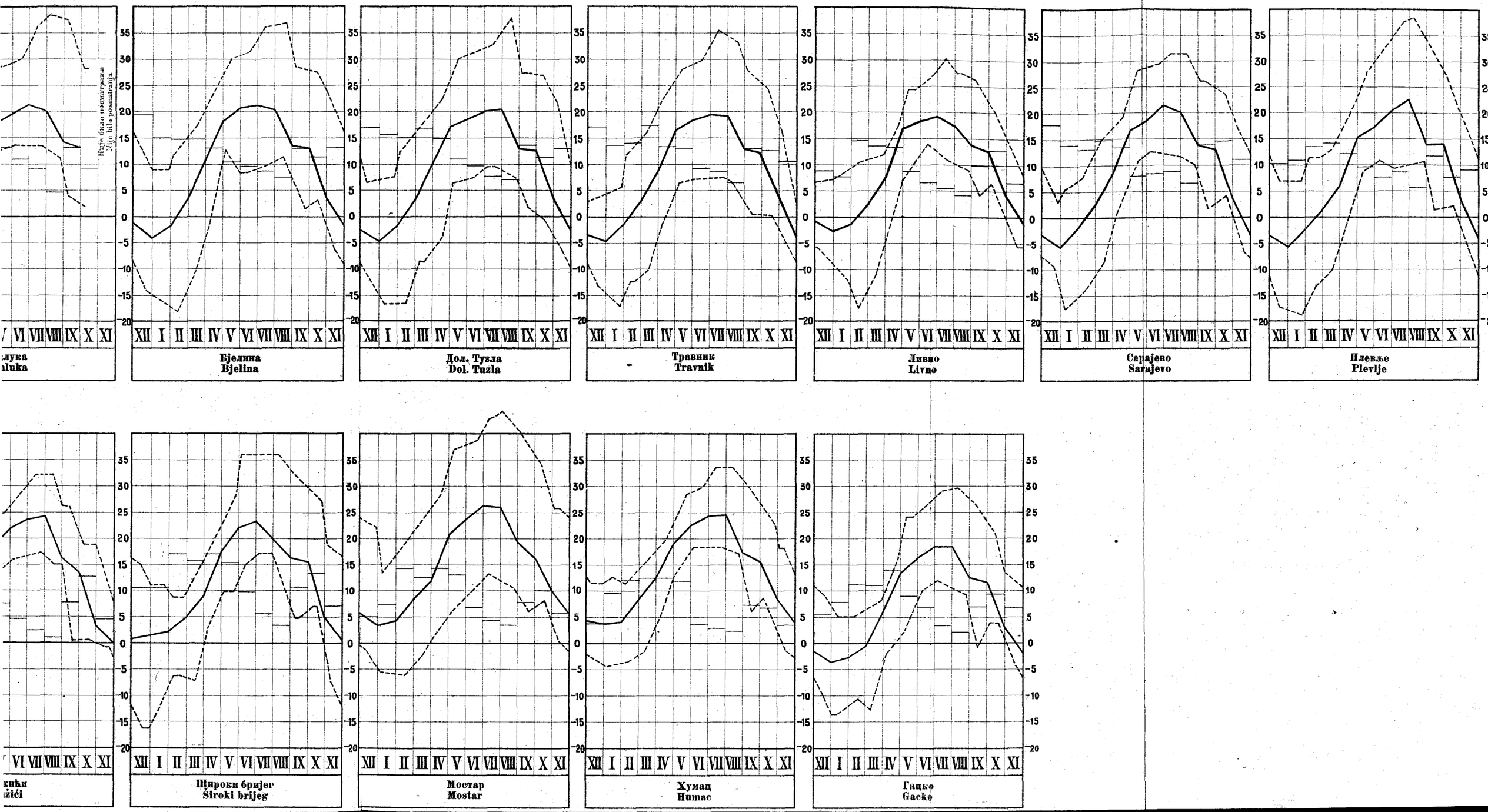

Графичан приказ мјесечних количина оборина године 1889.
Grafičan prikaz mjesečnih količina oborina godine 1889.

Висина оборина у милиметрима
Visina oborina u milimetrima

400 350 300 250 200 150 100 50 0

Мјесеци
Mjeseci

XII I II III IV V VI VII VIII IX X XI

Мјесто
Mjesto

Бањалука
Banjaluka

Није било посматрања
Nije bilo posmatranja

Бјелина
Bjelina

Дол. Тузла
Dol. Tuzla

Травник
Travnik

Ливно
Livno

Ружићи
Ružići

Широки бријег
Široki brijeg

Мостар
Mostar

Хумац
Humac

Гацко
Gacko

Графичан приказ мјесечних количина оборина године 1889.
Grafičan prikaz mjesečnih količina oborina godine 1889.

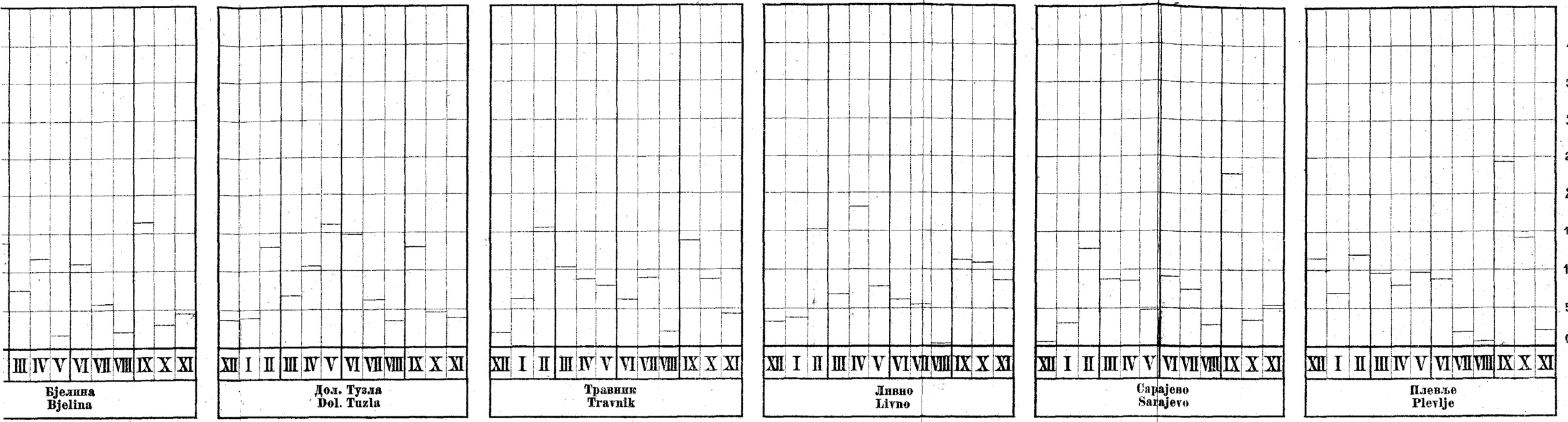

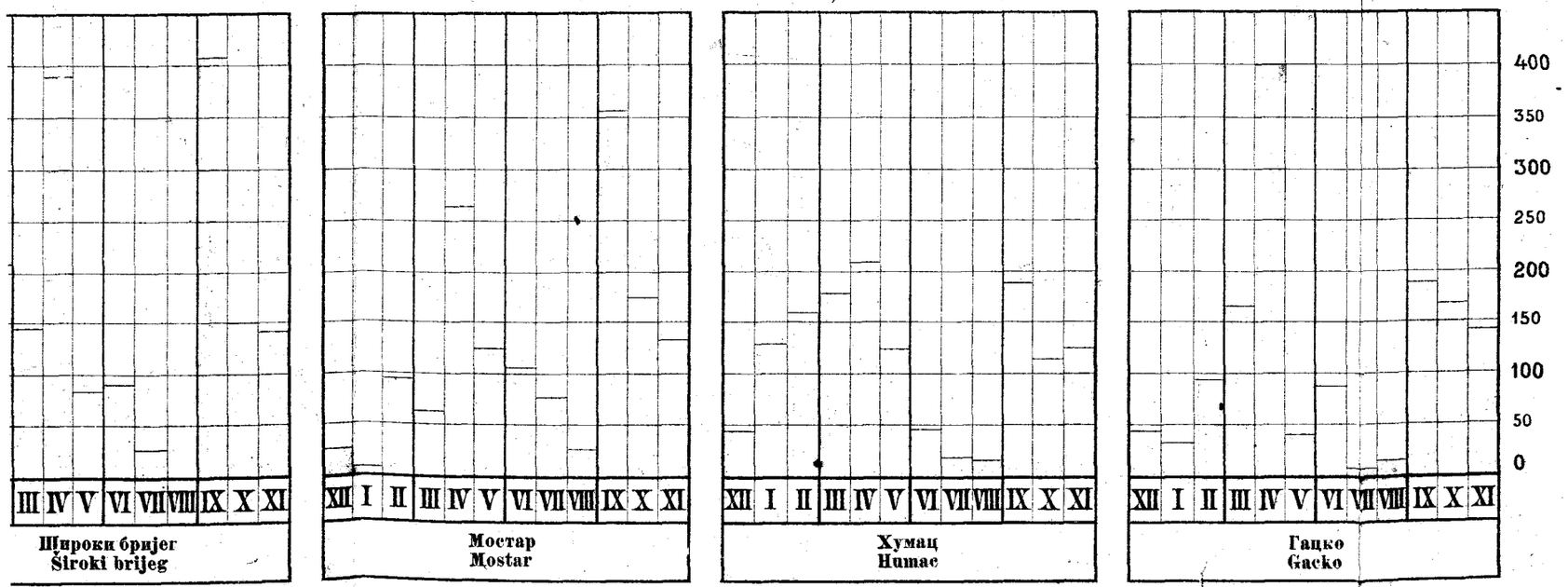

Стари босански натписи.

Приопћио Др. Ћиро Трухелка.

I. Натпис из Кочерина.

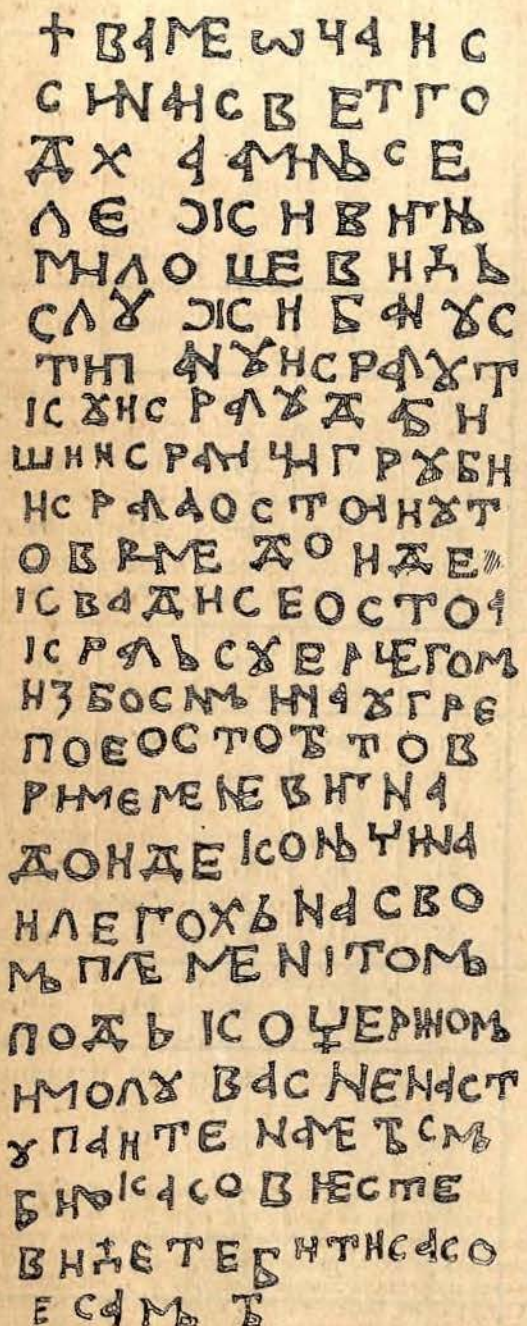

Од свих натписа, који су до сада у Босни и Херцеговини нађени, без сумње је због својег текста најзанимљивији онај, што је некоћ усјечен на нишану стојао сред поља кочеринског (у котару мостарском), а сада је ондје узидан у жупниковом стану. Натпис спомиње хисторичке особе и догађаје, те је уз приопћени натпис са Дрежанке[1]) досада једини, којему се постање може сигурно утврдити. У томе натпису назиремо важан принос нашој палеографији, а биће нам поуздано помагало за приближно одређивање кронолошког реда многих недатираних натписа.

Док је натпис на Дрежанки настао најкашње год. 1367., натпис је кочерински за педесет година млађи, јер је израђен око год. 1411. Присподобивши обадва натписа, наћи ћемо у њих велике сродности. Карактер је писменима једнак, а и техника кратица иста је у оба натписа. И ту и тамо стегнута су три четири писмена у једну кратицу а врло су често почетна слова спојена са завршним словом прећашње ријечи у кратицу. Занимљиво је дошљедно употребљавање зна-

[1]) Овај је натпис објављен у „Гласнику земаљског музеја“ год. 1889., књига III., страна 23.

ка „ь“, које се додуше и кроз касније натписе провлачи, али све неизвјесније и неправилније.

Значајно је, да се и у том натпису (нарјечје је икавско) ѣ употребљује у значењу „ја“, а є мјесто „је“, дочим за ћ, које се у натпису са Дрежанке изражава са к има посебни знак. Слово ю писано је један пут обратно ꙋ.

Натпис је врло лијепо сачуван, само дôња четири ретка, која су ваљда била утонула у земљу, излизана су од влаге.

Натпис тај прочитао је по пријепису Фра Грге Мартића славни Ђуро Даничић, те је приопћио своје читање у „Viestniku hrv. arheol. društva“ (год. 1881. бр. 4.) Доносимо факсимиле натписа по снимку, што га је музеју припослао госп. Матија Кулиер, пријашњи управитељ испоставе у Посушју. Читање је Даничићево до неких ситница коректно.

Натпис чита се по факсимилу:

† Ва име оца и с|ина и свет(а)го | д(у)ха аминь. Се | лежи Виг(а)нь | Милошевићь | служи бану С|типану | и кралу Т|(врт)ку и кралу Даби|ши и кралици Груби | и крала Остоју [1]) и у т|о вриме доиде | и свади се Осто(ј)а | краль с херцегом | и з Босн(о)мь и на Угре | поје Остоја. То в|риме мене Вигна | доиде коньчина | и легохь на сво|мь племенитомь| подь Коћериномь. | И молу вас не наст|упајте на ме: Ја с(а)мь| биль какови јесте | ви ћете бити како | јесам ја. [2])

II. Натписи из околице Д. Храсног (Херцеговина).

Приопћујем неколико натписа из околице Дôњег Храсног, гдје има размјерно највише споменика те руке, а у бројевима што слиједе, наставићу ту серију. Многи су додуше већ у „Viestniku hrv. arh. društva“ приопћени, али непотпуно, па их на ново приопћујем тијем радије, што сам нагађања и комбинације, на које ондје врло често наилазимо, замијенио вјерним факсимилом оригинала. Читатељи ће тијем најлакше моћи сами просудити карактер а и текст натписа.

Факсимили начињени су по снимцима, што ми их је по мом напутку начинио госп. Петар Шарјановић, учитељ у Д. Храсну. Лијепа му и овдје хвала на труду и муци, а и молба, нека устраје.

---

[1]) ꙋ мјесто ю.

[2]) Под баном Стипаном јамачно се разумијева Стјепан Котромановић († 1353.), јер се нашљедник му спомиње под именом Твртко. Свађа са „херцегом“, то јест са великим војводом босанским и херцегом спљетским Хрвојом, услијед које Остоја бје лишен пријестола, заметнула се око 1404. Та свађа трајала је дуго, па се наставила све док се Остоја послије прве владавине Твртка II. не докопа пријестола. Хрвоја пристајао је у оно доба уз краља Сигисмунда, који је 1410. и 1411. ударао на Босну, те ју је с веће чести и освојио, а Остоји остаде само горња Босна с хумском земљом, Требињем и Подрињем. На ту се војну односи реченица „и на Угре поје“, јер кад су се Остоја и Сигисмунд год. 1400. први пут сразили, војевао је Хрвоја уз Остоју, и у тој је војни Сигисмунд био лоше среће. Како се види из података у самом натпису, Виган је нестор у босанској повијести, служио је више од 58 година, а за то је вријеме проживио најглавније фазе босанске повијести.

Ваља ми код тијех натписа свратити пажњу на неке осебности. У натпису из Подградиња (бр. 4) є је мјесто іє („Јелом“). У натпису из Дерана занимљив је аорист лѣже мјесто обичајног „лежи“. Бурмазин (8) има ћ мј. Ђ [1]) у „Ђуреновић“. У овоме што слиједи (9) занимљиво је нејасно име „Мрароваčић“ или „Маровачић“. Може бити да је то име у савезу са „Маровлах“, „Моровлах“, „Морлако“.

А) **Бољуни.**

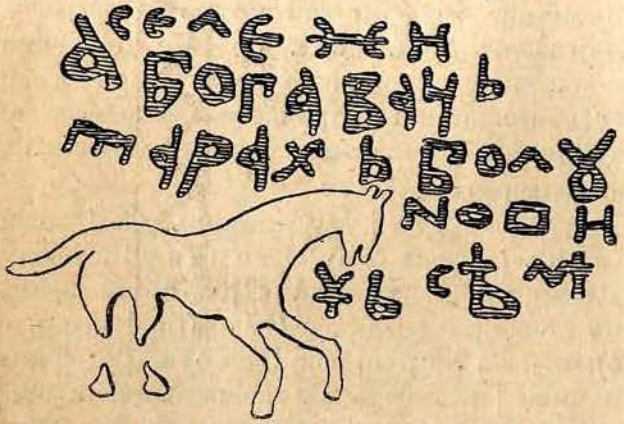

1. Читај:

А) Асе лежи | Богаваць | Тарахь Болу|новиђь сјем.

Б)

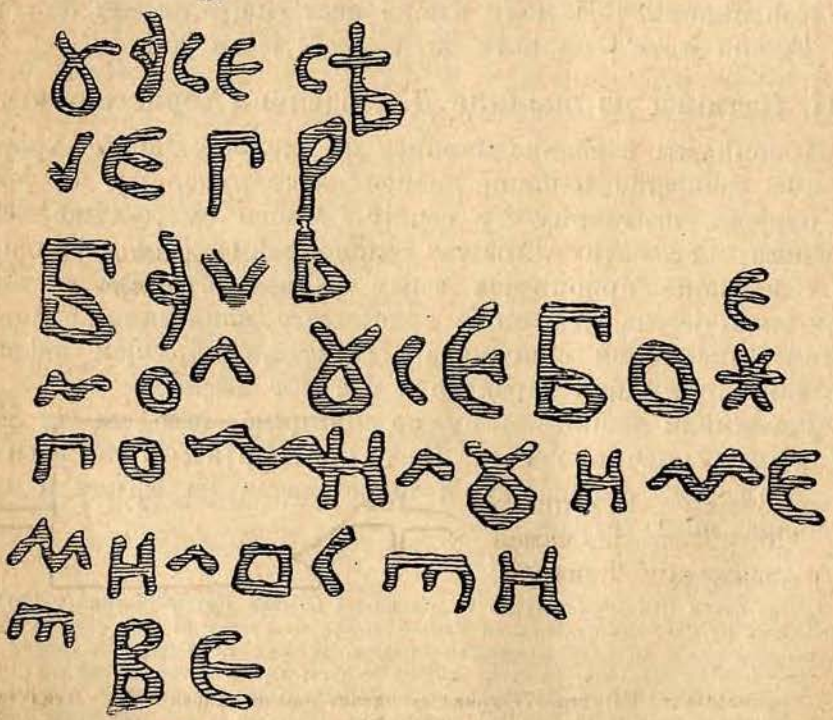

Б) у асе сје|че Гр|убачь. [2]) | Молу се боже | помилуј ме | милости | тве.

[1]) У старијим натписима до XVII. вијека врло често.
[2]) У „Viestniku hrv. arh. dr.“ VII. 1. криво прочитано „Грубац“.

Натпис је на стећку и то пола на прочељу а пола на дну. Са побочних страна стећка извајане су стилистички људске подобе како се ухватише руком за руку у коло. С једне су их стране петерица, с друге тројица, од којих једна на крају — можда коловођа — држи мач у руци.

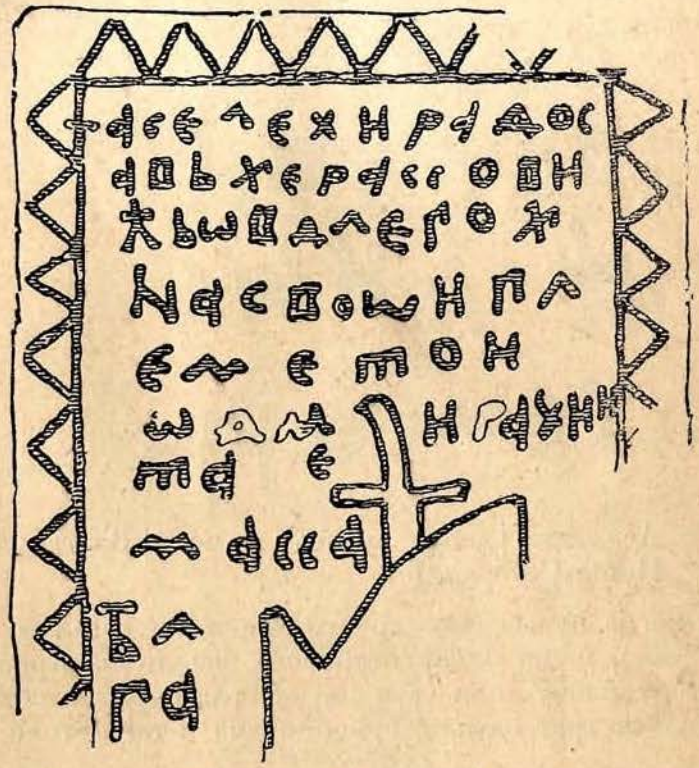

2. Читај: † Асе лежи Радос|авь Херакови|ћь. Овд легох | на своој пл|еме(ни)тој | одмирачи, и | та је мака | бл|(а)га.[1])

Натпис је близу прваш-њег на великој плочи. Под њим је извајан штит преко мача. Обрубљен је камен просто извајаним ћенаром.

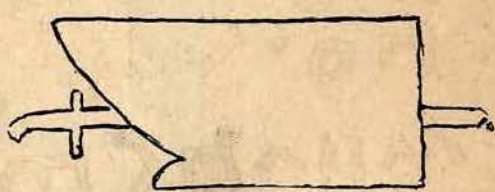

Штит са плоче у Бољунима.

[1]) У „Viestniku“ VII. стр. 77 криво су читане ријечи „Херакобић“ и свих задњих 5 редака: „ово ми начини Стане маика 1331.“ Ми држимо да не ваља читати године гдје их нема. Мјесто БЛГА (бл(а)га) читао је „Виестников“ дописник 1331. (Б=2 а не 1000, а Г=3 а не 30.) То је могао знати онај, који је приопћио натпис, те не би натпис, који по карактеру слова једва да пада у XV. вијек уврстио у XIV. Ријеч „мака“ можда значи „мека“.

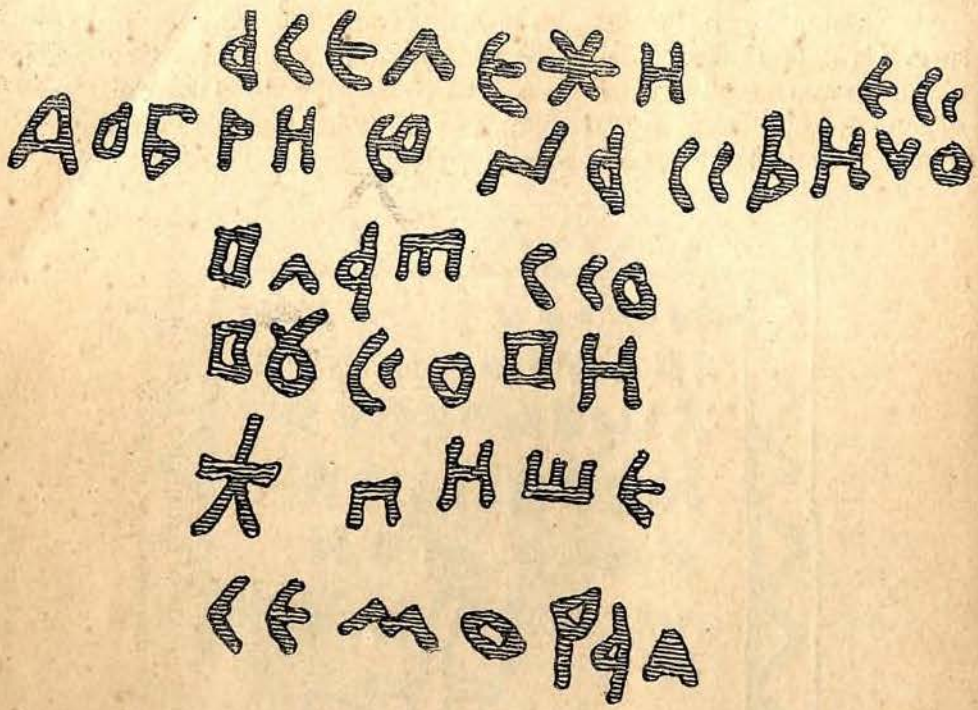

3. Читај: Асе лежи | добри јунакъ и чоек | Влатко | Вукови|ћ. Пише Семорад.[1])

Натпис је на големом крсту, који лежи изваљен на једној плочи у једној њиви близу некрополе бољунске. Крст прикрио је скоро сву плочу, али се и на њој разабира по које урезано слово. Кад се крст одвали, приопћићемо и тај натпис.

Подградиње.

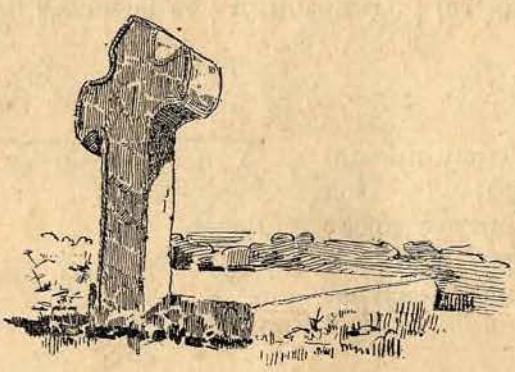

Крст у Подградињу.

Крст са овим натписом за православном је црквицом у гробљу са близу 90 старих гробница. Задња три ретка урезана су на другој страни крста.

[1]) „Viestnik“ VII. II. 48 „се Морад“.

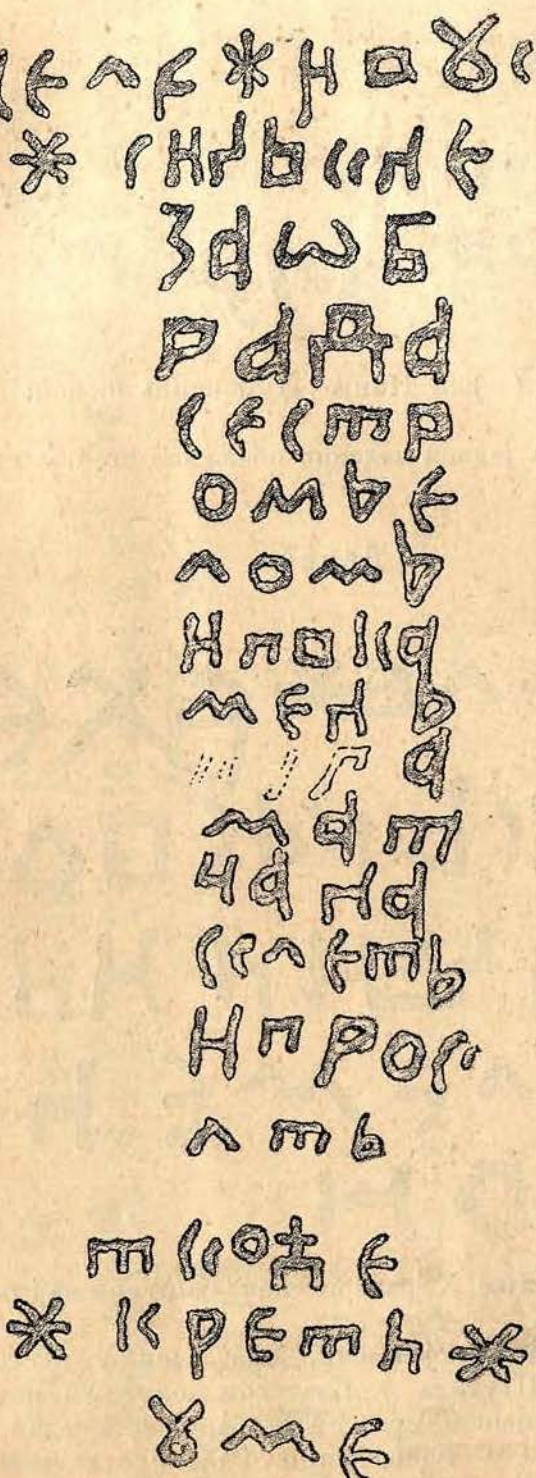

4. Чита се: Асе лежи Вукь | синь кне|за Об|рада | сестр|омь Је|ломь | и пока|мено|вага | мат|и Ана. Клеть | и прок|л'ть | тко ће | крети | у ме.[1])

[1]) Види: „Viestnik ark. dr.“ VII. стр. 99. Крст је ув цркву св. Јована; висок је 1·60 м. широк 0·55 м. дебео 0·22 м.

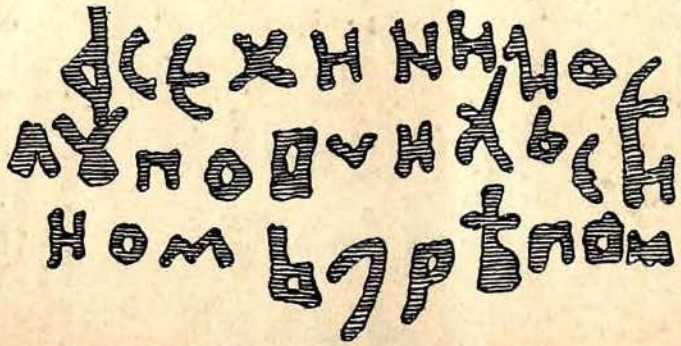

5. Чита се: Асе (ле)жи Ниное | Луповчићь си|номь Црјепом. [1])

Натпис је на једном недавно обаљеном стећку на прочељу.

Дерани.

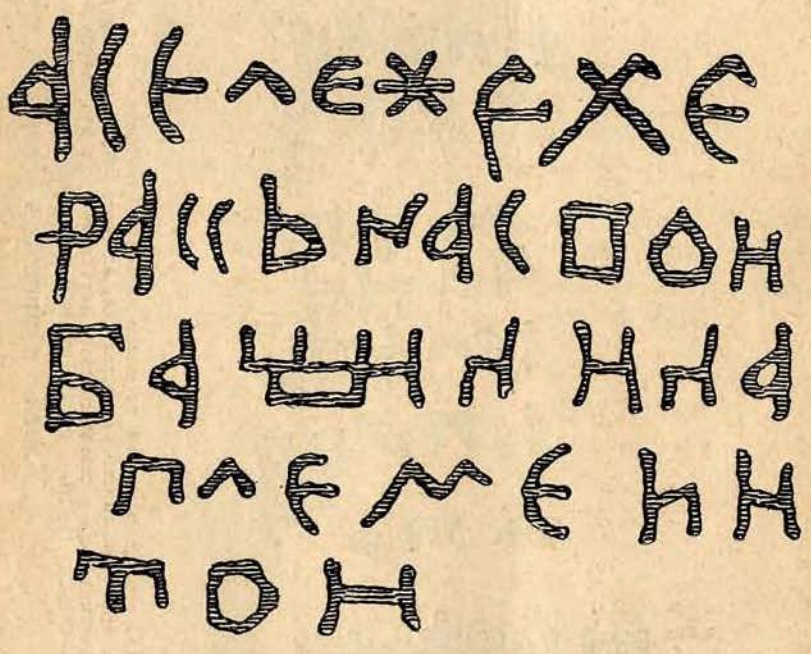

6. Чита се: Асе леже Хе|ракь на свои | баштини на | племени|тој.

Натпис је на једној плочи, која лежи у густој шикари сред њиве Мате Шутала у Блатском долу. Уз натпис лежи изваљен крст, уријешен простом резбаријом, а један је од највећих, што их има у Херцеговини. Ради густа трња мучно је доћи до написа.

---

[1]) Види „Viestnik“ VII. 99. Стећак је 1·60 м. дуг, 1·15 висок.

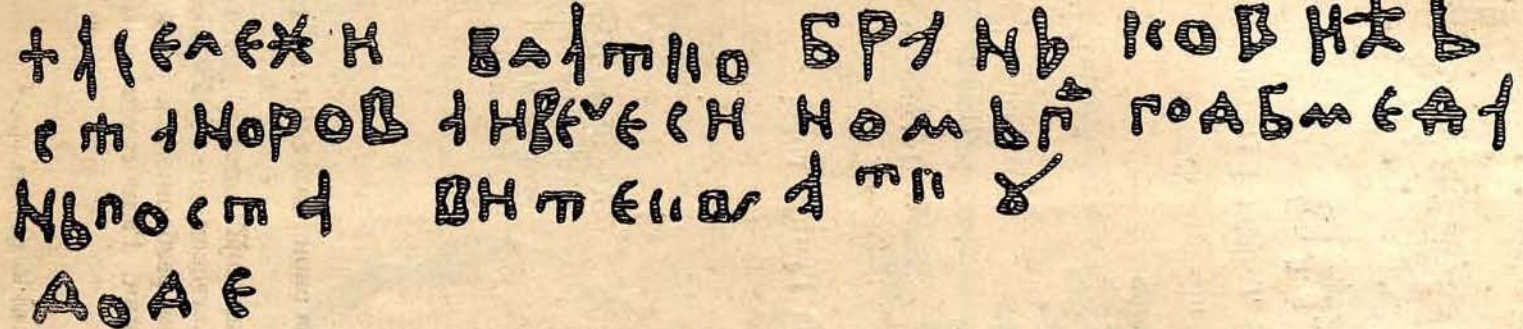

7. Читај: † Асе лежи Влатко Бранъковићь | с Танорова и вече синомь. Г(ос)под Б(ог) меда|нь постави те к Влатку | доде.[1])

---

[1]) У „Viestniku“ IX. стр. 12 са свијем погрешно читано: „Станорова и сече сином Г(рубац) и одје медан поставише к Влатку доде.“ Генетив Танорова има само смисао уз честицу са, од (њем. „von“) те је ту ваљда племићки придјевак тим више, што слиједи за њим одмах „и вече“ — реченица, која у старобосанским листинама стоји иза набројених наслова те има значење „et caetera.“

Бурмазим.

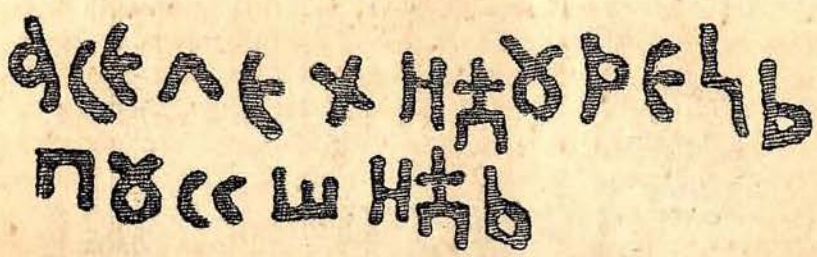

8. Читај: Асе лежи Ђурень | Пукшићь

Натпис се налази на обореном стећку.

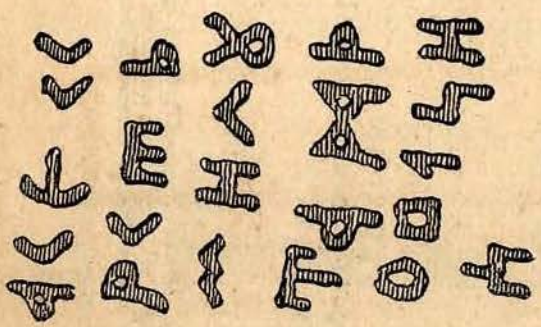

9. Читај:

Асе к|рст | Милу|та Мра|ровачи|ћ(а)

Натпис на крсту.

III. Натпис из Гучије горе.

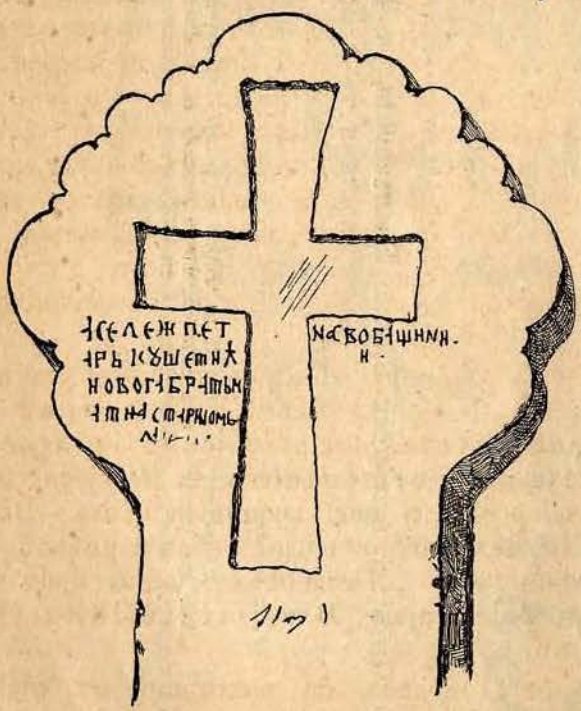

Читај:

Асе лежи Пет|арь Кушетић|и овога брать М|атија стариномь |Л . . . . .[1]) | — на свој баштини.

Крст из Гучије горе (стражња страна).

[1]) Можда „Лашванин“? Слова ива Л са свијем је нестало.

Натпис у врту крај манастира у Гучијој гори на једној повисокој, густом травом зараслој облој громили. Народ је назове крисом (клиса, ecclesia = црква) те тако може бити да су ту засути останци црквице. Камен, на коме је натпис, (вис. 1·80, шир. 0·90 м.) усправан је, горе заобљен и полукружним изресцима уријешен. С предње стране уклесан је крст, са стражње вијенац а у њему љиљан — успомена на стару хералдичку традицију босанску.

Натпис је свакако старији него садашњи манастир, јер се вели, да је земља — сада фратарска — баштина Кушетићева.

Натпис кушао је да чита покојни фра Анте Кнежевић, те је и по словима зарезивао, али прочитао га није.

Dr. Franjo vitez Miklošić.

1815.—1891.

Pri zaključku redakcije ove knjige „Glasnika“ valja da zabilježimo jednu crnu vijest. Dne 7. marta o. g. preminuo je u Beču jedan od najjačih stubova nauke, dr. Franjo vitez Miklošić, umir. profesor slavenske filologije na sveučilištu u Beču, pravi tajni savjetnik, član velikaškog doma austrijskog parlamenta, član bečke akademije nauka i mnogih drugih akademija u inozemstvu, a — što naročito moramo da istaknemo — i dragocjeni suradnik našega „Glasnika“. Smrt takvog velikana u nauci, kao što je bio Miklošić u slavenskoj filologiji, to je gubitak izvanredno težak. Miklošić je bio neobičan naučenjak, kakve samo vijekovi ragjaju; on je bio otac i majka slavenskoj filologiji, uporednoj nauci slavenskih jezika, koju je svojim izvanredno dubokim istraživanjem i mnogijem radovima doveo u sistemu i otvorio joj nova puta u budućnost. Od vremena i rada jednoga Miklošića datira slavistika novu epohu u svom znanstvenom razvitku.

Od mnogobrojnih djela Miklošićevih spomenućemo ovdje glavnija: Vergleichende Grammatik der slavischen Sprachen, u 3 dijela. — Vergleichende Syntax der slavischen Sprachen 1868.—1884. Altslovenische Formenlehre. Iz novijega vremena pak, kad je Miklošić prešao u mir, spominjemo ova: Die türkischen Elemente in den südost- und osteuropäischen Sprachen. 1884., i dvije sveske „Nachtrag“ istom djelu u 1888.—1890. Za tijem uporedno djelo: Die Darstellung im slavischen Volksepos od 1890.

Ovom prilikom nije nam moguće, da nabrojimo sva djela neumrloga Miklošića i da dostojno opišemo njegov monumentalan rad. No nadamo se, da ćemo to prilikom nadopuniti. „Glasnik“

je izgubio jednog od svojih najodličnijih suradnika, pa neka je i na njegovim listovima zabilježeno slavno ime ovog naučnog velikana a izrečena vječita slava i hvala njegovom geniju, njegovim neumrlim djelima, koja će naučnim epigonima u slavistici i dalje vazda biti zvijezda prehodnica.

Slava Miklošiću!

Различито. — Različito.

Хркина градина.

Приопћио **Петар С. Иванчевић.**

У селу Обровцу, у котару и округу бањалучком, налази се једна главица, која је од прилике 200 *м.* висока; на тој се главици налазе остаци стародревне развалине, коју околни житељи зову „Хркина градина". Хркина због тога, што близу ње имаду двије-три куће, које се Хрк зову.

Поменута градина лежи на западној страни села Обровца, а на лијевој обали ријеке Гомјонице. На сјеверној и западној страни градине налази се шума звана „Градина", а добила је име по поменутој развалини. Пола је шуме Градине државна, а друга половица спахинска, у њој је мало не све храстовина, а почела се је гајити послије окупације. На источној страни од те градине тече ријека Гомјоница, она извире испод села Радманића (бањалучки котар) а сљева се у ријеку Сану код Приједора. На јужној страни је поток Зечица, овај поток или боље рекавши рјечица извире испод планине Бехрем-агинице, а сљева се у Гомјоницу у селу Обровцу. Баш на оном мјесту, гдје се Зечица у Гомјоницу сљева, начинио је негдашњи хајдук Симо Вулић мост, те се и данданас у народу зове Вулића-мост, ма да је већ неколико пута прегрђиван.

Само мјесто, гдје народ вели да је био град кавурски, изгледа као каква изгорелина, а око све ње, т. ј. градине, познаје се опкоп. Тај опкоп дубок је $2^1/_2$ *м.*, а на мјестима и дубљи. На градини налазили су што каква земљена посуђа, а неке године нашао је један кршћанин билчек (држак) од кантара, па га је у нешто потрошио, јер је ковач.

Јужно од поменуте градине у даљини од 10 минута у једном буквику имаду знаци, гдје је негда — бирземаниле — по народном приповиједању била црква. Народ вели, да је на том мјесту била римокатоличка црква, храм св. Кате.

Ако човјек поменуту градину добро разгледа, а и народно предање саслуша, то мора закључити, да је нешто било, па ако ништа, а оно стан каквог богаташа, или можда је ова развалина још од Римљана остала. Народ приповиједа, да су кућа до куће биле од малене варошице Бронзаног Мајдана, па све до градине. Градина је западно од Бронзаног-Мајдана, $1^1/_2$ сахат далеко.

* * *

Гдје-гођ има каква развалина или остаци од какве зидине, ту народ у нас у Босни и Херцеговини мисли, да има закопатијех новаца, па то све један другом приповиједа и тако ти то приповиједање иде од уста до уста, а прелази с кољена на кољено.

Ето народ вјерује, да и на поменутој градини има закопатијех пара, а ево биљежим што ми један старац о копању тијех пара приповиједаше:

„На сав се мах приповиједало, да на „Хркиној градини“ има закопаних новаца, ама то је, господине, било давно и давно, ја сам био дијете, а мени има Боже прости више од 110 година. — — — Свијет као свијет, а пусти је новац свакоме драг, ти знаш то добро господине учитељу, да су зле душе и нашег Христа за новце издале. Елем — шта да ти дуљим — састану се два-три кршћанина, па хајде по ноћи копати и тражити новаца по градини, мислећи да не ће нико сазнати, а нијесу знали, кукавци! да свијет све сазна.

Копали су, господине, васцијелу божију ноћ и истом што су до пара дошли, а оно ти се, мили Бого, надме вјетар, па све рашћера у опет све заспе каошто је и прије било. А слушао сам од мог покојног дједа, да је збиља један кршћанин нашао пара, те да се је одмах одселио у „Кавурску“.

Ето толико о „Хркиној градини“; — пошто куших по то и продах.

O postanku imena „Bakije“ kod Sarajeva.

Priopćio: učitelj **Ivan Zovko.**

Sultan Fatih-Mehmed, kad je stao fetom učinjivati Bosnu, najprije se pokazao sa svojom vojskom jedno na puškomet hoda daleko od Sarajeva, nekako baš na današnjijem Bakijama. Veoma mu se marifetli učini, kad ugleda Magribiju džamiju u dno Sarajeva, te mu nešto ućmetiše, za što da džamija nije gdje god u vrh Sarajeva ili što bi najbolje i najkolajlije bilo, da je u srijedi samog šehera. Za ovu džamiju divani se, da je najstarija u svoj Bosni i Hercegovini i da je bila namještena još prije feta, kad su još Vlasi zapovijedali. Postavši malo tako sultan Fatih-Mehmed na onom istom mjestu, gdje se zaustavio i sejireći tako Sarajevo, prva mu je riječ bila, što je kazao svome javeru: „Baka, baka! (gle, gle!) gdje im je džamija, kako im (Turcima) nijesu dali dušmani sazidati je gdje god na vrhu ili u sredini Sarajeva. Odsele, ako Bog da, imšalah, čim zauzmemo Sarajevo, sagradićemo u njemu onoliko džamija, turbeta i tekija, koliko ima u godini dana“. Za to Sarajevo imade ni jednu manje ni jednu više što džamija, što tekija, što turbeta, ravno trista i šezdeset i šest. A kako je sultan Fatih-Mehmed prvu riječ probujurio: „Baka, baka!“ prozovu se po tomu „Bakije“, koje se još i sad tako zovu.

Како је постало село Самобор.

По предању прибиљежио **Александар Трбуховић,** учитељ.

Село Самобор лежи на јужној страни села „Абтовца“, на брежуљку источно „Гатачког поља“, а удаљено је од Автовца 3 километра.

Припада котару гатачком а окружју мостарском. Самобор има од прилике 300 житеља, сви су православне вјере.

Народно предање о постању села Самобора каже:

Био један старац по имену Глигор у Дробњацима (Црна Гора), те је истоме Елемин-паша за неко исказано јунаштво даровао земље, гдје изабере, колико на коњу за 2 сата обиграти може.

Он је изабрао ово мјесто, пошто му се „Поље“ свидје. Тада је Самобор био пустош; а на овом брежуљку налазио се је „само један бор“. (Како причају, сграђена је на истом мјесту, гдје је бор био, данашња црква, храм св. Саве).

Вративши се, на питање поменутог паше рече, да је изабрао мјесто код „самог бора“; на овај начин постаде село „Самобор“.

Глигор бијаше брат Ђурише, војводе из Пошћана, жена му је била удовица Мусића Стевана са Сјенице.

Он имађаше 4 сина, и то: један по имену Давид, други бјеше слијеп, трећи поп, а четврти стар.

Данданас има у овом селу само 4 племена; као:

1. Давидовићи по Давиду;
2. Поповићи по попу;
3. Слијепчевићи по слијепцу, и
4. Старовићи по старом, јербо се овај стар оженио, те његову дјецу прозваше Старовићи.

Ово се може као истинито предање узети по томе, што како ова племена у Самобору тако и она у Дробњацима славе крсно име св. Саву, још више, што се ови ни они међу се не жене. У новије вријеме почели су се само кумити.

Друга која племена нико да славе наведено крсно име, није познато, до једне једите куће у Гареву попа Јована Зимоњића; како су ови дошли до тога, ево да кажем:

Поп Лука, отац попа Јована Зимоњића, и поп Аћим, отац војводе попа Зимоњића били су у једној кући у селу Гарево. За живота још дједа војводина кнеза Јована оставили су своје право крсно име „Лазареву суботу“, и прихватише за крсно име Св. Саву, из узрока што им је дјед данашњег проте гатачког Петра Поповића, приговорио једном приликом, да није у реду уз часни пост опијати свијет, особито пак у свештеничкој кући.

Послије смрти кнеза Јована и попа Луке завади се једном поп Аћим, отац војводин, са Самоборанима, нарочито са кнезом Луком из Самобора, те му ови том приликом приговори: „Та отео си ми, попе Аћиме, и крсно име Св. Саву, камо ли неби што друго“. На то се отац војводин, поп Аћим, ражљути и прихвати опет старо крсно име „Лазареву суботу“, која пада уз часни пост, што и данас војвода као крсно име слави. Рођак пако војводин, поп Јован, који је и данас жив, не хтједе одступити од славе Св. Саве, како му га је дјед попримио.

На овај начин дође ова кућа Зимоњића да славе крсно име Св. Саву.

Nekoliko narodnih pripovijedaka.

Priopćio: učitelj **Ivan Zovko.**

Najcrnja i najžalosnija smrt jest u narodu, kad se ko utopi ili kad koga objese, jer tada njegova duša ne izigje na usta, te ne može nikako doći ili u raj ili u dženet, čijoj je vjeri dotičnik pripadao — Ona je najbolja i najsretnija smrt po narodnom uvjerenju, kad čovjek tri puta zine, prije nego što će ispustiti dušu, jer je to nekakav tobože sigurni znak, da će se u toga duša spasti. Oboje ovo ili je ostatak još od starog poganstva ili od bogomilske jeresi. Od to dvoje jedno mora biti svakako.

Kad je Bog — uvijek slavljen i hvaljen bio — stvarao svijet, dade on čovjeku, svome stvoru, jezik (govor) a ostalim svojim stvorenjima različite glasove. Samo ostane jedna ptica, koja ponizno pristupi stvoritelju i ponizno ga zapita treptanjem očiju i klimajući glavom, kakav će ona imati glas. Bog — milosna ga bila! — pošto je bio već sve glasove razdijelio i ne imajući više ni jednoga za nju, rekne joj: „Tvoj glas odsele će biti da jedino vičeš: Lijepi ružnoj, lijepa ružnom". — I od tada se dogagja, da lijepi uzme ružnu, a lijepa ružnog. Do onda je uvijek uzimao lijepi lijepu, ružni ružnu, ali od toga vremena sve ide u miješavini. Mnogi kraljevi i carevi, a i drugi ljudi bili su kivni na tu pticu, te su je posvuda tražili, da je ubiju, ali im je sve bilo uzalud, jer je ta ptica čak negdje u sedamdeset i sedmom carstvu, gdje uvijek i po noći i po danu sunce sija i gdje ljudi žive najmanje po sto godina. Biva ta je ptica negdje u zemlji sretnoj i čestitoj.

Svetac Muhamed jednom dugo putovao. Svega ga je bio znoj oblio, a imao je još puno i puno ići. Kako se je bio jako oznojio, sve je s njega znoj curkom buridžao (tekao) i gdje bi god panula kap s njegovog čela, tu bi odmah poniklo razno cvijeće. One kapi, što su mu padale sa ostale glave, od njih su postajale trave svake ruke. A gdje god mu je panuo znoj s ruka ili s vrata, tu su odmah nicala različita drveća svake veličine mala i velika. Onaj znoj, što mu je s konja kapao, na kome je jašio, od onoga znoja postalo je silno kamenje i ostala brda i planine.

Kuga je, kako narod priča, visoka i mršava žena. Obučena je sasvim jednostavno u bijele duge haljine, koje je oslabo potpasala užetom. No nije svaka kuga u bjelini, nego se one razlikuju u tome, čijoj vjeri pripadaju. Kršćanska je kuga u bijelo obučena, turska u zeleno, židovska u žuto, a ciganska u sivo, u ostalom pak čija bila da bila kuga, svaka ima u ruci metlu pa pred kojim god vratima mane, to mora u onoj kući biti mejit (mrtvac). Ona najradije ide u gluho doba noći, kad vjetar po malo piri. A gdje uljegne u kuću, onda zamete onom metlom po ognjištu i to je znak, da će se cijela kuća zamesti. Veoma joj je drago poviriti na pendžer, kad čeljad večeraju, pa se onda od dragosti nasmije i ode dalje, ali uvijek ona kad tako ide, ne hara, nego jedino, kad joj zapovjedi Bog.

Дарови зем. музеју. — Darovi zem. muzeju.

У задње вријеме стигоше земаљском музеју ови дарови:

1. За археолошко одјелење.

Син Асим-бега Ресулбеговића, кадије у Требињу: красну подлактницу од челика, златом богато извезену, са натписима. Тај лијепи дар описаћемо у једном од слиједећих бројева.

Омер ефендија Циркинагић, начелник у Приједору: двије мале пушке, срмом оковане.

Мајер Алтарац, трговац у Сарајеву: по један пар старих великих минђуша од сребра и позлаћених.

Др. Адалберт Пелцел, ерарни одвјетник у Сарајеву: стари златом везени катанац.

Милош Мартиновић, порезни официјал у Јајцу: 2 топуза из куле Шкоба у Јајцу.

Гéјза пл. Ваш, повјереник финанцијалне страже у Требињу: стари хаван од бакра.

Мирослав Пасини, владин савјетник у Сарајеву: једну току и неколико новаца, ископаних пригодом градње водовода у Сарајеву.

Фрањо Фиала, официјал код духанске фабрике у Сарајеву: мамузу од мједи са византинским орнаментом.

Котарски уред у Мостару: токе од гвожђа (средовјечне), ископане на громили у Љутом Дôцу.

О. Амброз Милетић, жупник на Клобуку: кључ римске добе, од мједи, нађен под Клобуком (Витина), 10 разних новаца (Constantinus I. Aurelianus, Antoninus, Valerius, Урош III.) нађени код Витине.

Стеван Делић, учитељ у Чајнићу: прстен са печатом.

О. Јозо Ћурић, жупник у Гучјојгори: 2 сребрена и 1 бакрени новац.

Ибрахим-бег Карабеговић у Бишћу: 2 сребрена новца (Commodus, Antonius, патриарх аквилејски).

Петар Мирковић, управитељ народне основне школе у Бишћу: 1 сребрени и 6 бакрених новаца (Diocletianus, Licinius, Constantinus Chlorus, Valentinianus, Constantinus I.).

Петар Варадин, канцелист у Гацком: 2 сребрена новца млетачка 1 турски бакрени новац, кован у Сарајеву.

Јосип Матела, учитељ на препарандији у Сарајеву: 1 сребрени (Gens Autestia).

Иван пл. Савић, котарски управитељ у Петровцу: бакрени новац (Constantinus I.).

Луциан пл. Матулић, равнатељ трговачке школе у Бањојлуци: медаљу (Faustine), нађену у једној пећини крај Бањелуке.

Томо Драгичевић, стражмештар: 1 бакрени новац Constantin I. нађен на Калесији.

Милош Колић, канцелист у Бјелини: 3 бакрена новца (Jovius-Hadrianus), нађена на ушћу Дрине.

Илија Билбија, прото у Грахову: 1 сребрени новац босански Стефана Томашевића.

Филип Штајнер, трговац у Сарајеву: турску вагу на оке од бронца, са лијепим десином.

Матија Рибарић, окружни мјерник у Сарајеву: лијеп буздован и средовјечну мамузу из Добруња; шиљак сулице из римске добе, пађен у Илиџама.

Јован Келнер, грађевни савјетник у Сарајеву: збирку различитих опека из римске добе и иловастих цијевих за гријање; различите ковне и стаклене предмете из једне римске куће у Лакшашима код Бањелуке; лијепом орнаментиком снабдјевени комад кипа из средњег вијека, из Попов-хана крај Вареша.

Е. Пор, равнатељ у Добоју: различите предмете од иловаче и ковине из римског доба, из Црквине у Макленовцу крај Добоја; надаље римске плоче са натписима и неколико предмета из предисторијског доба.

Хуго Једличка, мјернички пристав у Мостару: два натписа на каменим плочама римске добе, један из Главатичева, други из Фатнице; различито гвожђено посуђе и оружје римског порјекла из долине Требижата. Златне и сребрне наласке и један римски саркофаг код хана Потоци близу Мостара.

Илија Богуновић, жандарски стражмештар у Ракитном: збирку бронцова халштетске и латен-перијоде, у Заградини крај Ракитног.

Армин Бирнбаум, у Сарајеву: бронцану наруквицу из Клањца, у Хрватској.

Др. Јулије Маканец и В. Радимски, у Сарајеву: различите бронцове из Сретеша и Чатића, крај Високог.

Карло Фицингер, мјерник у Варешу: повећи број лијепо исклесаних архитектурних предмета, ископаних у рушевини једне цркве, из средњега вијека, крај Попов-хана.

Едуард Ворличек, рударски повјереник у Сарајеву: комаде различитог предисторијског посуђа, у Тарчину.

Људевит Погатшниг, рударски мештар у Сребреници: свјетиљку и три новца римске добе.

2. Za mineraloško odjelenje.

Matija Ribarić, okružni mjernik u Sarajevu: velike kapavce i jedan amonit iz hana Bulog.

Jovan Grümmer, upravitelj solane u Siminom-hanu: veliku okamenjenu ribu, te različite rude, iz dônje Tuzle.

Jovan Salba, rudarski upravitelj u Banjojluci: različite petrefakte iz Banjaluke.

Baron Schilling: različite petrefakte iz Brčke.

Milan Obradović, učitelj u Grahovu: različite petrefakte iz Zenice i Krupe.

Josip Marterer, šumarski mjernik u Sarajevu: deset komada petrefakta iz Prnjavora.

Josip pl. Marković, kotarski predstojnik u Ključu: dva petrefakta iz Ključa.

Josip Richter, rudarski mjernik u Fojnici: oveću zbirku kovina i ruda iz okolice Fojnice i Kreševa.

3. Za zoološku zbirku darovaše razne životinje:

Eduard Bahr, mjernik.
Géza pl. Bárscay, kotarski predstojnik u Rogatici.
J. Bayer, mehaničar.
J. Eckert, c. i kr. major.
Edw. B. Freemann, ingleski general-konzul.
Mato Gabrić.
P. Graf, upravitelj poštarskog ureda.
J. Horváth, financijalni nadstražar.
O. Kaut, mjernik.
Jos. Kempf, c. i kr. kapetan.
W. Koska, upravitelj.
E. Kwasnička, upravitelj željezničke postaje.
J. Lankasch, c. i kr. nadporučnik.
L. Mariann, c. i kr. poručnik.
Dr. Franjo barun Mollinary, okružni predstojnik.
J. Poeltzel, c. i kr. kadetski časnički zamjenik.
R. pl. Polz, c. i kr. poručnik.
Ilija Rakić.
R. Rigele, c. i kr. kapetan.
Col. Rongè, profesor.
Jos. Scheff, poštanski povjerenik.
J. Schkabek, c. i kr. major.
S. Schlabitz, c. i kr. upravitelj.
J. Schuller, c. i kr. kapetan.
Jaroslav barun Sedlnitzky, vladin tajnik u Livnu.
Rudolfo Sladeček, rudarski upravitelj.
Andrija Sonnenwend, kontrolor duhanske fabrike.
J. Strik, c. i kr. poručnik.
J. Warosch, upravitelj.

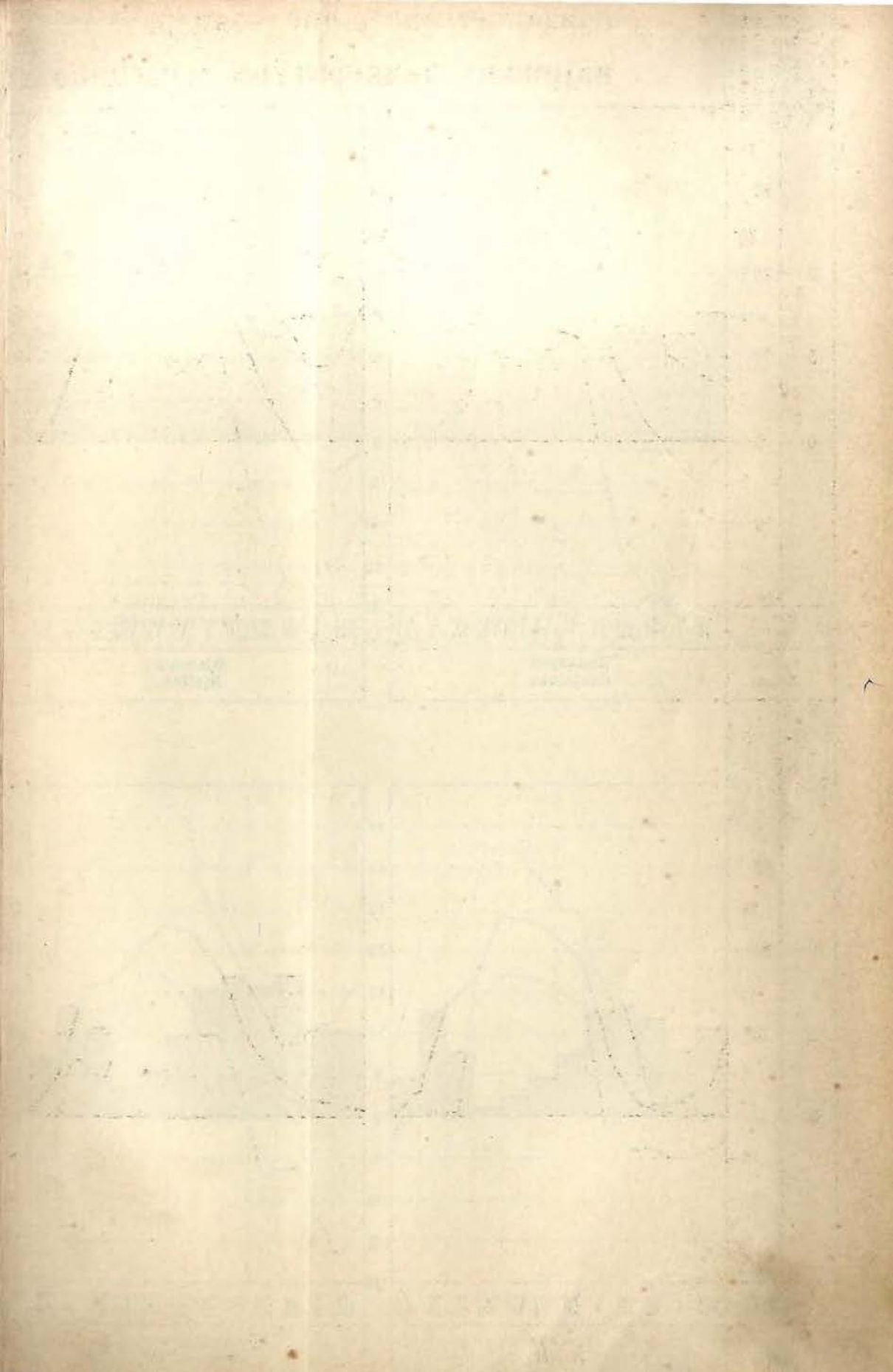

Sarajevo, april—juni — 1891 — Сарајево, април—јуни.

Glasnik
zemaljskog muzeja
u
Bosni i Hercegovini.
Knjiga II. Godina III.

Гласник
земаљског музеја
у
Босни и Херцеговини.
Књига II. Година III.

Uredništvo:
Sarajevo, zgrada zemaljske vlade.
Administracija:
Sarajevo, zemaljska štamparija.
Godišnja cijena Glasnika sa poštarinom 2 for. a. vr.
Pojedine knjige stoje sa poštarinom 80 nč.

Уредништво:
Сарајево, зграда земаљске владе.
Администрација:
Сарајево, земаљска штампарија.
Годишња цијена Гласника са поштарином 2 фор. а. вр.
Поједине књиге стоје са поштарином 80 нч.

Aladža-džamija u Foči.

Priopćili: **Zarzycki, Arndt i Stratimirović.**

I.

Najljepšim muhamedovskim bogomoljama po svoj Bosni i Hercegovini zacijelo pripada i Aladža-džamija u Foči, koja, podignuta uz desnu obalu Čehotine, jedno 2000 koračaja od njezina utoka u Drinu, čini ondje ubavu sliku.

Krasnom arhitekturom, lijepim živopisom i umjetničkom ornamentikom postaje ta džamija spomenikom prvoga reda.

Ime „Aladža“ dobi džamija po bogatome živopisnom uresu svome, počem „aladža“ turski znači „šareno“ i „obojano“.

Iznad ulaznih vrata džamije stoji arapski natpis, koji u četiri duhovita stiha iznosi posvetu, ime osnovača džamije i vrijeme kad je sagragjena:

قدنبي هذاالجامع الشريف والمسجدالمنيف صاحب الخيرات والحسنات حسن

ابن يوسف والقى هاتف الغيب تاريخه ياقيوم تقبل بقبول حسن

Glasi:

Kad bena hazel džamia eššerife vel mesdžide el munife sahibul hajrati vel hasenati Hasan ibni Jusuf.

Ve el ka hatifulgajbi tari hahu „ja kajjumu te kabel bikabulin hasenin“.

U slobodnom prijevodu ovaj natpis znači: „Ovu lijepu bogomolju, mjesto za molitvu, sagradio je milosrdni Hasan sin Jusufov, a neznan glas postavio joj je ovo vrijeme: „O, svedržitelju svijeta, neka ti je ovo pogodno!“

Ako iz pošljednje rečenice (u arapskom jeziku) pojedina slova, odnosno slogove, izvadimo, dobićemo ove brojeve:

j	=	10
a	=	1
ka	=	100
j	=	10
ju	=	6
mu	=	40
te	=	400
ka	=	100
b	=	2
el	=	30
bi	=	2
ka	=	100
b	=	2
u	=	6
li	=	30
ha	=	8
se	=	60
ni	=	50

Zbir daje godinu 957., u kojoj Aladža-džamija u Foči bje sagragjena, dakle prije 342. godine (god. 1549. p. Hr.).

O osnovaču Hasan-Naziru narod tek toliko zna, da je bio „čelebija“ [1]) u službi sultana, a da je podrijetlom iz mjesta Vakufa kod Čelebića (općina Tetima).

Kažu, da je cijelo svoje veliko imanje ovoj džamiji ostavio (s toga i ime Vakuf dotičnome selu); danas pripadaju džamiji samo još dva čiftluka u tom mjestu. Ostalo imanje, kažu, da su srodnici Hasan-Nazira i druga njemu bliska lica prije 200 godina sebi prisvojila. Blizu sela Vakufa, takogjer u općini tetimskoj, leži varošica Čelebić, koje ime po svoj prilici potiče od Hasan-Nazira „Čelebije“, koji je u tome kraju nastanjen bio.

Listine darovnice nema; vele, da ju je rodbina osnovačeva skoro poslije njegove smrti uništila, da bi posjed, darovani džamiji, lakše prisvojila.

Desno od džamije ima vrlo lijepim stilom sagragjeno turbe, u kome je sahranjen sin osnovačev, Ibrahim-beg, koji je još za života očeva preminuo. Po predanju narodnom sagradio je u isto ono vrijeme Hasan-Nazir, osnovač džamije, turbe za sebe; ali kad mu umrije sin, ukopa njega ondje.

---

[1]) Čelebija, dolazi od turske riječi čelebi = gospodin.

Nadgrobni je natpis ovo:

قدمات المرحوم والمغفورله الشهيد ابراهيم بك ابن حسن ناظر

الچلبي لسنه [redacted] وتسعمأته

Natpis znači: „Ovdje počiva pokojni Ibrahim-beg, sin Hasan-Nazira Čelebije, umr'o godine (fali komad kamena)... i devet stotina".

Komad, na kome prvi dio godine bijaše, otpao je prije više godina, dok je drugi dio natpisa dosta dobro učuvan.

Na južnoj strani džamije ima dosta dobro sačuvan grob od bijela mramora, u kome leži osnovač Aladža-džamije.

Nadgrobni natpis jeste:

قدذاق باالملك مرالذبان كاس كل من عليها فان وارتحل من دارالاحزان الى

دارالكرامة و الرضوان مرحوم مغفور ناظر حسن بن سنان

فى اواخر ذى الحجة من سنة ستين وتسعمأته

U slobodnom prijevodu znači: „Angjeoskom pomoću ispraznio je gorku čašu, od koje svak na ovom svijetu okusiti mora, i preselio se iz ovog brižnog doma u onaj blaženstva i zadovoljstva, Bogom pomilovani pokojni Nazir Hasan, sin Sinana, koncem mjeseca Zilhidže 960."

Po tome se je dakle osnovač tri godine poslije dogotovljenja džamije (957.) prestavio.

Natpis nad ulazom u džamiju i ovaj baš izneseni nad drugim grobom, kao da su u opreci, počem je u prvom govor o Hasanu, sinu Jusufa, a u zadnjem o Nazir-Hasanu, sinu Sinana; ali pošto narod za dotični grob jednodušno kaže, da je grob osnovača džamije, to je vjerovatno, da je otac osnovačev, kao što je i dan-danas još običaj, imao oba imena, Jusuf i Sinan.

O osnovaču narod ovako misli: Visoki naslov „Čelebija", koji upotrebljavahu s početka sami sultani, kano i cijela umjetnička i skupa gragjevina, pokazuju, da je osnovač njezin, Hasan-Nazir Čelebija, bio velika i imućna osoba, s toga ne će biti neopravdano nagagjanje ovdašnjega kadije, Ibrahim-eff. Mulavdića, da je Hasan-Nazir sin onoga Sinana, koji je poslije turskoga zauzeća Bosne dva puta, i to po redu peti i jedanaesti vezir bio. Izmegju toga vezira Sinana i Hasan-Nazira ima razmak od 34 godine. Mogućno je dakle, da je Hasan-Nazir bio sin rečenoga Sinana, i da je istovjetan s onim vezirom, koji se broji po redu kao sedamnaesti vezir.

Ko i od kuda bijaše neimar i slikari džamije, ne zna niko da rekne, i nigdje nema natpisa, koji bi o tome pomen činio.

Pjesme, koja bi se odnosila na gragjenje džamije nema; a narodno pričanje tek zna, da je Hasan-Nazir neimare iz Azije doveo.

Glavni je ures džamiji mimber (propovjedaonica), koji je vrlo lijepim stilom od bijela kamena sagragjen.

U srednjem polju (orti) na glavnoj strani mimbera nalazi se polu-lopta od uglačana šarena kamena (mrko-zelenkaste i bijele pjege, po svoj prilici vrsta serpentina), za koju narod veli, da je tako dragocjena, da bi se za novac, što vrijedi, druga Aladža-džamija sagraditi mogla. Ta lopta, vele, da je sjala kano alem-kamen, ali se nje jednom dotaknuo njeki nevjernik, te u isti mah izgubi ona sjaj.

Megju muhamedovcima još se sačuvala ova priča o osnovaču džamije:

Hasan-Nazir bio je sin siromašnih roditelja iz Vakufa, te pošto se jednom sa roditeljima posvadio, otišao je u svijet i pridvorio se kod cara sultana.

U Carigradu je svršio nauke s najboljim uspjehom i postao kod cara „nazir", t. j. najpovjerljivija i najpouzdanija osoba.

U cara služio je više godina, pratio ga svuda i išao s njim po vojnama, a kada je prošlo dosta godina i Hasan-Nazir stekao mnogo novaca, zamoli cara-sultana da mu dopusti vratiti se kući, da vidi majku i roditelja, i da mu car dade ferman, da može za uspomenu napraviti u Foči džamiju.

Car mu to odobri, te Hasan-Nazir pogje na put, i ponese sa sobom tri puna ćemera blaga.

Idući putem uhite ga 40 haramija (razbojnika), metnu mu na ruke lanac, otmu mu sva tri ćemera blaga, pa ga dovedu noću u han, gdje svi zanoćiše.

Pošto se haramije napiše i zaspaše, Hasan-Nazir prouči jednu molitvu, a u taj mah otvore se lanci na rukama, on se oslobodi, pokupi sva tri ćemera svog blaga, uzjaše konja i dogje sretno u Foču.

Kad je stigao na polje u današnjoj Aladža-mahali kraj Čehotine, nagje svoju staru majku gdje suši žito na suncu. On je upita, čija je ona, a ona mu počne pričati, da je imala sinka-jedinca Hasana, da se jednom s njim malo svadila, pa da joj je taj sinak pobjegao u vilajet, i da nikad više čula nije za njega.

Hasan-Nazir upita majku, bili ona mogla sada još poznati svog sina, a ona mu reče, da je njezin sinak imao na ruci jedan madež, te da bi ga po tom biljegu lako mogla poznati. Hasan-Nazir zavrati rukav, pokaže joj madež na ruci i upita, može li sada poznati svog sina? a ona — pošto je vidjela madež — zagrli ga obadvjema rukama, te od velike radosti dušu ispusti.

Na tom istom mjestu počeo je Hasan-Nazir graditi Aladža-džamiju.

Dobavio je neimare iz Azije, te se s njima jednog dana uputi u selo Vikoč, da traži majdan za kamenje. Kad su došli u Vragolove (općina Vikoč), zanoćili su kod Vranjače pod stijenom Sokolovicom, a sred noći na pô sata od tog mjesta, gdje su zanoćili,

odlomi se stijena i svi se iz sna probudiše i jako uplašiše. Neimar-baša ih umiri, te im reče: „Ne bojte se, napraviće se džamija, evo odvali se negdje blizu stijena, te sâm Bog nam majdan otvorio i pokazao gdje imademo tražiti kamena“.

Pošto svanulo, otigjoše pod onu stijenu gdje se kamen srušio, pa tude nagjoše odvaljenog kamenja, velikog kao kuća. Tude počeli neimari odmah tesati one velike stupove, od kojih četiri komada — svaki od 3 *m.* visine a 1 *m.* i 27 *cm.* u obimu — stoje pred ulazkom u Aladža-džamiju.

Pošto su stupove uredili, prevezu njih i ostalo kamenje u Foču preko planine Baća, kuda je vodila u staro doba široka cesta,

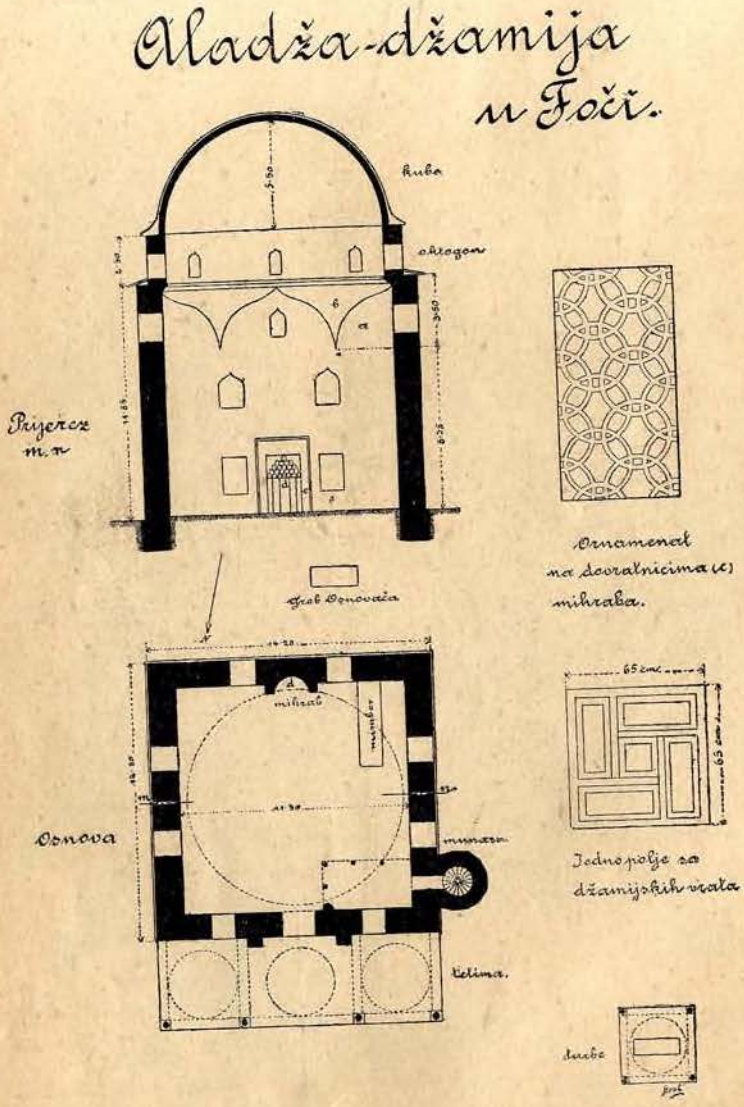

kojoj se mjestimice i dan-danas još trag vidi. Od kamenitih stupova, ostao je jedan pod Sokolovićom, te se tamo i danas još vidjeti može.

Pošto je gradnja džamije toliko napredovala, da su glavni zidovi dogotovljeni, zaviče hair-sahibija (Hasan-Nazir), neimar-baši, da se požuri, te da se već počne kube (ćemer) praviti.

Neimar-baša (glavni-majstor) na to izmjeri duvarove; dade jednu mjeru hair-sahibiji Hasan-Naziru, a drugu uzme sebi, te uteče ispred očiju Hasan-Nazira, i krio se od njega cijelu godinu dana.

Hair-sahibija Hasan-Nazir bijaše ljut na neimar-bašu, koji se od njega tako dugo vrijeme krio, i bez kojega započetu džamiju nije mogao dogotoviti, a kada se neimar-baša poslije godine dana opet vratio, htjede ga Hasan-Nazir ubiti. Neimar-baša zamoli hair-sahibiju (Hasana-Nazira) da malo stane i da mu dade onu

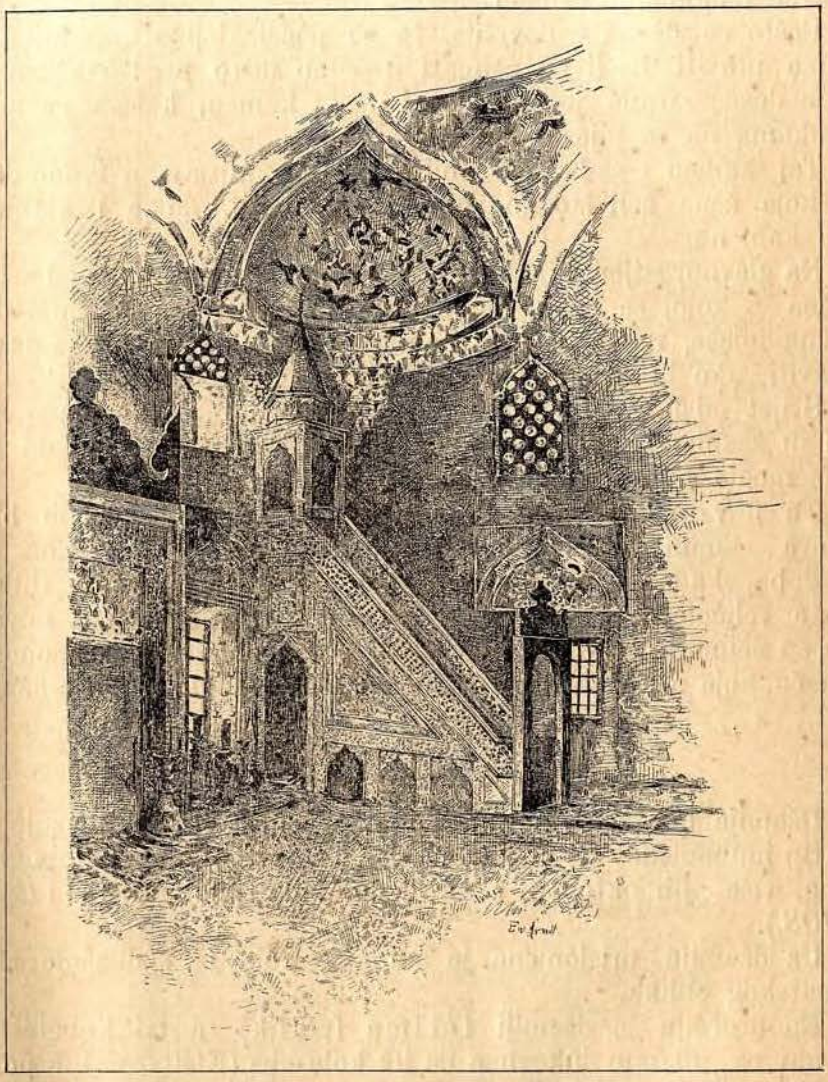

mjeru, koju mu je on uručio prije godinu dana, a izvadi i mjeru, koju je kod sebe ostavio, te izmjeri njima opet duvarove džamije.

Kad je izmjerio, pokazalo se, da su duvarovi za cijeli aršin manji, jer se kamenje kroz godinu dana sleglo. Onda reče neimar-baša hair-sahibiji Hasanu-Naziru: „Da sam onda po tvojoj zapovjedi kube na taze duvarove metnuo, džamija bi se bila srušila za malo

godina; — sada kad metnem kube, smijem stati, da će tamam do kijameta stajati džamija, te da joj ništa ne će faliti".

Hair-sahibija vidje, da neimar-baša ima pravo, oprosti mu, što se od njega cijelu godinu sakrivao, učini mu zahvalu, lijepo ga obdari, pa se gradnja džamije opet nastavi.

Pošto se svrši kube i munara dogotovi, natakne neimar-baša na krov munare alem, a sebi napravi od dasaka krila, te preleti sa munare preko Čehotine-vode na jednu megju prema munari, a ni da se i najmanje ozlijedi.

Pošto se džamija dovršila, te se počela ispred nje sofa pred vratima praviti, našli su neimari u jedno jutro pred vratima džamije s desne strane jedan golemi mrki kamen, kojega su angjeli na rukama na to mjesto donijeli.

Taj kamen i sada još stoji na istom mjestu, a i dan-danas, ako koja žena želi što god od Boga izmoliti, dogje i klanja na onom kamenu.

Na glavnoj stijeni mimbera nalazi se jedna polukruglja od zelenog kamena, o kojoj se priča, da je Hasan-Nazir, pošto džamija dogotovljena bijaše, rekao: „Ovim kamenom može se ista ovaka džamija napraviti, ako bi se ova kada srušila ili oštetila".

Svijet misli, da na ovom mjestu mora biti veliko blago zakopano ili zazidano, jer sama polukruglja ne vrijedi toliko, da bi se njome mogla nova džamija sazidati.

Na duvarovima iznutra džamije vidi se pet golemih bijelih krugova, kojim je polumjer (radius) 44 *cm.* Pričaju, da je u ono doba, kada se Aladža-džamija gradila, jedan somun (hljebac) od iste veličine kao što su ti krugovi, koštao paru ($^1/_5$ novčića), te da su neimari ostavili te biljege, da potomcima ostave spomen na jeftinoću, koja u Foči vladaše u vrijeme, kad se gradila Aladža-džamija.

II.

Džamija fočanska (vidi njezinu sliku na *str. 107.*) prikazuje nam čisti tip muhamedovske bogomolje. Na kvadratnoj osnovi stoje glavna platna, više njih oktogon, a na njemu kube (vidi prijerez i osnovu, *str. 108.*).

Uz džamiju prislonjena je munara, koja je spoljašnje strane prizmatskog oblika.

Na pročelju je džamiji tetima (portik) sa tri kubeta, koja počivaju na zidanim lûkovima na lik kolumbe (Kielbogen), a potonje podupiru viti stupovi.

Ispred portika stoji, kao obično, česma; oko džamije nalaze se grobovi, megju kojima su najznamenitiji grob osnovača i turbe njegova sina.

Nutarnji raspored džamije, koji je u tijesnoj svezi s vanjskim oblikom, jest ovaj: U visini od 8·35 *m.* rogjaj (Anlauf) je lûkovima

na lik kolumbe, kojih ima osam. Cetiri su po glavnim platnima i tek malo se ističu, a izmegju njih četiri druga lûka, što poprijeko iznad kutova nutarnje prostorije stoje. Tim načinom se stvara na rogjaju lûkova osmerokut, koji je u skladu s gornjim oktogonom džamije. U lûkove, što poprijeko vrh kutova stoje, upiru se svodovi (polu-kubeta), koji se priljubljuju uz dva susjedna platna, zastirući im kut. Ispod polukubeta u kutovima ima stalaktitskih konsola — tako, da je prijelaz kvadratske česti gragjevine u njezinu poligonalnu i zasvogjenu partiju posve harmonički izveden.

Poviše i izmegju rečenih lûkova raspinju se osam usjelaka (Pendentifs), koji u kružni vijenac (Kranzgesims) prelaze. Vijenac pak osnovica je tamburu, t. j. već spominjanome oktogonu, koji je u nutrašnjosti džamije grugovidan i kube nosi.

Tri od glavnih platna imaju svaki po pet prozora: dva, dolje, pravokutnog oblika, više njih dva sa šiljastim lûkovima, a nad potonjima peti prozor takogjer sa šiljastim zasvotkom. U četvrtom platnu (na sjevernoj strani) jesu vrata, koja su mramorom zaokvirena. Oktogon pak ima na svakoj strani šiljast prozorčić.

Nutrašnjost džamije, prema potrebi muhamedovske vjere, ima izdubak za hodžu (mihrab), koji gore ima svod na saće (Zellengewölbe), kako se obično nahodi po arapskim gragjevinama Sicilije. Za tim je tu mimber (propovjedaonica, vidi sliku na *str. 109.*), i uza vrata kor. Ispod kora je ulaz u munaru.

Munara ima ukupnu visinu od 36 *m.*[1]); od kojih 26·60 *m.* idu na visinu njezinu od zemlje do podanka šerefe (galerije) Na 120 stepenica (22 *cm.* visokih) penjemo se do šerefe. Stepenice su na vrtež. Šuplji prostor munare ima priječnik od 1·30 *m.*, a zidovi debljinu od 28 *cm.*

Materijal je u zidova džamije i munare vapnenac (sedra, tuff); kube je od opeke sagragjeno i olovom prikriveno; a od istoga je materijala i krov povrh glavnih platni, na podanku oktogona.

Konstrukcija muhamedovske bogomolje potekla je iz vizantijskoga stila, prvi zasnovači njeni bijahu Grci[2]). Odstupanje od vizantijskog načina nahodimo tek u prozorima na šiljasti lûk; vizantijski stil upotrebljavao je polukružni zasvodak[3]). U grčkih gragjevina pridržavao se oblik kubeta i u spoljašnjosti[4]), a tako je i u većine turskih džamija. U skladu s vizantijskim stilom — u kome su se vijenci (Gesimse) slabo isticali[5]) — imamo i na gragjevini fočanskoj vijence sa slabim profilom.

Glavni raspored grupe gragjevinskih spomenika, kojoj i džamija u Foči pripada, osniva se na upotrebi izvjesnih trokuta, ovima

---

[1]) Pri sakupljanju omjera pomogoše nam gg. šumar Kock i nadcestar Glavina.

[2]) Léon Parvillée: „Architecture & décoration turques au XV. siècle". Paris 1874., str. 12.

[3]) Alois Hauser: „Styl-Lehre" (Mittelalter), Wien 1884., str. 12.

[4]) Alois Hauser: „Styl-Lehre", str. 14.

[5]) Alois Hauser, isto djelo, str. 18.

se dolazi do prikladnih proporcija, koje odgovaraju zakonima stabilnosti [1]).

Trokuti, kojima se zasnovala konstrukcija fočanske džamije, mislimo, da su ovi:

a) Za dônju čest gragjevine, do prijelaza u svodove, nalazimo trokut s osnovicom od 11·50 *m.* (širina nutarnjega prostora), i s visinom od 7·15 *m.* Potonja se omjera podaje subtrakcijom komada α i β od visine 8·35 *m.* (vidi tehnički nacrt, *str. 108.*). Komad α je vijenac na rogjaju polukubeta (Anlaufsgesims), 20 *cm.* visok; komad β je odstojanje temelja gragjevine od podanka najnižega reda prozora, 1·0 *m.* [2]). Omjere 11·50 i 7·15 *m.* odnose se kao (8 : 5), a to je takozvani „misirski trokut“ [3]).

b) Za gornju čest gragjevine, od rogjaja svodova do nutarnjega tjemena kubeta, imamo trokut, u koga je osnovica i visina jednaka, svako po 11·50 *m.*

* * *

Dekoracija. Slikar, g. Ewald Arndt, koji je pridodate slike izradio, piše u svome izvještaju:

„Na žalost se u nekoliko ukupni utisak džamije kvari krovom, podignutim na portiku (tetimi) zarad zaštićavanja njegova živopisa. Dakako da je taka zaštita potrebita bila; kamo sreće, da je već prije više desetina godina uspostavljena, jer se živopis već vrlo jako nepogodom oštetio, i tek bezbojni fragmenti pokazuju, da je ovdje njekad umjetnik prvoga reda djelao. Naročito crtež (*slika I.*), koji duvar na obje strane prozora popunjuje, iznosi nam vještaka u izragjivanju ornamenta. Srednji dio osobito se odlikuje otmenošću linija i vještim rasporedom oblika, a u potonjih se bujnost ublažuje elegantnim raščlanjivanjem. Oko ne može da razabere nikakvu prazninu u kompoziciji, slobodno i neusiljeno prilagogjuju se crte prostoru. Dva omanja ugaona komada dobro dovršuju gornju čest. Pâs (ćenar), istoga karaktera, zaokviruje srednji dio, i skladno posreduje izmegju srednjega i spoljašnoga dijela, koji je plosnat ornamenat, što kano urnekom ortu (Füllung) i pâs zaokviruje. I potonji ornamenat, koji je laganiji i u vitijim crtama teče, pokazuje umjetničku ruku. Ovdje nema oskudnosti u formama, niti pretovarenosti.

Cjelinu pak nadvisuje i okrunjuje polukružni postavak (Aufsatz), takogjer u položenom (plosnatom) ornamentu. Ovaj postavak, kano i susjedna mu ovjenjača (Bekrönung) uvrh prozora (*slika II.*), odstupaju karakterom. Istina, i ovdje se vidi ista sigurnost u raspo-

[1]) E. Viollet-le-duc u predgovoru već spomenutoga djela Parvillée-a, na str. II.

[2]) Primjer za osnovicu trokuta, koja odstoji od zemlje, pruža mausolej Muhameda I. u Brusi (Parvillée: str. 15. i tabla 28.).

[3]) Parvillée, u rečenome djelu, str. 14.

regjivanju prostora, ali su crte glomaznije, i sve je udešeno više za dekorativan utisak.

Cijela izrada pokazuje, da je dotični umjetnik ne samo posve vladao kompozicijom ornamenta, već da je i u tehničkom izvogjenju jednako vješt bio. Čisto i korektno je vogjena kičica (kist) u konturi, nema crtice, da je mehanički kopirana, i čak na najsporednijim dijelovima vidi se potpuno osjećanje za formu.

Ako smo već na ulazu imali tako izvrstan utisak o umjetničkoj opremi, to se nadamo u unutrašnjosti džamije isto zadovoljstvo zateći. Dok je spolja nepogoda uništavala ragjevinu, to su iznutra valjda vlaga i drugi škodljivi uticaji kvar prouzrokovali. Stoga utisak i nije osobit; umjesto bojovitih šara, prikazuju nam se ulomci negdašnje dekoracije posred pjega i grebotina. Za to i ne mogosmo više od dva ugaona komada precrtati (*slika III.*, komadi *14.* i *15.*). Potonji nalikuje u shvatanju na iznesene već ornamente (*slika II.*). Ovdje susretamo istu ustrojku, ali se oku strànom čini težina gdjekojih forama.

Prijegjimo na mimber (*slika IV.* i ona na *str. 109.*). On je vit i u propanj se diže, a čista mu je arhitektura. No pri bližem posmatranju njegovih pojedinosti opažaju se zamašite praznine u izradi. Ornamenti su djelomice uzoriti, i mogu se isporediti sa ornamentalnim živopisom, djelomice pak im je ustrojka i izrada posve nevješta. Ako su detalji 4., 5., 6. i 7. (*slika IV.*), naročito 7., koje je najljepši ornamenat na mimberu, izvanredni objekti za studiju, to ostali detalji posvud pokazuju nedogotovljenost.

Kompozicija detalja 7. istoga je karaktera kao ures na vanjskoj strani, i ovdje valja se diviti ubavosti crta. Ornamenat mu je na oskok (bas-relijef) i svjedoči da je izvodilačka ruka ovdje isto tako vješto dlijetom upravljala, kao u prediznesenim radovima slikar kičicom. I prisiljeni smo, pri sadašnjem isporegjivanju ragjevina, detalju 7. izmegju boljih dekoracija prvenstvo kano najboljoj dati; dakako, da ne smijemo zaboraviti, da se kod živopisa džamije sad djelovanje boja već ne može ocijeniti, dočim radovi na mimberu, i ako nijesu u posve dobrome stanju, ipak u svojoj iskonitosti se održaše.

Od detalja 8., 9., 10, 11., 12. i 13. (*slika III.*), valja 9. i 13. priključiti boljima; 11. i 12. su osrednje vrijednosti, a za 8. i 10. valja reći, da čine utisak nezgrapnosti i negotovosti.

Pročelje mimbera dijeli se na lice s ornamentima 1. i 2., i na profil s ornamentom 3. (*slika V.*). I ovdje na pročelju pokazuje se nedogotovljenost ragjevine, koja je gotovo nelijepa u 1. i 2., i tek 3. slab je izuzetak. Stoga mimber, pri kritičkome ocjenjivanju, čini utisak polugotovoga".

Ovoliko slikar Arndt.

Zarad daljeg objašnjenja ornamenta još dodajemo, da se u arapskom stilu dva reda ornamenta ističu: vegetabilni i geometrijski [1]).

Jedni i drugi motivi osnivaju se na mreži pràvih crta (armaturi) [2]); a načelo im je rezultat dobroga poznavanja geometrije [3]).

Kod džamije fočanske nahodimo obje vrste ornamenatskih oblika, a uz njih se upotrebljuje još i pismo za ures.

1. Vegetabilni motivi. Ovamo idu: serdžada (*slika I.*), koja ima bijele šare na crnome temelju, i njezin gornji postavak; za tim ornamenti na *slici II.*, u kojih je najljepši pletenica (bijela sa crvenkastim ivicama na modrome temelju); ovaj primjer trostruke vijugalice (Ranke) rijedak je [4]). Napokon pripadaju ovoj grupi još i ostali ornamenti na *slikama III., IV.* (osim 4.) i *V.*

2. Geometrijski motivi. *Slika IV.* br. 4. prikazuje nam pràve linije, koje se pod izvjesnim uglovima presijecaju, a to je motiv kahirski; ornamenat na dovratnicima mihraba (vidi tehnički nacrt na *str. 108.*) postao je ispresijecanjem kolutova, što je pak algirski motiv ornamentacije [5]).

U ornamenata u nutrašnjosti bogomolje šare su zlatne, a temelj crven, modar ili zelen.

3. Natpisi, upotrebljeni za ures, koje nam je prepisao i s arapskoga preveo predusretljivi kadija fočanski, ovi su:

a) Na vanjskoj strani vrata džamije, koja su od tvrda drveta i dvokrilna, a svako krilo sa četiri polja, od kojih tri dônja imaju oblik iznesen u „tehničkom nacrtu", dočim četvrto (gornje) polje sadrži zlatan natpis na modrome temelju.

S lijeve strane:

عجلو بالصلوة قبل الفوت

(Addžilu bissalati kable el feuti; to jest: Pohitite na molitvu prije nego vrijeme progje).

S desne strane:

وعجلو بالتوبة قبل الموت

(Addžilu biteubeti kable el meuti; što znači: Pohitite, da se prije smrti progjete nevaljalih stvari).

---

[1]) Alois Hauser: „Grundzüge der ornamentalen Formen- und Styllehre", Wien 1888., str. 33.

[2]) Parvillée, u višekrat spominjanome djelu, str. 13. i Hauser, u predrečenome djelu, str. 33.

[3]) Parvillée, isto djelo, str. 13.

[4]) U imenovanome djelu Parvillie-ovom ga nema!

[5]) E. Viollet-le-duc, u rečenome predgovoru, str. II.

b) Na zidu nad vratima u džamiji:

وان المساجد لله فلا تدعو مع الله احداً

(Ve ennel mesadžide lillah fela ted u me allahi ehaden; to jest: Bogomolje su samo za Boga, drugom se ne klanjajte i ne molite do jedinome Bogu).

c) Nad mihrabom:

كلما دخل عليها ذكريا المحراب

(Ćullemah dehale alejha Zekerija el mihrabe; Koran treća sura „Ali imran“).

d) Oko tjemena kubeta natpis je arapski „Esmaul husna“ t. j. 99 lijepih imena božjih.

e) Na učelku pristupa na mimber piše arapski: „Samo je jedan Bog, a Muhamed božji je prorok“.

Svršavajući, dodajemo ovim natpisima još riječi, što ih je na spoljašni zid džamije, ispod tetime, prije jedno 200 godina zabilježio putnik Persijanac:

سفر کردم بهر شهری رسیدم

ولکن انجنن جای ندیدم

(Sefer kerdem beher šehri residem — ve lakin enčunan džaji nedidem); što znači: „Hodao sam i u svaku veliku varoš došao sam, ali mjesta, kao ovo, ne vidjeh!“

Ћуприја на Мосту.

Приопћио **Стеван Делић**, учитељ.

Један сат хода на истоку од Требиња бијели се на десној обали ријеке Требишњице лијепо сеоце Мост, или како га још зову — Арслан-агића Мост.

Мост и ако је окружен брдима, опет је једно од богатијих села требињских, јер Арслан-агићи осим оно пâвни уз ријеку, још и у камену трапе и ограде граде, по примјеру сусједног Жупљанина или Конављанина, па ако ништа, а оно воћа или духана посаде. Уз таку радиност они ништа и не желе, но су свачим га́ни [1]), а у читавој околици чувени и виђени, као стара племићка породица — Арслан-аге!

---

[1]) Га́ни = задовољни.

Slika I.

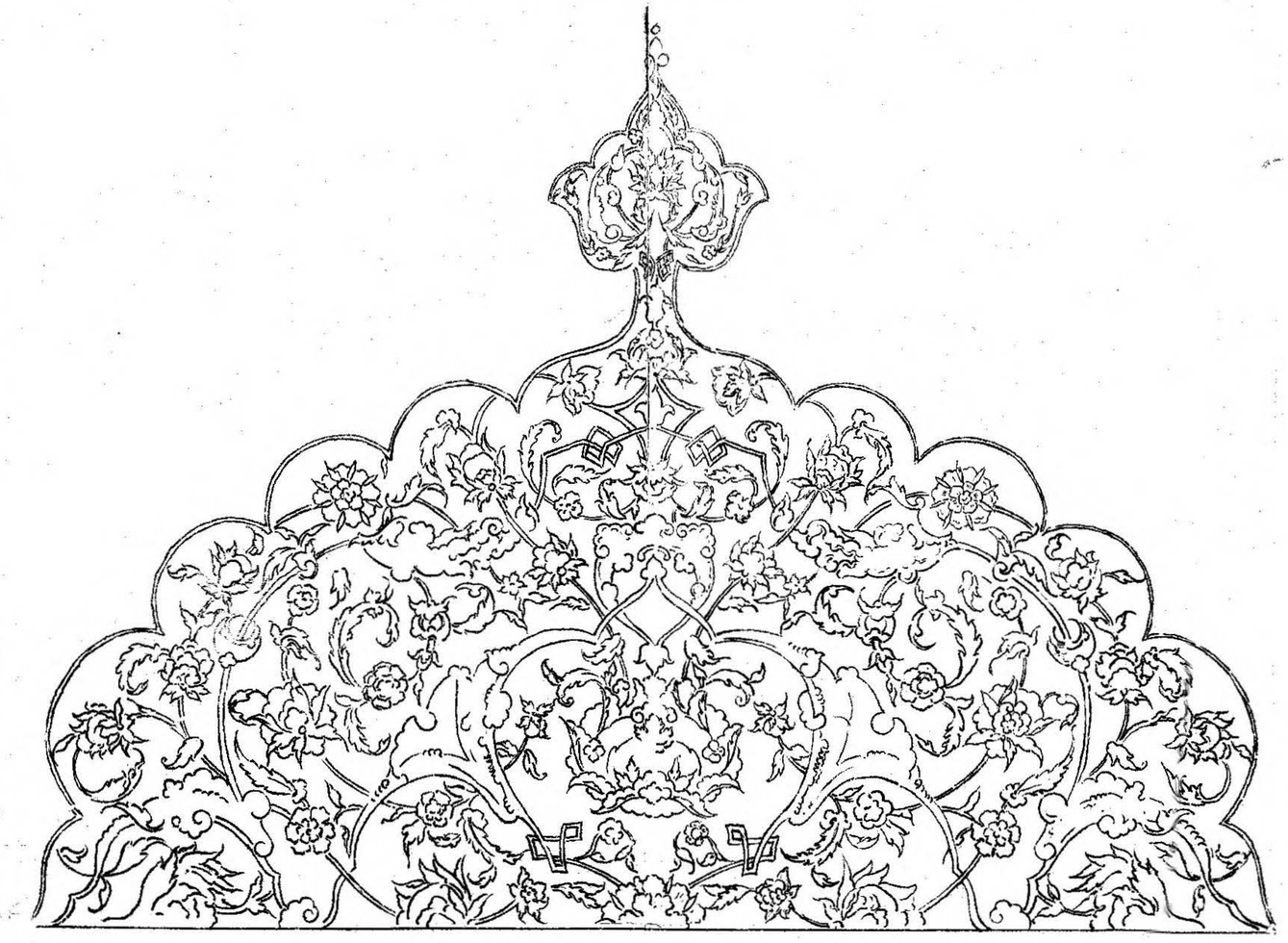

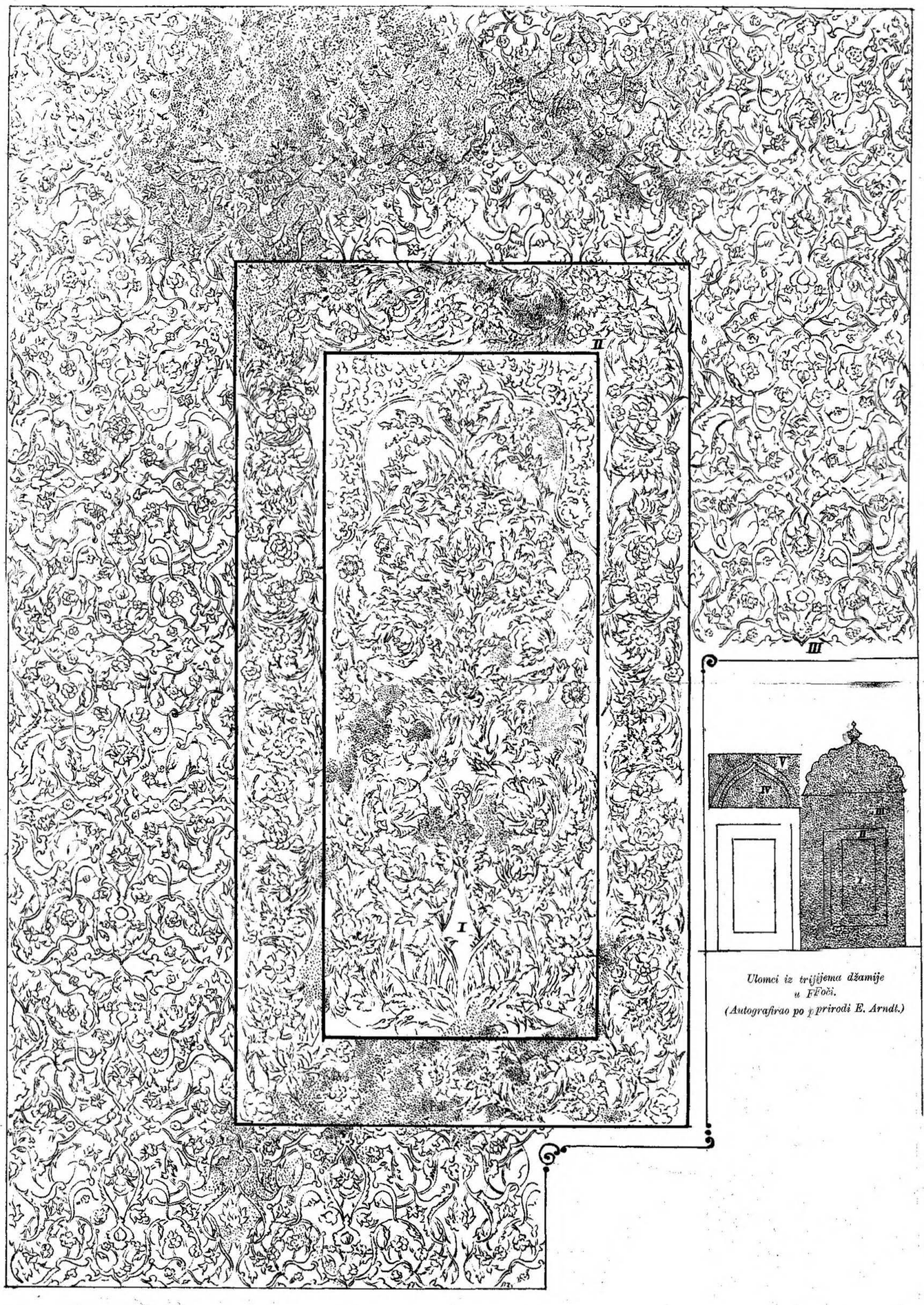

Ulomci iz trijijema džamije u FEöči.
(Autografirao po prirodi E. Arndt.)

Slika III.

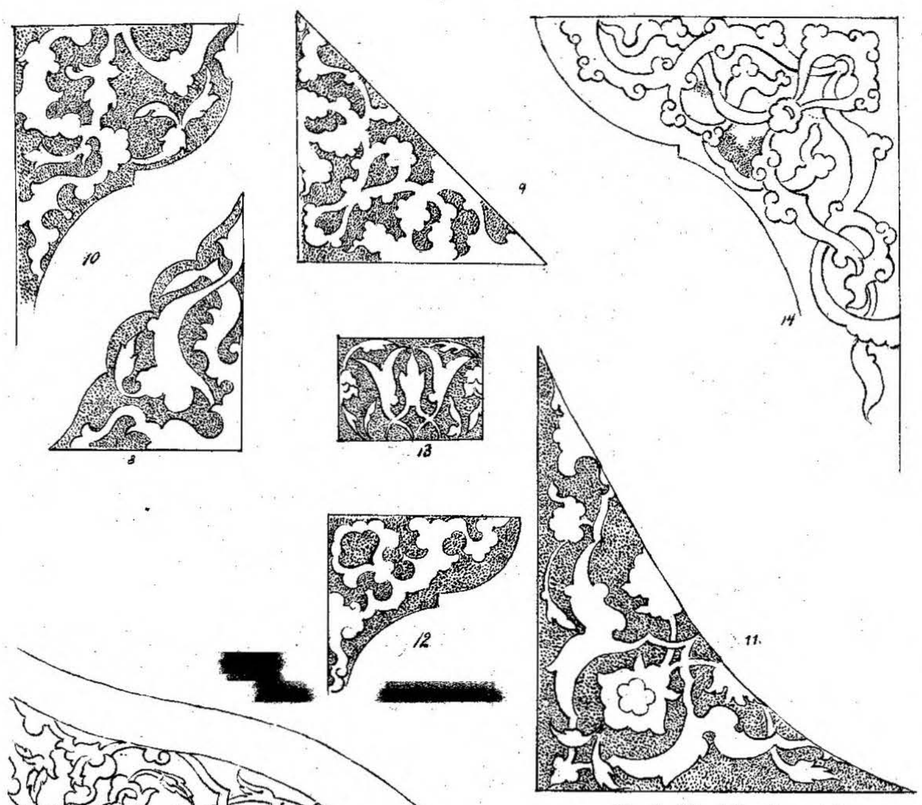

Fig. 8—13 pojedinosti sa mimbera.
Fig. 14 i 15 pojedinosti sa slikarije na zidu.

Slika V.

Pročelje mimbera.

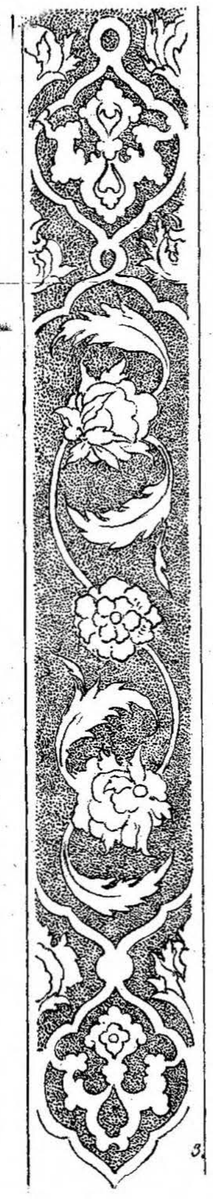

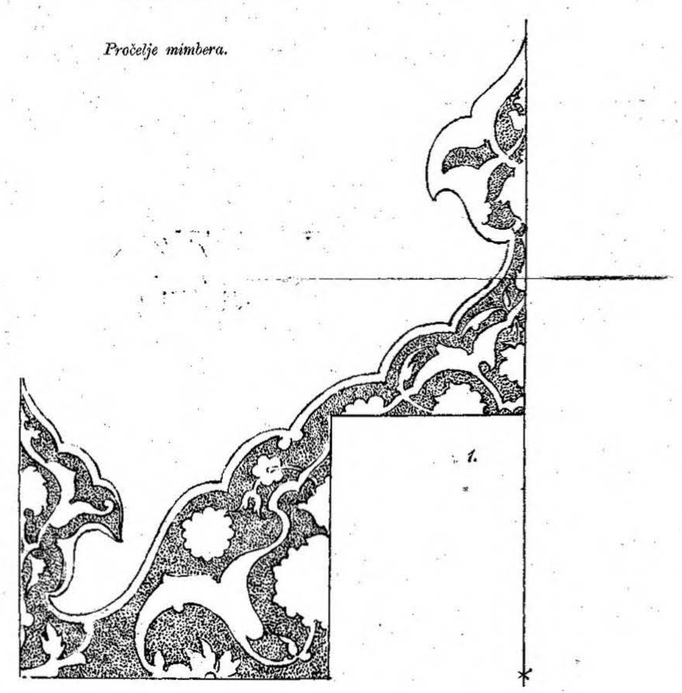

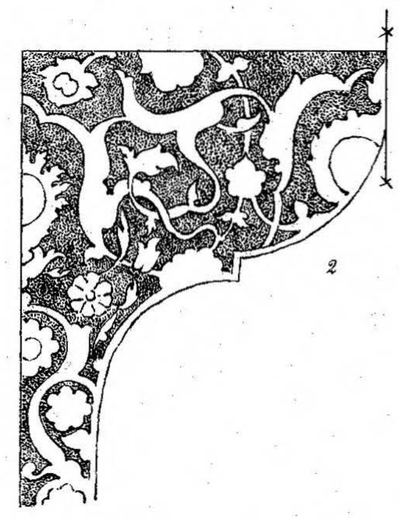

Но осим тога Мост је још и ради своје стародревне ћуприје знаменит, која је ниже села у дужини преко 80 *м.* пресводила Требињчицу — што нам је додана слика показује.

Ћуприја је на два, — до 15 *м.* висока, велика осредња и три мала окна од лијепог тесанца камена сазидана, као да је у калупу изљевена. Изнад осредњих окана шћемерено је још по једно, а на сред ћуприје — између великих сводова — диже се кућа једнокатница, зидана од камена у висину до 4 *м.* Испод куће је пролаз, а штите га двије на свод капије са двоструким јаким крилима и мандалима.

Крајем ћуприје и с једне и с друге стране нанизане су велике, лијепо отесане камене плоче до 1 *м.* широке, а толико и високе. Плоче су између себе спојене комадима засађена гвожђа — ћускијама — у средини и оловом залите, да је цијели наслон, као два низа мрњела крајем пелијеша постављен. — Тај низ бијаше гдје-гдје временом окрњен, но прошле године, кад се ћуприја поправљала, дигоше порушене плоче и на своје их мјесто учврстише, те је сада ограда опет потпуна. Тада је и први пут ћуприја поправљана, како народ памти, а никад прије од постања свога!

Ко је ову ћуприју саградио, за сигурно се не зна, јер нам из пријашњих вијекова никакви натписи не преосташе; но нема сумње, да је једна између знаменитијих останака давнијех вијекова, а уједно и најзнаменитија у старој Травунији. Она својом радњом и љепотом надмашује многе старе грађевине Босне поносне и кршне Херцеговине; па с тога је „Босанска Вила“, када јој год. 1888. у 13. броју донесе слику, приписује на страни 207. мајсторлуку и слави старих Римљана [1]).

Да ли су је збиља Римљани градили, нека томе послу вјештији чово изрече свој суд, а ја ћу само прибрати овдје, што нам старци с уста на уста сачуваше.

Неки опет хоће, да су је Турци градили послије заузећа Херцеговине.

Турци, заузевши Херцеговину, нијесу се настанили у Требињу, но остадоше у Новоме, као аге и господари Требиња, гдје им чивчије и чифтлуци бијаху [2]). Станујући у Новоме до

---

[1]) Г. В. Клаић, говорећи о римским старинама у Босни и Херцеговини („Повијест Босне“ стр. 35.—39.), не спомиње нигдје о Требињу, ни околици његовој, а сигурно да је у ком изворнику наишао на ову ћуприју, не би је лако у свом дјелу испустио. Но у књизи: „Опис Босне и Херцеговине“ — од Томе Ковачевића, Београд 1879. — говори се на страни 90. „Град, који и сада овде постоји, од Римљана је зидан и зове се Трибуниум и Трибунија“; па можда је и ћуприја римска (?).

[2]) Да су Турци у Новоме, а не у Требињу стајали, о томе свједоче многе народне пјесме; а особито је једна, што се тиче чифтлука, у устима народа остала: „Пошетале буле из Новога, у Требиње брати винограде“.... Осим пјесама свједоче још многи царски фермани, што су их у Новоме добивали, те их је наћи готово у свакој кући мухамеданској у Требињу и околици му. Но све то на страну, најбољи нам је доказ родбина православних Новљана са требињским Турцима, гдје једни у других иду, а особито о славама; те жива народна предаја у устима свакога Требињца.

прије 200 година, кад их Млечани истјераше и господари Новога постадоше, не имађаху интереса градити ондје ћуприју, но како ћемо видјети, они је нађоше.

Кад су Турци из Новога потиснути, те се заклонише у Требиње, сваки оде на своје чифтлуке, а неким својим намјесницима подијели цариградска влада повластице, да могу разне дохотке побирати од народа и тим се уздржавати. Међу тима бијаше и неки Арслан-ага, од кога је данас читаво село Арслан-агића, и по коме се од тада и Мост назива — Арслан-агића Мост.

Арслан-ага, дошавши у Требиње, нађе ћуприју и добије од султана писмену потврду [1]), да преко ње може прелаз ку-

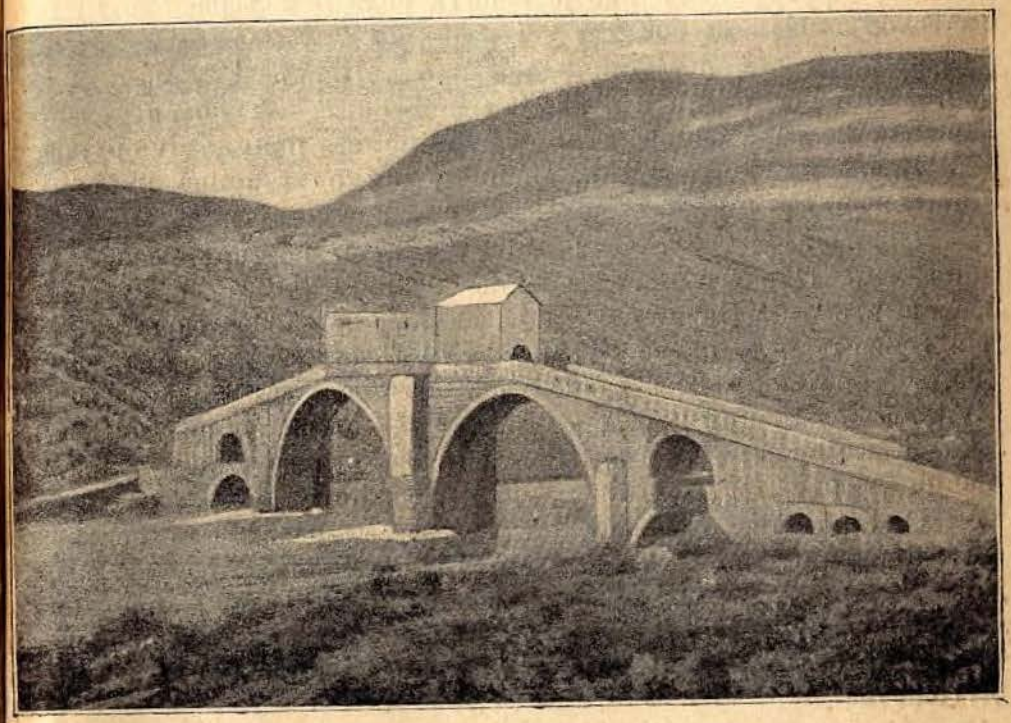

пити, јер онуда бијаше од старине цада цијеле Босне и Херцеговине у Нови по сô.

Арслан-ага, да осигура себи доходак, начини на ћуприји кућу, од које и данас половина у цијелости стоји, те у њу намјести своје слуге, који су му прелаз наплаћивали.

Послије њега купљен је прелаз и даље, док се не умножи његово племе, па никад се насулити [2]) око њега, но увијек мржња и свађа између њих. Уз то се опет отвори нови пут на Дубровник, те прелаз преко ћуприје спаде на ништа, па с тога

---

[1]) И сада се тај царски ферман налази — уз остале списе — у Арслан-агића на Мосту.
[2]) Насулити = погодити, нагодити.

и пустише побирање прелаза на њој; а кућу уступише пандурима за обрану од непријатеља. Пандури су ту све до окупације стајали, бранећи ћуприју, да је Црногорци не дигну у лагум, а и села не запале.

Толико се зна о ћуприји, од како се Турци из Новога доселише, а сами Арслан-агићи кажу, да је врло стара и да ју је њихов прадјед ондје нашао.

По томе је Турци нијесу градили. Народ говори, да је грчка грађа, а то с тога, јер онако лијепо, онако тврдо само да знају Грци градити, и нико други.

Неки се опет ни с тим не слажу, но веле, да је градио некакав Кустурица, а био је нашега рода и кољена, ама му се за закон ништа не зна.

О њему приповиједају, да је био у Цариграду, па кад је цар требао да дијели с неким мејдан, он се на позив телала јави, да ће цара замијенити. Цар га прими и понуди му оружје, али га он одбије, говорећи, да има једну од старина кустуру (стару сабљетину).

Он изиђе с том кустуром на мејдан и сретно свлада непријатеља. Цар му сада дâ силно благо, а он крене кући, и здраво стиже у Нови, гдје лијепе дворе и ханове сагради. — Из Новога крене преко Зубаца, те на Грабу сазида — за успомену — велики хан; а отален дође на оно мјесто, гдје је сада ћуприја. Ту науми такођер неки хаир оставити, па се посавјетује са својим земљацима, а они га наврате, да ћуприју начини, јер је ту од велике користи путницима.

Он пристане и зовне мајсторе, да се погоде, али неимар, држећи, да не ће имати новаца за толике силне грађевине, рече му, да најприје треба препети коноп преко воде, а низ цио коноп објесити пуну кесу до кесе с новцима, па те новце у темељ просути, и онда ће се моћи грађевина отпочети и остаће дуговјечна.

Пристане одмах на то Кустурица, препне коноп, објеси кесе пуне новаца, па кад хтједе да их проспе, повиче неимар: „Не за Бога, господару! Ја сам хтио видјети, хоћеш ли ти имати толико силно благо, да начиниш ћуприју!“....

Пошто ћуприју сврши, онда крене даље, и дошавши у Пријевор (за Билећом), начини ондје хан. Отален је отишао даље, а куда је год пролазио, — говоре, — да је хаире градио. У Босни је начинио четири ћуприје, али ниједна није ни слуга овој на Требиньчици!

Трећи опет кажу, да ју је градила некаква краљица, а столоваше негдје у Зупцима — у Бугојеву селу. — У томе селу бијаше велико врело, а вода му тецијаше низ све Зупце, Граб, Драчу, куда се и дан-данас корито познаје.

Једног дана отиђе син краљичин на то врело, па се по несрећи у њему утопи. Кад краљица чује, врло јој тешко буде, па се закуне, да ће врело завалити. Што рече, не пореч, него стане паклити вуну и ћебета, те њима заваљивати јаму, док воду не застави. Пошто врело затисне, а вода не имадне куд отјецати, стане се земља трести, и — веле, да је три дана тако држало, док на један пут не пукне земља, а вода избије на другу страну.

Једно је врело одушило на Мосту, гдје је сада „Око“ — једно 500 корака више ћуприје; а друго у Конавлима. — Оно на Мосту лијепо окружи краљица зидом, који и данас траје; а том згодом сагради ниже врела и ћуприју.

Тако народ нагађа, да је ћуприја постала, па тешко се истини приближити, јер како већ рекох — никаква натписа нема [1]).

Мучио сам се на сваки начин и испитивао, е да би ме срећа довела до каког натписа, али ми труд остаде узалудан а жеља празна. Ондашњи ми сељани приповиједаху, да је негдје горе на ћуприји прије био натпис, али да су га војници насипавањем пијеска по ћуприји засули, па се данас више не види. — Од свега, што сам могао наћи, то су два стара писмена „н“ „8“ — на крајњој плочи наслона, како се хоће већ да пређе на лијеву страну ријеке, и то на лијеву руку из двора ћуприје. На другој плочи види се уклесана јабука, што се често на стећцима налази.

Ономе грчкоме натпису, што ми га казиваху у једном од великих ћемера, не нађох ни трага — премда сам дурбин носио. Може бити да га никада није ни било, или га је временом вода кречем и блатом покрила, јер је цијела ћуприја зарасла травом, смоквама, јасеницима, бршљаном и машином.

Но ипак има нешто, што доводи истраживаоца до дивљења, а ваљда му и података даје, по којима би могао закључити, ако ништа, а оно у коју добу да стави градњу ове ћуприје.

Око ћуприје приличан је број остатака негдашње насеобине, а то су:

а) на лијевој обали Требишњице:

Од ћуприје једно 50—60 корака према истоку — бијели се мала осамљена црквица. Црква је каменом зидана, и бијаше до прије три четири године порушена, а тада је сељани — Мошћани и Нецвијећани поправише. Посвећена је св. Ђорђу, а припада парохији чичевској.

Око цркве има приличан број стећака и плоча, али без натписа, као и црква.

---

[1]) Војници, како на ћуприји стражаре, обичавали би своја имена уклесати у плоче па и године. — Ово само за то напомињем, да не заведе то кога странпутицом, ако би што касније истраживао.

Када је ова црква порушена, као и ко ју је градио, ништа се не зна, но само говоре, да ју је онај исти сазидао, који и ћуприју, а неки нагађају, да је старија од ћуприје.

Црква је православнога типа, као и све остале око Требиња, а служила је, осим селу, и путницима, који би пролазили у Нови.

Од цркве се страном пружа лијепи број громила, које се особито својом величином одликују.

Оваку је једну громилу — дижући је са своје њивице — један од Арслан-агића раскопао, па — како ми каже — да је нашао под њом огњиште, лијепо набијено земљом црвеницом. На огњишту је био пепео и прилично комада од земљана посуђа. Када је огњиште раскопао, наишао је под њим на гроб; а у гробу је нашао уз костур и сребрену пару — већу од новчића, коју је некаквом џестару за 4 гроша продао.

Од ћуприје уз ријеку пружа се преко 400 корачаја дуга башча, која се зове „Ханина“. Ханина се зове за то, јер како причају, ондје је био огроман хан за путнике, а градио се кад и ћуприја. Остаци зидова и сада су добро сачувани, те се види, да је морала бити врло дивна, а и огромна зграда. Зидана је од лијепог тесанца камена, а радња јој је била мајсторска.

Арслан-агићи, градећи себи куће, преважали су из Ханине камен, који им је из двора, као лице служио; а особито дугачко лијепо израђено од басамака камење — у многој је кући пред вратима до на горњи бој наслагано.

Осим камења ту се још налази на товаре разбијених опека и комада земљана посуђа, које сваке године тежаци — обрађујући башче у Ханини — из земље избацују.

Повише Ханине јест већ споменуто „Око“, које је опасано тесаним каменом у висину 2—3 *м.*, а крај њега је млин на два камена. Вода је у Оку студена као лед и сасвим здрава, те служи бо́нима за лијек, који — пошто се окупљу и напију — бацају што сребрено од новаца у њу.

Зид око врела биће сигурно ударен за то, да воду на млин наврате, гдје су још стари жито мљели, па младима, као мираз оставили! . . .

Од ћуприје на јужну страну води низ Требињчицу стари калдрмисан пут преко Полица, Гељова моста [1]) и Чичева у Нови и Дубровник, којим су путем од старина трговци и кириџије цијеле Босне и Херцеговине к мору силазили.

б) на десној обали Требињчице:

Недалеко од моста према сјеверу је Нецвијеће, село са порушеном старом црквом и огромним стећцима, који се одли-

[1]) Гељов-мост, то је стара ћуприја иза Полица.

кују величином својом и љепотом, но су без натписа као и црква [1]).

На југо-истоку од ћуприје — до 300 корака — диже се уз Требињчицу клисураста главица са поноситим гнијездом Мичете војводе.

Мичевац бијаше тврд град, а и данас је прилично сачуван. Зидови му бијаху преко 1 *м.* дебели, а гдје-гдје и до 2 *м.* Осим бедема бијаше још са сјеверне стране заштићен у луку са пет кула. Куле имађаху подземља или избе, које су у многоме густијернама (чатрњама) сличне. Да ли су ово тамнице биле, или је за воду служило — не зна се. Народ мишљаше, да су ова подземља пуна блага, па су два и раскопали, али пара ни за лијека [2]). Још стоје три засуте, а има ли шта у њима — не зна се.

Са јужне стране бијаху табије са топовима, а и главна врата, од којих је пут водио преко ћуприје. Више капије најбоље се сачувала кула, а ваљда бијаше то стан војводин, јер је највећа од свију.

Испод Мичевца простире се „Варошиште“, а говоре, да је ту некада била велика варош од 6000 становника, којој данас ни трага нема, но гола успомена [3]).

Мичевац је — како народ говори — сазидао некакав Мичета војвода, а када је порушен — ништа се не зна. Бијаше дуго у власти Павловића, а и у Херцега Шћепана, па га неки и зову Херцегов град [4]).

Мичевац је служио, као тврди град за одбрану од непријатеља, а с њега се — осим ћуприје — види и сва сјеверна вала требињска.

---

[1]) Г. В. Клаић наводи по Тајнеру, да је Нецвијеће, као и Горицу дао год. 1465. угарски краљ Матија Корвин Фрањевцу Александру Дубровчанину.

[2]) Копање Мичевца пада уз буну год. 1875., а особито је занимљиво, јер бијаше у Требиње дошао некакав Приморац са писмом, те тврдо увјераваше, да су у Мичевцу закопани силни новци. Народ му повјерова, те грну — особито Горичани и Мошћани, да копају, но мало између њих крв не паде — присвајајући једни и други право на Мичевац. Копало се највише обноћ, јер бијаше изишла наредба од паше требињскога, да се погорјели Корјенићи населе на Мосту и заузму необрађено земљиште Арслан-агића. Арслан-агићи, да избјегну тим немилим гостима: скочи и старо и нејако, те удри даљу трапи вемљу и ограђивај, а ноћу . . . у Мичевцу, да се тада прегулиште! — Пошто двије јаме раскопаше, а пара не нађоше, стану Приморца псовати и ружити. Но он им каже, да је тилсум на новцима, и да се не ће показати, док не доведу „Вида“ и „Шћепа“. У нади, да ће наћи новце, доведу једне ноћи Вида — из Попова — и Шћепа Гркавца — из чаршије, те их поставе пред јаму. Приморац ступи међу њих двојицу са књигом, те почне читати и Богу се молити, а остали око њих с нављеним пушкама, јер се боје, да ће се оној двојици што догодити, па да убију латинина. — Молитва се сврши, а новаца нема . . . . . Преварени људи, а животом огуљени — дигну грају на Приморца . . . и да не би неких људи, не би жив кутарисао . . . . .

[3]) Клобук спомиње се много пута 13.—15. стољећа, те бијаше тада главно мјесто старе жупе Врм, у којој бијаше и град Мичевац.

[4]) Кад су још прије двадесет година, ради куповине половине Конавала у Радосава Павловића, имали мука и заплета, били су израдили, да им султан Мурат год. 1431. одобри и изда повељу на Требиње и Врм с Клобуком и Мичевцем. (Ратови херцега Стјепана са Дубровника. Чупић. Кн. X., стр. 145).

Осим ових старина, још је под Горицом [1]) останак некадашње старе ћуприје.

Ниже „Студенца“, а испод „динамитног магазина“ налази се велико стијење, разбацано по води. Ове су стијене — како народ гуди — од некадашње старе ћуприје. Ћуприја не бијаше — Бог зна каква, но проста. . . . Може бити, да су стари оно камење у воду навалили, а преко њих даске, или греде положили, што им је за прелаз служило, док се она на Мосту није начинила.

Како приповиједају, код ове је ћуприје био натпис неимара и господара, што су ћуприју на Мосту зидали. Из тога се натписа знало, када је ћуприја грађена, али се сада загубио; па се мора нагађати из народних предања, од којих — жали Боже — ниједно ништа стално не каже.

Можда је ова ћуприја грађена кад и Херцег-Нови (1352.), те би је онда ваљало ставити у добу Тврткa I. — краља босанског! . . .

Srednjevjekovno groblje kod Zgošće.

Priopćio **Gjorgje** pl. **Stratimirović.**

I.

Ljubiti bližnjega za života, a poštivati ga poslije smrti, prirogjeno je čovjeku. Svi narodi u sva vremena imadoše obrede za ukopavanje ili spaljivanje pokojnika i za sahranjivanje tjelesnih ostanaka. Stariji i prirodniji je običaj ne dirati u cjelovitost tijela, i šljedbenici Hristove vjere držahu se već od iskoni pogrebljivanja svojih dragih samrtnika. Najprostiji je način pogreba, iskopati raku, i, zasuvši je poslije, podići humku ili gomilu; gdje pak podesna kamena bijaše, poklopiti grob pločom. Prosta poklopnica groba zamjenjivala se kasnije kakvim uspravnim znakom, da se pokaže mjesto; a najposlije stadoše nad grobom dizati spomenike, bilo oveći tesan kamen, ili čak i velike gragjevine (mausoleji).

Zemlje na slavenskome jugu obilne su starinskim grobljima. Središte im je Bosna i Hercegovina, a uz njih pristaju susjedni dijelovi posestrimskih zemalja: Srbije, Crne Gore i Dalmacije. Mjesnosti dotične zove narod „staro“, „grčko“, a muhamedovci često „kaursko“ groblje. Grobna pak obilježja nazivaju se kako-gdje:

---

[1]) Да није ово она „Горица“, за коју наводи г. Ем. Лилек — по Миклошићу — у чланку „Ризница породице Хранићи“. — „Гласник зем. музеја“, год. 1889., књ. II., стр. 6. под c) „Поклади госпоје Јеле“, да је год. 1442. 25. новембра оставила у тестаменту „600 дуката“ новој цркви у Горици, а „олова за 200 дуката“ цркви у Горице.

stećci, mašeti, mramori, kamenice [1]), kameni i biljezi. Potonja dva izraza često se nahode i u samim natpisima. Počem, osim kamenja raznih stereometrijskih formi, i stele i krstove [2]) nalazimo, to je zgodniji općeniti naziv nadgrobni biljezi.

Već i poslije kraćeg ispitivanja, podaje se za nadgrobne biljege podjela, koju ovdje priopćujemo, ali koja svakako još ne iscrpava sve oblike.

Srednjevjekovni nadgrobni biljezi.

A. Ploče (Debljina najviše 40 *cm.*).

1. Duga ploča, paralelopiped, gdje je relacija izmegju širine i dužine manja ili jednaka $^1/_2$ [(š:d) $\leq$ (1:2)].

2. Široka ploča, paralelopiped, gdje je potonja relacija veća od $^1/_2$ [(š:d) $>$ (1:2)].

Za ploče vidi dodanu *tablu, oblik 1.* i *2.*

B. Kamenje (Debljina više od 40 *cm.*).

3. Kamenica, paralelopiped, s proporcijom [(š:d) $\leq$ (1:2)]. *(tabla, oblik 3.).*

4. Kamen, paralelopiped, [(š:d) $>$ (1:2)]; *(tabla, oblik 4.).*

5. Kamen s pločom podmetnutom, i to ili kamen i ploča odvojeni, ili pak isječeni iz jednoga komada.

6. Stepenac, t. j. kamen na ploči s jednim posrednim stepenom s jedne strane, sve iz jednoga komada. (Vidi profil u: Dr. M. Hörnes „Alte Gräber in Bosnien und der Hercegovina“, Separatabdruck aus den Mitth. d. anthrop. Ges. in Wien, Bd. XII., 1883., Fig. 2. Gräberstätte von Zeleno Polje).

7. Strmenac, kamen u formi kusaste piramide pravokutnoga presjeka, položene na zemlju većom osnovicom. (Vidi isto izvješće Dra Hörnes-a, fig. 22., kod Stóca).

C. Znakovi uspravni.

8. Stupac, četverobridi prizmat. *(Tabla 1., oblik 5.)*

9. Stela, vertikalno usagjena duguljasta ploča.

10. Krst (križ).

D. Spomenici.

11. Stećak [3]) na šljeme. Na prvi se pogled već podaje postanak ovog oblika: rimski sarkofag! Ime stećak dolazi od stojećak (kano adv. stećke od stojećke).

---

[1]) Kamenica kažu u Gornjem Vakufu; vidi izvješće Vida Vuletića-Vukasovića u „Viestniku“ hrv. arh. druž. god. XI., br. 4., str. 121. — Za tim u natpisu, priopćenom istim piscem u „Starinaru“ srp. arh. društva god. I., br. 4., str. 143. — Napokon čusmo taj naziv u Dobuju, za označivanje tesanoga kamena (paralelopipeda).

[2]) Vidi za stelu: Dr. M. Hörnes „Alterthümer der Hercegovina (II.) und der südlichen Theile Bosniens“, Wien 1882., str. 16. — Za krst vidi istoga pisca „Alterthümer der Hercegovina“, Wien 1881., str. 29.

[3]) Vidi: Vuk Stef. Karadžić, „Srpski rječnik“, Beč 1852., str. 715. „Стêћак, ћка, м. (у Имоском) отесан камен, који се меће на гроб или за какву другу биљегу“.

α) Stećak na šljeme, pobočna strana je pravokutnik; „sanduk“ i ploča iz jednoga komada. (Vidi *tablu, oblik 6.).*

β) Stećak na šljeme, pobočna strana je trapez; sanduk i ploča odvojeno. *(Tabla, oblik 7.).*

γ) Stećak na šljeme, kano tip α), ali sanduk i ploča odvojeni, a spomenik velikih omjera, nalik na kućicu. *(Tabla, oblik 8.).*

δ) Stećak na šljeme, kano tip α) u jednom komadu, ali na pročelju dônje pobočne stranice poput krugova segmenta izdjelane, tako da su uzdužne strane sanduka koritaste. (Primjera ima na rudarskoj željeznici Vogošta-Cevljanović kod kilometra 5.).

ε) Stećak na šljeme, po tipu α), ali izmegju ploče na jednu stranu proširene i sanduka posredan stepen — sve od jednoga komada. (Vidi predrečenu publikaciju Dra Hörnes-a, fig. 3. Gräberstätte bei Zeleno Polje, gdje je profil nacrtan).

12. Stećak obli, kano tip β) ali umjesto „krova“, ima oblu gornju površinu poput jadrasta svoda (Platzelgewölbe). *(Tabla, oblik 9.).*

13. Stećak ravni (tip *a*), kano pregjašnji, ali sa sasvim ravnom gornjom površinom, te je obrnuti strmenac. *(Tabla, oblik 10.).*

14. Stećak ravni (tip *b*), s kvadratnim presjekom, po uzoru pregjašnjeg oblika (br. 13.) postao, ali tradiciju „sanduka“ posve zanemario, ne imajući više pravokutnički presjek. Ovaj je zadnji stećak najoriginalniji oblik, koji je postepenim promjenjivanjem od sarkofaga postao. (Vidi primjer u višekrat spominjanoj publikaciji Dra Hörnes-a, fig. 7., kod Bijele Rudine).

Pitanje: čiji su ovo grobovi? Što-li je bogumilsko, pravoslavno i katoličko; je li oblik izraz staleža — stećak za veliku vlastelu (kneževe), kameni i ploče za vlasteličiće (župane i vitezove), napokon stupci i t. d., možda za svećenike — dosad još se nije dalo riješiti. Svakako pak množina ovih postavljenih i učuvanih nadgrobnih biljega, kojom Herceg-Bosna nadmašuje sve ostale zemlje Jevrope, značajan je momenat za kulturnu istoriju.

II.

Covjek i ljudske ragjevine u tijesnoj su svezi sa prirodom. Da bolje razumijemo ljude i njihovo vrijeme, valja da znamo geografske i topografske prilike. Ovo nas povodi, da progovorimo o kraju i položaju starinskoga groblja kod sela Dônje Zgošće, o kome će da zbori ovaj izvještaj.

Kraj, koji pred očima imamo, i za koji bismo rekli, da je „srce Bosne“, obuhvata dônji tok rječice Trstionice, potoka Zgošće i Dobujsko polje (uz potonje prianja Bićersko i Čatićko polje).

Gdje Trstionica i Zgošća iz planinske sutjeske izlaze, otvaraju se pitome doline, koje se pružaju do rijeke Bosne, u koju rečene vode utiču. Kolo visokih planina: Slavinska planina, Hrid, Teševo,

Lipnica, Borica [1]), Bukova, Kićevo, Piljevina, Vrana, Orlovac — okružuju ubavi predio. A kao drugi red obrane stoje: na sjeveru planine Dobriljevac, Ravan, Igrišća, a uz njih bijahu u srednjem vijeku na istoku i zapadu još stražama gradovi Bobovac i Vrana

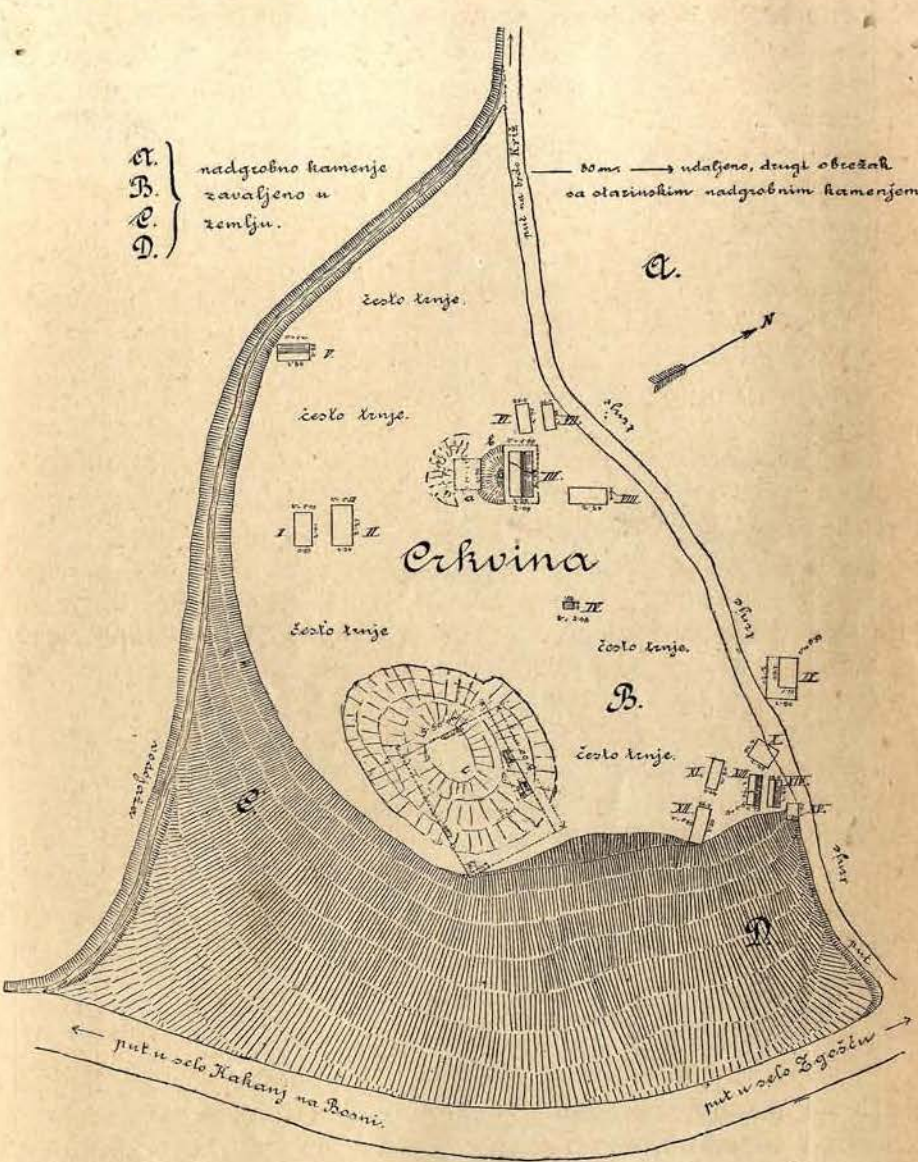

Situacija starog groblja kod Zgošće.

(Sokolgrad); a rijeku Bosnu, ovu arteriju saobraćaja podvezivahu na jugu grad Visoki, a na dônjem kraju grad Vratnik [2]) (Vranduk).

---

[1]) Na generalštapskoj karti (1 : 75.000) stoji griješkom „Brica"; tom prilikom ispravljamo planinu Dobrljevac u Dobriljevac, Glavičicu u Kremnik, selo Semetiš u Semetež, zaselak Bosić u Bukovlje.

[2]) Ime će biti od brda, na kome stoji, i koje ima „vrata".

Dobujsko polje (odnosno njegov sjeverni dio, Bićersko polje), blizu današnje stanice bosanskoga gvozdenika, Kakanj-Dobuj [1]), spajao je u srednjem vijeku kameni most s desnom obalom Bosne.

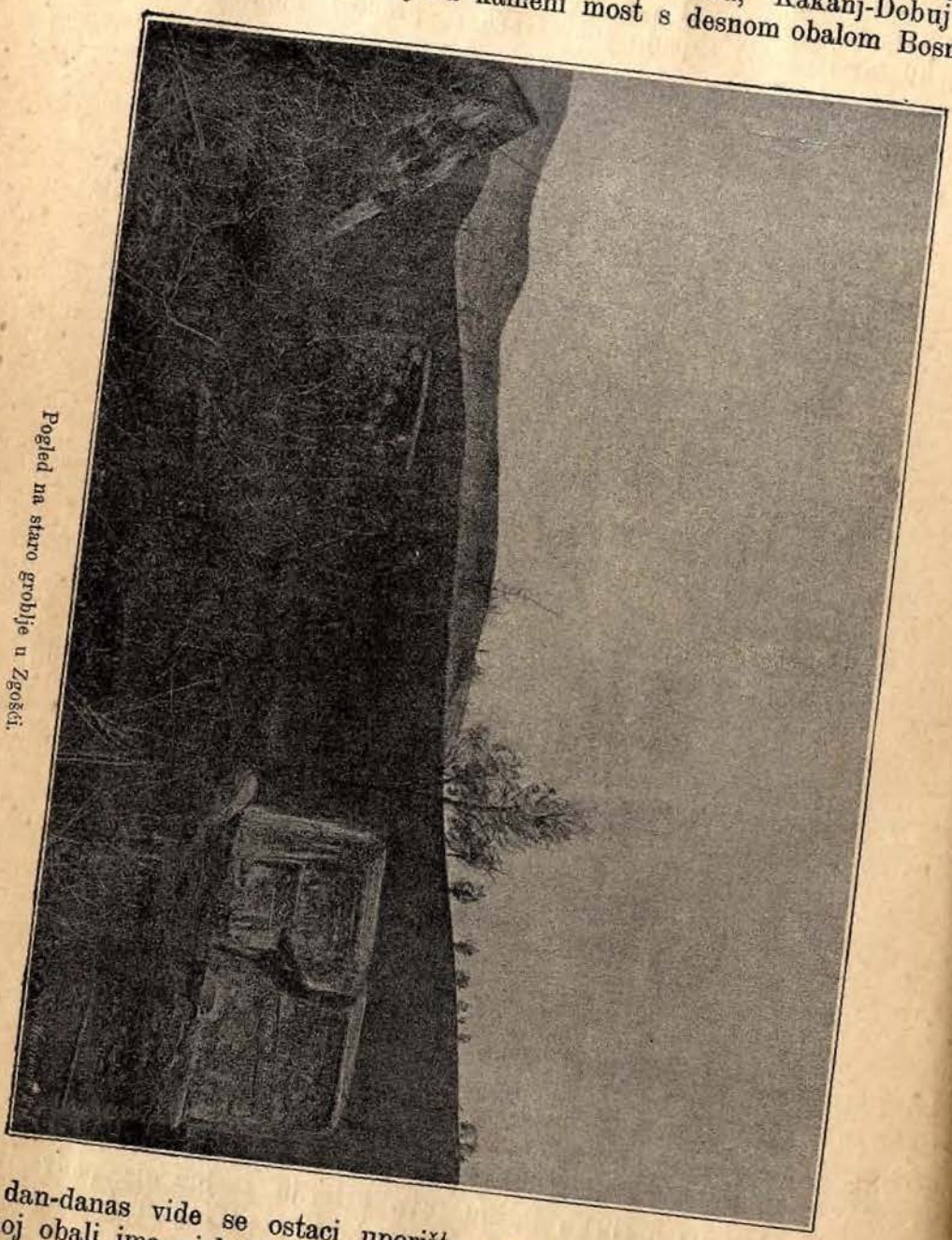

Pogled na staro grobље u Zgošći.

Još dan-danas vide se ostaci uporišta na obje strane rijeke; na desnoj obali ima njekoliko kamenica, a i u koritu Bosne — priča narod — da leže ravne ploče.

[1]) Narod veli Kakanj-Dobuj, ali se inače uobičajilo: Kakanj-Doboj.

Dolina Zgošće, od Bosne do njezine sutjeske izmegju brda Crnča i planine Kremnika, kraj je, koji nas ovdje prije svega zanima. Ovaj predio zaokviruju brdo Varda, uz rijeku Bosnu, potonje prelazi u kosu Križ (kota 597 na generalštapskoj karti); za tim, poslije raskršća puteva Brnj-Dônja Zgošća, Kamen ispred sela

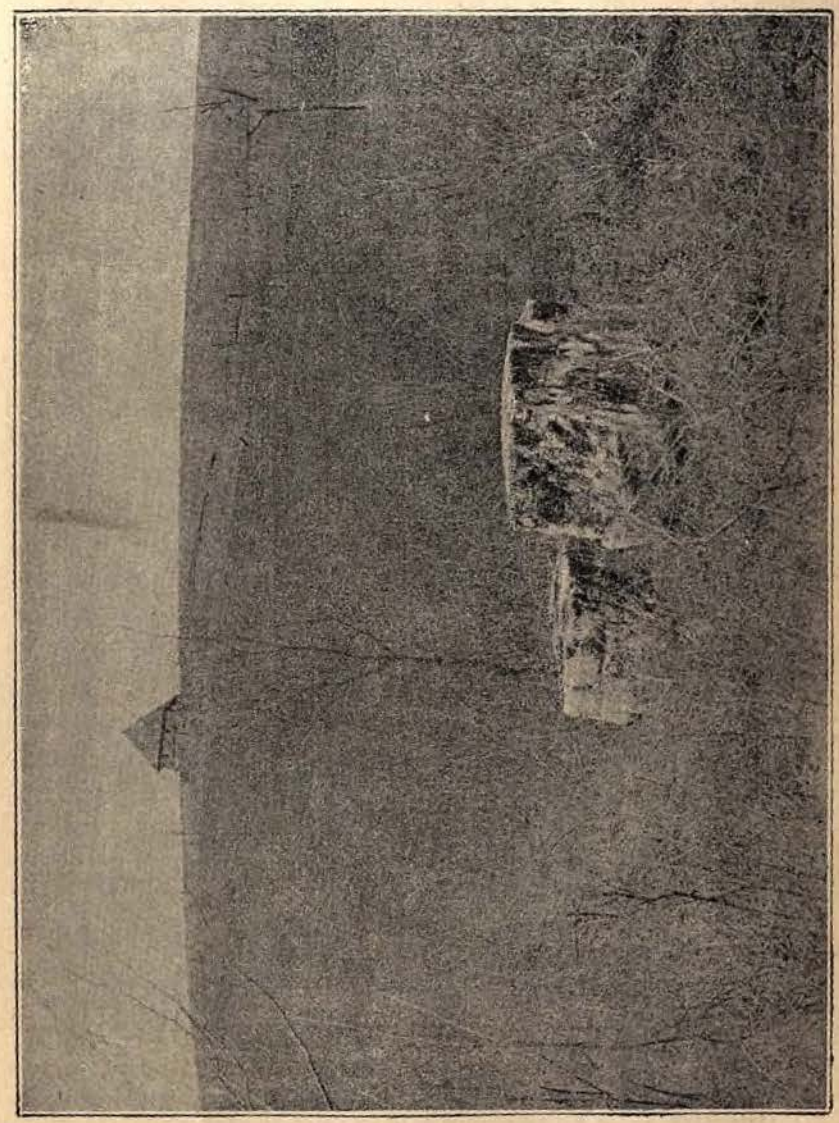

Dva stećka blizanca u Zgošći.

Polja. Onda ide brdo Crnač, čiji vrh narod zove „Gradinom“, a priča, da je tamo bio „Stipangrad“, pak Kremnik, Bukovlje i Bjelavica brdo.

Na desnoj strani Zgošće, na obrešku Križa, sasvim tik puta, sproću Bukovlja (Bosić na karti, pogrješno), izmegju dva mlina i dônje kmetovske kućice (sve na karti) — leži „Crkvina“, srednjevjekovno groblje.

Priložena situacija *(slika* na *str. 125.)*, prikazuje groblje samo sobom. Na zaravanku — koji je jedno 40 *m.* dug, a 25 *m.* širok — ima četiri velika stećka (vidi u *slici, str. 125., br. I., II., III.* i *V.)*, i stupac *(br. IV.)* [1]), za tim manjih nadgrobnih biljega raznog ob-

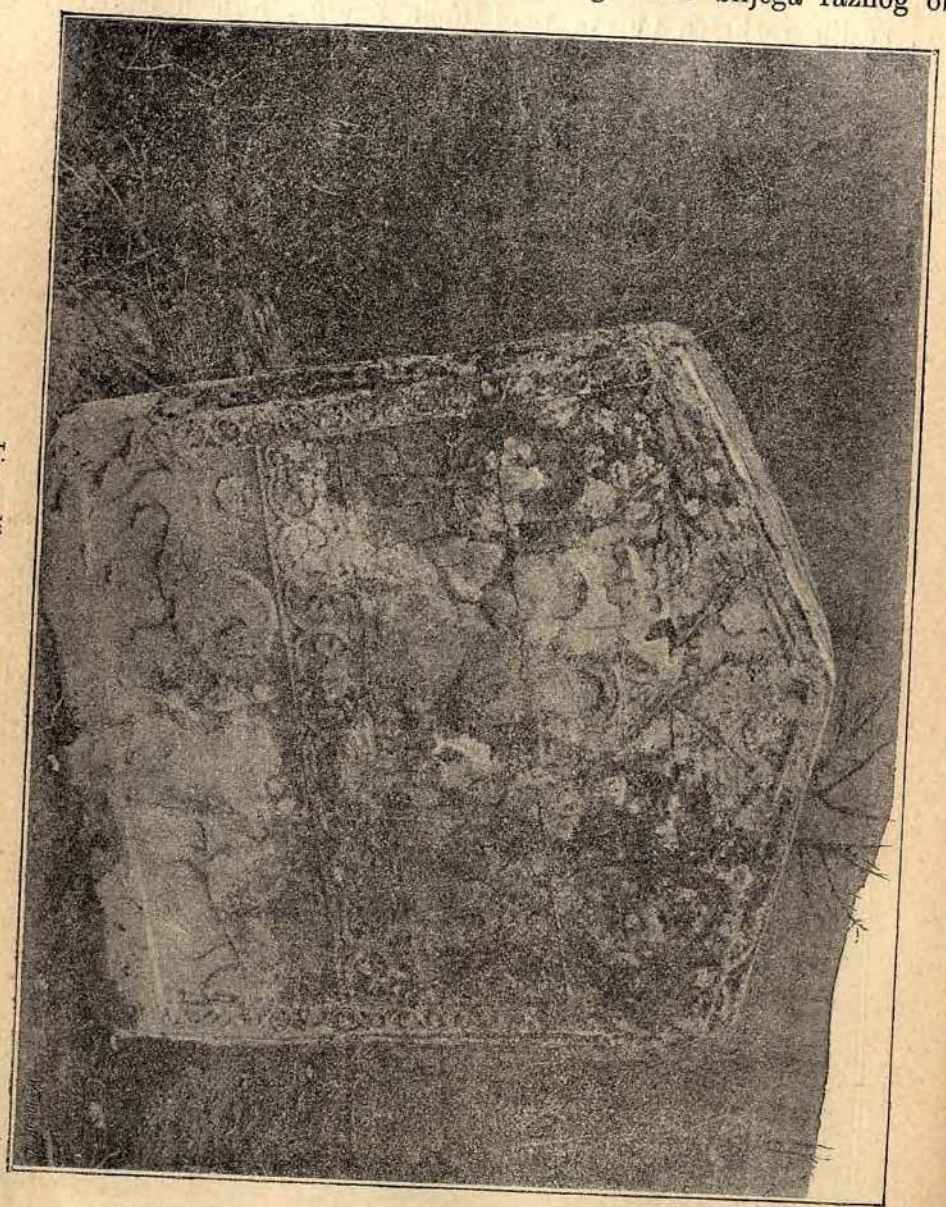

Lice velikog stećka u Zgošći.

lika, koje vidljivih i pristupačnih, koje zavaljenih u zemlju i zaraslih čestim trnjem. U velikih stećaka zatrpane su podložene ploče zemljom, i otkopavanjem može se razabrati, da je sloj nanesene crnice

[1]) Na priloženoj tabli I. su oblici i omjere tih biljega, naime: I. = obl. 10.; II. = obl. 9.; III. = obl. 8; IV. = obl. 5.; V. = obl. 7.; zatim još XIII. = obl. 6.

(Humus) 40 *cm.* debeo. Na kraju zaravanka, spram puta, imadu humke; narod priča, da je tu bila crkvica, a „ispred nje“ da stajahu grobovi. Otkopavanjem mogli smo po prilici utvrditi dimenzije temelja. Na jedno 80 metara udaljeno, prema sjeveru, ima drugi

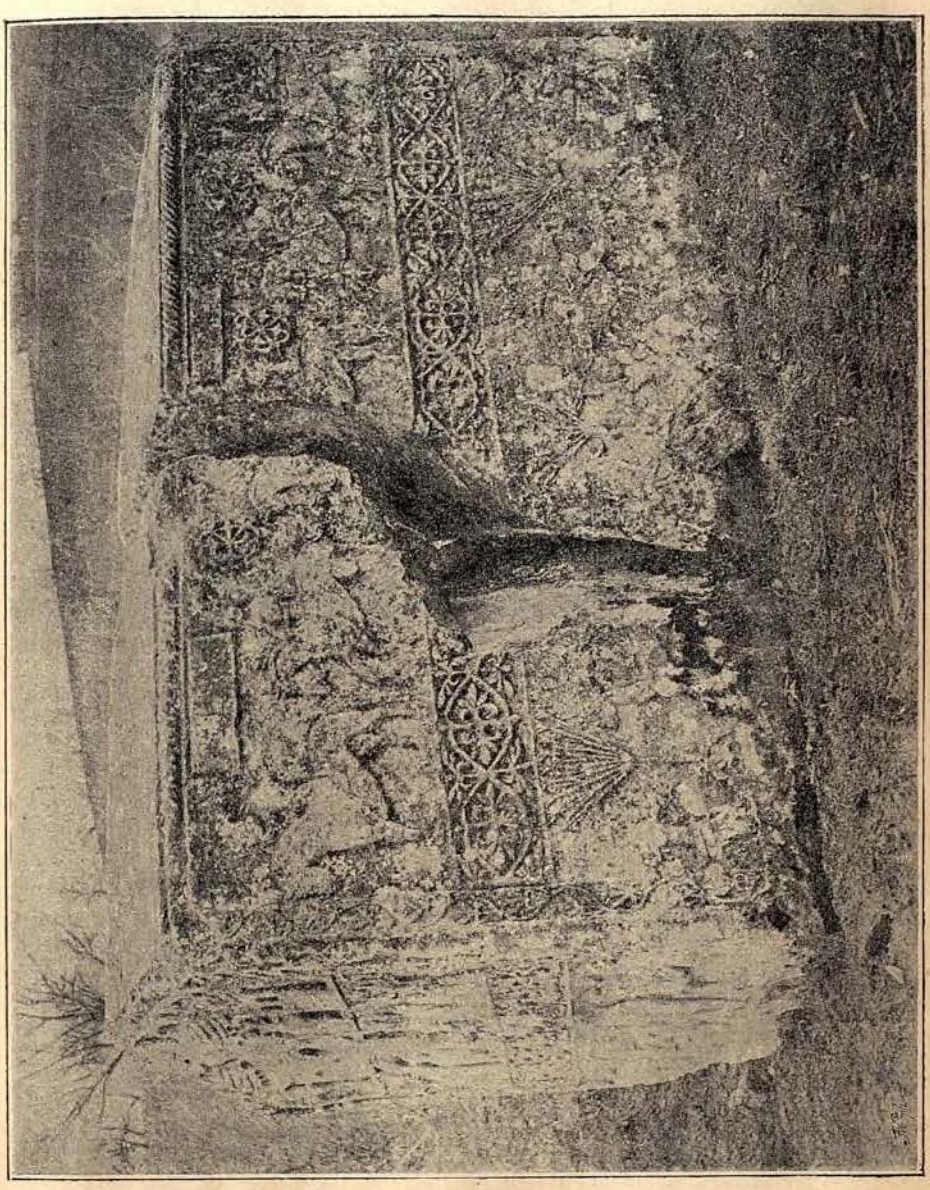

Sjeverna strana velikog stećka u Zgošći.

obrežak, koji je posve trnjem obrastao, a na njemu opet nadgrobnoga kamenja (kamenice i ploče), ali sve glatki tesanik bez šara ili kakvoga pisma.

Od nadgrobnih biljega na Crkvini tek su dva, koji umjetničku pažnju na se potežu: veliki stećak *(br. III.)*, i stupac *(br. IV.)* —

ostali tek interesuju zarad oblika i dimenzija. Položaj i biljezi svjedoče, da je ovo groblje veoma staro i znamenito.

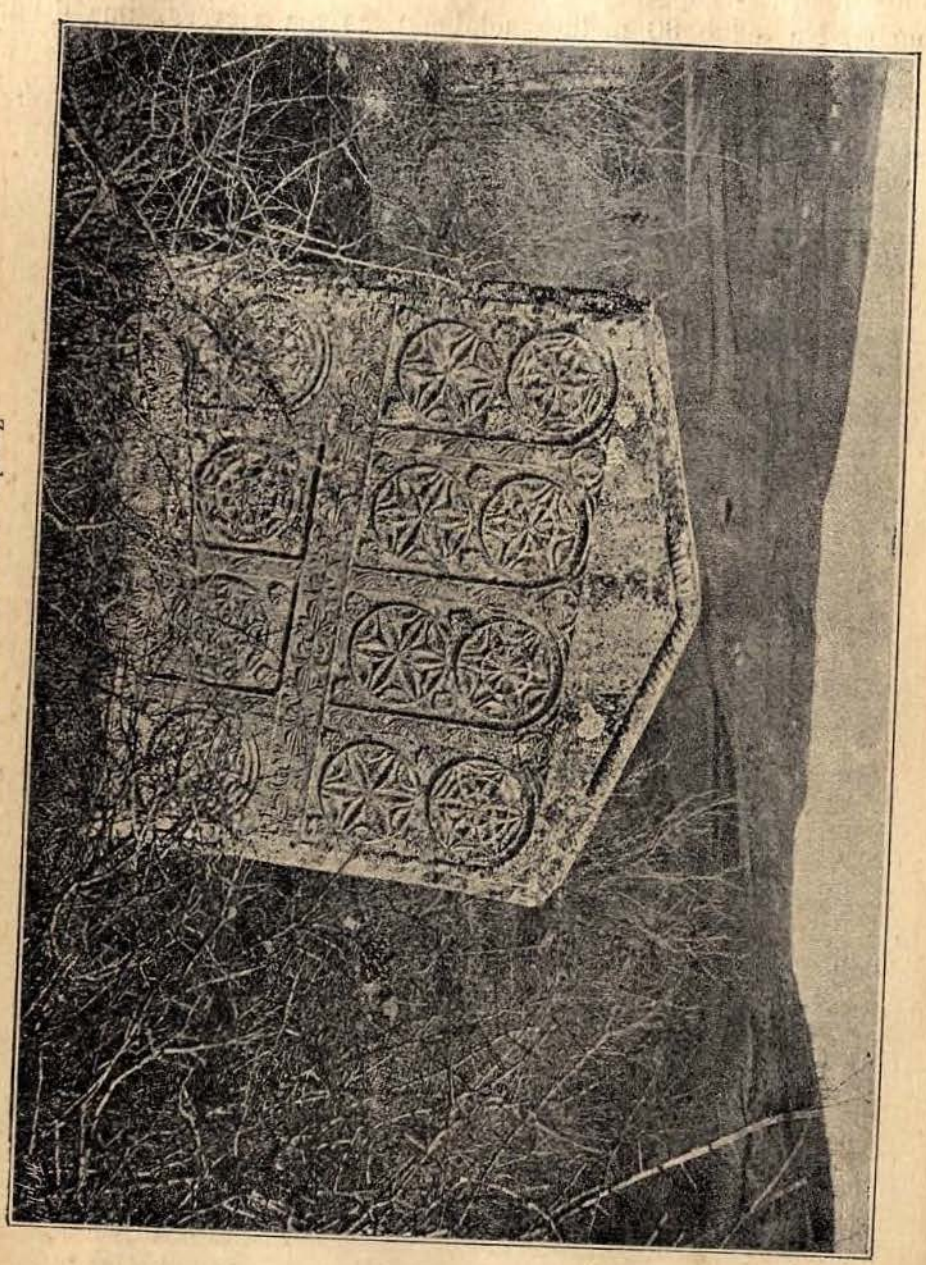

Zapadna strana velikog stećka u Zgošći.

III.

Orijentacija crkvice na groblju *(slika* na *str. 125., c)* jest sproću istoka. Počem je na istočnoj strani obronak, a na zapadnoj zaravanak, to su vrata mogla biti tek sa zapada.

Crkvičinom pristupu najbliža su ona dva blizanca stećka *(slika* na *str. 125., I.* i *II.)* [1]). Zaravanak je na južnoj strani, iza pomenuta

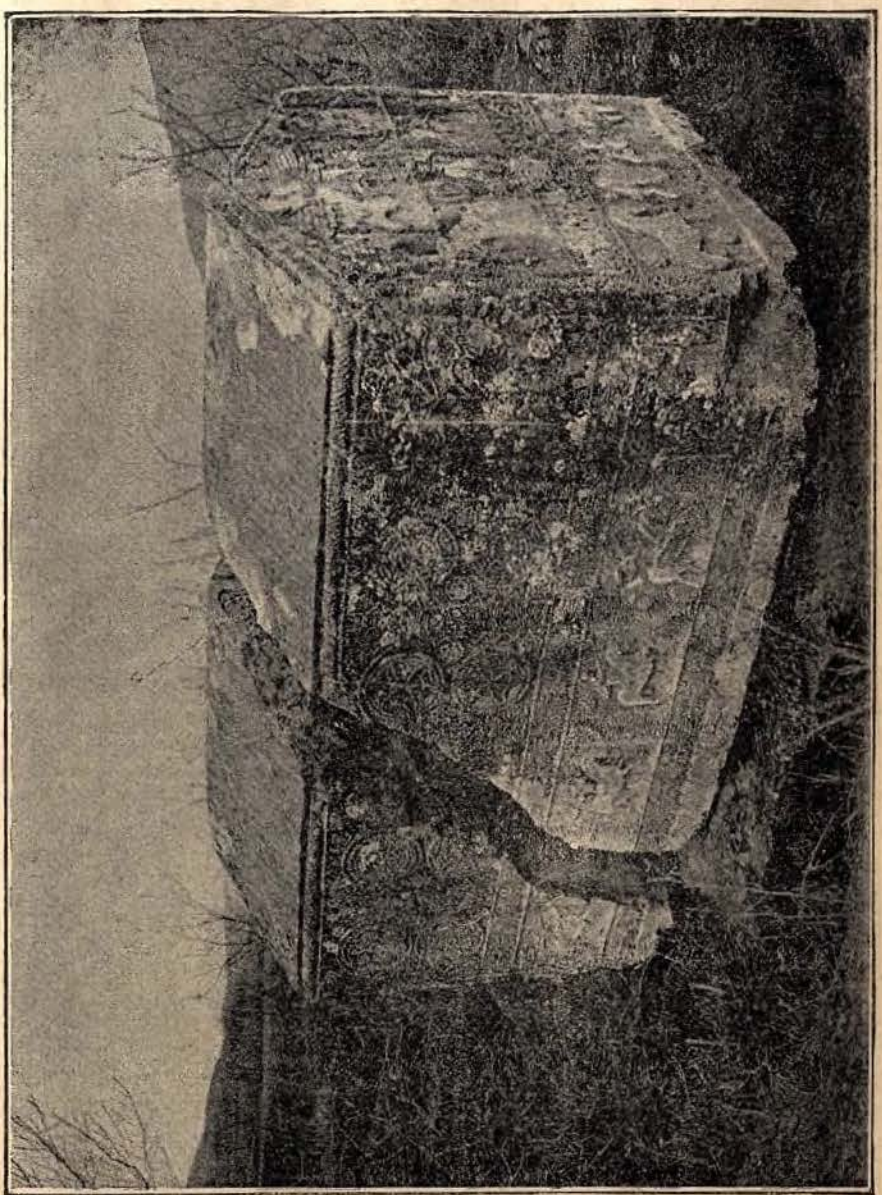

Južna strana velikog stećka u Zgošći.

dva stećka, prid je zacijelo širi bio; to svjedoče tamošnje nadgrobne ploče, koje su posve podlokane od vodice, koja je tamo izrila korito

[1]) Neka nam se oprosti, ako se ovdje, na ovome skromnome mjestu, predamo malko mašti, na koju nas nutka ovo društvo nijemih svjedoka prošlosti. Nama se čini, kao da su se ovih petoro, što pod velikim stećcima i onim stupcem ovdje vječiti sanak borave, za njihova života dobro poznavali. Ona dva blizanca stećka pripadaju možda mužu i ženi, roditeljima onoga velikoga gospodina, kome je znameniti spomen postavljen. Odalje od njih stoji stećak rogjaka, koji je za života, a i poslije smrti što dalje od njih i crkvice legao —

i današnju jažu izrovala. Ova dva stećka, prema svome položaju odnosno crkvice, i sa razloga transporta, na svaki su način prije postavljena od velikoga spomenika *(br. III.)*, koji je danas prividno

Veliki stećak u Zgošći (sjeverna strana sa slikom zmaja).

središte groblja. Za njima dolazi potonji veliki stećak, s pročeljem opet naspram crkve okrenut, pak onda stupac *(br. IV.)*, koji je

mora da je bio zakovan bogumil. Stupac naprotiv čini nam se, kano da pripada kakvome svećeniku (djedu bosanske crkve), koji se od crkve okrenuo, a lice obratio svome gospodaru, kome je za života bio vjernim savjetnikom.

pročeljem okrenut prema velikome stećku; napokon četvrti stećak *(br. V.)*, koji odalje stoji od ostalih, i nema (kano i ploča *br. VIII.*) orijentaciju spram istoka, dočim su svi ostali nadgrobni biljezi u

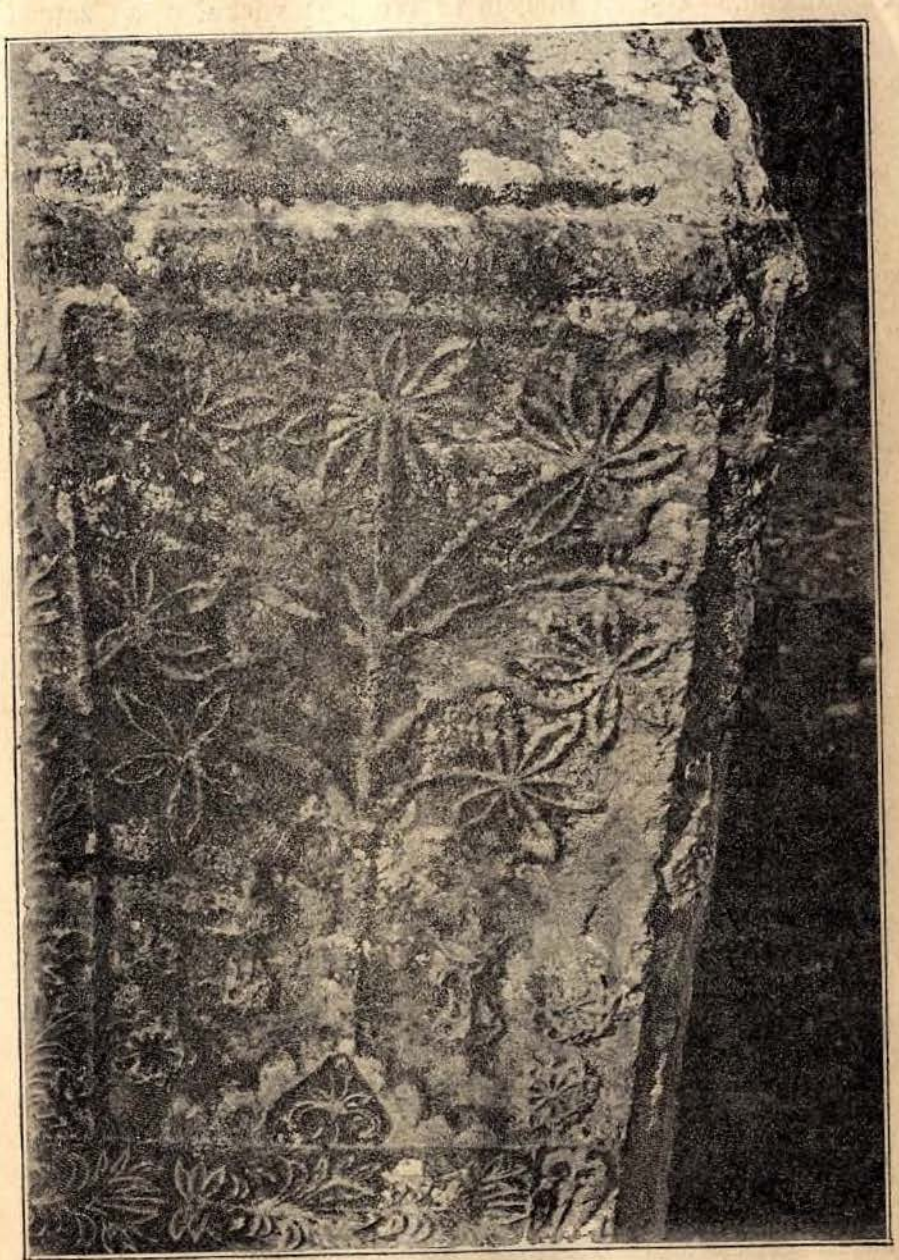

Veliki stećak u Zgošći (južna strana sa ljiljanima).

taj pravac položeni. Napomenuti valja, da na nijednome kamenu, po svemu groblju, nema znaka krsta.

Veliki stećak. Oblik i omjere iznesene su u dodanoj *tabli (oblik 8.)*. Kubična mu je sadržina 5·815 m^3, težina (pri spec. tež. 2·4)

iznosi 13·956 tonelata (gotovo 14.000 kilograma). Kamen je vapnenac (tuf, sedra), na prijelomu fino-zrnovit, od smegje boje. Od kuda je kamen donesen, može se dosta pouzdano utvrditi. U blizini ima dva kamenika, koji su zacijelo iz srednjega vijeka, a sad zapušteni.

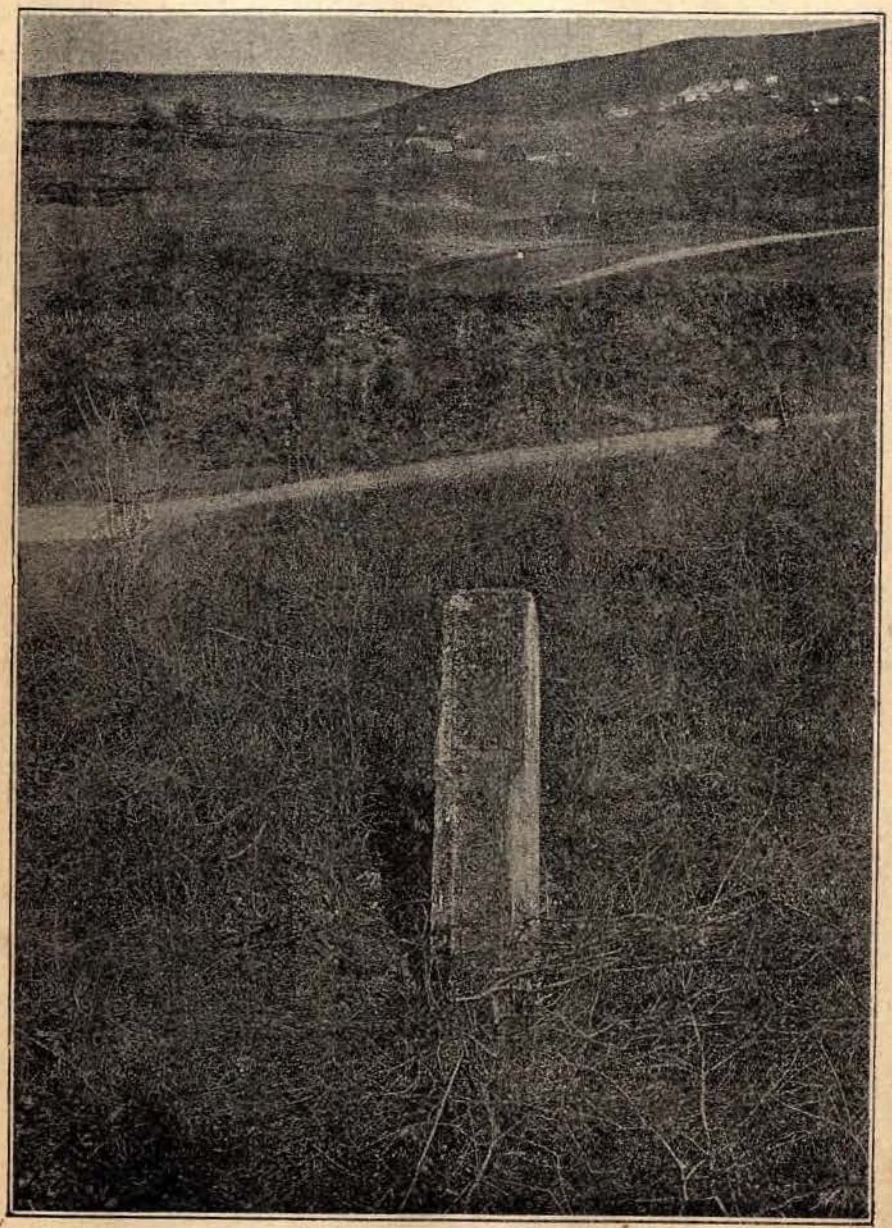

Lice stupa na starom groblju u Zgošći.

Jedan je na zapadnom pristranku brda Križa, na lijevoj strani potoka Bijele Vode (Popovčića), a sproću mjesnosti (njive okružene strmom urvinom crvene masti) imena Oštrila. Ovaj stari kamenik zove se Zastijenje, i udaljen je jedno 5 kilometara. Drugi kamenik

leži uza istočnu stranu Kamena (pred selom Poljem), sproću sela Crnča; njegove su „rovače“ (jame) udaljene od groblja jedno 4 kilometra. Ova se mjesnost naziva „Ispod Kamena“. Isporegjenje

Južna strana stupa na starom groblju u Zgošći.

ulomka od kamena s jednog i drugog mjesta, s rudom stećkovom, pokazuje, da mu je materijal „Ispod Kamena“ vagjen [1]).

[1]) Od istoga su materijala, od „Ispod Kamena“, i drugi veliki stećci i stupac; dok ostale ploče i kameni groblja imaju materijal iz kamenika Zastijenja.

Veliki je stećak na žalost sada razlomljen na dvije pole. Narod priča, da su ga prije jedno 60 godina, muhamedovci iz Vareša gvozdenim klinovima razbili, „jer je zvečio“, te držahu da u njemu ima „para“. Zatim, nazad 40—45 godina potkopali su stećak sa

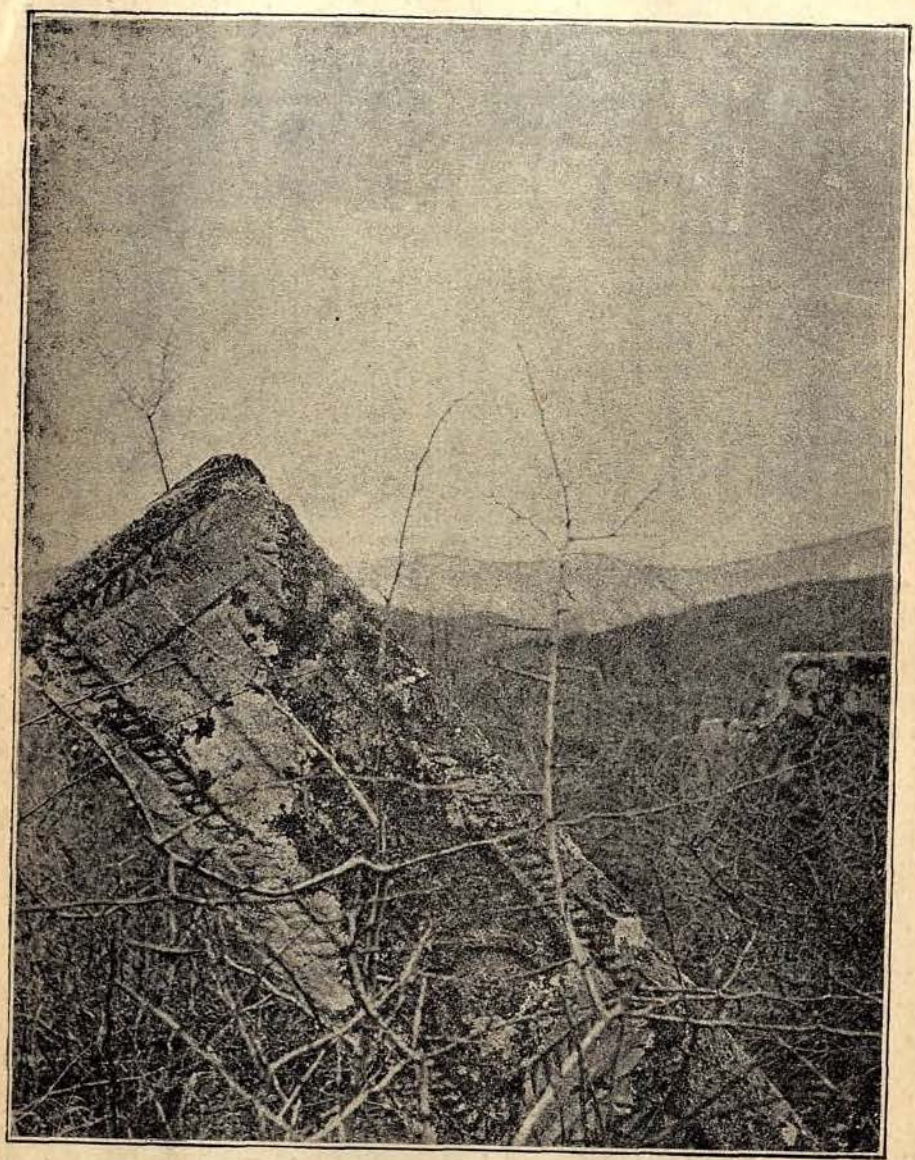

Sjeverna strana stupa na starom groblju u Zgošći.

zapadne strane *(slika* na *str. 125., b)*. Ljudi pričaju, da su onda podmetnuli hrastove „direke“ (kóce) da podupru veliku ploču, i da je pod istom omanja „magaza“ da jedva dijete od 6—7 godina uspravno stojati može; svijet kaže, da tada osim malo kostiju ništa ne nagjoše u grobnici. U odstojanju od 1·30 *m.*, od stećka, kraj kamenjem zasute jame na zapadu, leži jedna ploča (vidi *sliku* na *str. 125., a)*;

sad joj se tek jedna strana izmjeriti može, ostalo je zatrpano. (Možda je ova ploča namaknuta na ulaz u grobnicu ispod velikoga stećka?) Danas je grobnica loža „velike otrovne guje", koja ljeti, čim sunce ogrije, izagje, te se na ploči sunča.

Ornamentacija stećka. Po skulpturama, izvedenim na oskok (bas-relijef), možemo ornamenat u glavnome podijeliti na figuralan, koji je u tijesnom odnosu sa ličnošću pogrebenoga; i na geometrijski, koji je, i ako se po svoj prilici strogo držao konvencijonalnosti svoga vremena, ipak veću slobodu vajarevom ukusu dozvoljavao. Pročelje i sjeverna strana spomenika pripadaju prvome, začelje i južna stranka drugome razdjelu. Prije nego što prijegjemo na opis pojedinih strana, još iznosimo, da je stećak na „zapatima", duž „streha" i uz oštrice „sanduka" urešen uviću (užetom, torsata).

a) Pročelje. Ova je strana razdijeljena strogo-stilizovanim pâsom (Fries) na dvije nejednake česti; a uz uvit teče s lijeve i desne strane osuga (Band) s vijugalicom (Ranke). Slike u gornjoj česti prikazuju stijenje, koje je po srijedi razmaknuto, te u izdupku stoje tri osobe, od kojih dvije — s lijeve i desne strane — dugu odjeću imaju (žene?). Više stijenja (brda) stoji pet kula, sa šiljastim crijepom prekrivenim krovovima, i prostranim na lûk zasvogjenim vratima; iz jednih vrata ističe se opet neka osoba. U donjem dijelu pak stoje dva paripa (jedeka), vogjena od dva momka.

b) Sjeverna strana. Ova strana spomenika razdijeljena je horizontalnim, vrlo lijepim pâsom na dvije pole; na lijevoj strani pak opet ima vijugalicu što uz uvit teče. U gornjem dijelu prikazano je pet vitezova na konjma, upravljenih k strani pročelja. Vitezovi su u oklopu, imaju šljem sa čelenkom, u desnici koplja sa zastavicama, a o lijevoj bedri kratak mač. Na tom gornjem dijelu raspoznaju se još tri ružice, i dvije uske pločice (tablice), na kojima je bio natpis, sada su posve izlizane — jedva se dva pošljednja slova mogu pogoditi za ćirilovsko нь. — Dônja partija ove strane podijeljena je trima drvetima na četiri odjelka. Drveta su prikazana na lik metle, a lišće je hrastovo. U prvom je odjelku junak, koji zapinje lûk, da strijelom ulovi jelena, što je u drugom odjelku. U trećem je odjelku prikazan lovac, koji kopljem na vepra napada što ga dva ogra gone; više zvijeri još je izragjen šljemovski vijenac (Helmpolster) sa tri iz njega iznikla pera (čelenka, Helmzier). Četvrti pak odjelak vrlo je interesantan, a važan je za odregjenje doba, iz koga stećak potječe. Tu su izobraženi: lav, koji je verigom pripet o drvo, a više njega zmaj (aždaha) sa raspetim ljiljkovim krilima i isprepletenim repom; u čeljustima drži stručak cvijeća.

c) Začelje. I ova je strana, kano i pregjašnje, pâsom razdijeljena na dvoje; uz uvit pak teče na obje strane žioka, izrezana poput raboša, prikazujući formu meandra. — Gornji razdjelak ima četiri arkature, a u njima po dva kola t. j. šesterolist u kolutu. Stupci izmegju arkatura nastavljaju se niže poprečnoga pâsa, te četiri dônja odjelka opet su ukrašena svaki jednim kolom.

d) Južna strana. Ova je strana stećka podijeljena pasovima istoga uzora kao na začelju, na pet većih gornjih, a pet manjih dônjih polja. Po dônjim poljima jezde vitezovi na konjma s ustremljenim kopljima, četiri u pravcu k pročelju, a peti (na polju do pročelja) njima na susret. Od gornjih pet polja, krase srednja tri opet po dva kola; polje ukraj začelja ima takogjer dva kola, ali bez običnog šesterolista, ovaj je namijenjen sitnim ružicama — ovdje je umjetnik odstupio od konvencijonalne forme, i svome ukusu zadovoljio. Polje napokon ukraj pročelja, prikazuje drvo sa devet grana, od kojih je sedam lisnatih, a na dvije stoje ptice (golubovi?). S lijeve i s desne strane stabla pak izvajan je po jedan heraldički lijer.

Crtež konjika, pâsova i kola jest uzorit. Grad i lov pak slabo su crtani — vidi se, da umjetnik nije bio vičan take predmete prikazivati. Tehnika (izrada) je posve vješta i dobra.

Ako prijegjemo na analizu ornamenta, pokazaće nam se:

1. Motivi romanskoga štila. Uvit, pâsovi s lišćem i palmetama, osuge s vijugalicom, ružice, lijerovi, vitezovi, lav, zmaj, arkature. Naročito je crtež i izrada listova karakteristična. Lišće prianja neposredno uza stabljike, a površina mu je oštro sječena. Pâs na pročelju i sjevernoj strani, pak žioka (Leiste) s meandrom na začelju, podsjećaju na vizantijski štil; ali romanski štil nije ništa drugo do nastavljeni razvitak pozno-rimskoga i vizantijskoga štila [1]).

2. Motivi domaći. Lov i kolo sa šesterolistom.

Za potonji ornamenat čini nam se, da je na nas prešao od starih Ilira, ili neposrednom predajom pri dolasku našega naroda u ove zemlje, ili po ragjevinama iz ilirskoga doba, koje su [illegible] nalazili. Da su taj motiv stari Iliri poznavali, svjedoče [illegible] koštane pločice, koje hrani zagrebački narodni muzej [2]). Jedna je nagjena na ostrvu Hvaru u Dalmaciji, a druga kod Mitrovice u Srijemu [3]). U srednjem vijeku upotrebljavao se i za ures zastavaka (vinjeta) na srpskim crkvenim knjigama [4]), i nahodimo ga

[1]) Vidi: Alois Hauser „Grundzüge der ornamentalen Formen- und Stylleh re", Wien 1888. Das romanische Ornament, str. 34.

[2]) Vidi „Popis arkeologičkoga odijela nar. zem. muzeja u Zagrebu", uredio S. Ljubić, Zagreb 1889. Odlomak od poveće kosti, tab. VI., br. 11. — Plosnata kost, četverouglasta ali su pobočne strane oblučaste, tab. VI., br. 12.

[3]) Moglo bi biti i to, da su te dvije pločice ragjevine naših predaka, a ne predšasnika.

[4]) Vidi: Vladimir Stasov „Slavjanskih i vostočnij Ornament", Санктпетербург 1887., tab. XVII., br. 20., iz II. vijeka.

ovdje na stećku; pak i dan-danas režu isto kolo na nadgrobne krstove u ovim krajevima. Biće, da je koji religijozni simvol (sunca?), kome već više ne znamo značenje.

Za ovaj ornamenat, kano i za mnogi drugi, koji naše starinske nadgrobne biljege rijesi, valjaju potpuno riječi jednoga duhovitoga njemačkoga štiliste: „Ornamenat nije slučajni nakit, već je jezik, kojim nam predmet progovara, i kojim se izražava cijelj i značaj njegov. Ali je taj jezik po vremenu i mjestu različan, stoji bliže ili dalje našem shvaćanju, i tek svome vremenu bijaše posve razumljiv“ [1]).

Sada, kad se uvjerismo, da pred sobom imamo djelo romanskoga štila, smijemo i pitati za umjetnika. Ako zamislimo činjenicu, da je u četrnaestom stoljeću — sve do okupacije Dalmacije po Mlječanima (god. 1420.) — cvjetao u toj posestrimi-zemlji romanski slog i da je tek dolaskom Italijana tamo se počela udomljavati venecijanska gotika; da iz doba predmljetačkoga krasne crkvene gragjevine u Spljetu i Trogiru imamo, koje su izvedene od umjetnika naše krvi [2]); kada znamo, da je naročito u Trogiru mnogo neimara i vajara bilo — onda nije pusto nagagjanje, ako tvrdimo, da je stećak zgošćanski djelo Dalmatinca, i to iz druge polovice XIV. vijeka... Za opću istoriju umjetnosti pak spomenik ovaj pruža lijep primjer romanskoga štila u Bosni.

* * *

Stupac. Poslije velikoga stećka, još je stupac *(tabl. 1. obl. 5.)*, koji potanjega spomena zaslužuje. Koliko je stećak lijep ornamentom (što nas odvraća od kritike ukupne forme njegove, posve u duhu vremena vitezova); toliko je stupac plemenit u obliku, dočim mu skulptura posve opominje na rezane šare na narodnim drvenarijama i današnjega doba. — Razmjeri su mu podesni: „stablo“ i „glava“, na pročelju, dobro pristaju jedno uz drugo. Visina glave prema visini stabla odnosi se kao 3 : 4; a pročeljne širine kao 3 : 5. Za stupac bismo rekli da je prost, ozbiljan i plemenit biljeg groba.

Ovo je oblik sasvim originalan, nikako nije podražavanje kakvoga stranoga uzora; nije grčka stela, koja bijaše vertikalna ploča, i samo pročelje imaše.

Šare (ornamenat) popunjuju skladno i razložito površine. Elementi su već spominjano ilirsko kolo, onda zubica (Zickzacklinie), zavojica (spirala), koji pripadaju zajednički svima narodima

---

[1]) Alois Hauser: „Grundzüge etc.“ str. 3. „Das Ornament ist kein zufälliger Schmuck, es ist wie eine Sprache, mit der uns der Gegenstand anspricht, in der sich Zweck und Bedeutung desselben ausprägt. Aber diese Sprache ist nach Zeit und Ort verschieden, steht unserem Verständnisse näher oder ferner und war nur ihrer Zeit völlig geläufig“.

[2]) Dio zvonika stône crkve Spljetske sagradio je Nikola Tvrdoje; zvonik u Trogiru, Matija Gojković.

arijske rase, i koji se posvud već i na predistorijskim predmetima nahode; za tim je tu uvit i ružica, što su grčko-rimskoga podrijetla; napokon još su izrezane na stražnjoj strani dvije ribe, što je staro-hrišćanski motiv [1]), a na pročelju, dolje, ima još njeka verugalica poput guje [2]).

Stupac ima uvrh ornamenta na sve četiri strane, natpis ćirilicom u dva retka — ali okrnjen, izlizan i dosad nepročitan [3]).

Spomenik je taj dobro preturio vijekove, još je zdrav i stasit; istina na dônjem je kraju ponešto usječen, ali to djelo budale nije mu mnogo dosadilo. Za ovu povredu priča narod, da je prije 60—70 godina neki Zajim-beg iz Zgošće poslao svoga slugu, da usiječe „trešnjev panj", a ovaj se namjerio na starinski nadgrobni stupac, te ga sjekirom sjekao, dok se nije otupila. Nadalje priča narod, da su ga u prošlo vrijeme više puta prenijeli sa svoga mjesta u selo Bukovlje, ali da stupac nikad tamo nije osvanuo, već se „sâm" natrag na groblje povratio. Posigurno se ustvrditi može, da stupac nikad nije pomican. Potkisli, sprijeda na dônjem kraju, pokazuju, da je i njega nanesena zemlja za 40 *cm.* pokratila bila. Sada se nagnuo natrag; iskrivio se za to, što je iza njega otkopavano, te izgubio na toj strani utvrdu.

IV.

Najzad još ćemo sabrati sve momente, koji bi mogli biti putokazom za odregjivanje, čiji je grob veliki stećak zgošćanski.

1. Crkvica, po orijentaciji svojoj, morala je imati oltar naspram istoku, za to je sva prilika, da je pravoslavnom obredu posvećena bila. Ovome u prilog još ide pričanje naroda, da je za „turskoga vakta" (vremena) bilo parbe oko nje izmegju „hrišćana" i „kršćana". Ako dopuštamo, da je crkvica bila pravoslavna, onda je logičan pošljedak, da bar svi grobovi, koji orijentaciju naspram nje, na istok, imaju, takogjer pravoslavnima pripadaju.

2. Narod priča, da je „stari put" (sada ga nema više) vodio od toga groblja, pak uz ono na 80 metara od njega udaljeno susjedno, prema Zgošći — dakle na Stjepan-grad.

3. Na brdu Crnču, koje nadvisuje cijelu okolicu i vlada njom, bio je grad. Narod rekne „Gradina" ili „Stipan-grad", a zalegje naziva „Zastipan" ili „Zastipanje". Razvaline sada se ne vide, ali je put, što od sela Crnča uz brdo vodi, širok jedno 4 *m.*, mjestimice i 6 *m.*, a na jednom mjestu (na zapadnom pristranku) udržao se poveći komad stare kaldrme, koje inače po putu nema — dakle znak da je tamo zacijelo veliki grad bio, a i veličina prostora to posve podupire.

---

[1]) Hauser: „Grundzüge etc.", str. 30.

[2]) Sličnu guju opazili smo i na jednoj kamenoj pločici (po izgledu nova ragjevina) na jednoj kući u selu Čatićima u dolini Trstionice.

[3]) Napravljena je plastička kopija.

4. Na istočnom pristranku, govore [1]), da ima špilja kao velika soba, u koju se ući može. Ova činjenica pobugjuje misao, da je onaj izdubak izmegju stijenja, na kom kule stoje, na pročelju stećka, slika te špilje, a kule da prikazuju Stjepan-grad; od tuda bi se moglo izvesti: da je stećak nadgrobni spomenik gospodara njegdašnjega grada.

5. Na južnoj strani stećka, porebarke drveta, a uvrh viteza što se brani od četiri druga konjika, izvajana su dva heraldička lijera. Za lijere (ljiljane) mislimo, da su grbu vladalačke familije bosanske pripadali.

6. Izrada stećka, koja upućuje na umjetnika iz Dalmacije prije mljetačke okupacije, u kojoj je zemlji naročito za lava romanskoga štila i zmaja, u Trogiru i Spljetu uzora bilo i ima; za tim veličina i odličnost ovoga spomenika, koja kano prstom pokazuje na neki perijod bosanske istorije, gdje je zemlja u naponu bila i gdje joj je rasla moć — sve potvrgjuje već izrečeno uvjerenje, da je spomenik iz druge polovice XIV. vijeka.

7. Četiri ljudske prilike na pročelju stećka, veoma bi se dobro ovako mogle da tumače: muž i dvije ženske osobe, što su posred pročelja, svakako valja shvatiti kao članove jedne porodice (već i po analogiji starih rimskih nadgrobnih spomenika, na koje se i ovaj naš ugledao) — prema tome samo može da bude, da su ta tri lica: otac, mati i jedinica kći. Četvrta osoba, koja gleda sa kule, na svaki je način rogjak, ali ne sin. Njegovo uzvišeno mjesto reklo bi, da je novi gospodar.

8. Pošljednja još odgonetljiva slova na istrošenome natpisu jesu нь [2]).

Na istoricima ostaje da izreku, čiji li je grob znameniti stećak zgošćanski.

Градац и његово име.

Приопћио **Матија Бијелић.**

Подор, који се овим именом назива, у толико ме је занимао, да сам му желио дознати постанак и прошлост, те сам за то много о њему распитивао. Али ми то све бијаше узалуд, док не дочух да ће ми старина од 110 година, именом Милош Пупо из Љубиња, једини о томе право умјети што год да рекне.

---

[1]) Radi kišovita vremena ne mogosmo lično zaviditi.

[2]) Prva pločica (natpisa) ima širinu od 10. cm., a dužinu od 34. cm.; druga pločica širinu od 7. cm., a dužinu od 30. cm.; ova potonja pločica biće da je prije s prijeda, gdje je kamen razbijen, malo duža bila t. j. omjeru kano prva imala. Visina slova н i slova ь iznosi 50. mm., širina jednoga i drugoga slova 18 mm., a razmak njihov 11 mm. Uslijed toga treba za jedno slovo širine (6+18+6)=30 mm. (od srijede do srijede razmaka). Na svaku pločicu moglo je dakle jedanaest slova stati.

Oblici nadgrobnih biljega
na srednjevjekovnom groblju kod Zgošće.

a. Ploče: (v ≦ 40 cm.)

Oblik br. 1.
(š : d) ≦ (1 : 2).

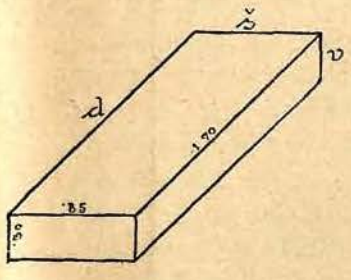

ploča duga.

Oblik br. 2.
(š : d) > (1 : 2).

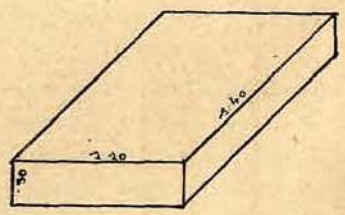

ploča široka.

c. Stupac:

Oblik br. 5.

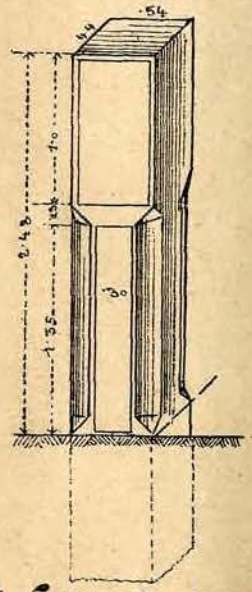

b. Kamenje: (v > 40 cm.)

Oblik br. 3.
(š : d) ≦ (1 2).

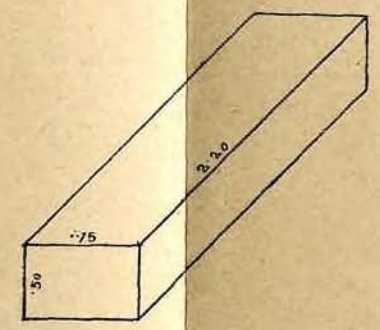

kamenica.

Oblik br. 4.
(š · d) > (1 : 2).

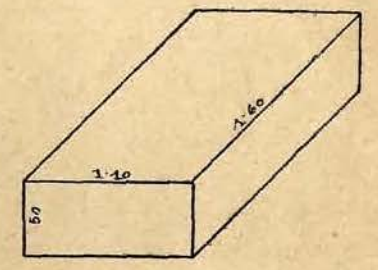

kamen.

d. Steći.

Oblik br. 6.

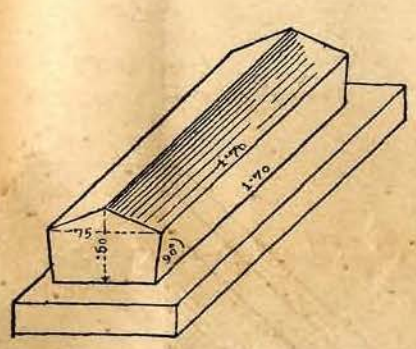

stećak na šljeme.
(tip α.)

Oblik br. 7.

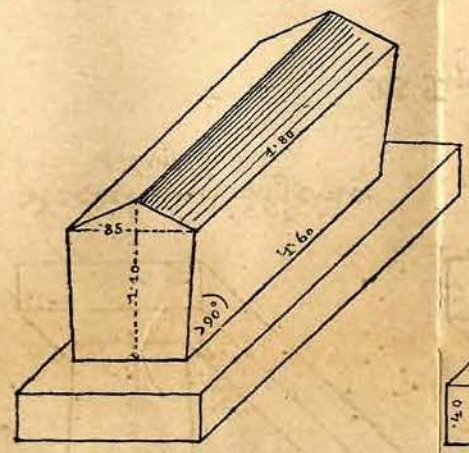

stećak na šljeme.
(tip β.)

Oblik br. 8.

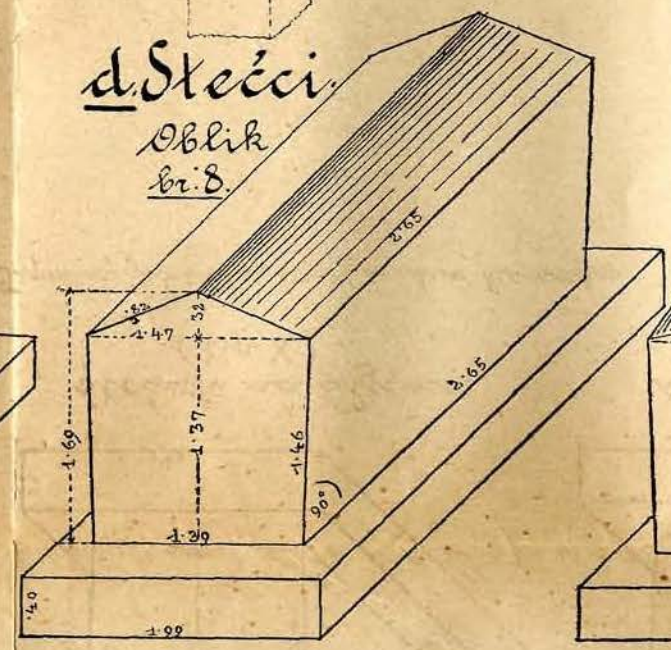

stećak na šljeme..
(tip γ.)

Oblik br. 9.

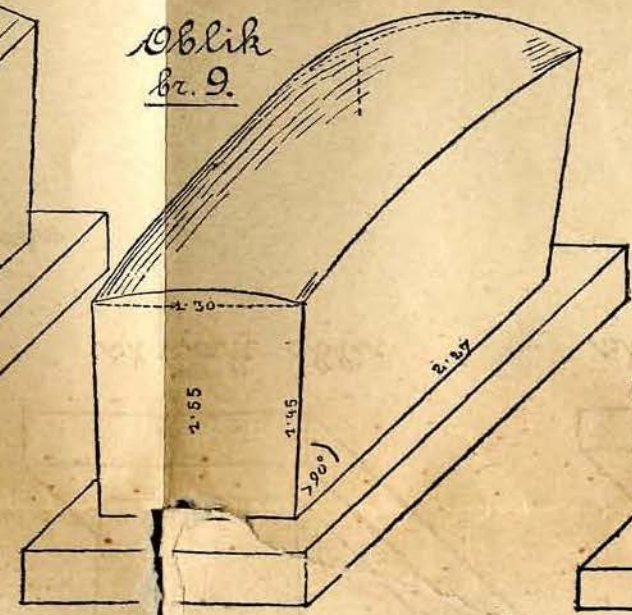

stećak obli.

Oblik br. 10.

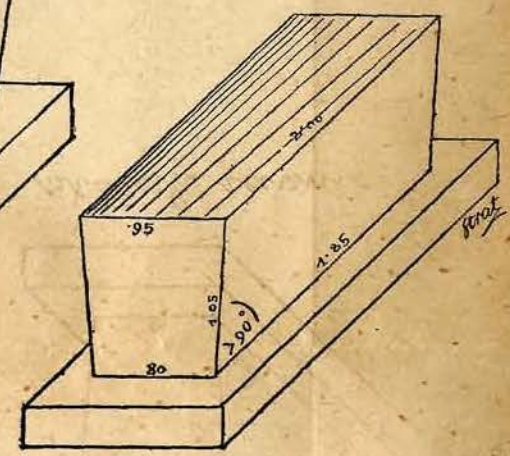

stećak ravni.

NB. Tipa iz jednoga; tip γ iz dva komada.

За то позовем Милоша к себи, те желећи га мало окријепити, понудим му прије свега каву и цигарету, јер је овај старина по великој старости снагом изнемогао. Милош примивши каву а одбивши цигарету с примједбом, да у свом цијелом вијеку никад пало није, и да је то уопће за здравље шкодљиво, поче овако:

Мој господине! У бирземан [1]) живио је у данашњем Грацу један врло имућан човјек са своја четири сина, уживајући сваку срећу и благодат божију.

Иметак овог човјека сваким се даном множио а богме ни поштени старина није жалио сваком помоћи, нити је он икада своју дарежљиву руку сиромаху и убогом ускратио.

Е па ипак свијет право каже: „Гдје је среће ту је и несреће!“ И код овог старине је срећа све дотле цвала, док ваљда божија воља није друкчије одредила.

Једног дана, а то пред саму ноћ, сједио је речени старац са своја четири сина пред кућом, разговарајући се о кућном и пољском послу, а међутим дојаше један богато одјевен човјек пред њихову кућу, и назвавши им божију помоћ, скочи са коња и умоли их за конак.

Ови му божију помоћ поприме, странца у кућу уведу и гледаху да се за конак приправи што треба. Синови по томе изађу да коња спреме, те скидајући бисаге, опазише, да су изванредно тешке, па из радозналости, да виде што у бисагама има, отворе их и виде на њихово чудо а богме, мој господине, и на њихово зло, да су пуне све самог чистог дуката.

Обузети несретном неситости заметнуше одмах разговор о црним мислима, а то, како да им дукати у руке дођу. Послије дугог преговора и разговора утаначише, да страног и непознатог човјека убију. Но прије него што ће да своје гадно и богумрско дјело изврше, хтједоше да старом бáбу о томе кажу. Кад су старом казали што су наумили учинити, поче стари да куне и преклиње, па најпослије стаде их молити, да се прођу опаког дјела, али несретни синови, сјајним златом опчарани, не хтједоше ни да чују, већ странца под некаком изликом зовну на двор и убију. Кад је стари отац видио, што му незахвални синови урадише, рекне: „Знајте! са данашњим даном нестаде наше досадање среће, а од данас ће нас божија казан гонити до вијека, и нек вам је знано, да ће крв тога невиног странца за једну годину дана на вас ускипити“.

Синови одговоре оцу, да то није могуће, а да се и сâм о томе може увјерити, ухватиће они крв убијеног странца у једну посуду и закопати је уврх огњишта, пак ће видјети, да крв послије године дана не ће, као што он каже ускипити; јер што једном у земљу оде, то се више не враћа.

---

[1]) Прваша времена.

Од тога дана даље није стари више хтио да синовима заповиједа даје; он се је њима уклањао, колико је год могао, а препустио им је, да господаре како знаду.

Синови су послије тога господарством управљали и са отетим и проклетим дукатима један градић направили, у који су све дукате до једног похарчили [1]).

Послије наведеног злосретног дана није стари ни о чем толико бриге водио, колико о звјерском дјелу својих синова, а свагдањи му је посô понајвише био тај, што је декике [2]), сатове и дане бројио, желећи да свршетак године од овог наведеног злокобног часа тачно израчуна.

Онај дан, кад се је једна година дана навршила, сједне стари пред саму ноћ код ватре, и зовне своја сва четири сина ђоја [3]) ради некаког договора к себи. Истом што су ови око ватре посједали, и што је стари започео да им прича свршетак године од оног дана, како странца погубише, отвори се на један мах земља више огњишта, а крв поче да из земље вријe, — на што сви уплашени брзо излете на двор и у оближње се мјесто склоне.

Бојећи се, да ће их Бог још већма казнити, ако дуље овдје остану, и надајући се, да ће божијој казни измаћи, ако у којем даљем мјесту склоништа потраже, углавише, да одмах сјутрадан у Посавину оду. Што наумили, то и учинили! Они се заиста сјутрадан спреме и отпутују у Посавину. Потуцајући се тако од немила до недрага, набасају покрај куће једног врло богатог човјека, који је њих кроз пенџер видио, па по одијелу познајући да су странци, наредио, да се у његов стан доведу и да им се вечера приправи.

Пошто је овај богати човјек из њихова разговора дознао, шта траже, обећа им он, да ће им толико земље дати, да ће моћи без сваке оскудице живјети.

Стари, а и синови, веома дирнути овим љубезним дочеком, и гостољубивошћу, наумише да богатлији каков дâр даду, те пошто ништа нађи не могоше, што би богаташкој доброти доликовало, сјети се најстарији син на један скупоцјени прстен, којег су са прста погубљеног странца скинули, маши се у џеп, те не знајући, да је на прстену погинулог странца име урезано, предаде га богатлији на дâр.

Домаћин је прстен врло радо примио и већ наумио, да их што могуће боље угости и с њима провиди, али нуто чуда изненада! у исти час, кад је он прстен разгледао, затресе се и онесвјести.

---

[1]) Потрошили (уложили).
[2]) Минуте.
[3]) Под изликом.

Кад је послије неколико декика к себи дошао, запита старог оштрим гласом, откуда њему и његовим синовима овај прстен? Стари, видећи, да му никакова лажна причања помоћи не могу, исприча домаћину све онако, као што ето ја вама казах. На ово се домаћин љуто разјари, велећи им, да је прстен, којег на дâр доби, његовог јединог сина, и да су они даклен овог уморили. Нареди слугама, да сва четири старчева сина погубе, што дакако одмах и учињено буде, а старог им бáба, који овом злу нимало крив не бијаше, као свог друга код себе задржи, велећи му: „Мораш код мене остати док живиш, па нека свијет приповиједа, како су два оца без синова, ко двије сиње кукавице живљела“.

Град, који је по томе опустио, поносио се је, истина, још неко вријеме својим високим и бијелим кулама, све дотлен, док се није истрошен временом порушио, тако, да иза њега само остаде подор, која се ево и дан данас Градац зове.

Послије много и много година, и то пошто се је свијет умножио, насели се тамо неколико породица, па ево и данас, како знадете, неколико их тамо има, али знајте, господине, да никада хајра [1]) и берићета [2]) не имаду.

Ови се јадни људи радећи огулиште, па све забадава; они су као и њихови преци вазда сиромашни, а то ваљда отуда долази, што је и сâм Бог, опрости ми боже, то мјесто безбели [3]) проклео.

Ето видите дакле, господине, да у туђем малу хајра нема, па право свијет каже „отето, проклето!“

O vegetaciji kotara ljubuškog.

Priopćio **Franjo Fiala.**

Moje putovanje u junu god. 1890. na tri sedmice, kao i moj boravak u jesen god. 1889. i 1890. pruža mi povoda, da na temelju tadašnjih mojih opažanja dadem nacrt flore ljubuškog kotara, sjevero-zapadnog dijela Hercegovine.

Put me je vodio iz Mostara preko Jasenice, držeći se strmog penjanja preko Huma na visoravan Dônjeg Brotnja, pa preko Čitluka u Ljubuški. Odovlen sam krstario duž rijeke Trebižata do Čapljine, dalje po dalmatinskim pograničnim gorama, kod Crvenog grma, Hardomilja i Biače; činio sam izlete na slapove Kravice kod Studenaca, na visoravan od Megjugorja, i na kršan vijenac, što leži sjeverno od Ljubuškog. Na mom putu u sjeverni dio kotara slijedio sam toku Trebižata i Male Tihaljine sve do njihovog vrela, uspeo sam se za tijem do jezera Nuga i na visoravan od Drinovaca. Otolen prešao sam

---

[1]) Користи.
[2]) Благослова.
[3]) По свој прилици.

uzduž i poprijeko Polje do Sovića i dospio preko 796 *m.* visokog Nečajna na drugi stepen visoravni, u Posuško polje. Duž grebena 1036 *m.* visokog Radovana, hvatajući se klisure 1195 *m.* visoke Sniježnice, dospio sam preko krasa od Trebistova u Rakitno polje, koje pri morskoj visini od 900 *m.* čini treći stepen visoravni. Moj dvodnevni boravak ondje bio je namijenjen tome, da pogjem na 1404 *m.* visoki Štitar i da ispitam Rakitno polje, koje presijeca Jelica potok i bezbrojni močvarni vodeni jarkovi. Povratak sam odredio da bude preko mrtvog krasa od Suvih bunara, preko Gradaca, Ružića, Klobuka i Vitine u Ljubuški.

Spomenuto područje pokazuje postepeno uzdignutu, samo koritom Tihaline prosiječenu stupnjevinu, u kojem markirano odudaraju osobito one tri visoravni od Sovića — Drinovci 250 *m.*, Posušja 600 *m.* i Rakitna 900 *m.* Kao vrsta kamena prevlagjuje kredno vapno, gdje-gdje imade tercijarnih slojeva, koji se nahode dijelom na primarnim, dijelom na natopljenim tavanima. One su tri visoravni, kao i Ljubuško-Vrgoračko polje 80 *m.* ušljed krasa od pozne jeseni do početka proljeća dijelom poplavljeni; ponori, isprekidana vrela i rijeke ponirače, kao Tihaljina i Vitina, pokazuju krašni karakter zemlje.

U opće je ovaj kraj mršav u vrelima, jer bezbrojne žile krasa kao kakav kapilarni sistem usisavaju oborine i vode ih u podzemne goleme rezervoare, pa poslije s druge strane natapaju vodene žile, koje na podnožju zaravanaka izbijaju na vidjelo.

Biljni regioni.

Sredozemni region obuhvata od prilike polovicu područja; u vertikalnoj, mogla bi se visinska kota 300 *m.* kao megja smatrati. Ravnica od Ljubuškog, dolina Tihaljine-Trebižata, kao i susjedni brežuljni potezi čak do Sovičkog polja sjeverno, to je neosporno područje sredozemne flore, obilježeno vrstama, kao: Clematis viticella, Cl. flammula, Quercus Ilex, Pistacia, Terebinthus, Laurus nobilis, Paliurus australis, Punica Granatum, Rosa sempervirens, Vitex Agnus castus, Aegilops triaristata et ovata, Sorghum halepense, Juniperus Oxycedrus, Scolymus hispanicus, Anemone hortensis, Inula candida, Asphodeline lutea, Sternbergia lutea, Linum gallicum, Micromeria Juliana, Sideritis romana, Sideritis purpurea etc. etc.

Masline, smokve i šipci bogato rode u ovom području i prezime bez ičega u slobodi; duhan i vino, pšenica i ječam, kukuruza i sirak daju u kvalitetu i kvantitetu izvrsne žetve. U nizinama oko Capljine i Gabele gaje se najfinije vrste dinja (osobito jedna vrsta, što ju općenito zovu „pipuni“) i karpuza. Osim smokava, masline i šipka kultiviraju se još u sredozemnom regionu u velikoj množini: slatka trešnja, badem, tunja, celtis i dud.

Montani region pokazuje Ljubuški kotar u visočini izmegju 300 do 900 *m.*; ovaj je karakterističan ustupanjem sredozemnih vrsta i potiskivanjem njihovim predstavnicima baltičke i pontičke flore.

Najpregnantnije vidio sam ovaj prijelaz na putu od Sovičkog polja u Posušje. Oko samih Sovića 250 *m.* vigjevahu se u baščama još slabi šipci i smokve, na ogradama još raštrkani žbunovi Celtisa, Clematis Viticella i Paliurus aculeatus u dovoljnom broju individua; na uzlazu na 796 *m.* visok

Nečajan još sam sabirao Convolvulus cantabrica, Helianthemum fumana i Inula candida. Prema grebenu nestade potonjih žbunova paliurusa, isto i Rosa sempervivens. Zatvoreno drvlje Mauna-jasena bivaše postepeno potisnuto od mješovitog hrastovog drvlja, prvi šiprazi leskovine (Corylus avellana) i Rosa arvensis pokazivahu se u grmovima, te tako se poslije kratkog uzlaza izvršio prijelaz.

Posuško polje sa svijem pripada montanom regionu. Kao obilježje, koje najviše pada u oči, to su krasne livade, na kojima sam u junu u potpunom cvijetu zatekao Salvia verticillata, Salvia pratensis, Plumbago europæa, Ajuga genevensis, Leucanthemum vulgare, Orchis maculata i druge vrste. Visoravan proizvodi osobito ječam, raž i krtolu. Pir, kukuruza i duhan od nižeg kvaliteta sadi se samo mjestimice.

Podalpinski region, što sam ga opažao izmegju 600 i 1400 *m.*, obuhvata sjeverne završne gore posuške visoravni, Rakitno polje, kao i sjeverne završne gore kotara.

U tom obziru dobio sam najznatnija objašnenja na putu preko 1134 *m.* visokog Radovana; u visini od svojih 950 *m.* pojaviše se prve bukve, Juniperus communis pojavio se češće na pašnjacima; na šumskim livadama Trifolium ochroleucum, Veronica multifida, Succisa pratensis, Rhinanthus minor, Polygala major, Orchis globosa, Scorzonera rosea, Geranium sanguineum u potpunom razvitku. Na visini klanca Sniježnice, oko 1195 *m.* krživljave bukve, na golom, drobnom kamenu Paronychia imbricata, Androsace villosa, Ranunculus illyricus i montanus, Cerastium grandiflorum, Galium austriacum, Anthyllis Jacquini, Primula columnae, Edraeanthus serpyllifolius i dr.; u predalpinskoj šumi Lonicera alpigena, Lonicera nigra i coerulea, Sambucus racemosus, Thalictrum aquilegifolium, Valeriana montana, Actea spicata, Scolopendrium vulgare, Aspidium lonchitis itd.

Divan vidik pružahu 900 *m.* visoke livade visoravni od Rakitna, u čijoj mi šarenoj flori osobito padoše u oči Narcissus radiiflorus, Scilla pratensis Orobus albus, Orchis incarnata, Orchis coriophora, Orchis globosa, Verbascum phoeniceum i Plantago altissima. Na suvim kamenitim mjestima bjehu Ranunculus illyricus, Plantago carinata, Medicago prostrata i Bunium montanum kao zanimivi nalasci.

Od poljskih usjeva sije se raž, ječam, kukuruza, krtola i duhan od manje vrijednosti. Kukuruza i duvan se često izjalove, naprotiv je kosidba sijena veoma obilna po množini i po kvalitetu.

Po dojako rečenom mogla bi se u sjevero-zapadnoj Hercegovini jasno razlikovati tri regiona flore. Sredozemni od 0 do 300 *m.* morske visine, montani od 300 do 700 *m.* morske visine i podalpinski od 700—1400 *m.* Alpinskog regiona u strogom smislu nemaju planine Ljubuškog kotara, jer najviši vrh Štitar 1410 *m.* ne prelazi preko megje drveta; no ipak se kao ostrva utrpavaju udružene grupe pravih žitelja alpinskog regiona hercegovačkog visokog gorja. Spomenuo sam Paronychia imbricata i Androsace villosa već kod 1100 *m.* na Sniježnici i kod 1400 *m.* na Štitaru; izgleda da su to prilagodci lokalnoj podlogom uslovljenoj klimi useljenih alpinskih žitelja sa susjednih visokih gora, ponaosob sa debla Čvrstnice.

Ja sam na raznijem mjestima područja mjerio temperaturu vrela, koju sam sastavio u ovoj tabeli; možda ovi podatci nešto vrijede za presugjivanje klime.

Mjesto	Dan	Morska visina	Temperatura vazduha	Temperatura vode	Region
Vrelo potoka Studenice kod Studenaca	18. Juna	80 m.	19° R.	10° R.	Sredozeman
Vrelo na rijeci Tihaljini blizu slapova kod Klobuka . .	15. „	100 „	14·5° „	10° „	„
Vrelo Nemac u dolini Tihaljine	9. „	117 „	20° „	11·5° „	„
Vrelo Jakuba u Tihaljina dolini	9. „	125 „	20° „	11° „	„
Vrelo Nezdravica kod župnog doma u Tihaljini .	10. „	130 „	15° „	11° „	„
Vrelo rijeke Tihaljine . .	10. „	165 „	22° „	13·5° „	„
Vrelo Zmijenac kod Rakitna	14. „	900 „	13° „	6° „	Podalpin

Što se tiče formacija vegetacije i najvažnijih sastojaka iste, to ću samo da primjetim, da ću se povratiti na njihov sastav u specijalnom dijelu posla, gdje poregjujem vrste.

Što se pak tiče vegetacije sredozemnog regiona, to se pojavljuje samo formacija livada po dolini, lisnate šume i flora ugara i poljskih korova. U montanom regionu pristupa tome formacija planinskih livada, u podalpinskom ona bukava i predalpinskih livada. Za goli kraš, što se pruža od Rakitna južno do ivice Posuškog polja, mogli bismo čisto novu formaciju postaviti, koja u visočini od 1000 *m.* pruža svojstvenu sliku u mršavoj travi, pojedinim razlomljenim bukvama, šikarama od hrasta i jasena i u četomičnoj pojavi Asphodelus albus, Stipa pennata.

Ovdje ću sada pobrojati vrste, koje sam u tom području dijelom sabrao, dijelom samo opažao, a kod Phanerogama držao sam se poregjenja po Eichlerovu „Syllabusu".

Pteridophyta.

A. Equisetinae.

Equisetum maximum Lam. U močvarnim dolinama oko Ljubuškog, Sovića i Rakitna 80—900 *m.*

Equisetum silvaticum L. Na izvorima šuma na Sniježnici 1000 *m.*

B. Filices.

Adiantum Capillus Veneris L. Na mlinskim nasipima kod Humca, Studenaca, Kravice i na vrelu Tihaljine 80 *m.*

Polypodium vulgare L. Na Sniježnici i na Štitaru 1000—1400 m.

Pteris aquilina L. Na vrelu Tihaljine 150 *m*. Izmegju hrastove šikare oko Ljubuškog, Tihaljine, Sovića i Posušja.

Scolopendrium vulgare Sm. U kamenitim pukotinama Sniježnice 1000 *m*.

Athyrium filix femina Roth. U šumama na Radovanu, Štitaru i Sniježnici.

Asplenium viride Hudson. Vrhunac Sniježnice. Ravan Štitara. U kamenitim pukotinama raštrkano 1000—1400 *m*.

Asplenium trichomanes Hudson. U području rasprostranjeno.

Asplenium ruta muraria L. U cijelom području rasprostranjeno 80—1400 *m*.

Ceterach officinarum Willd. U području rasprostranjeno, najviše u sredozemnom regionu.

Phegopteris calcarea Fée. Na Gradu kod Ljubuškog, na liticama kod vrela Tihaljine, na Štitaru 80—1400 *m*.

Phegopteris polypodioides Fée. U bukovoj šumi na Sniježnici 1100 *m*.

Aspidium lonchitis Swartz. U pukotinama na ravni Štitara 1400 *m*.

Aspidium lobatum Swartz. Predalpinske šume na Štitaru, na Sniježnici.

Cystopteris fragilis Bernh. U pukotinama u svemu području.

Cystopteris alpina Desv. U podalpinskom regionu na Štitaru.

Phanerogamae. — Gymnospermae.

Juniperus communis L. U području samo na Radovanu, Sniježnici, oko Rakitna (Štitar) 600—1400 *m*.

Juniperus Oxycedrus L. Kod Ljubuškog, Studenca, Hardomilja, Biače, Klobuka i Čapljine. Kod Čapljine i Hardomilja zagragjene šume od prekrasnih starih dubova. Najljepše se pokazuju mješovite šume od Laurus nobilis i Juriperus oxycedrus, no ove leže već na dalmatinskom području kod Vrgorca.

Drvo ove vrste upotrebljuju seljaci i cijene za rezbarske radove i male duge.

Pinus nigra Arnold. U cijelom području mogoh opaziti samo jedno staro deblo na pašnjaku kod sela Megjugorje na 160 *m*. morske visine. Tamošnji seljaci pričahu mi, da je to potonji zaostatak bivše prije 100 godina šume na tom mjestu.

Рашка.

Црта од консула **Теодора Ипена.**

I.

Између Србије и Црне Горе, омеђашен на сјеверу Босном а на југу Албанијом и Македонијом, лежи узак, дугачак трак земље, којему се досад није придјевало опће употријебљено име — ни са географске нити са политичке стране. Назив „Стара Србија“, који се данас већином употребљава, није правилан, са разлога што ћу их ниже напоменути. Спрам овог

српског политичког назива „Стара Србија“ стоји турско политичко име „Косово“, које су Турци с тога одабрали, што је горе описано подручје ушљед битке на Косову постало турском провинцијом.

Међу тијем ово је подручје, прије него што наступише ови споменути називи, имало своје име, које се додуше вазда познавало, али је полако испало из обичаја, но оно је најзгоднији назив и заслужује да се опће прихвати: Рашка. Тако се називало ово подручје по вароши Раш, данашњем Новом Пазару, некадашњем средишту оне жупаније, оне малешне кнежевине, из које се доцније образовало велико царство цара Душана. Име Рашка је по томе хисторички назив, познат географима а очуван и у црквеном језику, у којем се спомиње „епархија расијска“. Од некадашње вароши Раш, само је поток што протиче кроз њу очувао име „Рашка“; од прилике четири сахата од Новог Пазара увире Рашка код српске пограничне вароши истог имена у Ибар.

Назив „Стара Србија“ био би, ако би се ограничио на горе омеђашено подручје, у толико правилан, у колико је овдје била излазна тачка старе српске државе, те би био идентичан с Рашком — првијем именом ове државе. Но што га с друге стране чини неприхватљивим, то је што се протеже на подручја, која географски и етнографски спадају у Албанију и Мацедонију, као срезови Пећ, Ђаковица, Призрен с једне стране а Скопље с друге; ови су срезови само неко вријеме кано освојене провинције спадали под српску државу, кад је ова била у свом потпуном цвијету.

Стручњак мора по томе неограничено задржати географски и етнографски основана имена Албанија и Мацедонија за подручја, која су се дојако под тијем разумијевала, а истинску Стару Србију означити њезиним легитимним именом Рашка.

Простор је Рашке са три стране омеђашен политичким границама: земаљским границама Босне, Црне Горе и Србије; према Албанији и Мацедонији имаде ове географске границе: са најисточнијег угла Црне Горе ниже Мокре-планине Жљеб и његов гребен, који чини водомеђу између Ибра и Дрина; за тијем савијутком према југу Ђевић- и Црнољева-планину, које чине западну ивицу Косова поља; даље гребен од источне полутине Шар-планине; за тијем прелазећи преко тјеснаца Лепенац између Љуботрна и Бугарске Црне Горе (Карадаг) гребен од ове потоње и најзад ону поворку, која потиче од Рујна — водомеђе између Вардара и Мораве —, што на брду св. Илије налази најјужнији гранични врх Србије.

Рашка обухвата ове политичке срезове (казе): Плевље (Таслица), Пријепоље, Колашин, Бјелопоље (Акова), Сјеница, Нова Варош, Берана, Рожај, Нови Пазар, Митровица, Дреница,

Вучитрн, Приштина, Гилан и дјеломице Прешево. Она чини један дио год. 1879. ново установљеног вилајета косовског, којему је главни град Скопље и који осим тога имаде албанашких и мацедонских срезова.

Рашка је у својему сјеверном дијелу са свијем брдовита земља и показује најзначајније височине на балканском полуострву; у свему узевши показује нагибање с југа на сјевер, а свеколико горје, што се повлачи овијем подручјем, може се свести на један чвор у јужном куту овога подручја т. ј. на масив, што га образују Жљеб и Ком и горје албанашких Алпа, што их међу собом веже. Између овога горја видимо исто толико ријека, да такођер из овога чвора теку у правцу од југа на сјевер, одговарајући опћем нагибању земље. Ово су главна погорја и ријеке:

1. Од Кома полазећи између Таре и Лима Бјелашница, Стожер-планина, Краљева гора, Љубична-планина. Од ове се гране разграњује:

а) између Лима и Чехотине Михајловић-, Бабиње- и Побјеник-планина;

б) између Чехотине и Вележнице Коријен-планина.

2. Од Мокре планине полазећи између Лима и Вапе (Увац) Смиљеница-, Крушевица- и Гиљева-планина са даљим ограncима: Јадовник- и Косарина-планине с једне стране и Златар-планина с друге стране, између којих тече Милошева к Лиму.

3. Од Жљеба полазећи Хајла-, Јарут- и Штавица-планина с ограncима: Сува гора између Вапе и Рашке и Рогозна-планина између Рашке и Ибра.

4. Најзад погорје, што се под разнијем именима од Жљеба потеже као поворка уз десну обалу Ибра до Митровице и дијели Рашку од албанашког среза Пећи.

Јужни мањи дио Рашке показује много простију формацију; састоји се од висоравни Косова поља и од спуштања височина, које са свијех страна затварају ово поље и на чијем гребену леже међе од Рашке. То су на западу планинске косе Ђевић и Црнољева, које дијеле Косово поље од албанашке долине Дрина, од Метоје; на југу источна половина Шардага и Карадага, који дијеле Косово поље од мацедонске равнице; на истоку српске пограничне планине Пољак и Копаоник. И овај се дио Рашке претежно нагиње од југа на сјевер, јер његова главна ријека Ситница тече у том правцу; само је у његовом јужном дијелу друкчије, јер ту тече Лепенац са сјевера на југ, а Морава од запада на исток.

II.

За Римљане бјеше Рашка само пролазна земља. Главно наслониште за њихово господство у овом дијелу балканског по-

луострова бјеше Naissus-Ниш; зарад свезе њихових пристаништа на далматинској и илирској обали са Нишем подржаваху Римљани друмове, који дијелом иђаху преко Рашке. Сјеверни дио Рашке припадао је провинцији Илирика (Illyricum) а јужни Дарданији (Dardania); но односај зависности од чести келтичког, од чести илирско-албанашког житељства наспрам владајуће силе, биће да је био доста лабав, те се потоња само на то ограничавала, да држи своје војничке друмове и станице. Од овијех друмова спадају два од чести у унутрашњост Рашке. Прво друм, који се од обале код Нароне потезао уз долину Неретве према Сарајеву а отолен према југо-истоку. Његова прва станица бјеше код данашње вароши Плевље (Таслице). Од прилике један сахат западно од данашње вароши на лијевој обали потока Вележнице, тек неколико стотина корака изнад његовог увора у Чехотину, имају трошни остаци једне веће насеобине; са свијем су порушени и земљом затрпани, те би требало доста посла, док би се саставио план ове насеобине; познају се само трагови од 2—3 куће, остало су само трошне парцеле шикаром зарасле; од обичних римских плоснатих цигаља имаде доста. Много тесано камење, украшено дијелом натписима, дијелом простим скулптурама, развучено је одовле, а има га узиданог у пљевальским џамијама и нарочито у православној цркви св. Илије близу Плеваља; код ове имаде и неколико надгробних каменова с натписима и малих гробних споменика. За ову насеобину нашао је Момсен име Sapua, а Хернес име Stanecli.

Даљи правац овога друма до Новог Пазара није углављен; еда ли је ишао уз данашњу комуникацију преко Пријепоља и Сјенице, против чега би свједочило то, што на тој пруги нијесу досад нађени никакви римски заостаци; или је можда ишао у овом правцу: од прилике три сахата од Пријепоља уз Лим код мјеста Брдарева имају заостаци од камените ћуприје преко Лима; у околици Бјелопоља имаде многобројних рушевина, но ове додуше нијесу досад испитане, те се не зна, да ли спадају у римско доба или у српско. Особито су занимљиви грађевински заостаци код села Корита у Бихору; друм је дакле могао да води и преко Брдарева у Корито, а отолен кроз Пештер преко старог мјеста Сопочани у Нови Пазар.

Нови Пазар био је свакојако опет римска станица; за њу су нашли име Asinoe. Мали сахат од вароши низ поток Рашку на ниже имаде снажно, око 30° вруће сумпоровито врело, које се сакупља у корито, што још из римског доба потиче; овај октогонални каменити басен надсвођен је пространим кубетом, у којем је неколико пањега; одмах у близини је друга грађа на кубе — но сад је рушевина; народ назива ово купалиште просто „бања“.

На противној лијевој обали Рашке имаде српско-православна црква св. Петра (Петрова црква); могуће је да је то некада био

какав римски храм. То је правокутно, масивно здање, али у садашњем модерном преображају цркве не може посматрач летимично да јој разабере детаље. Осим ова два споменика из римског времена веле да се около Новог Пазара нашло још много рушевина и камења.

Од Новог Пазара водио је друм преко Митровице к станици Vicianum на Косову пољу, а то је данашње село Чаглавица, сахат јужно од Приштине; и овдје се налазе рушевине и камење с натписима, од којих су неколики употријебљени при зидању манастирске цркве Грачанице. И у Вицианум (Косово поље) стизала је римска теста, која је од илирског поморског мјеста Lissus, данас Алезија, водила у унутрашњост полуострова, у Naissus-Ниш. Течај овога друма кроз Албанију остао је дојако непознат, али је допуштена хипотеза, да ће се у свему подударати с данашњим коњским путем од Ђаковице према Скадру; из Метоја-равнице бијелога Дрина, од Ђаковице или Призрена, водио је за тијем друм на Косово поље.

До знамените важности и до највећег цвијета доспјела је Рашка у средњем вијеку, у 12., 13. и 14. столећу. У њој је био стожер и изходиште средњовјековне српске државе Немањића, те има многобројних успомена и споменика из онога времена. Прва пријестоница великих жупана Рашке, из дома Немањића, бјеше Раш — данашњи Нови Пазар; доцнији краљеви из овог дома пренијеше своју пријестоницу у Приштину, очевидно с тога, што је то боље годило правцу, у којему су тежили да рашире своје господство. Најзад је цар Стефан Душан, који је проширио границе српској држави далеко у Албанију и Мацедонију, изабрао за своју пријестоницу Призрен и Скопље. Доцније постаде то Приштина, а најпослије Крушевац и Смедерево у Србији. Да ли у данашњој тврђави Новог Пазара, која лежи у сред вароши, имаде остатака српске владалачке пријестонице, то није утврђено; с поља изгледа тврђава са свијем модерно, а и грађевине изнутра биће да су од новијег времена. Од пријестонице у Приштини веле да су још прије неколико година били бедеми и мањи остаци; но при градњи данашњег конака за мутесарифа, који стоји на овом хисторичком мјесту, нестало је и тога.

У другијем рушевинама и дворовима, кано свједоцима некадашње хисторије и цвјетања Рашке, није оскудица. Народ их обично назива „Јерина“ и прича, да их је понајвише градила нека српска кнегиња, која се испред турске навале постепено повлачила с Косова, да одбрани од непријатеља сваки педаљ своје државе. Град Звечан код Митровице познат је као привремена пријестоница српских владара. Сахат источно од Пријепоља на путу, што од овог мјеста води у Сјеницу, на једном одвојеном, из долине потока Милошева узвишеном, стјеновитом

чуњу, уздиже се порушен али још чврст град, који је некад затварао ову долину и комуникацију кроз њу; сад се зове на турски Хисарџик — мали градић. Два сахата ниже Лима од Пријепоља, тик уз лијеву обалу код села Ђурова, стоји безимена рушевина једног града, који је некад владао овом ријечном долином; назива се апелативом Јерина или Градина. Код села Козица, — шест сахати југо-источно од Плеваља, на Стожер-планини, стоји такођер безимена рушевина града — Јерина.

Послије пропасти државе Немањића, а по смрти цара Стефана Душана доспио је сјеверни дио Рашке под босанске, а доцније под херцеговачке владаре; на ту епоху опомиње градска рушевина Кукањ, која два сахата од Плеваља, ниже Чехотине лежи на једној литици, која се око 100 *м.* стрмо спушта доље у ријеку. Сељаци у околици означују ову рушевину као некадашње сједиште „херцега Стјепана".

Но још су више значајни духовни споменици из цвјетног доба Рашке. Манастир св. Тројица у Плевљу, то је творевина Немањића; у њему се чува као света реликвија владичанска патарица св. Саве. Кад су Турци тијело овога свеца однијели из Милошева у Биоград, један се побожан човјек помоћу мита дочепао палице, која је уз тијело била, да барем то сачува земљи. Цркву св. арханђела Михајла у Поблачи, пет сахати сјеверно од Плеваља, подигао је један рођак Немањића по женској крви. Манастир Бању код Прибоја подигао је велики краљ Урош I., а манастир Милошево код Пријепоља краљ Владислав. Рушевина манастира Ђурђеви Ступови близу Новог Пазара употребљује се сада као фортица. Најпослије на Косову пољу, један сахат од Приштине, имаде манастир Грачаница, задужбина краља Милутина, и то је најљепша и најбоље очувана црквена грађевина у Рашкој. Даље су разорени манастири Арханђел, Дороњ, Бличкова и Соколац у Колашину.

Доласком Османлија год. 1459.—1463. отпочиње за Рашку опет вишевјековна перијода безначајности и заборава. Рашка је сачињавала два санџака: новопазарски и косовски. Неколики пак рашки срезови, они од Бјелопоља, Беране, Рожаја, припадали су до год. 1852. вилајету Скадарском. С почетка овога стољећа, кад је моћ феудалних господара у покрајинама стигла до врхунца, сувише их дотле занијела, да се дигну противу падишаха; тада су у санџаку косовском Махмуд-паша Бегола из Пећа, а у санџаку ново-пазарском Ејуб-паша Ферхатбеговић, били вође и господари у овијем покрајинама, и они су опет независнијем духом задахнули ове земље.

III.

О становништву Рашке нема поузданих, тачних података. Имамо само апроксимативних бројева процјене, који су добивени

на темељу не увијек поузданих навода. По њима имаде Рашка, а то је данашњи санџак Таслиџа, Јени-Пазар и Приштина са срезовима Берана и Трговиште (Рожај) 296.805 душа цјелокупног житељства. Што се тиче етнографске подјеле овог становништва, ту се, као и код географске оцјене земље, мора одвојити сјеверна Рашка од јужне.

У сјеверном је дијелу становништво, изузевши мален дио, хомогеног славенског, специјално босанског племена. У срезовима Плевље, Пријепоље, Колашин, Бјелопоље, Беране, Нова Варош живи искључиво босанско племе, а у Сјеници, Новом Пазару, Митровици и Рожају већим дијелом. У ова потоња четири среза налазе се албанашки народски елементи. Албанаси имају наиме веома јаку експанзивну снагу у себи, те су тако племена источне Албаније прекорачила границе својега подручја према Рашкој на истоку и сјеверу. Најјаче се појављује албанашки елеменат у срезу Рожају, а ту нарочито у долини Ибра; с овом ријеком је доспио и у срез митровички. У самој вароши Митровици живе многобројни Албанаси. Уз Рожај се прикључује на сјеверу подручје Пештер, које припада дијелом срезу сјеничком, дијелом срезу ново-пазарском; и ту живе Албанаси. Ови Албанаси, у свему око 30.000 на броју, биће да су привучени из материнске земље у она пребивалишта, која су опустјела ушљед велике сеобе српско-хришћанског становништва у годинама 1690. и 1737.; као клин задиру дубоко према сјеверу у Рашку, ограничени су западно чисто словенским срезовима Берана и Бјелопоље, источно славенским елементима Митровице, Новог Пазара и Сјенице, а само су на темељу у свези с подручјем Пећа. Из ове свезе с материнском земљом црпјели су и снагу, да своју народност чисто очувају. И ако нијесу племенски остали у заједници, ипак су сви очували знаке и свезу са својим фисом (племеном). Ови Албанаси спадају у племе Клименти (материнско је племе у горама око Скадра и у кориту Гусиња), Кучи (материнско племе, које је сада у Црној Гори, потиче управо из брда западно од Пећа и од тамошњег племена Бериша), Краснићи и Гаши (оба племена код Ђаковице), Шаља (материнско племе је у вилајету скадарском, но има много припадника око Ђаковице), а појединце и у племе Хоти и Тријепши (обадва племена око Скадра). Осим овдје споменутих предјела нема сјеверна Рашка албанашких становника. Албанаси у варошима Новом Пазару и Берани, то су људи из Пећа и Ђаковице, који се само ради трговине ондје баве, а нијесу стално настањени.

Сви су ови Албанаси мухамедовске вјере, и ако им је материнско племе (фис) католичко, као Клименти, Шаље, Хоти, Тријепши и од чести Бериши. Већи дио од њих говори босански, јер живе помијешано с мухамедовцима босанског племена, а по

селима настањени хришћани су кроз и кроз славенског племена. Међу собом зборе само албанашки, очували су и своје старинске обичаје, сувише су неке увели код својих земљака босанског племена.

Како је мало прије споменуто, с овијем изузетком је становништво у сјеверној Рашкој чисто босанског племена; што се Босанци ипак називају Арнаутима и њихово подручје Арнаутлуком, то је нетачан народан назив, који потиче отуд, што Босанцима многе појединости рашког становништва, било у одијелу било у обичајима, изгледају арнаутски, а одиста су и позајмљене од ових њихових сусједа; но то су поједини споредни детаљи, који од рашког Босанца никако не могу начинити Арнаута. Сувише становништво Рашке у опште и на по се варошко не разликује се ни у чему од оног у Херцеговини. Имају исту ношњу, исто нарјечије, исте обичаје и мишљење.

Једну индивидуалност, која се са неких особености разликује од осталог становништва, па с тога заслужује у неколико да се разјасни, чини оно босанско племе, које пребива у срезу Колашина. То је срез између црногорске границе од Мишког језера до Мојковца и средњег течаја Таре с једне и средњег течаја Лима с друге стране, који обухвата дијелове срезова Пљевља и Бјелопоља и срез Дôњи Колашин. Подручје горњег течаја Таре до Мојковца спада географски такођер Колашину и назива се Горњи Колашин; политички је од год. 1878. ушљед одступања Црној Гори отцијепљен; у Горњем Колашину лежи истоимена варош на Тари; из овог црногорског Колашина су се мухамедовци иселили од чести за вријеме привремене окупације год. 1859. а са свијем послије год. 1878. Српски географи, а по њима и карте, означују додуше и на горњем Ибру један срез Стари Колашин; но колико је основан овај назив и да ли га знаде и употребљава урођено становништво, то се није могло докучити. Индивидуалност колашинског племена показује се у свом карактеру и начину мишљења, у обичајима, најпослије у ношњи и другим спољашњостима.

Колашинци су од свијех Босанаца остали најдивље племе. У својим потребама су изванредно ограничени, те им је сточарство и пољодјелство довољно за живот. Индустрија или трговина, која у другијем дијеловима Босне стоји понекад на високом степену, то је за њих са свијем непозната ствар, они такве производе набављају за се у пазарима најближих вароши Пљевља и Бјелопоља. Напротив особито милују занат пљачке, чим увардају за то згодну прилику.

Колашинци су фанатични мухамедовци, но изгледа да њихова побожност нема дубљег темеља; многи у млађим годинама радо пију ракију, сувише домаћу шљиву пију преко мјере. Често бива, да се колашински мухамедовац ожени хришћанком

и не тражећи од ње, да се потурчи. Тако је и постала она ријеч: „Отац ми клања, мајка ми се крсти, а ја се каменим". Ако понекад који од њих и изгледа, да је поштен и вјеран, у опште им човјек не може много вјеровати, јер их грабежљивост често наводи на подмуклост и вјероломство. Ово им пребацују сами Албанаси, који високо цијене бесу — задану вјеру —, па веле: да Колашинци немају бесе.

Колашинци су веома осветљиви; вазда ће осветити осјетљиву погрду или нанесену им неправду, али не бирају отворена мејдана, већ волију да се иза бусије спреме на освету. Прописе и обичаје крвне освете по обичајном праву, са свијем су преузели од Албанаса.

Цијело племе Колашинаца дијели се у већи број родова, као што је у албанашких племена (фис) у Црној Гори и у јужној Херцеговини. Најпознатији су родови: Мицановићи, Ђурђевићи, Храповићи, Штроке, Краљићи, Мушовићи, Мартиновићи, Мекићи, Куфре, Тутићи, Љуце итд.

У осталом начину живота не разликују се Колашинци даље од мухамедовских Херцеговаца или од самих Црногораца. Говоре истим нарјечијем, само се — као што су у свему суровији и дивљи — из њихових уста чује суровије, са јачим нагласком. У ношњи им је карактеристична тијесна, кратка, спријед отворена кабаница, с кукуљицом од бијело-сивог сукна, што им жене праве, и округла, тијесно натакнута бијела сукнена капа на глави.

Свега ће бити око 25.000 Колашинаца на броју.

У јужној Рашкој су етнографски одношаји битно друкчији. Од пропасти старе српске државе била је Рашка циљ експанзивним тежњама албанашког становништва Источне Албаније, а нарочито је јака сеоба хришћанских Срба у год. 1690. и 1737. привукла многе албанашке насељенике. Од онога времена датирају албанашке насеобине у источном дијелу Косова поља и у срезовима Врања, Лесковац, Ниш, Прокупље и Куршумлија. Одступањем овијех срезова Србији год. 1878. принуђено је њихово албанашко становништво на исељавање; главна маса се ретроградно вратила онамо одакле је и дошла, па се населила у Рашкој, и тако умножила тамошњи албанашки елеменат.

Може се рачунати, да у јужној Рашкој преко половице становништва, око 60.000 душа, припадају албанашком племену. Од западних срезова, који се наслањају на источну Албанију, у Дреници и Качанику је скоро искључиво албанашко становништво. Албанаси из ових крајева познати су осим тога као прилично немиран свијет. Од источних срезова су Вучитрн, Приштина и Гилан за половицу насељени Албанасима. Албанашки елеменат све више напредује, јер из источне Албаније све више народа придолази, а даље и мухамедовци неалба-

нашког племена све се више асимилирају у Албанасе. Често се чује на пазару у Приштини, гдје хришћанска сељакиња с дућанџијом говори албанашки, премда већином хришћани представљају славенски дио становништва јужне Рашке.

Вјерозаконске разлике играју на балканском полуострву изузевши у Албанаса већу улогу него ли народносне; тако је и раздиоба становништва Рашке по вјероисповијести важан моменат за ситуацију ове провинције. Прије су спадали у њу само чисто хришћански крајеви, који су порти вазда проузрочили заплете; ови су као Пива, Језеро и Шарани у год. 1878. одступљени Црној Гори, но на црногорској међи остадоше још под турским господарством сеоска подручја Ограђеница, Бобово, Пренчани, као и племенско подручје Дôњи Васојевићи, које формира срез берански, а у којима искључиво живе Срби хришћани. У срезовима Плевље и Пријепоље веома је јак хришћански елеменат, у потоњем је претежан, па и овдје живе искључиво хришћани на великом сеоском подручју Бабиње, које обухвата раван краса на лијевој страни Лима ниже Пријепоља. Срез Нова Варош на граници Србије имаде претежно хришћанско становништво Ово је такођер снажно и у срезу Новог Пазара, као што је претежно и у сеоском подручју Дежево на српској граници. У осталијем срезовима претеже мухамедовско становништво.

У свему су мухамедовци у Рашкој у већини. Цијене се на 174.000 мухамедоваца према 122.000 хришћана. Прије год. 1878. био је размјер неповољан за мухамедовце; од тога времена су се знатно помножали ушљед повратка мухамедовских Албанаса из срезова што су Србији одступљени, и ушљед насеобине многих мухамедовских ускока — т. зв. мухаџира — са земљишта што је Црној Гори одступљено, дочим су хришћанске породице — и ако не многобројно — прешле из Рашке у Црну Гору и Србију.

Хришћани су са врло малим изузетком православне вјере; у варошима има понегдје досељених католичких Албанаса, који зарађују себи ужитак од чести као кујунџије сребра, од чести као бакали. Домаћег католичког житељства имаде само у срезу Гилан, у селима Јањево, Андровце, Попас, која чине парохију Јањево, и у селима Летница, Стубла, Вернаво Коло, Вернеса, Бинац, која чине парохију Црну гору са парохијским мјестом Летницом. Сви ови католици говоре српски, а по броју биће их 3000 душа. Осим тога имаде у области обје парохије Јањево и Црна гора многобројно крипто-католика, које народ назива Ларамани; то су породице, које јавно исповиједају ислам, носе мухамедовско име и држе исте обичаје, али ови славе барем Ускрс и Божић по католичком обреду, а кад могу онда и друге празнике. У обадвије парохије биће их свега око 1500 душа.

Јевреји (Шпањоли) настањени су само у Новом Пазару.

IV.

По свом хисторичком развитку имаде Рашка само двије знатне вароши: у сјеверном дијелу Нови Пазар, у јужном Приштину. Нови Пазар лежи у котлини, коју чини проширена долина потока Рашке, и у којој прима Рашка поток Јошаницу, а у овај се опет сливају воде са сјеверног обронка Рогозно-планине. Варош лежи већим дијелом на лијевој обали Рашке, а мањи дио на десној у оном, гдје увире Јошаница. Висови око вароши утврђени су старим, привременим утврдама, али су ове ипак могле да сузбију нападаје Срба под Кара-Ђорђем, а по други пут у јулу год. 1876. под пуковником Чолак Антићем. Кад се долази из Сјенице у долину Рашке, а нарочито кад се од Митровице спушта низ обронке Рогозно-планине, онда Нови Пазар са својим знатним раширењем и добро грађеним кућама чини утисак знамените вароши; широка гробља на крају вароши свједоче такођер, да је била стара, напучена варош, но она је пуно изгубила од свог некадашњег значаја. Крајем шездесетих година престала је да буде административно средиште сјеверне Рашке, јер су се власти санџака премјестиле у стратегично важнију Сјеницу, а смањила се и некад знаменита трговина и промет у Новом Пазару.

У сред вароши на десној обали Рашке стоји цитадела, утврђена бастионима, а грађена је у свом садашњем облику у год. 1103., по турском рачуну (год. 1692.). Од многих џамија ваља споменути ону Муслих-еддин ефендије, првог мујезина султана Мехмеда Фатије, Гази Синан-бегову џамију, Гази Иса-бегову и Ејуб-пашину џамију. Некадашњи сарај Ејуб-паше, бившег феудалног властелина од Новог Пазара, веома пространа грађевина с многим авлијама, опао је.

Хришћанска општина имаде у вароши нову, лијепу цркву, која је руским даровима богато украшена. Неколико минута изван вароши на једном вису с лијеве стране Рашке, стоји пространа модерна касарна.

Приштина лежи на источној ивици Косова Поља на обронцима брежуљавог вијенца, што се спушта са српског међашног горја; пресијеца ју незнатан поток — Приштинска ријека, која $1^1/_2$ сахата даље увире у Ситницу. Варош је прилично пространа, но у њој су махом незнатне, рђаве куће, те ни близу не изазива онај добри, имућни поглед као Нови Пазар. У год. 1878.—1888., докле је била сједиште вилајетске управе Косова, почела је да се развија; но одкако је влада прешла у Скопље (Искиб), постала је опет незнатна варош као и прије. Од знатнијих здања ваља споменути владино здање, које стоји на мјесту некадашње резиденције Немањића, и џамије султана Мехмеда Фатије, султана Мурата II. и Јашар-пашину џамију,

све лијепе грађевине на кубе; даље изван вароши велику касарну и један парни млин. Пазар је незнатан и само у пазарне дане занимљив, пошто тада показује шарену мјешавину српско-хришћанских сељака, Албанаса разнијех племена, Черкеса, који су насељени у неколико села Косова поља, Херцеговаца из црногорско посталог Никшића, који су се такођер населили на Косову пољу.

Подруг сахата од вароши Приштине простире се бојно косовско поље од год. 1389. на лијевој обали ријеке Лаба; то је са свијем равна, сахат широка пољана; на јужној ивици стоји џамија за спомен са саркофагом султана Мурата. То је само кенотаф, у којему се чува срце и утроба султанова, јер му се балзамисано тијело пренијело у Брусу. По сахата од ове гробнице према Приштини стоји друга, простија гробница бајрактара султана Мурата, Гази Местан-бега.

Док су у римско доба друмови, који прекрштаваху Рашку, водили од далматинске и илирске обале у Мезију, а они из српскога доба такођер из српског Приморја и Зете у данашњу Србију, постала је Рашка под турском владавином важна савезна тачка између Румелије и Босне. Значај ове свезе показао се у томе, што је — чим је Турска прегла да гради жељезнице, прво пројектирана линија била она од Добрлина—Бањалука—Сарајево—Митровица—Солун. Од ове је изграђена само дјеломична пруга Добрлин—Бањалука и Солун—Митровица. Садашња пруга улази у Рашку од Скопља кроз теготан кланац од Качаника па прелази његов јужни дио — Косово поље — у пруги од 83 *км.* са станицама: Верисовић, Липљан, Приштина (варош је сахат далеко од станице), Вучитрн, Митровица. Од Митровице требала је да иде долином Ибра до Рожаја, да пређе водомеђу између Ибра и Лима, па да од Берана дуж тока Лима код Вишеграда униђе у Босну. Ову пројектовану пругу надокнађује сада пут Митровица—Нови Пазар—Сјеница—Пријепоље—Пљевље. Но крај све велике важности ова комуникација није грађена као друм, кола могу тешко возити, а између Сјенице и Пријепоља никако. Размак од границе према Босни код Светлоборја до Митровице чини четири дана пута, око 200 *км.* Од ове главне прометне жиле Рашке воде путање у горе споменуте околне вароши са мјестима: Бјелопоље, Рожај, Беране на црногорској међи, и са пограничним станицама према Србији: Нова Варош, Јавор и Рашка.

Bišće-polje kod Mostara.

Arheološka študija rudarskog satnika V. Radimskog.

Najveća ravnica, kojom protječe Neretva u Hercegovini, polje je kod Mostara, koje sa sjevera zatvara veličajni jablanički, a s juga žitomislički klanac; po prilici na sredini ukupne mu dužine,

koja iznosi oko 25 *km.*, stješnjava ga gora Hum, koja se je ovdje primakla podveleškoj kosi. U taj tjesnac zaklonio se Mostar, sadašnji glavni grad Hercegovine.

Onaj dio te ravnice, koji se prostire sjeverno od Mostara, zove se Bijelo-polje, a onaj dio, koji je Mostaru s juga, zove se Bišće-polje.

Moje rudarsko-geološke študije nekoliko me puta dovedoše u Bišće-polje, pa bi mi takim prilikama pomni motrilac onih krajeva, inžinir Hugo Jedlička u Mostaru svratio pažnju na mnoge starovjeke predmete u rečenoj ravnici.

Promotrivši i pretraživši je potanje, uvjerih se, da je Bišće-polje klasičko zemljište, gdje su različite kulture, koje su ovdje slijedile jedna iza druge, kako prehistorička i rimska, tako i sredovjeka i turska ostavile mnoge zanimljive ostanke, koje, u koliko su mi do sada poznati, ovdje hoću da opišem.

Za bolji prijegled neka služi nacrt *slika 1.*, na kome smo upotrijebili ove znakove:

Za prehistoričke nasute gragjevine.

Podori od zgrada i ostanci zidova.

Podori od gradova.

Podori od crkava.

Gragja, tesano kamenje, opeka, komadi klaka i sl.

Površine, po kojima su razasute razvaline i gragjevni materijal.

Architekturni komadi, kamenje s relijefima.

Kamenje s natpisima.

Mostovi.

Gromile.

Ravni grobovi.

Sredovjeki grobovi.

Novci (Monete).

---- Putovi.

Uz to se primjećuje, da su crveno označeni objekti rimski.

Bišće-polje sačinjava nepravilan trokut, kome u sjevernom uglu leži današnji glavni grad Hercegovine, Mostar, dok je u jugoistočnom kutu varošica Blagaj, u srednjem vijeku glavni grad pokrajine

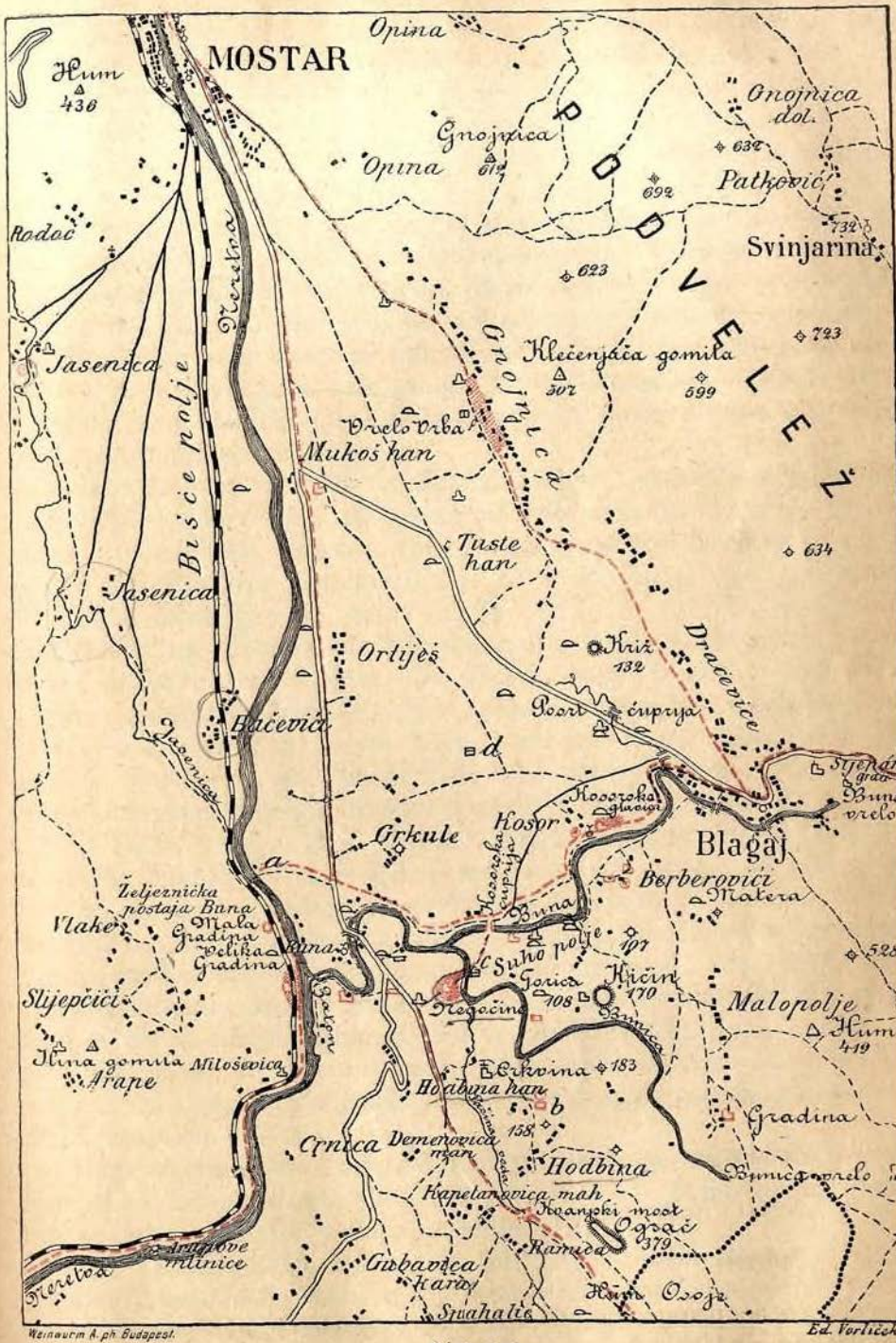
MOSTAR
Opina
Hum
436
Gnojnica dol.
Gnojnica
Opina
632
692
Pathovići
Svinjarina
Rodač
623
723
Klečenjača gomila
599
Jasenica
Bišće polje
Vrelina
Gnojnica
Vrelo Vrba
Mukoš han
Taste han
634
Križ
132
Dračevice
Orliješ
Hačevići
Jasenica
Poori
Čuprija
Kosorska glavica
Kosor
Grkule
Blagaj
Buna vrelo
Berberovići
Malera
Željeznička postaja Buna
Vlake
Mala Gradina
Velika Gradina
Buna
Suho polje
197
Gorica
708
Kičin
170
528
Slijepčići
Batgaj
Regočine
Malopolje
Hum
419
Hum gomila
Miloševica
Arape
Crkvina
183
Hodbina han
Gradina
Crnica
Demenovića mezari
158
Hodbina
Buna vrelo
Kapelanovića mah
Kranjski most
Ograč
379
Ramića
Gubavica
Karin
Hum
Ozoje
Srnahalić
Vrelo
Arapove mlinice
Weinwurm A. ph. Budapest.
Ed. Vorlíček
1/75.000
1000 m 500 0 1 2 3 4 5 6 Km.

Slika 1.

humske, a u jugo-zapadnom kutu ljetnik Rizvanbegovića, Buna. Blizu ovog zadnjeg mjesta bila je nekoć oveća rimska naseobina.

Ravnicom potječe blizu zapadnog joj kraja Neretva, koja s desne obale prima potok Jasenicu, a s lijeve Bunu. Buna još ima pritoke Bunicu i Pašinu-vodu.

Ravnica je po tome prilično navodnjena, pa ako izuzmeš počešću buru, ima blago podnebje, te je za to već i prvašnjih vremena zgodna bila za naseljavanje.

Ako se od Mostara na desnoj obali Neretve obrnemo k jugu, vidjećemo kod Jasenice, megju željeznicom i rijekom, po ravnici razasute gromile različite veličine. Nije doduše još pravo utvrgjena starost tih gromila, ali biće, da potječu iz prehistoričkog doba.

U okolici sela Jasenice nahodi se i rimskih novaca, a na zemljištu Ciberina-njiva ima ondje 16 staro-bosanskih (sredovjekih) nadgrobnih spomenika, djelomice ukrašenih južno-slovjenskim znakom, polumjesecom i zvijezdom.

Dalje k jugu, u tački (a) na karti, ispod ušća Jasenice u Neretvu i po prilici 600 *m.* na sjever od želježničke štacije Bune mogu se razabrati tragovi starog mosta preko Neretve, koji je mogao biti dug oko 100 *m.* Bio je to drven most, na poprečnim balvanima sastavljen od četiri dijela; od ovih su tri srednja bila ustubočena na liticama od konglomerata, koje su se ondje poput ostrva izdizale nad vodom. Na lijevoj obali Neretve, kao i na liticama sasvim se jasno razabire, gdje su mostu bile usagjene noge.

Vide se naime u pravoj liniji u veoma tvrdoj litici iskopane, po 3 *m.* duge, 50 *cm.* široke i 50 *cm.* duboke jame. Najveća je širina strugama izmegju mostovih nogu iznosila gotovo 30 *m.*

O tome, kada je taj dosada sasvim nepoznati most gragjen, ne da se dakako ništa izvjesno reći, a moglo bi se reći, da je to bilo za vrijeme rimskog gospodovanja u ovim krajevima. Toliko svakojako stoji, da je u okolišu Bune preko Neretve prelazila rimska cesta, bilo to sada po mostu ili na skeli. Zna se nadalje, da su Rimljani, gradeći mostove, veoma široke struge izmegju pojedinih stupova umjeli premostiti drvenom konštrukcijom, kao n. pr. pri glasovitom Trajanovom mostu preko Dunava kod Turn-Severina i ispod Željeznih vrata, gdje duljina mosta od noge do noge iznosi po 36 *m.*

Iznad željezničke štacije Bune uzdiže se na desnoj obali rijeke brdo, Velika-gradina, do kojih 200 *m.* nad dolinom, a na glavici mu se iz daleka vidi golema gromila.

Po prilici u istoj visini toga brda vidi se pri ulazu u klanac Neretve spram ušća Bune u Neretvu Mala-gradina, prehistorički nasap, kome tlocrt pokazuje *slika 2.* Zaravanak Male-gradine na istoku, jugu i zapadu strmo je osječen, a samo sa sjevera lak mu je pristup. Ali na toj strani nalazimo i tri, donekle deformirane gromile *a, b* i *c,* uz koje teče od kamenja nasut meteriz *e.* Na 8 *m.*

daljine od toga meteriza ima drugi, od sitnog kamenja nasut spoljašnji meteriz *d*, a na istoku zaravanka ima u *f* nešto na suho gragjena zida.

Izmegju gromile *a* i platna *e* ima klakom i pržinom oblijepljen bedem *g h* i *k*, debeo 1 do 2 *m*., koji, većinom samo u temeljima očuvan, ipak mjestimice proviruje iz zemlje. Jednaki se dijelovi zida vigjaju u *l-m* i *n-o*.

Pržini su u tim zidovima svuda primiješani komadići stucane opeke, pa pošto i u unutrašnjosti te gradine svuda ima komada

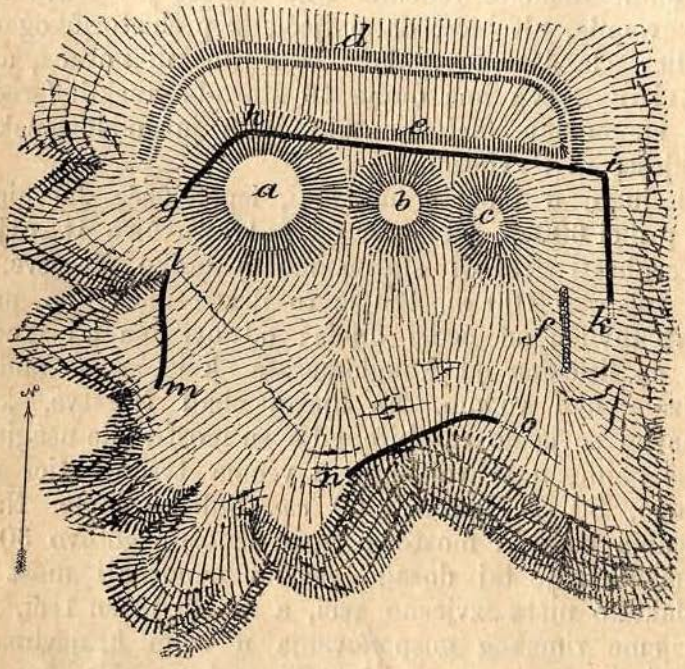

Slika 2.

od tipskog za rimsko doba žmurnjaka (Falzdachziegel) i žljebnjaka, ne može biti sumnje, da su ovdje Rimljani na razvalinama prehistoričke nasute gradine podigli svoju utvrdu.

Kakvu je svrhu nekoć imala prehistorička nasuta gradina na Maloj-gradini, ne bih za sada stalno umio reći, pošto nijesam imao ni vremena ni prilike, da ondje pokušam prekopavati, ali se čini, da je to bila utvrda, kao što je to kasnija rimska gragjevina bez sumnje bila.

Južno ispod Gradine posute su njive duž željeznice u duljini od pô kilometra utarcima od rimske opeke, naročito od žmurnjaka, te po tome mora da je ovdje uz desnu obalu rijeke bila rimska naseobina kao suburbium (podgragje) Male-gradine.

Ali i uz lijevu obalu Neretve utvrdili su Rimljani ulaz u klanac; jer se navrh brda u kutu, što ga tvore lijeve obale Neretve

i Bune na sastavcima, nahode ostanci zidova s tipskim rimskim klakom i s razlupanim crijepom.

Ako se sada željeznicom vratimo u Mostar, pa otuda pogjemo cestom prama Buni i Stócu uz lijevu obalu Neretve, onda ćemo kod Han-Mukoša doći do jedne kose humki, koja je situirana u

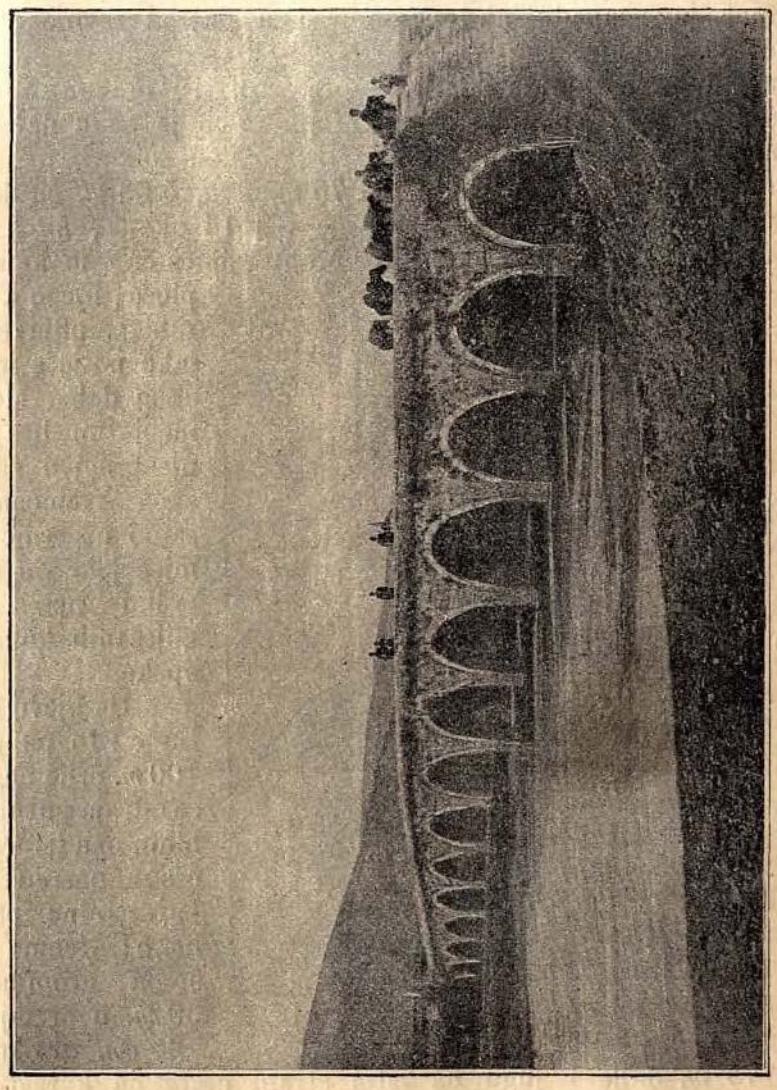

Slika 3.

kutu, gdje se dijeli cesta u Bunu i Blagaj, i gdje se iz prostranog tavana tercijarne lapornjače vadi najviše gragjevnog materijala za gradnju kuća u Mostaru.

Prigodom lomljenja kamena nagjoše na ravnom povoru rečene kose početkom osamdesetih godina podor stare rimske zgrade, sa izvajanim vijencima, temeljima i glavicama od stupova, što je valjda sve pripadalo nekome hramu.

Ovi lijepi arhitekturni komadi, megju njima glavica od korintskog stupa, pohranjeni su za sada koje u bašči okružne oblasti, a koje kod kotarskog ureda u Mostaru.

Nešto južnije ima prama zapadu uz cestu ispod sela Ortješa u sadašnjem kršćanskom groblju seoskom oveća gromila, a uz nju sve sami novi grobovi.

Prama jugo-zapadu od te gromile ima nasred ravnice druga, nešto manja gromila.

Idući dalje cestom naigješ tik pred buninim mostom na dvije gromile, koje jedna uz drugu stoje, te ih je neko načeo kopati. Lijepi kameniti most preko Bune kod sela Bune prikazuje pridana ovdje *slika 3.* On je 101·75 *m.* dug, 5·63 *m.* širok, put preko njega širok je 5 *m.*, a pruža se vrh 14 okana, širokih od 3·8 *m.* do 7·55 *m.* U sjevernom prsobranu smještena je kamenita ploča, lijepo kvadriranog profila i svakojako potječe iz rimskog doba. Most je megjutim bez sumnje gragjen za turskog vremena, te samo uzgredice primjećujem, da mu u pržini nema primiješanih komadića opeke.

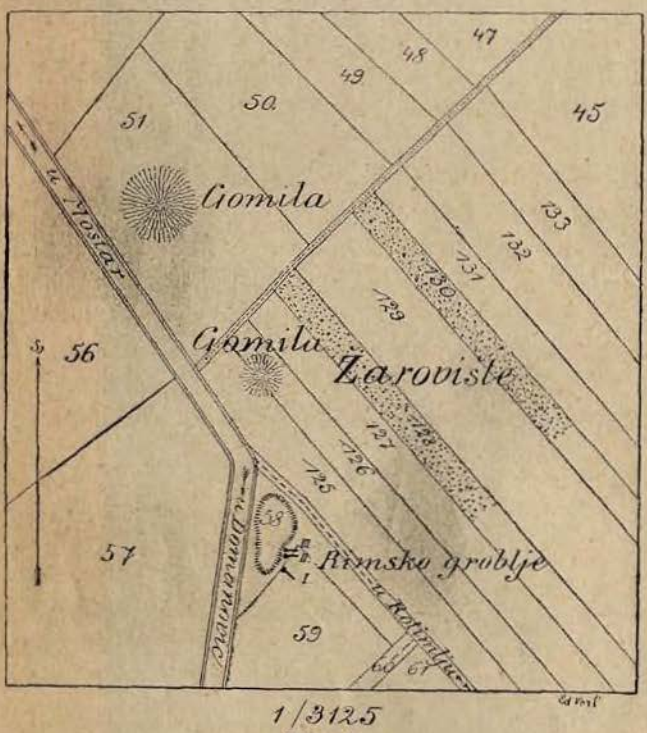

Slika 4.

Uz lijevu obalu Bune i to po prilici 100 *m.* prije nego što se odvaja put u Hodbinu, ima istočno od ceste nasred njive katastralne parcele br. 51. veoma sploštena gromila od 30 *m.* u premjeru a 120 *cm.* visoka, za tim na 75 *m.* dalje k jugu na istoj strani ceste na katastralnoj parceli br. 126. općine Hodbine ima druga, slična, ali nešto manja gromila.

Obje gromile naznačene su u povećanom snimku katastralne karte *slika 4.*

Južniju od ovih gromila raskopao sam god. 1889., pošto tamošnja njiva onda nije bila obragjena. U dubljini od 30 *cm.* pod površinom nagjoh ondje 20 *cm.* debeo, zatvoren, ali nepravilan tavan vapnenastih oblutaka, sitnijih i krupnijih, neke kao pest, a neke

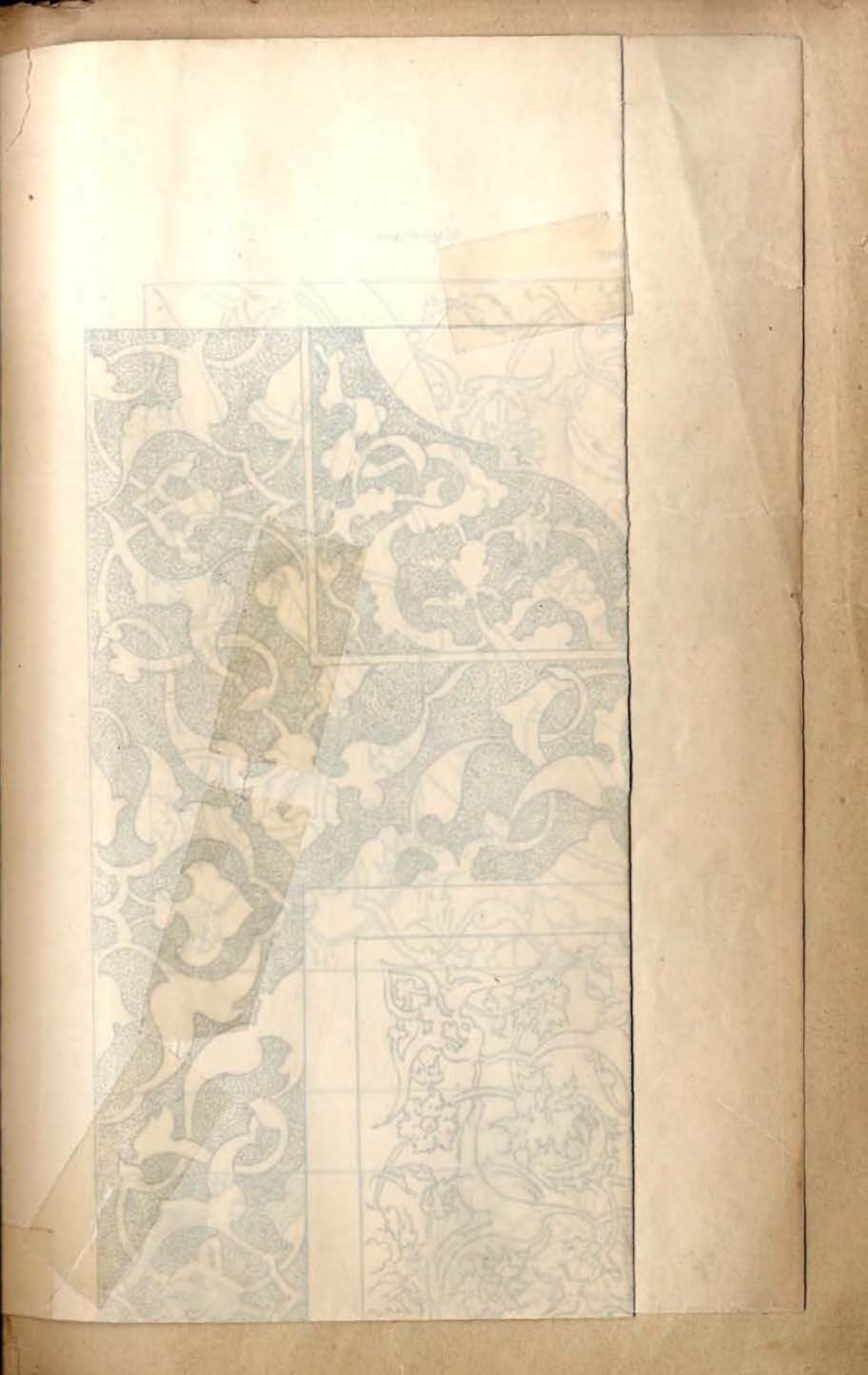

skog
koje
u sad
sve s
nešto
dvije
pati.
zuje
preko
3·8 *m*

tim na
parceli
gromila
O
karte
Ju
mošnja
površin
vapnen

kao ljudska glava. Taj tavan ima od jugo-istoka prama sjeverozapadu duljinu od 6·4 *m.* i nejednaku širinu od 1·3 do 3·0 *m.* U jugo-istočnom dijelu našlo se na toj kamenitoj podlozi garište s ugljevljem i pepelom od 1 *m.* u premjeru i 2 *cm.* debelo.

Pod ovim kamenitim slojem bio je sloj prirodne zemlje crnice, debeo 20 *cm.*, a pod njim šljunjak, koji sačinjava dônji sloj cijele doline.

U dubljini od 70 *cm.* računajući od vrha gromile, i još niže za 80 *cm.* u prirodnom šljunku, nagjena je ispod te gromile, po prilici u sredini, ukopana eliptička kamenita gragjevina, duga od istoka k zapadu 2 *m.*, a široka od sjevera k jugu 1·3 *m.*, koja je nazidana od krupnijeg kršja sa zemljom. Pod tom kamenitom gragjevinom, dakle u ukupnoj dubljini od 150 *cm.* ispod vrha gromile, ležao je, bez ikakve podloge na šljunku slabo očuvan ljudski kostur s glavom prama istoku. Pošto uz taj kostur nije bilo nikakih priloga, ne može se ni starost grobu odrediti.

Slika 5.

Sasvim blizu, jugo-zapadno od te pretražene gromile, nagjeno je nadalje god. 1888. pri nasagjivanju jednog vinograda na njivi parcele 130. (vidi *sliku 4.*), grobište sa žàrama, te mu je oveća površina i prekopana, pri čemu se našlo na stotine žàra. Neki stari muhamedovac pripovjedi ondje, da je i pri nasagjivanju njegova vinograda na parceli 128. (vidi *sliku 4.*) nagjeno mnoštvo ilovastih rbina, pepela i crne zemlje, te po tome mora da grobište sa žàrama kod Bune mora da obuhvata veći prostor, a najmanje tri četvrtine hektara.

Oba pravca u kojima su nagjene žàre, zabilježena su u *slici 4.* tačkama.

Slika 6.

Velike žàre nijesu bile našarane, a zidane su bile prostom rukom, slabo pečene i mahom razmrskane. Dônji dio take smegje žàre, koja mi je došla ruku, bio je napunjen pepelom od spaljene lešine i komadićima uglja, a na površini bio je sprhao i šupljikast.

Dno te žàre ima 10 *cm.* u premjeru a bokovi joj nijesu znatno izbočeni. Priloga na žalost nije nagjeno, a samo po utarcima male, crvenkaste ilovaste posude *slika 5.*, koja oko grlića ispod obruča od 5 horizontalnih crta ima valovit ornamenat od više crta, može se suditi, da to grobište sa spaljenim lešinama ne siže dalje od rimskog doba, a i da možda pripada kasnijem slovjenskom vremenu. Okrajak druge slične posude sa toga mjesta, koja je našarana osovnim trakama, svaka od četiri crte, prikazuje *slika 6.*

To grobište sa žàrama, o kome sam ovdje govorio, prvo je, koje je, koliko ja znam, nagjeno u Bosni i Hercegovini, te bi ga svakojako trebalo temeljito pretražiti.

Vraćajući se od grobišta k cesti, i idući njome dalje k jugoistoku, to se u oštrome kutu parcele br. 58., što ga čini cesta s putom, koji vodi u Hodbinu i Rotimlju, (vidi *sliku 4.*) nagje jama, gdje kopaju šljunak, a ovoj po rubu vigjaju se ravni grobovi s kosturima iz rimskog doba. Kad su jednom prilikom god. 1888. za cestu kopali šljunak, udari inžiniru Jedlički u oči crna zemlja i mnogi u njoj utarci rimskog crijepa, te on ondje stade kopati za pokus. Ubrzo nagje ljudski kostur, gdje bez ikake opreme leži u jami, po prilici 80 *cm.* dubokoj, što je iskopaše u šljunku, a okružen i pokriven crnkastom, pepelom izmiješanom zemljom. Osim nekoliko komada od rimskih opeka našao je ondje kao priloge: broncanu fibulu, onda željezni oštrac od noža, šiljak od sulice i tri čavla, koje mi je stvari predao za zemaljski muzej.

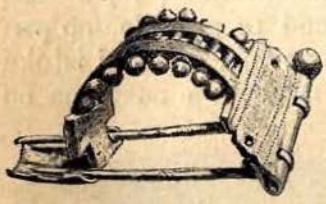

Slika 7.

Lijepa fibula na obluk sa dva jezičca, prikazana u *slici 7.*, duga je 54 *mm.*, a visoka 28 *mm.* Glavicu toj fibuli čini 26 *mm.* široka i 17 *mm.* visoka plojka, ukrašena dvjema dvostrukim horizontalnim linijama. Na dônjem okrajku stremenkine glavice udešen je šarnir, u kome se kreću oba jezičca. Stremenka sastoji od dva plosnata obluka, u koje je s oba okrajka zataknuto osam po 16 *mm.* dugačkih klinčića, kojima su glavice sitne krugljice. Pri nošci prelaze ovi obluci opet u plojku, široku 18 *mm.*, a visoku 10 *mm.*, koja s obje strane ima zaponke za jezičce, te savijena čini 14 *mm.* široku i 11 *mm.* dugu nošku.

Slika 8.

Slika 9.

Gvozdena oštrica od noža *slika 8.*, duga 16 *cm.*, s oštre je strane prava a hrbat joj je nešto savijen.

Suličin šiljak, kome je plojka srcoliko proširena, te mu jedva možeš razabrati slab povor duž sredine, a u drška mu se može dobro razabrati, da je nasršen *(slika 9.)*, dug je 15 *cm.*

Od željeznih čavala najposlije dva veća 8 i 7 *cm.* duga, okrugle glavice; a treći je 6 *cm.* dug i ima zakučastu glavicu.

Pošto su te stvari bez sumnje rimskog podrijetla, riješih se, da u onoj jami u šljunku nastavim kopanje, te tom prilikom otvorih još tri ravna groba. (Vidi *sliku 4.*).

Kosturi ležahu bez opreme nalegjice u jamama, koje su iskopane u šljunku, 80—90 *cm.* pod površinom, a bijahu okruženi i pokriveni crnkastom zemljom. Kostur *I.* ležao je pravcem od jugo-istoka prama sjevero-zapadu, glavom na sjevero-zapadnoj strani, kosturi *II.* i *III.*, bijahu položeni jugo-zapadno, glavom na zapadu. Izmegju pojedinih grobova bijahu mala, do 5 *cm.* duboka garišta od pepela i komadića ugljevlja i to 20 do 30 *cm.* pod površinom.

U grobu *br. I.* nagjen je dosta dobro očuvan kostur, kome se je dolihokefalna (duguljasta) lubanja gotovo sasvim mogla izvaditi. Pri prsima našao mu se utarak od ilovaste posude, a nad glavom osim nekoliko komadića rimske opeke, sedam gvozdenih čavala od 6 do 8·5 *cm.* duljine, megju njima jedan s okruglom, a ostali sa zakučastim glavicama. Kod nogu nagjeno je sedam gvozdenih čavala s kukastim glavicama i jedan s okruglom, dugih 7 do 9 *cm.*

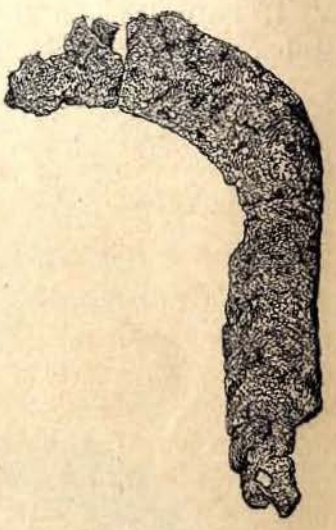

Slika 10.

Kostur u grobu *br. II.* bio je slabije očuvan, te mu se duguljasta lubanja nije mogla održati cijela. Uz lubanju nagjena su dva čavla s okruglim glavicama, duga 9 *cm.*; pri prsima nagjen je gvozden srp, a kod nogu deblji gvozdeni čavao, dugačak 11 *cm.* s kukastom glavicom.

Srp *slika 10.* dug je 27 *cm.*, oštrica je u sredini široka 5·5 *cm.*, a dônji kraj, koji se zatiče u držak, bio je probušen.

U grobu *br. III.* bio je djeteći kostur, takogjer vrlo slabo očuvan, uz koji nije bilo nikakvog priloga. Samo pod lubanjom bio je podmetnut čitav crijep i isto takvim crijepom bila je natkrivena, te mi se je čudno srca kosnuo pietet, kojim su jadni roditelji pri ukopu nastojali, da sačuvaju glavicu pokojnog čeda od dodira sa zemljom. Crijep, od koga jedan komad prikazuje *slika 11,* bio je posve očuvan 35 *cm.* dug, na jednome kraju 20 *cm.* širok i 22 *mm.* debeo, a na drugom 16 *cm.* širok i 17 *mm.* debeo.

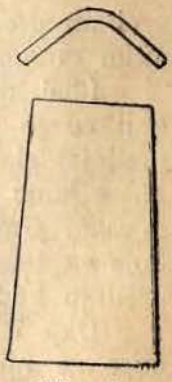

Slika 11.

Čudno se čini, što se u tim bez sumnje rimskim kosturnicama nalazi onolika množina željeznih čavala. Ja sam to megjutim primjetio u grobovima spaljenih lešina iz doba rimske kulture kod Viza u Štajerskoj, gdje je u gromilama kod Ajhberga, Goldesa, Mantraha, Sv. Andrije i Videna nagjen jedan do dvanaest komada željeznih čavala [1]). Biće dakle, da je to pri-

[1]) V. Radimsky i J. Szombathy. Mittheil. der anthrop. Gesellschaft in Wien 1888. Sv. XVIII. str. 80., 82., 83., 85., 86., 89., 91. i 93.

laganje željeznih čavala pri sahranjivanju imalo osobito kakvo značenje.

Pogješ li od rečenih ravnih grobova na voznoj cesti dalje spram Hodbine, to ćeš doći za 500 *m.* po prilici do jednog mjesta, gdje se odvaja poljski put, koji sjevero-istočno vodi prama zemljištu Negočine.

U kutu izmegju glavne ceste i sjeverne strane rečenog puta ustubočeno je 9 velikih starobosanskih stećaka, koje na oblik

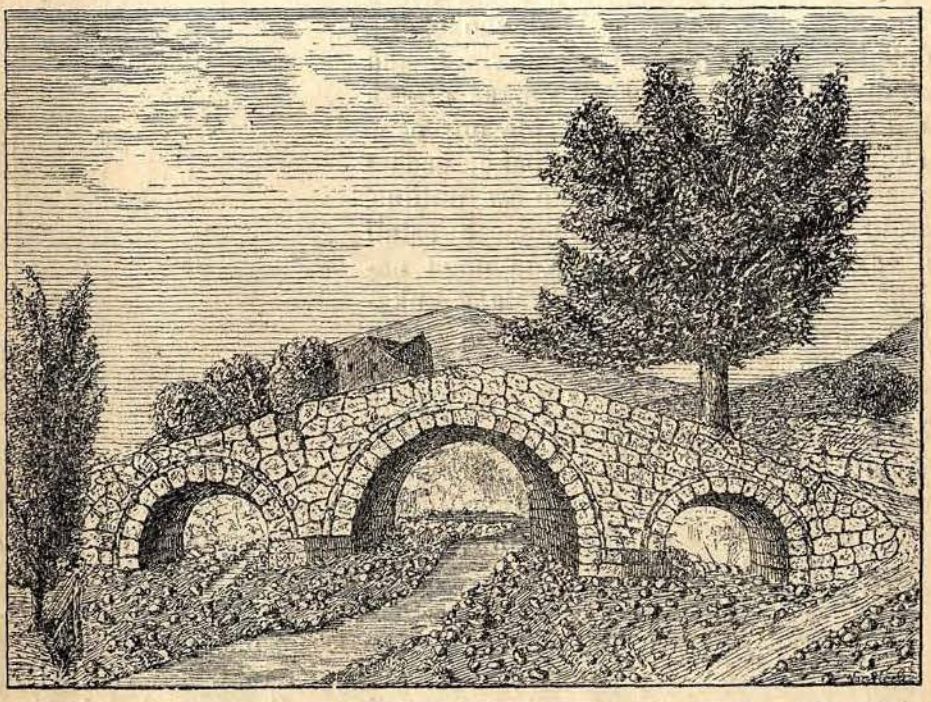

Slika 12.

grobnih gromila, a koje na oblik sarkofaga, a ukrašeni su različitim ornamentima.

Idući dalje glavnom cestom, dogje se do hana Hodbine, uz koji se je prama istoku u ravnicu pružila kosa brežuljaka. Na prednjoj glavici te kose, koja se zove „Crkvina“, vide se duguljaste jame od povagjenih odanle temeljnih zidina, te je ondje po mjesnoj tradiciji prije turskog vremena bila kršćanska crkva, od koje su tesano kamenje muhamedanci iz okoliša upotrebljavali za gradnju kuća.

Oko 700 *m.* na jugo-istok od Crkvine, u tački *b* po karti, prostire se njiva, koja je posuta utarcima od rimskih žmurnjaka, i gdje je gospodar te njive iskopao broncanu štatuetu Eskulapa, jedan ključ, jednu fibulu i jedan rimski novac od bronca. Štatueti su polomljene noge, duga je 6·5 *cm.* te je u vlasti g. inžinira Jedličke. Nije još za stalno utvrgjeno, da li na tome mjestu ima ostanaka

rimske kuće ili ravnih rimskih grobova, ali se po onome, što je tuda nagjeno, ono prvašnje čini vjerojatnije.

Kod Hodbine-hana prelazi dojakošnji kolnik u jahaći put, koji preko Rotimlje vodi u Stolac. Taj put vodi preko Kvanjske ćuprije, rimskog mosta preko Pašine vode, koju prikazuje *slika 12.* Most je dug 18 *m.*, širok 4 *m.* a jahaća je staza preko njega široka 3 *m.* Na obje se strane spram sredine strmo uspinje a počiva na srednjem oknu od 6·5 *m.* i na dva pobočna okna od 2·3 *m.* nutarnje širine.

Taj je most sagragjen od lijepog tesanog kamena, a u pržini mu ima primiješanih komadića stucane opeke; ali se na jednoj strani mogu opaziti opravci iz kasnijeg vremena, učinjeni okruglim kamenjem.

Odmah iza Kvanjske ćuprije otpočinje uspinjanje jahaćeg puta prama Rotimlji, a idući njime, vidi se jugo-zapadno od puta na grebenu okuke Hum-Osoja velika gromila, a na sjevero-istoku smještena je prehistorička gradina Ograć.

Pridana ovdje *slika 13.* prikazuje po nacrtu gosp. inžinira Jedličke tlocrt i presjek veličajne nasute gradine Ograća.

Ta se je gradina prilagodila podobi povora one gorske kose, što je zašla u ravnicu Bišće-polje te nad njim dominira, te je s toga pružena od jugo-istoka prama sjevero-zapadu, duga je 397 *m.* a široka u najvećoj širini 118 *m.* i zaprema ukupnu površinu od blizu 3 *ha.*

Na jugo-istoku završuje nutarnju, pravu utvrdu odulja gorostasna gromila *a*, koje se neposredno hvata nutarnji meteriz *c*, tekući u vidu polukruga uz okrugli meteriz *b* na sjevero-zapadnoj strani. Taj nutarnji prostor razdijeljen je poprečnim nasipom *d* na dva nejednaka dijela. Uz manje strmu dužu jugo-zapadnu stranu i s jugo-istoka pruža se još jedan spoljašni nasip *e*. Cijela je gragjevina nasuta od sitnog vapnenastog kamenja.

Gromila *a* dugačka je pri temelju 92 *m.*, a ima presječnu širinu od 23 *m.*, pri vrhu je dugačka 70 *m.*, a ima presječnu širinu od 12 *m.*, uz izjednačenu (presječnu) visinu 6·5 *m.* Ona dakle obuhvata površinu od 1661 m^2., te joj kubična sadržina izlazi na 6960 m^3.

Čudno ti se vidi pojedino, nepravilno pravokutno kamenje, koje je u nejednakim razmacima gotovo horizontalno uloženo u nasuto sitno kamenje vrha gromilina. Moglo bi se po tome misliti, da je to nadgrobna gromila, u kojoj su pojedine rake zabilježene većim kamenjem, pa bi to dobro bilo pobliže razvidjeti.

Eliptički meteriz *b*, što ga okolni svijet zove „Gradinom“, te je po svoj prilici podignut radi više utvrde ulaza pri *f*, i kao pregledno mjesto za stražu, zauzima pri dugoj svojoj osi od 49 *m.*, i pri kratkoj osi od 33 *m.*, površinu od 1268 m^2. Nasip joj ima u temelju širinu 6 *m.* po prilici, visinu od 2 *m.*, i sasvim je zatvoren. Meteriz je dugačak do 102 *m.*, a kubična mu je sadržina 816 m^3.

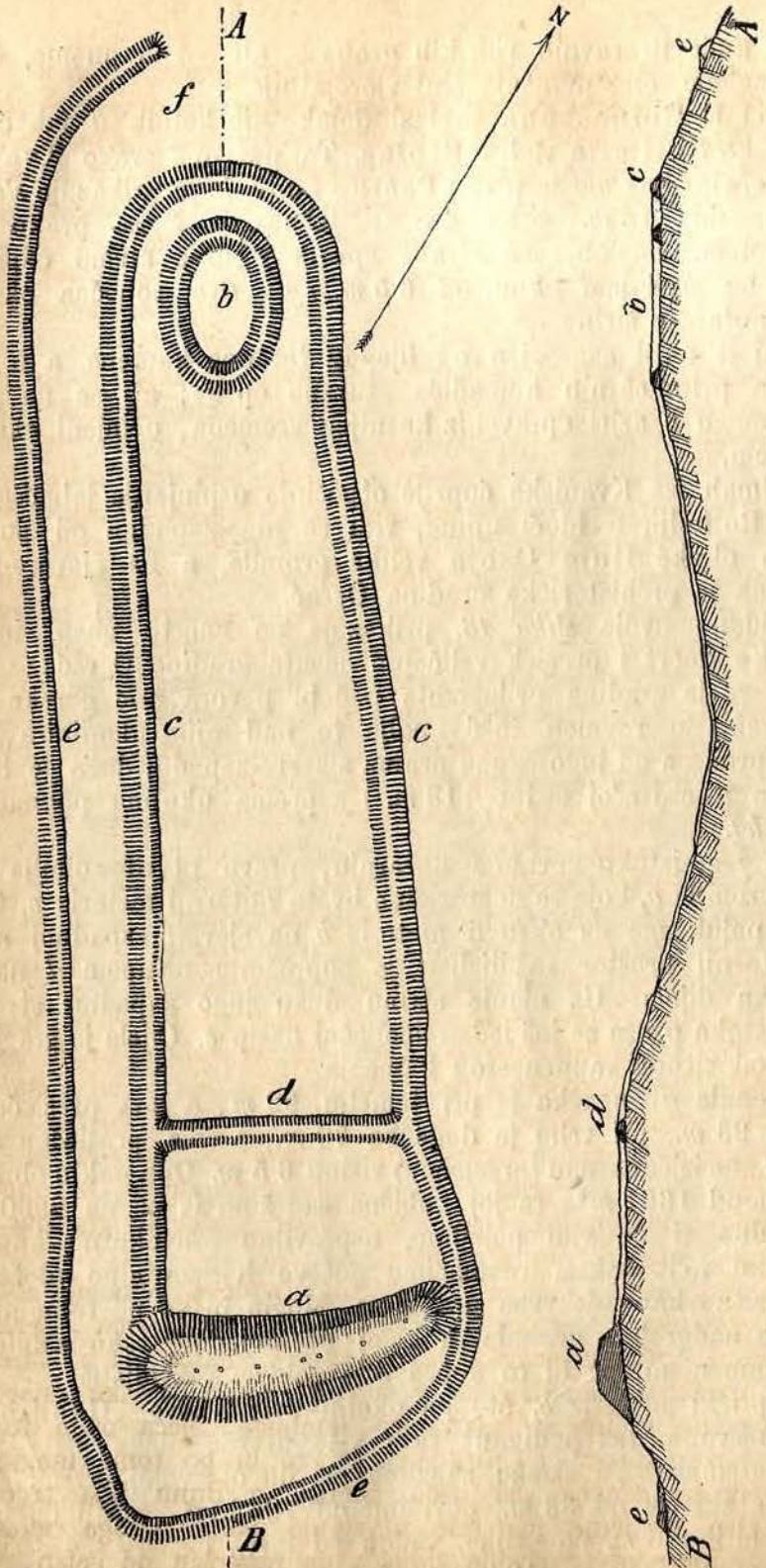

Slika 13.

Nutarnji je meteriz *(c)* dug 645 *m.*, poprečni nasip *(d)* 60 *m.*, a spoljašni meteriz *e* 535 *m.* Nutarnji je meteriz *c* spram nutrašnje strane visok do 1 *m.*, sa spoljašne 3 *m.*, dok spoljašni meteriz pokazuje nešto manje dimenzije. Poprečni nasip *(d)*, u kome nema nikaki prolaz, ima jednake dimenzije kao i okrugli meteriz *(b)*.

Ukupna duljina svih nasipa izlazi po tome na 1246 *m.*, a kubična sadržina gromile sa svim nasipima na 16.674 m^3. Iz ovih pošljednjih brojeva najbolje se može razabrati gorostasnost gradine Ograća.

Neprekidna kiša i mećava, koja me je zatekla pri mome boravku na Ograću, nije mi dala, da onuda pokušam prekopavati, te tako za sada ostade neodlučeno, da li je ta drevna utvrda bila naseljena ili je samo pri dolasku dušmana bila zakloništem.

Ako se sad od Ograća vratimo putem preko Kvanjskog mosta do onog poljskog puta, gdje smo na raskršću našli onih 9 sredovjekih nadgrobnika, pa ako tim putem pogjemo u sjevero-istočnom pravcu, to ćemo opaziti, da su njive i vinogradi, počevši na 320 *m.* po prilici od puta, s obje strane posuti utarcima rimskog crijepa, komadima gragjevnog kamenja i rbinama ilovastih posuda. Gragjevnim materijalom tako posuta površina široka je od sjevero-zapada prama jugo-istoku oko 300 *m.* a prostire se sve do lijeve obale Bunice. Često se tu vigjaju ostanci od temelja, pržinom zidani zidovi, hrpe snesenog, kadšto otesanog kamenja, izmiješano kadšto utarcima žmurnjaka i komadima željezne troske. I ulomak od jednog žrvnja od čvrstog konglomerata sa 36 *cm.* po prilici u premjeru, i to od ručnog mlina našao sam u jednoj od tih hrpa kamenja. Istočno od puta ima na prostoru tih razvalina oveća gromila od kamena, pa razgledavši je pobliže, nagjoh, da je to podor neke pravokutne rimske kuće od 16 *m.* istočno-zapadne dužine i 10 *m.* širine, kojoj, pržinom zidani zidovi imaju po 80—90 *cm.* iznad zemlje, a duboko su zasuti gragjevnim materijalom. Osim mnogog obragjenog kamenja vidio sam pri toj hrpi ulomak glatkog stupa dug 75 *cm.*, širok 60 *cm.* a visok 30 *cm.*

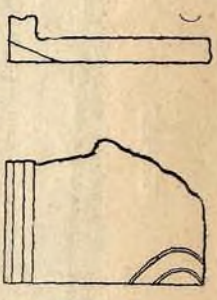

Slika 14.

Ulomak jednog žmurnjaka od toga podora pokazuje *slika 14.*

Po golemom prostoru od 8·4 *ha*, što ga zaprema površina u Negočinama, posuta komadima gragjevnog materijala i ostancima zgrada, može se misliti, da je tu bila oveća rimska naseobina. Ime Negočine, kojim se naziva to zemljište, sjeća osim toga na latinsko „negotior“ i „negotium“, te bi po tome moglo biti, da je rimska štacija pri ušću Bunice u Bunu bila trgovačka varoš. Ovo mnijenje još više utvrgjuje položaj toga mjesta u ravnici, i kako ćemo poslije vidjeti, na raskršću od četiri rimske ceste.

Prispjevši na lijevu obalu Bunice naići ćemo, idući rečenim poljskim putem, u tački *c* karte *slika 1.* na ostanke mosta, koji sastoje samo još od uzlaska, širokog s obje strane 3 *m.* a obzidanog potpornjima. U pržini potporanja ne mogoh da nagjem stucane

Slika 15.

opeke. Nasuprot nagjoh na desnoj obali potoka uz uzlaz ploču s turskim natpisom *slika 15.*, koji ovo kazuje:

„U istinu sagradio je ovaj most Hasan, sin Ismailov, u vrijeme sultana Selima iz koljena Osmanova, te je platu, kojom će Bog naplatiti ovo dobro djelo, namijenio svojim roditeljima, naime jednu polovicu svome ocu Ismailu, a drugu svojoj majci. Prosti Bože

grijehe njemu, njegovim roditeljima i svim muhamedovcima. Most je dovršen krajem šabana 919.“ (godine 1511. ili 1512. poslije Hr.)

Imamo dakle tu pred sobom jedan most, koji je gragjen u tursko doba, i to god. 1511. ili 1512. po hrišćanskom računu. Nego će biti, da je na tome mjestu prije bio rimski most, jer je

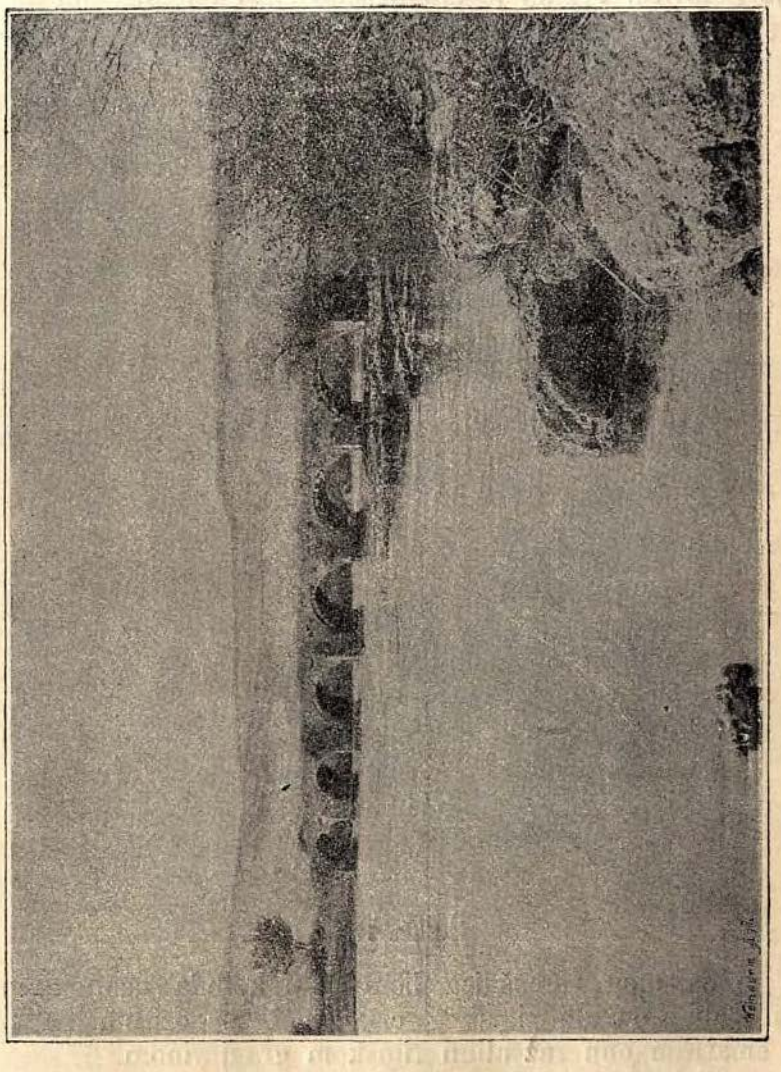

Slika 16.

na kraju prostranog polja negočinskih razvalina, i jer se put na drugoj strani nastavlja pravo k rimskom kosorskom mostu preko Bune i dalje kosorskim razvalinama rimskih gragjevina.

Drevni i časni kosorski most, koji nam prikazuje *slika 16.*, pružio se je preko sedam okana, širokih od 2·6 do 6·5 *m.*, a dug je zajedno s uzlascima 57 *m.*, širok 4 *m.* a vodi preko njega put širok 2·3 *m.* U pržini ima primiješane stucane opeke, a s kamenom,

od koga je most gragjen, sasvim se je pržina srasla i gotovo izjednačila. Neobično je, što taj most spram sredine samo olako uzlazi.

Ali prije nego što prijegjemo na drugu obalu Bune, valja da se okrenemo k istoku na Suho polje, gdje ćemo na 300 *m.* po prilici od mostobrana naći temelje pravokutne zgrade od 9·6 *m.* duljine i 7·6 *m.* širine, koja je u sredini poprečnim zidom pregragjena na dvije polovice. Pržina je pomiješana sitnim kamečkima a ponešto i stucanom opekom. Na njivi, koja se hvata onog mjesta,

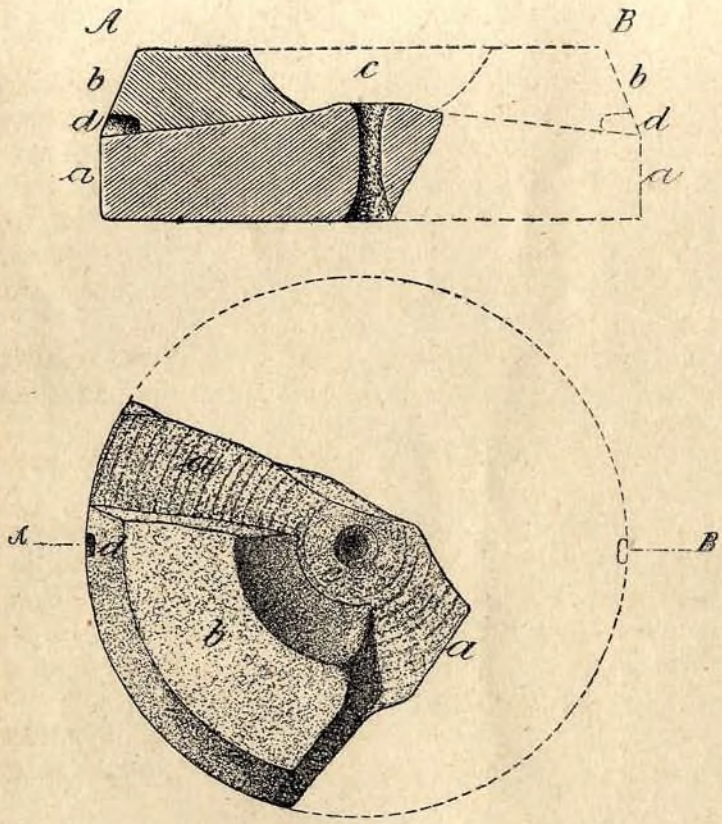

Slika 17.

i koja je za mog tamošnjeg boravka tek bila uzorana, nagjoh nadalje male komade rimskog crijepa, te s obzirom na to, što rekoh, smatram onu razvalinu rimskom gragjevinom.

Po prilici 250 *m.* dalje na istok stoji uz poširoku stazu gromila s premjerom od 15 *m.* po prilici, na kojoj su položena tri sredovjeka nadgrobna biljega, koji svjedoče, da se je ondje i u kasnije vrijeme sahranjivalo. To su dva ornamentirana starobosanska sarkofaga i debela nadgrobna ploča bez ukrasa.

Podalje, oko 400 *m.* na istok ima u ravnici uz lijevu obalu Bune druga gromila, vrh koje je položena starobosanska nadgrobna ploča.

Južno od te gromile uzdiže se uz desnu obalu Bunice brežuljak Gorica oko 68 *m.* nad dolinom, koji je na svojoj istočnoj strani niskom usedlinom sastavljen s gorom Kičinom, koja je gotovo dva puta tolika.

Na zaravanku Gorice 4 su oveće gromile, a pri jugo-zapadnom podnožju brijega ima mjesto, po kome je razasuto mnoštvo rimske opeke, megju kojom sam našao i dva ulomka od žrvnjeva i to veći komad od dônjaka, a manji od gornjeg kamena *slika 17.* — Dônjak *a* ima premjer od 36 *cm.*, na gornjoj je strani ispupčen, u sredini 8 *cm.* a s krajeva samo 5 *cm.* debeo. Sastoji od konglomerata, a u sredini je probušen.

Gornji kamen *b* od krupnozrnog pješčenjaka, jednakog je premjera od 36 *cm.*, debeo je 5 *cm.* i s dônje strane prema potrebi udubljen. U sredini mu je žlijeb, koji dolje ima 9 *cm.* a gore 16 *cm.* u premjeru, a služio je za propuštanje žita, na periferiji pak ima udubine *d*, u koje je zahvatala kretaljka. Osim toga ležalo je ondje željezno pero od rimskog ključa i jak šiljak od nekog željeznog oružja. Prilika je dakle, da je i tu, na obali Bunice bila rimska zgrada.

Na spomenutoj već Kičin-gori od 130 *m.* relativne visine vide se ostanci velike nasute gradine a ispod nje razvaline mnogih okruglih koliba.

Slika 18. pokazuje tlocrt, a *slika 19.* presjek te prehistoričke utvrde po nacrtu gospodina Huga Jedličke.

Na najvišoj glavici gorskoj uzdiže se kao središte gragjevine nasut okrugao meteriz *a* od 17 *m.* u premjeru, a ovaj je koncentrički zaokružio drugi nasuti okrugli meteriz *b* od 73 *m.* u premjeru. Na sjevernom su obronku uz to ostanci od dva meteriza *c* i *d*, koji stoje jedan nad drugim i od kojih se prvi na 170 *m.*, a drugi na 150 *m.* duljine posve lijepo vidi.

Oba se na zapadu dotječu hrida *e f*, te se na istoku gube u ruševini obronka. Nekadašnji presjek svih tih nasipa ne da se više utvrditi.

Nadalje vide se na niskoj usedlini, koja spaja Kičin-goru s brdom Goricom s obje strane upoprijeko duguljaste zemljane humke *k 1* i *k 2*, koje su, kako se čini, takogjer ostanci nasipa, te će po tome biti, da su spomenute gore kolibe *g 1* do *g 6* bile u toj gradini.

Ostanci koliba sastoje od okruglih zidanih gragjevina, koje se na 50 do 200 *cm.* uzdižu nad zemljom, a gragjene su na suho od naslaganih šuljeva.

Pri debljini zida od 1 do 1·5 *m.* imaju obično nutarnji premjer od 3 *m.*, koji je samo u jedne kolibe spao na 2 *m.*, a u jedne narastao na 4 *m.* Širina ulaza mijenja se od 40 do 100 *cm.* Tlocrt i presjek takve jedne kolibe prikazuje *slika 20.* Na žalost nije mi dostalo vremena, da te kolibe iznutra potanje pretražim.

Megju hrpama koliba *g 1* i *g 4*, zapadni je pristranak Kičingore tako isprepleten zidovima, nasutim od kamečaka, da se u toj zamršenoj mreži danas ni snaći ne možeš. Nego što pri tome udara

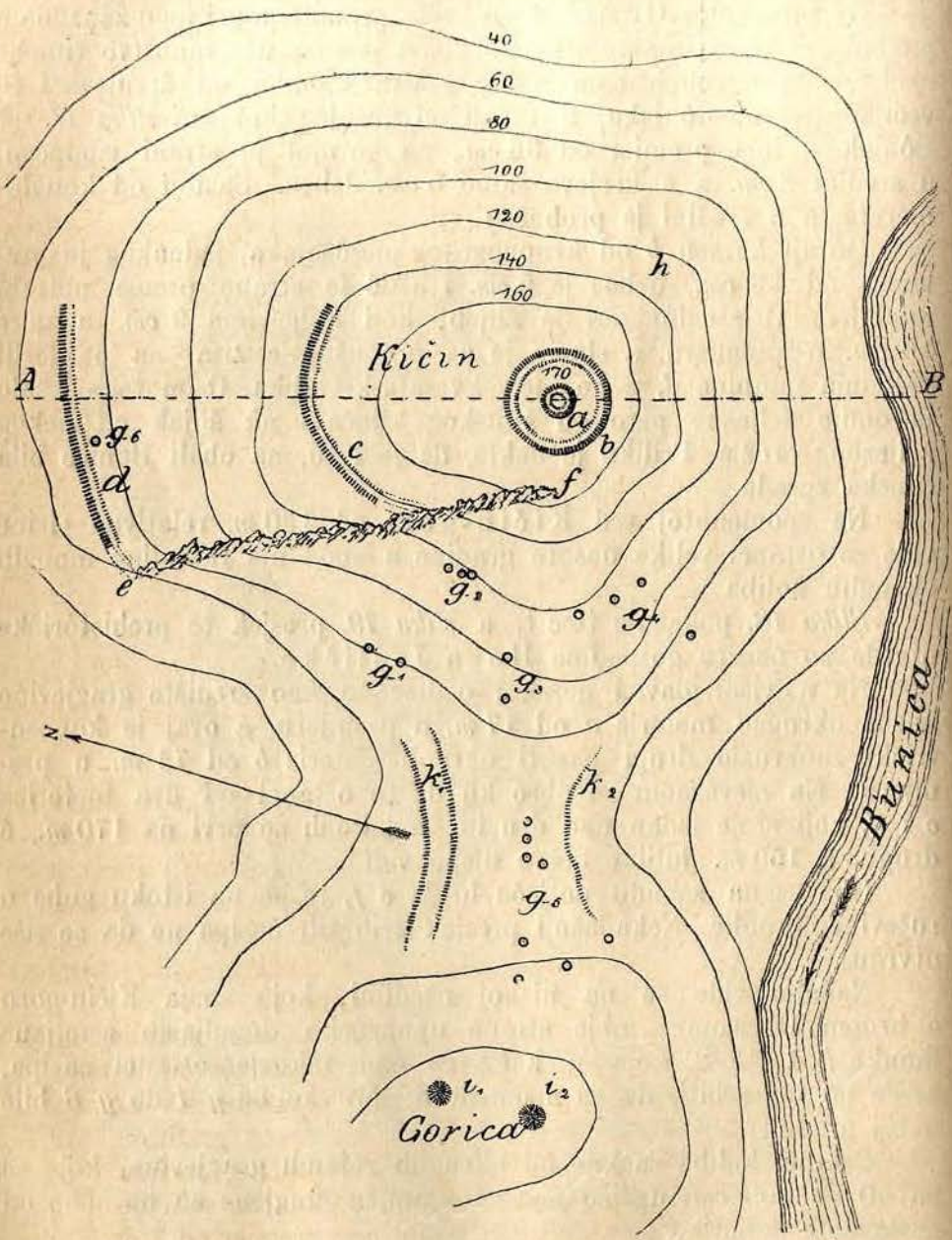

Slika 18.

u oči, to je, što se kod razvalina od nekojih koliba vigjaju predzigja nalik na prsobrane, i što su nekoja od tih predzigja pače zidana pržinom, u kojoj je na karakteristični po rimske gragjevine način

primiješana stucana opeka. Okrugli zidovi od koliba samih gragjeni su megjutim svi bez razlike na suho.

Kolibe grupe *g* 5, na zapadnoj usedlini privigjaju ti se sada kao humke, jer su zasute kamečkima, što su prikupljene sa livade oko njih. Ali na dônjoj periferiji jasno se u njih razabire naokrug udešeno redanje ovećih šuljeva, kao što je to u ostalih koliba očevidno.

Slika 19.

Površina zapadnog pristranka, osobito pak pobližeg okoliša razvaljenih koliba, sva je posuta rbinama od ilovastih posuda, a ove su opet izmiješane ulomcima od ručnih žrvnjeva, koji su većinom tesani od diorita iz neretvinog klanca iznad Jablanice. Gotov sloj ilovastih rbina našao sam pak u tački *h* (*slika 18.*), gdje ih se je pokusnim prekopavanjem sloja garave i pepeljave zemlje nad liticom našlo silno mnoštvo.

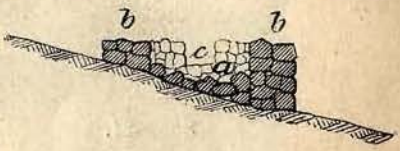

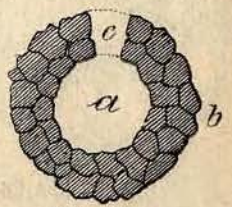

Slika 20.

Svuda se u ilovastim rbinama razabiru dvije posve različite vrste ilovastih posuda, makar da im rbine po prostoru nijesu razdijeljene, već su svuda skroz ispremiješane.

Jedna vrsta ilovastih rbina pripada prostom rukom zidanim crvenkastim, žuto-smegjim, sivim ili garavim posudama.

Te su rbine slabo pečene, površina im je istrošena i šupljikava, a sastoje od ilovače, u kojoj ima zamiješanih vapnenastih zrnaca, i koja je uz to često nagarena grafitom. Tu se mogu razabrati posude slične loncima i zdjelice različite, ali nikada znatne veličine. U najvećih posuda imaju dna premjer od 7 do 17 *cm.* i ravna su. Samo u jedne plitke zdjelice nagjoh nasred dna pupčast dubak od 3 *cm.* u premjeru.

Slika 21. prikazuje dno takve oveće, loncu slične posude. Okrajak takih posuda pri zjalu gotovo je svuda uspravljen i slabo izvinut, a rijetko kad uvijen.

Ručice, koje se često nalaze, u presjeku su gotovo okrugle i bez ikake šare. U *slici 22.* prikazan je utarak loncu slične posude ili duboke zdjelice s vertikalnim, a u *slici 23.* utarak plitke zdjelice s horizontalnim rukatkom.

Na gornjem dijelu izbočenih strana ili pri grliću posuda često se vidi ornamentacija, ali je uvijek vrlo primitivno izragjena.

Ona sastoji ili od horizontalno poredanih, glatkih grba s duljinom do 9 *cm.*, *slika 24.*, koje su iznad posude ispupčene do na

Slika 21.

Slika 22.

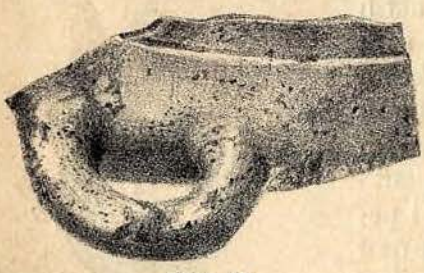

Slika 23.

Slika 24.

Slika 25.

Slika 26.

Slika 27.

3 *cm.*, *slika 25.*, ili od grba, koje su prostim utiscima po svojoj periferiji dalje još uriješene *slika 26.*

Osim toga ima i na obluk svedenih guka, koje ili su glatke *slika 27.*, ili su iskićene utiscima *slika 28.*, i potkovastih guka *slika 29.* Najposlije valja još napomenuti vijugaste guke s utiscima, koje teku oko cijele posude *slika 30.*

Vrijedi još da se istakne velika sličnost ovih ilovastih rbina od Kičina s keramičkim materijalom istarskih kastelijera, koje su potonje nasute gradine dijelom iz neolitičkog, dijelom iz broncanog doba. Grbe (*slike 24.—26.*), oblučaste guke (*slike 27.—29.*),

vijugaste, utisnute guke *(slika 30.)*, različiti rukaci, sad horizontalni sad vertikalni *(slike 22. i 23.)*, nalaze se pojednako i ovdje i ondje.

Doba tih prehističkih ilovastih posuda od Kičin-gore dalo bi se ipak odrediti samo kad bi se pribrala veća množina rbina i kad bi se pobliže pretražile prehističke kolibe i gromile u okolišu one gore, te se meni za sada valja zadovoljiti time, što ću reći, da su mimo svaku sumnju iz predrimskog doba.

Od te vrste rbina sasvim je različita druga vrsta rbina od ilovastih posuda, koje sam prikupio oko Kičina. Posude su sve zidane na brzokreto točilo, valjano su dopečene, površje im je glatko, te su žućkasto ili crvenkasto omaštene. Ako su uopće našarane, a ono su našarane jednostavnim crtama, koje se uokolo vijugaju.

Slika 28.

Slika 29.

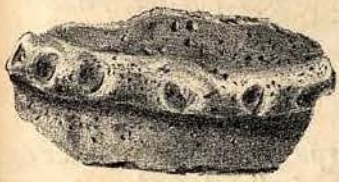

Slika 30.

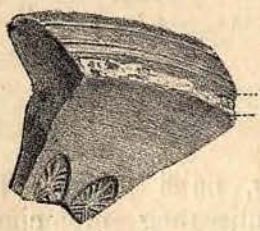

Slika 31.

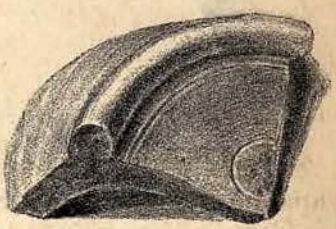

Slika 32.

Izuzimlje se od toga samo ljepušna, plitka zdjelica *slika 31.*, kojoj je dno sa spoljašne strane u sredini ukrašeno palmetama.

Inače su dna tih posuda rijetko kad glatka, nego su obično ukrašena tipskom rimskom okrajčicom *slika 32.*

Rukatke ili imaju okruglast ovalni presjek, kao rukatka velike jedne amfore *slika 33.*, ili su, naročito u manjih posudica, tanke i plosnate.

Okrajci su u posuda ili koso izvrnute, kao u okrajka *slika 34.*, ili su pak udebljani i čine široku guku, kao rbina od okrajke neke velike posude *slika 35.*

Vrlo velikih ilovastih posuda, kako su ih Rimljani upotrebljavali za vino i zejtin, ima megju posudama te druge vrste ponajviše, te nema sumnje, da su postale tek u rimsko doba.

Po kolibama i prehističkim ilovastim rbinama, po zidnim temeljima, koji su zidani karakterističnom rimskom pržinom, i po tipskim rimskim ilovastim rbinama, može se izreći sud, da je na Kičinu postojala po svoj prilici veoma stara, a svakojako prehistorička naseobina, koja se je održala do u rimsko doba.

Sagjemo li s Kičin-gore opet u ravnicu, i pogjemo li uz Bunicu prama jugo-istoku, to ćemo blizu vrela Bunice na južnom kraju sela Malog-polja kod brežuljka Gradine opet naići na razvaline više rimskih, pržinom zidanih zgrada, oko kojih se često nalaze utarci tipskog crijepa, a osim rimskih naći ćemo i prehističkih ilovastih rbina, jednake vrste, kakve smo vidjeli prosute po Kičin-gori.

Ako od Malog-polja krenemo na sjever k zgradama zaseoka Berberović na zemljištu Orah, to ćemo na njivama, koje se

Slika 33.

Slika 34.

Slika 35.

zapadno odande prostiru, naići na veće hrpe pržinom omazanog gragjevnog kamenja, izmješanog ulomcima žućkastog i crvenog rimskog krovnog crijepa. Sjeverno od Berberovića leže nadalje razvaline više zgrada, u kojih je pržina izmiješana komadićima stucane opeke, i oko kojih je rasuta množina ulomaka rimskog crijepa, ilovastih rbina, komadića željeza i t. d.

Na tom se mjestu također nalazi mnoštvo rimskog i grčkog (Apolonija) novca. Razvaline u Berberovićima pripadaju dakle bez sumnje rimskim zgradama.

Još valja spomenuti veliku kamenitu gromilu istočno od Berberovića na glavici brijega Matere.

Ako se sad otuda vratimo k rimskom mostu preko Bune i otale pogjemo na desnoj obali Bune putem, što vodi u selo Kosor, to ćemo na Kosorskoj glavici opet vidjeti gromilu, te ćemo pri jugo-istočnom joj podnožju, istočno od sela Kosora naći razvaline od 15 po prilici zgrada, poredanih jedna do druge, te

očevidno čine ulicu duž ceste, a zidane su neke pržinom, a neke na suho. U pržini se i opet vigja primiješana opeka, te u razva-

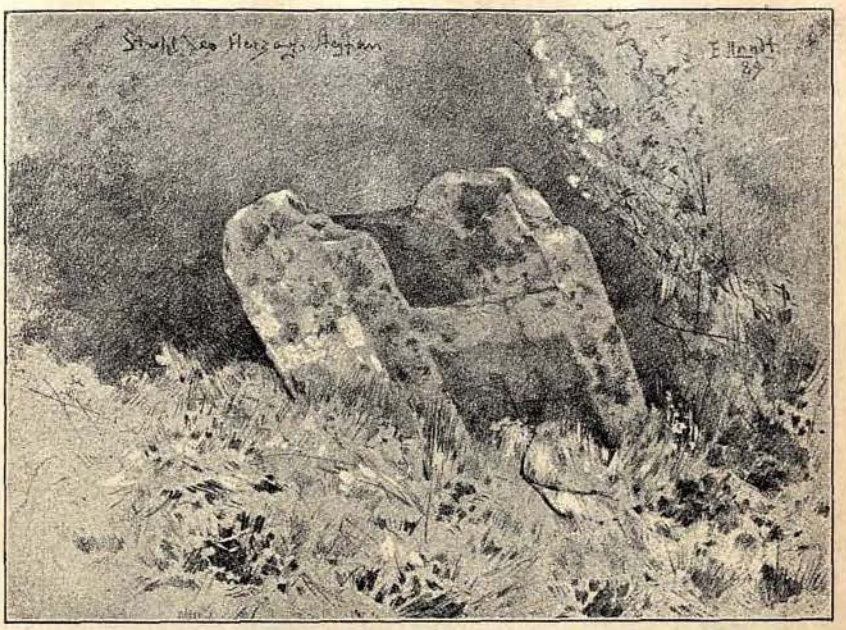

Slika 36.

linama i oko njih leži podosta utaraka od rimske opeke, ilovastih rbina od rimskih posuda, željeznih čavala i sl. Nagjeno je onuda nekoliko puta i rimskog novca, te po tome nema sumnje, da je u Kosoru bila rimska naseobina.

Na vrlo zanimljiv, sredovjek predmet nailazimo nadalje na sjevero-zapadu od Kosora kod tačke *d*. Ima tamo uz vino-

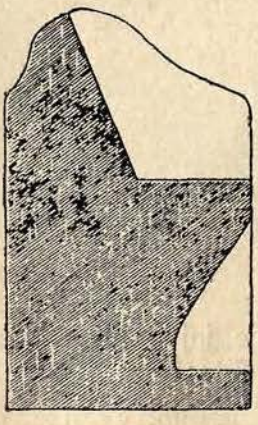

Slika 37.

grad Hasan-age Pužića od vapnenca tesana stolica, koju zovu „Herceg-Stjepana stolica“, za koju narod priča, da je na

njoj često sjedio herceg-Stjepan Vukčić (1435.—1466.), i sudio narodu.

Stolica je visoka 106 *cm.*, široka 85 *cm.*, i u svemu 65 *cm.* debela; sjedište je široko 30 *cm.*, a dugo 50 *cm.*

S polja na desnoj strani vidi se na njoj staro-bosanski natpis. *Slika 36.* prikazuje nam tu stolicu, koja je donekle već propala u

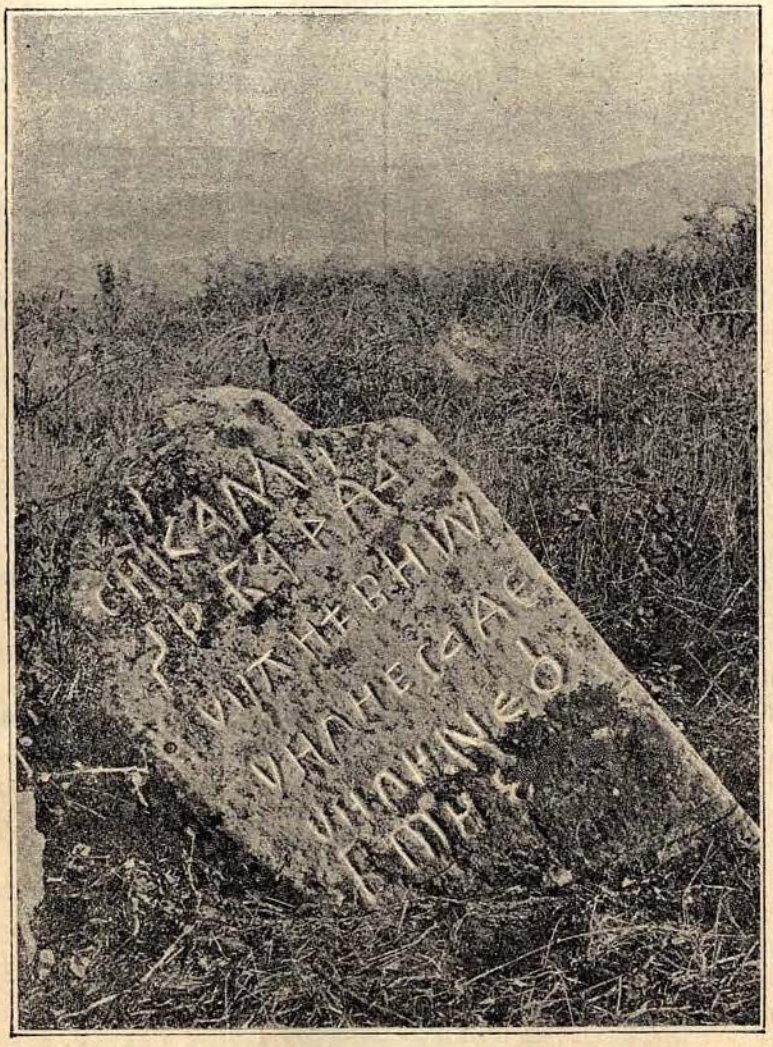

Slika 38.

zemlju, *slika 37.* pokazuje joj presjek, a *slika 38.* natpis na spoljašnoj površini, gdje se čita ovo:

Си ками|нь Варда | Чили је био, | чили је саде, | чили неħ(е) | б(и)ти.

Sličnih kamenitih stolica ima u Hercegovini više. Tako u Ključu, razvaljenoj gradini historičke znamenitosti (u polju Crnici južno od Gacka), ima prosta kamenita stolica, koju zovu „sto-

licom kralja Sandalja“ [1]), i za koju vele, da je na njoj sudio vojvoda Sandalj Hranić († 1435.), koji je nekoć u istinu došao do kraljevske moći.

Kod istočno-pravoslavne crkve ošaničke blizu Stóca vidio sam dvije stolice istesane u stijeni, jednu uz drugu, od kojih veća na naslonjaču ima staro-bosanski natpis. Rekoše mi onda, da je gospodin Vid Vuletić-Vukasović taj natpis već pročitao, te ga za to onda nijesam snimio. Ali kasnije se uvjerih, da rečeni gospodin čitavog natpisa nije pročitao, nego samo da je konstatovao, da se odnosi na porodicu Miloradovića, kojoj pripisuju utemeljenje crkve u Ošaniću. Po uzvišenom mjestu, na kome su te stolice usječene, čine se svakako podesne, da se s njih sud sudi.

Uz „Hercegovo vrelo“, uz lijevu obalu fojničke rijeke blizu mosta u Slivlju izmegju Nevesinja i Gacka — plaho vrelo, koje nikad ne presuši, — ima kamenita stolica visoka 90 *cm.* i isto toliko široka. Sjedište je od zemlje visoko 40 *cm.*, a na obluk svedeni naslonjač visok je 50 *cm.*

Mjesna tradicija kazuje, da je herceg-Stjepan često sjedio na toj svakojako vrlo staroj i od čestog upotrebljavanja izlizanoj stolici.

No biće, da je ta stolica samo služila za počivanje uz vrelo, pošto joj je sjedište tako nisko.

Vele, da i na jednoj uzvisini iznad Lisičića, pošavši od Konjica niz Neretvu, ima takva kamenita stolica, ali nijesam dosele ništa potanje o njoj doznao.

Nego nije ni Bosna sasvim bez takih stolica. Kod razvaljene gradine Vratara, u općini Žepa kotara rogatičkog stoje po dru Hörnesu na najvišem mjestu brda, na kome je gradina, dvije u stijeni usječene stolice [2]).

Ako se sad, pošto mrve zastranismo, od Kosora obratimo na istok, zadiviće nas veličajnost pogleda, koji nam se ovdje pruža u najbližoj blizini. Duboko ispod otegnutih kredastih kora Podveleža i Dubrave-planine, koje zatvaraju obzorje, pak dolini u kutu, gdje ponornica Buna provaljuje iz pećine, prijatno se izmegju vinograda i šipka (mogranja) bjelasaju kuće sela Blagaja, gdje je u srednjem vijeku bio ljetnik bosanskih kraljeva, zvan „Bišće“, u istoimenom mjestu.

Tik iza Blagaja uzdiže se gorostasan vrletan hrid, na koji se ne možeš uspeti s te strane, a spreda mu sa grebena krasni podor Stjepan-grada pogleda daleko u Bišće-polje.

I onako podrta, ta gradina sa svojim silnim, puškaricama iskićenim bedemima i sa svoje tri kule uvijek još ponosito i prkosno dube u svojim zračnim visinama, dostojno silnih vojvoda Sandalja

---

[1]) Viestnik hrvatskog arkeolog. društva. Zagreb 1882. str. 22.
[2]) Sjednica c. kr. akad. znanosti u Beču. 1881., str. 861.

i Stjepana, koji su iz te gradine nekoć vladali cijelom prostranom zemljom.

Već je u X. vijeku ovdje stajao grad Bona, koje ime Slovjeni kasnije po svome obratiše u Blagaj, pa se je očuvalo samo u rječici Buni. To je bio glavni grad humske zemlje (Chlum). Može

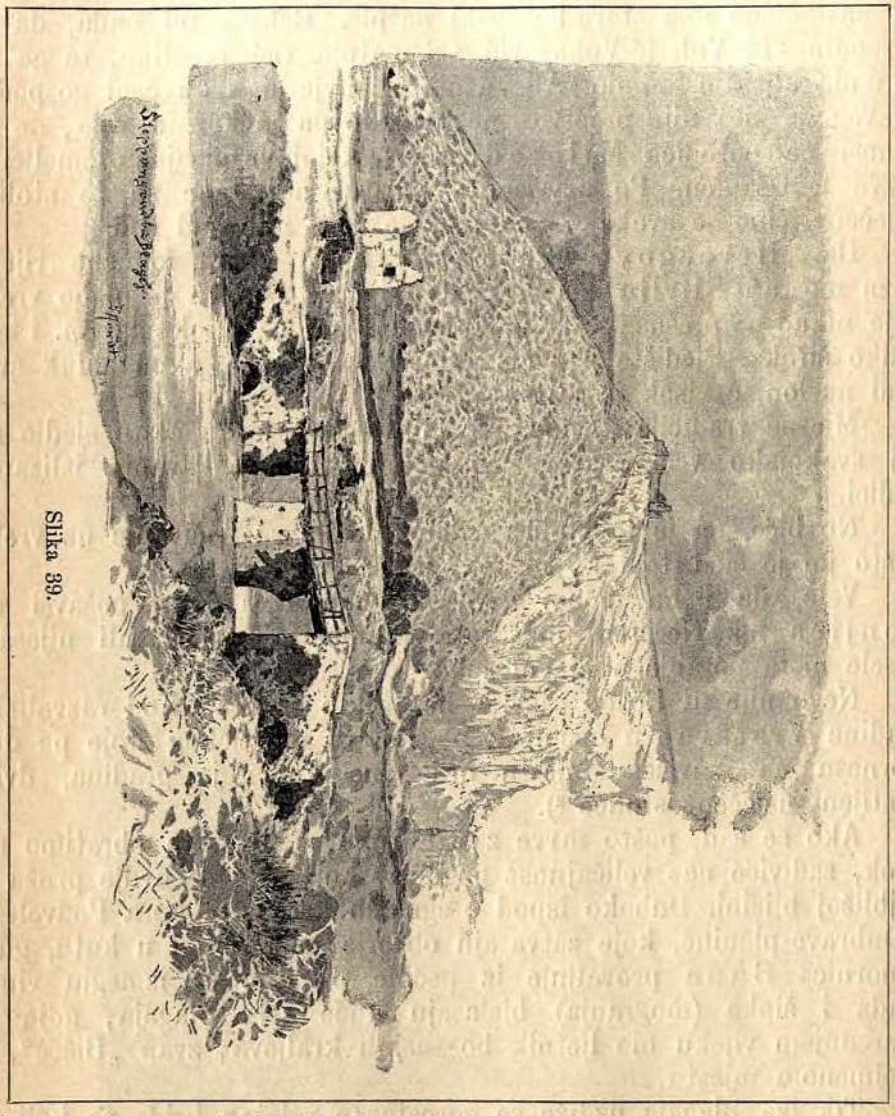

Slika 39.

biti, da je pravokutna kula stražarica, koja stoji istočno i nešto poviše od Stjepan-grada, preostatak starijeg grada.

Slika 39. prikazuje nam pogled na gradinu i ujedno prastar kamenit most preko Bune ispod Blagaja, od koga su samo još kameniti stupovi preostali, te su presvogjeni drvenom gragjom.

Nego kod Blagaja ima iznad ovoga mosta još jedan drugi, dobro očuvan kamenit most na okna, preko koga se prelazi idući u Dabricu i Bilek.

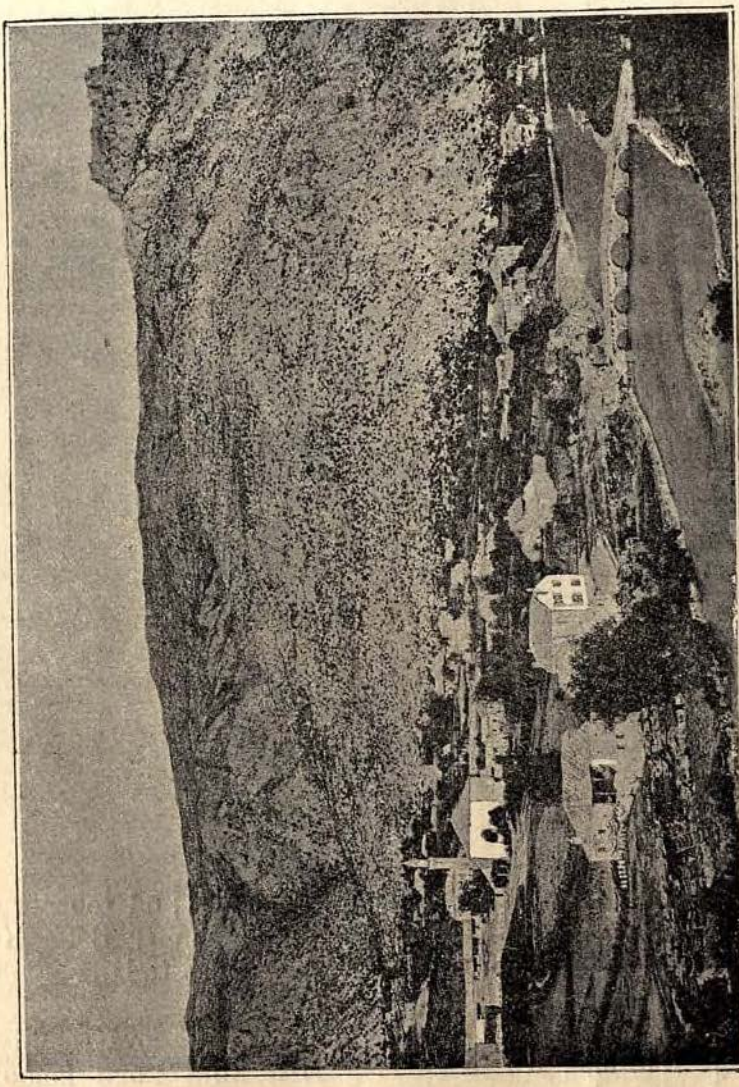

Slika 40.

Prikazuje ga *slika 40.*, a presvogjuje na pet okana Bunu i biće da potječe iz turskog doba. Ispisanu tursku spomen-ploču, koja je na tome mostu, prikazuje *slika 41.*, a čita se na njoj ovo:

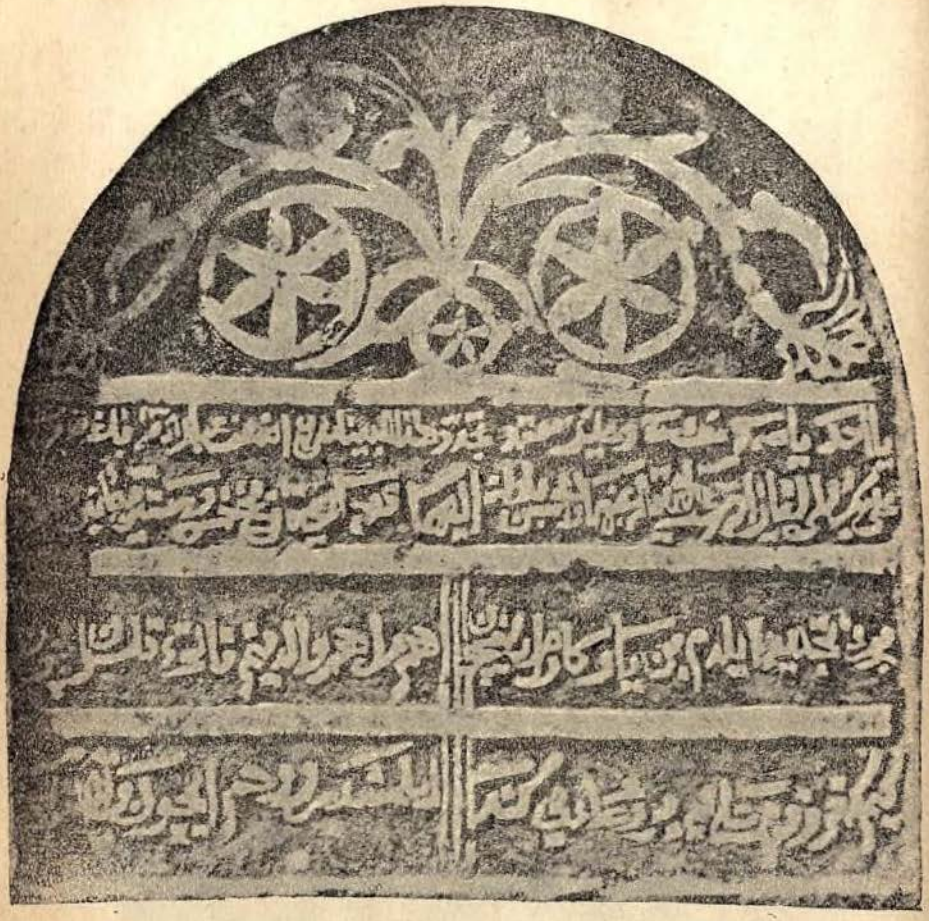

Slika 41.

„Bože jedini, nijesi postao, niti će te nestati; od tebe je svaka pomoć i u tebe je uzdanje! Ovu gragjevinu obnovi Belfe Kadire, kći Ali-bega Velagića. Da im Bog grijehe oprosti i da ih svojom milošću obdari! Svršeno u 1265. (1849.) godini.

Ovo sam obnovila za spomen, da se učini dova (molitva) za mene i moje roditelje. Ko se za mog sina Aliju Bogu pomoli, taj se i za moju dušu zamolio".

Što dalje ideš od toga mosta uz Bunu, to sve tješnji biva klanac, što ga s obje strane zatvaraju okomite stijene, koje su se mjestimice i nadstriješile nad njom. Nešto podalje dogješ do razvaljene džamije, što ju je Ali-paša Rizvanbegović sagradio tridesetih godina, pak je razrušila stijena, koja se je odvalila sa hrida. Iza džamije, tik do vrela Bune, ima tekija, skromna grobnica muhame-

danskog sveca (*slika 42.*), kuda pobožni muhamedanci često dolaze da čine dovu.

U goloj odajici *slika 43.*, smješteni su drveni tabuti sveca i njegovog sluge, prevučeni zelenim suknom i svaki obilježen turbanom vrh glave.

Osim toga leži na gospodarevom tabutu tespih, t. j. muhamedanska brojanica.

O zidu visi oružje borca svoje vjere, koji ovdje počiva vječni sanak, turska dimišćija i buzdovan. Izagjemo li sada na divanhanu

Slika 42.

Slika 43.

pred tekijom, ugledaćemo pred sobom divno čudo, što ga je ovdje stvorila priroda: razglašeno vrelo Bune *slika 44.*

Iz mračnog, a prostranog ždrijela na dnu okomite litice provaljuje ovdje tiho i veličajno široka i duboka rijeka (vidi *sliku 40.*), koja odmah za tim više mlinova može da pokreće.

Pogjemo li sada iz Blagaja cestom natrag u Mostar, naići ćemo još prije Posrt-ćuprije sjevero-istočno kraj ceste na gromilu, a uz most sam, jugo-zapadno od ceste na drugu veću gromilu. Na ovoj pošljednjoj smještene su dvije staro-bosanske spomenploče, znak, da su u njoj u kasnija vremena ponovo sahranjivali mrtvace.

Nešto dalje, kod Dračevice uzdiže se pri dnu Podveleža osamljena, okrugla humka Križ od numultnog kreča, kojoj pri podnožju u grmlju ima poviše razasutih gromila. Sa Križa je lijep

pogled unaokolo po cijelom onom predjelu, a ima na njemu mala nasuta prehistorička gradina, kojoj tlocrt prikazuje *slika 45.*

Zaravanak na Križu kamenit je i k jugu se polako spušta, a na krajnjoj mu tački na sjeveru podignuta je gromila *a* od sitnih kamećaka. Gromile se s obje strane hvata široki eliptički glavni

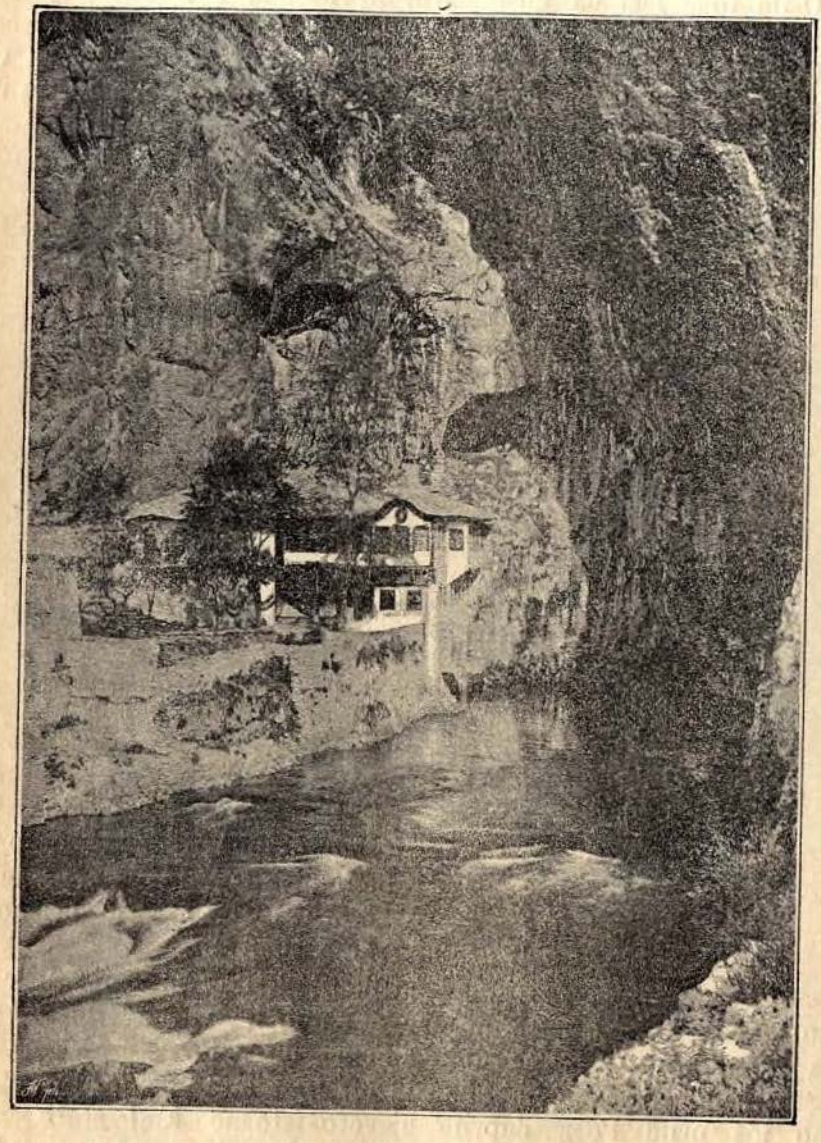

Slika 44.

nasap *c*, koji je još pregragjen poprečnim polukružnim naspom *b*. Duž nutarnjih strana nasipa prostire se 3—4 metra široka, pomno poravnjena površina.

Gromila *a* duga pri eliptičkom temelju 16 *m.*, a široka 10 *m.* Spram nutarnje strane visoka je 2 *m.*, spram spoljašnje 6—8 *m.*

Glavni nasip *c* s većom osovinom od 76 *m.*, i s manjom osovinom od 65 *m.* duljine, ima sada iznutra samo 50 *cm.*, do 1 *m.* visine, te s polja visok do 3 *m.*, strmo opada spram gorskog pristranka. Poprečni nasip *b* napokon uzdiže se iznad zemljišta iznutra do 1 *m.* po prilici, a s polja na 2·5 *m.* do 3 *m.* Nijesam dospio, da na Križu pokušam prekopavati, čim bi se možda moglo pobliže ustanoviti nekadašnja svrha te nasute gradine, te samo navodim, da ondje ima rbina kako od ilovastih posuda, prostom rukom zidanih i grbama ukrašenih, tako i od žrvnjeva.

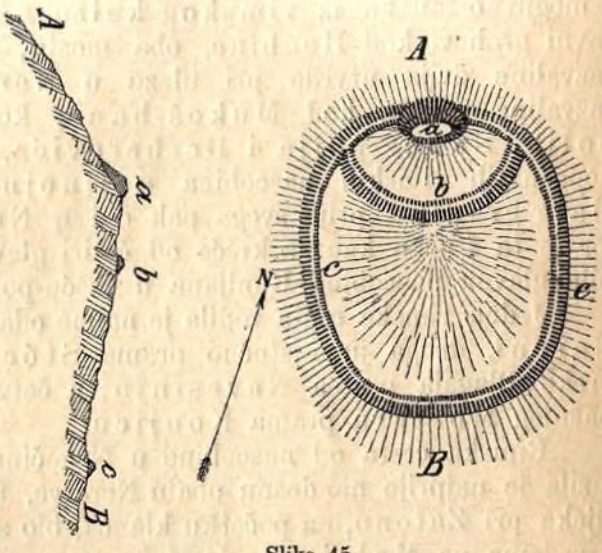

Slika 45.

Ako se od Križa vratimo na cestu, opazićemo jugo-zapadno odonud u ravnici rasijanih 6 gromila, a kod Tuste-hana na istoj strani ceste opet 2 gromile.

Kod Tuste-hana ostavićemo cestu, pa ćemo se obratiti sjevero-istoku, da se prohodamo po plodnoj dolini podnu Podveleža, koju navodnjava 7 vrela, i kojom se pružilo na daleko potegnuto selo Gnojnica. Veoma prikladni položaj toga kraja biće da je već u drevno doba ovamo namamio naselaca, te je on odonda stalno naseljen. Istočno od sela, iznad džamije vigjamo jednu gromilu, a zapadno odonud, na osamljenom nekom ogranku Podveleža 2 gromile, koje nam posvjedočuju, da je to mjesto u prehistoričko doba bilo naseljeno. Uz jahaći put, koji teče duž sela, možemo nadalje u pukotinama glinaste kore u dužini od 1 *km.*, po prilici i u dubljini od 100 do 150 *cm.* ispod današnje površine razabrati utarke rimske opeke. Oko džamije naročito leži mnogo komada opeke, te vele, da su onudanašli i rimskih grobova. Naći ćemo nadalje, da je glavno vrelo toga mjesta, Vrba, obzidano ulomcima od rimskih spomenika s relijefima.

Od sredovjekih spomenika valja napokon napomenuti 27 starobosanskih stećaka, koji su podijeljeni na više hrpa i obilježeni običnim znamenjima: krstom, mačem i štitom, uz to ljudskim podobama, kolom i t. d.

Na sjevernom kraju mjesta Gnojnice primakli smo se opet gradu Mostaru, te smo tako završili kružnicu, kojom smo obišli cijelo Bišće-polje.

Ako sad ukratko prisaberemo uspjehe našeg ispitivanja, to ćemo naći, da po Bišću-polju i najbližoj mu okolini, koju smo obašli, na površini od 90 četvornih kilometara po prilici ima mnoštvo toga, što nas može zanimati s arheološkoga gledišta.

Iz prehistoričkog doba potječu četiri nasute gradine: Mala gradina, Ograć, Kičin s ostancima prehistoričkih koliba, i Križ, uz to mnogobrojne gromile, kojih ima rasijanih kako po cijelom polju, tako i po glavicama okolnih brežuljaka i brda. Izmegju ostanaka iz rimskog kulturnog doba zanimaju nas ravni grobovi kod Hodbine, oba mosta, kosorski i kvanjski, razvaline dviju utvrda pri ulazu u Neretvin klanac, onda razvaline zgrada kod Mukoš-hana, kod Hodbine, Malog-polja, Suhog-polja i Berberovića, za tim ostanci do sad nepoznatih rimskih naseobina u Gnojnici, Kosoru i ispod Male gradine, prije svega pak oni u Negočinama uz Bunicu, jer je ta štacija kao raskršće od četiri glavne ceste po svoj prilici bila glavna naseobina Rimljana u Bišću-polju.

Jedna rimska cesta vodila je naime odavle jugo-zapadno prama Naroni, druga jugo-istočno prama Stócu, treća sjevero-istočno preko Blagaja prama Nevesinju, a četvrta sjeverno preko današnjeg Mostara prama Konjicu.

Rimska cesta od naseobine u Negočinama prama Naroni prelazila je najprije na desnu obalu Neretve, te je ovdje prelaz preko rijeka pri Zatonu, na početku klanca, bio zaštićen dvjema rimskim utvrdama na Maloj gradini i spram nje. Cesta se je doticala rimske naseobine ispod Male gradine, a odande je vodila po prilici kao danas željeznica, uz desnu obalu Neretve kroz sami klanac do Žitomislića, dakle u srce toga klanca. Ovdje, čini se, bio je opet prelaz, jer na desnoj obali Neretve, nedaleko od današnje željezničke štacije Žitomislića, vigjaju se ostanci manje, a spram nje na lijevoj obali rijeke, izmegju nje i manastira Žitomislića, na više od deset hektara rasprostrte ostanke veće rimske štacije s rimskim grobovima, i visoko iznad obiju na jednoj glavici uz desnu obalu lijepa razvalina Kozmaj-grada, takogjer nekadašnje rimske utvrde. Potanje prilike ovih dviju rimskih naseobina i razvaline Kozmaja kod Žitomislića, kao i ostalu cestu do Narone, mislim skorim opisati u posebnoj raspravi.

Druga cesta vodila je jugo-istočno od Negočina preko Kvanjske ćuprije i Rotimlja spram Stóca. U pravcu te ćuprije nagjen je kod sela Megjine, tik do Rotimlja ovdje u *slici 46.* prikazani, 70 *cm.* dugi, 30 *cm.* široki a 25 *cm.* debeli odlomak nekog rimskog nadgrobnog biljega s natpisom, te vele, da je više takog kamenja uzidano u ondašnje kuće.

U selu Rotimlji vidi se nedaleko jedne hrpe staro-bosanskih stećaka mnoštvo razbacanih komada rimske opeke, te se onuda nalaze i rimski novci.

Još dalje k jugu vide se u općini Trijebnju kod zaseoka Cardaci na zemljištu Oklagje, a na oranici Mehmed-age Gjoke oveće humke, koje sastoje od gragjevnog kamenja iz zidova i pržinom zidani temelji pravokutnih zgrada. Kod jedne takve hrpe gragjevnog materijala nagjen je lijepo obragjen kamen iz svoda, dug 36 *cm.*, širok 25 *cm.* a visok 16 *cm.*, onda jedan rimski kamen s natpisom.

Ispisani kamen *(slika 47.)* žrtvenik je, posvećen Jupitru, visok 98 *cm.*, širok 40 *cm.* a debeo 40 *cm.*, koji po nacrtu inžinira gospodina Huga Jedličke ovako čitam:

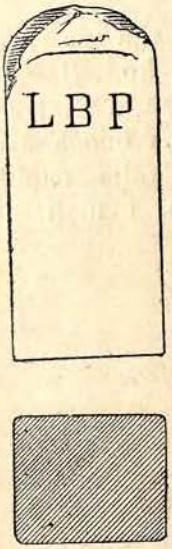

Slika 46.

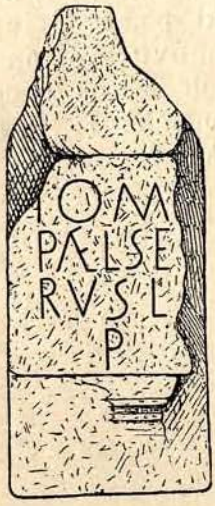

Slika 47.

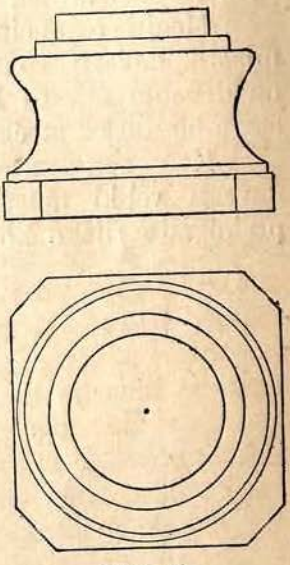

Slika 48.

I(ovi) O(ptimo) M(aximo)
P(ublius) AEL(ius) SE(ve)
RVS L(ibenter)
P(osuit)

Na 700 do 800 *m.* istočno od toga razvalinama posutoga mjesta naigje se na polju Senšuši a na zemljištu Mujage Novine iz Mostara opet na hrpu gragjevnog kamenja, pod kojom je nagjen temelj jednog stupa, kome je jedna stranica osnovice duga 36 *cm.*, visoka 27 *cm.* a premjer stabla 20 *cm. (slika 48.)*. Izmegju Oklagja i Senšuše ima nadalje nasip od snesenog, obragjenog gragjevnog kamenja.

Istočno na Oklagju ima napokon na brijegu Gradini podor malog rimskog grada, kome su se temelji još održali, i koji ti udara u oči mnoštvom ruševine i utaraka od rimske opeke. Ta je utvrda imala da zaštitu daje naseobini kod Čardaka-Rotimlje uz rimsku cestu iz Negočina prama Stócu.

Treća cesta vodila je od Negočina preko Bunice preko jednog mosta, koji je valjda stajao na onome mjestu, što je na

karti zabilježeno slovom *c*, onda preko Kosorske ćuprije i rimske naseobine Kosora u Blagaj.

Četvrta cesta napokon išla je od Negočina i na sjever po prilici pravcem današnje ceste kraj razvaline velike rimske zgrade kod Mukoš-hana prama onome klancu Neretvinom, gdje je danas Mostar.

Od Blagaja nasuprot vodio je u ono doba put prama rečenom Neretvinom klancu preko Dračevice i one rimske naseobine, kojoj smo ostanke motrili kod Gnojnice.

Iz vremena rimskog (a možda i poslije rimskog) upoznali smo grobište sa žàrama kod Hodbine.

Megju ostancima iz srednjeg vijeka nadalje valja na prvom mjestu navesti romantički podor Stjepan-grada kod Blagaja, na drugom mjestu Hercegovu stolicu kod Kosora, a na trećem staro-bosanske stećke, kojih ima na mnogim mjestima onoga kraja.

Kao znamenite spomenike iz turskog doba valja napokon navesti veliki most preko Bune kod sela Bune, i mali most preko iste rijeke kod Blagaja.

Старобосански натписи у Калесији.

Приопћили: Томо Драгичевић и Вид Вуletић-Вукасовић.

I.

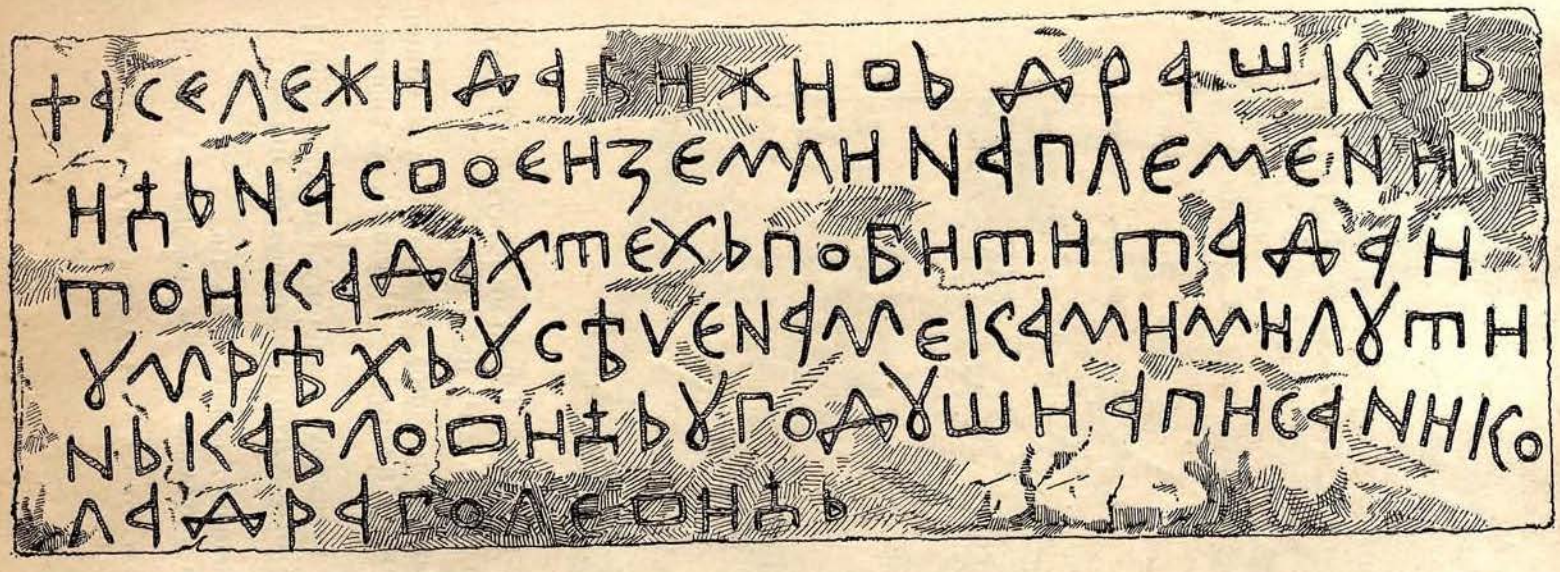

Чита се: † Асе лежи Дабиживь [1]) Драшк(о)в|ићь [2]) на своеи земли на племени|тои. Када хтехь побити [3]) тада и | умрѣхь. Усѣче на ме ками Милути|нь Кабловићь [4]) у Годуши а писа Нико|ла Драголевићь.

---

[1]) **Дабиживь**, испореди у „Коријени Ђуре Даничића“ на страни 149. **БЫТИ** за Да—би—жив.

[2]) Није сигурно „о“, јер је излизано; слово „в“ слабо се расповнаје.

[3]) Од по = по̀бити, т. ј. од **БЫТИ**; испореди „Коријени“ на страни 149.

[4]) Испореди „Корјени“ на страни 236. под „кабао“ (ко̀ба), те би можда било као „Кобиловић“. — У „Рјечнику из књижевних старина српских, Ђура Даничића“ нијесу познати наведени породични надјеви, јер се не усуђујемо казати превимена, а нека су племенити људи.

II.

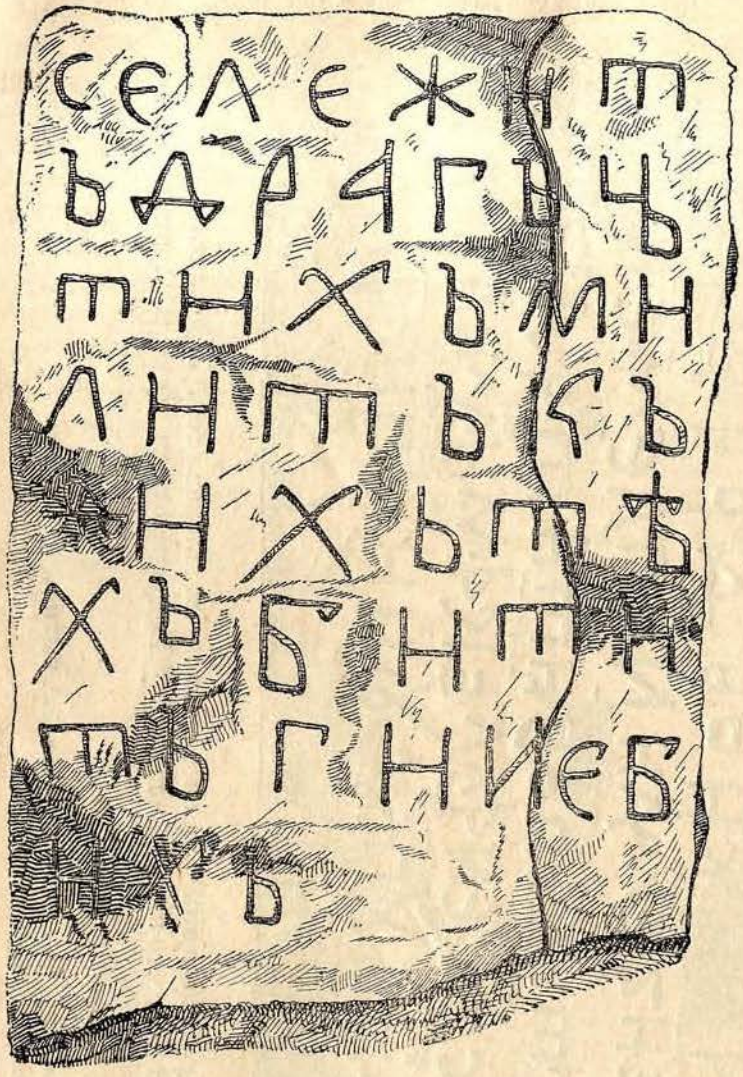

Чита се: Се лежит | ь Драгъць [1]) | Тихьми | литькь [2]) | дихь тѣ | хь бити | ть ди [3]) неб | ихь.

Ова два старобосанска натписа налазе се у дубничком гробљу, у селу „Српска Калесија“ (Бркићи), у зворничком котару.

Први је на стећку (мрамору) у облику сандука, који је са четири краја равно отесан а озгор је израђен на шљеме; доље

---

[1]) **Драгъць** је Драгоч. Испореди „Коријени“ на стр. 110.

[2]) **Тихьмилитькь** је од **тѣхомиль**. Испореди „Коријени“ на страни 100., под ўтјеха, тјёшити и т. д.

[3]) **Тьги** = **тьгы** = тада (туне) т. ј. **тьгда** или **тагда** (**тьд**). Испореди „Рјечник Ђ. Даничића“ на страни 332.

је поставак. Израђен је од меког вапненца. Камен је дуг 150, широк 60, а од поставка висок 65 *цм.* Око њега је поставак широк 15 а дебео 20 *цм.* Лежи окренут од југа к сјеверу; од истока је на њему исклесана рука а са запада је натпис, који заузима у дуљину 1·35 а у висину 46 *цм.*

Други је натпис на једноме ступу, који од реченог стећка стоји јужно 20 корака. Отесан је са сва четири краја од камена вапненца, што га ондје зову „сига". Висок је 130 а дебео 56 *цм.* Натпис заузима у висину 84 а у ширину 52 *цм.* Под овим ступом нетко је благо копао, па је услијед тога ступ пао у рупу, те ће се за неко вријеме са свијем у земљу засути.

Десет корака источно има једна преваљена плоча, која је орнаментом украшена, као што приказује придодан факсимил.

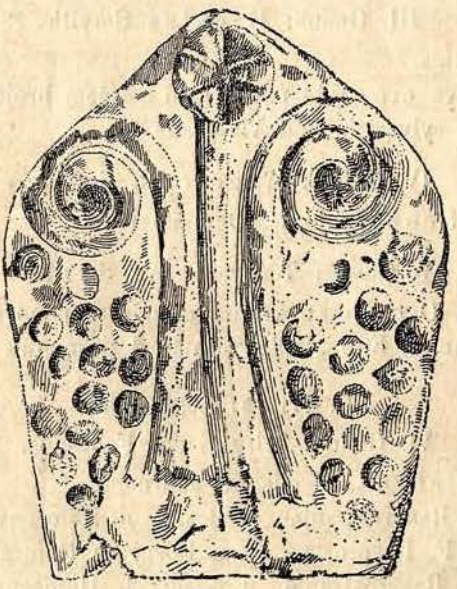

На том мјесту унаоколо имаде још 5 мраморова, који су израђени у облику сандука. На ниједноме нема натписа; на два ова стећка има знак крста, истесан на одскок, а на једноме мач. У близини до 26 корака била је громила, коју је г. 1884. раскопао старац Вид Гентулић, тражећи у њој благо. Нашао је у њој врло лијепу земљану посуду, па мислећи, да је у њој сахрањено благо, разбио ју сву на комаде. По његовом казивању није у тој посуди ништа било; рбине пропадоше, јер их је тај старац поразбацао.

„Cerambycidae“ iz Bosne i Hercegovine od god. 1888.—1890.

Bosniae Hercegovinaeque „Cerambycidae“ Collectae in annis 1888—1890.

Priopćio Victor Apfelbeck.

A. Tribus: Spondylini[1]).

I. Genus: Spondylis Fabricius.

1. buprestoides L. Konjica (Hercegovina). U Bosni još nije opažan.

B. Tribus: Prionini.

II. Genus: Prionus Geoffroy.

2. coriarius L. Rasprostranjen u južnoj Bosni.

III. Genus: Ergates Serville.

3. faber L. Rogatica.
Larvu ove vrste našao sam u višem broju u truhlim dubovima od Pinus sylvestris kod Višegrada.

IV. Genus: Aegosoma Serville.

4. scabricorne Scop. Ljubinje, Domanović.

V. Genus: Tragosoma Serville.

5. depsarium L. Ovu rijetku vrstu našao sam ponovno u stanju larve na Igman-planini. Kao „imago“ samo 1 primjerak od Livna.

C. Tribus: Lepturini.

VI. Genus: Rhagium Fabricius.

6. sycophanta Schrnk. U cijelom području.
7. mordax Deg. Rasprostranjen u Bosni; u Hercegovini još nije opažan.
8. bifasciatum F. Rasprostranjen u Bosni; u Hercegovini još nije opažan.
9. inquisitor L. Rasprostranjen u Bosni; u Hercegovini još nije opažan.

VII. Genus: Rhamnusium Latreille.

10. bicolor Schrnk. Krupa.

VIII. Genus: Xylosteus Friwaldsky.

11. Spinolae Friv. Od ove vrlo rijetke životinje sabran je 1 primjerak kod Fojnice (Bosna). Ostatke od drugog primjerka nagjoh u pećini kod hana Buloga, jamačno ih je slijepi miš onamo prenio.

IX. Genus: Leptorrhabdium Kraatz.

12. gracile Kr. Ovu samo u rijetkim primjercima poznatu životinju uhvatio je Dr. Brancsik na herceg. megji u području Orijena (Krivošije) u 1 primjerku.

---

[1]) Raspored je po „Catalogus Coleopterorum Europae, Caucasi & Armeniae Rossicae auctoribus Dr. L. v. Heyden, E. Reitter & J. Weise edit. 1891“.

X. Genus: Oxymirus Mulsant.

13. cursor L. U južnoj Bosni čest.

XI. Genus: Toxotus Serville.

14. meridianus L. Rogatica, Čemerno.

XII. Genus: Pachyta Stephens.

15. quadrimaculata L. Veoma rasprostranjen u Bosni u planinskim šumama na cvijetovima štitca. U Hercegovini nije opažan.

XIII. Genus: Brachyta Fairmaire.

16. clathrata F. Na cvjetnom Rhamnus alpinus (podalpin), Treskavica planina, Bjelašnica planina, Vučjaluka. Crnonogi primjerci su mnogo regji nego li crvenonogi.

XIV. Genus: Acmaeops Leconte.

17. pratensis Laich. 1 primjerak kod sela Pale (Sarajevo).
18. collaris L. Čest u Bosni i u Hercegovini (Bileće).

XV. Genus: Gaurotes Leconte.

19. virginea L. Kao prijašnji.

XVI. Cortodera Mulsant.

20. humeralis Schall. Na cvjetnom Crataegus kod Čevljanovića i Vučjeluke. Var. suturalis Fabr. vrlo rijetka.

XVII. Pidonia Mulsant.

21. lurida F. Čest u južnoj Bosni na cvijetovima štitca.

XVIII. Genus: Leptura Linné.

22. rufipes Schall. Na cvjetnom Crataegus kod Čevljanovića i Podorošca.
23. sexguttata F. Krupa.
24. rufa Brull. 1 primjerak od Dobrićeva (Hercegovina, Dr. Hensch). Ova vrsta bješe dojako poznata samo u južnoj Turskoj i Grčkoj.
25. livida F. Domanović, Bileće.
26. fulva Deg. Sarajevo, Travnik.
27. pallens Brull. Domanović. Bješe isto tako kao rufa Brull. samo iz južnog dijela balkanskog poluostrva poznat.
28. maculicornis Deg. Pale, Romanija planina.
29. rubra L. Svagdje u Bosni.
30. cordigera Füssl. Samo iz Hercegovine; Domanović, Bileće.
31. scutellata F. Rasprostranjen u Bosni.
32. dubia Scop. Rasprostranjen u Bosni na cvijetovima štitca. Isto i var. melanota Fald. i sasma crna var.
33. sanquinolenta L. Pale, Vlahović.
34. cerambyciformis Schrank, 1 primjerak iz sjeverne Bosne (Marterer).
35. erratica Dalm. U svemu području do visoko u planinu (Brajćin laz).
36. aurulenta F. Trnovo.

37. quadrifasciata L. Često kod Pale na cvijetovima štitca.
38. maculata Poda. Običan u svemu području.
39. pubescens F. & (v.) holosericea Muls. Rijedak; Semeć kod Višegrada, Podorošac i Čevljanović.
40. verticalis Germ. Samo u Hercegovini (Domanović).
41. melanura L. Običan u svemu području.
42. bifasciata Müll. Običan u svemu području.
43. septempunctata F. Pale blizu Sarajeva, Bileće. Rijedak.
44. nigra L. U svemu području.
45. attenuata L. Čest na cvijetovima štitca, podalpin, u južnoj Bosni.

XIX. Genus: Allosterna Mulsant.

46. tabacicolor Deg. Kao prijašnji.

XX. Genus: Grammoptera Serville.

47. ustulata Schall. Na cvjetnom Crataegus nije rijedak; Ljubinje-dô kod Sarajeva i Podorošac.
48. ruficornis F. Na cvjetnom Crataegus nije rijetka: Ljubinje-dô kod Sarajeva i Podorošac.
49. variegata Germ. Na cvjetnom Crataegus ali vrlo rijedak; Ljubinje-dô kod Sarajeva i Podorošac.

XXI. Genus: Necydalis Linné.

50. major L. Domanović. (Collect. Hensch).

D. Tribus: Cerambycini.

XXII. Genus: Caenoptera Thomson.

51. minor L. Na cvjetnom Rhamnus alpinus na uzlazu na Bjelašnicu-planinu kod Pazarića (podalpin); nije rijedak.
52. umbellatarum Schreb. Čevljanović (Bosna), Domanović (Hercegovina).

XXIII. Genus: Stenopterus Stephens.

53. flavicornis Küst. Domanović, Preslica.
54. rufus L. Domanović, Preslica.

XXIV. Genus: Callimoxys Kraatz.

55. gracilis Brullé. Ovu rijetku južnu vrstu sabrao je Dr. Hensch kod Dobrićeva. (Ja sam istu našao prije 5 godina dvared na cvjetnom Crataegus u varaždinskoj županiji (Hrvatska).

XXV. Genus: Dilus Serville.

56. fugax Oliv. Bileće.

XXVI. Genus: Callimus Mulsant.

57. angulatus Schrank. Na cvjetnom Crataegus u južnoj Bosni (Sarajevo, Čevljanović i t. d.). Iz Hercegovine samo od Podorošca.

XXVII. Genus: Obrium Curtis.

58. brunneum F. Sarajevo.

XXVIII. Genus: Exilia Mulsant.

59. timida Ménetr. Samo u Hercegovini.

XXIX. Genus: Axinopalpus Redtenbacher.

60. gracilis Kryn. Domanović.

XXX. Genus: Cerambyx Linné.

61. velutinus Brullé. Domanović.
62. cerdo L. U svemu području u starim hrastovima.
63. miles Bon. Ljubinje, Domanović; i u sjevernoj Bosni (Marterer).
64. Scopolii Füssl. U cijelom području.

XXXI. Genus: Hesperophanes Mulsant.

65. cinereus Vill. Domanović, Dobričevo (Hercegovina).
66. griseus F. Domanović, Dobričevo (Hercegovina).
67. pallidus Oliv. 1 primjerak iz Domanovića (Collect. Heusch).

XXXII. Genus: Stromatium Serville.

68. fulvum Vill. Ljubinje.

XXXIII. Genus: Saphanus Serville.

69. piceus Laich. Sarajevo, Bjelašnica.
70. Ganglbaueri Brancsik[1]). Ovu samo u ciglo jednom primjerku poznatu, od dra Brancsika kod Herceg-Novog otkrivenu vrstu sabrao sam kod Avtovca (Hercegovina).

XXXIV. Genus: Criocephalus Mulsant.

71. rusticus. L. Sarajevo.

XXXV. Genus: Asemum Eschscholtz.

72. striatum L. Čevljanović, Vučjaluka.

XXXVI. Genus: Tetropium Kirby.

73. castaneum L. et varietates. Vučjaluka, Bjelašnica-planina.

XXXVII. Genus: Anisarthron Redtenbacher.

74. barbipes Schrank. Sarajevo.

XXXVIII. Genus: Phymatodes Mulsant.

75. Kollari Redt. 1 primjerak na cvjetnom Crataegus kod Podorošca (Hercegovina).
76. linearis Hampe = Henschi Puton. Sabran od dra Henscha kod Domanovića.
77. lividus Rossi. Domanović.
78. testaceus L., (v.) variabilis L. et (v.) praeustus F. U svemu području.

---

[1]) Vidi: „Nyolczadik évfolyam 1885. Évkönyv melyet a Trencsén Megyei etc." pag. 71. Saphanus Ganglbaueri n. sp. Piceus, pubescens, capite dense ac fortius, thorace crebrius punctato; elytris fortiter ac dense punctatis; femoribus mediis et posticis clavatis armatisque. Long. 1·5 cm.".

79. fasciatus Vill. Jednom sabran kod Sarajeva.
80. alni L. U svemu području.
81. rufipes F. Na cvjetnom Crataegus; Čevljanović (Bosna), Podorošac (Hercegovina).

XXXIX. Pyrrhidium Fairmaire.

82. sanguineum L. Bileće.

XL. Callidium Fabricius.

83. aeneum Deg. Igman.
84. violaceum L. Svagdje u južnoj Bosni i Hercegovini.

XLI. Hylotrupes Serville.

85. bajulus L. U svemu području.

XLII. Rhopalopus Mulsant.

86. insubricus Germ. Igman, Miruše (Hercegovina, Hensch).
87. clavipes F. U svemu području.
88. macropus Germ. Samo iz Bosne, Ljubinja-dô.
89. femoratus L. Podorošac (Hercegovina), na cvjetnom Crataegus.

XLIII. Rosalia Serville.

90. alpina L. Svagdje na Fagus sylvatica.

XLIV. Aromia Serville.

91. moschata L. Izgleda da je ovdje rijedak. Igman, Kijevo.

XLV. Genus: Purpuricenus Fischer.

92. a) budensis Goeze. U Hercegovini na visokom draču veoma čest.
b) v. affinis Brull. U Hercegovini na visokom draču veoma čest.
c) v. hungaricus Herbst.
d) subv. nov. punctiger mihi [1]).

Sabrao sam kod Dračeva za $^1/_2$ sahata do 300 primjeraka ove lijepe vrste u svijem varijetetima. Postotak varijeteta je od prilike ovaj:

a) 30%
b) 55%
c) 10%
d) 5%

Larva ove vrste živi svakako u draču.

93. a) Koehleri L.
b) v. cinctus Villa.
c) v. globulicollis Dej.

Na istim mjestima u društvu prijašnjeg, no veoma rijedak. Megju 300 kod Dračeva sabranim Purpuricenus bjehu samo 6 Koehleri, od njih 4 v. cinctus i 2 var. globulicollis.

U Bosni samo kod Kijeva kod Sarajeva.

---

[1]) Tipičkoj formi (budensis Goeze) najbliži, no mjesto velike crvene pjege s obje strane na prothoraxu samo po jedna malešna crvena tačka, koja ne dostiže grbe, već je potisnuta niže prema sredini prothoraxa.

XLVI. Genus: Plagionotus Mulsant.

94. detritus L. U sjevernoj Bosni (Marterer).
95. arcuatus L. Sarajevo, Neum-kula (Hercegovina).
96. floralis Pall. Mostarsko blato.

XLVII. Genus: Xylotrechus Chevrolat.

97. rusticus L. Oko Sarajeva i Čemerna.
98. ibex Gebl. U sjevernoj Bosni (Marterer).
99. arvicola Oliv. Bileće, Domanović.
100. antilope Zett. Bileće.

XLVIII. Genus: Clytus Laichart.

101. arietes L. Svagdje u Bosni i Hercegovini.
102. lama Muls. Sarajevo.
103. rhamni Germ. U Hercegovini rasprostranjen.

XLIX. Genus: Clytanthus Thomson.

104. a) varius F. = ornatus Hbst. Bileće, Domanović.
b) Herbsti Brahm. Pale-Vlahović na cvijetovima štitca.
105. trifasciatus F. Domanović.
106. aegyptiacus F. Domanović.
107. sartor F. Bileće.
108. figuratus Scop. U svemu području.
109. speciosus Schneid. Gradačac, Mosko (Hercegovina).

L. Genus: Anaglyptus Mulsant.

110. a) mysticus L. Na cvjetnom Crataegus, var. regja.
b) v. hieroglyphicus Herbst. Na cvjetnom Crataegus, var. regja.

E. Tribus: Lamiini.

LI. Genus: Parmena Serville.

111. bicincta Küst. Bileće.

LII. Dorcadion Dalman.

112. arenarium v. abruptum Germ. Samo u Hercegovini.
113. pedestre Poda.

LIII. Dorcatypus Thomson.

114. tristis F. U Hercegovini rasprostranjen, u Bosni još nema.

LIV. Genus: Morimus Serville.

115. funereus Muls. U svemu području.
116. asper Sulz. Samo u Hercegovini (Grab kod Trebinja, itd.).

LV. Genus: Lamia Fabricius.

117. textor L. Sarajevo, Avtovac.

LVI. Monohammus Stephens.

118. sartor F. Kijevo kod Sarajeva, Vučjaluka, Rogatica.
119. sutor L. Čevljanović.

LVII. Genus: Acanthoderes Serville.

120. clavipes Schrank. Krbljina, Konjica, Bradina, Trebević.

LVIII. Genus: Acanthocinus Stephens.

121. aedilis F. Vučjaluka i Ljubinja-dô kod Sarajeva.

122. reticulatus Razum. Ovu rijetku vrstu sabrao sam 2 put u većem broju: prvi put početkom novembra god. 1889. na Ozrenu ispod kore od Acer pseudoplatenus uzimljenu; 2-put na jednoj oborenoj staroj plemenskoj jeli na Igmanu-planini kod Sarajeva.

123. griseus F. Rijedak na oborenim dubovima borova na Romaniji-planini i u Čevljanoviću (kod Sarajeva).

LIX. Genus: Liopus Serville.

124. nebulosus L. Vučjaluka, Čevljanović, Pale i Domanović.

LX. Genus: Exocentrus Mulsant.

125. adspersus Muls. Domanović.

126. lusitanus L. Gradačac.

127. punctipennis Muls. Domanović.

LXI. Genus: Pogonochaerus Gemminger.

128. hispidulus Pill. Igman-planina kod Sarajeva.

129. hispidus L. Vučjaluka i Bjelašnica planina na cvjetnom Rhamnus alpinos.

130. fasciculatus Degeer. Vučjaluka.

LXII. Deroplia Rosenhauer.

131. Genei Arag. Domanović.

132. Troberti Muls. Domanović.

LXIII. Haplocnemia Stephens.

133. curculionoides L. Vučjaluka, Mostar.

134. nebulosa F. Vučjaluka, Ljubinja-dô kod Sarajeva i Preslica planina.

LXIV. Niphona Muls.

135. picticornis Muls. U Hercegovini jednom na Paliurus aculeatus sabran.

LXV. Anaesthetis Mulsant.

136. testacea L. Nije rijedak u Hercegovini.

LXVI. Agapanthia Serville.

137. asphodeli Latr. Domanović.

138. Dahli Richter. Domanović.

139. cynarae Germ. Bileće.

140. villosoviridescens Deg. Oko Sarajeva na dražu.

141. cardui F. Dubočani, Mostarsko blato.

142. violacea F. Igman, Bileće.

143. chalybaea Fald. Grab kod Trebinja.

LXVII. Saperda Fabricius.

144. carcharias L. Pale kod Sarajeva.
145. populnea L. Vlahovići kod Pale (Sarajevo).
146. scalaris L. Čevljanović kod Sarajeva.
147. 8-punctata Scop. Trebević kod Sarajeva.
148. punctata L. Domanović.

LXVIII. Menesia Mulsant.

149. bipunctata Zoubk. Na cvjetnom Rhamnus alpinus kod Pazarića.

LXIX. Tetrops Stephens.

150. a) praeusta L. Okolica Sarajeva, Bileće.
b) Starcki Chevrl. Neum-kula (Hercegovina).

LXX. Genus: Stenostola Mulsant.

151. ferrea Schrank. Vučjaluka (Bosna).

LXXI. Genus: Pilemia Fairmaire.

152. hirsutula Fröl. Trebinje (Hercegovina).

LXXII. Genus.: Phytoecia Mulsant.

153. affinis Harr. Domanović, Hercegovina (Hensch).
154. a) virgula Charp. Bileće.
b) v. cyclops Küst. Bileće.
c) v. vulnerata Muls. Bileće.
155. pustulata Schrank. Hercegovina (Hensch).
156. rufimana Schrank. Bileće.
157. ephippium F. Domanović.
158. cylindrica L. Domanović, Mostar, Bileće.
159. coerulescens Scop. Ilidže kod Sarajeva, Mostar, Bileće, Konjica.

LXXIII. Genus: Oberea Mulsant.

160. oculata L. Domanović (Hercegovina).
161. linearis L. Pazarić, Bjelašnica-planina.
162. erythrocephala Schrank. v. insidiosa Muls. Bileće, Višegrad.

Град Бобовац.

Приопћио **Ђорђе Стратимировић.**

Бобовац бијаше најзнаменитији град Босне средњег вијека. Историја забиљежила му је име на много мјеста. Побједоносна војска српскога цара Стефана Душана Силног узалуд преже да га освоји. Тврд и неприступан би он, послије, хранилац краљевске круне; а задуго у њ се склони краљ Стефан Остоја, изгубивши сву земљу, којом завлада краљ Стефан Тврткo II. Ни Турци, проваливши у краљевство, не задобише га

силом, већ издајством његова заповједника. Али зуб времена и њега истроши! Данас стоје тек остаци његових платни и кула једна, бранећи да му име не угине...

Град Бобовац, сагрђен на осамљеној главици у тешко приступној забити, имао је — држимо — више задаћу да заклони, него ли да пријети. Удаљен бијаше од главнијих теста земље у прошло доба, као и данас. Да се походи тај мили споменик народне прошлости, ваља сада гвозденом пругом Сарајево-Брод отићи до станице Чатића, па оданде новом тестом до Сутјеске. Код Фрањевачкога манастира сутјешкога преходи се дрвеном ћупријом, сагрђеном на турски начин на кров, преко Трстионице, па онда уз гору. Преваливши гору, што дијели притоку, Пољанску ријеку [1]), од Трстионице, силази се у пољанску тијесну долину.

Сликовит је то крај: на стрменима скровита села с бијелим пониским кућицама и високим крововима „на четири стрехе“; уз њих питоме њиве — а све заокружено шумом. Доље пак валовита рјечица жубором драгим оживљује земљу, и поздравља прољетње благо сунце!...

Пут води уз рјечицу, коју на више мјеста ваља коњем прегазити. Долина све се више стјешњава, док се не прихвати големе камените провале с високим окомитим стијенама: ту је слап, а до њега неколико малених дрвених млинова.

Прошавши кроз провалу, стиже се до Љествače, гдје уска путања за часак прелази у степеницу, усјечену у живац камен, и гдје уза страну окомито стијење стоји с двије пећине. Дбња је пећина сухим зидом од чести заграђена, а народ вели, да се из ње може доспјети у ону повише ње положену.

Ходећи даље, виде се по стрменитим пристранцима рјечице малене удубине, једна спрећу друге, за које народ прича: да је краљ ту ставио греду и заградио ријеку, а кад је турска војска прошла, да је развалио уставу, те се Турци утопише [2]).

Али мало по мало раширује се Сутјеска, те махом с омањега виса угледа се стрма хумка, а на њој Бобовац [3]).

На подножју бобовачкога брда је суток Боровице и мијоковскога потока (Мијоковице). Одавде до утока у Трстионицу, испод мјеста Сутјеске, зову ту рјечицу Пољанском ријеком. По сриједи стрми Бобовац, с лијеве и с десне стране високе планине Хрид и Крушковица [4]). Бобовачка је коса крајњи огранак планине Драговић. Од Бобовца се спушта стијење горостасним степенима до корита ријеке. Од поданка до врха има шест зараванака. На највишем, шестом, стоји горњи град. На том је зараванку

---

[1]) На ђенералштапској карти стоји „Буковица“; то име народ не употребљује; а село „Мијаковићи“, зове се Мијоковићи.

[2]) Традиција вели, да је при дбњој пећини била стражарница. Даље прича народ, да кад би овуда пошао душманин, онда би ону провалију преградили, а ријеку зауставили волујским кожама, које би равапели од једне стијене до друге. Ту би се онда сва она гудура напунила водом, и нитко није могао приступити Бобовцу. Ур.

[3]) Прије него што се приступи Бобовцу, има нешто нижа главица, него она хумка, на којој су останци градини а на врху те главице има зараванак. То мјесто народ зове црквиштем, велећи, да је ту некоћ стајала црква. Ур.

[4]) Хрид има висину над морем од 1067 м., Крушковица 1001 м., а Драговић 1398 м.

гребен кано неки грудобран. Коса има правац равно од сјевера на југ, а омања увала (просјек?) дијели је од остале планине Драговићке. Речени „степени“ имају висину појединце између 20 до 50 *м.*; укупна висина

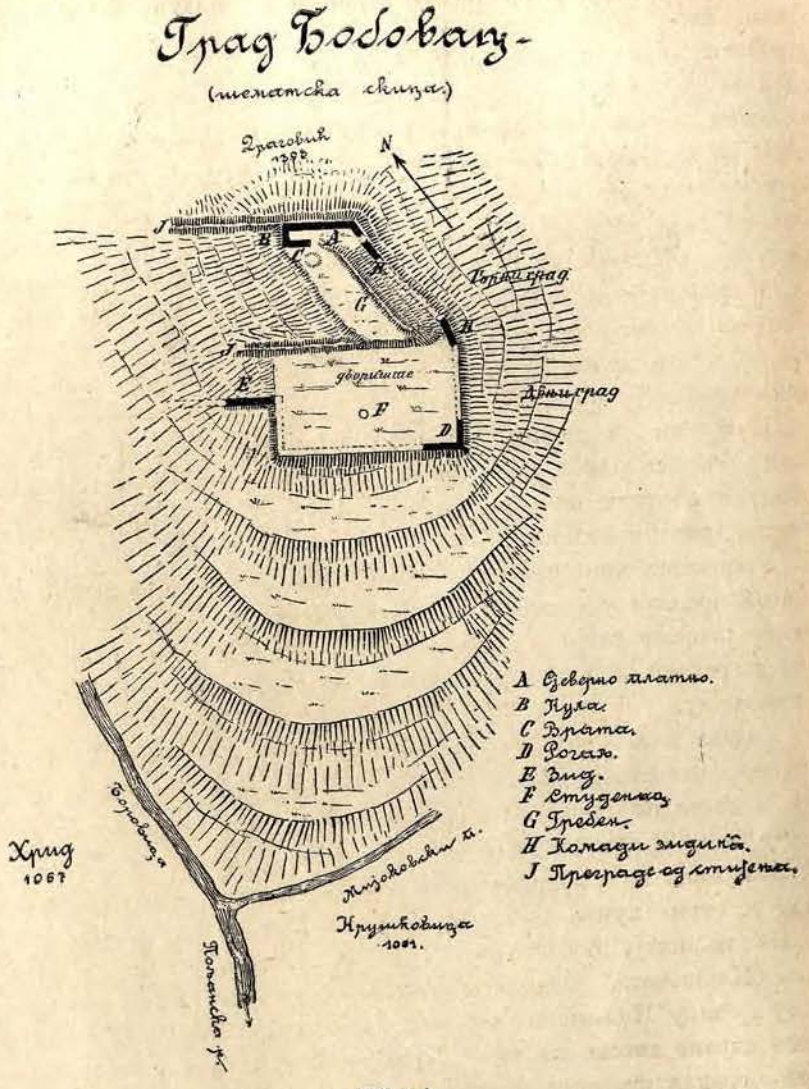

Slika 1.

њихова, т. ј. отстојање горњега града од корита на сутоку, биће једно 160 *м.*, а апсолутна висина бобовачке косе једно 800 *м.*

* * *

Бобовац има два дијела: горњи и дôњи град (види *слику 1.*[1]). Горњи је, као што би речено, на шестоме зараванку; дôњи град на петоме. Уз окомиту стијену једно 20 *м.* високу, која према југу стоји, пристаје платформа дôњега града.

[1]) Скица није геометријски снимак, већ шематски по сјећању састављена; друге двије слике начињене су по оригиналној фотографији, од којих једна приказује Бобовац гледан од Пољанске ријеке, а друга јужни вид куле.

Дужина ускога највишега зараванка, који је упоредо с гребеном, биће једно 25 *м.* Попријеко гребена, од истока спрам запада, прелази тврдо платно, које уврх већ поменуте увале стоји, а горњи град на сјеверу посве одјељује и брани. Сјеверно је то платно више од метра де-

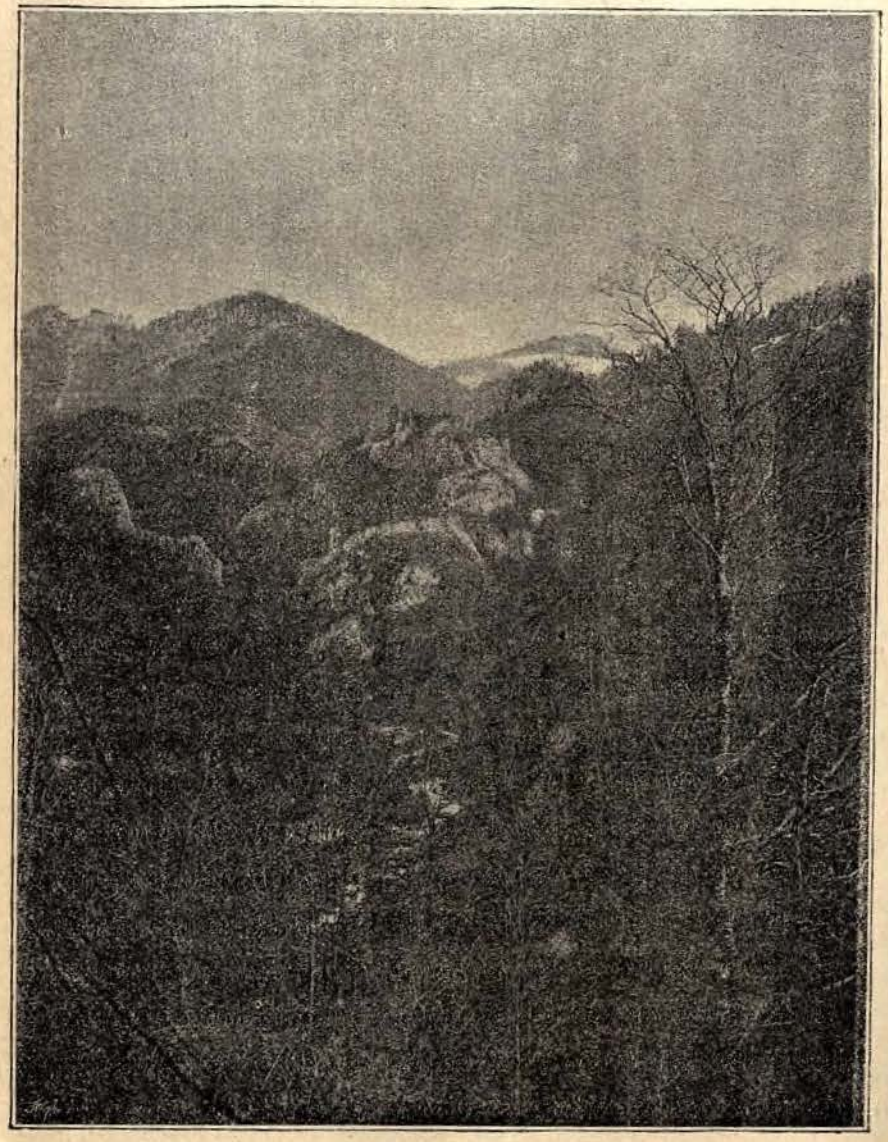

Slika 2.

бело, нема никаква отвора, а дан-данас још је по цијелој својој дужини (од прилике 15 *м.*) одржано, а високо још сада једно 8—10 *м.* (види *слику 2.*).

На западном крају речено платно твори лакат, те прелази у кулу, која је у наше доба највиднији остатак негдашњега Бобовца (види *слику 3.*).

Та кула има у зиду, што на запад гледа, два прозора, на горњем дијелу полукружно сграђена [1]). Јужни пак зид, окренут према зараванку,

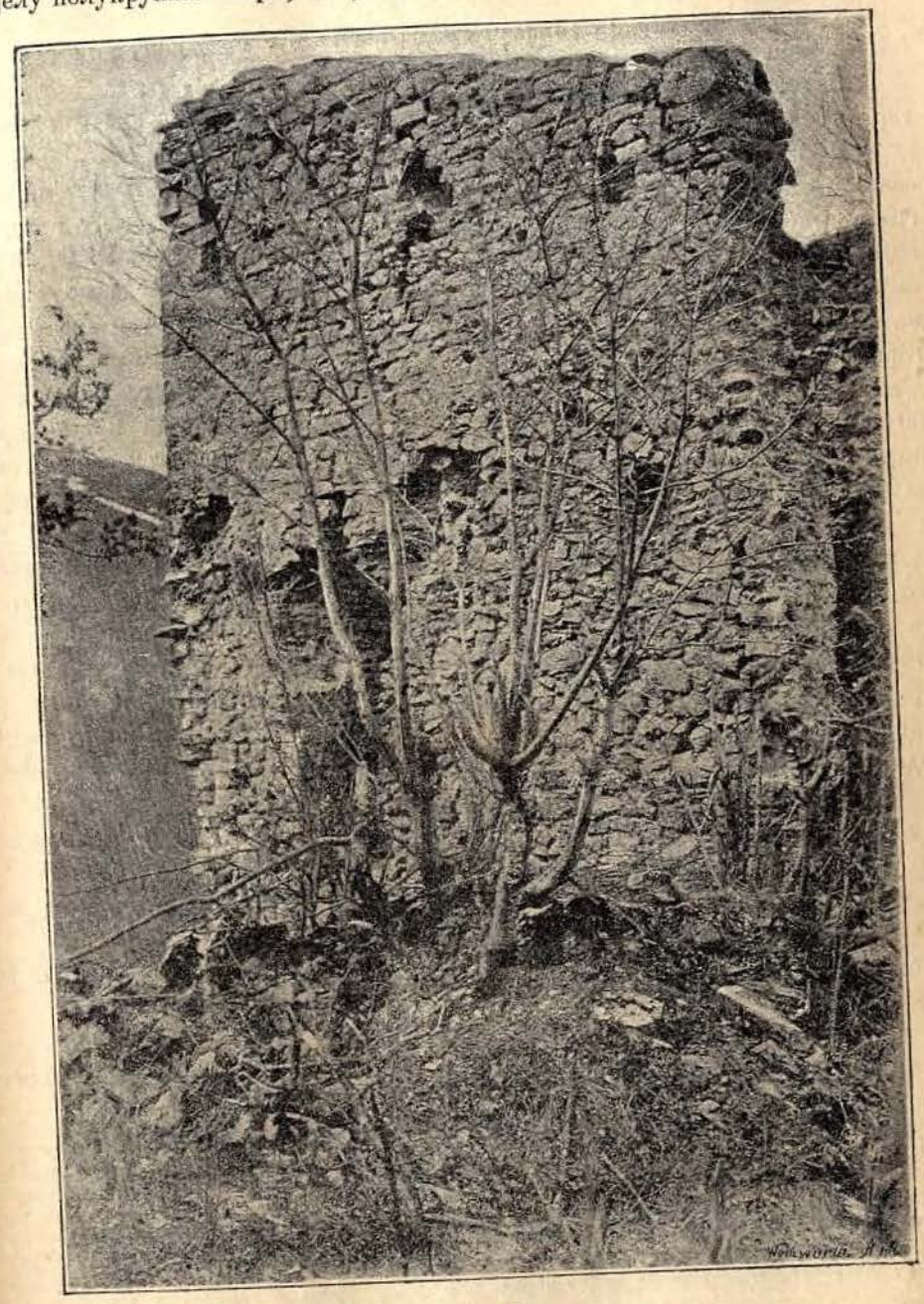

Slika 3.

има отвор за врата, од којих се горњи праг још до нас сачувао. Ширина је зида 1 *м.*, а борово дрво уложено је у њ на једно 30 *цм.* далеко од

[1]) У једном се прозору види с горње му стране уложена борова греда, напола сагорјела. Поувдан знак, да је градину уништио пожар. Ур.

ваньске стране. Источнога зида окрњак куле нема. Биће да је тај зид стајао поврх зидана лука, кога је више горе ваљда било — данас му нема трага.

На источној страни горњега града, упоредо с гребеном, има сад још тек по који комад зидина.

Зиђевина је свуд од ломљена кречника, спојена црвенкастом веома тврдом малтом (варју).

Дôњи је град био пространији. Зараванак, на коме стоји, има облик правокутника, дужом страницом прислоњеног уза стрмицу горњега града. Омјере биће му: ширина једно 25 *м.*, дужина једно 40 *м.* Овдје се виде данас на југо-источноме крају останци зидина, што се тамо у кут састају; за тим на западној страници, по сриједи њеној комад зида, што на западном обронку брда стоји, а упоредо иде с обранбеним платном горњега града. Осим тога још је ту на дворишту дôњега града студенац с округлим отвором. За њ веле, да га неки Турци прије једно 30 година исцрпаше, да траже блага; и да тада још затекоше његову подницу, стесану од боровине; послије пак да га засуше. Данас се види да је пун до грла, а вода се зелени [1]).

С које је стране улазак у град био, не да се разабрати; али почем је у горњем дијелу са сјевера сасвим затворен, на југу пак стрмица зараванка дôњега дијела града стоји, а на истоку је стрм обронак брда — то смијемо закључити да је приступ био са западне стране, гдје тече Боровица [2]). У горњи се град зацијело улазило из дôњега — можда је приступ био по или у платнима па источној страни, која на сваки начин цјелину састављаху, јер су горњи и дôњи град тек двије чести једне те исте тврђаве.

Напокон још ваља напоменути да народ прича, да је посада града, мужеви и жене(!) — када Турци дођоше и ублизу се утаборише — за једну ноћ на другом крају увале, спрочу сјеверна платна и куле, насула бедем да се град не би могао угледати [3]).

Ето што је до нас стигло! Мало останака, али све је драго, е је спомен поносите прошлости.

---

[1]) За овај зараванак, гдје је остао бунар, вели традиција, да је ондје врт. Мјесто по себи доста томе приличи. Ур.

[2]) Можда у зиду Е (види слику 1.).

[3]) Источно дубе спрам Бобовца главица Бранић, нешто виша од њег, а подаље Мијоковић-брдо, које га прилично надвисило. Гледећи са Бобовца, видиш на врху Бранића као да је насут земљом и камењем. О томе народ прича ово: Кад је неки душманин (ваљда Турчин) стао да са Мијоковић-брда Бобовац бије из топова, нагнаше народ што га је год онуда било, да за једну ноћ онолики насип подигне на врху Бранићу, како се преко њега са Мијоковић брда не ће моћи видјети Бобовац ни топовима гађати у њега. Народ је ту заповијед извршио силним напором, а колико је ту било напрезања, свједочи то, што се је у дванаест трудних жена затр'о пород. Ур.

Varošica Ustikolina.

Priopćio **Miron** vitez **Zarzycki.**

Na glavnoj cesti, koja vodi iz Foče u Goražde, sahat daleko od Foče, leži na lijevoj obali rijeke Drine varošica Ustikolina.

Ime svoje dobila je Ustikolina od rijeke Kolune, koja se na tome mjestu saljeva u Drinu (ušće Kolune = Ustikolina).

Malena ta varošica bila je u vrijeme zauzeća Bosne po Osmanlijama od velike važnosti. U njoj je cvao za ono doba zlatarski (kujundžijski) zanat, trgovina vodila se u veliko, a okolo i po brdima sadili se veliki vinogradi, te i dan-danas zadržala su ona mjesta imena „Loze“ i „Vina“.

Tamo bila je nekad i zidana crkva, kojoj se i danas još temelj vidi. U neposrednoj blizini crkve nagjoše radnici prigodom gradnje nove ceste u zemlji grob sa zidanim svodom a u njemu ljudske kosti, te svijet tvrdi, da su se u tom grobu sahranjivali kalugjeri te crkve.

Da je Ustikolina već i u puno starije doba bila važno i naseljeno mjesto, svjedoči veliki broj predistoričkih grobova, koji se nalaze na Cvilinskompolju, kraj Ustikoline, neposredno na lijevoj obali Drine, i veliki broj razvalina od starinskih kula, kojih ima puno u okolici Ustikoline.

U sredini Cvilinskog polja vidi se temelj od starinskog grada, a mjesto, na kome je u staro doba stajala glavna gradina, i danas se zove „Gradina“ ili „Cvilinski grad“.

U jednom starinskom hudžetu, koji je gragjen prije 150 godina za jednu ženu iz Ćureva, stoji pisano, da se dotična tužba vodila na dônjem Odžaku kod Ustikoline pred mutesarifom Omer-pašom Čengićem, iz čega se vidi, da je u to doba mutesarif sjedio u Odžaku kod Ustikoline.

U drugom starinskom fermanu spominje se Ustikolina kao „šeher“ a Foča kao „kasaba“, što dokazuje, da je Ustikolina bila već glavna varoš, dok Foča još malo mjesto bijaše.

Kada je sultan Fatih Mehmed pošao bio s vojskom, da osvoji Bosnu god. 1463. (po hedžri 866.) sišao je niz kosu na lijevoj obali rječice Jošanice, s desne strane rijeke Drine, te se tu pobije s Bošnjacima. Boj je bio žestok, jer je s obiju strana palo mnogo ljudi i zabita, koji su i na tome mjestu ukopani.

Uz taj boj postalo je ono starinsko groblje u Jošanici s mnogobrojnim kamenitim nišanima, na kojima su urezane sablje, buzdovani i strijele. Da je to groblje postalo zbilja iza velikog boja i pokolja, tomu je dokaz to, što u groblju nema ni jednog ženskog nišana, već su svi muški.

Pričaju, da je jedan turski zabit gonio glavnoga junaka bosanskoga Ivka od Jošanice, sve do Cvilinskog grada, pa da ga je tu stigao i posjekao. Ivko je ukopan na onome mjestu, gdje je i poginuo, a kamen, što mu ga metnuše na grob i danas zove se „Ivkov kamen“. Taj isti turski zabit vrati se, pošto posiječe Ivka, opet u boj na Jošanicu, a jedan od Bošnjaka odrubi mu iz osvete za Ivkovu smrt glavu baš nad rječicom Jošanicom. Pošto mu glavu odsiječe, primi već odsiječenu glavu i prenese je na desnu obalu rijeke Jošanice, gdje je i ukopaše.

Na njegovom nadgrobnom kamenu (nišanu), koji je više glave usagjen, ima na vrhu rupa, iz koje svijet pije vodu, jer tko goder ma od kakve bilo bolesti trpi, čim se napije one vode, a pomoli se kod njegova groba, odmah ozdravi. Taj grob se najviše pohagja u pošljednji utorak pred Gjurgjev-dan.

U ono doba, kad se je sultan Fatih Mehmed pobio sa Bošnjacima nad rječicom Jošanicom kraj Drine, živila su u Ustikolini tri brata: Miroje, Ljuboje i Dragoje Kujundžići, kojih porodica bijaše najuglednija u cijeloj ustikolinskoj okolici, a i crkva, od koje se, kako spomenusmo, još razvaline vide, pod njihovom je upravom bila.

Od te obitelji bili su neki članovi kalugjeri i crkveni tutori, a i sve tri džamije na Drini i to: u Ustikolini, Foči i Goraždu pripadale su njima.

Jedan od te trojice braće, a neki opet kažu njihova majka, otigje u susret sultanu Fatihu Mehmedu i prevede ga preko Drine u Ustikolinu. Kad je sultan Fatih Mehmed došao sred rijeke, potone mu konj, našto on rekne: „Busnji derin", to znači: „Ova je voda duboka"; od te riječi „derin" postade ime rijeci „Drina" (?).

Iz zahvalnosti, što su ga preko Drine preveli, pokloni sultan Fatih Mehmed Kujundžićima spahiluke, podijeli im fermane i bujruntije, te od to doba zovu se Kujundžići takogjer i Spahići.

Braća Miroje i Ljuboje primili su muhamedovsku vjeru i od njih potječu bosanski bezi Mirići i Ljubovići. Treći brat, Dragoje, ostade vjeran vjeri svojih praotaca, ali mu sultan Fatih Mehmed ipak podari bujruntiju i spahiluk, a našljednici njegovi, Kujundžići-Spahići, do u pošljednje vrijeme, na temelju tog fermana pobirali su desetinu u općini ustikolinskoj.

Pošto su prva dva brata primila muhamedovsku vjeru, treći brat Dragoje, koji svoju vjeru promijeniti nije htio, preseli se iz Ustikoline u obližnje selo Ligati, gdje i dan-danas njegovi potomci Kujundžići-Spahići žive. Čestita dva brata od ove obitelji, Vasilije i Pero Kujundžić-Spahić, preselili se u Foču, gdje se megju uglednije gragjane broje i na glasu su, da su najvještije kujundžije.

Pošto je sultan Fatih Mehmed došao u Ustikolinu, ostavi tu jedan kol (stražu) vojske, a kao zabita (starješinu) ostavi Turhani-Emina, koji je po pričanju sagradio ustikolinsku džamiju. Turhanije bili su zapovjednici, a onaj kol, što je bio na Ustikolini bio je „usta kol" t. j. „stari kol". Neki tvrde, da je od „usta kol" postalo ime Ustikolina, a riječica Koluna da je dobila ime od riječi „kol".

Vjerojatnije je, da ime Ustikolina potiče, kako gore navedosmo, od ušća rijeke Kolune („Ušće Kolune").

Iz Ustikoline spremi sultan Fatih Mehmed jednu stražu napram današnjoj Foči, koja se u to doba — kao što vele — zvala „Radovina", da vidi šta ima tamo, a kad se straža vrati, javi sultanu, da je tamo vidjela mjesto, gdje ima prostranih vinograda i mnogo kaca (bureta) „hepsi fuči". Turska riječ „fuči" znači: bure ili kaca, te tako od riječi „fuča" postade ime tom mjestu Foča.

Po drugom kazivanju dobila je varoš Foča ime svoje od mnogog voća, koje se u varoši i okolici nalazi.

Iz Ustikoline pošao je Fatih Mehmed na zapad, da dalje osvaja Bosnu, a u Ustikolini ostavi, kako rekosmo, jedan odjel vojske pod zapovjedništvom Turhani-Emina.

Na kraju varošice Ustikoline, na sjevero-istočnoj strani, diže se ustikolinska džamija (vidi sliku), gragjena izmegju god. 866. i 869. po hedžri, dakle prvih godina (1463.—1466.) poslije zauzeća Bosne po Osmanlijama; s toga se ta džamija i broji megju najstarije u ovoj zemlji.

Džamija zidana je od kamena u pravoj četvorini a sa svake strane zida ima po četiri prozora, koji su izragjeni u arapskom stilu.

Munara, podignuta na desnoj strani džamije, sazidana je od tesanog kamena, a na vrhu ispod šerefe oko munare istesane su u kamenu fine šare

Džamija u Ustikolini.

u obliku čaše (stalaktiti). Visina munare skoro je jednaka sa visinom one u Aladža-džamije u Foči. Kako sama džamija, tako i munara pokrita je olovom, a sofa pred džamijom crijepom. Krov džamije i munare mijenjao se tečajem vremena, dočim su zidovi stari ostali.

U džamiji nema nikakvih šara, samo na mimberu, koji je takogjer od kamena sazidan, imade nekoliko u kamenu usiječenih šara.

Oko džamije imade malo mjestance za groblje, a u njemu nešto malo novih grobova, dočim se od starih samo ostanci zidova vide.

Na desnom uglu sprijeda džamije ima jedan grob, sazidan od kamena, a na mramornom nišanu više glave usječen je natpis: „Sefer-aga ibni Jusuf“ a uz to god. „977.“

Kod džamije vidi se staro turbe, u kojem je ukopan Kadri-alaj-beg Čengić, koji je umr'o prije 150 god. i bio je praotac današnje obitelji Čengića iz Odžaka, udaljenog $^1/_4$ sahata od Ustikoline.

Ustikoljani pričaju, da je jednom nečiji konj ušao u groblje kraj džamije i provalio nogom stari grob. Opazivši to neki od Ustikoljana, skoče sevaba radi, da poprave grob, i tom prilikom nagju u grobu tri ploče od kamena, koje su bile na taj način namještene, da su dvije stojale sa strane a trećom bile pokrivene. Taj mrtvac dakle, koji je tu ukopan, nije se ukopao, kao što se danas muhamedovci kopaju.

Više džamijskih vrata vidi se prazno mjesto, bez sumnje za natpis, ali ono nikad ispunjeno bilo nije; za to se ne može ni po kakvom natpisu doznati, ko i kada je tu džamiju sagradio, već se to znade samo po pričanju Ustikoljana.

Ustikoljani tvrde jednoglasno, da je tu džamiju sagradio Turhani-Emin, čiji se grob nalazi na Presjeci, $1^1/_2$ sata na sjever od Ustikoline.

Mjesto Presjeka zove se za to, jer je tu — kažu — turska vojska bosansku presjekla; i zbilja sudeći po množini grobova, koji se tu vide, mora se priznati, da je tu veliki pokolj bio. Tu imade nišana svake vrsti i oblika, svi su muški, ni na jednom nema natpisa, nego likovi sabalja, sjekira, buzdovana, luka, strijela, barjaka i t. d.

Na jednom plosnatom nišanu, koji je na vrhu zašiljen, nalazi se polumjesec i zvijezda, a više toga uvrnuta crta, koja izgleda kao puževa kućica (spirala). Govore, da je to grob tatarski ili agjemski.

Grobovi su rasprostrti po jednoj kosi, a na lijevoj strani ima malo ravnice i jedno jezerce, o kojem pričaju, da je tude nešto propalo u zemlju. Čim se dogje na groblje, vidi se s lijeve strane nepravilna četvorina, opkopana naokolo i tu su najljepši grobovi sa sanducima. Vele, da je tu ukopana obitelj Turhani-Emina.

Od sviju grobova, koji se nalaze, najveća su dva, a nišani su im od mramora. U jednog je groba okolina više razvaljena nego u drugoga, i po tom sudeći jedan je stariji; ali na žalost kako od jednog tako i drugog nišani su prelomljeni. Na onom starijem imade ostataka od natpisa i to: „.... Emiri livai herceg“ to je: „... Emir (vladar) Hercegovine“ a od godina samo: „.... Sene tisa ve sittine“ to je: god.: „.... 69“ a na trećoj strani: „Kad intekalel merhumu ibni“ ... to je: „preselio se (umro) pomilovani sin....“ Komad, na kojemu je bio upisan broj od stotine datuma i ime otca umrloga, odbijen je od nišana.

Čestiti starina Muhamed-beg Čengić iz Odžaka, kojemu ima više od 70 godina, pripovijeda, da je prije 40 godina bio pošljednji put kod tih grobova, da su onda još grobovi i nišani bili cijeli, te da je onda mogao tačno natpis pročitati na jednom nišanu, koji je glasio: „Turhani-Emin“ a godina smrti „869.“

Budući da je sultan Fatih Mehmed stigao u Bosnu po hedžri god. 866., a Turhani-Emin, kojega je on u Ustikolini ostavio i koji je ustikolinsku džamiju gradio, umr'o god. 869., to po tome računajū, da je ustikolinska džamija sagragjena izmegju 866. i 869. god., te da je dakle jedna od najstarijih u Bosni i Hercegovini, jer je sagragjena odmah po prelasku sultana Fatiha Mehmeda preko Drine u Bosnu.

Blizu gore navedenih grobova nalazi se mnogo patarenskih grobova sa velikim četverouglastim biljezima i pločama; od ovih grobova ni jedan natpisa

nema. I po tim grobovima može se suditi, da je varoš Ustikolina i za vrijeme patarena bila jedna od glavnijih varoši u Bosni.

Danas je Ustikolina sasvim neznatna varošica, ali njezini žitelji, kao i stanovnici cijelog ustikolinskog džemata, vrlo su vrijedni i marljivi i osobito su na glasu kao prvi vještaci u sagjenju i obragjivanju duhana.

Ustikoljani sade svake godine sve to više i više duhana, a njihova duhanom zasagjena zemljišta, prâve su uzor — plantaže.

Стари манаст. печат из Дувна (Жупањца).

Приопћио **Вид Вулетић-Вукасовић.**

Чита се: †. Манастирь Лабостјнь * храмь * Вьведение * Престие * Бце [1]).

Печат од жуте тучи тежи грама 21; премјер му је 42 *мм.*; средња дебљина 1 *мм.*; висина петље 19 *мм.*; дебљина јој 2 *мм.* Петља је послије додана; ја бих рекао, да је старинска, поправљена.

У пољу је на печату урезан храм са три кубета, т. ј. два побочна мања, а по сриједи велико кубе. На побочном кубету с десне је стране, као у спакату живопис сприједа. Уз кубе је по сриједи с десне и лијеве по један крст, а с десне се стране иза истога кубета спушта анђео низдоли, као у храм. На кубету су, с лијеве стране, сприједа два прозора, а тако је и на храму на прочељу, с десне код врата, прозор, а један с лијеве код олтара. Свако је кубе фино основано на аркадама, те се види по њима, да је печат из XIII. вијека, а слога босанско-византијскога, па то испада особито по врсти слова. Код олтара је у храму (храм је у пресијеку) с десне стране старац свештеник под брадом у владичанској орнаментисаној столици, те прима Богородицу (у млађахној доби), која је пред њиме, прама десној, а старац је (Симеон?) окренут пут

[1]) Испореди: „Viestnik hrv. arh. dr.“ год. 1891., стр. 19—20.

лијеве. Иза Богородице су два лица, с десне Јосиф, а с лијеве му Ана. Иза Јосифа и Ане налазе се три женска лица. Сви су обучени у дугијем хаљинама попут далматика, а на глави им је светитељски торац (ауреола). Просто поље над Богородицом испуњено је цвијећем, а тако је мало цвијећа и под ногама. У ријечи лавостінь је л урезано с наопака.

Позната нам је задужбина царице Милице, Љубостиња, али нам је за сада ново име храма и манастира лавостінь, а тај је храм уз манастир свакако био у данашњој Херцег-Босни, те нам од њега само сада преостаје гомила камења, па само због свијету наведени печат. Наведени је печат нашао неки тежак у Дувну, у Мандину селу, па га продао некакву јеромонаху, а овај га поклонио високопреосвештеном господину митрополиту С. Перовићу у Мостару. Овај чувени родољуб достојао се, да ми га посуди преко пријатеља ми г. Риста Иванишевића, дичнога Србина из Мостара, да га по тенану проучим и о њему извијестим у јавности.

Тражио сам што год извјесно о манастиру у Дувну, али ми је г. Тоша Иванишевић само знао казати, да му је Сава Вукановић из Дувна причао, да се је споменути манастир звао Лабостин, или како други кажу Хлабостин.

Različito. – Различито.

Dvije narodne praznovjerice.

Priopćio **Ivan Zovko.**

Kako se vrag može izleći.

Nalet je danas ostao ain bein (za ništo). Čovjek ga je u svemu pretekao i prestigao. Sam on čudi se i gleda ispod ruke, šta čovjek radi. Hajde nek vrag, ako mu bašta izleže čovjeka, a čovjek vraga beli može i to te kako! A izleći ga je vrlo lako. Evo, kako se može najlakše i najprvlje izleći. Djevojka to samo može učiniti. Mora da joj bude u najmanju ruku barem sedamnaest godina, jer ako je premlada ili prestara, to joj ne će nikako poći za rukom. Treba, da nikad nije podijelila ama ni riječce s muškom glavom, pa makar da joj je sto puta rogjeni otac. Onda taka djevojka prije, nego što će leći naletnjaka, valja, da se za sedam dana i sedam noći ne iščešlja i ne umije, da je sedam puta sunce popljuje. Bože ti ukrili, ko bi to mogao dopustiti od svoga djeteta. Voljela bih da odmah umre, nego da mi to učini. A ima nedaćnijeh matera, koje za to i ne mare, kad im kćeri s vragom ališ-feriš čine i kad se onamo njemu predaju. Nesretnica je svaka, koja to čini i dopušta. Kad je sve to tako učinjeno, onda djevojka treba, da uzme od crne kokoši, koja je kusasta repa jaje, ali samo ili pronosak ili iznosak. To jaje

valja da nosi pod lijevom pazuhom pune puncate četiri nedjelje. Ni u noći se ne smije s njime rastati. Kud god ide, treba joj ga nositi uza se. Na domaku mjeseca izleći će se onomon nalet, ali tada još nije pravi nalet. Ni sam ne bi znao, da te posjeku, šta je i na što naliči. Ko vražija posla. I tada ga zovu „cikavcem“. Prije je bivalo puno takijeh cikavaca, koji su kô gjavolje stvorenje, aratos ih bilo, od komšija krali maslo, kajmak, med i druge slične stvari, te ih zbijali u svoju vólju pod vratom, a za tijem ga kod kuće svome uzočešnjem gazdi u zdjele istresali i spravljali i tako su mnogi otprije bogatim postajali od tugje muke i od tugjih žuljeva. Džabe im na poklon njihovo imanje i bogatstvo, dok je s vragom stečeno. Vrag će doći po svoje, kad li, tad li. Ko s njime tikve sadi, o glavu mu se razbijaju. I njihov bogatluk bio je i biće od danas do sjutra kratak, kô mačija trka do pojate. Ko hoće, da mu se cikavac prometne u pravoga naleta, onda mu ga valja tri nedjelje povijati u povoj, koji je učinjen od dlaka iz repa rigjasta konja. Ima ih — Bog ih prokleo! — koji se sprijatelje s tijem izleženim svojim vragom i on njima svašta čini na volju, samo što se može pomisliti, a oni njemu dadu dušu. Da je kabel (moguće), on bi im donio i ptičijeg mlijeka. Crna im duša i žalosna! Bolje bi bilo i hairnije, da ih je prva zora pozobala, kad su iz majke ispali, nego da su svoju dušu utopili. Ali Bog neka im za to sudi, kao i svakome po njegovijem djelima, kako ko bude zaslužio. Ne treba se nama u božiju stavljati.

O uskrsnuću tijela.

Umre li čovjek i čim ga u grob polože i postave, odmah, već prve večeri okolo gluho doba noći dogje angjeo grobu mrtvoga i unigje unutra. Ako je mrtvi bio dobar i pošten, tugje ne prihvaćao, sirote ugledao, bio pravi i čestiti čovjek, angjeo, kad mu dogje grobu, vas zasjaje hiljadu puta žarko sunce. Nije li mrtvi živio, kako valja i kako treba po božijim i ljudskim zakonima, nego istom onako bilmaza, pa u kojim izigje, angjeo mu ide grobu tužno i žalosno, oborenijem licem, kô da je sve, štono riječ, jutros pokopao, i kad mu pristupi grobu, vas se u crno promijeni, čito čitovito noć. I tako angjeo dolazi izastupice bez promjene jedno za drugim tri večeri. Prvu večer, kad dogje u grob, uzme jednu vrlo malu mrvicu, kolik božju znaju od mrtvačkog tijela i to ta mrvica mora biti iz same glave. Drugu večer uzme drugu mrvicu iz sredine mrtvačkog tijela, pa bilo već otkle mu drago, ali sva je prilika, da ta mrvica mora biti od srca (misli se pod riječju „srce“ trbuh, kao što je to već poznato). A treću večer jami (uzme) treću mrvicu i to od noge umrloga. Sve te mrvice odnese nekud sa sobom, Bog sami znade gdje i kuda i sastavi ih zajedno, pa kad bude sudnji dan, onda se puste te mrvice i one panu na ono mjesto ili grob, gdje je — Bog sami zna — nazad toliko i toliko godina onaj mrtvac umr'o ili pao, makar već da o tome mjestu i grobu ni traga ni glasa nema i makar da ga je more progutalo sto hiljada aršina, ili vatra spalila. Oko tijeh se mrvica sastavi opet čitavo čitavcato tijelo, da mu ništa ne fali, kao da je ovi čas ukopano. Da toga nije Bog odredio, da angjeo čini, niti bi bilo sudnjeg dana, niti bi mrtvi vaskrsnuli.

Нешто о народним гаткама.

Приопћио **Стеван Р. Делић**, учитељ.

Као и по осталој Босни поносној и кршној Херцеговини, тако је и овдје наш народ пун којекаквих врачарија и гатки. Од силних тих гатки, или боље рећи — празновјерја, ево убрах неколика стручка с уста народних, и пресађивам их у музејски „Гласник“, не ради какве науке, но једино да поткријепим ону нашу стару ријеч: „Колико вилајета, толико и адета“. С тога и не ћу о њима ништа говорити, до једино ми је овдје примјетити, ако би се кому од поштованих читаоца што криво учинило, да имају на уму горњу, као и ову народну: „Свако село своју пјесму пјева“; па ако се у Чајничу друкчије гата, но по њиховим крајинама, а оно нека се претрпе, па и они своје побиљеже, као и ја ево што ћу за сада двије три замрчити.

I.

Ако је жена трудна (носећа), па што украде, док је под бременом, то ће се на новорођенчету знати. Знак крађе је мадеж. Мадеж постаје, када је дијете у утроби материној, а то тим, што му се мајка послије крађе свога тијела дотакнула. Гдје се год себе дотакне, на оном ће мјесту дјетету мадеж нарасти. За то се и зна, колико је пута мајка за вријеме бремена украла по мадежима на дјетету, ако се сваки пут иза крађе тијела свога дотакнула.

Но мадеж ће постати и онда, ако мајка што не украде, а то, ако ти дође у кућу жена под бременом, а рад си јој дијете нагарити мадежом. За то узми у машице угљен, па кад ти она изиђе из куће, баци за њом онај угљен, али се чувај, да те она не види. Пошто си бацио угљен, гдје се год свога тјела дотакнеш, на оном ће мјесту и новорођенче оне жене имати мадеж.

II.

Тако би мадеж нехотице постао, или из непријатељства комшилучкога. Но како је мадеж обљубљен код нашега народа, а особито мали црни, па кад је још на десној јагодици у дјевојке — нико сретнији од ње! С тога многа жена, док је тешка, оде у комшилук, или гдје у дућан, па што украде. За крађу изабира што ситно и црно; а то, да јој у дјетета буде мали, црни мадеж, јер велики није лијеп — лице нагрђује. За то је најбоље зрно биберово, па га с тога и најволије украсти. Иза крађе дохвати се своје десне јагодице, а дијете се роди с малим ситним — црним као зрно биберово — лијепим мадежом на десној јагодици образа.

Но кад ко бегените у кога мадеж, а рад би га на свом образу имати, то га он украде. Мадеж украсти, то је лако, али и веома грјехота, јер човјек своју душу губи! Али при лакомости за љепотом, као што је мадеж на десној јагодици образа — заборавља човјек на душу, па се догађа често крађа мадежа. Да мадеж украдеш, треба ти један врућ сомун — јàко из пећи, или ти је најбоље, ако се у близини екмешчиница догоди. Онај, који је с мадежом, треба да спава, а ти му се, кад је у најбољем сну — привуци! Разломи сомун и принеси му га к мадежу, да она пара из

сомуна удара на мадеж. Пошто си га неколико декика држао, а дотични се није пробудио, поједи сомун и твој је мадеж! Ако ли се онај, који има мадеж пробуди, онда је ништа! а ако се не пробуди, но ти сомун поједеш, онда ће теби мадеж његов прећи — ти си му га украо, а он ће кроз неколико дана умријети.

III.

Ако ти дође трудна (носећа) жена у кућу, а ти си на њу љут, те си јој рад наказити дијете, узми сјекиру, па кад ти она преко прага из куће оде — засијеци за њом сјекиром по прагу. То мораш учинити, да те она не види, а дијете ће се родити расјечене горње или дôње губице (усне). Богме већ како си по ком прагу засјекао. А ако си рад, да су му обје губице расјечене, удри и по дôњем и по горњем прагу! — то ти је прави тилсум.

IV.

Кад ти се крава отели, а хоћеш, да ти буде млијечна, прво млијеко, што помузеш — проли јој између ногу! Тада ће ти — чисто знај — бити обилата на млијеку. — Друго, што помузеш, ископај јаму и у њу га сали, па затрпај! Вјеру ти дајем — ништа јој наудити не ће (урећи). — А треће, које помузеш, разли грушаву [1]) од њега и учини дио комшилуку од ње, ако хоћеш, да имаш хаира и берићета од краве и њезина млијека и телета! — То троје запамти и учини, па си сретан с кравом и не треба ти о њој мислити.

Postanak imena „Markovača“ kod Dônjeg Vakufa.

Doista malo krajeva ima u našoj domovini, koji su obdareni tolikom prirodnom krasotom, kao što je uprav naše Skoplje.

Gorske kose, koje su i s jedne i s druge strane stisle srebropjeni Vrbas, zaodjenute su vazda zelenom crnogoricom, koja ne pušta niti zimi da vlada ovuda pustoš.

Ubave dolinice, koje se spuštaju s ovih kosa, protičući Vrbas sa svojim šûmom, miloglasni pjev ptica u ljetno doba, krasno polje skopaljsko — sve to uveličava dražest ove okolice. Pa nije ni čudo, što je narod ove krasne okolice ostavio zahvalnu potomstvu vijesti o postanju imena obližnjih dolina i kosa u samim herojičkim pričama, megju koje spada i ova zanimljiva priča o postanku imena „Markovača“, najbližeg ovećeg današnjeg pašnjaka donjô-vakufskog.

Još za živa deli-Marka Kraljevića, ženio se otmjeni poglavica osmanlijski, junak na desnici, Gjerzelez-Alija. Ode po djevojku sa 1000 svatova. Gdje je stajao, odakle je djevojku poveo i kako joj je bilo ime, toga se

---

[1]) Грушава се овако прави: Замути се кукурузно брашно с млијеком, те се разлије — међу двије расукане јувке од бијелог брашна — на подмашћену тепсију и испече се. Пошто се испече, метне се пред госте, а ови се наклопе око ње и за час очисте тепсију. Има кућа, да и по пет до шест тепсија грушаве потроше, када се крава отели, а кави и шећеру ни есапа нема!

narod ne sjeća [1]). Kad se je s njom vraćao dvoru svome, dočeka ga Marko Kraljević, da mu otme djevojku. Zametnu se krvav okršaj baš na povisokoj glavici pod današnjim hrastikom u Novoseocima (1/4 sahata od Dônjeg Vakufa). Poginu 1000 svatova — te se i danas vide grobovi, gdje su im sahranjena mrtva trupla.

Ostade junačina Gjerzelez-Alija, da bije dvoboj sa deli-Markom, koji mu ugrabi djevojku. Gjerzelez-Alija nadvlada Marka. Marko pobježe s djevojkom i kako nije imao promišljati kuda će na koju li stranu, skoči sa djevojkom sa vrh glavice na drugu stranu Vrbasa u oveću dražesnu dolinu — pade tamam na ovelik kamen, koji u taj mah omekša — žaleći da Marko izgubi junačke noge na tvrdu kamenu. — Marko pokleknu, koljena upadoše u onako mekan kamen i ostaše nepovrijegjena. Kamen opet otvrdnu, kad Marko odskoči, no na uspomenu ovog dogagjaja ostavi potomstvu na svojim bijelim grudima trag Markovim koljenima. I danas je još taj kamen, koji je primio Marka u junački zagrljaj — i danas je još na njemu krasan lik Markovih koljena.

Marko uteče s djevojkom, a Gjerzelez-Alija skočivši za njim, pade u vir vrbaški i utopi se. Od tada se pitoma dolina sve do danas zove „Markovača“.

Na njoj se nalazi i vrelo nazvano „Istočno vrelo“. Sve što se živim osjeća od istočno-pravoslavnih žitelja dônjo-vakufskih, vrvi ovamo na „Istočni petak“ da se pomoli Bogu za službe božje, koja se tada tu čini i okrijepi bistrom, svježom vodicom, koja se na tom vrelu tada sveti.

Rječica „Bojana“ i njezino ime.

Priopćuje **Petar C. Ivančević.**

„Ao Bojana, Bojana, žao mi je na te,
„Jer mi draga zamače kroza te!“
(Nar. pjesm.).

U selu „Lušci-Palanki“ u kotaru „Sanskog-Mosta“ ima jedna voda, koja se zove „Bojana“. — Bojana izvire na južnoj strani sela Lušci-Palanka ispod vrha Miljevca. Vrh Miljevac ogranak je Grmeč-planine. Na sjevernoj je strani od „Bojane“ voda, koju tamošnji žitelji „Ponorom“ zovu; u ovaj „Ponor“ poniru sve vode, što u pomenutom selu izviru, te zbog toga i nosi pomenuta voda ime „Ponor“. Na južnoj je strani „Grmeč-planina“, na istočnoj „Mlječika-polje“, — po ovom polju ima mlogo mlječike (jedna vrsta trave), pa se je zbog te trave i zazvalo „Mlječika-polje“, — na zapadnoj je strani od vode „Bojane“ „Ordija-polje“. Narod pripovijeda, da je na „Ordiji-polju“ nekakav turski vojskovođa po imenu „Usum-aga“ ravnih šest mjeseci s ordijom (jednim zborom ili korom vojske) ležao, te da se je po toj ordiji i nazvalo „Ordija-polje“.

---

[1]) U narodnim pjesmama veli se, da je Alija Gjerzelez bio Sarajlija. Vidi: Narodne pjesne Muhamedovaca, knjiga I. Uredništvo.

Вода „Бојана“ зна у јесен и прољеће плахо набујати, али не учини никакве штете, јер брзо усахне. Она много користи становницима села Лушци-Паланке, јер им натапа поља и њиве.

О тој рјечици и њезином имену народ у „Босанској Крајини“ овако приповиједа:

Била је једна дјева, по имену Боја. Она оста сиротна посве малена. Боја бијаше врло снажна, изгледаше као какав мушкарац, а сваки би јој посао ишао од руке, више је радила мушке послове, него ли женске. Она је имала покрај некакве „бездане-јаме“ (гдје је извор данашње воде „Бојане“) малу њивицу, једва дан орања. Једног дана зубљаше (брнаше) Боја у тој својој њивици управо некако иза кишовитог времена, а бијаше љето, кад се просо (проха) сије. Наједном јој се волови заобадају, а сирота Боја брже-боље стане на зубачу (брначу, дрљачу), не би ли како зауставила волове, али по несрећу њезину запне јој нога за зубачу; сад ти она, драговићу мој, запомаже из свега грла, а волови се још већма поплаше, те онако поплашени наиђу на поменуту „бездану-јаму“ и упадну у исту скупа с дјевом Бојом и брначом. Мртво тијело Бојино нађу послије на површини рјечице „Дабра“ (у селу истог имена). Од Бојане т. ј. извора њезина има три сахата до Дабра, и тако је дакле тијело Бојино ишло три сахата кроз земљу.

Послије овог догађаја назва народ ту воду „Бојаном“, и тако се негдашња бездана-јама претвори у данашњу воду „Бојану“.

Народ приповиједа, да је Боја била драга некаквог младића, па тај младић оде једном послије дугог времена к поменутој води и стане нарицати:

„Ао Бојана, Бојана, жао ми је на те,
„Јер ми драга замаче кроза те“!

Та је реченица и остала у народу, те се и дан данас често чује.

Narodno pričanje o imenu „Hercegovina“.

Priopćio **Ivan Zovko.**

I ako danas nema sumnje o tome, da je Hercegovina dobila svoje ime od hercega Stjepana Vukčića, koji je taj laskav naslov, — kako je istorija utvrdila — dobio god. 1448., to se ipak ovaj fakat u narodu slabo poznaje. Čuo sam nedavno pričati o imenu Hercegovine, te se uvjerih, da naš narod ovu priču manje više drži za suštu istinu. Evo što mi je kazivao o toj stvari jedan starac Muhamedovac:

„Čim je Bosna i Hercegovina, Bog ti pomogô, bila fet učinjena od Turčina, odmah nizami (vojnici) stanu iskati izun (dopust), da odu malo u svoj vilajet na selamluk (vigjenje) i na tevdil havu (ladanje), biva da malo promijene hariju (zrak), jer nikako nijesu mogli obiknuti našu vrućinu i žegu. Mnogi od njih, koji nijesu bili više godina kod kuće, dobiju teskeru (putnicu), da mogu ići. Kad su došli tamo u svoju domovinu, već otkle je koji bio, stanu ih zapitkivati njihove emšerije (poznanici) i jarani o svem i svačem

i kakva je ta gjaurska zemlja i kakvi su kauri. Oni im počnu svašta pričati, a od Hercegovine im još reknu nabaška (posebice), kao da su se svi sto godina zdogovarali i ovo: „Para jok, herseng čok“, što je biva, efendum, po naški: „Para nema, a kamenja bukadar (i odviše)“. O tome začuje polagano i sultan u Stambolu, pa sabere na divan (vijeće) sve svoje mušire, valije i vezire (razni dostojanstvenici u otomanskom carstvu), te ih zapita kako će novo ime nadjeti toj gragjanskoj zemlji u za inad gjaurima, jer mu je dosta askera (vojnika) pozobala, dok ju je zauzeo. Na to se digne jedan stari paša, koji je bio na Hercegovini, kako je baskin (zgodno) po onoj nizamskoj „herseng“ — „puno kamenja“ nadjenuti ime i cijeloj zemlji, jer ima i onako plaho puno kamenja. Sultan i vas divan na to kail i razi bude (privoli), te po askerskoj riječi „herseng“ prozovu zemlju Hersengovina, otkle joj je poslije došlo ime Hercegovina“.

Град Високи.

Приопћио **Ђорђе Стратимировић.**

Уз мјесто Високо диже се стрмо чуњасто брдо, но му се врх не завршује шиљком, већ — оздо̂ гледајући — окраћим гребеном. Из Високога води поширок пут, све уза страну брда, готово до под „Град Високи“, као што тамошњи народ још данас оно мало развалина, што се видјети могу, назива. Положај и ширина пута, који је за коњика веома згодан, убјеђују нас, да је и у прошло вријеме туда приступ био.

Успевши се чак на „гребен“, види се, да је тамо јаругав зараванак од једно 80 *м.* дужине и једно 15 *м.* ширине, обрастао травом и шипрагом. Ова највиша чест брда има правац од сјевера на југ. Погледамо ли са сјевернога краја низдоље, видимо, да тамо низ обронак нека коса тече, што се спушта до подножја, гдје лежи мјесто Високо. Окренемо ли се на јужни крај „гребена“, видимо, да тамо ниже њега има опет зараванак од једно 40 *м.* дужине, а ваљда толико и ширине.

Послије ове оријентације, ако поразгледамо што ли још зидина старинских има, разабраћемо, да их има два реда: хрпа зидина што су око „гребена“, и затим зидине што су на обронцима.

У прву групу (на зараванку) иду: на сјеверу повелико комаће развалених зидина; на истоку рогаљ неке куле; на југу темељ платна (ванка изгледа кано стијење); на западу напокон окрњак четвероугле куле. Ова потоња је најбоље одржани остатак негдашњега града. Дужина спољашње стране износи 10 *м.*, а дебљина зидова 2 *м.* [1]).

У другу групу (на обронцима) улазе: на сјеверу повисок зид, који горњи град донекле опасује, за тим дуги зид, што по горе реченој коси

---

[1]) У зидовима куле виде се рупе с дијаметром од неколико центиметара, које скроз и кроз иду, њихова намјена тек је могла бити да пуштају свјетлост и још више ваздух. Те бушотине доказују, да је окрњак куле тек најнижа чест њезина, и да је кула у своје вријеме посве висока морала бити.

стоји; на југу пак, иза нижега споменутога зараванка, опет појас-зид, који попријеко хрпта тече, а сад је трњем зарастао.

Ако добро предочимо двије групе зидина, ваља да изводимо пошљедак: да је град Високи стајао тамо, гдје је сад „гребен“, а исти, кано и још видљиви остаци да су платна (метеризи) и куле негдашње тврђаве — тако, да је вàс највиши дио брда тек гомила рушевине, а ништа друго. Зидови пак, на сјеверном и јужном пристранку брда, који попријеко иду, други су обранбени нâс.

Ово потврђују и ровови, што се још могу да распознају. Ровова има на сјеверу испред реченога комађа од платна, а исто тако и на југу између платна и нижега зараванка. На истоку и западу је стрмица брда. Надаље има рова између нижега (јужнога) зараванка и обранбенога зида. Положај ровова потврђује првашњи наш распоред односно зидина. Ровови уза платна били су спољашни; ровови уз обранбене зидове, били су нутарњи, т. ј. на спољашној ивици рова стајао је обранбени зид.

Улаз у горњи град тек је могао да буде са западне стране, и то по свој прилици нешто на сјевер од још видљивога окрњка куле.

Цијело је утврђење веома пространо, а положај града уврх утока Фојнице у главну ријеку земље (Босну), потврђује, да је ово био најважнији град за обрану њезину. И доиста историја га истиче кано таковог. А подграђе његово, које се некад звало „Подвисоки“, и гдје уз наш народ прегалачки Дубровчани и вриједни Саси живљаху, бијаше за средњега вијека главно трговиште краљевине. Знаменити и приступљиви положај града, најбоље може да протумачи, што је већма страдао и више се расуо него остале тврђаве у овој драгој земљи.

Pošljednji dani Hercegovine.

Priopćio **Karl Pecz.**

Gosp. Konstantin Christomanos u Beču imao je dobrotu priopćiti mi, da se u djelu Teodora Spandugina Cantacuscinò: „I commentarii dell' origine de Principi Turchi e de costumi di quella nazione“, koje je u Fiorenciji štampano 1551. godine kod štampara Lorenza Torrentina, i koje je danas vrlo rijetko, nalaze ove značajne vijesti o padu Hercegovine.

(Strana 53.) Dopo questo Mahometto si mise in animo di occupare il ducato di Boscina il quale era un Duca di Santa Sabba chiamato dal vulgo Cherzecho, il qual confinava con Ragusei, et era loro emulo. Costui havea tre figluoli, de quali il primo si chiamava Ladislao, c'havea per moglie una chiamata Anna Cantacuscina, donna oltre ch'ella era di gentil sangue, virtuosa molto. Ora essendo il Duca hoggi mai attempato, et portando poco rispetto al figluolo et manco alla nuora prese per concubina una donna di mondo, et ne la menò dentro in palagio. Il che sapendo il figluolo et la nuora di ciò si ramuraricarono forte col padre. Ma egli, ch'era disposto al tutto di fare a suo modo, non curando le lor parole, faceva ogn 'hora peggio. Perche sdegnato Ladislao fece un trattato non alcuni della città, et caceiarono fuori il Duca, il

qual per ciò molto adirato mandò uno ambasciatore a Maometto quello in aiuto chiamando; insegno di cui gli diede il figluol minor per ostagio, il qual fu poi fatto Turco da Maometto. Il quale entrando nel Du —

(Strana 54.) cato di Boscina, frovò, che 'l Duca vecchio era già morto. La onde Ladislao non volle aspettare, ma si fuggi et ne venne a Vinegia con la moglie et co figluoli; et quindi passò in Ungheria, la dove si morì. Ora havendo occupatto Maometto quel paese tutto, solamente lasciò all' altro figluol del Duca (un luogo) che si chiamava Vlaccho, (et) Castel nuovo con certi altri luoghi per lo viver suo. Costui riconosceva per Signore Maometto, et ogni anno gli pagava il tributo infino che fu caciiato dello stato.

Evo prijevoda:

„Iza toga naumi ovaj Muhamed zauzeti vojvodinu bosansku, gdje je bio jedan vojvoda svetoga Save, koga je narod zvao „herceg". Bio je u susjedstvu s Dubrovčanima i bio je njihov takmac. On je imao tri sina, od kojih se najstario zvao Ladislav, koji je za suprugu imao Anu Kantakuzen, ženu i roda plemenita i osobito kreposnu. Kad je vojvoda bio već u godinama, ne obazirući se baš osobito na sina, a jošte manje na nevjestu, uzme za priležnicu bludnicu jednu i dovede je u dvore. Doznavši to sin i nevjesta potuže se na to ocu, ali se on, koji je bio obikao raditi sve po svojoj glavi, ne obazre na njihove riječi, nego je radio sve to gore. Ogorčen s toga Ladislav, dogovori se s nekojim gragjanima i protjeraju vojvodu, koji od osvete pošalje poslanika k Muhamedu, pozivajući ga u pomoć. U znak toga dade mu kao taoca (svoga) najmlagjega sina, koji bi po tom od Muhameda poturčen. Ulazeći ovaj u vojvodinu Bosnu, dozna, da je stari vojvoda već umr'o. Ladislav (s toga) nije htio čekati, nego pobjegne i dogje u Mljetke sa ženom i djecom, a za tim prijegje u Ugarsku, gdje i umr'e. Muhamed zauzme sada svu onu pokrajinu i ostavi drugomu vojvodinu sinu za življenje samo (jedno mjesto), koje se zvaše Vlaho i Kastel-Novi sa nekojim drugim mjestima. Ovaj priznavaše Muhameda za gospodara i plaćao mu je danak svake godine, dok nije bio protjeran iz države".

Ovu je knjigu po mnijenju Hopfa (Chroniques Grèco-Romaines) napisao sin kneginje Eudoksije Kantakuzene i vizantijskog dostojanstvenika Matije Spanduginos, koji je dakle bio u srodstvu sa svijem južno-slovjenskim vladarskim domovima. Za to su njegove vijesti svakako od velike važnosti za povijest 15. i 16. vijeka, ma da u kronologiji nijesu posve tačne. Djelo je sa čuvano samo u nekoliko primjeraka; jedan se nalazi u c. kr. dvorskoj knjižnici u Beču.

Народна алхимија.

Често чујемо у нашег народа причања, по којима можемо наслућивати, да су се у стара времена у овијем крајевима много бавили алхимијом, не би ли како год пронашли „lapis philosophorum", или другим именом „велики магистериј", да тако могу претварати просте метале у злато.

Госп. Иван Зовко, наш врли сурадник, чуо је у Херцеговини, гдје причају, како је у давна времена неки човјек од Бога зажелио, да све, што он погледа, само кад то хоће, одмах се претвори у злато, и како му је Бог ту молбу услишао и од то доба — веле — да је злато постало и свијет га стао сабирати и тражити, да се њиме обогати. Многи вјерују и дан данас, да се недраге ковине могу претворити у злато, само кад би ко знао изговорити некакву молитву, коју нико жив на свијету не разумије. Али та се је молитва заборавила, па је се више нико не сјећа....

У Чајничу забиљежио је пак г. Стеван Делић, такођер наш вриједни сурадник, ево ово:

Што бијаше у средњем вијеку алхимистама „камен мудрости“, то је и дан данас нашему народу „трава златица“, или како је браћа мухамеданци зову — „ћимијун отх“. Траву златицу тешко је наћи, па с тога се и не може казати, каква је. Само се зна: чега се додирне, одмах се позлати; а с чим се смијеша — сухо злато постане. С тога благо ономе до вијека, кога срећа нанесе, те златицу нађе! Најприје ће се догодити — веле — да ће је коза, или овца наћи; па кад је пасући прегризе и поједе, зуби јој се позлате, а месо јој постане, као дукат жуто. Но дешавало се, да су се и људи на њу натутуравали — али је никад наћи. Тако је прије неколико година — како ми казиваше — неки мухамеданац косио чајир на Стражици више Чајница, кад му се на једном коса позлати. Он се сјети шта је, али залуду, златице не нађе! Тако се исто и многом косцу догађало, али још ни један, да је златицу нашао, а тешко да ће је и наћи. Само је — кажу — био неки шејх, који је добро траве познавао. Он је — веле — набрао хиљаду и један различит цвијет. То је све цвијеће лијепо на бошчу разастро и на сунцу осушио. Пошто јо осушио, онда је сав тај хиљаду и један цвијет међу длановима у прашак сатро. Иза тога узео је таву пуну олова и на ватру метнуо. Кад се олово растопило, загради међу прстима од онога прашка и поспе по олову, а у томе букне пламен из таве. Он исто учини и други и трећи пут; па кад скине таву с ватре, имаш шта видјети: све само чисто злато! Злато изнесе на пазар и ту га је резо и свијету за новце продавао. Он је једини, који се памти, да је златицу налазио и „олово“ у злато претварао.

Darovi zem. muzeju. — Дарови зем. музеју.

Земаљском музеју стигли су од 1. априла 1891. ови дарови:

За археолошко одјељење:

Госп. Карло Пец, конзуларни вјежбеник у Софији, 9 комада српских, бугарских и византијских сребрних новаца.

Госп. Милош Мартиновић, пор. официјал у Јајцу, један сребрни новац „Antoninus“ и један сребрни новац „Moneta Regi Sclavonia“, оба нађена у Шипову у јајачком котару.

Госп. Иван Бегић, учитељ у Ракитну: 9 разних новаца (понајвише римских), 2 гвоздене и једну бронцану сулицу, 2 бронцане шпирале, 2 колута за врат, 3 наруквице, и 2 комада за накит.

Госп. Хуго Једличка, инжинирски пристав у Мостару: гвоздену лопату, 2 гвоздене косе и 1 срп из села Груде; гвоздени нож из Ходбине.

Gosp. Eduard Porr u Doboju: 5 fragmenata rimskih natpisa, 4 komada rimskog novca, 1 broncani šiljak od sulice, 1 kalup za lijevanje broncanih keltova (nadžaka), 1 čekić od kamena, probušen, 2 velika kotla od bakra, 1 gvozdenu kašiku za lijevanje kovina, 2 gvozdena sadžaka, 1 gvozdeni ključ iz rimskog doba, veliki broj gvozdenih čavala i noževa, razne arhitektonske fragmente od kamena, rimske opeke, predistorijske i rimske rbine, konačno jedan nacrt rimske utvrde kod Makljenovca.

Za paleontološko odjelenje.

Gosp. rudarski meštar Matija Heinrich u Konjicu: zbirku okamenjenih životinja (sisavaca), iz Repovaca kod Konjica.

Gosp. učitelj Milan Obradović, okamenine iz Grahova.

Gosp. Josip Richter, rudarski inžinir u Fojnici, veliku zbirku mineralija iz okolice kreševske.

Uprava rudokopa u Sinjakovu kod Varcar-Vakufa, zbirku mineralija iz rudokopa kod Sinjakova.

Uprava rudokopa u Vogošći, zbirku ruda iz rudokopa mangana u Čevljanovićima.

Gosp. Eduard Vorlíček, rudarski povjerenik u Sarajevu, nekoliko komada bulanžerita iz Litice kod Starog Majdana.

Gospodi darovateljima izražava se najtoplija blagodarnost.

Dopisi uredništva. — Дописи уредништва.

Velečasni gosp. F. Bulić, Spljet. Hvala na prijateljskom pomaganju. Obećani članak unići će u III. knjigu, jer je za ovu odocnio.

Госп. Милош М, Јајце. Радо бих што прије добити обећани чланак, да га могу приправити за књигу, што слиједи.

Gosp. Vid Vuletić-Vukasović, Korčula. Čim ugrabim vremena, pisaću Vam opširno. Snimak od rimskog natpisa iz Čitluka spremiću Vam. Primite pozdravlje i iskrenu zahvalnost.

Господин Ст. К. у К. Чудим се, што ми не потврдисте примитак мојих примјетаба на Ваш чланак. Изволите ту Вашу радњу према ономе упутству попунити, па је пошаљите бар за 14 дана, да је уврстим у идућу књигу.

Ispravak.

U članku: „Rimski grad Domavija u Gradini kod Srebrenice“, od rudarskog satnika V. Radimskog, („Glasnik zem. muzeja u Bosni i Hercegovini“, god. 1891., knjiga I., strana 1.) u drugom retku odozdo treba da stoji: „U Srebrenici, gdje se je vadilo ***srebro, olovo i bakar*** *i t. d.“ a ne: „zlato, srebro i olovo“.*

Sarajevo, juli—september — 1891 — Сарајево, јули—септембер.

Glasnik
zemaljskog muzeja
u
Bosni i Hercegovini.
Knjiga III. Godina III.

Гласник
земаљског музеја
у
Босни и Херцеговини.
Књига III. Година III.

Uredništvo:
Sarajevo, zgrada zemaljske vlade.
Administracija:
Sarajevo, zemaljska štamparija.
Godišnja cijena Glasnika sa poštarinom 2 for. a. vr.
Pojedine knjige stoje sa poštarinom 80 nč.

Уредништво:
Сарајево, зграда земаљске владе.
Администрација:
Сарајево, земаљска штампарија.
Годишња цијена Гласника са поштарином 2 фор. а. вр.
Поједине књиге стоје са поштарином 80 нч.

Драга, Даница, Реса.

Приопћио **Иларион Руварац.**

a) „Драга“ *(Draga = soror.)*

„Коју Драгу мислиш, и о којој Драги наумио си говорити у овом листу? Да ли о оној Драги опатици св. Николе, која се под г. 1312. — или о оној Драги, а опет опатици, но не св. Николе већ св. Дујма, која се под г. 1263. у записнику трогирске општине помиње. (в. Starine XII. 212. и 225.)? — Или може бити, да си науман причати о Драги, сестри поносних Санковића у Невесињу, кћери старога Казанца Санка а сестри жупана Бељака и војводе Радича, и синовици жупана Градоја и братучеди кнеза Буделе и Санчина, — та оних Санковића, који су славили и који су се клели светим Ђурђем и аранђелом Михаилом, „својими крстними имени“, и који су дне 15. априла 1391. г. записали општини и властелом богољубимаго града Дубровника жупу конаваоску (Конавље) с градом Соколом који је у њој, и даље дали и потврдили истој општини села и земље Виталине, до својих међа и граница и до мора, до пристаништа Молунта и с отоком, који пристоји Виталини; пак о овој пошљедњој Драги хоћеш ваљада да говориш с тога, што ју је покојни Даничић у рјечнику из књижевних старина српских преврео, те је и не помиње, премда поменута браћа Санковићи у поменутом запису од 15. априла 1391. г. помињу и „Драгу, сестру“ своју и њено саизвољење на уступ поменутих жупа и земаља с градом Соколом општини дубровачкој за навијек. (в. Mikl. Mon. Serb. 219.) О којој ће дакле Драги да буде ријеч?“

Ни о једној од „Драгих“, које помињеш, и шта бих умио ја о тим Драгама да причам — и би ли било мјесто говору о оним Трогиркама-опатицама у овом листу?

О другој или сасвим петој и деветој Драги, а на име о Драги Босанки хоћу овдје — и не ћу да говорим или причам или приповиједам што, кад ја уопће не умијем ни причати ни приповиједати или смислити какву причу и приповијест, — већ ћу о тој Драги Босанки по свом адету — кад не умијем друго и друкчије, и боље што — да расправљам, да се због ње свађам са свима и са сваким, који досле устајаху и ломљаху копља за ту Драгу Босанку.

„Па која би то Босанка била, која се звала Драга, а о којој хоћеш да расправљаш, а расправљајући да на муке мећеш и њу и нас?“

Ја ћу да расправљам о Драги, кћери бана Стјепана Котроманића, који се већ г. 1322. помиње као бан и који је бановао до г. 1353., и који је те исте године удао своју кћер Јелисавету за Лудовика (Лауша, Ловуша, Лоиша) великога, краља угарскога и заштитника бана Стјепана; о Драги, сестри краљице угарске Јелисавете, братучеди бана и нашљедника Стјепанова, првог босанског краља Твртка, овдје ће се расправљати и питаће се: ко јој је била мати и кад се родила она, и какве је среће била, и да ли се удала, кад, и за кога? Али ће се прво и прво питати, на чему се оснива битисање те Драге Босанке? Те ако се подлога тога битисања трулом и трошном покаже, растргнућу, раздувађу, разнијећу, уништићу — или правије, пошто се оно, што не постоји, што никад није било ни битисало, већ се само као авет и вјештица провлачило, не може ни уништити, — то ћу прогласити и изрећи само: да Драге те нема, да је није никад ни било, те да данас о Драги Босанки, сестри краљице Јелисавете, а кћери бана Стјепана, не може бити говора. Но до тога је још подалеко — а сад приступајући к расправљању дужност ми је казати, да ћу претресати питање о оној Драги, коју је први Задранин Павао Павловић у свом дневнику (Memoriale Pauli de Paulo, patritii Jadrensis) под даном 24. октобра 1383. г. поменуо ријечма: „Eodem anno (MCCCLXXXIII.) die XXIV. Octobris applicuit Jadram Domina Elisabetha Regina Ungariæ senior, et Domina Maria Regina junior, et Domina soror Draga, soror sua cum certis Prælatis et Baronibus eorum etc.“

Меморијал тај Павловића Задранина први је издао на свијет славни Трогиранин, Јован Луцић, уз дјело своје: „De regno Dalmatiæ et Croatiæ“ и он у том дјелу свом, у првој критичкој повијести Далмације и Хрватске, у књизи петој, глави II., Швандтнеровога издања, стр. 407., цитира горње мјесто из дневника Павловићева, у којој се помиње сестра Драга без сваког исправка и без сваке примједбе, осим те једине, што је прво „soror“ изостављено, и што је мјесто certis ставио caeteris. Луцић је оставио Драгу нетакнуту. И кад се

тријезном и критичком Трогиранину Луцићу тако свидјела Драга, да ју је оставио нетакнуту, шта ћеш онда да кажеш за Француза, за оца данашњих византолога, за вриједнога Дифрена-Диканжа, али тек Француза лаке крви науčењака? Покрај Луцића и уздржљивости његове, не би дуго живовала „Драга сестра“; и да се те сестре Драге није докопао Француз Дифрен, [1]) и да није јасно и разговијетно казао, да та Драга, коју је поменуо Задранин Павловић није била сестра Марије, кћери и нашљеднице великога краља угарскога Лауша, већ да је она сестра Јелисавете старије, краљице и удовице тога краља и матере младе краљице Марије, којој би младој краљици Марији поменута Драга тетка била а не сестра, као што би се могло мислити — то одавно би већ било одзвонило тој Драги. Дифрен је дакле управ отац и он је створио, из ништа створио Драгу Босанку, као кћер бана Стјепана, а сестру кћери банове и краљице угарске Јелисавете.

Дифрен је знао за Орбина, и те како добро знао за њ, као што се то на свакој страни дјела његова „o далматинским фамилијама“ видјети може, те је морао знати и то, да Орбини на стр. 265. пише: „Elisabeta figliuola *unica* di Stefano Bano,“ — али ако је Дифрен знао, да Орбини каже, да је Јелисавета јединица у оца, да бан Стефан оне године, кад ће удати своју кћер и умријети, — није имао осим Јелисавете друге дјеце; ако је он — Француз, иначе у многом повјеровао Орбину и примио за готов новац причање Орбиново, али у том, да бан Стефан није мимо Јелисавете имао још једну кћер, у том му није хтио да вјерује: њега је саблазнила Драга сестра, односно мјесто оно из дневника Павловића Задранина, које је мјесто и у Луцића нашао, гдје се спомиње „Draga, soror sua“ које „sua“ мјесто да однесе ближој и млађој краљици Марији, однио је он на старију и удаљенију краљицу Јелисавету, и за то је морао имати бан Стефан осим Јелисавете још једну кћер, и та се друга кћи морала звати Драга и морала је г. 1383. живовати и боравити — (не каже Дифрен, да ли у коси или као удовица) код сестре своје на двору у Вишеграду, и морала је те исте г. 1383. а наиме 24. октобра заједно са сестром Јелисаветом, старом и с Маријом сестричном, младом краљицом, с бискупима и баронима дојездити или доједрити у Задар.

„Драга, сестра краљице Јелисавете а кћи бана Стефана“ то је створ Француза Дифрена, и као што се и данас још, све што Француз створи, допада и прима, тако се и тај створ Дифренов, та Драга скоро свима, који су писали што о Босни

[1]) Illyricum v. et n. p. 119.

и бановима босанским, допала, те се она провлачи као авет од Дифрена до Вј. Клајића — искључујући самога Клајића — те Драгу, сестру краљице Јелисавете помиње и Пејачевић (Historia Serviæ) — стр. 391.; и Енгел (Gesch. von Servien u. Bossnien) стр. 258. и 312.; но тај исти Енгел, који у ноти на стр. 258. пише: Stephan Cotromanovitsch hatte zwei Töchter: Elisabeth u. Draga, и на стр. 312. вели: Der Ban Stephan war 1357. mit Hinterlassung nur von zweyen Töchtern gestorben; — тај исти мало сметени и заборавни Енгел пише на стр. 282. „Duschan belagerte Bobovatz oder Travnik, worin die einzige Tochter Stephans, namens Elisabeth eingeschlossen war“ — а у свесци II. на стр. 539.: „Am 24. October traf Elisabeth mit ihren zwei Töchtern in Zara — an), и још прије Енгла Шимек стр. 80., и Славољуб Бошњак (фра Јукић) у Земљопису и Повјестници Босне (u Zagrebu 1851.) на стр. 102. — и напошљетку помиње уз Јелисаву и Марију сестру Драгу — и сам Рачки. (Rad. II. str. 108.: „Dne dakle 24. listopada 1383. dodjoše kraljice Jelisava i Marija sa sestrom Dragom i velikom pratnjom u Zadar“) — и та је само разлика између г. Рачкога и осталих, што Рачки не каже изриком, чија је сестра Драга: да ли краљице Марије или краљице Јелисавете, али тек и г. Рачки зна и познаје Драгу.

„Та не спомињи нам — та престани већ један пут помињати те Драге и Драгињине поштоваче и свршуј с њом — с том Драгом, која нам се већ у нос увукла; тресни — или претвори је у пару и дим, да ишчезне, тек свршуј само, учини крај и не мучи нас даље с том наказом, с том ништицом, с том Павловићевом, а послије Дифреном — и најпослије Рачковом Драгом!“

Кад је тако, — и кад ти је толико догрдило то помињање Босанке Драге — љупки Бошњаче и лаки Херцеговче — а оно нек буде крај.

У „Codex diplomaticus Regni Hungariæ“ од Фејера у X. тому а трећем волумну тога дипломатичког зборника, помиње се на стр. 9. оно мјесто из Павловићева меморијала ad a. 1383. овако: „Eodem anno die 24. Oct. applicuit Jadram D. Regina Ungariæ Senior Elisabeth et D. Maria, regina Junior, et Domina soror Draga (Hedwigis) cum ceteris Praelatis etc.“ Но још прије Фејера Катона, писац волуминозне и критичке повијести Угарске, ставио је у тому XI. на стр. 55. уз „soror Draga“ у загради „Hedvigis“. И из те Хедвиге (Јадвиге) из „Aduige“ сестре Маријине а млађе кћери краља Лауша и краљице Јелисавете, јединице бана босанског Стефана, из погрјешно записане или преписивачем испорчене Aduige излегла се она Драга, која је скоро двјеста година лепршала и тумарала по повијести о Босни.

Као што рекох, г. Вјекослав Клајић, који је написао повијест Босне „po prvih izvorih“ у наше дане, и који је доживио да се повијест његова преведе и на њемачки језик; тај Клајић, тај ускрситељ или ускрсник и жестоки, најжешћи данас поборник (али не поборник у смислу, у ком он употребљује ту ријеч, већ поборник и љути заточник у правом смислу те ријечи) црвене Хрватске у обиму најширем, а на име оном, који даје црвеној Хрватској стари поп Дукљанин и по ком се црвена Хрватска ширила и простирала дуж сињег мора од Дувна и Макарске до Драча и града Авлона, а није се стезала и ограничавала на оно парче земље, које се парче земље по свједоџби аналисте дубровачкога „Giacomo di Petro Luccari, gentilhuomo Rauseo“ (в. његове „Annali di Rausa“, састављене г. 1601. а издане на свијет г. 1605. на стр. 83.) звало „Croatia Rossa“ (црвена Хрватска), и у којој је црвеној Хрватској Франко бан, брат Матије бана Таловца и Петра бана и Јована вранског приора, бановао; тај Вјекослав Клајић у Загребу, велим, није знао, није хтио да знаде за Драгу Дифренову и он ту утвору тога Француза и не спомиње, као да је нигда није ни било. И ја мислим, да је он имао потпуно право, што није на њу обрнуо главу, али узгредице и „ан пасан“ мислим и то, да ће и ускрснута по њему „црвена Хрватска“ проћи онако исто, као што је прошла „Драга Босанка“ и као што пролазе утворе и сваковрсне измишљотине: да ће и опет нестати с лица земље те црвене Хрватске!

б) „Даница.“

Као што прича Орбин на стр. 351. Јелисавета, жена Стефана бана Котроманића (а била је кћи српског краља Драгутина и — Кателине, кћери угарског краља Стефана V.), по смрти свога мужа би изгоњена од бијесне босанске властеље из бановине с дјецом својом, и она се с најстаријим сином Стефаном, потоњим баном босанским и оцем поменуте под *а)* Јелисавете склони и прибјегне у Дубровник, а млађи синови њени, Инослав (Нинослав) и Владислав оду у Хрватску, а сестра њихова односно кћи Јелисаветина — „Chiamata Daniza se ne ando a Roma per divotione: dove assalita da febre fu sepelita alla Minerva e sopra il suo sepolcro fu scritto (com'ancor si vede): Hic jacet Diana Illirica,“ — а то значи, као што је препричао фра Андрија Качић (в. Угодни Разговор, млетачког издања од год. 1801. стр. 49.):

„Такођер и њихова сестра (т. ј. Стефанова, Нинослављева и Владислављева) имаде сриђу утећи у Рим, где чинећи многа добра дила, пође с овога свита на бољи, и бише јој уписано на гребу у латински језик: „Hic jacet Diana illirica“, словински:

Овде прибива Даница Словинска олити Босанка.“ — или као што фра Андрија пјева:

„А Даница Риму бијеломе,
„Тер походи цркве и отаре.
„Али мало вриме постојало
„Разболи се Даница дивојка
„Од грознице бола великога —
„Латини је липо укопаше
„И на гребу писмо учинише:
„„Овде лежи Даница Босанка,
„Од славнога народа дивојка.““

И ту Даницу и натпис тај на гробу њеном, наравно по Орбину, помињу и Дифрен (l. c. стр. 119.), и Пејачевић стр. 389. и Енгел стр. 258. нота 9., и фра Јукић на стр. 101. и — и С. Љубић у „Огледалу књижевне повијести југославенске“, књ. I., стр. 223. али само у двије три ријечи — и он не спомиње онога гробнога натписа. А најновији и најбољи повјесник Босне, онај тако одушевљени за црвену Хрватску наученьак и књижевник хрватски, јогунаст је, па као што није хтио за ваздушну Драгу Босанку да зна, тако не зна ништа ни за Даницу Босанку. И као што је он по мом мишљењу имао право, што није ни једном ријечи поменуо Драгу Босанку, тако ће исто имати право он и у том, што није ни једном ријечи поменуо Даницу, као кћер Стефана бана и Јелисавете кћери краља Драгутина, која је тобож умрла у Риму, и којој да су Римљани или Латини поставили камен на гроб и на гробу урезали натпис: „Hic jacet Diana Illirica“.

Може бити, да је Мавро Орбин, ако је кад био у Риму, у поменутој цркви видио нечији гроб и на гробу онај натпис, али да је у том гробу и под тим каменом сахрањена била кћи бана Стефана Котроманића а сестра опет бана Стефана и браће Нинослава и Владислава Котроманића, и да се та у Риму у првој половини XIV. вијека умрла и сахрањена Босанка звала Даница — то не ће бити истина — и нико мањи већ сам главом др. Иван Чрнчић, каноник у Риму, који је написао расправу у 79. књизи Рада југославенске академије „Imena Slovjenin i Ilir u našem gostinjcu u Rimu poslije 1453. godine“ и у XVIII. књизи „Starina“ приопћио прилоге к тој својој расправи, не да нам, да у том вјерујемо Орбину.

Прочитај добри Бошњаче и љупки Херцеговче и ту расправу уваженога академика у Риму и оне прилоге — и ја мислим да ћеш се и ти утврдити у мисли, да бан Стефан није имао кћери, по имену Данице, а ако је каква Даница Босанка била кад год у Риму, и ако је тамо преминула, и ако је ко од њених

урезао онај натпис на гробу њеном, да то није било у XIV. већ или у XVI. или у XVII. вијеку.

Бан Стефан Котроманић имао је са својом женом Јелисаветом, као што сам више пута поменуо, три сина: Стефана, Инослава и Владислава, као што се каже и у српском родослову; имао је и кћер, али се та кћи није звала и називала Даница већ Катарина (Каталина), и ту Каталину удао је брат њезин, Стефан бан, за Николу Хумљанина, од кога су произишли Николићи, нећаци бана Стефана Котроманића, и та Каталина, за коју и толико пута поменути Орбин зна (в. стр. 343. гдје се помиње кћи Стефана Котроманића „Cataliena moglie del Conte Andrea — што је погрјешно, јер је она била жена Николе, стрица Петра Тољеновића, као што и сам Орбин на стр. 393. пише), мати Богише и Владислава Николића у једном дјелу хумске земље, жива је била још г. 1349., и те године дне 26. маја у Дубровнику закључено би у већем вијећу постарати се за дом, у ком ће пребивати „nobilis et potens domina domina Cathalena, soror magnifici domini domini bani Bossine, que ventura est Ragusium". (Mon. ragusina, Libri reformationum, Tom. II. 71.). Но о тој Каталини и о њеним синовима (Богиши и Владиславу) Николићима, не може бити дје већ на другом мјесту говора.

в) „Реса?"

„Гдје нађе, да од Бога нађеш, то име? у ком именослову, ономастику или именику, — у ком ли поменику, општем листу, диптику и синодику и анатематнику; — та у ком споменику и паметнику; — у ком ли рјечнику, словнику или „ричословнику"; — у ком ли напокон записнику и зборнику; или у ком запису и натпису, на чијем ли гробном камену и плочи нађе урезано име то, име „Реса"; и гдје је никла, гдје је расла и узрасла, и с ким је друговала и скакутала, и чим се поносила та поносна Реса; и кажи нам, тако ти имена, ко јој је кумовао, ко јој дао или надјенуо име, дично име „Реса?"

Тражи, потражи Ресу у Даничићеву рјечнику из наших књижевних старина, потражи је и у рјечнику личних женских имена, приданом расправи Стојана Новаковића о поменицима у 42. књизи Гласника, и у таковом рјечнику Љ. Стојановића у спом. III., стр. 179. и даље, у који су узета само необичнија имена, прелистај књигу „Славянскій Именословъ или Собраніе славянскихъ личныхъ именъ въ алфавитномъ порядкѣ, составленъ Священникомъ М. Морошкинымъ, Петербургъ 1867. г., преврни све рјечнике и ричословнике и засебне и придодане монументима и споменицима или паметницима, па нигдје не ћеш, — увјерићеш

се, да си се залуд трудио тражећи, — не ћеш наћи Ресе. И ако мислиш, да ћеш сретнији бити, ако поново проучиш „Основе српскога или хрватскога језика“ од покојног Даничића, или расправу о народним именима и презименима у Хрвата и Срба од дра Т. Маретића у Radu, књ. 82. стр. 77. и 85., и ту ће ти бити заман мука, јер и ту не ћеш наћи, што тражиш, не ћеш наћи Ресу. У II. регистру а на стр. 442. поменутих Даничићевих основа наћи ћеш додуше „реса“, али ће те радост одмах минути, чим уочиш и видиш, да је то „реса“ написано с малим а не с великим Рци, и кад, спазивши то, нагло прочиташ, што пише на стр. 39., на коју те страну упућује Даничић на стр. 442., а на којој 39. страни пише само то: „реса (кор. може бити rik цијепати); види под а, урес, узрêсе“, а у Маретића наћи ћеш на стр. 77. голуба Ресоја и голубана Ресана, али голубице Ресе, не ћеш наћи ни у тог тачног, савјестног истраживача и озбиљног расправљача. И ако те не мрзи, ако си доколан, а ти разгледај поменик негда манастира Раче украј воде Дрине или недалеко од ријеке Дрине, који је описао П. Ј. Шафарик (Gesch. der serb. Literatur, I. Abth., S. 233.) а који Стојан Новаковић, пишући о српским манастирским поменицима, није пред собом имао, и у ком ћеш наћи „Tausende und Tausende von serb. Eigennamen“ — па и у том негда рачанском а сада беочинском поменику, не ћеш наћи Ресе, бар ја је не могох ни у том најбогатијем у именима поменику наћи.

„Па откуд ти онда та Реса? Да ли је створи, кад је нијеси нашао? Како је створи, од чега ли?“

Нијесам је створио, ни смислио, ни из прстију исисао, као што је створена и изведена она Драга под а), већ сам ја Ресу нашао — и да те даље немучим, одмах ћу ти казати гдје сам је нашао. Нашао сам Ресу у Старинама, што их издаје југославенска (загребачка) Академија знаности, у XVIII. књизи тих Starina, на пошљедњој, баш на пошљедњој страни те 18. књиге гдје се чита овај запис: „Сеи справи книге тепачић Батало, кои више много славан, кои држаше Торичан и Лашвѣ, а за ним више госпоћ Реса, Вѣкца воеводе кћи. Я више ой еднь братьи воеводa босаньскы, дрѣги кнезь босаньски а трети бань хрватски.“

И сад кажи, али кажи по души и признај да сам имао право, што сам горе Ресу госпоју, поносном назвао. И како да се не понесе и да се не поноси Реса, кад је помислила само, чија је била кћи, чија ли љуба, и ко су јој била браћа њена, и да је била кћи војводе босанскога Вукца, а љуба тепачије Батала, господара Торичана и Лашве, и да је имала три брата рођена, од којих је први био војвода, а други кнез босански, а трећи бан, и не бан словински, или мачвански, или северински, већ баш бан хрватски. Бошњак — Србин, бан хрватски!

Српкиња је браћом поносна, а Србину је мила сестра, сестра од заклетве, Реса ресаста!

Но у поменутом запису каже се само, да је госпоја Реса љуба тепачије Батала, и да је била кћи Вукца војеводе и сестра војводе босанскога, и кнеза босанскога, и бана хрватскога; али се у запису не каже, којег је управо Вукца од многих Вукаца кћи била та наша Реса, и како се по имену викао први брат Ресин, и како се звао други брат њезин, и како се писао онај трећи брат Ресин, онај силни (potens) бан хрватски?

Не ћу те мучити и ређати, чија није била кћи госпоја Реса, а наиме да није била кћи Вукца Чрнуговића, или Вукца Хранића, или Вукца Владислалића, или Вукца Вукотића, већ да је она била рођена кћи Вукца Хрватинића, војводе босанскога, а браћа да су јој Хрвоје војвода босански (потоњи херцег-дука сплитски), и Драгиша кнез босански, и Вук, бан хрватски.

И сад знаш, љупки читатељу, не само, којег је рода и племена, и из чије је куће била, и у чију је кућу дошла госпођа Реса, и да је била она од племена и куће Хрватинића, господара дољних крајева русага босанскога, и да су Хрвоје и Драгиша и Вук била браћа Ресина, већ уједно знаш или бар можеш знати, зашто сам ја из Сријема склопио руке и пишем ово о Реси Босанки, и да ово није ништа друго већ допуна онога, што сам прије десетак година писао о Хрватинићима у београдском Гласнику, књ. 49.

Ја сам прије десет или једанаест година написао нешто о Хрватинићима, и гласом свједоџбе, издане од г. Вјекослава Клајића, старином Шлавонца а од не дугог времена Загрепчанина и жестоког поборника црвене Хрватске и васкрситеља Хрватства у тој црвеној Хрватској — у „Повијести Босне“ на стр. 212. — није лоше испало то моје нешто о Хрватинићима.

„Писао ти или не писао и писао кад му драго и писао подобро или полоше, за то ми не ћемо ништа да знамо и ми за сада знамо само то, да си рекао, насумце изрекао и избацио само, да је Реса од рода Хрватинића, а наиме да је кћи Вукца Хрватинића, а сестра Хрвоја, Драгише и Вука, бана хрватскога, али изреку и реченицу ту нијеси ничим потврдио и посвједочио. А без добре свједоџбе и јаке утврде, како да ти вјерујемо? Скочи дакле, скочи и опет и посвједочи!“

Да посвједочим, морам се још једном вратити к записима, приопћеним у XVIII. књизи Старина.

На трећем листу од она четири пергаменска листа у осмини, чувана сада у императорској библиотеци у Претрограду, има на другој страни тога трећега листа овај запис црвенијем: „вь име оца и сина и светаго дѣха. Сеи книге (а у књизи је тој било јеванђеље по Јовану) направи тепачиќ Батало своим диќком

Станком Кромирнѣнином и оковавь е сребром и златом и одивь кросницом и приказа е старцꙋ Радинꙋ. А написаше се сие книге ꙋ дни крала Дабише оть роенѣ сина божиѣ 1393. лито, по ꙋмрьти крала (Стефана) Тврьтка дрꙋго лито."

Дакле г. 1393, кад је у Босни краљевао краљ Дабиша, писано је поменуто јеванђеље и записало се име онога, који је оправио, сребром и златом оковао и корице кожом опточио то јеванђеље; — и да је ђак Станко Кромирњанин писао то јеванђеље и приказао старцу Радину. А даље се продужује но не црвенијем већ црнијем — и каже се, какав је то муж био онај многославан тепачија Батало, и што је све држао тај Батало, и откуд му се довозило вино у град његов Торичан, и како се звала госпођа његова, и чија је кћи била она, и ко су и шта су јој браћа њена.

Да докажем дакле, што се има доказати, могао бих се без сваког труда позвати, просто позвати на г. В. Клајића, писца „Повијести Босне" по првих врелих у Загребу 1882., који на стр. 212. те повијести вели: „Vojvoda Hrvoje Vukčić od stare vlasteoske porodice Hrvatinića bijaše sin vojvode Vukca Hrvatinića iz dolnjih krajeva bosanske države. Imao je više braće: Vuka Vukčića, poznatoga nam već bana hrvatskoga, za tim kneza Dragišu, (kneza) Vojislava i sestru Vučicu" — те гледом на Ресу и оно што се у црвеном и у црном запису о Реси и њеним родбинским одношајима и времену њенога господства каже, ово извести и закључити:

У запису од г. 1393. каже се за Ресу, да је кћи Вукца војводе босанскога, и да је од браће њене један војвода босански, други кнез босански а трећи бан хрватски; но пошто најновији и најбољи повјесник Босне до пропасти краљевине пише, тврди и свједочи: да су Хрвоје, војвода, Драгиша, кнез босански и Вук, бан хрватски, били синови Вукца Хрватинића, војводе босанскога, то и Реса, госпоја Баталова, а кћи Вукца војводе и сестра Х. војводе и Х. кнеза и Х. бана хрватскога не може бити кћи другог којег Вукца војевода, нити сестра других каквих Вукчића, већ баш кћи Вукца Хрватинића и сестра рођена Хрвоју, Драгиши и Вуку Вукчићу, бану хрватском. Quod erat demonstrandum.

Тако бих могао умовати, тако изводити и закључивати и тако доказивати да пишем ово на пр. за Новосадски „Јавор" или за „Vienac" у Загребу. Но ово се пише за Гласник, и не за Гласник србијански, већ за Гласник босански; а ја родом из Сријема и житељ сријемски не знам

„Какав је адет у Босни
„Какви су момци Босанци?

и да ли ти момци Босанци и дични Херцеговци држе што до оних хрватских или похрваћених ауктoритета, а наиме да ли признају големи ауторитет у стварима босанске повијести г. В. Клајића, родом Славонца а сада Загрепчанина, те драговољно примају, поштују и слијепо прихваћају изреке тих загребачких ауктoритетлија?

А не знајући то, не смијем се позивати на г. Клајића, већ с обзиром на ником се „не клањајуће“, ништа на вјеру без испита и довољнога разлога „непримајуће“, о свачем се „сумњајуће“ завојите читатеље овога Гласника, оне момке Бошњаке и оне лаке Херцеговце — морам дакле поново потражити у сувременим листинама, писмима и дневницима потврде за изреку г. В. Клајића.

„Док не нађеш два слична имена,
„Док не нађеш Стоју и Стојана —
„А обоје брата и сестрицу —
„Не мо'ш, краље, темељ подигнути,
„А камо ли саградити града.“

Док не нађеш у листинама од г. 1393. или бар од године, што је пред том или године, што иде за том 1393. годином поменута три брата рођена и да је један од те браће војвода босански, а други кнез босански, а трећи бан хрватски, не можеш и не ћеш увјерити „невјерујуће“ Бошњаке, да је Реса, госпоја тепачије Батала кћи Вукца Хрватинића а сестра Хрвоја, Драгише и Вука Вукчића.

Но, па кад су тако невјерни ти момци Бошњаци, а они нека знају и паметују, да се

1. у повељи Стефана Дабише, краља Србљем, Босни итд. писаној 29. септ. г. 1393. помињу као свједоци: бан Иваниш (мачвански негда бан), војевода Хрвоје, тепачија Батало итд.

2. у привилеђији млетачкој од 13. јула 1393. инд. I. зове се Хрвоје „Magnificus vir, dominus Chervoye voyvoda, filius condam voyvodae Bossinensis — а у сличној тој привилеђији под истим даном и истом годином изданој привилеђији за Вука каже се: magnifico viro domino Volcho bano, filio condam voyvodæ Bossinensis, fratri supra scripti domini Chervoye (Гл. XII. 135.; Monum. ed. Ljubić IV. 309—310.).

3. Павао Павловић Задранин у меморијалу свом помиње под 7. фебр. 1392. бана Вука Вукчића (Banus Vasich (sic) cum exercitu suo applicuit personoliter in Carinum); и како је дне 12. истог мјесеца и године дошао у Задар са женом и пратњом кнез Драгиша, брат поменутог бана (Comes Draghiscia frater dicti bani); и да су дне 27. јануара 1394. Задрани склопили савез са велеможним баном Хрватске и Далмације (cum magnifico domino Bano Chroatiæ et Dalmatiæ scilicet domino Volcho) —

и да је у суботу дне 11. јануара 1395. исти велеможни господин Вук војвода негда бан са својом супругом (Ано̀м) и са (Јеленом) женом Хрвоја, брата свога, дошао у Задар итд. итд.

И још бих ти, драги читаоче, могао привести из листина латинских и писама бар шест седам мјеста и извадака и њима ти утврдити оно, што је г. Клајић изрекао, но мислим да је и приведено доста да се увјериш, — да не будеш и даље невјеран већ вјеран те да повјерујеш — или бар да признаш, јер вјера нема посла са историјским истинама, да је збиља Реса — односно да је Станко ђак Кромирњанин имао на уму Вукца Хрватинића као оца, а Хрвоја, Драгишу и Вука Вукчића као браћу Ресину, кад је довршио г. 1393. оно јеванђеље и писао онај запис, у ком је поменуо и госпоју Ресу и само је у том погријешио, што уз војводство, кнештво и банство браће Ресине није додао и лична имена те браће Ресине, већ оставио да након пет стотина година мање двије истражујем имена браће Ресине ја, и да о том увјеравам данашње „невјерујуће“ Бошњаке и Херцеговце.

„Но доста — и сити смо већ и Ресе и браће њезине — тих Вукчића-Хрватинића; но реци дер коју о војну, мужу Ресином, тепачији Баталу“.

Док није Љ. Стојановић објелоданио у XVIII. књизи Старина толико пута помињани запис ђака Станка Кромирњанина знало се о Баталу само то, да је 1392.—1400. био властелин босански, а г. 1392.—1393. и тепачија краља Дабише (Даничић у рјечнику под „Батало), а сада — хвала нека је г. Љ. Стојановићу — знамо, да он бјеше не само славан већ „многославан господин, и бише много добар добрим људем и добрим кршћаном“, — и да је држао Торичан и Лашву и Сану, и да му гредише вино на возницих из Кремена у Торичан — и напокон, да за то, што је Батало био добар добрим кршћаном, — за то га Бог множаше у вјеки вјеком.

Торичан, град који је Батало тепачија држао. У уговору о примирју, склопљеном између Угарске и Порте и под 20. авг. 1503. г. потписаном краљем Владиславом, помиње се међу босанским градовима и град Торичан (Thorychan, в. Hauser Gesch. des osman. Reichs, прво издање, II. стр. 618).

Лашва. О. Мартин Недић пише у Аркиву IV. 161. „Лашва, негда варош, била је на лијевој страни Лашве ријеке, од садашњег Травника и тврђаве травањске к истоку идући један четврт сахата далеко. — Међу то до скора фратри, који су били родом из Травника, латински пишући, уписивали би на пр. Pater Petrus a Lašva dakle Travnik sad, a prije Lašva zvaše se.“ — К. Јиречек, имајући на уму поменути уговор од г. 1503. вели (Handelsstrassen und Bergwerke, стр. 84.) да се

Травник први пут помиње г. 1503. Но ја бих рекао, — да поменуто у писму Вука деспота и бана Ладислава de Hederwara и Петра Дојчина (Dolci) јајачког бана од г. 1480. мјесто Dravnik, гдје је поновљен бој с пашом босанским, не ће бити друго што, већ Травник (в. Гласник кн. XXXII. 205.). Но може бити, да Станко ђак под Лашвом није разумијевао град, већ жупу код истог имена ријеке, као год што ће и Сана, коју је тепачија Батало такође држао, бити жупа на ријеци Сани.

А о Кремену, из кога је доважано вино тепачији Баталу у град му Торичан, и о ђаку Станку Кромирњанину нека се промуче мало сами Бошњаци: та њих се и Кремен и вино што се довозило из Кремена, па и мјесто, из којег је био Станко, ђак Баталов, у првој врсти тиче, бар више их се тиче и гора, засађена лозом виновом — шта ли је био онај Кремен, откуд се довозило вино у Торичан, и више их се тиче то само вино и онај ђак, који је писао оно јеванђеље, него што се све то тиче мене, ни Бошњака, нити Херцеговца, већ рођеног Сријемца.

Браћу Ресину сад и по имену знаш, и знаш да је Реса имала и сестрицу Вучицу — да ли старију или млађу од ње, то ја не знам — и да је та Вучица, сестра Ресина била удата за стрица Вукашина и Вукмира Златоносовића (в. Пуцић, Српски Споменици I. прим. IX. и стр. 77.).

Но тко су биле и како се звале по Богу сестрице — миле јетрвице госпође Ресе? Не бих морао, али и то ћу ти узгред казати. Колико знам, војводиница, потоња херцежица, љуба Хрвојева, која је Хрвоју јединца сина Баошу родила — и која се одмах послије смрти Хрвојеве преудала за краља Остоју и постала краљица босанска, звала се Јелена, и била је кћи Ивана Нелипића, кнеза цетинскога; Вука бана жена звала се Анка и она је преживјела мужа свога, кога г. 1401. већ није било међу живима — и премда Вук већ г. 1395. није више био бан хрватски, то се ипак удовица његова још и г. 1412. писала и називала Анком баницом: „госпођа баница Анка, оставша почтенога поменућа господина бана Вука Вукчића (magnifica domina Anna, relicta d. Volci Bani)“ и писала се и називала тако и у „српским листовима и у латинским писменима.“ Но чија је кћи била Анка баница, то ти не умијем казати.

И кнез Драгиша био је ожењен — но кнегињи тој а јетрвици Ресиној не знам ни имена, нити знам, од кога је рода била она.

И сад све знаш, богољубни читаоче и штиоче, што се о Реси може данас знати и што се зна, само још не знаш и нијеси добио одговора на главно питање: у којој је цркви крштена и у којој је вјери васпитана, и ко је кум био гђи Реси?

У запису то се изриком не каже, па откуд и како да ти одговорим на то главно питање? Међутим, кад се не зна што управо и изравно, може се и слободно је домишљати се. Милош Војновић, мили нећак цара Стјепана, није никад видио Роксанде ћевојке, кћери Михајила краља леђанскога, па се ипак усудио рећи цару, да ће познати госпођу Роксанду, своју будућу ујну.

„Како ћеш ти познати ћевојку
„Кад је нигда ни виђео ниси?“

И шта је на то одговорио Милош Војновић, може бити прапрадјед Конте Војновића у Загребу?

Милош је одговорио:

„Роксанду ћу по брачи познати.“

Истина, да је Павао Павловић Задранин, у свом дневнику забиљежио дан, мјесец и годину, које је брат Ресин, кнез Драгиша са својом госпођом, — и које је године други брат Ресин, по имену бан Вук са својом госпођом и са женом брата свога Хрвоја, с госпођом Јеленом долазио и ради шта је долазио у Задар, а наиме да је кнез Драгиша са својом госпођом долазио у Задар да се поклони, да цјелива моћи св. Симеуна, — но кад помислиш само на Хрвоја војводу великога и херцега сплитскога, и шта сувременици пишу и кажу за њ, ко је и какве је вјере био Хрвоје, први брат Ресин; и кад даље помислиш, ко је и шта је био у том погледу господар Ресин, тепачија Батало, и за што је он оправио онако оно јеванђеље по Јовану, писано и приказано ћаком Станком старцу Радину — и кад даље помислиш, да је тепачија Батало био добар само добрим кршћаном и добрим људем и да га с тога Бог множаше — онда не знам, би ли смјела, све кад би и хтјела, бити Реса друге вјере, него што је био војвода Хрвоје и тепачија Батало?

И шта ту да те још мучим подсјећивањем на то и на то!

Реса је била патаринка или богумилка.

А ако не знаш, добри човјече, шта је то богумилка, шта ли патаринка и каква је то вјера богумилска, патаринска или „крстьанска“ — то је још боље и не треба да сазнаш и познаш ту вјеру; и не слушај оне, који ти говоре и увјеравају те, да вјера босанска није била зла већ добра вјера, јер ти, који тако говоре, не знаду шта говоре и шта пискарају.

Rimska cesta u kotaru srebreničkom.

Priopćio dr. Ćiro Truhelka.

Pod imenom „Tabula Peutingeriana“ poznati svjetski zemljovid Kastorijev prikazuje cestu, koja je vodila iz Sirmium-a (sada Mitrovice) u Gensis do štacije Ad Drinum (flumen), a odovud u Argentariju. Dok je daljina prvih triju štacija izmegju sebe naznačena sa 30 i 15, dakle zajedno sa 45 rimskih milja, nema take naznake o daljini izmegju štacija Ad Drinum i Argentaria, tako, da se po toj karti ne može odrediti mjesto, gdje je nekoć stajala Argentarija.

Tek nam još jedno kazuje karta, a to je, da je od Argentarije išla cesta do u Stanecli (kod Blažuja), koja je tu štaciju vezala sa zapadnim naseobinama Bosne i sa Solunom. I za ovu cestu nije naznačena duljina, tako, da topografsko ispitivanje do danas nije uspjelo da ustanovi položaj Argentarije i pravac obiju cesta.

Istina, da se je naseobina Argentarija tražila sad u Varešu, sad u Olovu, sad opet u Srebrniku, te bi se prema dotičnoj kombinaciji i pravac ceste po volji označivao, ali razlozima za taka mnijenja nema dovoljna temelja, kao što i naznake o daljini ne daju razloga, da se kolonija Gensis postavlja u Lješnicu, a Ad Drinum u Han-Palator, jer daljina od Han-Palatora do Mitrovice iznosi gotovo dvojinom onoliko, koliko je naznačeno na karti, koja je inače tačna.

Istraživanjem, za koje mi se ove godine nadalo prilike, uspio sam, da barem jedan dio rimske ceste Ad Drinum-Argentaria ustanovim, te sam se uvjerio, da su sve dojakošnje hipoteze bile neosnovane.

Trag rimskoj cesti, koja je, — kako već ime Ad Drinum kazuje — bez sumnje tekla uz Drinu, uhodio sam kod Bratunca (Ljubovije), gdje je široku dolinu gotovo po sredini presijecala, vodeći paralelno u daljini od 2 *km.* od obale uz dô. Otale mogao sam tragove rimskoj cesti motriti u daljini od 45 *km.*, nalazeći uz to u većim i manjim razdaljicama podosta podora od zgrada, koji su me duž Drine vodili do Gjurgjevca. — Prve sam ostanke našao kod Voljavice, gdje u polju ima više podora od rimskih zgrada, sakrivenih u grmlju.

Usred njih dube još ostanak rimskog miljara, zakopan u zemlju, a od gragjevnih ostanaka našao sam korniž i komad stupa od vapnenca. O obliku i o prostoru, što ga je zapremala zgrada, ne mogoh dobiti prijegleda, pošto je sve gusto obraslo grmljem i ledinom. Rečeni ostanci, za tim opeke i krovni crijep, koji se često rasut nalazi na površini, ne daju sumnjati, da je ovdje bila rimska naseobina.

Jedva nekoliko kilometara uz dô pokazaše se još jasniji tragovi ceste. Radnici, koji su kopali cestu Bratunac-Skelani, raskopaše crnicu, tražeći kamenja za kaldrmisanje, pa tom prilikom naigjoše na staru kaldrmu. Otkopaše je od Han-Bjelovca u duljini od 7·5 *m.*, a materijal upotrebiše za novu cestu.

Ispitivanjem o tome ustanovio sam, da je pravac te ceste tekao dolinom usporedo s Drinom. Cesta je bila široka 4 *m.*, ponešto svedena i velikim kamenjem s oba kraja zarubljena. Da je ta, slojem crnice od 30 do 50 *cm.* zatrpana cesta bila rimska, svjedoči to, što sam na mnogom kamenju u kaldrmi, koje sam potanje ispitao, našao pokadšto veoma duboko utisnute kolotečine, uz koje je prionula prašina, točkovima prignjetena.

Osim toga još se u zemlji nagjoše oba ulomka rimskog spomenika (vidi *sliku 1.*).

Ta cesta vogjaše do Saske rijeke, preko koje je prelazila kod Han-Bjelovca, a ovdje joj zatriješe trag hanovi, sagragjeni na

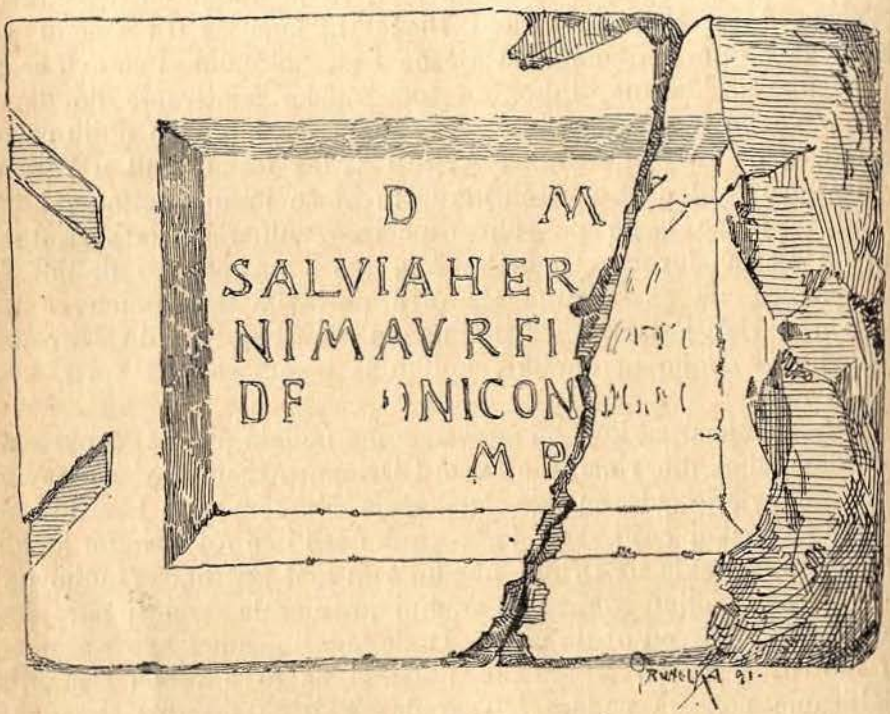

Slika 1. Spomenik kod hana Bjelovca.

samoj cesti, no jedva nekoliko metara dalje opet nailaziš na nju, te je mogoh razabrati još na 200 *m.*, gdje se onda gubi u crnici.

Znamenito je, što se je ovdje razabralo, da cesta prolazi ispred ušća dola Saske rijeke, ne odvajajući se u dô, tako, da je s Domavijom (selo Sase) bila spojena jedino stazom. Iz toga se može razabrati, da cesta nije vodila preko Gradine kroz planinu, nego da je duž Drine dalje tekla, te da po tome i Argentariju valja tražiti južno, a ne jugo-zapadno ili zapadno.

Najbliži rimski spomenici nagjeni su kod Sikirića.

17. maja o. g. iskopaše radnici, koji su gradili novu cestu iz Bratunca u Skelane u srebrničkom kotaru, kod sela Sikirića tik do same nove ceste, veliku množinu rimskih bakrenih novaca. Novci

bili su zakopani u zemlji oko 40 *cm.* duboko, a pošto se nije našlo nikakih ostanaka od lonca ili kovčežića, valjda su bili zgrnuti u vreću, koja je davno istrunula. Do sada mogao je naš muzej od tih novaca dobaviti osim 4 komada od rgjava srebra 866 bakrenih, a nade je, da će se i ono nekoliko komada, koji su u prvi mah došli u tugje ruke, moći dobaviti za muzej.

Svi novci bili su krupni u promjeru 3—3·5 *cm.*, a debeli oko 3·0 *mm.*

Dočim nam prednja strana pokazuje glavu vladara, za čije su vlade kovani, prikazuje nam revers ženu gdje stoji, s jedne joj strane lav, s druge vô.

Naokolo nalazi se natpis P. M. S. COL. VIM. a čita se: „Provinciae Moesiae Superioris colonia Viminacium". Ispod spomenutog lika označena je i godina kada je novac kovan: AN. I, II, III, i t. d.

Prema tome ti su novci kovani u gornjoj Meziji u Viminaciju, a uzme li se, da godina I, označena na tim novcima, odgovara godini 993. po osnutku Rima, to su oni kovani u doba, kada je rimsko carstvo navršilo prvi milenij svoga opstanka, te se primicalo svome rasulu (III. vijek poslije Is.).

Osim ove legende nagjoh na dva novca Herenije Etruscille i Aquilie Severe „PROVINCIA DACIA" bez oznake kolonije ili municipija, gdje su kovani.

Osim 51 komada od tih novaca, koji su se vremenom posve istrošili, da im natpisa i lika nije moguće odgonetnuti, pripadaće ostalih 815 komada ovim rimskim vladarima:

Marcus Antonius Gordianus III, ...	god.	222.—244.,	kom. 82
Marcus Julius Philippus I, ...	„	204.—249.,	„ 382
C. Mess. Quintus Trajanus Decius	„	201.—251.,	„ 143
Herennia Etruscilla (žena Decijeva) . . .	„	—	„ 30
Herennius Etruscus (sin Decijev)	„	—	„ 9
Cajus Vibius Trebonianus Gallus	„	207.—254.,	„ 69
Cajus Vibius Volusianus	„	† 254.,	„ 25
Aemilianus M. Jul.	„	208.—254.,	„ 7
Cajus Valens Hostilianus Messius Quintus .	„	rogj. 251.,	„ 66
Otacilia Severa (žena Filipa I)	„	—	„ 2

Od ona četiri srebrna novca (billon) bijahu 2 Trebonijana Galla, 1 Valeriana (Publ. Licinius god. 190.—263.), a jedan nečitljiv.

Taj nalaz zanimljiv je stoga, što nam na novo kazuje, kako su se kolonije silnog rimskog carstva u vrijeme, kada je ovo navršivalo tisuć-godišnjicu svoga opstanka, stale od Rima i Italije emancipirati, te se počele samostalno, na štetu carstva razvijati. Ta činjenica opažava se u svim pojavama javnog života rimske države, pa i u novcu. Dok je do III. vijeka skoro sav novac, što se je trošio po velikom carstvu, kovan u Italiji, u to doba počinju pojedine

kolonije kovati same na svoj trošak i račun novac za svoje potrebe i za susjedne zemlje, a iz take su kovnice proizašli i novci, nagjeni kod Sikirića. Naravna je stvar, da je to mnogo doprinijelo, te su

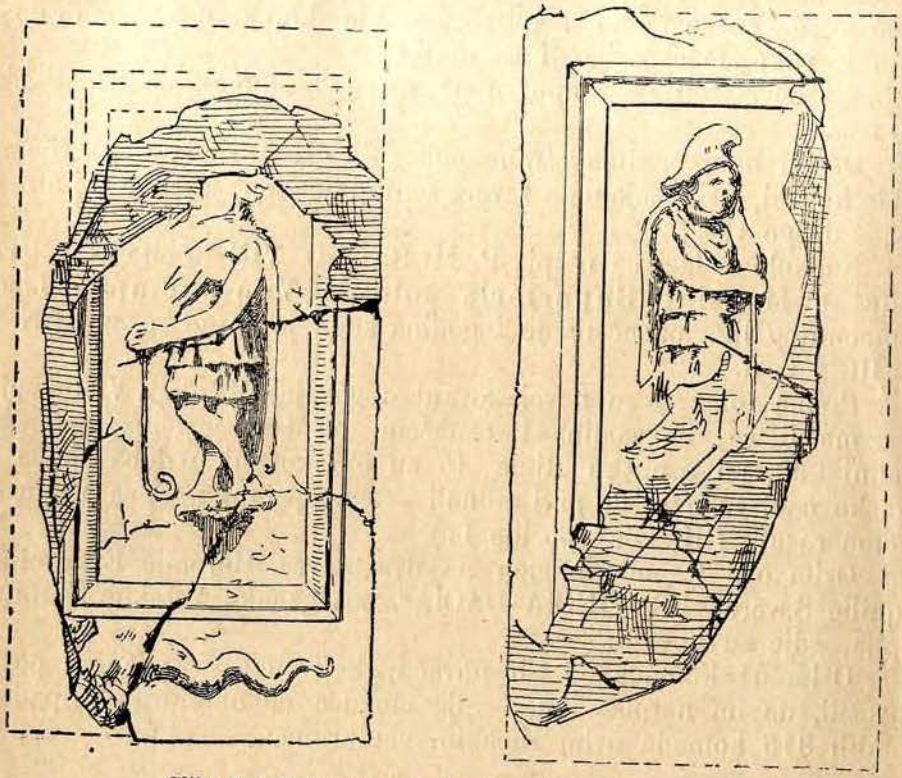

Slike 2. i 3. Skulpture nadgrobne stele kod Sikirića.

u to doba Rimom zavladale financijalne krize, koje su uz ostale razloge mnogo krive rasulu golemog carstva.

Tih kovnica bijaše sve više, te se novac kovao ne samo u Daciji, gornjoj i dônjoj Meziji, nego i u Sisciji, Sirmiju i Akvileji.

Novci nagjeni kod Sikirića jamačno su se odnosili na majdane (rudnike) u Domaviji (Gradina).

Tik do ceste, nedaleko samog nalazišta, ima rimsko groblje sa kakovih 50 grobnica na oblik tumbe. Jedan grobni spomenik bijaše stela, uriješena skulpturama (vidi *slike 2.* i *3.*), a kapak malome sarkofagu *(slika 4.)* našao se na blizu.

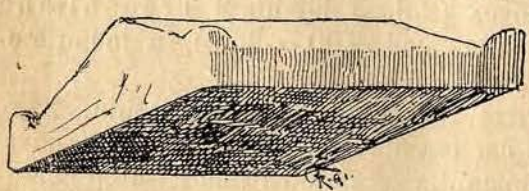

Slika 4. Kapak sarkofaga kod hana Bjelovca.

Više komada tesanog kamena i komad stabla od stupa očevidno su ostanci veće neke rimske zgrade, koja je tu stajala. Spram Tegara suzuje se dolina Drine, strane joj bivaju strmenite, tako, da je od nekadašnje ceste slabo šta ostalo, te sam tek u Petričkom polju naišao na ceste

razvaline, koje su, sudeći po ostancima opeke, rimske, te valjda potječu od seoskih kuća, rasijanih po ravnici. Tu sam i to saznao, da su seljaci pri oranju od prilike 30 *cm.* pod površinom naišli na sloj kamena, kome pravac vodi uz dô, a širok je 3—4 *m.* Nema sumnje, da su i to ostanci nekadašnje rimske ceste.

Da li se je cesta od Žlijepca počevši vijugala uz Drinu, ili je pak zašla u brda prama Crvici, to je mučno utvrditi, jer je i ovako i onako zemljište takvo, da joj je davno moglo nestati traga.

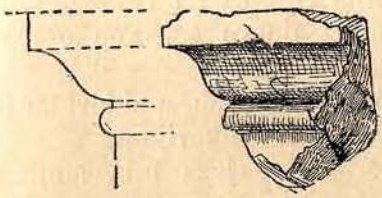

Slika 5. Fragment iz Voljavice.

Istom kod Skelana opet nagjoh izgubljeni trag. Ovdje tik ispod sela uz put vidjeh, gdje leži oko 20 komada tesana kamena, velikog gdješto do 1 m^3., koji je kamen bez sumnje pripadao velikoj zgradi *(slike 5.* i *6.)*. Ti su ostanci pri dnu neke vododerine, te ih poslije svake kiše sve više pokriva naplavljeni šljunak, tako, da se može misliti, da ovo nekoliko komada, što u još na površini, za pravo sa-injava samo malen dijelak osta-naka i da je toga mnogo više zagrnuto. Kako ljudi kazuju, nanese svaka kiša na jedan metar zemlje na ono mjesto, gdje podor stoji.

Slika 6. Fragment iz Voljavice.

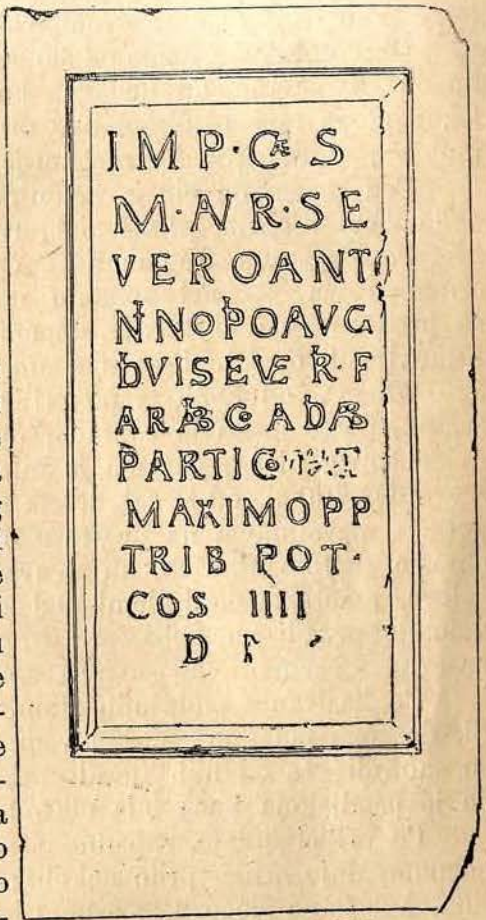

Slika 7. Spomenik kod Skelana.

Nedaleko odonud, našao sam otkrivene ostanke rimskog zida. Megju rečenim tesanim kamenjem ležao je kišom već veoma ispran spomenik *(slika 7.)* s ovim natpisom:

„Imp(eratori) caes(ari) M(arco) Aur(elio) Severo Antonino pio Aug(usto) divi Severi f(ilio), arabico, adiab(enico), parthico, (principi juventutis?) maximo p(atri) p(atrie) trib(unicia) pot(estate) co(n)s(ulatus) IIII. d(edicavit) (municip. od. col.?)“

Taj, caru Karakali (god. 188.—217. poslije Is.) po smrti njegova oca Severa (jer je pisano: „divi Severi filio“) posvećeni natpis udešen je izmegju god. 211. i 217., ali u tekstu ima hiperbola, gdje se Karakali daju naslovi, koji su samo njegovu ocu pripadali, kao „Arabicus“ i „Adiabenicus“.

Zanimljivija je sveza, u kojoj je taj natpis s onim, što je lane iskopan u Sasama (Domavia), a posvećen je Severu.

Jedva za jedan kilometar od rečenih razvalina uz dô, kod Skelana, gdje se dolina proširuje, vide se razvaline prave naseobine.

Oko 50 koraka južno od žandarske kasarne naigjoše pri kopanju temelja za sagragjenu nedavno kuću Mila Gligića na rimsku kuću. Iskopano je tom prilikom oko 50 komada dobro očuvane opeke i mnoštvo utaraka od krovnog crijepa.

Pod te zgrade bio je betoniran, posve uglagjen, a zidovi su bili oblijepljeni lijepom, ukrašenim ornamentalnom slikarijom.

Po nagjenim fragmentima čini se, da je loza bila motivom ornamentima. — Pri kopanju naišao je Gligić na vrata, kojima su pred pragom bile dvije stepenice uzidane od vapnenca i treća od uspravljenih opeka. Površina, što je ta razvalina zaprema, iznosiće oko 200 m^2., od kojih je po prilici $^1/_8$ već otkopana bila, te je opet zasuta, pošto je stigla zabrana, da se nastavi kopanje. Dubljina do nekadašnjeg nivo-a iznosila je mjestimice 2 m.

Oko 700 m. od te zgrade uz rijeku ima na strmoj obali drugo polje s razvalinama na prostoru od preko 10.000 m^2. Razvaline su obrasle gustom šikarom, ali na svakom koraku sretaš travom obrasle zidove, rasute opeke i ulomke od kojekake gragje. Ti ostanci rimske kolonije pružili su dobar dio gragje, kad se je zidala žandarska kasarna i carinara, ali je ipak samo neznatan dio prerovan.

Po kazivanju ondašnjih stanovnika nalazili su u prijašnje doba tik do toga polja pri plitkoj vodi u Drini često olovnih ploča, koje su sabirali, te od njih ljevali taneta, pa se po tome može suditi, da je pogdjekoja kuća bila olovom pokrivena.

Po prilici 300 m. zapadno od tih razvalina našao je neki seljak, imenom Mujo Zrnić, prije nekoliko godina pri oranju ostanke nekog zida, koji je po njegovu kazivanju bio pokriven šarenim kamenicama, te po tome dakle bio mozaikom obavit.

On dalje nije pretraživao, te sam još na samom mjestu našao jedan dio zida, i nema sumnje, da bi se prekopavanjem ovuda, kao na svim rečenim mjestima, došlo do zanimljivih rezultata.

Opeka, koju sam motrio megju razvalinama naseobine, bila je veoma valjana, te sam slučajem našao mjesto, gdje su je gradili. To je glinast brijeg u Lješanskom polju ispod karaule skelanske, gdje leži množina onuda rasutih utaraka od opeke.

Cestu, koja je vodila od Bratunaca do te naseobine, mogao sam odmah iza Skelana dalje razbirati. Prolazeći kraj kasarne nagjoh je najprije u prvobitnom stanju, otvorenu, tek tamo amo obraslu

travom i grmljem. Što sam ovuda vigjao, podudara se s onim, što sam vidio u Han-Bjelovcu: cesta je 4 *m.* široka, s krajeva zarubljena velikim kamenjem, kaldrma glatka, nešto svedena. I ovdje ide uporedo s Drinom, udaljena od nje 300 *m.* Otvoreni dio dug je 600 *m.* Jedan kraj ceste, čini se, da je raskopan i da se je otuda uzimao materijal za gradnje, a drugi kraj spram Dobraka gubi se u crnici, te u malim razdaljicama mjestimice opet proviruje.

Tu sam cestu i ostanke od zgrada razbirao gotovo do Gjurgjevca, a istom ondje izgubih joj trag.

Čini se, da se zbog strmih stijena, koje počevši od Klotijevca stješnjavaju obalu Drine, i zbog hridova i bregova nije mogla cesta nastaviti s ovu stranu Drine, te bi se prije moglo misliti, da je izmegju Dobraka i Klotijevca prešla preko Drine, da na srpskoj strani od Banje dalje pogje. Najbliži čvor, gdje se je mogla nastaviti, bila bi Mala Gostilja kod Višegrada, gdje sam prije dvije godine ne daleko odonud na bosanskom zemljištu našao najbliže rimske spomenike: grobište, razvaline od zgrada i poznate toplice. O daljem pravcu ceste, rekao bih, da ne može biti sumnje: jedna od najbližih štacija bila je valjda iza Višegrada Rogatica (Aleva ili Bisua?) otkuda bi onda slijedila i sveza sa Stanecli (Blažuj).

Po uspjesima toga istraživanja dao bi se velikom vjerojatnošću ustanoviti pravac ceste Sirmium-Argentaria-Stanecli, zabilježene u svjetskom zemljovidu Kastorijevom, ali položaj same Argentarije na toj cesti još se uvijek nije mogao odrediti.

Da li tu koloniju valja tražiti megju gore navedenim razvalinama, ili da li možda „Argentaria“ nije bilo ime mjesta, nego oznaka za znamenito nekad područje srebrnih majdana uz srednju Drinu, to će, ako bude sreće, pokazati natpisi s imenima od mjesta, koji se nagju pri prekopavanju.

Pri kraju još ću primijetiti, da je gosp. kotarski predstojnik Jabukovski radi održanja spomenika, koji se nagju na toj liniji, naredio, da se pri gradnji cesta razvaline što više čuvaju, da spomenike nije slobodno razoriti, i da se razvaline dotle ne smiju dirati, dok zemaljska vlada ne naredi, da se pomnije razvide.

Po mome sudu našlo bi se prekopavanjem u Skelanima znamenitih podataka za razjašnjenje rimskih kolonijalnih prilika u Iliriku.

I to je uregjeno, da se oba ispisana kamena, pokrovac od sarkofaga i znamenitiji ostanci od gragjevina valjano pohrane, dok se mognu prevesti u Sarajevo. —

Од Спљета до Сарајева.

Путно извјешће.

Приопћио др. **Маркесети (Marchesetti).**

Праћен својим пријатељем, др. Ант. витезом Томасинијем, пођох 3. јуна 1891. године од Спљета преко Сиња у Лијевно, које ми путовање не даде прилике за археолошке студије, са чега се морадох ограничити тек на ботаничко рекогносцирање овога, флористички још премало познатога краја. При томе успјех да пронађем више интересних врста, од којих се неке и Босне тичу — н. пр. Helleborus multifidus Vis., Daphne cneorum, Genista sylvestris, Ranunculus illyricus, Tulipa sylvestris, Hesperis laciniata, voc. glandulosa, Saxifraga bulbifera.

Сад опустјеле стране Пролога и Борове Главе, биће да су некад, прије него што настаде ово жалосно огољење шуме, била подесна мјеста за боравак човјеку.

Дан-данас је овај крај посве гô крш, али брзо и лако би се опумио, кад би се понешто сузбило сточарство — нарочито козе, којих овдје у велико има — јер посвуда ничу храстови, грабови, јасени, јавори, а у горњим дијеловима и букве.

Приспјевши у Лијевно, веома нас обрадова љубазни дочек г. котарског управитеља, барона Седлницког, који нас за тим праћаше при похођењу оближње околице.

Километар и пô од Лијевна, с десна од пута у Поточане, стоји лијеп градац (Ringwall), а на подножју истога (спрећу телеграфске мотке 566/90), лежи угледна каменита гомила. Недалеко од ње лежи друга, травом обрасла гомила, а трећа мало подаље, на врху некога брежуљка. У осталом и у ширем округу има ту више мјеста именом Громиле, За градом, Погрaдине и т. д., што по свој прилици упућује на стара гробишта и насеобине.

Код хана Мате Баришића (на генералштапској карти Хан Матин), недалеко од Шујице, находе се на ливади, близу врела истоименога потока, пет малих гомила, а сред некога лијешћа има тамо и неколико богумилских гробова, од којих су неки прекривени неизрађеним, други пак отесаним каменим плочама. Дадох једну каменицу (плочу), која бијаше 2·80 *м.* дуга, 1·10 *м.* широка а 0·75 *м.* дебела, одићи, а затим до на 1·5 *м.* дубоко црницу земљу раскопати, али се ништа не нађе.

На мету свога путовања, у Купреш, стигосмо 5. јуна послије подне и одмах прегох да околицу извидим. Не могу а да не споменем овдје, да нам је тамошњи управитељ испоставе, госп. Алојзије Бусингер, веома на руци био и много се потрудио, да нашој цијељи послужи. И госп. поручник Ј. Гечлинг лијепо нас је предусрео, давши нам други дан војничку пратњу.

Купрешка висораван (1150—1190 *м.* висока), кано и околна брда, особито обилују останцима људске радиности, почевши добом камена па све до средњевјековних надгробних биљега, којих у велико има, било да су просте плоче или пак велики скулптурама урешени стећци. Већ одмах више Купреша стоји на брежуљку неки усамљени богумилски гроб. Близу Отиноваца, једно $^3/_4$ сахата од Купреша, нађоше неколико римских старина, које се хране у тамошњој поповској кући. А има ту и много старих босанских гробова, пак и гомила. И околица Равнога има многобројних старина.

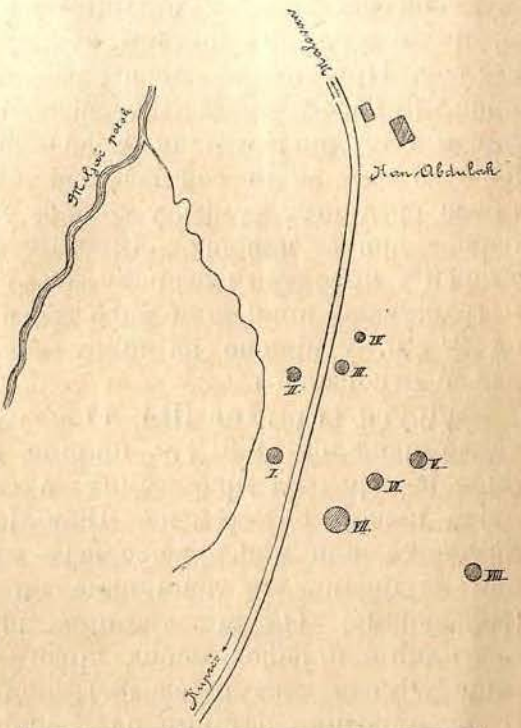

Humka	I.	obim	83 m.	visina	3·— m.
„	II.	„	77 „	„	2·25 „
„	III.	„	43 „	„	0·50 „
„	IV.	„	30 „	„	0·50 „
„	V.	„	66 „	„	2·— „
„	VI.	„	71 „	„	2·75 „
„	VII.	„	194 „	„	4·50 „
„	VIII.	„	67 „	„	2·50 „

Због недостатка времена не могох посјетити сва ова мјеста (преко 30), за која ми казаше да су находишта старинских ствари, већ се обратих поглавито испитивању гробних гомила, које су расуте по Купрешком пољу.

Гомиле ове леже или појединце или у хрпама у пространој равници, али доста далеко од Купреша, а највише их има крај Горњега Малована. Све гомиле имају правилно-кружаст облик, а обрасле су травом. На гдјекојима леже камене плоче, које припадају познијим погребима. Што се тиче димензија, то врло варијирају, почем уз посве положите од једва $^1/_2$ *м.* висине, има и хумака (гомила) од 3 и више метра висине, а 150—200 *м.* обима.

Пошто више гомила прегледах, одабрах групу, што ублизу Хана Абдулах с лијеве и с десне стране тесте лежи, а 8 које мањих које овећих хумака броји — као што скица приказује.

Одабрао сам двије хумке осредње величине, од којих један (II.) на својој главици три камене плоче и два тесаника имађаше. Почем сам тек покушај чинио, то нијесам хумке сасвим раскопао, што би много времена стало, већ се задовољих просјеком.

Са 20 радника започех хумку (VI.), која 71 *м.* у обиму а 2·75 *м.* висине имађаше, те је прокопах кроза средину на 6 *м.* ширине и 12½ *м.* дужине. Зачудих се, кад разабрах, да је то хумка земљана, без икаква камења. Земља бијаше веома мрка, и разликоваше се од оне од околне равнице, која је више црвенкасте боје. До на дубину од 1½ *м.* не бијаше никаквога трага људских остатака, у нижим слојевима пак сретосмо неколико мјеста с угљеним останцима, лугом (пепелом) и сажеженом земљом. При томе се нађоше расуто многобројне лончине (цријепови) и мален комадић кремена, који изгледа као да је обрађиван. Зачудно је и тешко се дâ објаснити појава велике количине лимонита, који сачињаваше пространо, 5—8 *цм.* дебео слој према средишту хумке, у коме се угљевља, као и читави комади борова дрвета нађоше. Лимонит је од чести растворен и претворен у мрко-жуту окарову земљу (Ockererde). Премда се помно истраживало, ипак се не нађе трага никаквим костима. У дубини од 2½ *м.* ударисмо на живу земљу, те с тога одустасмо од даљег откопавања.

Други tumulus (II.), 77 *м.* у обиму а 2·25 *м.* висок, испитасмо прокопом од 3½ *м.* ширине и 13 *м.* дужине. И ова хумка била је скроз од црне земље, а садржаваше пепела, угљена и лијеп ножић од кремена. Било је и овдје погдјекојих комада лимонита, али много мање него у првој хумци. Никаква трага пак не бијаше ни лончинама ни другим каквим артефактима (рађевинама). Од пет тесаника што по хумци лежаху, дадох два одићи, и нађох испод првога, у дубини од 1½ *м.*, дјелимице учуван костур (скелет); под другим тесаником затекоше се тек поједини останци од костију, без икаквог прилога.

И ако ови покушаји откопавањем, не уродише великим резултатима, ипак разабрасмо, да су тумули купрешки, у разлику од оних по Гласинцу и другим мјестима Босне и Херцеговине, од земље а не од камења. И камени артефакти, као и начин уреса на лончинама — лончарије сасвим црвене, црне, руком дјелане, пржином (пијеском) измијешане, и урешене карактеристичким „кљуваним“ орнаментом (Tupfenornament) — упућују на врло рано, по свој прилици неолитско доба.

На пруги у Травник, држим, да је нарочито крај око Турбета вриједан, да се потање испита. Осим многобројних старо-босанских гробова, има и једне предисторијске насеобине „На Подкрајем“, чије је тло пуно примитивних лончина. Градина, што одмах више Турбета на десној обали Лашве стоји, биће да је по облику градац (Ringwall) — због недостатка времена не могох до ње отићи.

У збирци Исусовачкога самостана у Травнику видјех уз неколико римских натписа и неколико малених бронзаних спирала (завојица, saltaleoni) из још неиспитаних положитих гробова

на Невич-пољу. Пећина пак на острмици Влашића, више Травника, могла би лако садржавати троглодитских остатака.

У блиској околици Сарајева имадох прилику, у пријатном друштву кустоса Трухелке и баш приспјелога дра Хернеса, походити стару насеобину у Златишту, гдје су већ учињени неки омањи покушаји откопавања.

Ова насеобина састоји се управо из два одјелита, на сву прилику и хронолошки различна обиталишта неолитскога човјека. Дôње, које се и Сô-бунар зове, живо ме опомињаше на „Grottes rouges“ (црвене пећине) код Ментона, али с разликом, да су овдје стропови (сводови) пећина, односно наднесене стијене дјелимице се срушиле, и дан-данас чине збрку горостасних, расутих рипа, између којих пак црница земља множину остатака људске радиности храни. У горњем, нешто више на запад лежећем боравишту, упознах одмах красно одржани градац (Ringwall, castelliere), истовјетан с онима, којих особито много по Истри има (већ их је 600 познато), а којих и гдје-гдје по Далмацији пронађох.

Градац твори према истоку правилан полукруг, дочим према сјеверу, гдје је стрмо стијење, обранбена бедема није требало. И овдје је земља врло мрке боје, и садржи обилато смета (остатака) негдашњих становника. На поданку стијења је заподак, који је опасан кружастим бедемом; овдје можда бијаше, погледом на заклонитији положај, зимовиште. Недалеко од овога градца, на запад, стоји брежуљак, који такођер има трагова неке негдашње насеобине.

Овај комплекс старих боравишта у непосредној близини главне вароши, чини ми се од превелике важности, почем се можемо поуздано надати, да ће се помоћу систематског и строго знанственог откопавања, доћи до особито интересних открића погледом на тамну предповијест Босне, од палеолитскога, па све до првога жељезнога доба. Већ ово мало огледа, који се овдје-ондје покушаше, дадоше врло интересну грађу од каменог и рожног оруђа, кано и од лончина.

И овдје се нашла Auxa cornuta, која је за терамарске насеобине (terramare) карактеристична — а у опће показују овдје покупљене ствари, и по техници и по уресу, многе аналогије са западним штацијама. У неком малом издубку испод стијене, нађоше се неколико рађевина од туча и гвожђа (стрјелице, фибуле, закоснице, гривне, спирале и т. д.), што нам свједочи, да је овај градац и у касније доба боравиштем био. Ја не сумњам, да у Босни и Херцеговини много тих градаца има, јер ће по свој прилици многи од оних, градином и т. д. званих брежуљака и брда, њихових остатака имати.

Хтио бих овдје још накратко да упозорим на значај, што га има проналазак градаца по запосједнутим покрајинама. Ови

градци, који се и тектонски и хронолошки разликују од сјеверних земљаних и камених бедема, што се често находе у Дôњој Аустрији, Чешкој, и т. д., досад бијаху пронађени тек у доста скученом подручју, наиме у Аустријском Приморју и Крањској. С оне стране ријеке Соче посве престају, пак у равници Пада замјењују их терамаре. За то и јесте проналазак њихов на Балканском полуострву особито интересан, почем нови доказ пружа за источанско подријетло и тијесно сродство народа, који по овим земљама живјеше. С тога и јесу од особите цијене откопавања, која се извршавају по великој некрополи гласиначкој. Било би за ме неупутно, да, по простоме загледу ствари, што их сарајевски музеј храни, изричем свој суд, почем су се с њима др. Хернес и др. Трухелка у својим извјешћима потанко бавили.

При тако пространоме гробишту — говори се, да их има више од сто тисућа гомила — не да се ни предвидјети, какве ћемо стећи још презнамените находе. С потпуном извјесношћу пак очекивати смијемо, да ће се посвједочити, да је више њих по напредујућем културном развићу обиљежених перијода ту било, почем мора бити, да се ово гробиште кроз многа стољећа употребљавало.

И ако објекти, што се у сарајевском музеју налазе, својствен карактер имају и халштатску културу приказују, у које је локално настављан развитак њезин, и која је дјелимице и модификована грчким утицајем — то нам ипак те ствари пружају и многобројне интересне аналогије с другим некрополама, о чему се наравски овдје потање не могу бавити. Већ по близини њиховој, особито хрватска гробишта, нарочито Прозор, показују велику сродност с Гласинцем; али и приморска и јужно-италска гробља пристају блиско уз њих и упућују на многе узајамне одношаје. Чини ми се особито интересним, да се — док у Прозору све једноставне облучасте фибуле тек једну јединцату замку имају — на Гласинцу већином налазе сапињаче с двије замке, као што и по нашим некрополама Свете Луције и Каперета форму имамо, која је по Италији посве незнана, а у трансалпинским крајевима тек ријетко се находи.

Још бих да упозорим на множину двокраких или вилушкастих игала (закосница), што се по Гласинцу налазе, и којих нема по осталим некрополама Аустрије и Италије, али које се и опет находе у Св. Луцији, као и по другим оријенталским мјестима (Прозор, Плата на Корчули, Додона). Било би засад сувише, кад бих се бавио још и с другим особинама, понаособ кад бих покушао да посвједочим аналогије с јужноиталским некрополама (нарочито с гомилама код Сибариса).

По свему реченоме имају предисторијска испитивања, што се већ извршише и што ће се у будуће још извршавати, не само локалну, већ велику опћениту културно-историјску важност,

jer će nam puteve pokazati, kojima je išla prosvjeta s istoka na zapad, i iznijeti nam razvrsne odnošaje, koji se održaše i u srazmjerno poznijim vremenima. Balkansko je poluostrvo, ovo golemo legalo naše kulture, na žalost u paletnološkom pogledu još gotovo sasma neispitano, a pri tamošnjim prilikama ostaće tako po svoj prilici još zadugo; tek od Bosne i Hercegovine možemo, ušljed blagotvorne austro-ugarske okupacije, koja na znanstveno ispitivanje silno utiče, pouzdano iščekivati, da će se domalo nova, svijetla luča roditi, koja će nam tamne staze naše predistorije sjajno rasvijetlit.

Rimska utvrda na Crkvenici i kastrum kod Doboja.

Priopćio rudarski satnik V. Radimský.

Pri utoku Usore u Bosnu, i to u vrlo tupom kutu, što ga tvore lijeve obale obiju rečenih rijeka, uzdiže se jugo-zapadno od

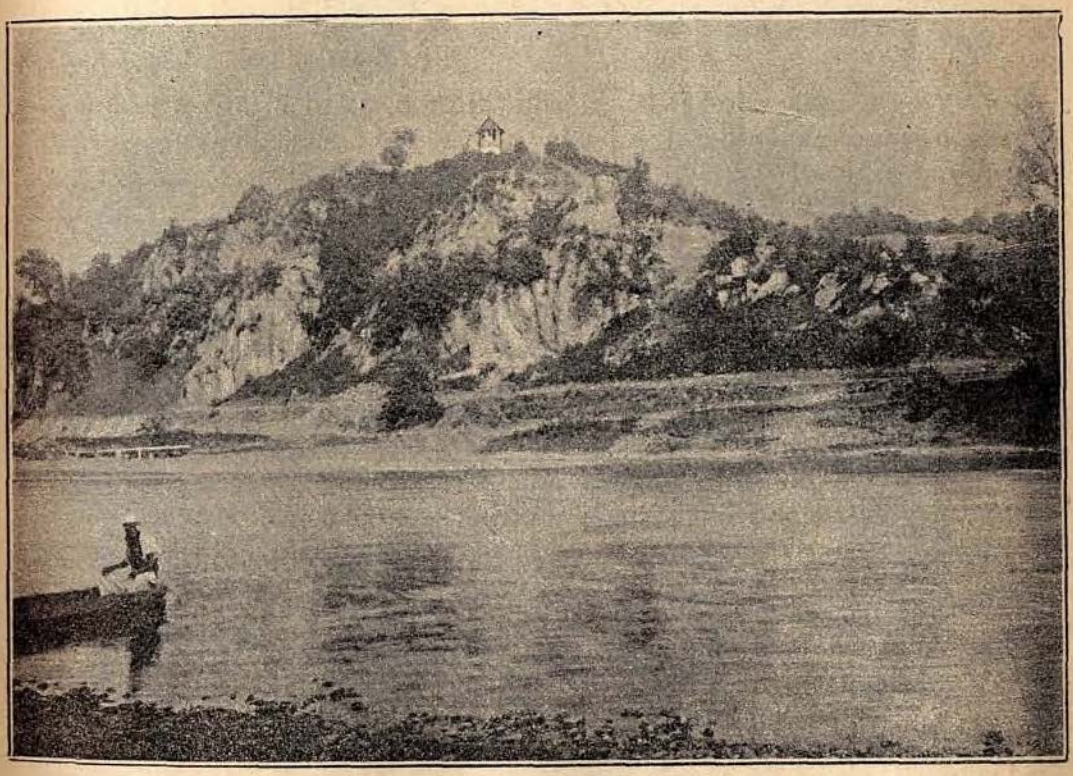

Slika 1.

Doboja osamljena vapnenasta stijena Crkvenica, kojoj je s vrha veoma lijep pogled na varošicu Doboj s podorom sredovjekog

njenog grada, kao i na dvije ubave i plodne doline Bosne i Usore. *Slika 1.* prikazuje pogled na Crkvenicu s južne strane.

Na toj se strani brijeg, koji se oko 40 *m.* uzdiže iznad željeznice, što kraj njega prolazi, strmom stijenom spušta na obalu rijeke, dok su zapadni, sjeverni i istočni pristranci manje strmi i većinom crnicom pokriveni.

Od toga, što se na Crkvenici nalaze temelji od zidova i grobovi, biće, da je nastalo pričanje, da je ondje nekoć bila crkva, kako to pokazuje i ime brda.

Pred nekoliko godina navela je gornja lokalna tradicija nekoga kopača blaga, te se zaputio na ono mjesto i raskopao više grobova. Po kazivanju gospodina kustosa dra Truhelke, koji je u ono vrijeme pohodio Crkvenicu, bili su to ravni grobovi s kosturima, te je

Slika 2. (1/2).

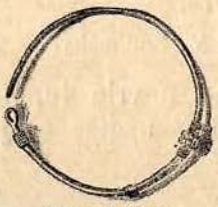

Slika 3. (1/2).

Slika 4. (1/2).

Slika 5. (1/2).

tu megju ostalim bio i jedan zajednički grob, u kome je više kostura ležalo bez ikaka reda duž i unakrst, kao da su u najvećoj hitnji sahranjeni.

Koje po kotarskom uredu u Tešnju, koje po rečenom gospodinu prispjeli su god. 1889. zemaljskom muzeju ovi predmeti, većinom prilozi iz raskopanih grobova:

1. Dvije naušnice od pozlaćena srebra, s karičicom od 30 *mm.* u premjeru, koja u sredini ima četverostruk privjesak i sa svake strane nataknut košić *(slika 2.)*.

2. Dvije naušnice od srebrene žice, s premjerom karičice od 48 *mm.*, na karičici dvije nejednake kvržice *(slika 3.)*.

3. Dvije naušnice od broncane žice, s premjerom karičice od 50 *mm.*, ukrašene sa tri šuplje broncane krugljice *(slika 4.)*.

4. Dvije naušnice od posrebrene bakrene žice, s premjerom karičice od 35 *mm.*, na kojima su privješeni jedan nepomičan i dva pomična zvjezdolika kolutića *(slika 5.)*.

5. Jednostavna mala karičica od naušnice, valjda od mjedi.

6. Jednostavna karičica kao prsten, od istog materijala.

7. Ulomak od pečatnog prstena.

8. Okrugla, glatka plojka od tankog broncanog tenećeta, koja ima 70 *mm.* u premjeru.

Naušnice ad 1 cijenim da su iz kasnijeg doba srednjeg vijeka. Predmeti pod 2—7, mogli bi biti i noviji, a broncana plojka pod 8, s lijepim svojim materijalom, biće da pripada rimskoj dobi.

Sretni slučaj htjede, te je gospodin Eduard Porr, direktor poduzeća Morpurga i Parenta za sječu šume u Usori kod Doboja kupio Crkvenicu, i ondje god 1890. i 1891. sagradio paviljon i ljetni dvorac, različite puteve udesio, na istočnom pristranku brda zasadio vinograd i povrh toga na brdu mnoštvo voćaka i grmlja.

Pri raznim tim radovima trebalo je mnogu zemlju prekopati, pa se pri tome naišlo na daleko protegnute zidane temelje i na različite, kadšto vrlo znamenite starinarske predmete.

Valja mi ovdje istaknuti kao naročitu zaslugu gosp. direktora Porra, što je on velikim troškom otkopao sve temeljne zidove, priredio im nacrt, te ne samo nacrt utvrda na Crkvenici, koji je tako stečen, nego i sve ondje nagjene predmete najliberalnijim načinom darovao našem muzeju.

Pridana ovdje *slika 6.* prikazuje nam položaj Crkvenice, koja pada u područje općine Turski Makljenovac, spram rimske utvrde (castrum), koja leži u općini Doboj i koju ćemo kasnije opisati.

Samu Crkvenicu i njenu utvrdu prikazuje *slika 7.*

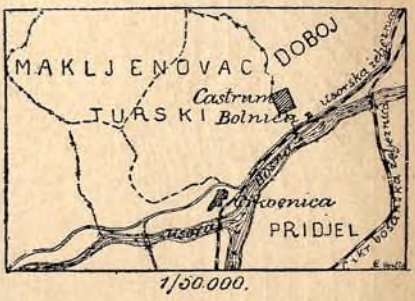

Slika 6.

Grad je sastojao iz prednje utvrde I. i grada II., a oboje je, izuzevši jugozapadnu, okomitim stijenama dovoljno zaštićenu stranu, opasano bilo zidinama i opet takim odijeljeno bilo izmegju sebe. Bedem prednje utvrde bio je pojačan sa dvije kule a_1 i a_2, a bedem gradski sa tri kule b_1, b_2 i b_3. Na najvišem mjestu u gradu otkopani su nepravilno četverouglasti zidovi neke zgrade, valjda kule *c*, koja je po svoj prilici posadi služila zadnjim utočištem. Osim toga nagjen je na jugu pri dnu brda na mjestu *d*, duž željeznice preko 30 *m.* dug, maltom (lijepom) zidan zid, koji je posve jednak ostalim zidovima, te je valjda imao tu svrhu, da brani usjelinu izmegju obje stijene iznad njega.

Prednja utvrda I. zaprema površinu od 5500 m^2., a grad II. površinu od 5700 m^2., tako, da cijela gradina obuhvata više od 1 *ha.* zemlje.

Sve gradske zidine postavljene su na sloju krupna kamenja i debele su 2 *m.* Obje spoljašne strane bijahu obzidane lijepim tesanim kamenom, te su sve te veoma tvrde zidine bile zidane maltom (lijepom, žbukom), u kome nije bilo primiješanih komadića opeka, kako je to inače običajno u rimskih gragjevina. Nasuprot bila je u njemu množina crvenih jaspisovih zrnaca, kakih ima u pijesku Usore, koja onuda prolazi, a uz to se je mjestimice našlo cijelih, ili i polomljenih komada opeke, uzidanih megju lomljenim kamenom.

Kad sam ja u septembru god. 1890. bio ondje, onda je sva površina zaravanka, naročito pak istočni pristranak brda bio pokrit

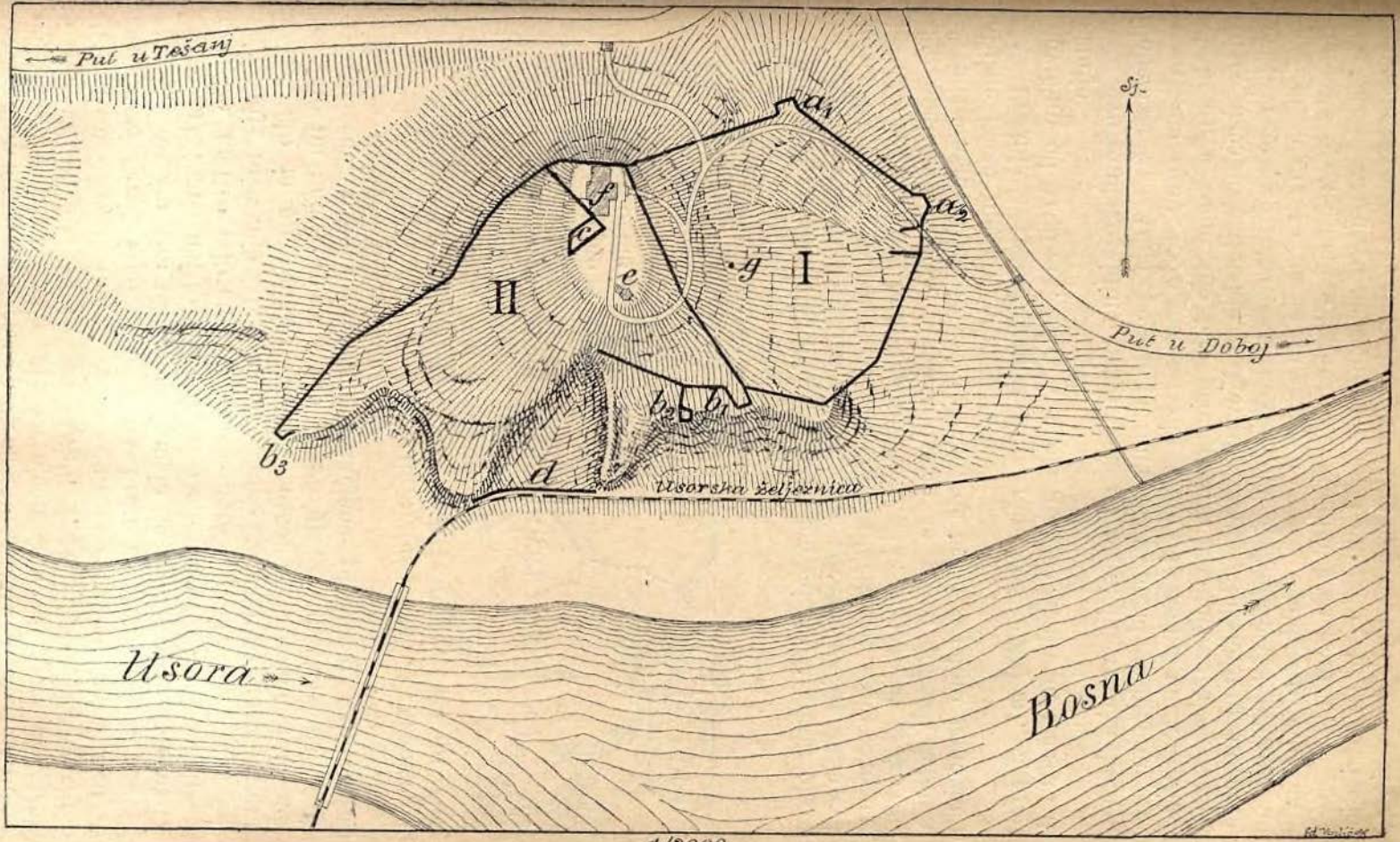

1/2000

Slika 7.

mnoštvom sječena kamena i lomljenim kamenjem, megju kojim su se vrlo često nalazili ulomci rimskih žmurnjaka, ali rjegje opeke. Ni na jednoj opeki nije utisnut biljeg koje legije.

U kuli a_2 na istočnoj strani utvrde, koju sam onda raskopao, našao sam hrpu ruševine, višu od 2 *m.*, kojom se je provlačio sloj od pepela i drvenog uglja, tako, da se po tome može suditi, da je ta gragjevina požarom propala. U ruševini bilo je osim gragjevnog kamenja i malte (lijepa, žbuke) i mnogo žmurnjaka i crijepa, za tim rbina od ilovastih posuda, gragjenih koje prostom rukom, koje na točilo, a na pošljednjim mogao se je opaziti od istosmjernih crta složen valovit ornamenat. Drugih se predmeta na tom mjestu nije našlo.

Osim drugih arhitekturnih ulomaka nagjeno je nasuprot u ruševini izmegju gradskih zidina više komada profiliranog kamenja,

1/10

Slika 8.

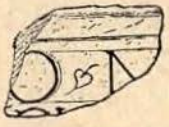

1/10.

Slika 9.

1/10

Slika 10.

onda ulomaka malih stupova i ulomak prikazanog u *slici 8.* kamena s lisnim ornamentom u relijefu, što sve bez sumnje potječe iz rimskog doba i sastoji od vapnenastog lapora, kojeg nema u najbližoj okolini. Mnogo je zanimljivije za nas pet rimskih kamenova s natpisima, od kojih su na žalost takogjer nagjeni samo ulomci, i to u ruševiniu prednjoj utvrdi.

Ja sam snimke od tih natpisa poslao sveučilišnom profesoru u Heidelbergu, gospodinu Alfredu pl. Domaszewskomu, koji je bio tako prijazan, pa mi je priopćio svoj nazor o njihovu sadržaju.

Prvi kamen, *slika 9.* sastoji od mekog, vapnenastog lapora, te je ulomak od žrtvenika, koji je bio posvećen Jupitru, a prvi mu red ovako valja čitati:

(Jovi) O(ptimo) M(aximo)

Slova u drugom redu na žalost ne mogu se pouzdano protumačiti, te bi možda ovo moglo značiti:

R(eginae)? I(unoni)?

Na drugom kamenu, *slika 10.*, istesanu od nešto tvrgjeg lapora, stoji od prilike ovo:

(curam)
(age) NTE · M(arco) · R(ufinio)?
(praese)? NTE · CO(hors)
MILIAR(ia)

Taj je dakle kamen namjestila kohorta od 1000 momaka, pod zapovijegju Marka R. Poslije riječi „cohors“ stajala je valjda pobliža oznaka bataljuna, valjda „Delmatarum“, koji je u tome kraju bio

Slika 11.

1/10

Slika 12.

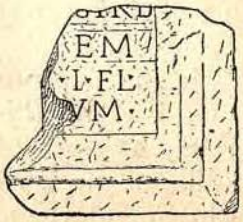

1/10

Slika 13.

smješten. Prilika je, da je to dônji kraj temelju nekome spomeniku, postavljenu na čast nekome caru.

Treći je kamen, *slika 11.*, istesan od krupnozrnog pješčenjaka, te je to svakako ulomak natpisa, usječena u počast nekoj carici.

Pošto prvi red samo može značiti:

SEVE(ri),
a drugi red samo: (con)IVGI,

to onda ime te carice mora da je Julia Domna. Po tome biće, da je natpis glasio:

Juliae Domnae Aug(ustæ) Severi Aug(usti) conjugi . . .

Slova M i O u trećem redu zaista se ne mogu popuniti.

Četvrti kamen, *slika 12.* i peti kamen *slika 13.*, sastoje od mekog vapnenastog lapora, te se od pregjašnja tri razlikuju time, što su slova u natpisima oličena veoma trajnom crvenom bojom. Oba su ulomci od spomenika, koji veoma slični bijahu onome, što ga prikazuje *slika 10.* Ne mogu se pouzdano popuniti. Pri kamenu *slika 12.* može drugi red da znači:

CV(ram agente),
a četvrti red: EIV(s numini devotissima)

Nadalje može biti, da na kamenu *slika 13.*, treći red znači:

(cohors) I. FL(avia),
a četvrti red: (Belgar)VM,

pošto je cohors I. flavia Belgarum u Bosni bila štacijonirana.

Vrijednost rečenih natpisa stoji svakako u tome, što je po njima na Crkvenici kod Doboja bila utaborena rimska kohorta.

Ali osim kamenova s natpisima, nagjeni su na Crkvenici još različiti drugi predmeti iz rimskog doba.

Prije svega valja navesti četiri carska novca od bakra, koje sam poslao direktoru umjetničko-historičkih zbiraka Previšnjeg dvora

u Beču, gospodinu Fridriku Kenneru. Po tome naučenjaku ne da se jedan od tih novaca odrediti, dva od njih po veličini i obliku potječu iz druge polovice trećeg vijeka, te se čini, da jedan od njih pripada Probu (god. 276.—282.). Četvrti, koji se pouzdano može protumačiti, potječe od Valentinijana (god. 364.—375.), te po

Slika 14. (1/2).

Slika 15. (1/2).

Slika 16. (1/2).

Slika 17. (1/2).

Slika 18. (1/2).

tome možemo suditi, da je utvrgjen kohortski tabor na Crkvenici još postojao pod konac četvrtog vijeka po kršćanskome računu.

Nadalje su nagjeni još različiti željezni predmeti iz rimskog doba, te ću od ovih ovdje da navedem:

1. lemeš od pluga, dug 13 *cm.* a širok 10 *cm.* istog oblika kao ono, što ga zemaljski muzej u više primjeraka ima iz rimskih razvalina u Hercegovini;

2. ulomak crtala od pluga, dug 18 *cm.* a širok 5 *cm.;*

3. prednji dio dugačke sjekire, od oštrice do jame za držak dug 15 *cm.* s oštricom širokom 6 *cm.* i hrptom ispred jame za držak debelim 3 1/2 *cm.;*

4. ulomak veoma savijenog srpa s dulcem, izvinutim gotovo u pravom kutu i s oštricom širokom 3 1/2 *cm.;*

5. ključ — *slika 14.;*

6. vrlo uvinuta jednoreza oštrica od noža — *slika 15.;*

7. izvijena, jednoreza oštrica od noža — *slika 16.;*

8. pràva, jednoreza oštrica od noža — *slika 17.;*

9. malo, lopatičasto orugje — *slika 18.;*

10. više željeznih čavala, megju njima jedan od 17 *cm.* duljine s četverouglastom glavicom, debelom po strani 18 *mm.*, onda različite sprave, za koje se ne može reći, čemu su služile.

Već je rečeno, da je nagjeno i rbina od rimskih ilovastih posuda, zidanih na točilo, megju njima pojedine od vrlo velikih posuda.

Da li je nadalje u *slici 19.* prikazana polovica bakrenog zaponka rimskog podrijetla ili ne, ne bih smio reći.

Osim ovih predmeta iz rimskog doba nagjene su još različite rukotvorine iz predrimskog doba na najvišem zaravanku brda.

Kad su se kopali temelji za novu glorijetu *e* i za vìlu *f* *(slika 7.)*, izbilo je mnoštvo rbina od posuda, načinjenih prostom

Slika 19. (1/2).

Slika 21. (2/3).

Slika 20. (2/3).

Slika 22. (1/2).

rukom na površinu, na njima megjutim ne bijaše nikakog ornamenta, te se za to nije dalje gledalo na njih.

Slike 20. i *21.* prikazuju dvije take rbine od posuda načinjenih prostom rukom, za koje mišljah, da ih je vrijedno nacrtati.

Slika 20. prikazuje rukatak neke posude, koji je s oba kraja širok 6 *cm.*, a spram sredine sužava se na 17 *mm.* To je rukatak dosta rijetka oblika.

Slika 21. prikazuje utarak ilovaste zdjelice, koja odmah ispod ispravnog svog zjala ima probušen kljunac.

Mnogo više od tih keramičkih rukotvorina vrijedi probušeni i ulašteni nadžak *(slika 22.)*, koji je nagjen jugo-zapadno od srednje kule *c* glavnog grada *(slika 7.)*.

Taj je nadžak dug 15 *cm.*, nešto je koso probušen, rupa mu je na jednoj strani široka 3 *cm.* ali na drugoj samo 2 *cm.* Oblikom svojim pripada neolitičkoj perijodi, a gragjen je od granita s crvenim živcem i bjelutkom a oskudna tinjavcem. Sličnoga kamena nema nigdje u Bosni i Hercegovini, te će biti, da taj materijal potječe ili iz Srbije, ili iz Bakonjske šume u Ugarskoj.

Drugi je znamenit predmet, koji je nagjen južno od srednje kule *c* glavnog grada *(slika 7.)* šiljak od broncanog koplja iz broncane perijode, prikazan u *slici 23.*, s jakim povorom po sredini i srcoliko izragjenom plojkom.

Ali najzanimljiviji je izmegju prehistoričkih predmeta, nagjenih u Crkvenici, bez sumnje prikazani u *slici 24.* kaluf od kelta (nadžaka), koji je nagjen, kad se je u dubljini od 3 *m.* kopao podrum nove vile *f (slika 7.)*

On se sastoji od fliševog pješčenjaka, kamena, koga posvuda u okolici dobojskoj dosta ima.

To je prvi kaluf, koji je do sada nagjen u Bosni i Hercegovini, te nam prikazuje polovicu kelta tako zvanog ugarskog tipa. To je

Slika 23. (1/2).

Slika 24. (1/2).

oblik, koji je u ovim zemljama već više puta nagjen megju predmetima iz broncane perijode, te naš muzej ima više komada takih broncanih keltova.

Ali prekopavanjem, odregjenim po gospodinu direktoru Poru, nagjeno je i takih predmeta, koji po svoj prilici pripadaju mnogo novijem vremenu iza Rimljana.

Tako je nagjeno više grobova s kosturima i u njima kao prilozi sasvim obične naušnice iz srednjeg vijeka ili i kasnijeg vremena, kao što su one, što ih prikazuje *slika 4.* ove rasprave.

Mnogo veći nalaz, koji ovamo valja računati, pružila je tačka *g (slika 7.)* prednje utvrde.

U dubljini od 1 do 1 1/2 *m.* pod zemljom iskopana su naime ovdje dva jedan u drugi zataknuta bakrena kotla, a u nutarnjem bio je željezni sadžak, željezni roštilj i željezna kutlača.

Oba kotla, kovana od debelog bakrenog tenećeta, imaju ravno dno i izvijen okrajak od $2^1/_2$ do 3 *cm.* širine.

Manji kotao, *slika 25.* ima u dnu premjer od 38 *cm.*, zjalo mu je široko 44 *cm.*, a visok je 22 *cm.*

Veći kotao, *slika 26.* ima u dnu premjer od 40 *cm.*, zjalo od 60 *cm.* i visinu od 25 *cm.*

Željezni sadžak, *slika 27.*, kome je jedna noga otkrnjena, dug je po strani 30 *cm.*, a visina mu je nogu 18 *cm.*

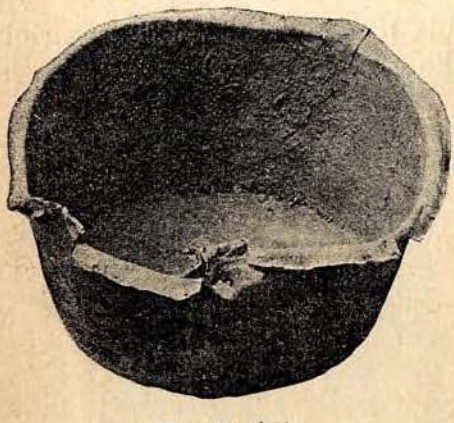

Slika 25. ($^1/_8$).

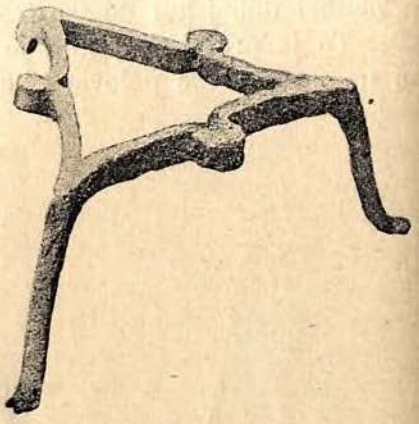

Slika 27. ($^1/_6$).

Slika 26. ($^1/_8$).

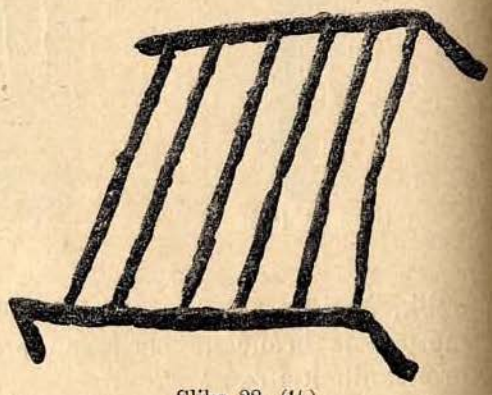

Slika 28. ($^1/_6$).

Željezni roštilj, *slika 28.*, kome takogjer nema jedne noge i jedne spoljašne šipke, dug je 27 *cm.*, širok 27 *cm.* a visok 10 *cm.*

Željezna kutlača, *slika 29.* ima premjer od 15 *cm.*, visinu od 4 *cm.* i plosnat, 31 *cm.* dug držak, koji je negda imao petlju.

Veoma je mučan i nepouzdan posao, odregjivati doba takome pokućstvu, ali već oblik drška u kutlače upućuje nas u pogledu postanja tih predmeta na vrijeme novije od rimskog.

Najposlije valjalo bi još napomenuti, da je u prednjoj utvrdi, zapadno od kule a_1, nagjena željezna, zlatom vezena turska brava novog oblika, koja je valjda slučajno onamo dospjela.

Od prilike jedan kilometar prama sjevero-istoku od Crkvenice, a tik do bolnice usorske željeznice (vidi *sliku 6.*), stoji usred ravnice spomenuti već rimski kastrum, koji žitelji onoga kraja zovu gradinom.

Ta utvrda ima pravokutni oblik, široka je od jugo-istoka prama sjevero-zapadu 120 *m.*, a duga je od sjevero-istoka prama jugo-zapadu 160 *m.*, te po tome zaprema površinu od blizu 2 *ha.* Uokolo je opasana kamenitim zidom, koji je sada pokriven crnicom i obrašten grmljem, te priliči nasipu, visoku od prilike $1^1/_2$ *m.* No mjestimice taj zid otkopaše, da iz njega vade kamen, te ga vidiš na 1 *m.* visine iznad današnjeg tla. Veoma tvrdi, maltom uzidani bedem posvema priliči rimskim zidinama na Crkvenici, te je, makar da je s obje strane s njega uklonjen obzid od sječena kamena, debeo oko $1^1/_2$ *m.* Biće dakle, da je nekoć imao debljinu od 2 *m.*

Slika 29. ($^1/_6$).

Nutarnji prostor tabora oru danas, te mu je sva površina osim komada vapnenca posijan utarcima od žmurnjaka i žljebastog crijepa, pouzdan znak, da su tu nekoć stajale rimske zgrade.

Da li je blizu Crkvenice ili blizu kastruma bilo kakvo rimsko mjesto, ne mogoh utvrditi, ali naročito opažam, da izmegju oba ova utvrgjena mjesta nijesam nikaka traga našao zidnim temeljima, niti rasutih komada polupane opeke.

Iz svega, što je ovdje rečeno, slijedi bez svake sumnje, da je navrh Crkvenice već pri svršetku neolitičkog doba, ili bar u broncanoj perijodi postojala prehistorička naseobina. To svjedoči množina ondje nagjenih rbina od ilovastih posuda, probušeni i ulašteni nadžak, broncani šiljak od koplja i kaluf od kelta iz broncanog doba.

Kasnije su praktični Rimljani tu strategički znamenitu tačku, koja gospoduje nad izlaskom iz dôla Usore i nad dolinom Bosne, zauzeli, i na Crkvenici udesili utvrgjenu kohortsku postaju, koju je blizi kastrum učinio još tvrgjom.

Te gragjevine živo sjećaju na utvrde rimskog municipija Domavije u Gradini kod Srebrenice[1]), gdje spram grada, smještena na brijegu, takogjer u ravnici stoji kastrum.

Pošto su konačno za burnih vremena prigodom seobe naroda rimske utvrde kod Doboja razorene, biće, da je Crkvenica za dugo vrijeme ostala pusta i zapuštena, dok je kasno u srednjem vijeku,

---

[1]) „Glasnik zem. muzeja u Bosni i Hercegovini", god. 1891. Knjiga I., str. 1.

ili i još kasnije okolni stanovnici ne stadoše upotrebljavati kao groblje.

Nije pak nikako vjerojatno, da je na Crkvenici stajala ma i malena kršćanska crkva, pošto se nigdje nije našlo ikaka traga takoj gragjevini.

Додатак

к списку птица у Босни и Херцеговини.

Приопћио кустос **Отмар Рајзер.**

Једва два мјесеца послије издања каталога збирке птица у земаљском музеју, који се штампао поводом II. међународног орнитолошког конгреса у Будимпешти, настала је потреба, да се поправи критички списак Ornis-a у окупационом подручју.

За ово кратко вријеме пошло је наиме за руком, да се за оне три врсте, које је отприје г. Кадић посматрао, упљачкају овдје доказни ексемплари и да се пронађе за ово подручје са свијем нова врста.

По томе чини број доказаних врсти у окупационом подручју 272 а број непосвједочених сумњивих и погрјешно обиљежених 42.

За Босну је наиме ново:

Montifringilla nivalis L. (Планинска зеба, Schneefink).

Писац овијех редака не би никада вјеровао, да се ова зеба налази као птица-станарица у босанским горама; јер крстарећи четири године скоро по свијем горама земље, нигдје не бјеше ни трага овој птици, коју је ласно познати. С тога може лако бити, да је то случајно насељен са свијем осамљен легалачки пар, који сам 24. јуна 1891. године нашао на 1964 *м.* високој Височици у литицама Шпионик-стијене. Пошло ми је за руком, да убијем ♂ баш кад је летио да се пáри, те спуштајући се из висине стао на стијену.

♀ се такођер показала, али је наскоро узлетила на највишу литицу, гдје се сачмом никако није дала уловити. Кад год би се један соко приближио литици, носећи хране у своје гнијездо, налетила би женка зеба цвркутом на њ, те би донекле пратила сокола.

Овијем ексемпларима доказана је даље појава од

Tringa minuta Leisl. (Жалар циганин, Zwergstrandläufer).

Сви учесници II. међународног орнитолошког конгреса јамачно се још сјећају на оно ружно, студено вријеме за обадва духовска празника. Редовно би таква промјена у времену по-

будила поједине птице селице, да се привремено настане у сарајевском пољу. Професор Кнотек у Сарајеву употријебио је и ту прилику, те је 18. маја ове године правио малу екскурзију дуж Миљацке и Босне; он је у средини сарајевског поља наишао на јато од 8 комада Tringa minuta. Птице сједјаху на једном пјешчаном пруду ријеке, и кад по други пут узлетише, убио је проф. Кнотек једним метком два комада, а доцније још један. Бјеху 2 ♀ и 1 ♂ са свијем оне исте љетне боје, као у онијех малих прудника, што сам их ја скоро у исто вријеме опазио у јатима на Свиштовском језеру у Бугарској.

Fuligula marila L. (Патка црнинка, Bergente).

При пријелазу погорја према Мостару, што окружује Мостарско блато, примјетио сам 7. јуна ове године доље у дубини на сјајној површини воде двије патке, које сам чак из приличне близине сматрао за пар Ful. cristata. Случајно смо ја и помоћни препаратор Сантаријус узели обојица мању патку на око, која је и пала, дочим је већа устала, па пошто је летила у већем кругу, опет се вратила к убијеној, која се још трзала, на што је Сантаријус и њу убио.

Пошто су тешком муком обадвије патке добављене на обалу, видило се, да обадвије бјеху ♂ и то мања Ful. cristata, а већа Ful. marila. Ова потоња имађаше једва половицу од зимње парадне одоре, бијаше изхрањена и нигдје се није могла на њој примјетити каква рањија озлиједа.

Erismatura leucocephala Scop. (Патка кршуљица, Ruderente).

Једну ♀ убио је војени апотекар г. М. Милер у јануару год. 1891. приликом лова на патке у Утовском блату. Патка га је стала много метака, јер је сваки час гњурала. Послата је у музеј кнежева Фирстенберг у Нишбургу и ондје сачувана. Земаљски музеј имаде да захвали изванредној љубазности тамошњег кустоса Хитенбахера на овом за његову појаву веома драгоцјеном комаду.

Rezultati

tjelesnog mjerenja 140 bosansko-hercegovačkih vojnika.

Priopćio dr. **Leopold Glück.**

Potaknut proučavanjem poznatog djela Lombrosa: „L'uomo delinquente“ otpočeo sam god. 1889. čitav niz mjerenja na domaćim kažnjenicima u centralnoj kaznionici u Zenici. Ali da bih dobio prava osnova za ocjenu rezultata mjerenja na zločincima, morao sam najprije da raspolažem rezultatima, koje sam dobio mjerenjem većeg broja domaćih individua, koje nijesu zločinci.

Hvala osobito ljubaznoj predusretljivosti gosp. c. i kr. pukovnika pl. Manojlovića, tadašnjeg zapovjednika vojničke posade u Travniku, što sam u decembru god. 1889. imao prilike, da premjerim momčadiju od dvije bosansko-hercegovačke satnije; rezultate toga mjerenja hoću sad ovdje da priopćim, a pridržavam sebi, da docnije priopćim rezultate mjerenja na bosansko-hercegovačkim zločincima, koje sam u tečaju dvije godine preduzimao.

Moja istraživanja odnose se doduše samo na boju kose i očiju, na tjelesnu težinu, tjelesnu visinu, širinu raširenih ruku, na obim prsiju, za tijem na dužinu glave, širinu glave, indeks glave i obim njezin, te po tome obuhvataju samo malen broj mjera i proporcija, što se na živom materijalu dobivaju, no pri svem tome mislim, da ipak ne će biti sa svijem nevrijedan prilog za antropologiju stanovništva Bosne, jer u dojakošnjim, premda veoma podrobnim istraživanjima, koja je najizvrsniji antropolog Austrije, pukovnijski nadliječnik dr. A. Weissbach saopštio u „Mittheilungen der anthropologischen Gesellschaft in Wien“ [1]), s jedne su strane Hercegovci zbrkani s Bosancima, a s druge nijesu uzete u obzir primjetne diferencije megju pojedinim vjerozakonima.

Mjereno je 140 vojnika, svi od reda iz srednje Bosne. Momci bjehu izmegju 20. do 24. godine, a bješe ih 57 muhamedovaca, 48 istočno-pravoslavnih i 35 katolika.

Mjerenje 57 muhamedovaca pokazalo je ove podatke:

Tablica I.

Broj	Boja		Težina tijela	Visina tijela	Obim	Obim prsiju	Glave				Primjedba
	kose	očiju					dužina	širina	indeks	obim	
1	mrka	siva	66·800	1·710	1·750	920	169	135	798	510	
2	„	plava	72·800	1·720	1·750	935	180	140	777	555	
3	„	siva	70·000	1·720	1·760	910	195	138	708	555	Kriva lubanja
4	„	crna	70·000	1·750	1·760	890	176	140	700	535	
5	„	mrka	73·800	1·710	1·800	970	170	150	882	535	Asimetrija lubanje
6	„	„	89·800	1·820	1·820	1·000	195	148	759	570	
7	crna	siva	70·000	1·760	1·760	880	178	136	764	530	Šiljasta glava
8	mrka	„	76·800	1·710	1·790	930	180	140	777	540	
9	plava	plava	72·000	1·750	1·780	900	179	145	800	555	
10	„	mrka	85·000	1·820	1·870	1·010	190	147	773	565	

[1]) Die Hercegoviner verglichen mit Čechen und Deutschen aus Mähren, nach Major Himmels Messungen. Von Dr. A. Weissbach, k. k. Oberstabsarzt. Wien 1889.

Broj	Boja		Težina tijela	Visina tijela	Obim	Obim prsiju	Glave				Primjedba
	kose	očiju					dužina	širina	indeks	obim	
11	mrka	plava	74·700	1.770	1·810	900	179	140	782	545	
12	„	siva-mrka	64·600	1·665	1·700	920	189	139	735	550	Lijevo oko mrko a desno sivo
13	„	siva	77·000	1·870	1·850	890	170	135	794	515	Asimetrija lica
14	„	„	73·000	1·770	1·805	915	179	137	765	530	
15	„	„	75·000	1·700	1·800	970	180	150	833	550	Asimetrija lubanje
16	crna	„	70·000	1·735	1·760	950	179	139	776	530	Asimetrija lica
17	mrka	mrka	76·800	1·760	1·835	930	182	144	792	550	
18	plava	plava	69·000	1·740	1·755	910	165	138	836	525	
19	mrka	siva	68·000	1·715	1·750	890	180	130	722	540	
20	„	„	72·000	1·740	1·750	890	180	135	750	530	
21	„	mrka	68·000	1·740	1·770	890	185	130	703	530	
22	„	„	67·000	1·700	1·690	860	180	140	777	550	
23	„	siva	80·000	1·795	1·820	960	182	140	770	560	
24	„	„	68·000	1·670	1·750	870	174	145	833	540	
25	plava	mrka	78·000	1·770	1·780	940	179	140	782	550	
26	mrka	„	86·000	1·785	1·830	960	195	142	723	570	
27	„	plava	68·000	1·730	1·740	870	180	140	816	550	
28	„	siva	74·000	1·670	1·820	950	175	140	800	540	
29	„	„	69·000	1·670	1·700	940	180	139	772	540	
30	plava	„	71·700	1·710	1·710	940	185	150	810	580	
31	crna	mrka	74·700	1·715	1·780	950	180	155	861	570	
32	mrka	„	81·600	1·770	1·810	990	182	150	824	550	
33	plava	siva	75·500	1·740	1·830	945	187	138	738	550	
34	crna	„	71·000	1·750	1·780	900	180	137	761	540	
35	mrka	plava	76·000	1·795	1·830	910	185	148	800	565	
36	plava	„	73·000	1·740	1.800	910	182	135	741	550	
37	„	plava	65·000	1·740	1·810	875	185	139	751	545	
38	mrka	mrka	71·600	1·700	1·770	910	180	132	733	550	
39	„	siva	82·800	1·820	1·860	920	182	140	769	540	Šiljasta glava
40	plava	plava	85·700	1.820	1·830	940	192	150	781	570	
41	mrka	siva	73·000	1·765	1·810	900	185	145	784	545	
42	„	mrka	78·500	1·780	1·790	910	179	148	826	540	
43	„	„	74·000	1·790	1·900	910	180	146	811	550	
44	„	„	72·000	1·765	1 740	960	175	131	748	520	

Broj	Boja		Težina tijela	Visina tijela	Obim	Obim prsiju	Glave				Primjedba
	kose	očiju					dužina	širina	indeks	obim	
45	mrka	siva	67·000	1·720	1·800	920	180	135	750	535	
46	plava	„	66·000	1·620	1·640	880	180	135	750	530	
47	crna	mrka	77·000	1·780	1·840	900	182	140	769	560	
48	mrka	siva	66·000	1·770	1·760	870	179	143	798	560	
49	„	mrka	80·700	1·785	1·880	950	180	145	806	560	
50	plava	siva	81·000	1·735	1·740	920	188	146	771	565	
51	crna	mrka	80·000	1·780	1·850	930	179	139	776	550	
52	mrka	„	74·000	1 770	1·810	900	169	135	798	520	
53	plava	„	65·000	1·705	1·730	870	188	140	744	540	
54	„	plava	65·000	1·730	1·780	890	177	137	774	545	
55	mrka	mrka	80·000	1 780	1·790	940	179	130	726	530	Na desnoj miški tetoviran (znak sablje)
56	„	siva	71·000	1 680	1·700	900	178	130	736	525	
57	„	mrka	74·000	1·780	1·890	950	179	139	776	545	

Mjerenje 48 pravoslavnih pokazalo je ove podatke:

Tablica II.

Broj	Boja		Težina tijela	Visina tijela	Obim	Obim prsiju	Glave				Primjedba
	kose	očiju					dužina	širina	indeks	obim	
1	mrka	siva	62·800	1·685	1·760	910	180	145	805	560	
2	„	mrka	71·800	1·820	1·880	900	180	140	777	550	
3	„	siva	72 800	1·740	1·750	910	180	145	805	555	
4	„	mrka	70·800	1·690	1·750	950	180	145	805	560	
5	plava	„	77·000	1·820	1·770	940	186	140	753	560	
6	mrka	„	70·000	1 745	1·780	895	180	145	805	550	
7	crna	siva	67·000	1·715	1·750	840	180	135	750	550	
8	„	mrka	72·000	1·768	1.790	900	190	149	784	560	
9	„	„	75·000	1·690	1·760	930	180	140	777	545	
10	mrka	„	78·000	1·755	1·730	900	178	139	781	540	

Broj	Boja		Težina tijela	Visina tijela	Obim	Obim prsiju	Glave				Primjedba
	kose	očiju					dužina	širina	indeks	obim	
11	mrka	mrka	68·000	1·760	1·780	910	182	138	758	555	
12	„	„	82·000	1·800	1·850	920	179	140	782	540	
13	„	„	69·000	1·765	1·870	870	179	150	838	560	
14	„	„	73·000	1·751	1·810	910	185	139	751	545	
15	„	„	69·000	1·770	1·770	900	180	140	777	550	
16	„	„	75·800	1·750	1·830	930	180	145	805	560	
17	„	plava	67·000	1·760	1·780	900	179	145	810	560	
18	„	mrka	74·000	1·775	1·810	910	188	145	782	570	
19	„	„	75·000	1·810	1·820	870	185	140	756	550	
20	crna	„	72·000	1·740	1·780	890	185	145	784	565	
21	mrka	siva	76·800	1·750	1·770	920	188	147	792	560	
22	crna	mrka	69·000	1·740	1·780	865	190	147	774	565	
23	„	„	68·000	1·745	1·820	910	192	143	745	565	
24	mrka	siva	69·000	1·740	1·750	980	190	149	784	565	
25	„	„	68·000	1·735	1·740	890	180	145	805	540	
26	plava	mrka	79·000	1·855	1·900	880	188	148	798	560	
27	„	siva	74·000	1·810	1·900	890	170	137	805	525	
28	mrka	„	68·000	1·760	1·780	890	177	144	813	545	
29	„	„	68·000	1·695	1·710	950	179	140	782	540	
30	„	mrka	58·000	1·675	1·710	800	179	135	754	540	
31	crna	„	64·000	1·790	1·770	840	185	137	740	540	
32	mrka	„	64·000	1·690	1·740	850	188	135	723	550	
33	„	siva	77·600	1·735	1·780	960	180	137	761	550	
34	„	plava	68·000	1·770	1·790	840	180	136	755	550	
35	„	mrka	69·000	1·645	1·740	890	182	142	780	555	
36	„	siva	70·000	1·755	1·800	870	175	135	771	530	
37	crna	„	89·000	1·800	1·870	970	182	142	780	555	
38	mrka	mrka	75·000	1·780	1·880	980	177	138	723	540	
39	plava	siva	76·000	1·765	1·830	940	179	140	782	550	
40	mrka	mrka	65·600	1·725	1·810	865	175	140	800	540	
41	„	„	71·000	1·730	1·820	920	170	130	765	530	
42	„	„	72·000	1·785	1·830	920	178	135	758	550	Šiljasta glava
43	crna	siva	72·000	1·795	1·850	890	197	136	690	555	
44	mrka	mrka	71·000	1·765	1·850	890	176	140	795	540	

Broj	Boja		Težina tijela	Visina tijela	Obim	Obim prsiju	Glave				Primjedba
	kose	očiju					dužina	širina	indeks	obim	
45	mrka	mrka	70·600	1·770	1·820	890	170	140	823	540	
46	„	„	72·000	1·730	1·770	870	180	135	750	540	
47	„	„	76·000	1·735	1·780	910	182	145	760	560	
48	plava	plava	63·000	1·670	1·750	900	179	145	810	545	

Mjerenjem 35 katolika dobiveni su ovi brojevi:

Tablica III.

Broj	Boja		Težina tijela	Visina tijela	Obim	Obim prsiju	Glave				Primjedba
	kose	očiju					dužina	širina	indeks	obim	
1	mrka	mrka	74·000	1·780	1·840	905	170	130	764	510	
2	crna	siva	68·800	1·730	1·740	860	175	145	828	540	
3	mrka	„	75·700	1·840	1·880	920	174	145	833	540	Šiljasta glava s asimetrijom lica
4	plava	„	93·800	1·850	1·860	1·010	180	150	833	565	Tetoviranje na obje miške
5	mrka	plava	70·800	1·700	1·710	930	190	145	763	560	
6	„	siva	63·800	1·700	1·730	910	170	140	823	530	
7	„	mrka	79·000	1·780	1·840	940	180	145	805	550	
8	„	„	74·000	1·770	1·770	940	180	135	750	540	Tetoviranje na desnoj mišci
9	„	plava	66·700	1·650	1·690	910	180	140	777	545	
10	„	mrka	67·000	1·700	1·760	880	170	145	853	530	Tetoviranje na desnoj mišci
11	„	„	65·000	1·735	1·730	800	165	132	800	505	
12	crna	„	75·000	1·770	1·720	950	185	138	745	540	
13	mrka	siva	68·000	1·740	1·770	860	170	140	829	535	
14	plava	plava	76·000	1·820	1·840	925	198	142	717	565	
15	mrka	mrka	68·000	1·745	1·760	875	180	138	766	540	
16	„	plava	77·700	1·770	1·810	900	180	139	772	540	
17	„	mrka	73·000	1·775	1·810	880	180	135	750	540	
18	„	plava	73·000	1·740	1·780	910	180	130	722	535	
19	„	mrka	79·000	1·850	1·930	900	178	145	814	550	
20	plava	„	69·000	1·705	1·800	900	185	140	756	545	Tetoviranje na desnoj mišci

Broj	Boja		Težina tijela	Visina tijela	Obim	Obim prsiju	Glave				Primjedba
	kose	očiju					dužina	širina	indeks	obim	
21	plava	plava	71·000	1·745	1·740	860	175	140	800	535	Tetoviranje na obje miške
22	„	siva	71·800	1·700	1·740	890	190	143	752	560	
23	mrka	mrka	67·000	1·715	1·810	900	180	140	777	550	Tetoviranje na obje miške
24	„	siva	77·700	1·765	1·810	920	187	147	786	550	Tetoviranje na obje miške
25	„	mrka	63·000	1·675	1·750	870	160	150	937	530	
26	„	siva	68·000	1·625	1·720	905	185	133	719	540	
27	crna	mrka	62·000	1·655	1·670	850	187	139	743	550	
28	mrka	„	64·000	1·665	1·730	860	183	144	781	555	
29	„	siva	73·000	1·745	1·800	900	180	140	777	555	
30	„	mrka	74·000	1·800	1·840	920	173	140	809	540	
31	crna	„	72·000	1·740	1·740	900	180	135	750	550	
32	plava	plava	70·000	1·780	1·750	900	184	135	733	560	
33	„	„	74·000	1·775	1·810	880	175	145	828	550	
34	„	„	58·000	1·700	1·720	830	180	129	717	530	
35	mrka	mrka	66·000	1·810	1·850	940	180	129	717	540	

Iz ovih se tablica vidi u pogledu boje kose, da je ista u 26 ljudi (odnosno 18.6%) plava, u 94 (67·1%) mrka i u 20 (14·3%) crna. U opće dakle prevlagjuje tamna boja kose prema jasnoj u odnošaju od 5·7 : 1·0.

Zanimljivo je uporegjenje mojih rezultata s onijema dra Weissbacha, koji je kod jedva 6·11% pregledanih zabilježio plave kose, kod 77·41% mrke a kod 16·66% crne. Ja sam dakle našao u mojih 140 Bosanaca dvaput više (26·11) plavih kosa, nego li dr. Weissbach u 180 Hercegovaca (od kojih je 59 bilo Bosanaca), o kojima dr. Weissbach izvještava po mjerenju c. i kr. majora Himmela.

Plave sam kose konstatovao razmjerno još ponajčešće u 8 slučajeva od 35 odnosno kod 25·7% katolika, u drugom redu sa 22·8% (13 slučajeva) stoje muhamedovci a u potonjem sa 10·4% (5 slučajeva) istočno-pravoslavni.

Crne su kose još češće, jer se nalaze u 18·8% kod istočno-pravoslavnih, najmanje i to sa 11·6% vigjevana je ova boja kose u katolika, premda su i muhamedovci u tome samo sa 12·8% zastupljeni.

Čestina mrkih kosa, koja se u opće najčešće nalazi, koleba se izmegju 64·9% u muhamedovaca i 70 8% u istočno-pravoslavnih. U katolika je konstatovana mrka kosa u 65·7%.

Boja irisa bješe u 47 (33·5%) pregledanih siva, u 22 (15·7%) plavetna, a u 71 (50·8%) mrka. Prema tome nalazi se jasna boja irisa skoro u polovice pregledanih (69 od 140). U Hercegovaca bjehu rezultati u toliko drugi, u koliko je od 180 ljudi samo 76 a to je 42·22% imalo jasnih očiju.

Pojedini vjerozakoni pokazuju u pogledu boje irisa ove diferencije:

Tablica IV.

Vjerozakon	Boja irisa						Primjedba
	plava		siva		mrka		
	broj	%	broj	%	broj	%	
Muhamedovci . . .	10	17·5	24	42·1	22	38·6	U jednom slučaju bješe boja mješovita: desno siva, lijevo mrka.
Pravoslavni . . .	3	6·3	14	29·2	31	64·5	
Katolici	9	25·7	9	25·7	17	48·6	

Jasna boja irisa prevlagjuje dakle u muhamedovaca (59·6%) prema tamnoj; u katolika je ta boja već slabije izražena (51·4%) a u pravoslavnih ustupa prvijenstvo tamnoj boji (64·5% prema 35·5%).

Ako po postupku dra Weissbacha označimo istodobnu pojavu jasnih kosa i očiju kano jasan tipus, a onu tamnih kosa i očiju kano taman, onda vidimo, da od naših pregledanih ljudi 20 (14·3%) pripadaju prvom a 65 (46·4%) drugom i da 55 (39·3%) valja ubrojiti u mješovit tipus, u kojih se nalaze tamne kose s jasnim očima ili jasne kose s tamnijem očima.

U Hercegovaca pojavljuje se taman tipus (56·6%) jače nego li u Bošnjaka i jasan se tipus u prvijeh opazio jedva sa 5% od pregledanih. Mješovit tipus pojavljuje se u obojih skoro podjednako često (38·33%: 39·3%). Obzirom na pojedine vjerozakone pokazalo se pri pregledanju Bosanaca, da se jasan tipus razmjerno mnogo više opaža u katolika (20%) i muhamedovaca (17·5%), nego li u pravoslavnih (6·3%). Za to se u ovih potonjih češće opaža taman tipus (60·4%), nego li u muhamedovaca (35·1%) i u katolika (45·7%). Mješoviti tipovi opet više se ističu u muhamedovaca (47·7%), nego li u pravoslavnih (33·3%) i u katolika (34·3%). Od 55 osoba mješovitog tipusa bjehu 49 (89·1%) tamnih kosa s jasnim očima a samo 6 (10·9%) tamnih očiju s jasnim kosama.

Tjelesna težina kolebala se izmegju 58·00 *kg.*, što su po jedan pravoslavan i katolik imali, i 93·80 *kg.*, što je takogjer jedan katolik vagao. Svi skupa pokazivahu prosječnu težinu od 71·50 *kg.*, što prevazilazi prosječnu težinu Hercegovaca (70·44 *kg.*) za 1·06 *kg.*

Pojedini vjerozakoni pokazuju ove diferencije u tjelesnoj težini:

Tablica V.

Vjerozakon	Tjelesna težina u kilogramima									
	50–59·9		60–69·9		70–79·9		80–89·9		90 i više	
	broj	%	broj	%	broj	%	broj	%	broj	%
Muhamedovci .	.	.	15	26·5	31	54·4	11	19·1	.	.
Pravoslavni . . .	1	2·1	18	37·5	27	56·3	2	4·1	.	.
Katolici	1	2·3	14	40·0	19	54·2	.	.	1	2·9

U sve tri vjere pokazuje više nego polovica pregledanih težinu od 70·0—79·9 *kg.*, pri čemu kako pravoslavni tako i katolici u dosta znatnom broju pokazuju težinu od ispod 70·0 *kg.* Muhamedovci su sa još 19·1% zastupljeni u tjelesnoj težini od 80·0 *kg.* i više, pravoslavni pako zaostaju u tome sa 4·1%, a katolici suviše samo sa 2·9%. Prema tome i pokazivahu muhamedovci vrlo visoku prosječnu težinu od 73.60 *kg.*, naprotiv pravoslavni takvu od 71·30 *kg.*, a katolici u prosjeku samo težinu od 71·10 *kg.*

Znamenitoj tjelesnoj težini odgovara i tjelesna visina pregledanih ljudi. Naš najmanji čovjek muhamedovac mjerio je 1620 *mm.*, naš najveći takogjer muhamedovac 1870 *mm.* Prosječna tjelesna visina mjerenih bješe 1747 *mm.*; dakle zaostali su samo za 4 *mm.* iza Hercegovaca dra Weissbacha, koji imagjahu tjelesnu dužinu od 1751 *mm.*

Razlike u tjelesnoj visini kod pojedinih vjerozakona vide se iz ove tablice:

Tablica VI.

Vjerozakon	Tjelesna visina u milimetrima					
	1600—1699		1700–1799		1800–1899	
	broj	%	broj	%	broj	%
Muhamedovci	6	10·5	46	80·7	5	8·8
Pravoslavni	8	16·7	33	68·7	7	14·6
Katolici	5	14·3	24	68·6	6	17·1

Ma kako da su malešne diferencije u visini kod pojedinih vjerozakona, jer svi naginju visokom rastu, to su ipak pravoslavni sa srednjom tjelesnom visinom od 1751 *mm.* razmjerno viši od muhamedovaca i katolika, koji imaju u visini 1745 odnosno 1744 *mm.*

Širina raširenih ruku (Spannweite) prevazilazi prosječno tjelesnu dužinu dosta znatno, jer iznosi 1760 *mm.* prema 1747 *mm.* ove potonje.

Najmanju širinu raširenih ruku sa 1640 *mm.* imao je jedan muhamedovac, a najveću sa 1930 *mm.* jedan katolik.

Kod pretežne većine mjerenih (kod 123 čovjeka) konstatovana je širina, koja prevazilazi tjelesnu dužinu, kod 11 ljudi nagjeno je da je ta širina manja a samo kod 6 da je ravna tjelesnoj visini. I u pogledu širine raširenih ruku zaostali su naši Bosanci iza Hercegovaca dra Weissbacha, jer su ovi imali širinu od 1794 *mm.*

Razlike u toj širini megju vjerozakonima pokazuje ova tablica:

Tablica VII.

Vjerozakon	Širina raširenih ruku u milimetrima							
	1600–1699		1700–1799		1800–1899		1900–1990	
	broj	%	broj	%	broj	%	broj	%
Muhamedovci	2	3·5	29	50·9	25	43·9	1	1·7
Pravoslavni	.	.	28	58·3	18	37·5	2	4·2
Katolici	2	5·7	18	51·4	14	40·0	1	2·9

Nije bez interesa ta činjenica, da prosječna širina raširenih ruku kod muhamedovaca čini 1779 *mm.* pri tjelesnoj visini od 1751 *mm.*, a kod katolika 1779 *mm.* prema tjelesnoj visini od 1744 *mm.*, daklen da prva prevazilazi potonju za 28 odnosno 35 *mm.*; na protiv srednja širina kod pravoslavnih čini samo 1716 *mm.* pri tjelesnoj visini od 1751 *mm.*, ušljed čega proizlazi diferencija od 35 *mm.* na uštrb ove širine.

Obim prsiju u naših mjerenih vojnika u razmjeru prema tjelesnoj visini nije osobito velik, jer je prosječno činio 908 *mm.*, no u svjema slučajevima prešao je preko polovice mjerenih. Najmanji obim prsiju sa 800 *mm.* konstatovao sam u jednog pravoslavnog i jednog katolika, najveći od 1010 *mm.* opet kod jednog muhamedovca i jednog katolika. U ovoj tjelesnoj mjeri nešto su zaostali Hercegovci dra Weissbacha sa prosječnim obimom prsiju od 900 *mm.*

Najveći srednji obim prsiju od 920 *mm.* imagjahu muhamedovci, najmanji od 890 *mm.* katolici; pravoslavni se sa 901 *mm.* držahu sredine. No ovi absolutni brojevi ne izražavaju razmjer obima prsiju prema tjelesnoj visini, to se opaža istom iz slijedećih relacija.

Muhamedovci pokazuju na 1000 *mm.* tjelesne dužine 527·2 *mm.* obima u prsima. Kod pravoslavnih je ovaj razmjer kao 1000: 514·6, a kod katolika kao 1000: 514·9. Razmjerno najmanji obim u

prsima pokazuju dakle pravoslavni. Bliži podaci o razlikama u obimu prsiju kod pojedinih vjerozakona pokazuje ova tablica:

Tablica VIII.

Vjerozakon	Obim prsiju u milimetrima					
	800—899		900—999		1000 i više	
	broj	%	broj	%	broj	%
Muhamedovci	14	24·6	41	71·8	2	3·6
Pravoslavni	21	43·7	27	56·3	.	.
Katolici	13	37·1	21	60·0	1	2·9

Rezultati od mjerenja glava u mojih 140 Bosanaca veoma se razlikuju u mnogom obziru od onih, koje dr. Weissbach spominje o Hercegovcima. Ljudi, koje sam ja mjerio, imagjahu pri prosječnoj dužini glave od 182 *mm.* i širini glave od 140 *mm.* indeks glave od 769 *mm.*, te po tome bijahu potpuni mesocephali, a Hercegovci dra Weissbacha na protiv imagjahu pri dužini glave od 180 *mm.* i širini od 157 indeks glave od 872, te po tome bjehu hyperbrachycephali.

Kako najmanja dužina glave od 160 *mm.* tako i najveća od 198 *mm.* nagjena je u katolika, naprotiv najmanja širina glave od 129 *mm.* u dva katolika, a najveća od 155 konstatovana je u jednog muhamedovca.

Najmanji indeks sa 690 *mm.* imao je jedan pravoslavni sa dužinom glave od 197 *mm.* a širinom od 136 *mm.*; najveći indeks glave sa 937 *mm.* imao je jedan katolik pri dužini glave od 160 *mm.* i širini od 150 *mm.*

Poprječno imali su muhamedovci dužinu glave od 184 *mm.*, širinu od 140 *mm.* s indeksom od 757; pravoslavni dužinu glave od 181 *mm.*, širinu od 141 *mm.* s indeksom od 779; i katolici dužinu glave od 179 *mm.*, širinu od 140 *mm.* s indeksom od 782.

Mjereni ljudi bjehu po tome prosječno mesocephali u raznijem stepenima.

Podrobnije o razdjeljenju pojedinih vrsta lubanja u raznijem vjerozakonima kazuje ova tablica:

Tablica IX.

Vjerozakon	Indeks glave u milimetrima									
	do 699		700—749		750—799		800—849		800 i više	
	broj	%	broj	%	broj	%	broj	%	broj	%
Muhamedovci	.	.	13	22·8	30	52·6	12	21·1	2	3·5
Pravoslavni	1	2·1	4	8·3	30	62·5	13	27·1	.	.
Katolici	.	.	8	22·9	14	40·0	11	31·4	2	5·7

Od 140 pregledanih ljudi bio je 1 (0·7%) hyperdolichocephal, 25 (17·8%) dolichocephal, 74 (52·8%) mesocephal, 36 (28·6%) brachycephal i 4 (2·8%) hyperbrachycephal.

Obim glave u Bosanaca sa svijem liči obimu u Hercegovaca, jer u obojih čini 549 *mm.* Najmanji obim od 505 *mm.* nagjoh u jednog katolika, najveći od 580 *mm.* u jednog muhamedovca.

U muhamedovaca imala je glava razmjerno najmanji prosječni obim od 545 *mm.* i bio je obzirom na tjelesnu visinu (312: 1000) razmjerno najmanji. U pravoslavnih i katolika pokazala se ova mjera nešto veća, u koliko je u prvih bila 552 *mm.* a u potonjih 551 *mm.;* i obzirom na tjelesnu dužinu bila je veća, jer se u obojih pokazao razmjer od 316: 1000. U svemu uzevši bješe prosječan obim glave uporegjen s tjelesnom dužinom veoma osrednji, jer na 1000 *mm.* potonje došlo je samo 314·5 *mm.* obima glave.

Стари нацрт смучке жупе усред краљ. Босне.

Приопћио **Вид Вулетић-Вукасовић.**

Године 1890. у књизи I. „Гласника земаљског музеја у Босни и Херцеговини“ (год. II., књ. I., стр. 40.—42.) приопћио сам „Грбови Охмучевића у Сланому (у Далмацији)“, а исте је године у III. књизи на страни 263.—267. написао учену цртицу „О привилеђијама куће Охмучевића-Гргурића“ чувени хисторичар, архимандрит Иларион Руварац, па се је на ту цртицу свратио ове године у I. књизи на стр. 53.—54. г. В. Радимски, рударски сатник, и то баш згодно, јер је тачно показао мјесто, гдје је био Тухељ, то јест „Подор градине Тухеља у Босни“, те и нека друга мјеста, која су у савезу с овијем питањем.

Мени је пак сада пошло за руком, те сам у граду Корчули код госпође Кате Занон-Фабрис нашао „Pianta della Comarca di Smuzka nel centro del Regno di Bosna“. Овај је нацрт у толико знаменит, јер је свакако с прве половине XVIII. вијека био прецртан из старијега нацрта, т. ј. „in q̄sto p̄nte Anno 1688.“, а то по „Relatione hauutasi dal Reu.mo Padre Prouinciale del Regno di Bosna, dal Padre Custode fra Antonio Toncovich, dal Padre frà Lorenzo Alaupouich e da molti altri Padri, e mercanti Bosnesi pratici della sud.ta Comarca“.

Споменути је нацрт нацртан на осредњем одебљем листу ланена папира, а испод нацрта је тумачење у петнаест црта. Наведени је нацрт дошао у фамилију г. Фабрис-Занон из породице Димитри, а то су Трипуновићи-Љубишићи, старином Бошњаци. О Трипуновићима ваља ми навести ову биљешку, што сам је преписао код г. В. Димитри у Корчули: — „La famiglia de Dimitri cittadini è oriunda dalla città di Cattaro, da dove vennero nella città di Ragusa intorno gl'anni di N. S. 1370., come lo attesta un antichissimo manuscritto d'un di casa Darsa. Li primi, che di questa cassa si portarono a Ragusa furono li due frālli Dimitar e Jucho

Tripunovich, cognominati Gliubiscich, nè si trova, che altri di questa casa di prima abbino aparentato in questa città, e dal maggiore delli sud.ti due frēlli prese la casata q.a famiglia, di che fanno chîara testimonianza i Libri Pub.ci di notaria e cancellaria di Ragusa e la sepoltura loro in chiesa dei fratti di S. Dom.co — con la iscrizione sopra quella:

S. DI DIMITAR TRIPVNOVICH 1411.

Il med.o nome si trova anco ne' primi anni sopra la matricola della conf.a di S. Antonio dei cittadini di Ragusa, cioè Dimitar Tripunovich Gliu-

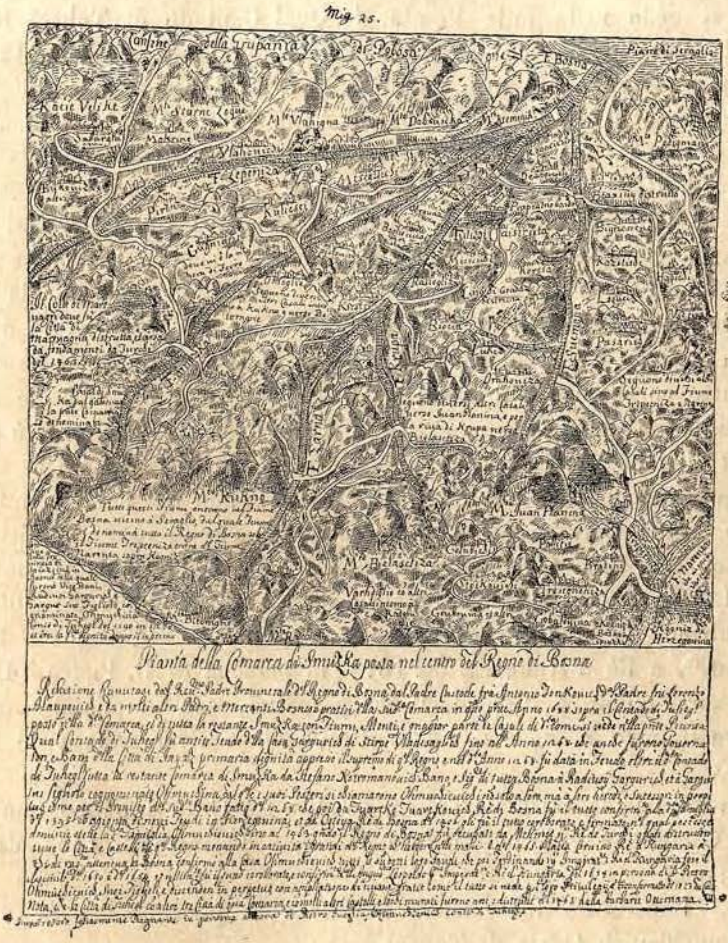

biscich, e poi del 1430 sopra la med.a matricola Boscho e Marino de Dimitar Tripunovich Gliubiscich suoi Figlioli. Sud.to Dimitar Tripunovich Gliubiscich ebbe per moglie Nicoletta di Boscho Cotrugli cittad.no Raguseo, come per carta dotale in Libro Dotium Notariæ de 1402 adì 12 Genro suo testamento in Libro testamentorum Notarie de' 1416: n.o 44."

Биће, да су Трипуновићи били у каквој свези с Охмучевићима (али то досада по родословљу Охмучевића не излази), па се је тако код споменуте породице нашао споменути напрт. — Ево по фотографичком снимку

начињене слике дотичног топографичког нацрта, а уза њ и линеарнога преписа биљешке испод наведене карте:

Pianta della Comarca di Smuzka nel centro del Regno di Bosna.

1) Relatione hauutasi dal Reu.mo Padre Prouinciale del Regno di Bosna, dal Padre Custode frà Antonio Toncovich, dal Padre frà Lorenzo 2) Alaupouich e da molti altri Padri, e mercanti Bosnesi pratici della sud.ta Comarca in q̄sto p̄nte Anno 1688. sopra il Contado di Tuhegl 3) posto nella d.ta Comarca, et di tutta la restante Smuzka con Fiumi, Monti, e magior parte de Casali di d.ta come si uede nella p̄nte Pianta. 4) Qual Contado di Tuhegl fù antico Feudo della Casa Gargurich di stirpe Vladisaglich fino all'Anno 1268: che anche furono Gouerna = 5) tori, e Bani della Città Jayaz primaria dignità appresso il supremo di q.el Regno, e nel d.to Anno 1268. fù data in Feudo oltre il d.to Contado 6) di Tuhegl tutta la restante Comarca di Smuzka da Stefano Kotromanouich Bano, e Sig.re di tutta Bosna à Radiuoij Gargurich, et à Gargur 7) suo figliolo cognominato Ohmuchina, dal q.ale i suoi Posteri si chiamarono Ohmuchieuichi nō solo à loro, mà à loro heredi, e sucessori in perpe = 8) tuo come per il Priuileg.o del sud.to Bano fatto del 1268. che poi da Tuartko Tuartkouich Rè di Bosna fù il tutto confirm.to alla d.ta Famiglia 9) del 1395. cō. agionta di noui Feudi in Herzegouina; et da Ostoya Rè di Bosna del 1406. gli fù il tutto coroborato e firmato; nel qual posesso, e 10) dominie stette la d.ta Famiglia Ohmuchieuich sino al. 1463. q̄ndo il Regno di Bosna fù occupato da Mehmet II.do Rè de Turchi, quali distrussero 11) tutte le Città, e Castelli di q.el Regno menando in catiuità i grandi del Regno ch' hebbero nelle mani. e del 1465. Matia Coruino Rè d' Hungaria à 12) chi di rag.ne atteneua la Bosna, confirmò alla Casa Ohmuchieuich tutti li sudetti loro Feudi, che poi Ferdinando III.zo Imperat.re, e Rè d'Hungaria fece il 13) il simile del 1650. e del 1654. et ultim.te fù il tutto coroborato, e confirm.to dall'Augus.mo Leopoldo p.mo Imperat.re, e Rè d'Hungaria del 1678. in persona di D. Pietro 14) Ohmuchieuich, suoi Figlioli, e discendente in perpetuo, con ampliatione di nuoue gratie, come il tutto si uede p i loro Priuilegij, e riconfermato dé 1723 da Carlo VI. ✡

15) Nota, che la Città di Tuhegl co'altre tre Città di q̄sta Comarca,e co' molti altri Castelli, e lochi murati furono arse, e distrutte del 1463. dalla barbarie ottomana.

16) ✡ Imperatore felicemente Regnante in persona ancora di Pietro Jueglia Ohmuchieuich Conte di Tuhegl.

S polja s drugijem pismom:

Pianta del Comarka di Smuzka e Comtato di Tuhegl nel Regno di Bosna

U vrhu:

Pianta, e Notitie di Smuska

У наведеноме су нацрту Луке повише Ораховице (Orahouiza). Над Лукама је ријека Biocia (Биоча), а ту је citta di Gradac distrutta. По овоме би нацрту био Tuhegl C.tà distruta код ријеке Бијеле, а над њим је Prapratno bardo. Код ријеке је Смучке „Casal di Smuzka dal q̄ale

tutta la p̄nte Comarca è denominata". На карти је забиљежена Biocia (Биоча) и Ossonik, а не Osomciza.

Године 1889. у Дубровнику написао је проф. J. Ђелчић најдуљу монографију о реченијем Охмучевићима под насловом: — „J. Conti di Tuhelj Contributo alla Storia della Marina Dalmata — N. B. Suoi raporti colla Spagna[1])". Споменуто дјело заузима стр. 175., а родословље (Genealogia del casato dei Conti di Tuhelj) је разгранано на шест таблица, те је у њима потанко разведен развитак ове породице у све огранке до дана данашњега.

За нас је особито занимљиво I. поглавље, јер се у њему на дуго разлаже о постанку речене породице, те и проф. Ђелчић каже о повељи Стефана Котромановића: — „rescritto che da qualcheduno è ritenuto per un invenzione di tempi a noi più vicini". Даље биљежи, да су Охмучевићи-Пуглиеси предали повељу чувеном дру В. Богишићу, те да се од њега очекује, да каже праву бесједу. На стр. 10. у биљешци г. Ђелчић навађа одломак споменуте повеље, што је он нашао написану латиницом у канцеларији дубровачке скуповладе (fol. 31 del vol. 1667 dei Diversi de foris della Cancelleria della rp. di Rag. e al n. 250 (254) della Bibl. Francescana), те је мени из ње само навести некоја мјеста, а за боље разумијевање наведенога нацрта: „I k temu im pridah i darovah, sapisciuiem i sapisah novjem i dobrovoglniem darom sa kneginu plemenitu i sa knesetvu viku vikom svu ostalu xciupu Smuzku, j grad Martvagniu, i poda gnie sella sa svimi pravim kotari, grad Gradaz i Blasciuj j pod njim sela sa svojm pravim kotari, goru podighmansku, i goru Dobruschka, i Barghio Vlahigni, j Planinu Starne Loque, i Lovnize Veglie, i Kukno Bardo, s ohodom kako razdieglinje Zarna rika s onu stranu Kresceva, Smuzku rieku i Selo Smuzka, s gniem mlinim i s vartlim, j s vinogradim, kupnenimi j basctinami, kupnu j Svimgli riku s mlinm, s vartlim j s kuchiami j s gnihoviem katuni, seli j kmetti; to sve s gora receno s paruimi, kotari, i mejami j s vodami, i s planinami, i s zarinami, j s prihodkim. . ."

Нацрт је од год. 1688. по обавјештењу преп. оца провинцијала....., оца кустода фра Антуна Тонковића и фра Ловра Алауповића и т. д. Ове су ријечи ударене за пуку параду, те, ако се испореди наведени нацрт са преписанијем одломком листине, увидјеће се, да се потпуно подударају, па што је још боље и имена су једнако писана, а разлика је у времену незнатна по правопису, те би се могло барем за сада посумњати, да их није иста ковачница саковала, и то прије год. 1688., т. ј. мало прије него је штампана она књига у Напуљу (1653.) „Privilegios concedidos por los Senores Rèyes y Emperadores" и т. д. што је навађа г. Иларион Руварац (citi стр. 264.). — Ово сам у толико напоменуо, што бих желио, да будем упућен у овоме питању, јер су и по штилу, по моме скромноме мнијењу, апокрифне оне листине, те би ваљало лагано истраживати о њихову постанку, бива у којој су згоди фалзифи-

[1]) Ottavo Programma dell'I. R. Scuola Nautica di Ragusa — Per l'anno scolastico 1888—89.

кованe и ко их је фалзификовао, а фалзификатор је, по мојој сумњи наведен испод приопћенога географичкога нацрта.

Ово дакле ваља свести на ово питање: Или фалзификатора треба тражити у Босни, — а онда је лак посао, јер сам га ја уочио; — или га ваља тражити у породици Охмучевића; — а за то ће учењацима згодно послужити наведена монографија проф. г. Ћелчића.

Ово не би било цигло патворење, јер су XV., XVI., а навластито XVII. и XVIII. вијека на дневном реду грдна патворења, а то за осјегурање манастирскијех добара или за узвисење појединијех породица, па између тијех је на првом реду племенита породица Владимировића, — гдје је у числу као најчувенији фалзификатор Prudentius Narentinus. Кад је на реду ово питање, узгреде ми је навести необјелодањену посланицу славнога археолога Петра Нижетића (Niseteo) на Мата Капора, археолога с Корчуле:

„S.r Amico Preg.mo
Città Vec. 2. Ag.to 1841.

Omissis. Le iscrizi delle quali le fece parola il Sig.r Gaj sono assolutamente apocrife; se intende parlare di quelle scioccamente inventate da Prudenzio Narentino e riportate nell' opereta stampata in Venezia l' anno 1781,[1]) la q̄le ha per titolo: — De Regno Bosniae etc. De Narbonensi Vrbe etc. De Laudibus inclitae familiae Vladimirovich etc. E appunto p esaltare la famiglia Vladimirovich con grande impudenza e con maggiore ignoranza ha ignorantem̄te composte dell' iscrizioni latine dell' epoca dei Romani per dar prova agli sciocchi che gli antenati della famiglia Vladimirovich fossero già dai tempi della Romana Republica. Per non affaticare gli occhi non posso farle conoscere le iscriz̄i in discorso. Sono quattro. Le basterà q̄ta:

VENERI VICTRICI
SACRUM
L. V. S. P. L. L. T.

e q̄te sigle sono lette dall' impudente Frate Lucius Vladimirius Supremus Praetor Libens Locavit Templum.

Nessuno le potrebbe legerre così, se non esso che le ha inventate. Om.
Suo aff.mo a.co

Pietro Niseteo.“

Марљиви проф. г. Ћелчић биљежи, малдане искључиво, по апологистима породице Гргурић-Охмућевића, а особито му је при руци Fra Desiderio Nenchi, те с такијем ауктoрима, баш и уз озбиљан прагматизам, није могао него да остави питање — о постанку Охмућевића и о њиховој племенитој земљи у Босни — као што је било и за М. Орбинија под неком благом копреном традиције, која је за средњега вијека и далматинскијем градовима досудила за утемељитеље полубогове или јунаке из Лација или из Јелинске.... Ово није приговор ученому

[1]) Venetiis. Frenzi.

професору, јер је он употребио што је могао, те је имао силесију градива на руци, али повјесничка питања често пуцају случајно без намјере као и открића, те је обретник онај, који је задњи пресјекао тајну нит на њедрима нарави, а прије су њега сви други то покушали, али је за њих свијет нехаран...

У осталијем је поглавјима г. Ђелчић баш сретан, те се може у истину казати, да је његово дјело у правом смислу ријечи pagina historiae, па и ако га гдјекада прате неке кучинице, да не кажем предсуде, у расуђивању ствари, то би се некако могло одбити и свести на ону: Quot capita, tot sententiae. — Нико се није тако одликовао у описивању згода своје породице као Охмућевићи, а најприје се истиче године 1482. Петар Охмућевић с „Родословјем краља босанских и српских“, које је прилијепљено отрагу слике краља Томаша, а налази се у самостану Сутиском (Бос. Прij. I. 26.).“

Овдје би ми било на дуго, да се бавим о Дон Антонију Дамјану Охмућевићу, који пише о својој породици, те се бори испред цесарске војске године 1684., а само, да би Херцег-Босна, његова дједовина, пала у цесарске руке, па се тако Охмућевићима повратила жупа Смучка, њихова племенита земља.

Он је био готово вазда по Босни и другдје на попришту од године 1684.—1689., а задње је године ради болести отишао из Беча у Флоренцу, бива годину дана иза нацрта наведене карте, што се је свакако нацртала за његова боравка у Босни. —

Уз многа дјела чланова споменуте породице напомиње г. Ђелчић на стр. 164., што засијеца у ово питање, и ово:

„14., 15. — L' Apologia del Casato, che si conobbe in queste memorie sotto i nomi di „Breve discurso genealogico de los condes de Tuhegl“ — e „Breve discurso genealogico en particular de dos ramos principales de los condes de Tuhegl, y duques de Castoria ecc.[1]).“

16. — Aggiunte diverse alle „Informazioni[2]) del Conte Don Pietro di Damiano Ohmuchiević, conte di Tuhegl e Smuzka, alli sui figlioli e successori in evento che il Signor Iddio concedesse per sua misericordia che il regno di Bosna venisse a ricuperarsi dalle invittissime armi Cesaree, da Turchi, per loro direzione;“ — e precisamente sotto i seguenti titoli:

α) Descrizione della Comarca di Smuzka[3]);

β) Altre notizie[4]) da me havute da **alcuni padri di S. Francesco,** ed altri **huomeni vecchi,** della Comarca Smuzka, nel regno di Bosna, posseduta in passato dai predecessori della nostra famiglia Ohmuchievich-Gargurich, per governo e direzione ai posteri, per il tempo che potrebbe venire, come ardentemente preghiamo Sua Divina Maestà, che di nuovo si riconquistasse quel regno dalle mani ottomane;

---

[1]) I lavori ms. indicati ai numeri 2—15 si conservano nella Francescana di Ragusa, sub Nr. 342 (26) e costituiscono 1 vol. fol. di pag. 276.

[2]) Ms. Francescana 250 (254). fol. 173—181.

[3]) l. c. fol. 181—185.

[4]) l. c. fol. 185—188.

γ) Informazione dei feudi[1]) posseduti in Ercegovina dai Conti di Tuhegl e Smuzka, della quale noi Don Antonio Damiano, e Don Matteo Ivelja, e Don Pietro Ivelja Ohmuchievich-Gargurich, siamo soli superstiti eredi maschi, ai quali furono confermati et riconfermati dalla Maestà Augustissima dell' Invittissimo et Potentissimo Carlo VI."

Пошљедњи су наводи са свијем у прилог мојему разлагању о постању наведенога нацрта жупе Смучке, а нацрт је добар калауз, да је ту близу и постанак апокрифној повељи Стефана Котромановића.

Ово сам се ја само усудио да изнесем на видјело, а у исто вријеме да предочим ученому свијету красно дјело хваљенога проф. г. Ћелчића, па се надам, да ће се још једном осврнути на ово лијепо питање чувени хисторичар Руварац, те да ће га узети у претрес обзиром на обилне податке у споменутој рађи г. Ћелчића.

Floristički prilozi.

Priopćio **Franjo Fiala.**

I.

Na putu od 5.—26. jula god. 1891. kroz bihaćko okružje radi botaničkih istraživanja, a u glavnom pravcu od Novog preko Vranograča, Cazina, Bihaća i Petrovca čak do okružne megje, pri čemu sam se popeo na obje najviše tačke Grmeč-planine: na Gredoviti vrh 1209 *m.* i Crni vrh 1604 *m.*, kao i na južno od Petrovca položenu Klekovaču planinu 1961 *m.* i Osječenicu planinu 1795 *m.*, sabrao sam osim raznovrsnog gradiva, dragocjenog za floru sjeverozapadne Bosne, još i nešto biljaka, koje prije publikacije cjelokupnog rezultata s puta saopštavam kao novitete iz posjednutog područja.

Za ocjenu ovijeh novina bješe mi mjerodavna samo dojakošnja floristička književnost o posjednutom području; na nesaopšteno gradivo, pošto mi je nepoznato, naravno da se nijesam mogao obazrijeti.

Ogledi za moje podatke nalaze se u herbariju zemaljskog muzeja u Sarajevu, kao i u mojoj privatnoj zbirci.

Aspidium Thelypteris Sw.

Ovaj paprat, koji Kanitz i Aschersohn spominju za Hercegovinu, ne spominjući pobliže gdje se nalazi (Blau kaže u jezeru Borke), sabrao sam u jednoj močvari kod Vranograča (Bosna) pri 163 *m.* morske visine na paläozojskoj formaciji. Ista biljka čini ondje u silnoj množini u društvu s vrbama i šašom skoro neprobojan gustiš.

Asparagus tenuifolius Lmk.

Za Hercegovinu poznato, za Bosnu novo. Na kamenitim proplancima na „Velikoj gomili" kod Cazina na 797 *m.* morske visine; podloga trias-vapno.

---

[1]) Ibid. fol. 189—190.

Cypripedium Calceolus L.

Našao sam ovu krasnu orhideju na žalost već ponešto uvehlu, u malo primjeraka na kamenitim, rijetko šumovitim obroncima na podnožju Klekovače planine blizu Petrovca i to duž puta „Kuzmanovoj vodi“ na uzlasku od Drinića; morska visina oko 900 *m.*, triasno-vapno.

Novo za Bosnu, za Hercegovinu napomenuto u „Katalogu“ od Aschersohna i Kanitza.

Goodyera repens R. Br.

Izmegju mahovine u društvu sa Blechnum spicant, Lycopodium selago, Lycopodium clavatum, Corrallorhiza innata i Neottia Nidus avis u sjenovitim jelovim šumama na Klekovači, Osječenici i Grmeč-planini, dopirući do zatvorenog predalpinskog šumskog regiona. Opaženo na krednom i Jura-vapnu u visini do 1400 *m.*

Nova biljka za cijelo okupaciono područje.

Hottonia palustris L.

Sa Potamogeton natans, Myriophyllum verticillatum i dr. u jednoj močvari kod Vranograča. Rijetko.

Novo za okupaciono područje.

Rhodiola rosea L.

Ovu u Karpatima, Sudetima, Krušnim gorama, Vogesima i Alpama rasprostranjenu biljku našao sam — na moje veliko čudo — prvi put na Klekovači planini, gdje u alpinskom regionu do 1976 *m.* visoki vrhunac penjući se svojim krasnim žuto-crvenim lažnim ambrelama pokraj Gnaphalium Leontopodium, Dryas octopetala, Potentilla Clusiana Bartsia alpina i dr. pokriva pukotine stijena i zidove. Našao sam je na grebenu Male i Velike Klekovače i na Osječenici planini, gdje se još pojavljuje na stijenama u predalpinskoj šumi (1600—1795 *m.*) Brdska je formacija u obadvije planine kredno vapno.

Novo za okupaciono područje.

Cardamine Trifolia L.

U vlažnim, stjenovitim šumama na Klekovači, Osječenici, Grmeču i to kako u šumama Gredovitog vrha tako i u onijema Crnog Vrha, u 1000—1400 *m.* morske visine, na krednom i Jura-vapnu.

Novo za okupaciono područje.

Ranunculus rutaefolius L.

Pojava ove u Alpama, Karpatima, Pirenejima i hrvatskom gorju rasprostranjene vrste ograničena je za okupaciono područje samo na strane i vrletne odronke alpinskog regiona Klekovače i Osječenice planine, na 1700—1900 *m.* morske visine. Nalazi se u hrpama naročito u mehkim kamenitim odroncima na podnožju strana; vrhovne grebene izbjegava, jer u čvrstom kamenju nema životnih uslova prave ruševinske biljke.

Našao sam ovu biljku u društvu sa Ranunculus scutatus, aconitifolius i Rhodiola rosea.

Podloga kredno vapno.

Paeonia corallina Retz.

Ovu vrstu, koja se nalazi u hrvatskom i dalmatinskom gorju, pronašao sam u nekoliko primjeraka na „Velikoj Gomili“ kod Cazina; morska visina 797 *m.*, podloga trias-vapno. Biljka je nova za Bosnu i Hercegovinu. Aschersohn i Kanitz u katalogu od god. 1877. sumnjaju u pojavu ove biljke u Bosni.

Sorbus hybrida Crantz.

Opazio sam nekoliko krivača debala na Osječenici planini izmegju krivih borovih šipraga u morskoj visini od 1700 *m.* (kredna formacija).

Nova vrsta za Bosnu i Hercegovinu.

Saxifraga oppositifolia L.

Ovu ljepušnu alpinsku biljku sabrao je kustos Apfelbeck koncem jula god. 1891. na vrhu Volujka (južna Hercegovina). Za Crnu Goru napominju je Aschersohn i Kanitz, za Bosnu predstavlja novu vrstu.

II.

Na putu kroz bihaćko okružje imao sam prilike s kustosom Reiserom, da iznova nagjem nekoliko zanimivih nalazišta za Berberis vulgaris L.

Iz južne Bosne bila je poznata ova biljka posredstvom dra Becka, koji je istu sabirao na Treskavici planini i na Maglići pri 1700 *m.* morske visine na veoma mučno pristupačnim liticama. Murbeck je konstatovao njezinu pojavu u Hercegovini na odroncima Veleža iznad Sopilje pri 1600 *m*, no ujedno je posumnjao, eda li se odista divlje pojavljuje sjevero-zapadno od grada Mostara, gdje je istu pri 100 *m.* morske visine sabirao; moguće je, da je po srijedi kakav bjegunac iz bašče.

Nagjosmo ovu biljku prvi put u bihaćkom okružju u gustoj šumi razbacanu, suviše kako čini čitave partije šume na testi od Drenove-karaule u Bihać pri 400 *m.* morske visine; dalje smo konstatovali njezinu pojavu na 488 *m.* visokoj Ripačkoj glavi na putu od Bihaća u Petrovac; u oba slučaja bješe za izvjesno divlja, daleko udaljena od svijeh ljudskih naseobina, pri čemu valja još primjetiti, da se Berberis u mjestima bihaćkog okružja ne gaji ni u baščama, niti kao šušnjava biljka. Na trećem mjestu nalazi se još, no opominjući više na južno-bosanska nalazišta, na liticama kod manastira Ermanja na Uni, pri 670 *m.* morske visine. Najzad nagjosmo još tu biljku u stranama Klekovače i Osječenice planine u visovima od 1600—1950 *m.* kao kržljav grm. Kod manastira bjehu debla već u izumiranju, listovi pozobani nekakvom meni nepoznatom gljivom.

Po geološkom svojstvu našli smo biljku na triasnom, Jura- i krednom vapnu.

O vrsti iz nalazišta „Brajkovići“, što ga spominje Brandis za travničko okružje, nema tačnijih podataka.

Археолошки прилози.

Приопћио Ђорђе Стратимировић.

I.

Маркова кула у Вишеграду.

Знамо три средњевјековна града, што подалеко један од другога стоје, а истим се именом поносе. Походивши наш Вишеград на Дрини, сјетисмо се његових другова Вишеграда над Влтавом у Ческој, и Вишеграда над Дунавом у Угарској [1]). Са потоња два града бавила се подоста пјесма и проза, ми ћемо овдје пак да посветимо који редак босанскоме Вишеграду.

И ако је „стари јунак“ над Дрином слабо свијету знан, ипак у њега има чим да се подичи. Соколовића мост преко Дрине, држимо, да је најзнаменитија грађевина у овој земљи [2]). Десет големих ступа спајају камени сводови, а на једанаесторо очи гледа мост низ Дрину. Више је пута већ изнесена, цртежом и ријечју, љепота ове грађевине [3]); с тога и не ћемо понављати опис њезин, већ се обазрети на другу, додуше мању знаменитост Вишеграда, али нашем срцу ближу.

Као у многих мјеста, гдје наш народ живи, тако и овдје има спомена омиљеноме народном јунаку Краљевићу Марку. „Стариград“ (т. ј. стари Вишеград), који на стрменитом брду више данашње вароши Вишеграда још стоји, и њу истрајности учи — има на стрмици спрећу Дрине тврду кулу Маркову (види *слику 1.*). Кула је ова озидана на округлац, зидине дебеле 1·90 *м.*, а нутарњи јој је пријечник 3·75 *м.*; висина јој је данас тек једно 8 *м.* што одговара дôњем кату њезином. Горе на кули још стоји под (платформа), испод кога је по својој прилици свод, али нигдје нема приступа у дôњи бој — тек на платформу се отићи може. Кула је с горњим градом била спојена тврдим, 1 метар широким платном, што се још добро може да разабере. Намјена куле била је — као у опће при сличним градовима средњега вијека — да мотри на ријеку.

Ова кула и обала Дринска ниже ње, мјесност је, уз коју се привезује прича о Краљевићу Марку. Испод куле показује народ њеколике издубине у стијенама: Марково сједало, Маркове стопе и, тик Дрине, доиста вјешто израђен траг Шар-

---

[1]) Vyšehrad код Прага, Visegrad између Будим-Пеште и Пожуна.

[2]) Види „Гласник зем. музеја у Босни и Херцеговини“, год. 1889., књига I.

[3]) Народ ју је најљепше обиљежио пословицом „љубав тврда, као на Дрини ћуприја“. — За мост причају, да га је градио „неимар Раде“, који је и иначе добро знан у народној пјесми. Веле, да су 299 мајстора покушали градњу, али не успјеше; кад се Раде примио преголема посла, он довикну Бутковској вили да га свјетује. Вила се јави и рече му: да моста озидати не може, док не угради у два ступа на обалама (упоришта) два близанчета, Стојана и Стоју — тек онда ће мост да стоји. Раде задуго те близанце тражаше, кад их нађе, учини по савјету, те мост и дан-данас тврдо стоји!

чевих копита. По траговима баш упознајемо Маркова „коња-јунака“. Прјечник копитима је 30 и 35 *цм.* а раскорак ових предњих ногу износи 1·5 *м.*! Веле, да је Марко с оне

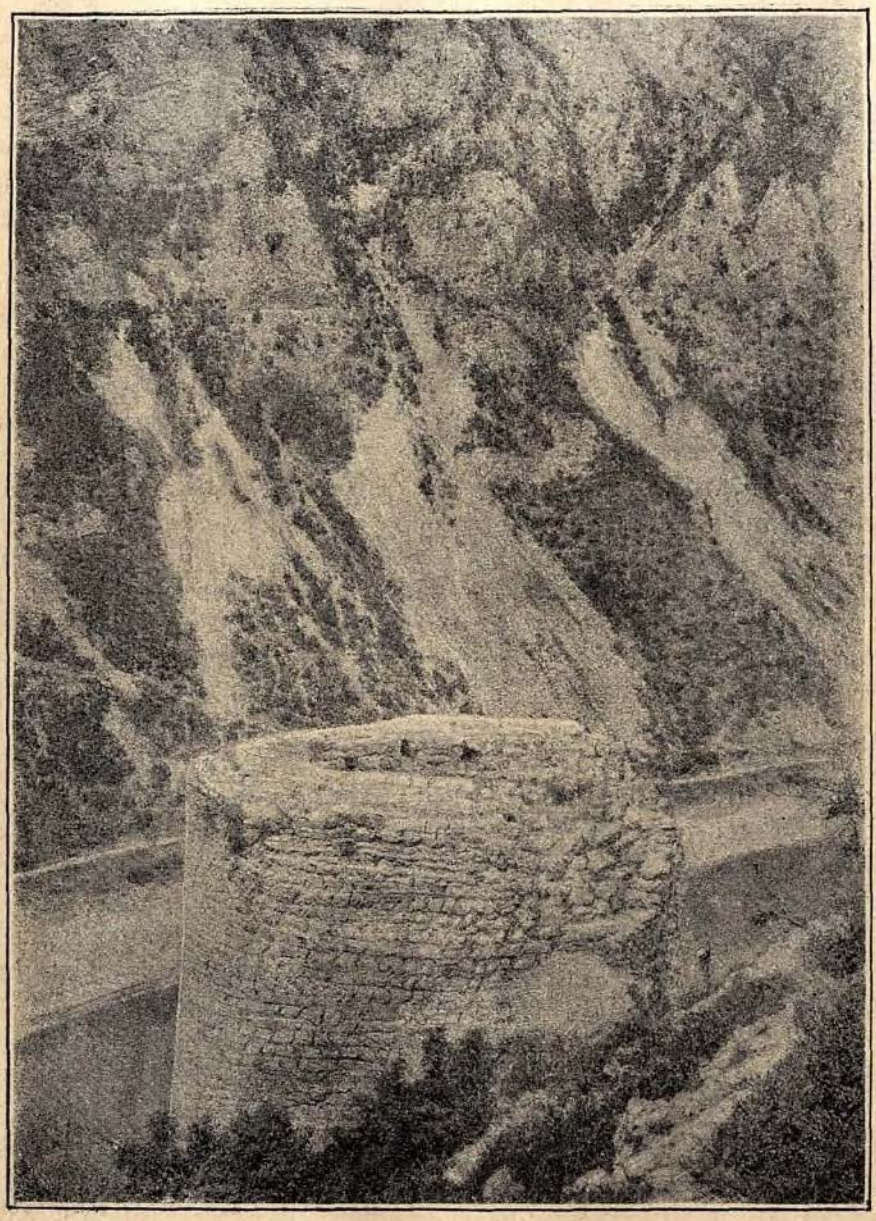

Слика 1.

стране Дрине са Буткове стијене (чусмо и „Васиљева стијена“) к својој кули доскочио. Још говоре, да је било трага и Марковој сабљи, али да, при грађењу пута доље уз Дрину, стијена би окрњена. — Ето како Вишеград учува спомен Краљевићу Марку.

II.

„Стијена под писмом“ код Жлијеба.

Поглавито начело у умјетности доста је просто, али веома строго: предмет ваља сам собом цијене да има. Архео-

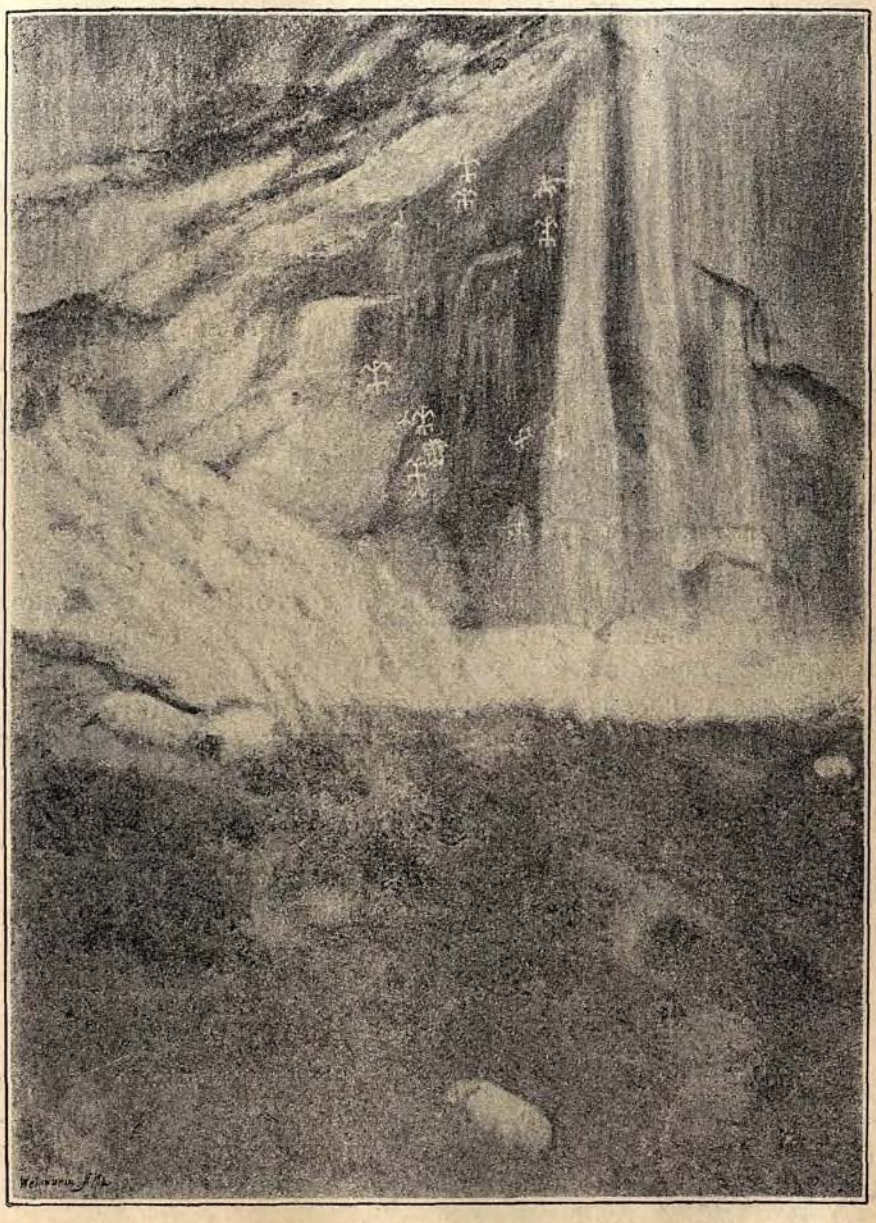

Слика 2.

логија напротив много је либералнија: за њу све интереса има, што је у свези с којом прошлом епохом историје. Полазећи са потоњег гледишта износимо снимак цртарија, којима је

окићена стијена повише села Жлијеба, једно 20 *км.* од Вишеграда (види *слику 2.*). Стијена стоји уз путању, што води од села Куке до финанцијске постаје у Жлијебу, а на подножју је планине Дикаве, која је граница између Босне и Србије.

Од поданка „стијене под писмом“ иде у долину поширок јаз, завађен шљунком, за који народ вели, да је старо корито рјечице Перућац. Перућац, кажу, у „старо вријеме“ одвратио се од ове стране, те сада тече негдје по Србији.

Простор што „писмо“ на окомитоме дувару живога камена запрема, од прилике је 6 *м.* висок, а 3 *м.* широк. Дôње цртарије могу се дохватити руком, за горње ваљало би љествe. Стијена је оцрњена непогодом (изгледа као да је чађава), а цртеж је усјечен у њу и бијели се. Приказе су тројаке: коњик с устремљеним копљем, за тим орлови, рекли бисмо римскога облика, јер имају опуштена крила и кратки реп, све приказано тек потезима, посве шематски; напокон зубати крстови („свастика“ инђана, Krückenkreuz). Под једним орлом има четири ћириловска слова, од којих је прво свакако ф; друго је мало истрошено, а могло би да буде о или у; треће је і са цртицом испод слова, а четврто биће ц (т. ј. окренуто п, с двије тачке испод њега).

Цртеж и израда су примитивни.

Сличних приказа има још на два мјеста у близини, од којих још једно прегледасмо. До овога другога мјеста — односно између ова два, што зàвидисмо — има између стијена поширока камена расјелина, која се зове Грлац, а испред ње, према долу, висока поголема стијена, именом Дебели Хрид. Простор између Хрида и Гр'оца зове се Плочник — мјесност је ова врло романтична. У долини пак, на подножју Дикаве, има усамљено високо стијење, које се „Градином“ назива.

Народ тамошњи мухамедовске је вјере: та чињеница, чудноватe приказе саме собом и казивање свијета потврђују, да су ове цртарије веома старе, и свакако прије турске инвасије [1]).

III.

Римско камење код Гостиље.

Десет километара на сјевер од Вишеграда, између села Велика и Мала Гостиља, а на превији између брда Гостиља и брдељка Шахинова гаја [2]), лежи мјесност, звана Гребнице или Црквиште. Положај је веома сликовит: двије долине

---

[1]) Још ћемо овдје да забиљежимо да народ прича, да горе на Дикави има „чајир“ именом „Краљица“, и да су одавде ишли „жљебови“ све низа страну до на град Хртар над Дрином. Краљица Јерина, веле, да их је саградила, и да је по њима текло млијеко, које се горе на чајиру музло. Жљебовима да већ нема трага, али да се село по њима тако зове.

[2]) Кота 719 на ђенералштапској карти (1 : 75.000.),

(гдје су Мала и Велика Гостиља) и два брда, а по сриједи узвишени зарaванак. Пут из Велике у Малу Гостиљу тече уз поданак брда Гостиља, а од пута до подножја Шахинова гаја има једно 100 корака: то је ширина превије, а дужина

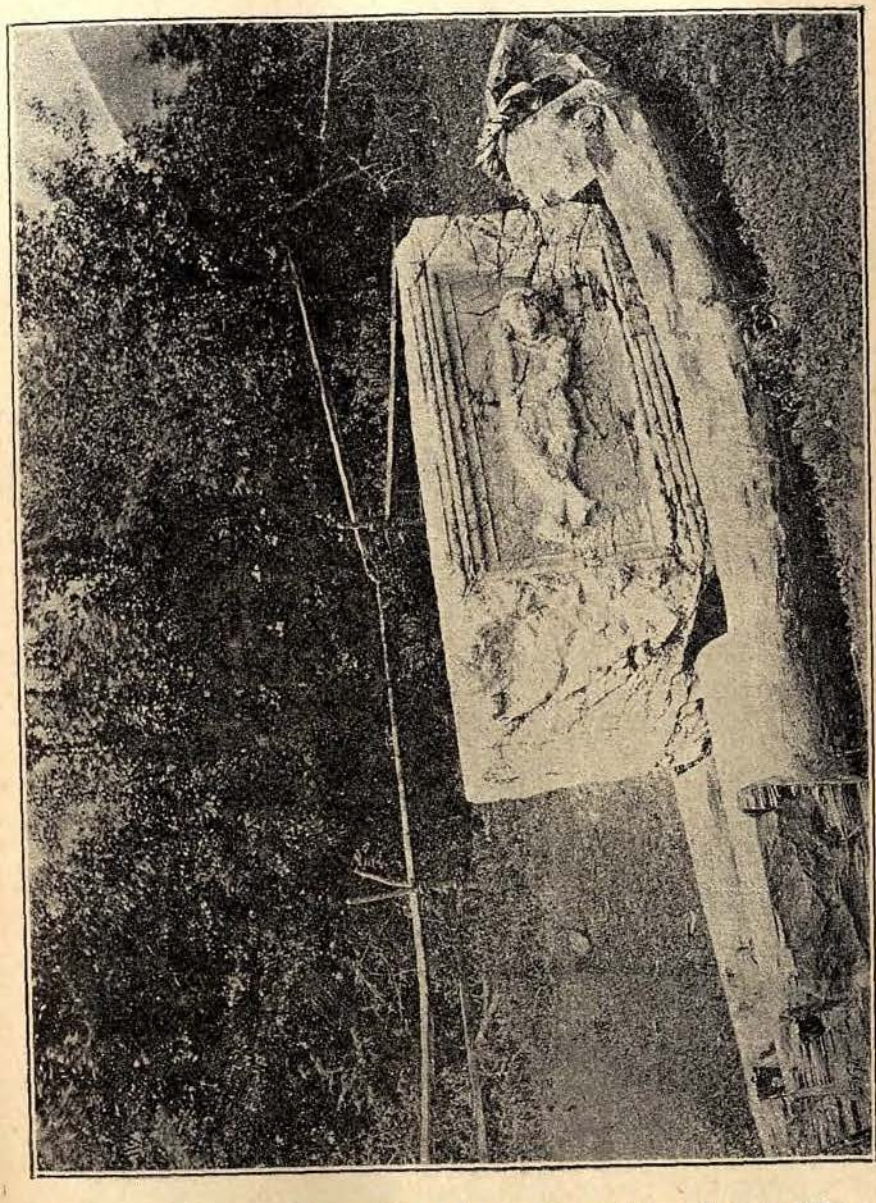

Слика 3.

зарaванка. Мјесто, звано Гребнице, гдје се једно 25 тесана камена могу да виде, запрема простор од 30 корака дужине и 15 корака ширине. Камење је обаљено и већином заваљено у земљу, а зарасло трњем. Тик пута лежи понајвећи камен, положен на саонице у намјери да се пренесе у Вишеград — што досад ради његове величине и тежине (дуг је 1·58 *м.*, широк 0·87 *м.*,

а дебео 0·69 *м.*) није се дало извести. Овај камен *(слика 3.)* има форму аре (ага) т. ј. жртвеника; на двије стране (широке 0·69 *м.*) му је извајан лик пастирчета, које се упире у низдоље окренут пастирски штап; друге двије шире странке сада су празне, а

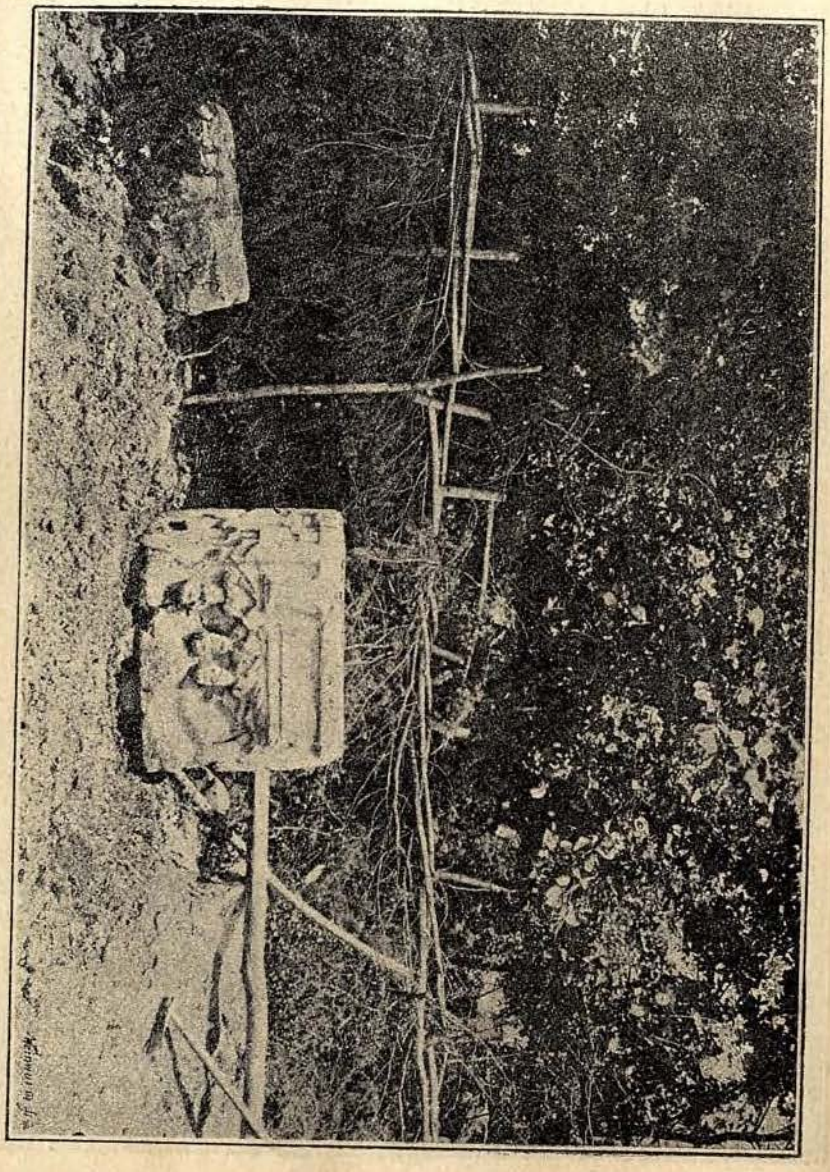

Слика 4.

могло би да буде да су прије имале који натпис [1]). Од камења, што још по Гребницама лежи, износимо ово: *1)* профилован потставак (база) аре, по свој прилици припада камену, што га видјамо у *слици 3.*; — *2)* омањи четвртасти (коцкасти) камен са

[1]) Дôњу страну, којом је камен положен на сâонице, не могосмо собом видјети.

скулптурама на оскок по трима странама — висок 0·71, широк 0·85, а дебео 0·60 *м.* — је свакако најзнаменитији комад. На прочељу (прва страна, *слика 4.)* извајана је римска постеља с два лежећа брадата човјека, који десницу уз прса притискоше, односно на лакат се упријеше; — до њихових глава стоји попрсје брадата чо-

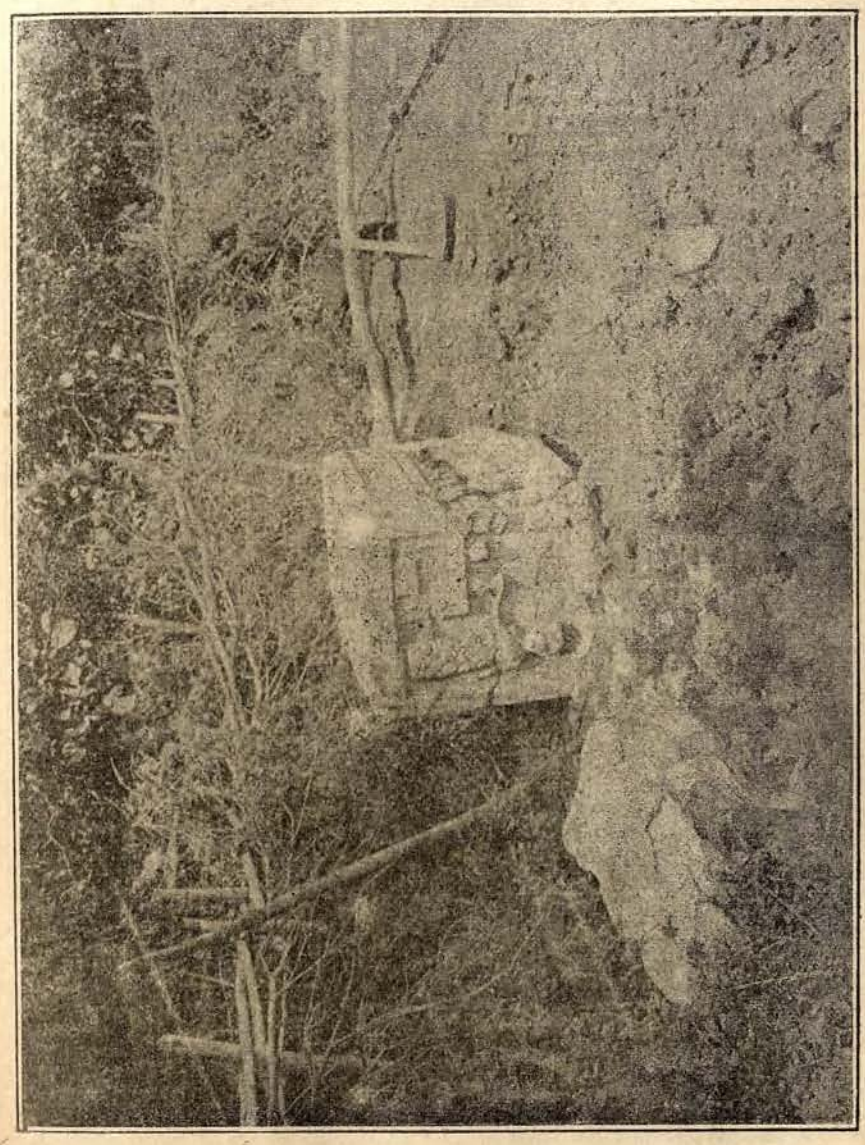

Слика 5.

вјека на канелираном ократком ступцу. Човјек је овај поднимио руке, а на глави има кано сарук. Лица имају „оријенталан" тип. Друга страна *(слика 5.)* приказује нам римски стô на завојитим ногама, испод стола котарица (крошња), на столу пак и опет као кошиц, али без рукца, и суд (oinochoe). Суд (по свој при-

лици од кови) држи руком женска прилика у дугој одјећи, опасана пошироким пâсом; на трећој страни приказан је коњик без оружја, римскога облика; — четврта страна није изра-

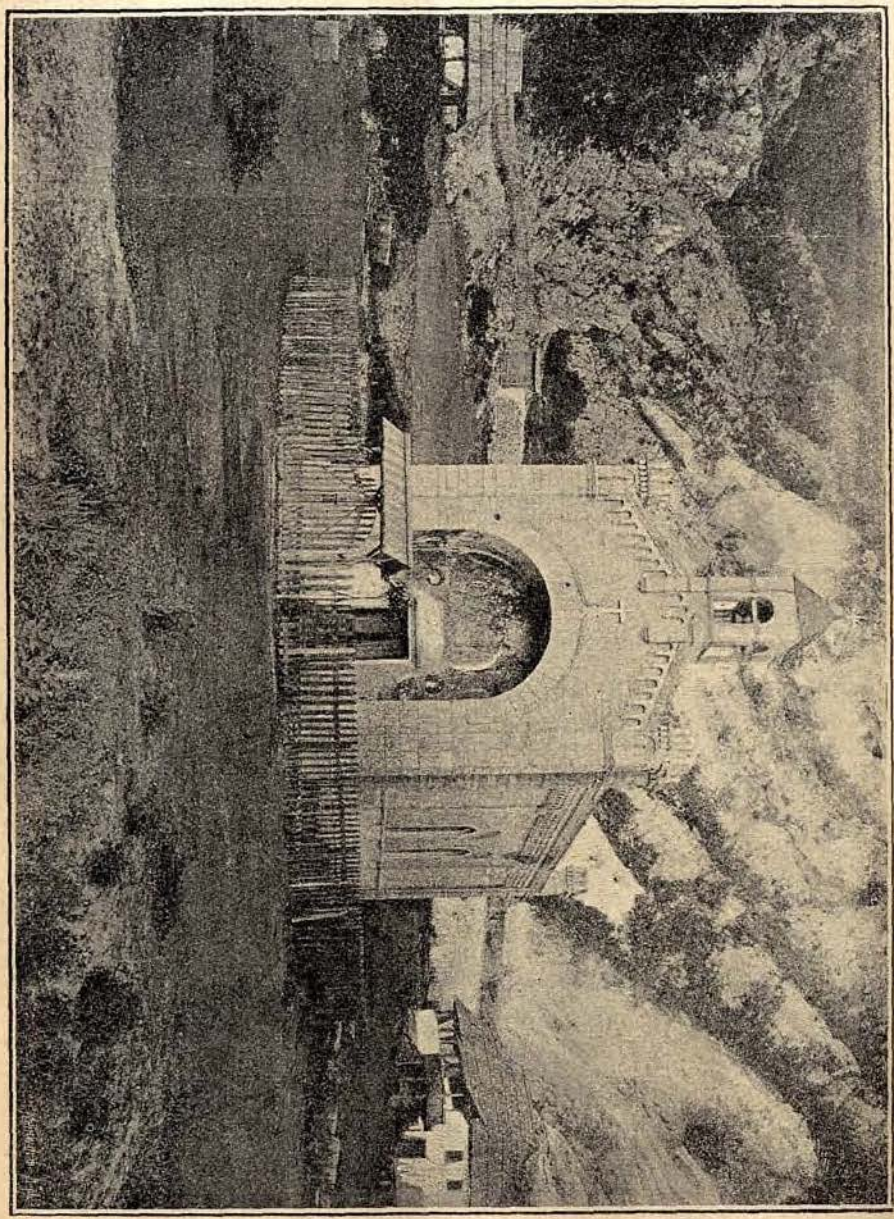

Слика 6.

ђивана, и ваљда да је прислањана уз који дувар; — *3)* капител (главица) пиластра, форма тек ноговијештана, врло овлаш рађено; *4)* полу-ара т. ј. жртвеник за прислон уз који зид; *5)* опет повећи потстављак; *6)* разни глатки тесаници. —

Камен као да је врста мрамора; израда је занатлијска а не умјетничка.

Тесани паралелопипедни камени, потстављи (базе), пиластарски капител, камени, израђени само на три стране (дакле за прислон уза дувар) — све указује на који храм. Саркофага нема, нити обичних надгробних плоча римских. Излази пошљедак, да овдје не бијаше гробље, већ какво светилиште — зато је и име „Црквиште“ већма оправдано од имена „Гребнице“.

Ако се надаље још уставимо при површној каменарској изради, ако испоредимо брадате прилике с обично обријаним римским ликовима, пак ако додамо, да ублизу „светилишта“ има предисторијских гомила — онда долазимо до увјерења, да пред собом имамо остатке грађевине некога полатињеног народа, по свој прилици старих Илира.

Напокон још да изречемо мисао, да је ово мјесто по свој прилици посвећено било римскоме богу Пану, заштитнику поља, стоке и пастира. На ово нас упућују ликови пастирчета, котарице (воће?), суд (вино?); а не можемо ни прећутати, да у околици има и двије планине, које корјеном имена на поменутога бога опомињу: Паналиште и Панос.

IV.

Добрун.

Два сахата од Вишеграда, на ријеци Рзаву, који код те вароши у Дрину увире, лежи село Добрун. Уврх тога мјеста, једно 150 *м.* високо, стоје развалине негдашњега града Добруна, чија се врата још виде. Испод села пак, крај нове тесте, стоји древна манастирска црквица Добрунска.

Црква би прије неколико година обновљена и сад нам се приказује у подмлађеном облику (*слика 6.*). При изведеној рестаурацији бише неке чести старе основе уклоњене, а преосталој грађевини би на учелак насађен мален звоник и изваница њезина урешена лезенама и кругопасом по ломбардско-романском стилу [1]), који се и дан-данас у Далмацији још употребљује. Тек унутрашњост цркве с пиластрима, сводовима и лијепим византијским живописом, још нам приказује драгу старину.

И ако радо признајемо, да је утисак данашњега вањског облика цркве пријатан, то ипак с гледишта археологије жалимо, што се обнова извела у форми, која отступа од исконскога стила, и која нам цркву споља приказује у посве модерној одјећи.

[1]) Alois Hauser: „Styl-Lehre“ (Mittelalter), Wien 1884, стр. 34.

Стара црква, чију основу цртежом износимо (*слика 7.*) [1]), грађена је у првобитноме романскоме стилу. Старо-хришћанска базилика била је узор за цркве тога стила, а при његовим грађевинама на првом се мјесту истиче конструктивни моменат. Дебели зидови, снажни ступови, пространи сводови, уски прозори с изнутрицом на откос [2]) — то су осебине овога старога романскога стила.

Стара основа цркве Добрунске приказује нам вјерни тип православне цркве у романском стилу и стога је од велике знаменитости за историју архитектуре.

Основни распоред приказује нам четири поглавита дијела старинске цркве: звоник са притвором [3]), припрату за „оглашене", главну просторију цркве (брод), и попречни брод с хором (апсидом). Уз попречни брод овдје прилања попут екседре ризница. Од ових чести баш су притвор и ризница, држимо, локалне осебине тога стила у нас, и стога од интереса по науку. На жалост баш су те двије чести грађевине сад уклоњене.

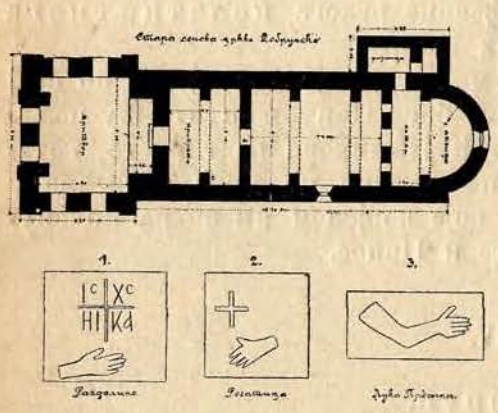

Слика 7.

Занимљиво је, да и стара црква на утоку Сопотнице у Дрину, 3 *км.* од Горажда, сличну основу и готово једнаке димензије показује. А и тамо биће да је било звоника са притвором — бар се прича, да је црква „њекад" напријед дужа била.

Нутрашњост једне и друге цркве доиста утиче на религиозно осјећање човјека: висина [4]) сводовитога простора и тајанствени сумрак прикладни су побожноме мјесту. Једна и друга грађевина показују у орнаментацији византијски утицај. На једноме довратнику у Горашке цркве находимо грчки плетер, а на цркви Добрунској још се учуваше особито лијепе фреске на златном озадку. Осим светитељских икона видимо ту, у припрати, лик „жупана Петра", хтитора Добрунске цркве, који је посве вјешто израђен. Блиједо лице са црном дугуљастом брадом и сијев ока жупанова, кано да су животом надахнути — тако, да овај портрет може да

---

[1]) Наш цртеж израђен је по скици архитекта Ванцаша из год. 1884., коју нам је љубазно на расположење ставио г. Томић, котарски предстојник у Вишеграду.

[2]) Горе цитирано дјело Хаусерово, стр. 66.: „Die Fenster sind zumeist sehr klein angelegt, oben immer mit einem Halbkreisbogen abgeschlossen und mit Abschrägungen der Leibungen nach Aussen und Innen versehen."

[3]) Porticus, види Даничићев „Рјечник из књижевних старина српских".

[4]) Висина је просторије једно 9 м.; лијепо хармонише с размјерама основе (5 × 7 м.).

послужи за примјер о развитку нашега сликарства у средњем вијеку.

* * *

Иза цркве Добрунске, на сјеверној страни, отвара се неки кланац или камено ждријело с побочним, окомитим, високим стијенама, именом Раздолине. Већ потоње име као да нам казује, да је ово расјелина у каменском масиву, коју је можда у прастаро вријеме Рзав проузроковао, који сада нешто повише села, испод старога града, кроз сутјеску нагли.

У Раздолинама има на два мјеста интересних свједочанстава старине. На једноме мјесту, високо у стијени, види се отвор (грло) неке пећине, који је на поданку президан; за њу веле, да је некад станом испосника (пустињика) била. Ближе цркви пак су на живоме камену урезане неке доста примитивне цртарије. Цртеж приказан је у *слици 7.* под *1.* Изгледа, као да је неко тамо десницу положио, а за тим њезин контур у камен усјекао. Ова слика руке с одигнутим паоцем, који на побједоносни часни крст показује, потсјетио нас је на сличан у риљеву рађен приказ *(слика 7.* под *2)* на камену, узиданом у платно православне цркве у Рогатици, и на руке, које видјесмо по старинским стећцима, наиме у луци Просини *(слика 7.* под *3)* на рударском гвозденику Вогошта-Чевљановић код *км.* 16·7, и на старинскоме гробљу „Оврћу“ код Геруше, између Сокôца и Жлијебова [1]).

Слике под *1* и *2 (*на *слици 7.)*, које се тек разликују тим, што у једне нема писма — као да су приказ заклетве на крст. Знамо, да се у западној цркви символски изражује н. пр. слога приказом руковања, религијозна преданост укрштеним рукама итд. За то држимо, да се овом под *1.* и *2.* изнесеном представом у символистици источне цркве изражава вијерност према Христовој науци, вјеровање. На *слици 3.* видимо исту гесту (одигнути палац), али нема крста. Ако се сјетимо, да су Богумили „добри људи“ и „христијани“ били, али крста не поштиваше [2]) — онда је посве могућно, да су они своме вјеровању једнак приказ давали кано православни, али без часнога крста. Могло би дакле да буде, да нам рука под *3 (*на *слици 7.)* пружа карактеристично обиљежје богумилскога гроба.

---

[1]) На тести од Подроманије у Власенице.

[2]) Rad jugosl. akad., књига VIII., у расправи Фр. Рачкога „Bogomili i Patareni“ стр. 130. — Овом приликом исправљамо још неке гријешке у ћенералштапској карти (1 : 75.000), и то: није „Рзава“, већ Рзáв; није село „Тресека“, већ Пресјека; није село, „Обрање“, већ Обравње; није село „Хољаке“, већ Хољаци.

„Vodene bube“

iz Bosne i Hercegovine, sabrao u godinama 1888.—1890.

Bosniae Hercegovinaeque „Hydrocoleoptera“ (Dytiscidae, Gyrinidae, Hydrophilidae [1]) et Parnidae), collecta in annis 1888—1890.

Priopćio Victor Apfelbeck.

Rod: Dytiscidae [2]).

Tribus: Haliplini.

I. Genus: Brychius Thomson.

1. elevatus Panz. U lokvama u Ljubinje-dolu kod Sarajeva, rijetko.

II. Genus: Haliplus Latreille.

2. obliguus F. Isto kao 1, no često. I u Hercegovini kod Dobrićeva i Domanovića.
3. variegatus Sturm. Domanović (Hensch), Metković.
4. fulvus F. Utovo blato kod Dračeva.
5. laminatus Schall. Kod Ilidže i Reljeva, u lokvama Željeznice i Bosne; kod Bileća (Hensch).
6. Heydeni Wehncke. Najčešća vrsta, kod Ilidže, Utovo blato, i na malom alpinskom jezeru kod Brajčin-laza na Lebršniku.
7. multipunctatus Wehncke. 1 primjerak sa Ilidže.
8. lineatocollis Marsh. Samo iz Hercegovine (Hensch). Domanović, Mosko, Bileće.

III. Genus: Cnemidotus Illig. Erichson.

9. caesus Duft. Domanović (Hensch). Često u Utovom blatu.

Tribus: Dytiscini.

IV. Genus: Hyphydrus Illiger.

10. ovatus L. U sjevernoj Bosni. U južnoj Bosni i Hercegovini još nije konstatovano.
11. variegatus Aubé. 1 primjerak. Hercegovina (Collect. Hensch).

V. Genus: Hygrotus Steph. Thoms.

12. inaequalis F. Utovo blato, Domanović (Hensch).

VI. Genus: Coelambus Thomson.

13. confluens Fabr. Domanović (Hensch).

VII. Cenus: Bidessus Sharp.

14. geminus F. Kod Sarajeva.

---

[1]) Kolektivno ime „vodene bube“ (Hydrocoleoptera) ne priliči tribusu „Sphaeridiini“ Hydrophilida, jer se vrste ovog tribusa kao coprophagne životinje nikad ne zadržavaju u vodi. Po mom mišlenju ovo zajedničko odudaranje od načina života svijeh Sphaeridiida bilo bi dovoljno, da se opet izluče iz roda Hydrophilida kano zaseban rod „Sphaeridiidae“, kao i prije u „Catalogus Coleopteorum Europae et Caucasi edit. 1883“ — tijem više, što naziv „Hydrophilidae“ obzirom na njihov način života u životinjskim ekskrementima, nikako ne priliči njima. Prema tome nijesu „Sphaeridiidae“ uvrštene u ovaj članak.

[2]) Raspored je po „Catalogus Coleopterorum Europae, Caucasi et Armeniae Rossicae auctoribus Dr. L. v. Heyden, E. Reitter et J. Weise edit. 1891.“

VIII. Genus: Deronectes Sharp.

15. latus Steph. Često u lokvama u Ljubinje-dolu kod Sarajeva.
16. platynotus Germ. 1 primjerak od Krupa-dola kod Pazarića (kod Sarajeva).
17. griseostriatus Deg. Domanović, Mosko (Hensch) (Hercegovina).
18. luctuosus Aubé. Hercegovina (Collect. Hensch).
19. elegans Sturm. Bileće (Hensch).

IX. Genus: Hydroporus Clairville.

20. pictus F. Utovo blato.
21. flavipes Oliv. (montenegrinus Schauf). Utovo blato.
22. Genei Aubé. Utovo blato.
23. lineatus F. Utovo blato, Domanović (Hensch).
24. halensis Fabr. Hercegovina (Collect. Hensch).
25. palustris L. Kod Sarajeva (Vučija luka), Bileće (Hensch), i u alpinskom jezeru na Lebršniku (na crnog. granici).
26. jonicus Mill. Ova grčka vrsta kao da je u Hercegovini raširena. Bileće (Hensch), Utovo blato.
27. pubescens Gyll. Podorošac kod Konjice.
28. tesselatus Drapiez. Grab kod Trebinja u pištavinama; Domanović (Hensch).
29. nivalis Heer? Mosko (Hensch), 1 primjerak.
30. **foveolatus Heer var. = Apfelbecki Kuwert** i. l. n. sp. U alpinskom jezeru na Lebršniku, i kod Bileća (Hensch).
31. longulus Rey. Grab kod Trebinja.
32. melanarius Sturm. Vučija luka kod Sarajeva.

X. Genus: Noterus Clairville.

33. sparsus Marsh. Često u Utovskom blatu. Domanović (Hensch).

XI. Genus: Laccophilus Leach.

34. variegatus Sturm. Hercegovina (Collect. Hensch).
35. obscurus Panz. Utovo blato.
36. interruptus Panz. et var. pictus Küst. Sarajevo, Trebinje, Utovo blato.

XII. Genus: Agabus Leach.

37. didymus Oliv. Hercegovina (Collect. Hensch).
38. guttatus Payk. Hercegovina (Collect. Hensch).
39. nitidus F. Podorošac kod Konjice.
40. nigricollis Zoubk. Podorošac kod Konjice.
41. bipustulatus L. Višegrad i Hercegovina (Hensch).
42. chalconotus Panz. Hercegovina (Coll. Hensch).
43. paludosus F. Ljubinje-do kod Sarajeva.
44. Sturmi Gyll. Vučija luka kod Sarajeva.
45. femoralis Payk. Alpinsko jezero kod Brajčin laza na Lebršniku.
46. maculatus L. Često u okolici Sarajeva.

XIII. Genus: Ilybius Erichson.

47. fuliginosus F. Vučija luka kod Sarajeva i Bilek (Hensch).

XIV. Genus: Liopterus Aubé.

48. ruficollis Schall. Hercegovina (Coll. Hensch).

XV. Genus: Eunectes Erichson.

49. sticticus L. Domanović (Hensch).

XVI. Genus: Acilius Leach.

50. sulcatus L. U alpinskom jezeru na Lebršniku; 1 primjerak iz vrela u Preslici planini; u Domanoviću (Hensch).

XVII. Genus: Dytiscus Linné.

51. marginalis L. et v. ♀ conformis Kunze. Šarajevo, Travnik (Geschwind).

XVIII. Genus: Cybister Curtis.

52. laterimarginalis Deg. U Utovom blatu često.

Nekoliki primjerci iz vodenih jaraka na putu iz Metkovića u Neum ne podudaraju se s tipičkom vrstom. Nokti ♀ su otupljeni, boja tamnija. Ispucane ♀ ♀ spadaju u var. lepidus, dočim ♀ ♀ s tupijem noktima nijesu ispucane. Po A. Kuwertu možda treba upitne komade shvatiti kao Jordani Reiche. No Kuwert nije ni u tome došao na čisto, jer se Apetzovi opisi takogjer ne podudaraju. Eda li je ova vrsta k Jordani Reiche ili k laterimarginalis Deg. kao varitet, to može samo bogato gradivo odlučiti.

Tipički Cybister laterimarginalis veoma je čest u Utovom blatu, pa ga sa Hydrous piceus i ponekad sa pojedinim primjercima grdne vodene stjenice (Belostoma gigantea) ribari u ribarskim mrežama hvataju u gomilama. Ova tri zareznika mogu u ribnjacima — kad se prijave u množinama — svojom proždrljivošću ribicama mnogo naškoditi.

Rod: Gyrinidae.

I. Genus: Aulonogyrus Regimb.

1. concinnus Klug. Mjesto neizvjesno.

II. Genus: Gyrinus[1]) Geoffroy.

2. elongatus Aubé. Bileće (Hensch).
3. distinctus Aubé. Utovo blato.
4. natator Ahr. Bileće, Metković.
5. Suffriani Scriba. Utovo blato.
6. urinator Illig. Bileće.

III. Genus: Orectochilus Lacordaire.

7. villosus F. Na obali Trebinjčice kod Trebinja pod jednim kamenom sabran.

---

[1]) Ovi zareznici žive druževno u stajaćim vodama, lokvama i t. d., pa se na površini obično u velikom društvu izvanrednom brzinom vrte unaokolo. Narod ih hvata i daje rogatoj stoci zarad toga, da u njoj nadraži spolni nagon.

Rod: Hydrophilidae.

Tribus: Hydrophilini.

I. Genus: Hydrous Leach.

1. piceus L. Travnik (Geschwind), Krupa (Bosna); Utovo blato.

II. Genus: Hydrophilus Geoffroy.
(Hydrous Brullé).

2. caraboides L. Utovo blato, Sarajevo.

III. Genus: Hydrobius Leach.

3. fuscipes L. a) v. Rottenbergi Gerh. Sarajevo.
b) v. aeneus Sol. Podorošac kod Konjice.
c) v. picicrus Thoms. Sarajevo.

IV. Genus: Helochares Mulsant.

4. lividus Forst. Sarajevo, Ilidže.
5. dilutus Er. Ilidže, Domanović (Hensch).

V. Genus: Philhydrus Solier.

6. grisescens Gyll. Dračevo kod Metkovića.
7. melanocephalus Oliv. var. similis Kuw. Ilidže.
8. affinis Thunbg. = minutus F. Domanović (Hensch).

VI. Genus: Anacaena Thomson.

9. limbata F. Sarajevo.
10. globula Payk. var. nitidior Kuw. Sarajevo; često u nekom malom uzgrednom potoku u koševksoj dolini.

VII. Genus: Laccobius Erichson.

11. gracilis Motsch. et var. nigritus Rottenbg. U blatu Željeznice kod Ilidže.
12. nigriceps Thoms. U društvu s prijašnjim. I kod Konjice (Podorošac)
13. regularis Rey. Podorošac.
14. albipes Kuw. U blatu malih lokava na Drini i kod Višegrada.
15. minutus L. Domanović (Hensch).

VIII. Genus: Limnebius Leach.

16. crinifer Rey. U blatu lokava kod Sarajeva.
17. truncatellus Thunbg. S prijašnjim.
18. picinus Marsh. S prijašnjim.

IX. Genus: Chaetarthria Stephens.

19. seminulum Payk. Sarajevo.

X. Genus: Acanthoberosus Kuwert.

20. spinosus Stev. Sarajevo.

XI. Genus: Berosus Leach.

21. luridus L. Sarajevo.
22. affinis Brull. et var. pelagicus Friv. Utovo blato.

Tribus: Helophorini.

XII. Genus: Helophorus Fabricius.

23. nubilus f. Bilek (Hensch).
24. **brevitarsis** Kuwert. Na sniježnim poljanama Treskavice-planine kod Trnova.
25. griseus Hbst. et var. montenegrinus Kuw. S prijašnjim; i kod Višegrada i Sarajeva.
26. aquaticus L. Svagdje u svemu području.
27. Milleri Kuw. var. italus Kuw. Domanović (Hensch).
28. elongatus Motsch.? Bileće.
29. arcuatus Rey. Sarajevo, Bileće.
30. granularis L. et var. brevicollis Thoms. Sarajevo, Bileće, Mosko (Hensch).
31. 4-signatus Bach. Sarajevo.

XIII. Genus: Hydrochus Leach.

32. elongatus Schall. Dračevo kod Metkovića.
33. flavipennis et var. filiformis Kuw. Domanović (Hensch).

XIV. Genus: Ochthebius Leach.

34. exculptus Germ. U Mošćanica potoku kod Sarajeva.
35. metallescens Rosh. U jednom planinskom potoku kod Sarajeva (Petrovačka šuma).
36. opacus Baudi. U Mošćanica potoku.
37. marinus Payk. Kod Ilidže u Željeznici.

XV. Genus: Hydraena Kugelm.

38. palustris Er. 1 eksemplar sa Ilidže.
39. Kiesenwetteri Kuw. U Mošćanica potoku.
40. riparia Kugelm. U Mošćanica potoku kod Petrovca (kotar Sarajevo). I u Hercegovini, Mosko (Hensch).
41. angustata Sturm. U Mošćanica potoku kod Petrovca (kotar Sarajevo). I u Hercegovini (Trebinje).
42. gracilis Germ. U Mošćanica potoku kod Petrovca (kotar Sarajevo).
43. atricapilla Waterh. U Mošćanica potoku kod Petrovca (kotar Sarajevo).
44. **perparvula** Kuw. U društvu s prijašnjim, no veoma rijetko i samo u Mošćanica potoku.

Rod: Parnidae.

Tribus: Elmini.

I. Genus: Limnius Müller.

1. Dargelasi Latr. 1 eksemplar kod Sarajeva (Mošćanica potok) sabran.

II. Genus: Elmis Latr. Muls.

2. Volkmari Panz. U planinskim potocima kod Sarajeva i Pazarića.
3. **rufiventris** Kuw. U planinskom potoku kod Petrovca (kotar Sarajevo).
4. opacus Müll. Mošćanica potok.
5. **lepidopterus** Kuw. U društvu s rufiventris.

III. Genus: Esolus Mulsant.

6. angustatus Müll. U planinskim potocima kod Sarajeva.
7. parallelepipedus Müll. Kod Petrovca u društvu s elmis rufiventris i lepidopterus.

IV. Genus: Lareynia Duval.

8. **longicollis** Kuw.[1]) Pronašao sam ga ja u vrelu Bosne kod Sarajeva.
9. **rioloides** Kuw. Kod Sarajeva (Mošćanica potok) jednom nagjen.
10. aenea Müll. et var. Megerlei Duft. U planinskim potocima oko Sarajeva i kod Pazarića (Dolina Krupe).

V. Genus: Riolus Mulsant.

11. cupreus Müll. U planinskim potocima oko Sarajeva.
12. Erichsoni Kuw.[2]) Isto, u društvu s prijašnjim.
13. a) subviolaceus Müll. Isto, u društvu s prijašnjim.
    b) **var. auronitens** Kuw. Isto, u društvu s prijašnjim.
    c) **var. bosnicus** Kuw. Isto, u društvu s prijašnjim.

VI. Genus: Stenelmis Dufour.

14. **Apfelbecki** Kuw. Prije 2 godine u Krupa potoku kod Pazarića nagjen. Kraj ponovnog najbrižnijeg traženja nijesam više mogao da nagjem ovu životinju.

Tribus: Parnini.

VII. Genus: Dryops Olivier. Leach.

15. substriatus Müll. Često u planinskim potocima kod Sarajeva.

VIII. Genus: Parnus Fabricius.

16. striatopunctatus Heer. Na obali Miljacke kod Sarajeva.
17. prolifericornis F. Domanović (Hensch).
18. luridus Er. Domanović (Hensch) i kod Dračeva (Metković).
19. obscurus Duft=viennensis Heer. Kod Višegrada na obali Drine.
20. auriculatus Panz. Kod Sarajeva na Miljacki i u koševskoj dolini.

Osim ovdje spomenutih vrsta roda Dytiscida, Gyrinida, Hydrophilida i Parnida spomenuću još nekolike vrste iz drugih rodova, koje samo kao pojedini izuzetci u vodi žive.

A) **Staphylinidae:** Geodromicus plagiatus F., Trogophloeus arcuatus Steph. i Ancyrophorus aureus Fauv. u mahovini kamenja, što je vodom preliveno; u Krupa potoku kod Pazarića.

B) **Curculionidae:** Hydronomus alismatis Marsh. u truhlim trstikama u vodi u društvu s Parnus luridus Er., u močvarama oko Dračeva kod Metkovića.

Vrsta Haemonia, koja živi ispod vode na stabljikama i korijenima od Potamogeton, Myriophyllum i Ruppia vrsta, s toga veoma zanimiva i u načinu života odvojena od ostalijeh Chrysomelida, još nije konstatovana u Bosni i Hercegovini, no nema sumnje, da će se naći u ovom izvanredno raznolikom području faune.

---

[1]) Navod otadžbine sa „Cro“ (Croatia) u „Catalogus Coleopt. Europae ed. 1891“ nije tačan.
[2]) Izgleda da je samostalna specija, a ne var. od cupreus Müll.

Kao osobito zanimivo po geografsko raširenje rekapituliraćemo radi boljeg prijegleda od dojako konstatovanih vodenih zareznika u Bosni i Hercegovini ove:

Ime	Navod otadžbine u Catalogus Coleopterorum Europae etc. edit. 1891.	Dojako konstatovana pojava u Bosni i Hercegovini	Primjedba
Dytiscidae:			
Haliplus multipunctatus Wehnke .	Hercynia.	Bosnia merid.	revid. Kuwert
Deronectes platynotus Germ. . .	German., Austr.	„ „	„ Ganglbauer
„ elegans Sturm	Gallia, Germania	Hercegovina	„ Kuwert
Hydroporus Genei Aubé	Sardin., Corsica	„	„ Ganglbauer
„ jonicus Mill.	Graecia	„	„ „
„ nivalis Heer	Alp. Pyrenaei	„	„ Kuwert
„ foveolatus Heer . . .	Alpes	„	„ Ganglbauer
„ melanarius Sturm . .	Europ. borealis	Bosnia merid.	„ „
Agabus guttatus Payk	„ „	Hercegovina	„ „
Eunectes sticticus L.	„ merid.	„	„ „
Gyrinidae:			
Gyrinus Suffriani Scriba	Gallia, Germania, Austr., Turcia	„ occ.	„ I u Dalmaciji kod Metkovića
Hydrophilidae:			
Hydrobius fuscipes L. var. aeneus Sol.	Gallia, Russia merid.	Hercegovina	„ Kuwert
Hydrobius fuscipes L. var. picicrus Thoms.	Fennia, Suecia	Bosnia merid.	„ „
Philhydrus grisescens Gyllh. . .	German., Italia, Holland	Hercegovina occ.	„ „ I u Dalmaciji kod Metkovića
„ melanocephalus Ol. v. similis Kuw.	Russia merid., Germania, Italia	Bosnia merid.	„ Kuwert
Anacaena globula Payk. v. nitidior. Kuw.	Alp. Bosn.	„ „	„ „
Laccobius gracilis Motsch. . . .	Europ. merid.	„ „	„ „
„ „ „ v. nigritus Rottbg.	Turcia, Corsica	„ „	„ „
Laccobius nigriceps Thoms. . .	Germania, Gallia	Bosnia merid. Hercegovina	„ „
„ „ „ v. maculiceps Rey	„ „	Bosnia merid. Hercegovina	„ „
Laccobius regularis Rey	Gallia merid.. Tirolis	„	„ „
Limnebius crinifer Rey	Austr., Bohemia	Bosnia merid.	„ „
Berosus affinis Brull. v. pelagicus Friv.	Graecia	Hercegovina	„ „
Helophorus griseus Herbst v. montenegrinus Kuw.	Cro., Montenegro	Bosnia merid.	„ „
Helophorus Milleri Kuw.	Graecia	Hercegovina	„ „
„ „ „ v. italus Kuw.	Italia, Sicilia	„	„ „
Helophorus arcuatus Rey . . .	Austr., Sab., Tirol	Bosnia merid. Hercegovina	„ „
Hydrochus flavipennis Küst. v. filiformis Kuw.	Hungaria	„	„ „
Ochthebius metallescens Rosh. . .	Bavar., Gallia	Bosnia merid.	„ „
„ opacus Baudi	Alp. Ital., Pyrenaei	„ „	„ „
Hydraena Kiesenwetteri Kuw. . .	Toscana	„ „	„ „
Elmis Volkmari Panz. „ opacus Müll.	Germania, Gallia, Austria	„ „	„ „
Parnus striatopunctatus Heer . .	Gallia, Germania	„ „	„ „

Isključivo pripadaju Bosni i Hercegovini:

Dytiscidae.

Hydroporus Apfelbecki Kuw. i. l. n. sp. (foveolatus Heer var. po Ganglbaueru).

Hydrophilidæ.

Laccobius albipes Kuw.
Helophorus brevitarsis Kuw.
Hydraena perparvula Kuw.

Parnidae.

Elmis rufiventris Kuw. [1])
Elmis lepidopterus Kuw. [2])
Lareynia longicollis Kuw. [2])
Lareynia rioloïdes Kuw.
Riolus subviolaceus Müll. v. bosnicus Kuw. [3])
Stenelmis Apfelbecki Kuw.

Босанска јагорчица. — Primula bosniaca.

Студија **Фрање Фиале.**

Од три врсте јагорчице (Primula), што се појављују на босанским брежуљцима и у подалпинском региону, наиме Primula acaulis L., Primula Columnae Tenore и Primula bosniaca G. Beck, ова потоња заслужује више интереса од чести због своје бастардне природе, од чести пак с тога, што се ријетко појављује.

Ова врста представља укрштај између Pr. acaulis L. и Pr. Columnae Ten. и то тачан средњи облик од обје племенске врсте.

Ашерзон и Каниц публиковали су год. 1877. у „Catalogus Carmophytorum et Anthophytorum Serbiae, Bosniae, Hercegovinae etc.“ једну Primula acaulis × Columnae са генерализованим ареалом „Bosnien“.

У пролеће год. 1880. примјетио је Ф. Хофман бастарда, али га је побркао с Primula caulescens Neilr.

Г. Бек, ослањајући се на своја опажања на научном путовању јужном Босном год. 1885., исправио је погрешку Хофманову, доказавши, да појава Hybrides Pr. acaulis L. × Pr. officinalis L. = Pr. caulescens Neilr. у овом подручју није могућа, пошто једне племенске врсте, Pr. officinalis L. никако нема у подручју а заступа ју Pr. Columnae Ten.; он је дакле промијенио одредбу Хофманову, публиковану год. 1882. у „Oest. botan. Zeitschrift“ у Pr. caulescens auct. Hofm. а уједно је предложио ознаку Primula bosniaca.

[1]) Navod „Cro. Slav.“ u Catalogus lažan je.
[2]) „Cro.“ u Catalogus valja brisati.
[3]) „Slav.“ u Catalogus valja brisati.

Што се тиче племенских родитеља наше врсте, налази се Primula acaulis L. у типичном арктиско-алпинском облику у травничком, сарајевском и тузланском окружју, а исто и у облику „tomentosa“, што га је др. Бек поставио, који је облик споменути аутор кратко са „foliis subtus subtomentosis albidis, bicoloribus“ карактерисао. Ја сам нашао прије лазе на једном и истом налазишту, који показиваху ступњеве од кратке длакавости жила на судланици листа до лабаве бијеле пустенине (филц). Налази се како у алпинском, тако и у подалпинском и монтанском региону.

Primula Columnae Ten. појављује се ређе, али је исто тако, можда још и више него ли прва споменута врста распрострањена у Босни и Херцеговини; у Херцеговини пребива скоро искључиво у подалпинском и алпинском региону, дочим се у Босни находи више у монтаном.

Мелез (Хибрид) од обадвије врсте опажавао се дојако само у травничком и у сарајевском окружју.

Р. Брандис констатовао је његову појаву више Јанковића у травничком котару, код Сарајева налази се око Козије ћуприје, код Старог града, Хан-Булога, на Вучијој луци и на Требевићу до висовских гребенова (1629 *м.*). Но појава је по себи веома ријетка, ограничена тек на неколико примјерака. У алпинском региону није дојако нађен.

Опис ћу свести укратко:

Стабло коријена дебело, с јасно рђастијем жилама, лишће 12—15 *цм.* дугачко, 4—5 *цм.* широко, слабо наборено, дугуљасто овално, спуштајући се поступно у слабо криласту дршку, на судланици слабо маљаво, на ободу валовито ровашено. Дршка и штит (амбрела) веома длакави, штит богат у цвијету. Дршка исто тако дуга или дужа од лишћа. Чаша скоро на четири дијела, зупци чаше свршавају у фини шиљак. Круница сумпорно жута, у ждријелу с јасно наранчастим пјегама, $1^1/_2$ *цм.* у промјеру, слабо миришући. У плодно зрелом стању нијесам могао да опажам Хибрида, али мислим ове године то да надопуним.

Још ћу споменути једну особеност, коју сам на споменутој врсти чешће опажао. Поновно сам опазио фасцијацију (покожицу) на цвјетним петељкама, тако, да је једна амбрела изгледала као да има 80—100 цвијетова; исто тако сам примјетио на некојим индивидуама повратак к Primula acaulis L., у колико су из једног истог стабла коријена избила како амбреле с дршцима тако и поједини цвијетови с петељкама.

Primula bosniaca находи се вазда на таквијем мјестима, гдје се и племенски родитељи налазе. Она дава првијенство шикарама, које нијесу одвише сухе те су доста ријетке и не излази нигда као Pr. acaulis и Columnae на отворене пашњаке. У мојој башчи гајим ју успјешно већ другу годину, али сам истом ове године могао опазити снажан цвијет.

Доба цвјетања пада у висини Сарајева, око 600 метара, при нормалном времену у прву половину априла; Pr. acaulis у то доба већ прецвјетава, дочим Pr. Columnae од половице априла до средине маја развија свој цвијет.

Najvažnije razlike od ovih triju spomenutih vrsta zabilježio sam u ovom prijegledu:

Primula acaulis L.	Primula bosniaca G. Beck	Primula Columnae Tenore
Lišće veliko, obratno jajasto, prema temelju postupno u kratku dršku sužено.	Lišće dugulјasto ovalno, spuštajući se postupno u tanko kriласту dršku.	Lišće jajasto ili slabo srcasto, spuštajući se u kriласту, nešto zupčasту dršku.
Lišće na sudlanici po žilama dlakavo.	Lišće na sudlanici slabo malјavo.	Lišće na sudlanici sniježno, malјavo.
Ambrela na koriјenu skoro nasađena. Dršка krecava.	Ambrela kratka stabla, stablo i dršка kadifli dlakava.	Ambrela dugačka stabla. Stablo i ambrela kadifli.
Cvijeće blеđano-žuto, 2—3 centimetra u promјeru, bez mириса; obod krunice ravno raširen.	Cvijeće intenzivno žuto, $1^1/_2$ centimetra u promјeru, slabo mirisno, obod krunice činijast.	Cvijeće sumporno žuto, prijatna mириса, obod krunice zvonasto-šupalј.
Čaša skoro na četiri dijela, zupci lancetno ušiljeni.	Zupci čaše duги, za $^1/_3$ čaše, svršavajući u fini šiljak.	Zupci nadуvane čaše jajasti, kratko ušiljeni.

Numizmatička zbirka,
nabavljena za bos.-herceg. zemaljski muzej u Sarajevu.

Priopćuje **uredništvo.**

Posredovanjem direktora c. kr. muzeja u Spljetu, g. Fr. Bulića, kupio je naš muzej lijepu zbirku starih, većinom rimskih novaca. Tu zbirku prikupio je neki posjednik u Imotskom, a po njegovoj izjavi bijahu Runović (nekadanji municipium Ad Novas, kraj Imotskoga na hercegovačkoj i dalmatinskoj megji) i Duvanjsko polje (Delminium) nalazišta dobrome dijelu te zbirke. Zbirka se sastoji od 14 zlatnih rimskih i mljetačkih novaca, 8 srebrnih ilirskih, 659 srebrnih rimskih, 561 bakrenog i mjedenog rimskog novca i 100 kom. srebrnih novijih novaca. U svemu 1442. komada.

Poznati numizmatik i direktor numizmatičke zbirke c. kr. dvorskog muzeja u Beču dr. Kenner, komu su novci bili poslani na procjenu, razložio je znamenitost ove zbirke u izvještaju, što ovdje slijedi:

„Pregledajući ovu zbirku novaca uvjerih se, da nije prikupljena trgovanjem, već da je sabrana neposredno iz većih nalaza. I ako nije uregjena, vidi se, da su novci nagjeni u stanovitom kraju, u kojem su nekoć služili prometu i koji doista priliči označenom nalazištu.

„Da se je zbirka sastavila iz pojedinih nalaza, najbolje svjedoči množina duplikata istoga kova. Dok sabirač, koji hoće kupovanjem da svoju zbirku popuni, pomno bira novce i čuva se duplikata, naći ćeš u pomenutoj zbirci izmegju 13 denara cara Augusta 7, dakle više od pola istog kova. Ovi prika-

zuju njegova dva unuka Gaja i Lucija kao cezare. Od istog cara imade i pet kvinara sa istim natpisom („Asia recepta“) a takva opetovanja naći je samo u zbirci, koja je prikupljena neposredno iz nalaza, te još nije uregjena.

„Drugi dokaz, da je ta zbirka ovako nastala, jest i smjesa od vrsta starijih novaca, koji bez sumnje potječu iz istih nalazišta. Ima tu mnogo denara rimske republike starijega kova, prikazujući Romu sa krilatim šljemom (112 komada) i mlagjega s različitim tipovima (250 komada) i drahme ilirskih gradova Dyrrachija i Appolonije (7 komada). Te vrste bijahu glavne novčane vrednote sjevernog Ilirika a naći ih je u većim ili manjim skupinama u okolišu Save i Dunava do Sedmogradske. Ovi nalazi kao da označuju put, kojim je trgovina žita iz zemalja na dônjem Dunavu prolazila u krševite krajeve Ilirika. Put taj prolazio je jednim dijelom Srbije kroz Bosnu i Hercegovinu, a vrijeme može se dosta pouzdano označiti od godine 227. do 50. pr. Is.

„Denari rimske republike. Najobilniji i najbolje očuvani dio zbirke sastoji od ovih denara te nam pruža obilna gradiva za nauku, a osobito mlagji novci, koji svojim promjenljivim tipovima osvjetljavaju povijest prvih rimskih porodica, koje su u povijesti mlade republike imale znatnu ulogu. Mlada gospoda otmjena roda začeše svoju karijeru u Rimu kao monetari, te se složiše po tri u jedan kolegij (triumviri monetales) a imali su da nadgledaju kovanje i emisiju novaca i obično bi svoje ime — a od god. 100. pr. Is. i uspomene na djela njihovih pradjedova — na novcu otisnuli. Otale su na rimskom novcu razne mističke i istoričke uspomene iz prošlosti.

„Ono malo novaca iz vremena triumvirata i početka carevine nagjeno je valjda na raznim nalazištima, ali u numizmatičkom pogledu najvrijedniji su u svoj zbirci. Time, što su se za gragjanskih ratova dvije velike bitke (Pharsalos i Philippi) bile na balkanskom poluostrovu i što je mnogo četa iz Italije na ilirsku obalu (Brundisium — Dyrrhachion) prelazilo, može se protumačiti, što se u okolici bojišta nagjoše neki inače rijetki denari. Amo idu 4 komada od Pompeja i više njih od Antonija i Oktavijana (Augusta). Žalibože napola je slomljen najvrijedniji komad, denar M. Antona, sa likom njegova brata Lucija konzula, koju čast je obnašao u godini 41. pr. Is. Taj novac vrijedi oko 40 franaka. Takozvani legijonski denari slabijega kova, koje je M. Anton kovao u ime plaće svojoj vojsci, nalaze se ovdje kao i drugdje vrlo često.

U isto vrijeme nastala su i druga tri denara, kovana u Africi: dva komada kralja Jube I. numidijskoga (60.—46. god. pr. Is.) i jedan Eppija, vojskovogje legata Cornelija Scipiona, koji je u Africi za Pompeja vojevao protiv Julija Cezara i njegove vojnike 46. god. pr. Is. porazio. Afrikanskih novaca kralja numidskog Jugurtha nagjeno je već prije [1]).

„Osim spomenutih denara ima u toj zbirci i nekoliko novijih marokanskih bakrenih novaca.

„Rimski carski novci. Srebrni su carski novci u svoj zbirci slabije očuvani nego novci republike, a pošto se nalaze svuda, dokle god dopirahu granice svjetskog carstva, nijesu toliko značajni za pojedine krajeve. Zastupani su skoro svi vladari I., II. i prvih vremena III. vijeka, a donekle i oni po-

[1]) Na Vrankamenu kod Krupe. Priopćeni su u Glasniku, I. knjiga, god. 1889.

tvrgjuju lokalni karakter zbirke. U tom je pogledu znamenito čislo novaca III. vijeka. Uslijed novčane vrijednosti onda kovanih zlatnih novaca spao je u početku III. vijeka sadržaj čista srebra u denara na $^2/_3$, a za Karakale (god. 211.—217. poslije Is.) kovala se nova vrsta novaca samo sa 25% srebra, na kojoj je glava careva okrunjena krunom sa više trakova (Strahlenkrone). Od onda počeše bolji stariji novac, na kome je car vijencem okrunjen, sakrivati i ukopavati, dok je novi loši novac služio prometu.

Obje ove vrste rijetko se nalaze zajedno na istom mjestu. To se vidi i u ovoj zbirci. Novci pojedinih vladara, koji su dobre novce kovali, prilično su po jednako zastupani, a čim se pojavi rgjaviji novac, nema te jednakosti, novci se manje nalaze i samo pojedini eksemplari. Iz toga se može zaključiti, da su novci starijih vladara nagjeni zakopani na okupu, dok su mlagji nagjeni pojedince u grobnicama.

„Za lokalni značaj zbirke važni su i vizantinski novci. Dok se na srednjem Dunavu nagju novci istočnog i zapadnog rimskog carstva a iz kraja IV. vijeka, ima u toj zbirci i novaca onoga carstva, koje je na Dalmaciju i susjedne joj krajeve sve do turskog osvojenja Carigrada utjecalo. Stariji zlatni novci te zbirke (Gracijan, Valentinijan III., Honorij) novci su zapadnog carstva od svršetka IV. vijeka; ali uz njih ima i novaca istočnog rimskog carstva, koji sižu do VI. vijeka, od Leona I., Zenona i Justinijana. Od potonjeg cara ima i jedan srebrni novac, a iz vremena njegove vlade i 2 mala srebrna novca kralja gotskog Athalaricha, koji se računaju u rijetkosti u našim krajevima.

„Bakreni novci vrlo su izmiješani, kov im je dosta slab a pripadaju različitim vremenima.

Najstariji komad je „as“ rimske republike, kovan god. 226. pr. Is. sa monogramom monetara Valerija (W). Iz doba prvih careva ima malo komada, a većina je iz II. i početka III. vijeka. Ima i novih bakrenih novaca: francuskih, cara Franje I. austrijanskoga, spomenuti već marokanski novci i čak rgjava medalja Kopalova spomenika u Brnu.

Megju rijetkim sredovječnim novcima ima dragocjeni srebrni denar iz vremena Karolinga od Ludviga I. pobožnog (god. 814.—840.), jedan denar Friesacha iz XIII. vijeka, koji je valjda iz Ugarske amo dospio i dva novca Tvrtkova (konac XV. vijeka) — jedini bosanski u toj zbirci.

„Megju novijim novcima ima dosta zlatnih i srebrnih mletačkih i malih srebrnih dubrovačkih. Osim toga ima i španjolskih, ugarskih i njemačkih carskih novaca, i poljskih. I u toj smjesi može se razabrati lokalno obilježje, te je sva prilika, da su novci doista nagjeni na razmegju Bosne i Dalmacije“. —

Dužnost je naša, da izjavimo našu veliku zahvalnost gospodi Buliću i Kenneru; prvome, što je bio dobar, te je posredovao o tome, da je naš muzej mogao kupiti ovu interesantnu numizmatičku zbirku, drugome pak, što nije požalio truda oko ispitivanja i proučavanja ove zbirke, koja ovaj čas već ukrašava muzej ovijeh zemalja.

Средовјечни печат Вида (Нароне[1]).

Приопћио **Вид Вулетић-Вукасовић.**

У врху наоколо око перлираног округа:

✚ : S COĪTIS MARCI D CASTROL· WIDI—·:

Чита се : ✚ : S(igillum) co(m)itis Marci d(e) Castrol Widi.

Професор С. Љубић овако чита: „По нас је на отиску јасно изрезано:

✚: S DOĪTIS MARCI D CASTRO LAPIDIS—:·,

наиме S(igillum) co(m)itis Marci d(e) castro Lapidis. Castrumu из средњег доба нема трага ни у Виду ни у споменицих. De castroli мјесто de castro, невјеројатно.“

Печат је од мједи, те му је с наличја на крају халчица, мјеште ручице за прихваћање. Премјер му је 29 *мм.*, а тежи с халчицом грама $13^1/_2$.

На пољу је у печату оскочена кула с три торња, а око куле, с једне и с друге стране за урес, двије гране дјетелине, те се пењу из дна према врху куле. Над отворенијем вратима куле је као крило грабежљиве птице, а поврх крила, с десне, као ружа.

Над порубом куле је прозор.

Печат је својина г. Исака Толентина, пристава код ц. кр. суда у Корчули. Он га је набавио у Виду код Метковића, те ми пријатељски допустио, да га отиснем за јавност. Печат је с почетка XV. вијека, те је у толико знаменит, јер се у њему спомиње садашње село Вид (ту су рушевине Нароне) као таборић Вид, бива од ријечи каструм, а од те бесједе, по свој прилици кастел Видо, т. ј. кула у Виду.

Prehistoričke gradine na Glasincu.

Priopćio dr. **Ćiro Truhelka.**

Ima tome dvije godine, što sam na kongresu antropologa u Beču prvi put svratio pažnju stručnjaka na čislo prehistoričkih gradina, koje sa svih strana opasaše Glasinačko polje. Od onda sam pomnije istraživao sav kraj oko glasinačkih nekropola, te sam se uvjerio, da su te gradine za proučavanje prehistoričkih spomenika bosanskih a i uopće veoma znamenite.

---

[1]) Испореди: Viestnik hrv. ark. dr. год. 1888. (X.) стр. 92.

Do sada opisani predmeti, iskopani po nekropolama glasinačkim, svjedoče nam o narodu, koji je u ono davno doba dostigao razmjerno visok stepen kulture, a gradine nam opet svjedoče, da je taj narod bio vrlo ratoboran, te je svoj zavičaj sa sviju strana strategički utvrdio, da ga mogne obraniti od neprijatelja bilo sa sjevera, bilo s juga.

Glasinac već je od prirode utvrgjen i odregjen da bude znamenito strategičko mjesto u Bosni. U srednjem vijeku bio je Glasinac na glasu, tad su se po njemu krili hajduci, koji bijahu strah i trepet sarajevskim Turcima,

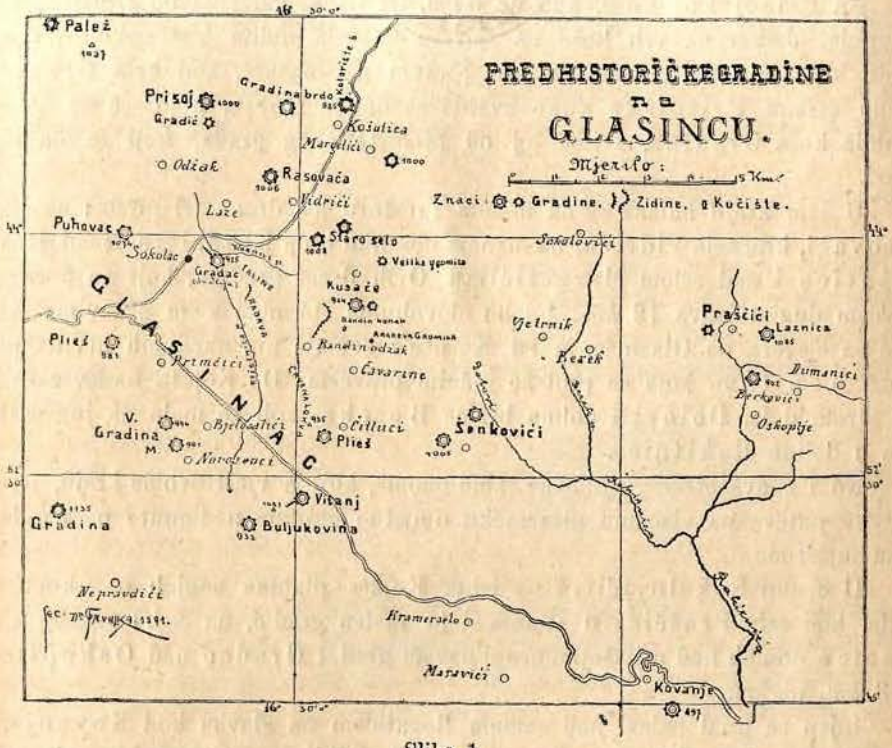

Slika 1.

a na čelu im hajduk Novak, a i u najnovije doba za okupacije zapala je Glasinac znamenita uloga u vojnim operacijama austro-ugarske vojske.

Najznamenitiji je prirodni bedem Glasincu Romanija-planina. Strme joj stijene, koje su s istočne a donekle i sa zapadne strane nadvisile dô, brane svakome prolaz na glasinačku visočinu, a i sa ostalih strana uspinju se putevi samo uz strme strane i tijesne klance na ravan, tako, da je lako opreznoj straži braniti onuda prolaz nepozvanom gostu. U prehistoričko doba ogradiše te prolaze nizom tvrdih gradova, koji nadvisiše svaki vrh i vis na domak tim putevima, tako, da gradine izmjenjujući se strmim krševima opasaše Glasinac sa sviju strana tvrdim bedemom.

Čislo gradina (vidi *sliku 1.*) otpočelo je sa sjevernih obronaka Romanije-planine, a slijedeći mu istočnim pravcem, valja najprije spomenuti ove utvrde:

Na Velikom vrhu, u samoj Romaniji - planini. Taj vrh, uzvisio se do 1331 *m.*, te otvara dalek vidik okolišem na sve strane. Narod priča, da se pod razvalinama nekadanje turske karaule nalažahu ostanci razvalina sta-

roga grada. Sudeći po tim ostancima, bijaše to prehistorički grad, opasan okruglim bedemom, nasutim od kamenja, a u premjeru mu do 80 *m*. Odavle pa do Kopita-planine, koja je sa istočne strane zarubila Glasinac, razvija se u pravilnim razmacima a polukružnim pravcem od istoka k zapadu niz umjetnih utvrda. Zaredaše tako zvanim Šahinskim gradom na domak Šahbegovića, 4 *km*. na sjevero-istok od Velikog vrha. Do ovoga nalazi se 3 *km*. dalje na strmom kršu, a nad selom Bukovikom, golem grad, a s onu stranu dola, na brdu Paležu opet jedan.

Na Prisojskoj kosi, koja je 3 *km*. na istok nadvisila dô Ledenice dva su grada. Jedan na vrh kose na sjeveru napram dolini knežinskoj a drugi podno kose, s juga na domak samoj ravni glasinačkoj, kod sela Gradića. S onu stranu Prisojske kose uvalila se dolina Borje, koju je sa istoka zarubila kosa Gradina, a ime joj od prehističkog grada, koji se na njoj nalazi.

U tom kraju nalaze se na malom prostoru još druga tri grada: na brdu Rasovači, kraj sela Vidrića, na južnom obronku brda Kotarišta iznad Hana Košutice i nad selom Margetićima. Ovih deset gradina, koje se poredaše pravcem dugim jedva 12 *km*., bijahu dovoljnom obranom svim putevima, koji vode sa sjevera na Glasinac, a od Košutice začinje niz naravnih utvrda planinom Kopitom, koja se proteže južnim pravcem. Do Kopita nadovezaše se dva strma dola, Dolovi i dolina brzice Bereka, koji se malo na jug sastadoše u dolinu Rakitnice.

No i s ove strane, prolazne samo onome, koji je vješt ovome kraju, brane krševite puteve na visočinu glasinačku umjetne gradine, podignute na najglavnijim mjestima.

U općini Sokolovićima na istok Kopita-planine nagjoh na okupu tri grada, kod sela Praščića u samom dolu malen gradić, na vrhu strmog krša Laznice odmah nad prijašnjim drugi poveći grad, i Gradac nad Oskopljem do 3 *km*. na jug.

Lijep se grad nalazi nad samom Rogaticom na glavici kod Kovanja, a ti gradovi prvi su branik puteva iz doline Rakitnice. Što se bliže uspinješ s te strane Glasincu, sve je nîz gradova gušći, tako, da je skoro svaki put, svaka staza gradom utvrgjena. Do sada nabrojio sam s te strane ove gradove: kod Šenkovića dva su grada jedan pored drugoga, kod Kusača opet dva grada usporedo, a tako i na Kreč-vrhu kod Starog sela po dva, grad više grada.

I s južne strane brani nîz gradova prolaz iz doline Prače na Glasinac, a tu opasaše ravan kao i na sjeveru pravilnim nizom. Nîz započinje, idući od istoka, tvrdim gradom na brdu Vitnju, taj grad i grad s onu stranu pod brdom Pliješom napram Čitlucima, što ga narod zove Hreljinim gradom, zatvrdiše put kroz Ivan-polje na Glasinac.

Od Vitnja pa do Romanije-planine nadvisio je skoro svaki vrh po jedan grad. Već na puškomet Vitnju drugi je grad na Buljukovini, a 3 *km*. na zapad dva su grada na Velikom brdu, jedan poviš drugog, te opet na puškomet odavle grad na Pliješu više Hana Gromila. Gradina viš sela Miošića, po prilici sahat hoda na jug od spomenutih, hvata se neposredno strmih stijena Romanije, koje se neprekinutim nizom u polukrugu protežu

do najprije spomenutog grada na Velikom vrhu. U tom kolu gradova reć bi sredina je današnje selo Sokolac. I tu nagjoh tragove gradu na Gracu. Na razvalinama toga grada stoji danas crkva sv. Ilije, a prama njemu na brdu Puhovcu viš Baltića ima takogjer velik grad, sa koga možeš na sve strane pregledati Glasinačko polje.

* * *

Arhitektura prehistoričkih gradina na Glasincu bijaše vrlo jednostavna. Najobičniji oblik osnovi bijaše pravilan okrug, a zid sastojao se je od nasipa prosto nasuta kamenja. Temeljni oblik pravilna kola nagjoh svagdje, gdje je god naravni položaj tla dopustio, da se izvede, a razlog je tome prirodan, jer bedem u obliku kola opasaće sa malo materijala razmjerno najveći prostor. Razvaline tog nasipa danas razmjerno su niske od 0·80—2·5 *m.* visine, a širina im 7—15 *m.*

Te mjere bijahu u vrijeme kad se je grad upotrebljavao dakako drugačije, širina manja, a visina veća.

Prekopavajući grad kod Kusača imao sam zgodu, da uočim prilike, po kojima donekle mogu ustanoviti prvobitne mjere tomu gradu, a ti rezultati vrijede, da se i kod istraživanja drugih gradova uzmu u obzir. Već prvi dan opazio sam, da se s nutarnje i spoljašne strane bedema nalaze ostanci posuda samo pri dnu u gustom sloju na samom živcu ili malo više njega, dok u sredini bedema nagjoh vrlo rijetkih crijepova i to samo po vrhu razbacanih, u širini od 2·5 *m.* (*Slika 2.*).

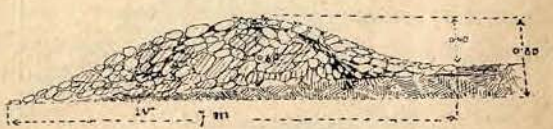

Slika 2.

To sam i kašnje, pretražujući taj bedem u duljini od 60 *m.* opazio, a zaključio sam iz toga, da je bedem bio prvobitno 2·5 *m.* širok, te se vremenom osuo i zatrpao ono crepovlje, pobacano pod zid. Do danas osuo se grad na širinu od 7 *m.* a računajući amo kamenje, što se s ovu i s onu stranu prvobitne širine osulo, bijaše visina nasipu, koja danas iznosi jedva 0·80 *m.* prije bar 2 *m.*

Kamenje ne bijaše tu ni otesano ni prebrano, već se sasulo u nasip onako, kako bi se iz okoliša gradišta bez velike muke sabralo. Stalnost bedemu nije se utvrdila krečem, već se kamen neotesan naslagao na kamen bez ikakve sveze i reda. Razumije se po sebi, da je takav bedem bio samo onda stalan, ako mu se obje strane prema vrhu suziše, te u zida prema tomu ne bijahu osovne strane, već kose, a sav zid naličio je na povor, komu je podnica šira no tjeme. Takav zid, ako je bio kao u Kusačama i u većine gradova glasinačkih samo dva metra visok, slaba je bila obrana, a lako se moglo preko njega prijeći, pa nema sumnje, da su nasip još po vrhu pokitili ogradom od tvrdih greda. Gradovi ti valjda su dakle bili drvene karaule sagragjene na kamenitom temelju.

Taka primitivna arhitektura nalazi se u većine glasinačkih gradova.

No osim tih bijaše i takvih, u kojima je arhitektura umjetnija i tvrgja, što se već i po razvalinama razabire. Nasip bijaše načinjen od krupna, golema kamenja, te katkada vrlo velik. Imade i danas razvalina od bedemova širokih 15 *m.*, visokih do 4 *m.*, a ako se je od prvobitne visine nasipa kroz toliko stoljeća

samo dvije trećine sasulo, bijaše tu zid prvobitno 10—12 *m.* visok, 5 *m.* širok, a takov bedem bio je u ono doba tvrd i pretvrd.

Jedan od najznamenitijih gradova i svojim položajem a i načinom gradnje jest grad pod Velikim brdom izmegju Novoseoca i Bjelosalića, a na južnoj strani glasinačkog polja. Grad taj opasaše dva golema zida, a na više mjesta nagjoh tu još posve dobro očuvane tragove prvobitne arhitekture. Ti bedemovi nijesu bili prosti nasipi kao u većine prehistoričkih gradova, već pravilno zidani zidovi. Kamenje je odabrano, krupno, za nuždu i na prosto otesano, te ponaslagano u pravilnima redovima, tako, da se načinio osovni zid. Temelj tim zidovima bijaše oko 40 *cm.* širi od zida, te je sačinjavao arhitektonski odijeljeno podnožje visoko 0·7 *m.* Razvaline tim zidovima danas su još goleme, spoljašnome je visina 1·5 *m.*, širina 5 *m.*, a nutarnjemu 3·5 *m.* visina, a 14 *m.* širina *(Slika 3.)*. Gradivo, što se tu sasulo sa tih zidova u široki nasip, bijaše dovoljno za dva zida, visoka bar 12 i 4·5 *m.*, svakako znatna tvrgja, koju bi u ono doba jedino glad mogla savladati.

* * *

Po obliku osnove najjednostavniji su gradovi, u kojima je bedem opasao stanovit prostor na oblik pravilna okruga ili elipse. Takih gradova nalazimo

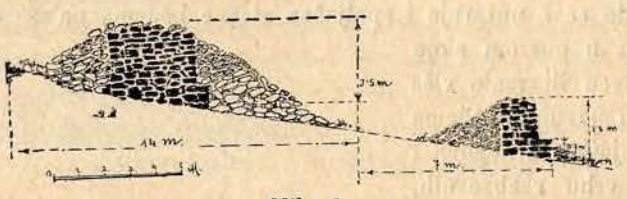

Slika 3.

po Glasincu a i drugdje najčešće, jer se njihov oblik najbolje prilagogjuje naravi tla na glavici osamljenoga brda. Veličina je tim gradovima prema naravi tla različita. Najveći su na Prisoju i Puhovcu, a premjer im je viši od 100 *m.*, najmanji kod Praščića i u dolini kod Kusača („Velika gromila") sa 25 *m.* u promjeru.

Priopćujem nîz gradova te vrste, što sam ih imao prilike do sada naći oko Glasinca.

1. Kusače. Gradac kod Kusača spominjem za to na prvom mjestu, jer je to prvi grad, što ga nagjoh na Glasincu, a i do sada se je i pomno istraživao. Grad se nalazi na zapadnom kraju brežuljka, koji se je uzdigao usred doline Kusača, pa i ako nije na visoku položaju, ipak možeš s njega na daleko i široko pregledati niske brežuljke i plitke dolove, koji s istočne strane zarubiše polje glasinačko. Premjer gradu bijaše iznutra 84 *m.*, sadanja širina nasipu do 7 *m.*, visina do 0·80 *m. (Slika 4.)*. U samom gradu bilo je bez reda porazmiještano 6 pomanjih gromila. Istraživanje pokazalo je, da to nijesu bile grobnice, već su služile u koju drugu svrhu. Sa zapadne strane bijaše 3·5 *m.* širok ulaz, dok se sa istočne uz sam bedem prislonio drugi ravni bedem, koji je imao da bolje utvrdi tu stranu, pristupniju od ostalih. Na toj strani nalazio se u istu svrhu, oko 400 *m.* na istok, drugi mali gradić, te je glavica tome brdu bila sa dvije strane zaštićena. Taj gradić bijaše takogjer okrugao (premjer 30 *m.*)

ali nije ga nasip neprekidno opasao, već bijaše sa sjevera i juga na 15 *m.* širine otvoren. Osnova mu je prema tomu bila nalik na dva polukruga jedan prema drugome. *(Slika 5.)*.

2., 3. Šenkovići. Na domak stranama, koje se sa visočine spuštaju strmo u dolinu potoka Rakitnice, imadu kod sela Šenkovića usporedo dva grada, jedan pored drugog, po vrhu dvaju brežuljaka. Ti gradovi, osim što nemaju

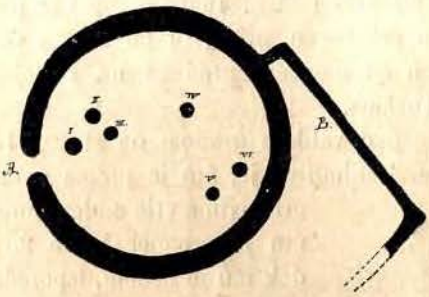

Slika 4. a.

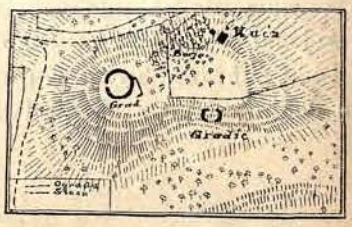

Slika 4. b.

prislonjen ravni bedem, oblikom i veličinom su posve slični gradu kod Kusača, a sagragjeni su s obje strane prolaza iz doline Rakitnice na polje Glasinačko.

4. Kovanje. Taj grad, u tlocrtu jednak prvašnjim, nalazi se na domak Rogatici više sela Kovanja, a na strmom brdu, što ga po njem narod prozvao Gradinom. I ako nije golem prostor zauzeo, ipak mu je bedem vrlo velik, a visina mu još danas nadmašila mjestimice 3 *m.*, dok se nasip na širinu od 12 *m.* osuo. Ulaz u grad bijaše sa južne strane, okrenute prema golemim nekropolama kod Maravića.

5. Buljukovina *(Slika 6.)*. Grad se nalazi s južne strane polja izmegju brda Vitnja i pećine Megare pod Nametom, kojom u proljetno i jesensko doba

Slika 5.

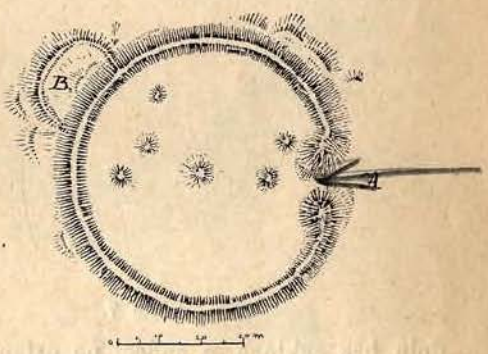

Slika 6.

otječe inače suha Rešetnica, kada iza kiše probuja. Grad, koji je u premjeru 60 *m.* ima ulaz sa istočne strane. U samom gradu imade nekoliko gromilica, koje valjda kao i one u Kusačama nijesu grobnice, već su u koju drugu svrhu nasute. Sa zapadne strane prislonio se uz podosta mali bedem (širina 6, visina 0·70 *m.*) još manji polukružni, te je opasao neko predvorje.

Posve pravilna okrugla oblika još su i ovi gradovi, koji i veličinom i arhitekturom nasipa nalikuju na spomenute do sada:

6. grad na Rasovači kraj Vidrića,
7. velika gradina kod Bjelosalića,
8. grad kod Berkovića,
9. na Laznici, i napokon

10. gradina viš Nepravdića, koja je s južne strane Glasinca Bogovičkim stijenama prionula uz Romaniju-planinu.

11., 12. Istoga oblika i veličine jamačno su bila i ona dva grada, kojim se osnova uslijed novijih gradnja zatrla, a to su grad na Velikom vrhu u Romaniji-planini i Gradac u Sokôcu, na komu je sazidana crkva sv. Ilije.

13. „Gradić" pod Prisojem, koji se nalazi na južnom obronku Prisojske kose, takogjer je oblika okrugla, ali vrlo malen. Inače je oveliki nasip (šir. 8, vis. 1·80 *m.*) opasao dosta malen prostor u premjeru od 30 *m.*, te bi slabo vrijedio, da ga nije nadvisio jedan od najvećih gradova na Prisojskoj kosi, koja je zatvrdila prolaz iz doline Knežine.

14. Praščići. Taj gradić nalazi se pod velikim gradom na strmoj Laznici u dolini potoka, a blizu sela Praščića. Zanimljivo je, što je prema ostalim gradovima vrlo malen, unutra mu je premjer jedva 25 *m.*, dok mu je bedem, isporedivši ga sa mnogim većim gradovima, bio vrlo tvrd — danas u širini do 7 *m.*, u visini i do 2 *m.*

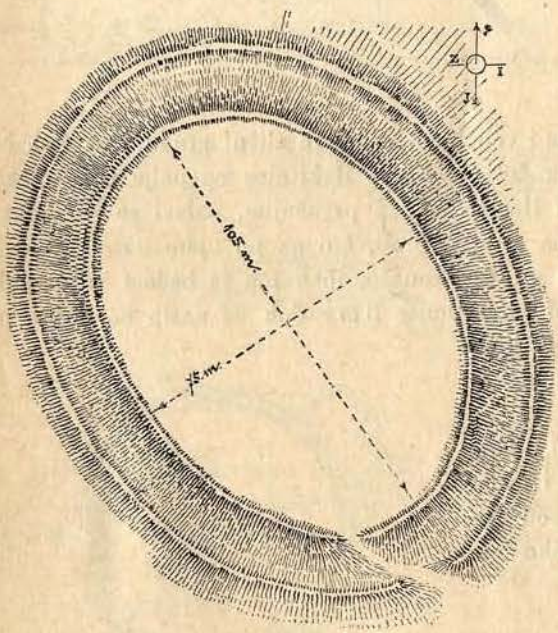

Slika 7.

15. Velika gromila. Izmegju Kusača i Starog sela nalazi se gromila, nalik na veliko guvno, koju narod zove velikom gromilom. Premjer joj je 25 *m.*, a naokolo opasao ju je povor od 0·5 *m.* visine. Pretražujući je pobliže, uvjerih se, da to nije grobnica kao ostale gromile, već razvalina prehistoričke zgrade, opasana oblim niskim zidom. Strategičke vrijednosti nije imala, jer se nalazi u dolu bez zaklona, a sudeći po ostancima bedema, bijaše i oniska, ali je ipak ovdje navodim, jer joj oblik osnove priliči ostalim gradinama.

Uz dosada navedene gradove valja spomenuti grad na oblik elipse, koji je jamačno nastao uslijed naravnog položaja tla, na kome je sagragjen.

16. Prisoj. Već spomenuti grad na Prisojskoj kosi znamenit je sa svog položaja i sa svoje veličine. Nekoć tvrdi bedem, koji je danas do 1·5 *m.* visok a 12 *m.* širok, opasao je prostor dugačak 105 *m.* a širok 75 *m.* na oblik elipse. Ulaza bilą su sa južne strane dva, dočim su ostale strane nepristupne.

Svi do sada opisani gradovi jednostavni su, jer su opasani samo jednim bedemom, a samo rijetko se megju njima nagju takvi, gdje se uz glavni bedem prislonio na slabijoj strani još koji zid da ga pojača, kao u gradu kod Kusača i na Buljukovini. No imade i nekoliko gradova, koji su u svom tlocrtu umjetnije i tvrgje osnovani a opasani sa dva bedema. Jednostavnijega je oblika

grad na vrhu osamljenog brda Puhovca kraj Sokóca, gdje dva bedema opasaše eliptičan prostor od 105 *m.* duljine, a 75 *m.* širine. Nutarnji je bedem prema naravi tla viši, a i više nasut od vanjskoga, a pošto oba bedema obilaze oko grada usporedo, sačinjavaju jarak. Ulaz je s južne strane *(Slika 7. i 8.)*.

I tako zvanu „malu gradinu" izmegju Novoseoca i Bjelosalića opasaše dva bedema, ali način, kako su poredani, ponešto je različit od prvašnjega *(Slika 9.)*.

Bedemovi su daleko viši, nutarnji 3·5 *m.*, spoljašni 1·5 *m.*; grad je bio jedan od najtvrgjih, a kako već spomenuh, zid pravilnije zidan na način ciklopskih zidova.

Oba bedema poredana su tako, da im se kod ulaza s južne strane krajevi sastaju, te tako sačinjavaju oblo, zatvoreno predvorje *(C)*. Sam ulaz *(A)* utvrgjen

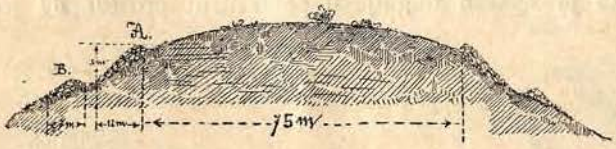

Slika 8.

je bio još sa dva kratka zida, koji se prisloniše uz nutarnji bedem. Predvorje, što ga sačinjavaju oba bedema, raširilo se na sjevero-istočnoj strani u prostranu avliju, u kojoj se nalaze ostanci temelja od dviju oblih zgrada — možda nekadanjih karaula *(B)*. Taj grad, i ako nije velik — premjer mu je iznutra 57 *m.* — jedan je od najtvrgjih na Glasincu, a za nas dragocjen prinos za proučavanje prehistoričke arhitekture u našim krajevima.

Po svom temeljnom obliku najzanimljiviji od sviju gradova oko

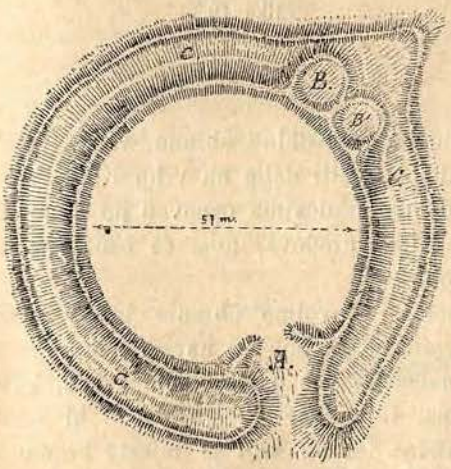

Slika 9.

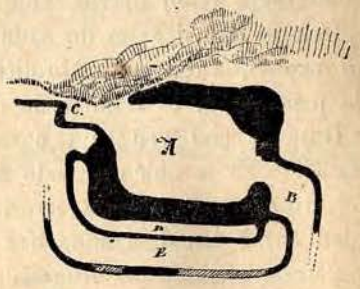

Slika 10.

Glasinca jamačno je grad pod Pliješom (kod Čifluka), što ga je narod prozvao Hreljinim gradom *(Slika 10.)*. Grad se nalazi na istočnoj strani pod strmim brdom Pliješom, a na visokom kršu, koji je sa sjevera nepristupan. Popeti se možeš na nj samo s istočne strane, obišavši brdo iz daleka. Grad je opasao na oblik četverokuta (40 × 55 *m.*) tvrd, mjestimice 5 *m.* visok, a do 20 *m.* širok nasip od krupna kamenja.

Ulaz *(B)* je u južnom ćošku grada, a zaštićen je još jednim zidom. Svu južnu stranu, do koje bi se neprijatelj mogao najprije prišuljati, utvrdiše dva manja zida, koja opasaše usporedo tu stranu te sačinjavahu dva predvorja. Osim ovih zidova nalaze se u okolišu grada još i ostanci drugih, ali pošto se u srednjem vijeku po njima iskopaše grobovi, zamrsio im se trag, te je mučno razabrati, u kakoj li su svezi bili sa samim gradom.

Na sjevero-zapadnom ćošku, koji se hvata strmine, ima izlaz, te je valjda služio da posada kroza nj u krajnoj nuždi izmakne na vrh Pliješa, koji je grad visoko nadvisio.

Na brdu Kotorištu više Hana Košutice nagjoh utvrdu, koja se svojom osnovom od svih ostalih razlikuje. Utvrda sastoji se od dva nasipa, koji se usporedo u razmaku od 20 *m.* a duljinom do 90 *m.* malo u zavoj protežu. Krajevi nasipa spojeni su manjim zidovima, a kroz oba je bedema prolaz negdje na srijedi. Tako je opasan duguljasti polukružni prostor od jedva 2000 m^2.

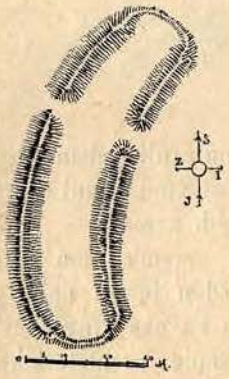

Slika 11.

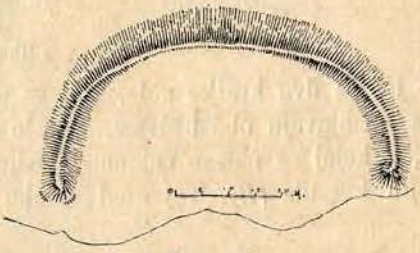

Slika 12.

(Slika 11.). Taj gradić jedva da je služio za samostalnu obranu, već je možda bio predgragja većoj utvrdi, koju bi valjalo tražiti dalje na vrhu Kotorišta.

Dok je temelj svim do sada navedenim gradovima osnovan po stanovitoj tipnoj osnovi, valja mi nabrojiti i nekoliko gradova, gdje se osnova prilagodila prirodi tla, te tako uzela drugi oblik.

Gdje je god već sâm naravni položaj dovoljno obranio jednu stranu mjesta — a to je obično bivalo nad strmim stijenama ili uzvisinama, nije se na toj strani gradio bedem, a primjer nalazimo već u Hreljinom gradu, kome je jedan ćošak iznad strmine bez bedema. U takom slučaju nasuo bi se od jednog kraja strmine do drugoga polukružni bedem, koji je mjesto branio sa pristupne strane. Takav je grad sazidan nad rubom duboke urvine kod Staroga sela kraj Kusača *(Slika 12.)* i velik tvrdi grad, koji se pod brdom Paležem nadvisio nad strmom, rekao bih osovnom stijenom blizu Bukovika. Još zanimljiviji primjer, kako su se prastanovnici Glasinca obazirali kod gradnje svojih utvrda na naravni položaj zemljišta, nalazimo na Pliješu kod Han-Gromile *(Slika 13.)*. Grad je sazidan izmegju dvije urvine, a oba ponora spojena su sa dva polukružna bedema, tako, da je opet nastao zaštićeni okrugli prostor od 55 *m.* širine.

Gdje grad nije bio sazidan na ravni ili na samoj glavici, već na strani kose, oblik mu je nepravilan a i sam bedem nejednako nasut. Obično je bedem na onoj strani najdeblji i najtvrgji, koja je lakše pristupna. Tako je nastao trokutan oblik grada viš Margetića, *(slika 14.)* na povoru kose, koja se tu

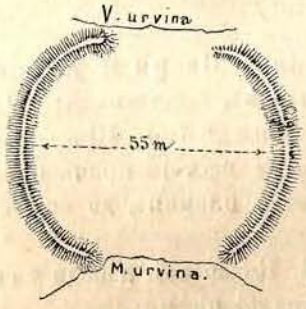

Slika 13.

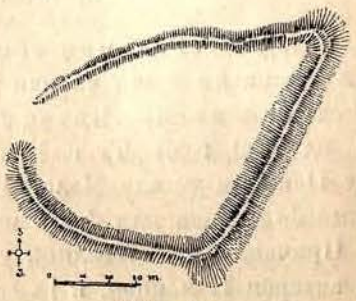

Slika 14.

dosta strmo spušta u ravan; za tim grad na oblik nepravilna četverokuta, koji se spušta niza stranu brda Gradine viš Ljuburić-polja. U oba je grada ulaz sa strane, okrenute ravni.

Još mi valja napomenuti grad, koji stoji na glavnom mjestu na Glasincu, te je imao obraniti prolaz iz Rogatice na Glasinac kroz Ivan-polje. Grad je sazidan na istočnom kraju brda Vitnja *(slika 15.)*, a razlikuje se i oblikomi načinom gradnje od svih ostalih. Tvrdi do 4 *m.* visoki glavni bedem, koji je opasao grad sa tri strane, pravilno je sazidan, a na mnogim mjestima nagjoh, da je kod gradnje upotrebljen lijep. Nema sumnje, da je taj u prehistoričko doba sazidani grad, kako to svjedoče nagjene rbine od lonaca, u kašnje, možda u rimsko doba, možda u srednjem vijeku pregragjen, te se bedem utvrdio time, da mu se spoljašna strana pravilno lijepim zidanim zidom zarubila, dok je na nutarnjoj ostao prvobitni nasip. Novijega doba biće i one tri zgrade, od kojih se jedna prislonila uz jedan ćošak grada *(C)*, dok ostanci drugih dviju *(D* i *E)* stoje osamljeni unutar samoga grada. Mali bedem, koji je s istočne strane opasao tijesno predvorje pred gradom i bedem, koji se od jugo-zapadnog ćoška proteže nad strminom, pokazuju primitivnu prehistoričku gradnju još sasvim jasno.

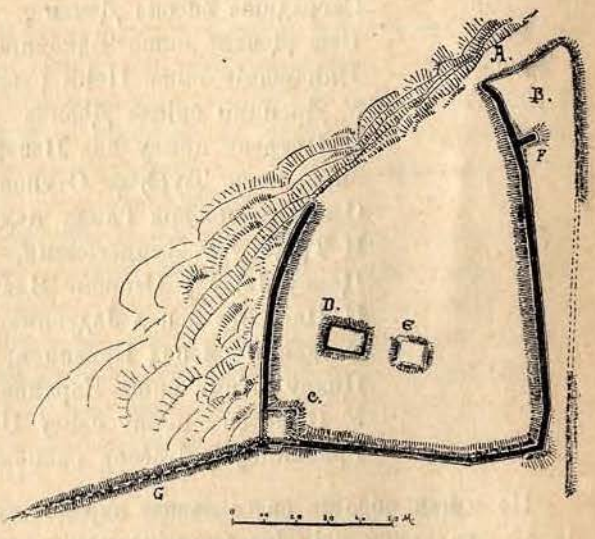

Slika 15.

Различито. — Različito.

Манастир Павлица испод Јадовника.

Приопћио **М. В. Веселиновић.**

Читајући „Гласник земаљског музеја у Босни и Херцеговини“ удари ми у очи чланак г. Косте Ковачевића, свештеника: „Опис и постанак имена Љуточ-планине у Крајини“ (књ. III., стр. 20. и 21. од 1889. год.). Ту г. Ковачевић помиње, да постоји прича о манастиру Павлици у селу Малом Рачићу, код Љуточ-планине, до које су и вијенци Јадовника или Јадовика планине.

Причање о овој Павлици у Крајини, г. К. Ковачевић доводи у свезу с манастиром Павлицом, који се помиње у народној пјесми:

— — — — — — — — — —

„Што бијаху Немањићи стари,
Цароваше па и преминуше,
Не трпаше на гомиле благо,
Но градиште с њиме задужбине,
Саградиште многе намастире:
Саградиште високе Дечане,
Баш Дечане више Ђаковице,
Пећаршију више Пећи равне,
У Дреници бијела Девича
И Петрову цркву под Пазаром,
Мало више Ђурђеве Ступове,
Сопоћане на врх Рашке ладне
И Тројицу у Херцеговини,
Цркву Јању у Староме Влаху
И Павлицу испод Јадовника,
Студеницу испод Брвеника,
Цркву Жичу више Карановца,
У Призрену цркву свету Петку,
Грачаницу у Косову равном“ [1]). —

Но одмах послије овога навода народне пјесме, г. К. Ковачевић пита: „Да ли има други који Јадовник (планина) осим овога нашега, и под њим спомен од какве цркве, то не знам, него ће можда ко други то знати растумачити.“

Ни по ређању народнога пјевача ни иначе [2]) не може се држати, да је манастир Павлица, што се у народној пјесми помиње, она Павлица, о којој се прича, да је постојала у Малом Рачићу испод Љуточ-планине на домаку Јадовника у Крајини, кад зидови манастира Павлице и данас

[1]) Вук: „Српске народне пјесме“, I., 206., Биоград, 1887.
[2]) А најмање по историји. Уредништво.

стоје у селу Павлици на десној страни Ибра испод Јадовника планине, огранка копаоничког, управо ондје, гдје се свршава Копаоник[1]). Кад сам туда пролазио 1876. године, чини ми се, да су се још вијали комадићи светитељских слика на опалим зидовима.

Ова је дакле Павлица на Ибру, у садашњој краљевини Србији, што се спомиње у народној пјесми, јер је одмах спрам ње на лијевој страни Ибра град Брвеник (зидине његове још стоје), а испод овога је и чувени манастир Студеница. Ту је у близини и Стари Влах; ту навише Петрова црква и Ђурђеви Ступови испод Новога Пазара на лијевој страни Рашке, а на десној страни Дежеве, све у близини; а више Новога Пазара су Сопоћани на извору Рашке. Ту је у близини испод Павлице и црква Жича више Карановца (садашњега Краљева).

Оно, што помиње г. К. Ковачевић, да се у пјесмама наших Мухамедоваца помиње планина Јадовник или Јадик, не може имати везе с манастиром Павлицом, јер планина и кланаца има више у нашим крајевима с називом Јадовник, или Јадовик, или Јадик.

Utve zlatokrile.

Po narodnom maštanju pribilježio **I. Zovko.**

Uzvišena i upravo nenatkriljiva poezija našeg divnog i junačkog naroda, kao što i drugi njegovi umotvori, često put su isprepleteni, čisto — da reknemo — obiluju kojekakim mitološkim pojavama, koje nas još uvijek sjećaju: bilo na drevno praslavjensko poganstvo, bilo pak na poganstvo drugijeh starijeh naroda, s kojima stari Slovjeni ili u zajednici još, ili u bud kakvom doticaju življahu, podnašajući zajedno s njima svoju sudbinu.

Samo se po sebi dakako razumije, da su takve uspomene, odnosno ostanci, danas pod uticajem kršćanstva i drugijeh kulturnijeh pošljedica sasma predrugojačene i u drugo ruho zaodjevene. Ali ipak, kad se malko s njih podigne ta neprozirna koprena, koja ih obavija i zaklanja, opazićemo već s prvog pogleda, samo, ako pazimo, te veličajne mitičke ostanke prastarog poganstva.

Megju takove ostanke valja u prvom gotovo redu računati u narodnim pjesmama toliko spominjane i u onijem velepojnim stihovima opjevane „utve zlatokrile.“

Na prvi mah čovjek bi mislio, da to zbilja ništa drugo nije, nego neka species plivačica, koja se još i sada u narodu tijem imenom naziva, samo dakako s tom razlikom, što ju je živa i bujna narodna uobrazilja onijem stereotipnijem izrazom „zlatokrila“ okitila i naresila. A u zbilji, vidite, baš nije tako. Za to, mislim, da ne samo što je umjesno i opravdano progovoriti koju o ovome, nego da će još i štovane čitatelje zainteresovati ovaj kratki opis, koji se tiče ovog prijedmeta i koji je jedino na tradiciji samoga naroda proučen i ovdje opisan.

---

[1]) Копаоник почиње између Лаба, Ситнице и Ибра (са Косовске стране), па се свршава огранком Јадовником, испод којега је село Павлица и у њему зидине манастира Павлице.

Po narodnom pričanju „utve zlatokrile“, ako i nijesu baš kakva božanstva prvoga reda, a ono svakako jesu neka vrsta dobrijeh demona. U najprvotnijem značenju ove riječi to su bile prave zaštitnice, kako pojedinijeh individua, tako i cijele neke mase pojedinog naroda. Svoje miljenike one su pomagale ne samo u lovu, nego i u svakoj zgodi i nezgodi.

Opisuju ih dvojako. Čuo sam, gdje se kaže, da su to prekrasne djevojke, kojim je u istinu gornji dio tijela najljepše djevojačke spodobe, dok im je dônji dio ptičije slike i prilike. Po tijelu su ozgor pokrivene prekrasnim krilima, koja odsijevaju poput žarkog sunca, tako, da svjetlost od njih dopire čak i u sedmo nebo. Njih je Bog stalan broj stvorio, upravo kao i vila. Više ih ne može biti, pa da živu milijon godina, a manje može, jer u današnje vrijeme, kao i vile, dok je puška na svijet došla, sve većma i većma izumiru, da je malo koju rijetko danas i vidjeti, kamo li s njome drugovati.

I drugo pripovjedanje donekle se spomenutijem slaže, samo što se drugo razlikuje u toliko, jer veli, da nije gornji dio ljudski, nego dônji, a da je gornji s ptičijom glavom i poprsjem. Bar ja mislim, da je ovo drugo pripovijedanje i autentičnije i korektnije, uzmemo li obzir na najstarije narodno vjerovanje u pogledu ove stvari. Još i sada ima priča u narodu, koja pripovijeda, kako je neki silni i mogući kralj zauzeo i na juriš osvojio Indiju, tu „zemlju prokletu“, i kako je tamo našao ljudi s pijevčevom glavom a ljudskim trupom, koji su mu dosta zôra i muke zadali, dok ih je nadhrvao i nadvladao.

To i tako narod o tijem „utvama zlatokrilima.“

Kraljevski dvori Sutjeska i Trstivnica.

Priopćio **Đorđe Stratimirović.**

Sutjeska i Trstivnica, boravišta bosanskih kraljeva, često se spominju u srednjevjekovnim listinama, ali im se spomen u narodu nije učuvao. Nema ostataka građevinskih, za koje bi pomenuta imena privezana bila, te im mjesta još nijesu određena.

Tek se tolико može nagađati, da jedne dvore u sutjesci (sutisci, stisci t. j. tjesnacu), a druge nuz riječicu Trstionicu[1]) valja tražiti. Nadalje može se pretpostaviti — pogledom na to, da se nahodiše između tvrda Bobovca i „grada Vrâne“[2]) povišе sela Dobuja[3]) — da nijesu bili tvrđave, već tek gradići ili zamci.

Razmotrivši položaj današnje Sutjeske, tek jedno mjesto nađosmo, koje bi zgodno bilo za kraljevske dvore. Mjesto je ovo vis, što leži na desnoj strani Trstionice, između potočića Urve i manastira Franjevačkog i potonjem pripadajuće, a danas zvano „Šetala“. I doista ovdje ima ostataka zidovskih, i dobro se vidi, da su maltom (varju — lijepom) građeni bili.

---

[1]) Narod potok danas zove Trstionicom, na ženeralštapskoj karti (1 : 75.000) stoji grješkom „Trstijenica“.

[2]) Za grad Vranu pričao nam je muhamedovac, da se prije zvao Sokol-grad, na „car“ ga nije mogao uzeti, i proklео ga, te se odonda zove „Vranom“.

[3]) Narod ne zna ime „Doboj“, on govori Dobuj ili Dobuje.

Ови се остаци зидовине (Mauerwerk) виде са тесте, а повише су манастирскога маленога гробља. Ту их има на три мјеста: наниже нека повећа маса зидовине *(a)*, упоредо управљена с тестом, подупире дјеломице први зараванак Шетала; повише тога зараванка пак упоредо с првом зидовином, опет други комад *(b)*; а у истој висини кано задњи, ближе Урви, остаци попречнога зида *(c)*. Осим ових комада, добро се на обронку провале Урвине (за коју народ вели, да је тек у новије доба изривена од воде, која је прије другом страном отјецала), могу да распознају још два зида *(d, e)*, који су попријеко данашње провале текли; напокон се још види комад зида *(f)* и по десном обронку споменуте провале. За ове потоње остатке *(d, e, f)* говори народ, да је ту била нека „грађа“. За зидовину *a*, веле фратри, да је то остатак „Curiae bani“, а зид *c* да је од некадашње црквице св. Гргура. Све ово изнесено утврђује увјерење, да је мјесто краљевске Сутјеске тамо, гдје су данас манастирска „Шетала“.

За „Трстивницу“ држимо, да је ваља тражити, не у планинама и гудурама иза Сутјеске, већ у питомој долини између реченога мјеста и утока Трстионице у ријеку Босну. У томе крају, успоред с рјечицом, тек има једна позиција, која би подесна била за градић — а то је стрменит вис са двије главице покрај села Брежана, на лијевој обали Трстионице. Походивши мјесност, констатовасмо да на западном обронку веће главице има остатака зидовине, наиме ломљено камење и по њему малте. Народ (мухамедовски) назива већу главицу „Велика Градина“, а мању „Градиница“. Држимо, да ова имена поуздано свједоче, да је овдје некад била грађевина, а конјектура да то бијаше „Трстивница“ никако није превећ смјела.

Čim se vile hrane.

Priopćio **Ivan Zovko.**

Da im ništa nije neafile (čudnovato), hrana vala beli jest, pa da mi ne znam ko rekne, da nije. Čim se hrane, nekako im je baš na tarsatune (na izvrat). I nije u jednu ruku, kad se uzme. One bogme ne mogu jesti šta i mi. A ne mogu ni steljvati (proždrijeti — izjesti) u se kalabaluk (premnogo) kao u danku (mješinu). Njima dosta vlipacno (vrlo malo) kolik božija znaja. Nijesu džomba (provala). Kakav dram, manje od drama, dosti im i previše zahire (hrane). Ni jemek (jelo) im nije kao u nas. U svemu su rastavile od nas kako nebo od zemlje. Ili je u nas u tom pogledu bilo nekako velahaule, velakubetile (znak usklika [čudnovato]) ili u njih! Prije u nas, ja ti dobar, ne boj se. Dok su vile po svijetu hodile, dotle je i Bog pomagao. Nijesu ljudi bili ni bolesni ni mrljavi (slabi), što mi danas. Ne ću da ti razvlačim. Eto čim se hrane vile. Ja na priliku tebi dogjem. Nekakva me čapa čapila (nesreća snašla). Te lijepo po prijateljski, kao što Bog i ljudi zapovijedaju, tebe zamolim: daj mi, brate, to i to u naruč (zajam), ili šta već bilo. Ne zna insan, što mu može na glavu pasti, ni kakav ga može kabahet (nesreća) snaći. Danas zengjil (bogat) u malu i evladu — ne zna, šta ima, a sjutra, kroz dvadeset i četiri sata, eno

ti ga prosjakom. Jadni insan tvrgji je od studene stijene. Da i stijenu tvrdicu, koja je najtvrgja, tare onliko, kao čovjeka, smrvila bi se na manje praha, da joj se ne bi ni za trag znalo. Ja dakle, kako rekoh, zaiskah tu stvar ili nešto od tebe. Mišljah bogme, da ću biti miran, kao u dosta i prijatelja, a ti onamo u sto krk jemina, da nemaš. Ni po mi jada ne bi bilo, da znam da nemaš. E volio bih, da ti nijesam zaiskao, na moju jedinu dušu, nego da si me čohali kabanicom od glave do pete zagrnuo. Neka te, čoeče, Bog ti platio. A šta bi ti bilo, jadan brate, ne bio nikada, da si me u mom jadu i nevolji pomogò i ugledao, kad ti je Bog dao i prosvijetlio. Bože moj, ne pita se, koliko se hoće, nego koliko se može — sve s prilikom. Podaj mi, pomozi mi i tebi će Bog. Kukavan je onaj, koji sam za se živi mimo vas svijet i malukat (stvorenja). I eto od tog baksuznog (nesretnog) i gjavoljeg nijekanja vile se hrane. Dobro se veli — stara je riječ — i dan danas: vile se „nijekom“ hrane, što kukavni čovjek niječe od svog iskrnjeg (bližnjeg).

Дервиш-кула.

Приопћио **П. С. Иванчевић**, учитељ у манастиру Гомионици.

На сјеверо-источној страни Бос. Новог, а у даљини око два мала пјешачка сахата налази се једно брдо, које је преко 160 *м.* високо, а површина му је 150—200 *м*^{2}. На том брду имаду остаци од негдашњег некаква града, а те остатке, или боље рекавши ту развалину, околни житељи зову „Дервиш-кула“ и веле, да ју је некакав Дервиш зидао; други опет кажу, да су ту кулу турски дервиши (калуђери) од некаква бана отели, па се по њима и назвала „Дервиш-кула“.

Та кула се налази у једној великој шуми, а са источне и западне стране опкољују исту кулу велика брда. Око Дервиш-куле, односно брда, теку два мала поточића, који се на јужној страни од истог брда спајају и заједно сачињавају Благајску ријеку, која се у Сану салијева.

Од куле имаду и сад два ћошка, један је на јужној страни, а други на сјеверо-западној. Онај на јужној страни висок је 20—25 *м.*, а дебео $2^1/_2$—3 *м.*

По истом ћошету познаје се, да је кула имала 4 спрата, а можда и више. Још на ћошку може се видети, гдје су биле пушкарице, а једна је и сад у сасвим нерастрошеном стању. Други ћошак, т. ј. онај на сјеверо-западној страни, висок је 8—12 *м.*, а дебео 1—2 *м.*

И дан-данас се на мјестима познаје авлински зид око куле, те је ондје гдје се познаје, око 6 *м.* висок.

Приступ је поменутој кули, т. ј. на брдо јако тежак, а кад се већ на брдо изађе, онда је колајли кули доћи. Са сјеверне стране понајлакше је кули приступити, шта више с те стране може се лијепо под кулу, односно брдо, на колима доћи.

Дервиш-кула налази се у подручју села Благаја, које је са своје природе јако лијепо и романтично, у њему има око 150 кућа, од којијех само 6 кућа српско-православних, а остале су све мухамедовске. Кроз

Благај иде жељезница и ту према потребама стане, т. ј. ако путника има да излазе или улазе.

Клаић вели: да је Благај негда био знаменита тврђава, те да је по тој тврђави добила име своје породица благајских кнезова, а један огранак те породице — како он вели — још и дан-данас живи у Крањској. Још он вели да неки писци хоће, да је турски цар Мехмед II. смакнуо у Благају краља босанског Стјепана Томашевића.

Ако Клаић не мисли садашњу Дервиш-кулу, како је народ зове, или можда старински град у селу Агићима, онда се он вара, јер у Благају, т. ј. у овом Благају између Приједора и Бос. Новог нема знакова, да је кад била каква тврђава осим поменуте куле.

Ако човјек „Дервиш-кулу“ добро разгледа и проучи, то мора рећи — ма да никаквих доказа у руци нема, да она није ни из римског доба, нити су је Турци градили, него баш неки од мађарских краљева, кад су Босном владали, јер градња је — како се може видјети по данашњим остацима, као и код осталијех данашњи тврђава по Аустро-Угарској.

Од каквих старина, т. ј. каква старог оружја или посуђа, нијесам могао докучити да се је што нашло, само ми једни рекоше, да се је налазило новаца и то само по један или два комада. Веле околни житељи, да код орања (сјеверно од куле имаду њиве и неколике куће, а тај заселак или махала зове се Дервиши, а званично пише се Благај), налази се много цигле и старинских петњака.

Ulakov grob.

Priopćio dr. Ćiro Truhelka.

Skrenuvši sa ceste, koja ide sa Glasinca u Vlasenicu kod hana Pijeska na put u Podgoru, naći ćeš jedno sat hoda od hana, a tik samoga puta, golemu gromilu, zasutu kamenjem i suhim granjem. O toj gromili priča narod zanimivu priču, a uz nju još se i danas veže običaj iz davne davnine.

Priča veli, da je ondje, gdje danas gromila stoji, bila busija silnog razbojnika Ulaka, koji je iz nje dočekao svakog putnika, te ga plijenio i na muke stavljao. To je razbojstvo dugo potrajalo, dok se napokon ne nagje i Ulaku premac, koji ga je u boju savladao, te ga na istom mjestu mrtva kamenjem zasuo.

Od onda prozvalo se to mjesto Ulakovim grobom, a koji bi god putnik onuda prolazio, bacio bi se bilo kamenom, bilo granom, bilo kladom na hajdukov grob. Kad bi se nad gromilom ponabrala pogolema hrpa suhog granja, zapalili bi je čobani proklinjući razbojnika, pa je tako svu gromilu zaodjelo gusto garište.

Kada progjoh onuda, našao sam, makar su čobani tek nedavno spalili granje, ipak dosta visoku hrpu suha granja, a sâm sam se uvjerio na svoje oči, kako bi svaki, koji bi onuda prolazio, bacio bilo kamen, bilo granu na grob.

Sadržaj. — Садржај.

Knjiga IV., oktobar—decembar 1891. — Књига IV., октобар—децембар 1891.

I. Опис поља Гласинца. Приопћио **Ђорђе Стратимировић** 323—334
II. Od drugog internacionalnog ornitološkog kongresa u Budimpešti u maju 1891. Priopćio **Otmar Reiser** . . 334—338
III. Са Гласинца. Извјештај о љетошњем откопавању. Приопћио **Ђорђе Стратимировић** . . . . . 338—350
IV. Arheološke studije u Bosni. Priopćio dr. **Mavro Hoernes** 350—368
V. Старобосански мраморови. Приопћио др. **Ћиро Трухелка** 368—387
VI. Rimski nadpisi u Srebrenici (Municipium Domavia). Piše **Fr. Bulić** . . . . . 387—391
VII. Надгробни споменик кнеза Батића. Приопћио **Коста Херман** . . . . . 391—395
VIII. Rimska cesta od Prologa preko Dônjeg Unca i Petrovca u dolinu Sane. Priopćio **Filip Ballif** . . . . . 395—404
IX. Популарне зоолошке расправе. I. Стјенице (Hemiptera-Heteroptera). Приопћио **Виктор Апфелбек** . . . . . 404—412
X. Visoravan Rakitno u Hercegovini. Priopćio rudarski satnik **V. Radimsky** . . . . . 413—424
XI. Предисторијска истраживања на Собунару код Сарајева у години 1891. Приопћио **Фрањо Фиала** . . 424—431
XII. O nekojim prehistorijskim i rimskim gragjevnim ostancima u području rijeke Sane u Bosni. Priopćio rudarski satnik **V. Radimsky** . . . . . 431—445
XIII. Књижевност. Наука о човјеку. Приопћио **Ђорђе Стратимировић.** — V. Radimskoga „Prehistorička nalazišta“. Priopćio dr. **Mavro Hoernes** . . . . . 446—454
XIV. Različito. — Различито. Glasovit Bošnjak. Priopćio **Karlo Peez.** — Еро. Приопћио **Стеван Р. Делић,** учитељ. — Kako postaje zora. Priopćio **Ivan Zovko.** — Древни календар. Приопћио **Лука Грђић-Бјелокосић.** — Od šta su dobili svoje ime „vlašići“. Priopćio **Ivan Zovko.** — „Бања“ код Фојнице. Приопћио **Лука Грђић-Бјелокосић.** 454—460

Sarajevo, oktobar—decembar — 1891 — Сарајево, октобар—децембар.

Glasnik
zemaljskog muzeja
u
Bosni i Hercegovini.
Knjiga IV. Godina III.

Гласник
земаљског музеја
у
Босни и Херцеговини.
Књига IV. Година III.

Uredništvo:
Sarajevo, zgrada zemaljske vlade.
Administracija:
Sarajevo, zemaljska štamparija.
Godišnja cijena Glasnika sa poštarinom 2 for. a. vr.
Pojedine knjige stoje sa poštarinom 80 nč.

Уредништво:
Сарајево, зграда земаљске владе.
Администрација:
Сарајево, земаљска штампарија.
Годишња цијена Гласника са поштарином 2 фор. а. вр.
Поједине књиге стоје са поштарином 80 нч.

Опис поља Гласинца.

Приопћио **Ђорђе Стратимировић.**

I.

Историја средњега вијека често спомиње жупу Борач[1]), која обухваташе југо-источни дио Босне. Ова област своје име доби по граду Борчу код Власеница, а бијаше баштином властеоске породице, што се касније прозвала Павловићима.

Међе ове жупе бијаху: на сјеверу водопађа ријеке Дрињаче, на југу водопађа ријеке Праче, на истоку Дрина, а на западу вододјелнице ријека Босне и Дрине. Од Дрине више Зворника, па на Дрину ниже Горажда, опасале су овај крај високе планине: Коњух, Смолин, Вратило, Јавор, Бијела Стијена, Медник[2]), Романија, Јахорина и Гњила[3]).

За средњега вијека бијаху ту главна мјеста: најприје „славни град“ Борач с подграђем (Подборач), и Прача (до ње град Павловац), а послије рударска варош Сребрница.

На путу између Власеница и Праче (односно Рогатице), а испод Романије-планине, простире се пак зелена висоравањ: поље Гласинац.

Повијест нам износи, да је за вријеме краља Стефана Дабише, савезника угарскога краља Сигисмунда, године 1394. султан Бајазит провалио у Босну и на Гласинцу се уставио; „у битци, овдје заметнутој, да се особито понио кнез Гојко Мрњавић, који је свој мач био посветио босанском и угарском владаоцу“[4]). Надаље се спомиње, да је године 1429—30. тамо

---

[1]) Jireček „Die Handelsstrassen und Bergwerke von Serbien und Bosnien während des Mittelalters“. Prag 1879., стр. 81.

[2]) Медник, име долази од међа. Можда по негдашњој међи жупа Борач и Врхбосна.

[3]) Планина Гњила је размеђа Праче и Сопотнице. На путу од Рогатице у Горажде је на Гњили превија „Јабука“, где неколико старих надгробника има.

[4]) V. Klaić „Poviest Bosne“, Zagreb 1882., стр. 199.

била царина [1]). Триста година послије, находимо тамо збориште турске војске, која се ту концентровала у вријеме аустро-турскога рата год. 1737—39.[2]). Напокон бијаше на Гласинцу и сукоба између аустро-угарске војске и турских устаника за вријеме окупације, приликом боја код Шенковића (септ. 1878.).

Код Подроманије на Гласинцу састају се путеви са доње Дрине и из Херцеговине, из прâве Босне и Полимља. Сад иде нови друм од Сарајева преко Гласинца у Рогатицу и Вишеград, а код Подроманије одваја се опет нова теста за Власенице.

Од Сарајева до Подроманије има 44 *км*, а оданде до Рогатице 30½ *км*. Сарајево и Рогатицу, који једнаку апсолутну висину имају (530 *м*), раздвајају: Романија (на пријелазу 1376 *м* висока), Гласинац, који просјечну висину од 850 *м* има, и Иванполе, које се код хана Стјенице до на 1010 *м* диже.

Гласинац [3]) има више дијелова. Уз Гласинац κατ' ἐξοχήν хватају се с југа два крила, мала раван испред пећине Мегаре и Ковачев-дô испод брда Плијеша; а на сјеверу пријања Мали Гласинац или Пољак [4]). У ширем смислу пак подразумијева се под Гласинцем још и цијела висија на источном рубу, и Иваньполе — а општина Гласинац има још већи обим.

Гласинац у првом и правом смислу јесте поље, низ које тече поток Решетница, и простире се у правцу сјеверо-јужном од кршне Љуте Стијене, врх села Оџака, до брда Витња више села Куле, и од источне висије до западних брда, која га дијеле од дола именом Тонице. Све поље заузима површину од једне четворне миље.

Мали и велики Гласинац (т. ј. Пољак и Гласинац κατ' ἐξοχήν) раздваја садашње село Соколац и брдељак на коме је нова црква Св. Илије.

Велики Гласинац окружује низ омањих брда, с једно 1000 *м* апсолутне висине, и то: Пуховац, Плијеш, брда више села Бјелосалића, Витањ и други Плијеш [5]). Дужина је равни од села Балтића (испод Пуховца) до села Куле (испод Витња) једно 10 *км*, а ширина између селâ Бандин-Оџак и Бјелосалићи [6]) 4—5 *км*.

---

[1]) Jireček, у именованом дјелу: стр. 86.

[2]) C. Fraser, „History of the War in Bosnia, during the years 1737.—38. and 9." London, 1830. стр. 51. спомиње концентрацију на „plains of Glaasansha" (!). По обавјештају од стране г. др. Трухелке, овај је спис пријевод с турске хронике, коју је написао Омер-ефендија, кадија из Новога, год. 1740. —

[3]) Има и брдо именом Гласинац, на пристранку Чабуље-планине у Херцеговини, између врха Ошљара и рјечице Дрежанке.

[4]) На ђенералштапској карти (1:75000) Sokolačko polje.

[5]) Овај други Плијеш на јужном је крају Гласинца. Синоними се објашњују тим, да плијеш (плијес) значи ћела, дакле голо брдо.

[6]) Види картицу у „Гласнику" кн. Ш., год. 1891., стр. 307. у чланку др. Трухелке „Prehistoričke gradine na Glasincu".

Од Сокôца пружа се на југ, у поље, подужи онизак хрбат, који затим у дôњи крај поља прелази и с њим се изравњује. Хрбат је обрастао шикаром, и зове се по њој Брезјак.

Кроз низу на источној страни Брезјака тече Решетница. Низу на западној страни пак дијели од друма и опет вис, а на њему стоји војничка штација Подроманија.

Решетница, дотјечући са Пољака, изрила си дубоко корито, и одвојила црквени брдељак (Градац) од Талина. Ту прима у се поточић Казани или Многа Врела, пак онда иде на окуке кроз низу између Брезјака и Радаве (пристранак висије, до Талина), затим крене на југ, и, пресијецајући друм код Хана Шаренца, увире у пећину Мегáру [1]).

Ова је пећина љети суха, и да се походити. Кроз поширi отвор (улаз) доспијева се у пространи тријем, из кога се кроз тијесно ждријело ваља провући у ходник. По ходнику се опет усправно ићи може; овдје већ сиге и ступова има, а пролази се поред склопа на лик придикаонице. За тим крене ходник на десно, те се доспије у велику и високу просторију — храм. На овоме мјесту има лијепих сталактита. Из храма одваја се грлац, који се све више и више стјешњава; кроза-њ вода отиче у ниже лежеће шупљине у стијени.

У Пољаку и испод Брезјака мочарно је земљиште што је крај Решетнице. Осим овога лапа, има по Гласинцу још и доста локава и омањих понора. Локве се находе понајвише у западном дијелу поља, уз тесту, а бара што је код хана „Језера“ (близу Примчића) и љети не пресахне. Црвена Локва пак, што је испод села Читлука (у јужном крају), у љето се посве исуши.

Гласиначко је поље већином ледина, али у крају између Сокôца и Бандина-Оџака, има нешто оранице и доста сјенокоса. Ако довољно кише има, онда је паша добра, те чак из поудаљенијих крајева догоне се онамо овце, говеда и коњи. Стока је лијепа; особито се хвале дурачни гласиначки коњи.

Народ по Гласинцу у великој је већини православне вјере, остатак су Мухамедовци. „Исконских“ Гласинчана мало има, готово сви су досељеници из Херцеговине. Данашњи је нараштај вас овдје већ рођен, но свак памти окле је дошао и с поносом спомиње се Требиње, Никшић и т. д. Језик је врло чист и особито богат; говор је јужни. Још примјетисмо консеквентну употребу од миње и диље, умјесто мање и даље [2]). Народ је лијепа стаса и образа, поносан и отворен; као радник послушан и вјешт. Стање је у сељака, усљед арнаутске огромне пљачке за вријеме окупацијоних бојева, сада слабо — али ће их вријеме и вредноћа опет подићи.

---

[1]) Разабрасмо да име потиче од арапске ријечи Magarat, што значи пећина.

[2]) Ово се и иначе по Босни чује. Слушасмо таки изговор и у височком котару. Још чусмо на Гласинцу интересни облик „пет брата“, и „кос“ умјесто кост.

II.

На ивицама овога гласиначкога језеришта — као можда некад у прастаро вријеме на обалама језера — леже десетак села. Куће су им у скупу, већином брвнаре, с крововима на четири стрехе, прекривеним даскама. У заселака стоје куће посред њива, које се врљикама ограђују. Пластови сијена стоје у огради — котару — да их стока не раздјене. Торови се бране 2 *м* високим плетером од прућа, чувајући тако овце од вукова, којих у велико по гласиначкоме крају има. За вукове прича народ, да зими, чим омркне, са Романије у руљама на Гласинац долазе, и то преко превије код села Примчића, гдје је „пријемет курјакова“[1]). У зору пак истим се путем у гору враћају. Вукови су у овоме крају велика напаст, а уз њих љутице-гује, што их по каменитим висовима посвуд има. Гуја има двије врсте: пафталија (vipera ammodytes) и риђовка (vipera berus). Од дивљачи има лисица и зецова.

Висови, што заокружују „равни Гласинац“ — како га народна пјесма зове[2]) — обрасли су (осим Плијешова, и код Читлука) готово посве младом шумом. Дрвеће је: бјелобор, црнобор, храст, лијеска, буква, граб и глог.

Уз висове приањају села: Соколац, Балтићи, Бјелосалићи, Кула, Читлуци, Бандин-Оџак и Газиводе. Накрај Пољака пак су Оџаци. Осим ових села има још скупина од неколико кућа, које посебна имена носе, као: Подроманија, до Балтића; Решетница, испод Газивода; и Подплијеш код Куле, којој и припада.

Главно мјесто васцијелога краја је Соколац, село сасвим скорашњега постања[3]). Тамо је нова српско православна црква, и ту су врела. Највећи је извор у самоме селу, испод нове власеничке тесте; други је са стране Решетнице, испод „Граца“. Треће је пак врело у Пољаку и зове се Каменик.

Згодни положај и добра вода услови су, који напредак Сокôца осигуравају. За тим и црква — једина надалеко — притеже свијет. Лијепо је видјети о већим празницима кићене момке, гдје се испред цркве играју „камена с рамена“; али и „куглање“ већ се у Сокôцу одомаћило. Дјевојке се хватају у коло, гиздаве су и стидљиве. Ношња је женска врло згодна: бијела кошуља (уједно и сукња) и бијеле турске шалваре, шарена прежина, пас с великим пафтама, црвен зубун (сприједа отворена долама). Видјесмо пак једну дјевојку у доиста господској одјећи: носила је од мека, бијела платна антерију, која од врата до чланака допираше и која је посве затворена сприједа а има широке рукаве; поврх антерије јелек (прслук) и око струка

---

[1]) По пријемету, вели народ, да је село Примчићи своје име добило. Пријемет је њемачки Wechsel; те ријечи у томе значењу у Вука Караџића нема.

[2]) Вук Стеф. Караџић „Српски рјечник“, стр. 88., код ријечи Гласинац.

[3]) Види наш чланак „Са Гласинца“.

пас. Богатије „цуре“ имају кожне, кљунате папуче, уврх чела поковицу т. ј. дијадем од жутог тенећета; преко главе пак још бијелу махраму, која се озад некако свезује; на објема рукама носе поширокe, дупле, сребрне гривне, а око врата ђердане од црвених гмиза и ситних сребрних новаца.

Три километра од Сокôца стоји дефенсивна касарна Подроманија, гдје су телеграф и пошта смјештени. Испод касарне, код хана Подроманије — као што већ наговијестисмо — раскрсница је тестама за Сарајево, Власенице и Рогатицу. Од Подроманије пут Рогатице, стоје нуз тесту она већ поменута два хана: Хан Гласинац или Језеро (како народ каже) и Хан Шаренац.

III.

Гласинац има остатака из разних епоха. Од особите су му цијене предисторијски споменици. Осим палетнологије пак находи у њега материјала и домаћа археологија; а и турско доба оставило је трага.

Из предисторијскога су времена градине и гомиле. Готово на свакоме брду имају сухозидине, којима стари Илири градове оградише. На брдељку, на коме сада црква соколачка стоји, био је до назад мало година Градац[1]). Још и дан-данас има тамо комад бедема од 60 *м* дужине. За тим има градина на Пуховцу, на Плијешу (код Подроманије), на брдима више Бјелосалића, онда на бријегу повише села Куле (код Витња), на чоту иза брда Плијеша (код кућа Подплијеш), напокон на брду Млађу врх Читлука[2]).

Од ових предисторијских градина цигла она код Подплијеша доби од народа име — Хрељин-град. За-њ се прича: У граду живљаше чувени јунак Хреља, који свако јутро скакаше с коњем са висока бедема на велики мрамор, што стоји код хана Језера на Гласинцу. Једном Хреља не скочи, већ оде по невјесту. Дошавши с дјевојком натраг у свој град, обнажи јој се нога при сјашењу с коња, што Хреља опази. Другога јутра Хреља опет хтједе да с коњем скочи, али већ испод града земљи допаде. Јунак се врло ражали: одлучи да се прије љубави одрече, но јунаштва — умах се одврати од града и побјеже у Пазар[3]).

Предисторијске некрополе гласиначке већ су свијету добро знане[4]). Овдје ћемо навести само она мјеста, која су на самоме

---

[1]) Испореди наш чланак „Са Гласинца“.

[2]) Испореди опис др. Трухелке „Prehistoričke gradine na Glasincu“: „Гласник“ од године 1891., страна 306. Градина на Млађу — овидана на округлац — у горњем опису није споменута.

[3]) Име Хреље од Пазара у овим се крајевима чешће чује. У исток од Сокôца (4 километра) је Лубурића поље, које се и Хрељино поље назива. Испореди још и „Српске народне пјесме“ од Богољуба Петрановића, Биоград 1870.

[4]) Г. Вид Вулетић-Вукасовић напомиње, да је он први у нас био, који је извијестио учени свијет о овим гомилама. Види „Viestnik hrvatskoga arheologičkoga društva“, god. XIII. стр. 23.

Гласинцу — не осврћући се на многе и многе гомиле у непосредној околини, као н. пр. на Талинама, Смрекама и у Тоницама.

Почињући са сјевера и пратећи тијек Решетнице, находимо хрпе од гомила на пристранку источне висије, и то: 1. код Борића, испод села Лаза; 2. повише врела Каменика; 3. на Грацу, у Сокôцу (потоње је с десне стране потока); 4. на Радави, гдје и једно врело има; 5. испод „села“ Решетнице, на Миси, гдје је врело именом Јасиковац; 6. код села Бандина-Оџака, више Бандина-Гробља; 7. на Црвеној Локви; 8. код хана Шаренца. Осим ових гомила, које су крај Решетнице, има их још: 9. код Подроманије; 10. испод села Читлука; 11. у Ковачевом-долу, и на тамошњој Превији; 12. на обрешку између „Града код Витња“ и рогатичкога друма[1]).

Облик ових предисторијских гробова тројак је: а) Хумке насуте од земље — ових по Гласиначкоме крају мало има; б) гомиле од камења — ово је најчешћи облик; в) поравњенице, т. ј. равне гомиле попут гумна или трапа, на лик круга или елипсе. Овака се поравњеница обично састоји из периферијске ограде од повећега камења, а нутарњи је простор засут жаломтучаником. Ово је ређа форма, али најодличнија.

Већ године 1879. написао је др. Мавро Хёрнес, приликом свог археолошкога путовања по запосједнутим земљама, о Гласинцу ове ријечи: „Предисторијска старина, средњи вијек и рано ново доба судјеловаше, да од пусте висије гласиначке направе џиновско гробиште и пространи музеј најразноличнијих гробних споменика“[2]).

Већ годину дана затим (год. 1880.), учињени су — приликом градње нове тесте од Подроманије у Рогатицу — први находи. Ц. и к. женијски официр Јован Лекса (Johann Lexa) нашао је код хана Шаренца, гдје се из гомила ваљаше камење за тесту, неколико бронзаних рађевина од велике знаменитости[3]). Ове прве нахођевине сада су у ц. к. природословноме музеју у Бечу. Међу њима су најважнија малена кола-кадионица (Räucherwagen) и један ибрик.

Кола-кадионица, која у давној давнини служаше за прекаду гроба, састоји се из повеће тице, смјештене на четири точка. Тица је изнутра шупља, простор пак бијаше као суд за жеравицу, на којој се мирисаве твари сагоријеваху. Као заклопац

---

[1]) За ову градину, рекли бисмо, да је кључ Гласинца. С ње је красан поглед на све поље. Пењући се к њој, са стране тесте, доспијева се на заподак што уврх тесте лежи, на коме има голема камена гомила, за коју жалимо да не имадосмо прилике раскопати је. Ова је гомила усамљена; јужно од ње пак, према Иван-пољу, има омањих гомила у великом броју.

[2]) Dr. M. Hoernes „Grabhügelfunde von Glasinac in Bosnien“, Wien 1889. (Separatabdruck aus den Mittheilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien), стр. 2.

[3]) Dr. F. von Hochstetter, „Ueber einen Kesselwagen aus Bronze aus einem Hügelgrab von Glasinac in Bosnien“, Wien 1881. (Separatabdruck aus Band X. der Mittheilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien).

тога суда, сједи на великој тици малена истог облика. Осим ових двију тица има на свакој осовини још по једна тичица, као украс. Омјере ове чудноватe справе јесу: укупна дужина 19 *см*, ширина 10 *см*, а висина 15 *см*. — Тежина, свега 1055 грама. Кола су ливена рађевина, а бронза је сва обложена загасито-зеленом пàтином [1]).

Публикација ових находа, потстакла је затим два ц. и кр. официра, Ј. Глосауер-а и Ф. Брудл-а, на откопавања у години 1886. Тада нађени предмети доспјеше такођер у бечки музеј [2]). Послије ових првих огледа, узела је земаљска влада експлорацију у своје руке. Пошљедњих година, свакога љета, откопавао је кустод сарајевскога музеја, др. Ћиро Трухелка, гомиле на Гласинцу и у околини. Међу његовим нахођевинама на првом је месту бронзан шљем, старо-грчкога типа. Ову драгоцјену старину и обилате друге предмете храни земаљски музеј [3]). Прошлога љета пак (год. 1891.) руководио је писац овога саставка предисторијска откопавања на Гласинцу, и био је сретан да нађе између осталог и два гвоздена рукача од мача, и двије читаве сребрне рађевине.

Старински предмети са Гласинца припадају тако-званом Халштатском периоду [4]). Узима се да потјечу из пет пошљедњих столећа пред нашом ером. У Халштату али самоме нема нахођевина од сребра грађених [5]). Досад је свега тек четири предмета, рађених од драгих метала, на Гласинцу затечено. Откопавања, извршена 1886. год., дадоше спиралну цјевчицу од злата. Ова је цијевка 21 *мм* дуга, 9 *мм* широка, а има 16 завојака [6]).

Затим је и др. Трухелка нашао опет малену цијевку (у два комада), и то од сребра или платине. Оне двије рађевине пак, које ми прошлога љета ископасмо, јесу: сребрна гривна попут гујавице, пресучена и с круглицама на оба краја, 26 *см* дуга, а с прјечником од $2^1/_2$ *мм*; тежи 7·2 грама; — онда сребрна фибула, дуга 45 *мм*, висока 25 *мм*, тешка 4·94 грама. Ова сапињача има „Гласиначки облик“ т. ј. четверокуту ножицу, полукружни облучац, који посредовањем замке у иглу прелази. Тип гласиначки показује пак и други облик, који од претходнога тим се разликује, да и уврх ножице (између тро- или четверо-куте плочице и облучца) још друга замка има.

---

[1]) Опис и снимак има предречена расправа др. Хохштетера. Придодата је и картица г. Лексе, на којој је обиљежено мјесто првих находа.

[2]) Види већ именовани чланак др. Хёрнеса, стр. 2.

[3]) Испореди извјештаје др. Трухелке: „Die Nekropolen von Glasinac in Bosnien“, Wien 1889. (Separatabdruck aus dem Mittheilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien); и у „Гласнику“ сарајевскога музеја.

[4]) Hochstetter, у већ именованој расправи, стр. 11.

[5]) Dr. M. Hoernes „Hallstatt en Autriche, sa nécropole et sa civilisation“. Paris 1889. (Revue d'Anthropologie), стр. 332.

[6]) Hoernes „Grabhügelfunde von Glasinac“, стр. 13.

Нахођевине из наших крајева имају значаја за свеопћу науку, јер ту находимо везу и посредницу између истока и запада. Објекти што се у сарајевском музеју налазе, и дотични комади у Бечу, имају својствен карактер, и приказују халштатску културу, код које је локално настављан развитак њезин, и која је дјелимице модификована грчким утицајем[1]).

Територија ове цивилизације простире се од сјеверне међе Јеладе до Дунава, и од Адиџа у Италији до сјеверних предалпа; свуда се ту налазе поуздани трагови старо-илирскога народа. Ову цивилизацију халштатске епохе, ваљало би с тога и назвати Илирском епохом[2]).

IV.

Средњевјековни остаци заостају далеко за предисторијским споменицима. Гласинац плодније је поље за палетнологију, него за археологију. Ипак има заостатака, који, ако ништа друго, бар цијене имају за локалну повијест и за историјску топографију.

У слиједећем изнијећемо што нам је знано.

1. Јеринина теста. Упоредо с новом тестом од Подроманије у Власенице, и често састајући и подударајући се с њоме, тече стар калдрмисан пут, који води од Мокрога на Романији до села Краљева Поља у власеничкоме крају, а дужина му је једно 40 километара. Код великога хана у Сокôцу н. пр. одваја се тај стари пут од нове тесте, прелази преко Пољака и Решетнице, пење се уза страну на поље Смреке, између врела Каменика и новога друма; пролази испод села Лаза и Надића, и спушта се преко превије између брда Расоваче и Видрића у Лубурића или Хрељино-поље, те се састаје код кућа именом Турбе у истоме пољу опет с новом тестом. Стари овај пут народ зове „Јеринина теста“, и прича, да ју је „краљица“ Јерина градила.

Спомен деспотице Јерине (Ирине Кантакузин), супруге деспота Ђурђа I. Бранковића, врло је распрострањен по тамошњем предјелу. За њу народ вели, да је и град Куплат подигла. Глас ове одважне, поносите и знамените госпође и овдје, као у народним пјесмама, није повољан. Име „проклете“ Јерине изговара народ с неком зебњом.

„Јеринина теста“ служила је саобраћају до посљедњих година, за све турско вријеме. Без сумње је овај пут већ у средњем вијеку, а можда још и прије, спајао Гласинац с Дрином[3]).

2. Стари јаз на Гласинцу. Испод Сокôца, у правцу на село Бандин-Одак, има нуз Решетницу стара попирока ровина,

---

[1]) Dr. Marchesetti „Од Спљета до Сарајева“, у „Гласнику“, књ. III., год. 1891., стр. 250.

[2]) Hoernes „Hallstatt en Autriche“, стр. 336.

[3]) М. Ђ. Милићевић „Кнежевина Србија“, Биоград 1876., стр. 1031., помиње да и код Пожаревца има „Јеринин друм“.

за коју народ прича да је јаз некога млина, који је у старо вријеме ту био. На дôњем крају јаза може се разабрати мјесто, гдје је био слап и гдје се опет састављао с потоком. Облик јаза и корито његово, што је више од потока, могу да народно казивање потврде.

3. Миса. На лијеву руку од Решетнице, испод истоимених кућа, а близу врела Јасиковца, има мјесност, коју народ зове „Миса“. Ту се виде темељи двију старинских грађевина и неколико надгробних биљега. Главна је грађевина стајала на ониском хумку. Фигура темеља је правокутник. Између четири ванjска зида, има унутра попречни зид, који просторију у двије неједнаке части (припрату и дворану) дијели; већи простор пак и опет је подијељен уздужним зидом, који са сјеверним главним платном неки ходник твори. На западној страни, напокон, прилања од извана уз „припрату“ нека рушевина, која је можда торањ или хор била. Неколико корака испод ове рушевине, на југ, виде се четверокуте субструкције оне друге грађевине. Народ вели, да је ту црква била, а ријечју „миса“ разумије католичку богомољу.

В. Клајић у „Повијести Босне“[1]) спомиње неки православан манастир Ломницу или Ловницу на гласиначкоме пољу. Ако је под истину на Гласинцу манастира било, онда би морала — почем нигдје друго томе приличне развалине нема — ова „миса“ тај самостан да буде. Али садашње име и недостатак апсиде на исток управљене, у опреци би били с прихватањем да овдје православнога манастира бијаше. Осим тога пак и Вук Караџић износи на једноме мјесту[2]), да је на води Ловници, која утиче у Дрињачу, манастира истога имена било. С тога држимо, да је податак В. Клајића погрјешан.

Још историја памти „Цркву на Гласинцу“[3]), која је била циљ за трговачке карване. Али и та црква „Миса“ не може да буде, е је превеć удаљена и заклоњена од оба главна пута, што се код Подроманије раздвајају.

4. Црквина. Украј нове тесте за Рогатицу — чији је гласиначки комад идентичан са старим друмом — између оба гласиначка хана, а код села Бјелосалића, има уврх западнога руба тесте стрменит обрежак (једно 25 *м* висок), који се Црквином назива, и гдје је подигнут обелиск за успомену на бој код Шенковића год. 1878.

Вис је овај озго раван, а на њему стоје једно сто средњевјековних надгробника (понајвише стећака), готово сви у правац запад-исток намјештени. На крају тога зараванка, баш уврх тесте, прича народ, да је била „црквина“ т. ј. разваљена црква;

---

[1]) V. Klaić „Poviest Bosne“, стр. 346.
[2]) Вук Стеф. Караџић „Српски рјечник“, Беч 1852., стр. 332.
[3]) На ово нас је упозорио г. професор Јиречек.

а од њена камена да је грађен „Споменик“ (обелиск), а мјесто око њега затим поравњено. Данас нема црквини трага.

Ако је црква — што народ тврди — тамо стајала гдје је сад обелиск т. ј. уврх острмице, онда је приступ морао бити са стране гдје су груписани надгробници, а то је запад. Врата на запад условљавају олтар на исток — слиједује да овдје бијаше православна црквица.

Положај „Црквине“, насред онога комада тесте што преко Гласинца тече, и доминирајућа позиција мјеста, са кога се отвара поглед по свему пољу: доводе до увјерења, да је „Црква на Гласинцу“ тек овде могла да буде.

5. Средњевјековни надгробници. Надгробних биљега из средњега вијека има на Гласинцу и по свој околини његовој у великоме броју. Надгробници већином имају облик „стећка на шљеме“, затим су заступани понајвише облици „камен“ и „широка плоча“ [1]).

На Гласинцу има надгробника на слиједећим мјестима:

а) На једноме вису у Пољаку, на путу што води у село Буковик, једно два километра на сјевер од Сокôца. Ту има два велика стећка на шљеме (тип γ). На једноме има неколико ћириловских слова — али не могосмо смисао срочити.

б) На раванци пред садашњом црквом у Сокôцу стојао је прије надгробник, који би узидан у платно цркве.

в) У Радави има неколико надгробних биљега; а исто тако — као што већ напоменусмо — и на Миси. Испод Мисе има прије лаз преко Решетнице, гдје је преко мочар, за пут, неколико каменица употријебљено, које на сву прилику од Мисе бише узете.

г) Иза војничке штације Подроманије, напрема тамошњој џамији, а на противној страни вале има један стећак.

д) На Црквини, гдје је споменик, има (*као што већ изнијесмо*) једно сто надгробника. Рекоше нам, да један камен има натпис, али не могосмо га пронаћи.

ђ) На Превији, код Хрељина-града, а накрај Ковачева-дола, гдје има ново православно гробље, налазе се једно педесет надгробника, који су тамо положени на предисторијске гомиле, од којих неколико раскопасмо. У једној гомили затекосмо, осим костурских остатака, који од средњевјековнога напогреба (Nachbestattung) потичу, и једну гвоздену оштругу (мамузу) витезовску — и то у дубини од тек 35 *см*; дочим остаци предисторијског сахрањивања на живцу се нађоше, а међу њима један од већ споменутих рукача од мача (предисторијска форма, без браника, исти тип кано бронзани мачеви, али овдје од гвожђа). Међу стећцима има један „на шљеме“ од особито лијепих размјера.

---

[1]) Испореди „облике средњевјековних надгробних биљега“ у нашем чланку „Srednjevjekovno groblje kod Zgošće, у „Гласнику“ књ. II., год. 1891., стр. 123.

Ни писма ни шара не видјесмо нигдје, разма на једноме стећку урезан крст, опточен колутом. Надгробници положени су у правац западно-источни.

е) На Бандином-брду, између Читлука и Бандина-Оџака, има средњевјековно гробље. Оданде бише неколико каменова однесени у Соколац за градњу цркве[1]).

6. Бандино Гробље. У вали између Бандина-Оџака и Бандина-брда, а на погледу Гласинца, има неколико турских гробова. Мјесто се зове „Бандино Гробље". За-њ се прича, да је овдје укопан буљугбаша Бандо, који је господар над Гласиначким крајем био. Буљугбашу Банду доводи народна предаја у свезу с беговском породицом Шахинпашића, чији је и данас Пољак, и који у Оџацима живу. Народ прича, да је Бандо купио по Гласинцу војску за султана. Узимао је све младе момке, а међу њима Српче, јединца у мајке. Кукавна се мати Банди молила да јој остави узданицу, но бијесни Бандо је посјече. Послије дошла нова војска у Цариград, гдје султан хтједе да куша Бошњаке. Изнесоше казане с јелом, али дадоше младим војницима велике и дуге кашике, с којима не могаху доспјети до уста. Ту се онај јунак досјети, те рече другу: дедер, питај ти мене, а ја ћу тебе! Тако сви учинише и нахранише се. За тим бише новаци одведени у царске ризнице, а буде им речено, да свак смије узети што понијети може. Било је ту много сребра и злата, пуни сандуци дуката и блага. Свак поче грабити, само млађани домишљан не хтје, већ рече: да свак узима а нико не даје, то би се ризнице часом испразниле — те извади бритву и остави је на једноме ковчегу[2]). Дознавши султан за све ово, позове дјетића к себи и питаше га: хоће-ли се потурчити, па да га направи пашом? Момче рече да неће, разма ако га направи пашом над Босном. Султан пристане. Млади се паша за тим врати с војском на Гласинац. Ту бијаше буљукбаша Бандо спремио велико славље, конак искићен, а јела изобиља. Све лијепо и господски бијаше, те Бандо питаше пашу: је-ли све добро, честити господару? — „Све је добро — али камо моје мајке, камо мајке?" То рекавши мигне паша на џелате, те осјекоше Банду главу.

Од овога паше, вели народ, постадоше безе Шахинпашићи. И народна пјесма зна Шахинпашиће[3]), а Гласинчани их хвале, да су вавијек праведни с народом били.

---

[1]) У околини гласиначкој још има надгробника: код села Видрића, уз нову тесту власеничку. На истоме је мјесту сад и ново православно гробље. Онда има средњевјековних надгробних биљега у Лубурића-пољу и испод села Кошутиће.

[2]) Исту причу чусмо и у Вишеграду, али за Соколовиће. Неки хоће да су Соколовићи и Шахинпашићи једна те иста породица, јер Шахин значи соко. Али од Мухамедоваца разабрасмо, да није тако, већ да су Шахинпашићи безе млађега постања.

[3]) Вуков „Рјечник", код рјечи Гласинац има једну строфу; за тим „Народне пјесне Мухамедоваца у Б. и Х." I. књига, стр. 3.

7. Соколића гроб. По сриједи Сокôца, више улице, а спроћу главнога врела сеоскога, има вис, а на њему турски гроб с два нишана[1]). Народ прича, да је гроб Соколића или Соколовића, који је тамо с Бановић-Секулом мегдан дијелио и погинуо. По имену „Соколић“ прозвало се врело „Соколац“, а послије и село тако. Бановић Секула био је — народ вели — синовац Сибињанин Јанка, па је делији Соколићу на мегдан изашао умјесто остарјела стрица. Бановић-Секулу зна народна поезија и иначе, има пјесма гдје се он апострофује „Ej Секуле, сив зелен соколе!“[2]).

8. У дно Гласинца, између села Куле и Хана Шаренца, крај западне ивице тесте, има развалена грађевина и турских гробова. Од грађевине тек се види темељ, који је на свод. Биће да је развалина негдашња каква турбета. — У селу Кули пак имају остаци куле бегова Танковића. Кула би оборена за вријеме окупацијоних бојева, а бези Танковићи одбјегоше. У једној народној пјесми нађосмо име Омера Танковића[3]), који је зацијело од куљанских бегова био.

* * *

Све прошле епохе оставише трага на Гласинцу. Давна старина градине и гомиле, средњи вијек црквине и надгробнике, а турско доба кулине и нишане. Чак и наше вријеме већ се биљежи спомеником и новом црквом — а вјековјечна вила тамошњих несусталих извора, која све прати и памти, весели се слушајући опет мили глас звона, што Гласинцу нов живот навјешћује!

Od drugog internacionalnog ornitološkog kongresa u Budimpešti u maju 1891.

Priopćio **Otmar Reiser.**

Pun sjaja i divote ostao je I. ornitološki kongres u Beču g. 1884. u spomeni svih učesnika.

Neiskazana tuga obuzima srca nama ornitolozima pri pomisli, da prejasnome protektoru prvoga kongresa, carevići i nadvojvodi Rudolfu nije bilo sugjeno, da i drugome kongresu stupi na čelo, da načelniku permanentnoga megjunarodnoga kongresa nije bilo sugjeno dočekati da vidi, kako klija sjeme, što ga je zasijao.

---

[1]) Испореди наш извјештај „Са Гласинца“, гдје има фотографски снимак.

[2]) Богољуб Петрановић „Српске народне пјесме“, стр. 521.

[3]) Ibid. стр. 416.; још види Османа Танковића у „Народне пјесме и т. д.“ II. књига стр. 61.

Ako je gotovo čudo bilo, kolišno je vremena trebalo, da se sastavi prvi kongres, to je opet drugi pokazao, da samo zeman kule gradi. Do najzadnje sitnice sve je u Budimpešti bilo priregjeno i ugovoreno.

I viši i niži, i veliki i mali, — više od godine dana — svi svom snagom upriješe, da svak učini što najbolje umije.

Samo je razumjeti, da naš mlagjahni zavod, bosansko-hercegovački muzej u Sarajevu, nije propustio tu priliku, da pokaže, što je na tom polju za četiri godine u nas učinjeno.

Darežljivost visokog zajedničkog ministarstva učinila je, te se je svršetkom mjeseca aprila 1891. godine kompletna ornitološka zbirka, koja se odnosi na faunu Bosne i Hercegovine, valjano opremljena otputila u Budimpeštu, gdje je sredinom maja smještena u petnaest novih ormara, te našla opće priznanje svih gledalaca.

17. maja svečano je kongres otvoren u sjajnoj dvorani ugarskog narodnog muzeja. Vidjelo se je tu svijetlih ličnosti iz svih krajeva Evrope i iz same sjeverne Amerike.

Austro-Ugarsku zastupalo je 97, Njemačko carstvo 26 učesnika, Francusku 3, Rusiju 3, sjevernu Ameriku 2, Englesku, Holandesku, Norvešku, Švicarsku i Bugarsku zastupao je po jedan učesnik.

Pravednim ponosom moglo se je tu vidjeti, koliki je napredak u Austro-Ugarskoj naročito u ornitologiji učinjeno zadnjih decenija.

Veoma je svakome godilo još isto popodne poslije otvorenja kongresa posmatrati izložbu, priregjenu na čast kongresa, pri kojoj je, kako je gore rečeno, naš zemaljski muzej u veliko učestvovao.

Grupe ugarskih ptica, što su ih golemom prilježnošću i velikim troškom priredili ugarski odbori, uopće su udarale u oči svojom živom vjernošću i obilatošću. I najregje vrste vidio si ovdje kao da su žive. Krasna je n. pr. bila grupa vodohodaca (liskonoga = Phalaropus hyporboreus) od Velenačkog jezera (Velencze), a zadivili bi nas eksemplari Colymbus arcticus, Somateria mollisima, Harelda glacialis i t. d. iz Ugarske u najkrasnijem svojem ruhu. Neprikornom čistoćom perja odlikovahu se čaplje — ukratko posve se je ovdje jasno vidjelo, da je za muzejalno izlaganje objekata nastupila nova era udešavanjem većih prirodnih bioloških grupa. Pri veličajnoj Holubovoj izložbi, što je u isto vrijeme u Beču otvorena, pokazuje se ostvaren taj odavna već željeni, jedino valjani princip.

Dakako, da se povrh toga u svakom muzeju najveća pažnja mora obratiti naučnoj zbirci sadrtih koža za nadijevanje (Bälge), koja je svojim velikim obimom na to odregjena, da svaku pojedinu domaću vrstu svestrano prikaže.

U tom pogledu može ovdašnji zemaljski muzej, da s nekim zadovoljstvom motri rad zadnjih godina, jer se na temelju doista obilatnog materijala, koji je muzeju priposlan, može isto tako utvrditi geografsko prostiranje većine vrsta, koje žive u zemlji, kao što se u drugu ruku s obzirom na množinu ptica, kojima perje

Slika 1. Kostober *(Gypaëtus barbatus)*.

pokazuje različita doba života, naš muzej slobodno može isporediti sa svakim drugim.

Ali i mnogi izloženi eksemplari zadivili su stručnjake, tako prije svega kao snijeg bijeli kostober (Bartgeier) iz Konjica na vrhu u grupi Gypaëta, koja je na umjetno načinjenom impozantnom hridu sadržavala 7 ponositih rijetkih životinja ove vrste; blizu Livna

Slika 2. Alpinska ševa.

i Travnika za monarhiju ubijena kavkaska alpinska ševa i t. d. (vidi *slike 1.* i *2.*).

Brzo progjoše dani najprilježnijeg kongreskog rada, i samo za nekoliko sati sjedinile su po svršetku kongresa 20. maja po ugarskom odboru divno udešene ekskurzije iz dalekih krajeva prikupljene ornitologe na strukovno raspravljanje i ozbiljno promatranje.

Na zaključak ugarskog odbora ostala je izložba za publiku otvorena do svršetka oktobra, pa i naša bosanska zbirka ostala je do polovice septembra u ugarskom narodnom muzeju.

Sada, pošto je sve u najboljem redu vraćeno u bosansko-hercegovački zemaljski muzej i ondje opet porazmješteno, neka svim

onima, koji su doprinijeli da se je moglo to lijepo djelo izvršiti i da se mogaše sastaviti onako lijepa zbirka, bude dopušteno, da se radosno i sa zadovoljstvom mogu spominjati ovih dana, koji su posvjedočili, da je ovamo kod nas na jugu, gotovo već u orijentu, našoj lijepoj nauci sasvim na tiho priregjen stan, — stručnjacima na udivljenje, a visokim začetnicima i zaštitnicima na slavu.

Са Гласинца.

Извјештај о љетошњем откопавању.

Приопћио **Ђорђе Стратимировић.**

Као претходних година, тако су се и љетос — у мјесецима мају, јуну и јулу — по налогу земаљске владе, испитивале предисторијске старине по гласиначкоме крају.

Овогодишњи послени програм описао је троје:

1. Да се сасвим доврши већ лани започето раскопавање Граца код села Кусача;

2. да се за тим одабере друга која предисторијска градина, пак и она посве раскопа;

3. напокон, да се копају гробне гомиле, којима Гласинац толико обилује.

Да овој наредби задовољимо, састависмо себи распоред, којим систематски слједовасмо.

Почем средиштем дојакошње радње Соколац бијаше, то га и ове године за своју полазну тачку узесмо. Уз ову тачку већ унапријед нам одређена би друга, наиме Кусаче. Нама је било остављено пак одабрати још другу градину, чије се раскопање још имало извести. Упознавши крај и прегледавши мјеста, ријешисмо се на раскопавање Маринкова-града близу села Кошутице.

Ове три мјесности — Соколац, Градац код Кусача и Маринков-град — сачињавају, у ваздушним линијама, равнокраки трокут (*слика 1.*).

Утврдисмо да иза раскопања обију предисторијских градина, уза стране реченога трокута гомиле копамо, те тим начином да испитамо цијело његово подручје. По том распореду и поступисмо. По свршетку овога посла — имајући још новчаних средстава и времена — потегосмо још „зраку“ од Сокôца попријеко поља Гласинца до села Куле, и дотакосмо се на тој пруги још четирију мјесности.

У слједујућим дијеловима изнијећемо појединости, које се односе на Соколац, Кусаче и Маринков-град, и извијестићемо о раскопавању гомила и успјеху љетошњега рада.

I.

Соколац и његов градац.

Згодни топографски положај мјеста Сокôца даде му значаја у давној прошлости, и осигурава му лијепу будућност. На раскрсници важних теста у Сарајево, Рогатицу и Власенице — од којих је поготово подједнако удаљен — на подножју велике планине Романије, на зеленоме Гласинцу лежећи, а благословен свјежим изворима: постаје Соколац природним одмориштем за промет.

Данашње село Соколац сасвим је скорашње, назад 30 година ту још не бијаше куће. Године 1862. имаше тамо турска војска,

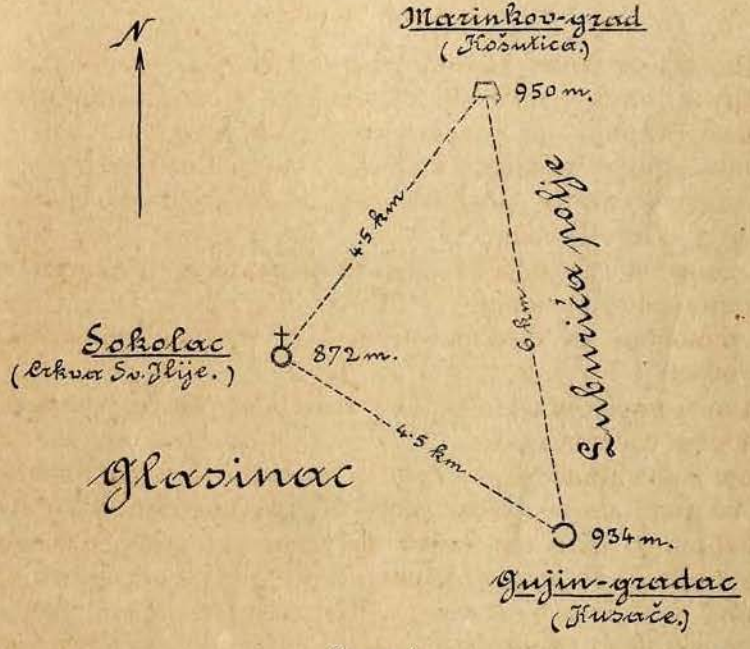

Слика 1.

једно 16 табора, свој окô, и тада сагради њеки „странац“, именом Марјан, први хан.

Хубавим селом али постаде Соколац тек након аустро-угарске окупације, кад већ отприје започета градња православне цркве, без запреке доготовити се могаше.

Осим ове цркве, која је сазидана на предисторијском грацу, и добре воде, има Соколац још једну локалну знаменитост из турскога доба. На брежуљку више главнога врела стоји старински турски гроб с два велика нишана. Народ га зове „Соколића гроб“, и прича: да је силни јунак Соколић или Соколовић, који је подријетлом из Сокôца био, на мегдан позвао Сибињанин-Јанка. Јанко бијаше остарио и изнемогао, те умјесто њега дође на Соколац његов братић Бановић Секула.

На мјесту гдје сада гроб стоји, дијелише Бановић и Соколић мегдан. Потоњи погибе и би на истом мјесту укопан (*слика 2.*). За предисторијски Соколац дакако да нема историјских свједочанстава, али предисторијских свједока његова значаја има

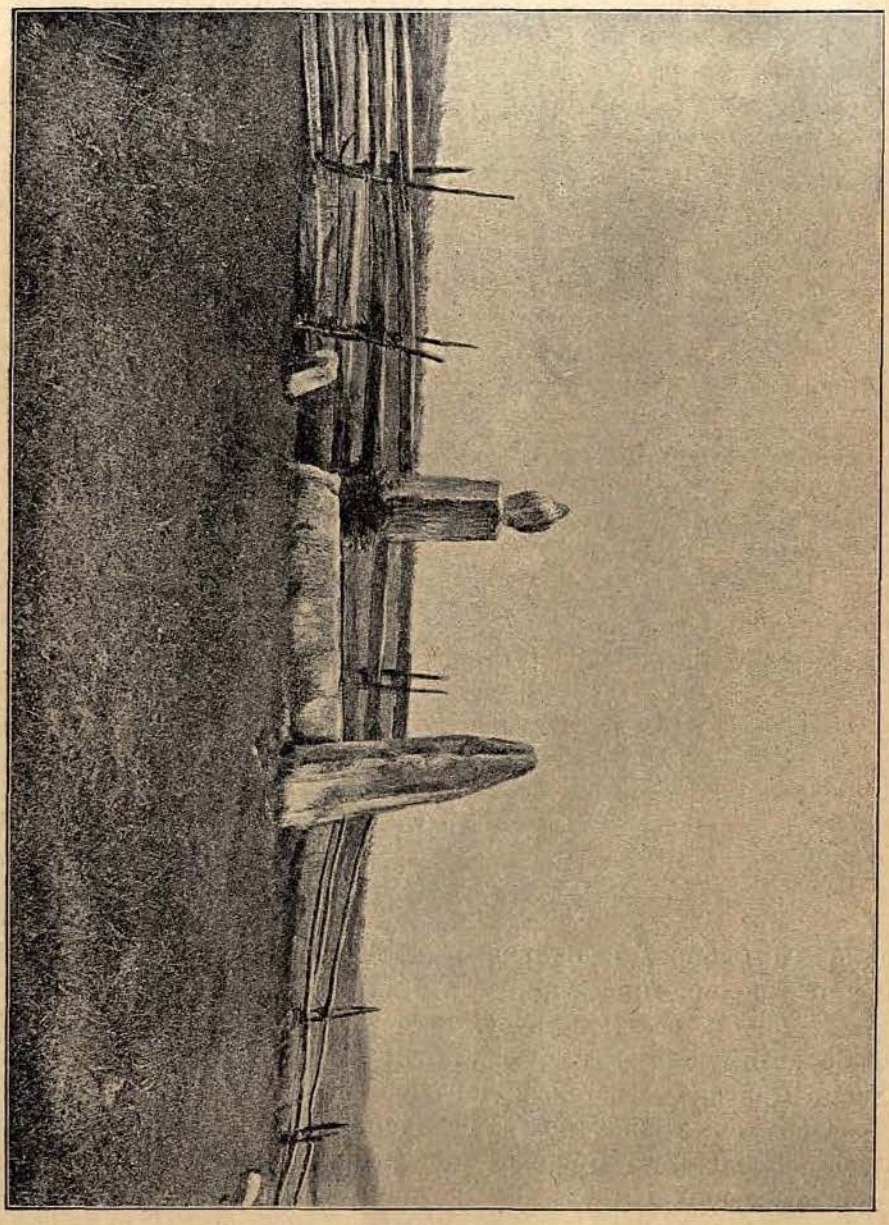

Слика 2.

по Гласинцу доста. Соколац још и данас има заостатке предисторијског утврђења — тако звани Градац. Ово средиште опкољава, у пространом округу — обухватајући Гласинац, његово сјеверно продужење Пољак (Соколачко поље), и Лубу-

рића поље — пâс од предисторијских градина. Да споменемо тек најближе: градина на брду Плијешу код Подроманије и на брду Пуховцу, Ненад-град[1]) код Буковика, Градић код Трубаве[2]), градина на брду Шавнику, Маринков-град, градина више Маргетића, Гујин-градац код Кусача, градац на брду Млâђу више Читлука, Хрељин-град[3]), град код Витња[4]) и градине код Бјелосалића.

Што се самога граца у Сокôцу тиче, то ваља изнијети, да сада тек комад још стоји, јер се његова већа чест приликом грађења цркве раскопала.

По загледу мјесности и обавјештају од људи, који су камени бедем још у цјелини видјели, може се доста поуздано реституција извести. Земљиште само собом даде директиву за подизање обранбена бедема. Брдељак, на коме градац стојаше, припада по стратиграфији сусједним висовима „Талине“ и „Смреке“. Вода Решетница али одијелила је „Градац“ од речених висова. Исто су тако и „Многа Врела“, што испод Граца у Решетницу увиру, раздвојила Талине и Смреке.

Решетница је на широко и у дубоко тла разрила, и тамо гдје тече направила Грацу стрмените стране. Према сјеверозападу пак прелази брдељак полако у Соколачко поље.

Ако ли се хотјело ову лијепу позицију, која и своје особито врело има, утврдити, то је ваљало ону страну, гдје не бијаше природне обране — на сјеверо-западу — бедемом оградити и осигурати: тако постаде полукружни градац. Један крај тога каменитога полукруга још се и дан-данас може да види.

На брдељку гдје је Градац, у потоњем и испред њега, било је свега једно 30 гомила. Од ових се најзнатније (свега 18) већ откопаше, друге гомиле пак бише поравњене приликом грађења разних кућа, а неколико омањих гомила (једно 8) још преосташе. — Још ћемо овдје забиљежити, да је на равни испред граца прије стајао средњевјекован, надгробан камен, који узидаше у платно цркве.

---

[1]) Овај предисторијски градац, који покрај кућа именом Лијешћа стоји, досад није био познат. Пошавши у онај крај, да раскопамо неку повећу земљану хумку, за коју народ вељаше „да ноћу на ње гори пламен“ (обична прича о гомилама, за које се народ интересује), наиђосмо на мјесто. Облик граца је елиптичан, већа осовина (у правцу сјеверо-јужном) износи 37 *м*, а мања 27 *м*. Врата су на запад. Због изненадног открића прозвасмо мјесто „Ненад-град“.

[2]) У генералштапској мапи (1: 75.000) грјешком стоји „Друбава“. Овом приликом исправљамо још и слиједећа имена: Село Надиће, а не „Нашице“; Завоси, а не „Завоси“, Драгоши-бунар, а не „Дегоси“; Чеан-бунар, а не Чиан-бунар; брдо Мâћи plur. masc., а не „Мача, Мачије б.“ и „Мачји“; Врх, а не Креч-Врх; Халилуци, а не „Лилуци“, затим не „Ромања-планина“, већ Романија планина; напокон не „Вараге“, већ Варази (чајир).

[3]) Хрељин-град, ово је — у колико знамо — једина предисторијска фортификација, која од народа име доби.

[4]) Ова градина стоји на брду, што се прислања уз брдо Витањ, између потоњег и нове тесте. Град и брдо његово затварају Гласинац на јужној његовој страни, и дијеле га од Иван-поља. Позиција је изврсна и свакако најважнија за Гласинац, с тога ваља је сматрати као главну тврђаву тога краја. Ово је једина — што знамо — предисторијска грађевина, гдје је вари (кречна малта) за бедемове употребљавано.

II.

Гујин-градац код Кусача.

Градац код села Кусача стоји на омањем брду накрај дола[1]), што је између брда Маћа и Врха. Облик ове предисторијске фортификације је округ (*слика 3.*). Пријечник је граца износио 72 *м*, највећа ширина бедема бијаше 8·80 *м*, а најмања 6 *м*. Вертикално остојање бедемове обрве од нутарњега тла било је попречно 40 *цм*, од ванјскога земљишта пак 1·125 *м*. Стари ливел находи се у дубини од 40 *цм*. Нутарња површина граца запремаше 4069.44 *м*². Обим кружнога бедема (мјерен по обрви), уз одбитак од 3 *м* за врата, бијаше 232 *м*; почем линеарни метар бедема, 4 *м*³ камена садржаваше, то износи укупна количина раскопанога материјала 928 *м*³.

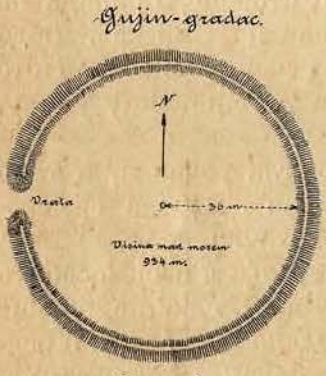

Слика 3.

Прошле године откопала се једна четвртина граца (60 *м*), и то на југоисточној страни, а сада бише савладане још преостале три четврти.

Од стечених нахођевина, које се готово све затекоше на нутрашњем поданку бедема, напомињемо:

а) Камени предмети: брусови (широко) и гладилице (дугуљасто); скрушилице или цјепкалице[2]), т. ј. малене лопте с једно 6 *цм* у пријечнику; мељарице разног облика и величине; призмат „зечје соли“ [3]) (калцита); напокон уломци страних врста камена.

б) Ствари од печене земље (иловаче): прешљени, т. ј. мали колути за притврђивање предива уз вретено; једно 100 рукаца од судова; многи црјепови од лонаца.

в) Металне рађевине: једна бронзана (9·5 *цм* дуга) и двије велике (8·5 и 15 *цм* дуге) гвоздене игле-шиватке; уломци гвоздених ножева; бронзан колут и бронзана гривна (халхала). Потоњи је браслет отворен, т. ј. крајеви, што

---

[1]) Љетос прозван „Мехагин-дô“.

[2]) Овдје ћемо да примјетимо, да множина тих, навластито у градинама, али и по гомилама затечених лоптица — с погледом на велики број нађених мељарица — здвојење рађа: нијесу ли можда ови, обично скрушилицом (Kornquetscher) означивани комади, другу коју намјену имали до ону, да се њима скруши зрневље? Толико је извјесно, да је скрушивање шенице с овако маленим лоптицама морао врло неспретан посао бити. Напротив пак би ови округли камени сасвим подесни били за цијепање сржних костију. У Маринков-граду и у појединим гомилама доиста се и затекоше расцијепане (ломљене) животињске кости, по томе је дакле посве вјероватно, да ове лоптице не бијаху „шкрушилице“, већ цјепкалице.

[3]) „Зечја сô“, за калцит, говори народ по Гласинцу. Овом приликом забиљежићемо још сљедеће народне изразе: рукач за балчак; заручњача (Schliesse); мељарица (Mahlstein); прешљен или прешљењак (Spinnwirtel); колица за плоснате спирале (Doppelspiralen); кованица, гвозден котурић (eiserner Discus); поковица, дијадем посве античног облика, што га данданас још дјевојке по Гласинцу носе.

су нешто проширени и заобљени, отстоје један од другога; форма је елиптична, с осовинама од 4 и 5 *цм*; ширина гривне износи 13 *мм*. — Ово је једини примјерак тог облика, што га ове године нађосмо.

г) Кости: у бедему, с лијеве и десне стране од врата, нађоше се љуцке кости и неколико брахикефалних лубања, између њих дјетиња глава с двије рупе на челу.

Најзад затекла и убила се велика гуја павталија[1]) (Vipera ammodytes), која би сарајевском музеју припослана. По овој гуји доби мјесто име „Гујин-градац".

III.

Маринков-град код Кошутице.

Гујин-градац удаљен је од Сокôца 6 *км*, Маринков-град 5 *км*; пут између ових градина дуг је 8 *км*. У ваздушној линији пак износи растојање обију предисторијских утврђења тек 6 *км*, дочим им је отстојање од цркве у Сокôцу — гдје, како већ рекосмо, такође градина бијаше — једнако и 4·5 *км* чини. Доиста изгледа, као да је Соколац у предисторијско доба неки центар био; на то упућује околност, да су врата Маринкова-града (на југ), кано и врата Гујина-граца (на запад) према Сокôцу окренута.

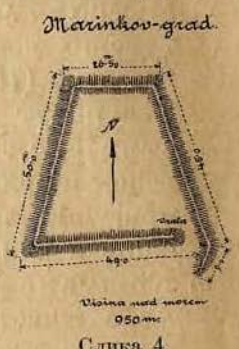

Слика 4.

Маринков-град[2]) стоји на вису именом „Градина", а има облик трапезоида с најдужом страницом према југу. Три стране овог трапезоида поготово су једнаке — јужни бедем 49 *м*, западни 50 *м*, а источни бедем 45 *м* — дочим четврта страна (сјеверни бедем) тек 26·50 *м* мјери (*слика 4.*).

Нутарња просторија (двориште) ове градине запрема 1225 $м^2$. Вертикално отстојање бедемове обрве од нутарњега тла бијаше просјечно 40 *цм*, од вањскога земљишта пак 97 *цм*. Највећа ширина бедема износила је 5 *м*, а најмања 4·25 *м*. Врата градине на источноме су крају од јужне странице, њихова ширина износила је 2·5 *м*. — Уз врата имала је градина кратак заштитни бедем (калкан) од 9 *м* дужине.

На линеарни метар бедема долазило је $3^1/_2$ $м^3$ камена; по томе бијаше количина раскопанога материјала — при укупној дужини бедема од 180 *м* — свега 630 $м^3$.

---

[1]) Биће да је иста гуја што се у Далмацији црнокруг зове; њемачко јој је име „Hornviper".

[2]) Маринков-град доби име по сељаку Маринку Зорановићу, старини, који је најбољи зналац свију предисторијских мјеста по Гласинцу, и који нас је на ову градину упозорио и до ње одвео.

Мјесто, гдје се понајвише ствари затекло, захвата пâс од бедемове обрве до на 2 метра на унутра према дворишту, а иде у дубину до на живац (стари ливел). Главно „находиште“ бијаше уз унутарњи поданак јужнога бедема, гдје је ливел — ушљед нагиба земљишта — најдубљи био, и 60 *цм* од садашње површине отстојавао.

Ресултати раскопавања јесу:

а) Камени предмети: гладилице од црна и црвенкаста камена, са и без рупице за објешење; велике мељарице у облику полутине елипсоида; уломци од плоча за млијење; цјепкалице (једно 60) истог облика (лопта) и величине кано у Гујином-грацу нађене; кристали од зечје соли; комади бјелутка (кварцит); шљунци; земљане и ковинске троске (шљаке); четири ножића од кремена и јаспиза; шкрље (цјепке) од кремена; лијеп 85 *мм* дуг тучак (грушкалица), цилиндарског облика; комадић црвене руде (црвенило, Röthel).

б) Ствари од печене земље: множина (преко 250) разноврсних рукаца од земљаних судова; лончина у изобиљу; мајушан црн филџан; један мален црн чанак; прешљени коничног и сферојидског облика (једно 25); земљан котур (цијев, Spuhle).

в) Металне рађевине: уломак бронзана српа; комади од тучаних ножева; двије бронзане (9 *цм* дуге) игле-шиватке; гвоздена (75 *цм* дуга) шипка, четворнога пријереза, а савијена попут нарамка; бронзана замка; шиљак од бронзане стријеле, на лик лаворова листа, 75 *мм* дуг, с највећом ширином од 30 *мм*, има ребарца уз плоснате странке; пријечник рукавца (Dülle) мјери 18 *мм*; — онда бронзане жице и још један шиљак од гвоздене стријеле.

г) Коштане нахођевине: двије малене звиждаљке од ишупљене животињске кости са зарезом по сриједи; зуби од коња, пса и вепра; шкрље ломљених костију; уломак коштанога прстена; подуг сегменат, на крају с рупицом, од звјеринја зуба.

И при овоме послу затекосмо више отровних гуја, и то — осим шаруље — понајвише ондје народом „зликуља зелена“ звану гују (Vipera berus, Kreuzotter) —

IV.

Откопавање гомила.

Послије довршенога раскопања обију градина, обратисмо се трећем дијелу нашега програма, т. ј. откопавању гомила, и то овим редом: најприје по Лубурића пољу [1]), од Маринкова-града

---

[1]) Лубурића поље, зове се иначе још и Хрељино-поље, по народноме јунаку Хрељи од Пазара.

до Гујина-граца; за тим по крају од Гујина-граца до Сокôца (односно Талина, гдје већ прошлих година би копано); напокон по страни између Маринкова-града и Сокôца. Кад све ово довршисмо, пођосмо још и на сам Гласинац, гдје копасмо на Миси [1]), на Црвеној Локви [2]), у Ковачевом Долу и на Превији код Хрељина-града [3]).

Свега би откопано 147 гомила, од којих 40% предисторијског садржаја имадоше.

Најодличније нахођевине јесу: посве читава почелица т. ј. бронзан обруч за косу (кости од лубање бише консервиране); сасвим читава пораменица [4]) од бронзана лима (тенећета); китњаст женски прстен (нов облик); медјеђи зуб, с рупицом, као привјесак [5]); два мајушна привјеска (китице) у облику ибрика; мало гвоздено оштрило (Wetzstahl); танка сребрна гривна; сребрна сапињача (фибула) од необичне љепоте; најзад два различна гвоздена рукача [6]) од мача, који ће по знаност, почем су првине, од особите вриједности да буду.

Примјера ради још ћемо навести, што све нађосмо у најбогатијој од љетос откопаних гомила.

Гомила (100) [7]): У овом тумулу затекоше се поглавито шкриље црних, спржених људских костију, али било је у њему и *неспаљиваних скелетских остатака*. Пожарних „сахрањивања“ биће да је било 4—5. На три различна мјеста нађоше се мале призматске гладилице, правокутног пријереза. Највише и најбогатијих прилога (Beigaben) било је у јужној чести гомиле, близу ивице, у дубини од 45—50 *цм*, ту се и згариште (црвена, печена земља) могло констатовати. На истоме мјесту, гдје би нађен привјесак (Anhängsel) у форми ибрика, нађоше се и остали привјесци, за тим пâс (урес-шипчице), танки ужетасти браслет, и велики добро одржани шиљак од копља. Потоњи као и друго копље, имађаше шиљак управљен на запад, из чега би се дало закључити, да су и спаљиване љешине имале при пологу оријентацију од запада (глава) на исток (ноге). Амајлија од јантара (ћилибара) у облику срца, нашла се на другоме мјесту. Амајлија, као и прво копље, показује трагове дјеловања ватре.

---

[1]) На мјесту званом „Миси“ (на Гласинцу испод села Решетнице) стоје остатци темеља средњевјековне грађевине.

[2]) „Црвена Локва“ је име баре (сада сухе) на Гласинцу испод села Читлука; тамо би нађена лијепа сребрна фибула.

[3]) У Ковачевом Долу и на Превији (гдје и једно 50 средњевјековних надгробних биљега стоје), нађоше се рукачи од гвоздених мачева.

[4]) Пораменица. Ово је први читав комад, што се на Гласинцу нашао. Досад се за овај предмет није знало. Већ је отприје више пута затечено уломака траке од жутог тенећета, али се није могло докучити чему су служили. Испореди Dr. M. Hoernes „Grabhügelfunde von Glasinac in Bosnien“, Wien 1889., на страни 10. „Verzierte Bronzeblechstreifen.“

[5]) Очњак од медједа (Reisszahn).

[6]) Ови балчаци имају предисторијску форму, т. ј. немају бранник (Parierstange).

[7]) Извод из нашега посленога дневника.

Списак гробних прилога из ове гомиле.

а) Гвоздене рађевине.

1. Два копља.
2. Тесак (нож).
3. Уломци од мача.
4. Малена шипка с кукицом.
5. Ободац (минђуша).
6. Фибула.
7. Ситнији фрагменти.

б) Бронзани предмети.

8. Једанаест читавих и дванаест фрагмената уресних шипчица за пâс.
9. Десет комади у форми од по два ступцем спојена колутића (запучњача пâса?).
10. Шест љевених дугуљастих цјевчица (од пâса?).
11. Двије ножне плочице од фибула.
12. Облучац од фибуле.
13. Двије мајушне фибуле.
14. Пуце.
15. Закосница (Doppelnadel).
16. Два привјеска у облику ибричића.
17. Привјесак у облику птице.
18. Два привјеска, један са шупљим трокутом доље, други у форми рибе.
19. Разни фрагменти.

в) Ствари од других материјала.

20. Три малене, дугуљасте гладилице (Wetzstein).
21. Два мала бруса (Schleifstein).
22. Тридесет и седам жутих, стаклених гмиза (ђинђуха).
23. Седамнаест великих перла од јантара.
24. Три велике амајлије од јантара.
25. Перла од црне глеђи.
26. Перла (двије поле) од жута стакла.
27. Мајушна, округла плочица од зеленкасте прозрачне материје.
28. Танка, ужетаста гривна, 26 *цм* дуга, од сребра.

V.

Успјех од копања гомила.

α) Нахођовине при љетошњем раду.

Прегледа ради изредаћемо све врсте предмета, што их ове године по гомилама нађосмо[1]).

---

[1]) Све ствари предане су земаљскоме музеју у Сарајеву.

А. Оружје, све од гвожђа: сулице (шиш, Speer; 2 ком.); копља разноврсног облика (27 ком.); тесаци (прототип ханџара, 2 ком.); мачеви (два различна рукача, нов предмет); стријела и бодеж.

Б. Накит, већином од туча, уз то гвожђе и сребро: закоснице разног облика; поковице (дијадеми); почелица (Haarreifen); фибуле (од туча, гвожђа и једна од сребра, преко 35 ком.); прстење разноврсног облика од туча, а један комад од гвожђа; пораменица (Achselband, нов предмет); запучњаче (токе, Schliessen) за пасове, разног облика; кованице, гвоздени котурићи од запучњача; урес-плочице (phalerae) разног облика; бомбаци (Zierknöpfe) разног облика; гривне (халхале, белензуке) разног облика, једна од сребра (преко 20 ком.); двојне завојице или колица (Spiralscheiben); двојне завојице с посредном завојитом цјевчицом (Brillenspiralen); привјесци (китице, Anhängsel) разног облика; уреси за пас (шипчице итд.); велике бронзане бачваste перле; крупни сферојидски колути; пуцета разног облика; ситне карике; бронзане пресуке (спиралне цјевчице); бронзана верижица (ланчић); плоснати, повећи колути[1]).

В. Друге ствари, од камена, јантара, стакла, кости и кови: ножићи од кремена, ножеви од туча и гвожђа; игле шиваткe од туча и гвожђа; прешљени (Spinnwirtel) од печене земље; велике земљане ђинђухе; велике перле од јантара; велика бачваста перла од зеленкаста камена; мале стаклене гмизе; велика сферојидска перла од зелена стакла; гвоздене гмизе; амајлије троугласте од јантара; гвозден шиљак; гвоздене машице (уломци); мајушно оштрило (масат) од челика, 85 *мм* дуго; колути од гвожђа; малена кост, обмотана тенећетом; медјеђи зуб, као привјесак; израђиване кости; камене лоптице (цјепкалице, Klopfsteine); мељарице (Mahlsteine); жрвњеви (Mühlsteine); лончине (црјепови) од разноврсних судова; свакојаки рукци од судова; земљана цијев (Spule); шкриљe од кремена; цјепке од костију; комадићи стакла; шљунци из ријеке (Дрине?).

β) Резултати опсервације.

1. Мале гомиле (с пријечником до 5 *м* на поданку) већином не садрже прилога.

2. Земљане повеће хумке обично су празне (можда што су већма изложене биле утицају влаге).

3. Кубетасте камене гомиле (с пријечником од 5—8 *м* на поданку) имају обично какву предисторијску садржину.

4. Велики плоснати тумули (с пријечником од 8—16 *м*) дају најбогатије прилоге.

---

[1]) Гдје није речен материјал, тамо се разумије да је бронза.

5. Западна половица потоњих тумула обично је богатија од источне, односно изгледа, као да је нарочито југо-западна чест што је уз ивицу, нека врста почаснога мјеста била.

6. Малене призматске гладилице (као и, по свој прилици, оно нађено мајушно оштрило) припадају тек отмјеним лицима. Можда се по броју гладилица може одредити број сахрањиваних отмјених особа.

7. Спаљивање лешина бијаше начин „сахрањивања“ поглавито отмјених лица (с изузетком жена?).

8. Код тумула отмјених особа пазило се на лијеп положај гроба.

9. Тек у мало тумула, који остатке спаљиваних тјелеса садржаваху, могло се констатовати и згариште — из тога, као из скелетских остатака, који се често непосредно до спржених костију затекоше, могло би се закључити, да је спаљивање већином обављано одјелито од сахраништа.

10. Лешине отмјених лица бише сахрањиване са својим одијелом, накитом и оружјем, као и с коњма и псима; својта придодаваше самртницима танке земљане судове, а хиђаше им по свој прилици и разне наките у гроб.

11. Отмјене госпође ношаху пораменице преко лијевога рамена, зарад протурања скута од плашта; с том опремом их и сахрањиваше.

12. Све кубетасте камене гомиле имадоше по свој прилици исконом облик чуња (конуса).

VI.

Техничке примједбе.

При откопавању гомила бише два метода употребљавана:

а) Прогресивно откопавање, т. ј. отпочиње се на једној тачци тумулске ивице, па се у паралелно-напредујућим зонама гомила откопа. При томе начину постаје, по свршетку посла, друга гомила, која је од првашње базе помало одмакнута.

б) Концентрично откопавање, т. ј. отпочињући у исти мах на више тачака периферије, откопавају се концентрични колутасти комади, а језгра тумулова (испод тјемена) на посљетку се развали. При томе начину постаје, по свршетку копања, бедем у облику округа или кратера (*слика 5.*).

Од ова два метода показао се други (т. ј. периферијско-концентрични поступак) подеснијим, и то с ових разлога:

1. Ако се радници поставе у наоколо гомиле, онда је рад слободнији, и не бива да радници један другоме, због тијесна простора, сметају.

2. Периферични поступак има преимућство, да се гомила више систематски испитати може, т. ј. да је преглед односно

релативнога положаја њезине предисторијске садржине много лакши и сигурнији него иначе.

в) Што се раскопавања каменитих бедемова (градина) тиче, то је по нашем искуству најзгодније, започети на ванјском поданку бедема, па га ванка претурити, — тим начином остаје нутрашњост градине посве чиста. Градина, што је добијамо по свршетку копања, вавијек има исти облик кано првашња, само што су димензије нутарње просторије (дворишта) у неколико повећане.

г) Што се броја радника тиче, то је најбоље:

1. за раскопавање градина 20 момака узимати, који на два мјеста ваља да раде,

2. за откопавање тумула најудесније је 10 момака намјестити, и то 7 радника с „крампама“ а 3 с лопатама; при томе сви радници скупа раде, док се не откопа тумул до на 1 $м^3$ (до језгре), онда се уклоне 7 радника и поставе на другу гомилу, док 2 „крампаша“ и 1 лопаташ заостану да доврше раскопавање.

Metodi otkopavanja:

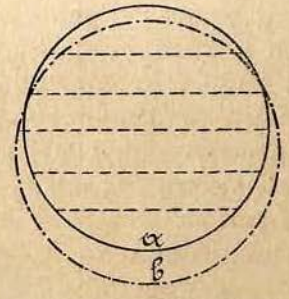

1. Progresivni metod.

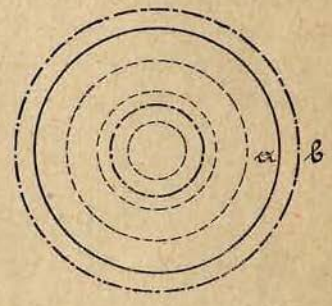

2. Koncentrični metod.

Слика 5.

д) Анализа јединичних цијена за откопавање предисторијских споменика.

I. Откопавање камених гомила:

1. Радника 0·25 дана, по фор	0·80	= фор.	0·20
2. Додатак за оруђе и надзор 25%		= „	0·05
За кубични метар гомиле		= фор.	0·25.

II. Раскопавање камених бедема:

1. Крампаша 0·10 дана, по фор.	0·80	= фор.	0·08
2. Лопаташа 0·05 „ „ „	0·70	= „	0·04
3. Додатак за оруђе и надзор 25%		= „	0·03
За кубични метар бедема		= фор.	0·15.

Arheološke studije u Bosni.

Priopćio dr. **Mavro Hoernes.**

Godine 1891. bilo mi je iznova dano, opetovno — u junu i septembru — u Bosni boraviti, nekoliko od najznamenitijih iskopišta pohoditi, a naročito cijelu ovogodišnju žetvu sa sada već čuvenoga Glasinca i iz njegovih predistorijskih grobnih gomila upoznati. Neka mi bude dozvoljeno, da ovdje iznesem najvažnije, što na svojim putovanjima razabrah. Ponajprije ustavih se u junu jedan dan u Zagrebu, da proučim u tamošnjem hrvatskome narodnome muzeju ne samo nahodine, što iz Bosne i Hercegovine potiču, već i one predistorijske objekte, koji s bosanskim nalascima tijesno srodstvo pokazuju. Pred- i ranoistorijske bronze toga muzeja opisao je nedavno ukratko profesor S. Ljubić u jednom dijelu sukcesivno izlazećega kataloga hrvatskih zemaljskih zbiraka. Za tu

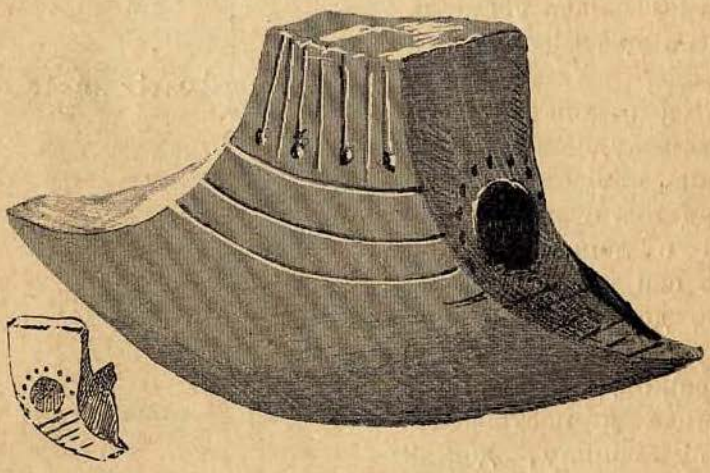

Slika 1.

vrijednu publikaciju valja prije svega napomenuti, da se ona ne bavi isključivo, kao što naslov kazuje [1]), sa spomenicima čisto-bronzanoga doba, već da je autor tu sve sakupio, što se od predrimskih (od česti i rimskih) bronzarija u zagrebačkom muzeju zateklo. Pored čisto-bronzanoga doba, zastupljeni su dakle ovdje i halštatski i la-tenski perijod. Osim bronzanih i bakrenih stvari nije se mnogo drugo šta prikupilo. Vas drugi materijal trpi progon malouvažavanja, koje se i u načinu, kako je na zàgled stavljen, očito izražuje. Pri skučenim prostorijama, što ih zgrada Jugo-slavenske Akademije za starinarske zbirke daje, tek je jedna jedina soba na raspoloženju za predistorijske nahodine, u kojoj su objekti dijelom previsoko smješteni, a da bi se posmatralac okoristiti mogao.

[1]) Tučana doba u narodnom zemaljskom muzeju u Zagrebu (47. strana i 7 tablica).

Nahogjevine potiču većinom iz Hrvatske i Slavonije, manje ih je iz Dalmacije, Ugarske i Bosne-Hercegovine.

Izmegju potonjih ističe se poglavito nahod metalske ostave od Krehina-Graca kod Mostara, koji bi objelodanjen po M. Muchu u „Priopćenjima c. kr. centralne komisije za umjetničke i istorijske spomenike“ god. 1888., str. 7. i dalje, i za tim u „Umjetničko-istoričkom atlantu“ rečene komisije (Beč, god. 1889.) tablica XXXVII. Ovu ostavu sačinjavaju 23 komada, koji se odlikuju solidnom tehnikom i finim, briljivim ukrasom, onda malene plosnate i oveće ispupčane ures-pločice s finom urezanom crtarijom, pak spiralni koturi, područice (Armschiene) iz zavojitih bronzanih traka, jedan kelat, ogrljak i t. d. Jedanaest duplikata valja da se nahode, kao što Ljubić piše, u samostanu „Debeli Brijeg“ (pravije Široki Brijeg) kod Mostara, i da su namijenjeni za muzej, koji lokalni patrijoti Hercegovine žele. Much (Atlanat str. 90.) izravno upućuje na ovaj još ne ustanovljeni muzej, kao hranište jednoga dijela spomenutoga nahoda. K najinteresnijim komadima ove ostave pripada neka sapinjača za odjeću, koja se sastoji iz protegljaste „fibule najprostijeg oblika“, na čijem je oblučcu pomoću triju klinčića pritvrgjen dvojan graviran kotur, i koja se fibula pri upotrebi ne vidi. Ova je sapinjača, po tipologiji, posrednica izmegju takozvane peskijerske fibule (Peschiera-Fibel), koja se nalazi već u čisto-bronzanome doba, i one od zavojite žice gragjene spiralne fibule na lik naočara, koje se često nahode na mnogim halštatskim mjestima, a megju ostalim i na Glasincu. Možda je potonja od one prve kombinacije potekla, ili je možda ova tek zamjena proste fibule-naočarke. Dvojni koturi, koji ne služahu polegjinom za fibulu, nijesu rijetki ni megju glasinačkim nahodima. Nahod od Krehina-Graca pripada, po cijelome, istom kulturnome stupnju, kao i grobni prilozi po Glasincu, i tek njegov starinski stil mogao je biti povodom, da se ubroji u čisto bronzano doba.

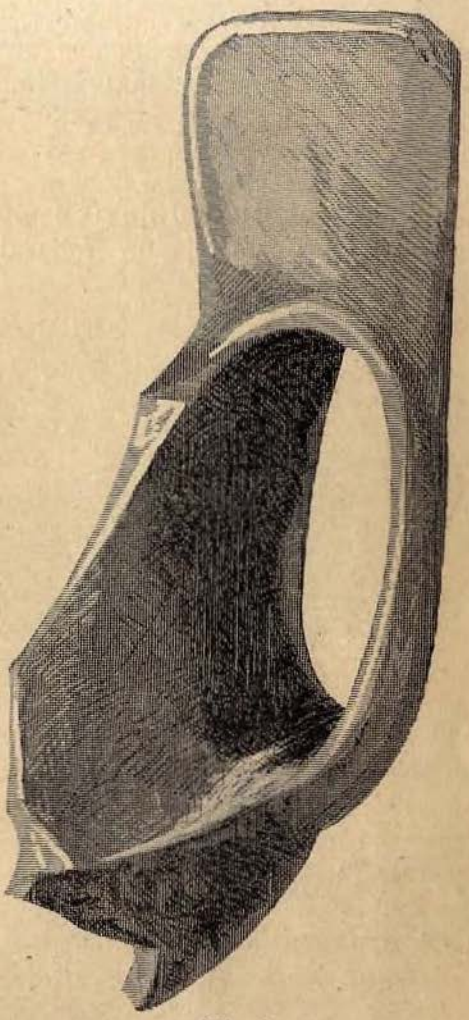

Slika 2.

Nadalje ima u zagrebačkome muzeju još ovih bosansko-hercegovačkih nahogjevina:

1. Iz Tolise, kotar brčanski, okružje dônjo-tuzlansko, s navodom da je u tumulu nagjeno, što je vrlo nevjerovatno: 4 bakrene sjekire, jedna bakrena bradva s rupom za sap, jedan bronzan srp, jedan komad okovice, jedna spiralna grivna, jedna urespločica, nekoliko privjesaka i prstenova, najzad fibula s polukružnim oblučcem i dugim, na kraju odjapljenim žlijebom za iglu.

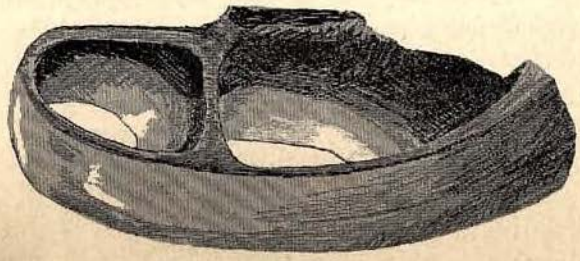

Slika 3.

2. Iz okolice Jajca: 2 polukružne oblučaste fibule s troglastom nožicom; jedna 7 *cm* duga s glatkim oblučcem, druga 10 *cm* duga s dvije guke na oblučcu — tip koji se nalazi i po Glasincu i dalje na jugu, i koji čini nam se, kao da je čisto-balkanski. (Zagrebački muzej ima takih fibula takogje i iz Hrvatske, megju njima komad 33 *cm* dug iz Drežnika, a drugi s istom dužinom iz Grižana; jedan od sličnih primjeraka sa Glasinca ima dužinu od 25 *cm*). Onda polovica spiralne fibule-naočarke sa srednjim komadom na lik osmice, pak rimska fibula i fin rimski broznan riljev, prikazujući labuda i životinjicu poput mačke s odignutim šapama.

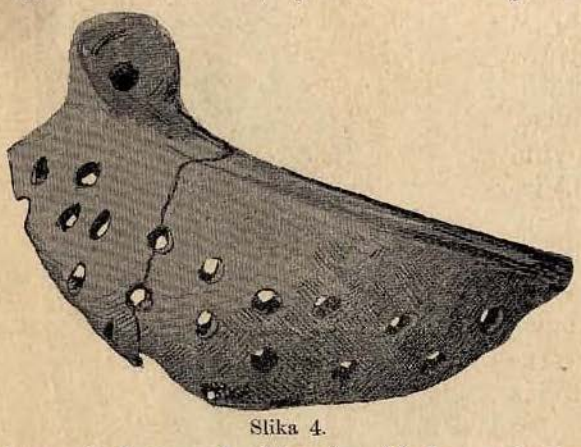

Slika 4.

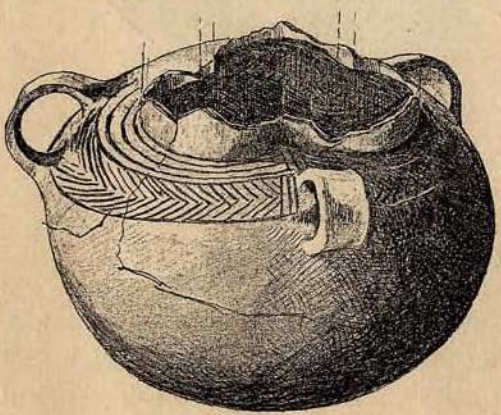

Slika 5.

3. Iz Hercegovine: malen prsten s privjescima, koji prikazuju raznovrsne halatljike (srp, raonik, nožić i t. d.).

4. Iz Konjica: veoma prost, 12 *cm* visok kipić neodjevene Venere s poznatim držanjem obiju ruku. Noge i desna ruka manjkaju.

Izmegju nahogjevinskih serija hrvatskoga podrijetla, koji nas zarad srodnosti s bosanskim pojavama interesuju, na prvom su mjestu grobni prilozi iz halštatske nekropole na brdu Vitalu kod

Prozora, kotar Otočac u Lici; ovo je mjesnost s položitim grobovima i skeletskim sahranjivanjem, čije je obilate nalaske Ljubić u „Viestniku“ zagrebačkog arheološkoga društva god. 1885. iznio i s velikom opremom filološke naučnosti ilirskim Japudima pripisao. Na stilističku vezu ovih starina s bosanskim više sam puta upućivao, najzad u svojoj knjizi „Praistorija čovjekova“ str. 543. Dosta znatna kolikoća Prozorskih nahodina, dospjela je u svoje vrijeme u predistorijsku zbirku c. kr. prirodoslovnoga dvorskoga muzeja u Beču. Blisku srodnost s ovim grobnim prilozima, pokazuju nalasci iz okoline Drežnika, kojoj pripada gore spomenuti divot-eksemplar oblučaste fibule (Ljubić, tučana doba, tab. X., sl. 31.).

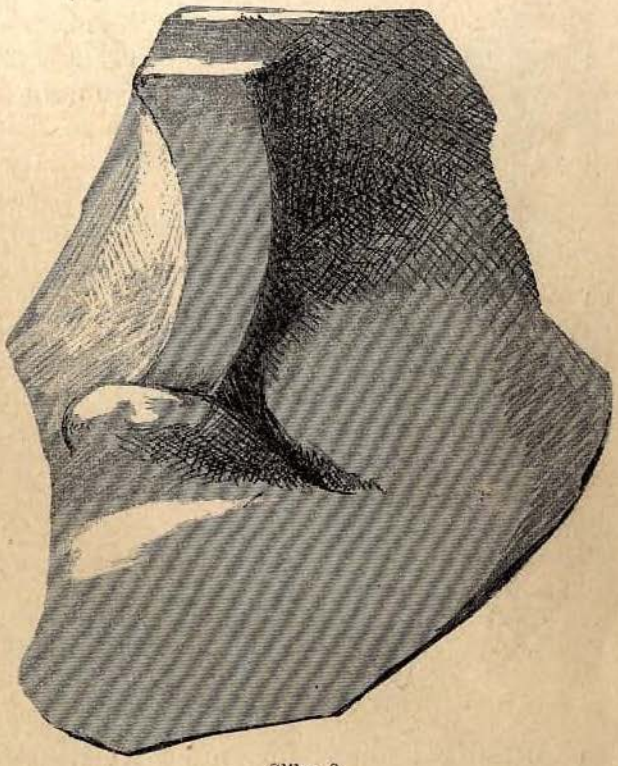

Slika 6.

Taj komad ima tako plosnat, trakast oblučac, da s obzirom na ekstremnu veličinu moramo zanijekati konsistenciju za predmet prâve upotrebe. Valja stvar, kao mnoge slično ragjene bronzarije sa Glasinca, smatrati zavjetnim predmetom. Na povelikoj trouglastoj nožnoj plojci urezan je mužić s raskoračenim nogama. Mišice su mu zubica (Zickzacklinie), a glava kvadrat. Slični tomu su konturi plosnatih privje-

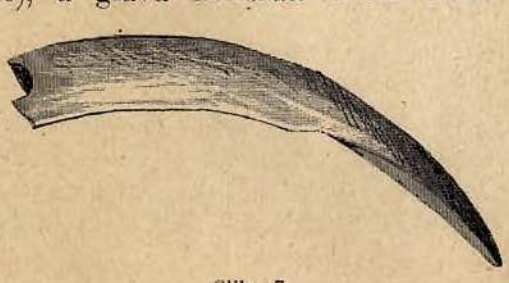

Slika 7.

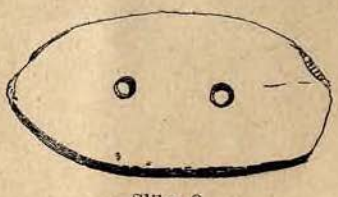

Slika 8.

saka na lik mužića, kojih se mnogo zateklo u Prozorskim grobovima. Ne ću a da ovom prilikom ne napomenem, da se ovi mužići čudnovato podudaraju s malenim primitivno crtanim figurama, koje se često nahode na Kartaginskim zavjetnim stelama

iz sjeverne Afrike i Sicilije (isporedi n. pr. Perrot i Chipiez „Histoire de l'art“ III., str. 52. i 309.), kojih ali i na novcima iz Malte (pored glave Izisa, ibid. III., str. 292.) ima. Ako je na onim stelama izmegju dviju figurica jedanput i odignuta šaka prikazana, onda valja da se sjetimo, da nahodimo i u jevropskom halštatskom perijodu ispružene ruke iz tenećeta isječene, kao votivne darove, i to ili u svetilištima, kao kod Este, ili u grobovima, kao u Klein-Gleinu u Štajerskoj. Da li se po tome zaključivati smije na prenašanje religijoznih oblika iz južne u sjevernu sredizemnu zonu, ne ćemo ovdje ispitivati. Nadalje potiče iz Drežnika polovica iste goleme fibule-naočarke, onda velika (28·5 *cm* duga) pribodača, privjesak u obliku šuplje, meridijonalno isporazrezane krugljice s držaljastim naperkom (s toga od Ljubića „bodačom“ označivan, ali se pravije dâ isporegjivati sa sličnim fenjerastim privjescima [šljivice] sa Glasinca), grivne i zavojite područice, spiralne cjevčice (saltaleoni), jedna ures-pločica, jedan vršac od koplja, srpovi i 5 kelata.

Slika 9.

Izmegju nalazaka iz Slavonije, zaslužuje onaj iz Pocrkavlja (mjesto Biliš u bivšoj brodskoj regimenti — po navodu potičući iz

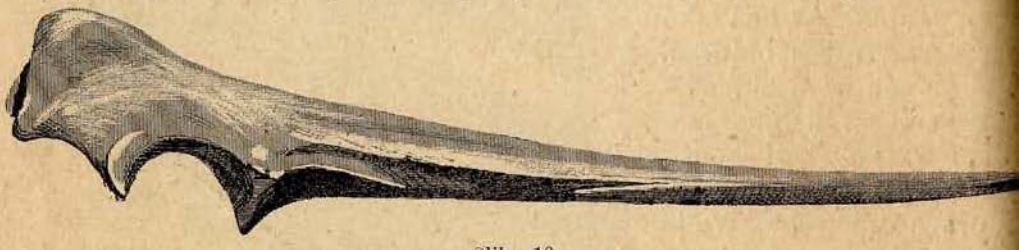

Slika 10.

tumula, što pak nije vjerovatno), naročita pomena. Ovo je prâvi nalazak kopane rude iliti metalske ostave (cachette de fondeur), kakovih već čitav niz znamo, učinjenih u Hrvatskoj i Slavoniji, u Kranjskoj,

Slika 11.

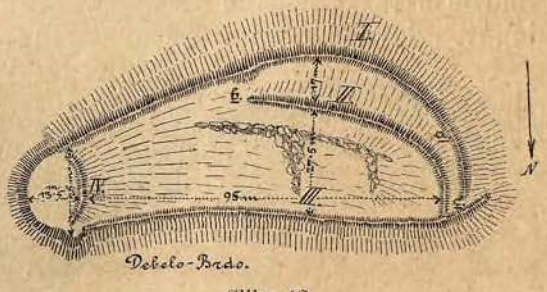

Slika 12.

Bosni i drugim oblastima na razmegji srednje i južne Jevrope — bez da se i obaziremo na čuvene nahode blaga po Ugarskoj i Erdelju. Rečeni nahod sačinjavaju 100 komada, koji svi karakter čisto-bronzanoga doba imaju. Nalazimo tu slomljenu pribodaču s odebljalim i poprečnim rebarcima urešenim „vratom“, spiralne cjevčice, ures-

plojke, svakojakoga obručastog nakita, naročito tankih grivana; onda neki tek na jednu stranu ižljeven obručast privjesak, kakovih se nahode i megju nalascima iz švicarskih sojenica (Pfahlbauten), a kojih i po glasinačkim gomilama ima; pak 20 čitavih ili ulomljenih

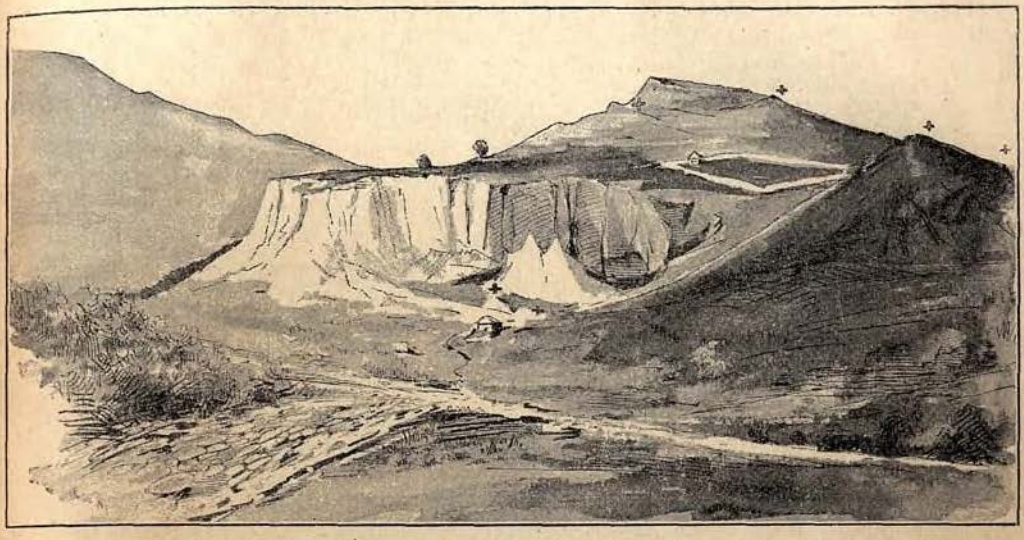

Slika 13*a*.

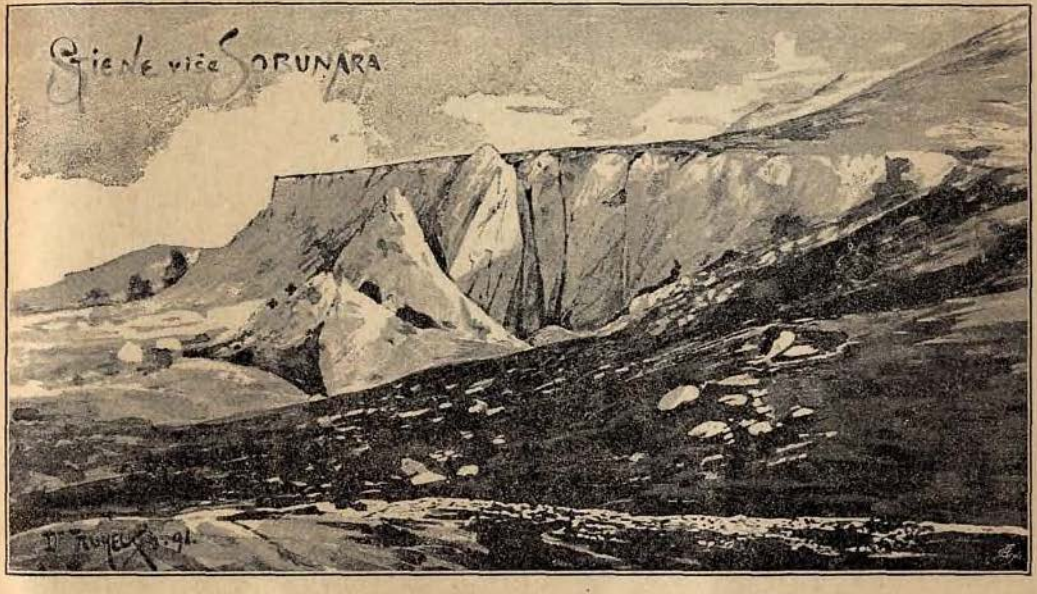

Slika 13*b*.

srpova; napokon mnoge fragmente od kopljanih vršaca, mačeva, noževa, kelata i mnogo drugo šta.

Najinteresniji je komad „fibula najprostijeg oblika“ (ad arco di violino) sa pravim ćoškastim oblučcem, koji uporedo teče s iglom i

na kraju, gdje je nožica, spiralan koturić gradi. Na ovaj oblik iznovice mnogo paze predistorici, otkako je I. Undset dokazao da je to svojstvena bronzana fibula sjevernoga dijela južne i južnoga dijela srednje Jevrope, i da se prema tome može smatrati arhetipom mnogih mlagjih stupnjeva u razviću fibule. Zasad je poznajemo iz

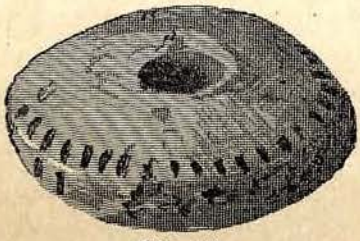

Slika 14.

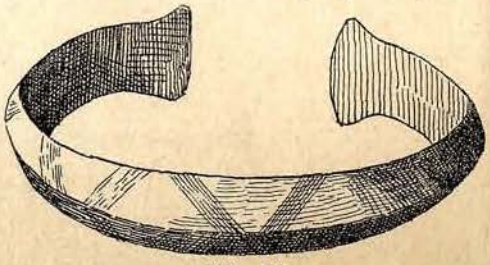

Slika 15.

Bosne (Glasinac), Ugarske (Vac), Dônje-Austrije (Gemeinlebarn), a naročito iz Gornje Italije (teramare i stariji slojevi željeznoga doba) — tako da se njezino pojavljivanje u Slavoniji dobro slaže s ostalim konstatovanjima. Smijemo i napomenuti, da Undset kolijevku ove osnovne

Slika 16.

forme na sjeveru balkanskoga poluotoka traži, a da Studnička (Studniczka) iz kostumskih razloga isto podrijetlo za fibulu predpostavlja, koja je inače, kako je poznato, nedostajala vascijelom Istoku u predistorijsko doba[1]).

Od ove „fibule najprostijeg oblika", razvila se, jedno; kovrčasta ugarska bronzana fibula; drugo, mnoge mlagje fibulske forme prvoga

[1]) Isporedi moj sastavak „Eine Bronzefibel einfachster Form von Glasinac in Bosnien" u Raspravama berlinskog antropološkog društva, god. 1891., str. 334.

željeznoga doba u srednjoj i južnoj Jevropi. Drugi komad, što se u zagrebačkom muzeju nalazi, koji se može smatrati upravo posrednom formom izmegju onoga materinskoga tipa i razvijene ugarske fibule iz bronzanoga doba — potiče iz Topličice kod Zajezda u Hrvatskoj i to opet iz nahoda kopane rude.

Ovaj nalazak imao je izmegju 29 komada, 15 koje čitavih, koje ulomljenih srpova, malenu brijačicu s dva noža, nekoliko kelata i otki, od česti slomljenih kopljanih vršaca, noževa, fragmenat pile (testere), ures-pločica, svakojaka obručasta nakita za vrat i mišice, megju njima jednu veoma fino graviranu otvorenu grivnu, najzad ulomaka zemljana suda, u kom je možda sve skupa pohranjeno bilo.

La-Tenskih ragjevina malo ima u Zagrebu. Iz Like potiče čunasta fibula na lik balestre (Armbrust-Kahnfibel) s odvraćenim završetkom, koji se poput ptičije kandže uz oblučac pribija. Ova kombinacija halštatske i srednje-latenske forme, izgleda kao da se nalazi isključivo tek na jugo-istoku alpinskih krajeva. Ovaj oblik poznajemo još samo iz Prozora (Hrvatska) i Bijele Crkve (Dônja Kranjska). Jedna savršeno srednjo-latenska fibula iz Mačkovca potpuno je jednaka eksemplarima, zatečenim kod Rakitna u Hercegovini i komadu iz Prozora, što je naslikan u „Priopćenjima antropološkoga društva u Beču“, XIV., tab. 8., sl. 4.

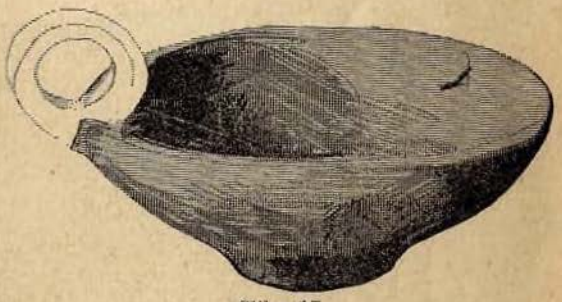

Slika 17.

Prelazeći na bosanska nalazišta, htio bih ponajprije da nešto spomenem o novim otkrićima u neposrednom susjedstvu Sarajeva. Gragja za predpovijest varoških naseobina, koje cvjetahu u istorijsko doba jedna za drugom po Sarajevskom polju, ili uz ivicu te ravnice, leže na vrlo neravnome zemljištu na jugo-zapadu današnje zemaljske glavne varoši.

Tri, jedno uz drugo pristajuća mjesta potvrgjena su kao nalazišta i od česti su eksplorisana.

Prvo nalazište, a do sad najberićetnije, što leži neposredno do ruba varoši, izmegju pošljednjih kuća i groblja španjolskih jevreja, zove se Sobunar po nekom tamošnjem studencu, čija okolica služi pašom za ovce, a kad-i-kad i staništem malih karvana. Više toga studenca diže se na strmenitom pristranku dvovrh hrid, iza koga stoji visoka gotovo okomita stijena. Izmegju stijene i studenca vide se mnogi tragovi promjene, koja ovdje tečajem vremena nastade usljed odronjivanja kršovitoga vapnenca i zatrpavanja starih erozijonih rasjelina. Stoga valja odustati od toga, da si predočavamo sklop ovoga zemljišta za neke daleke predistorijske epohe. U zemlji izmegju stijenja, koje je od česti živo, od česti odvaljeno, a najviše na podanku rečenoga dvovrha hrida, nahode se, do na dubinu od

1 *m* i više, tragovi starinskoga boravišta, koje, kao što izgleda, nije bedemom opasano bilo. O nahodima iz ove mjesnosti, kao i sa obližnjega brda Zlatište, već je jednom izvještaja bilo u „Glasniku“ god. 1890 [1]). Od toga doba opetovno je kopao g. Franjo Fijala (Fiala) na tome mjestu i postigao je lijepih resultata, koji pak valja da se ostave njegovom sopstvenom opisivanju [2]). Omanje otkopavanje, preduzeto po meni zajedno s g. Dr. Truhelkom, dade u malo sahata veliku količinu keramičkih fragmenata i životinjskih kostiju, kao i nekoje karakterne nakitne stvari. Izmegju prvih bijaše naročito mnogobrojnih ulomaka od činija s visokim kvâkom (rukcem); ali bijaše i takih od cjedionih sudova, čanaka i trbušastih vaza. Izmegju ostalim nahodinama bilo je isprovrtanih veprovih zubova i pravokutnih probušenih pločica od istoga materijala, onda ovalnih koštanih pločica, šila od kosti, zemljanih kolutića, bronzanih dugmeta i t. d., za tim meljarica i cjepkalica. (*Slike 1—11.*).

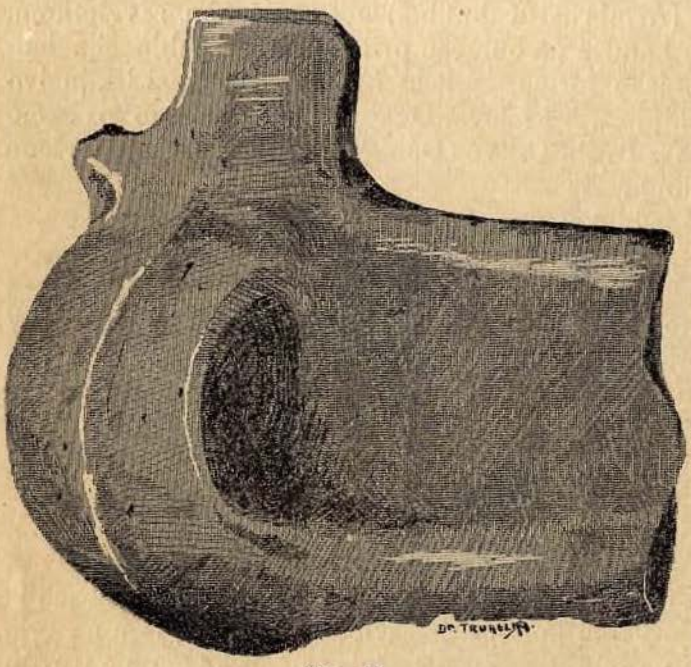

Slika 18.

Na desno od spomenute visoke stijene — koja je zacijelo nekad mjerodavnom bila pri odabiranju mjesta za primitivnu naseobinu, ali čije je podnožje danaske na duboko zavaljeno nanosom — vodi loša putanja uzgore do prilično ravna zemljišta, na čijoj ivici stoji, prema Debelom-Brdu, polu zagubljena seljačka kućica i sa zidom ogragjena oranica — ovo je pošlednja zgrada na visini tamošnjih ogranaka Trebevića. Iza nje, na jugu, dižu se strme, ne preveć visoke stijene i vrh glavice Zlatišta (768 *m*), koji pak ozgo i opet ima neku dobro prehodljivu ravan, što na zapad i jugo-zapad, sproću dola potoka Lukavca, polako se spušta. Rečena je površina, prema spomenutim pravcima, od prilike na polukrug omegjene nekom očevidno vještački gragjenom obalom, koja je zaostakak starinskoga bedema, dočim su, na sjeveru i istoku, naravna obrana same stijene. Ispod ovih potonjih, na mjestu, što se možda sma-

[1]) „Glasnik“ god. II. str. 212. Franjo Fijala „Прадисторијски налази на Собунару код Сарајева“.

[2]) Vidi dotični članak g. Fiale u ovoj knjizi.

tralo shodnim za stanište, postigao je pregjašnjim otkopavanjima g. Dr. Truhelka znatniju količinu stanišnih nahodina, koje su vrlo slične zaostacima sa Sobunara, a zacijelo i potiču iz jedne te iste epohe naseljavanja.

Pokusno otkopavanje u baš napomenutom kružnom bedemu, dalo je ponovo mnogobrojne suvrsne naseobinske zaostatke, naročito crjepove velikih sudova s rukatkama, bronzana dugmeta, koštanu lopaticu. Izrječno napominjem fragmenat debela, posve plosnata, zemljana tanjira, čija je niska ivica ozgo naokolo urešena grubim okruglim utiscima. Ovo je prerijetka keramička forma, koju sam do sada opazio samo na kastelijeru (gracu) od Villanove kod Vertenegli-a u Istri, i to u sasvim jednakim prilikama pologa.

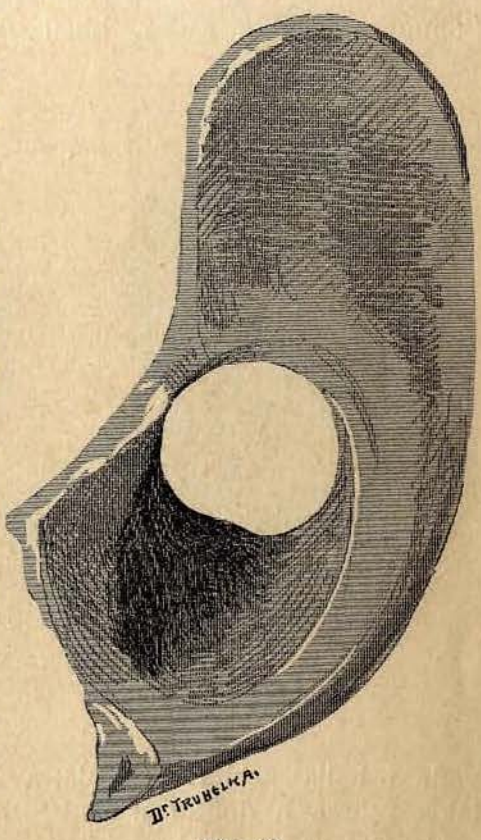

Slika 19.

Uopće s ničim nijesu bosansko-hercegovački predistorijski nalasci — što potiču sa polja ili od s bedemom opasanih visova, a od kojih imenujem, osim grupe Zlatište-Sobunar-Debelo Brdo, još grace na Glasincu i gradinu Kičin kod Mostara, koju je g. Radimsky ispitao — toliko srodni, kao s onima iz istarskih kastelijera, za koje takogjer prihvatiti smijemo, da su ilirske stanovnike imali. Treća od rečenih tačaka kod Sarajeva, Debelo-Brdo, jeste 746 *m* visoka glavica na sjevero-zapad od Zlatišta, koja se strmo spušta u dô Miljacke i na Sobunar.

Debelo-Brdo sam pohodio zajedno s g. Stratimirovićem, koji je sastavio ovdje pridodatu šematsku skicu bedemova (*slika 12:*). Iz nacrta se vidi, da gornja površina brda obrazuje neku duguljastu figuru od jedno 110 *m* dužine i jedno 35 *m* širine. Na zapadu i sjeverozapadu udvostručen je bedem, i to, koje zarad zaštite ulaza, a koje zarad pojačanja fortifikacije na pristupačnijim mjestima. Prâvi vrh pak na istoku obrazuje malenu kršnu glavicu od 13·5 *m* širine i 25 *m* dužine, koja je odijeljena posebnim bedemom od ostaloga zaravanka, dočim joj vanjske strane opkoljavaju strmenite urvine. Bedemom opasana površina, kano i vas brijeg, posve je gola, a posuta manjim ripama. Na oba kraja bedemskog hodnika [1]) kopasmo

[1]) Kod *a*, *b* i *c*. Ovdje dodajem, da je bedem I. dug 155 *m*., bedem II. 65 *m*., bedem III. 120 *m*., a bedem IV. 28 *m*.

ogleda radi i nagjosmo ulomaka nevitlanih lonaca i cjedila od ilovače, bronzane lamele i jednu iglu-šivatku, gvozden nožić, brus, zubove i kosti domaćih životinja i t. d. Dalji nahodi, koji se otud iščekivati mogu, podudaraće se na svu priliku posve s onim od Zlatišta i Sobunara.

Napokon ne mogu prećutati nazor, da su ova rečena tri nalazišta slijedećim načinom u odnosu stajala. Za obično i u mirno doba biće da se na Debelom-Brdu i na obedemljenom vrhu Zlatišta nikako, ili pogotovo nikako ni obitavalo nije. Ali odmah ispod vrhovnih stijena Zlatišta biće da je stalnih naseljenika bilo, ma i u malome broju. Masa stanovništva pak biće da je sjedila na Sobunaru, dakle sasma blizu današnje ivice varoši. Tu bijaše

Slika 20.

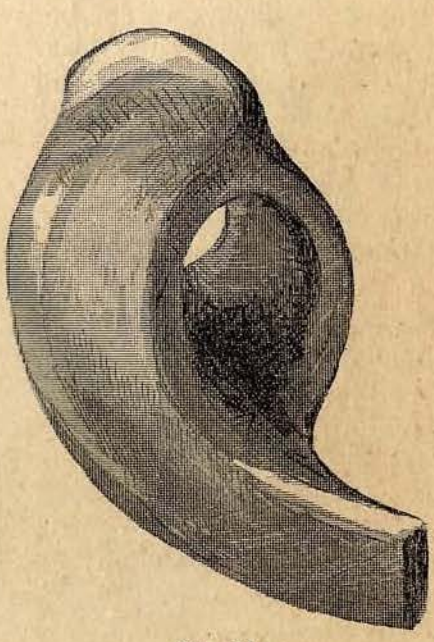

Slika 21.

vode i bolja zaklona od vjetra i nepogode; a otuda moglo se i lakše i brže u dolinu sići. Protiv napada od neprijatelja, bilo je zakloništa za manji broj bjegunaca na Debelome-Brdu, za veći na Zlatištu; a mogućno je, da su u takim zgodama stoka i neoružani djelovi stanovništva smještani u udaljenije Zlatište, dočim se oružana vojska povukla jedino na Debelo-Brdo, otkuda joj je stanište Sobunarsko još na očima bilo, a i mogla ga svojim hitcima dijelom domašiti, pak i uspinjanju neprijatelja uza Zlatište za vremena se suprotiviti. Relativni položaj ovih triju nalazišta pokušao sam da objasnim priloženim nacrtom, koji sam sastavio sa Koševske ulice u Sarajevu; a pogled sa Debela-Brda na Sobunar i uzlaz na Zlatište iznio sam u drugome snimku (*slika 13 a* i *13 b*). Krstići označuju mjesta, gdje je kopano).

Jedna od najznamenitijih činjenica, što ih je arheološko ispitivanje Bosne na svijet iznijelo, jeste kulturna sveza, koja postoji izmegju ovih prâvih boravišta na izlazu dola rijeke Miljacke i nekropolskoga kraja glasinačkog, s njegovim nahodinama iz grobalja i gradina.

Ovu činjenicu možemo tako predstaviti, da — pri svoj prividnoj nejednakosti bitnih tipova nahogjevinskih — velika naseobina na ogranku Trebevića dosiže do vremena, kome i metalom obilate grobne gomile na Glasincu pripadaju; a na drugu ruku, da glasinački nalasci, i to dijelom iz tumula a ponajprije iz gradaca — s množinom zaostataka u onu se epohu vraćaju, u kojoj su Sobunar i njegove tvrgje, koliko se razabrati može, najprvo naseljeni bili.

Slika 22.

Slika 23.

Za oba kraja otvara nam se tim pogled na perijod, koji je više predistorijskih stoljeća obuhvatao, a na čijem su početku kao materijal za orugje samo brušeni (ili dotucavani) kamen i bronza u običaju bili, dočim je na svršetku njegovu gvožgje već počinjalo da vrši svoju ulogu u gazdinstvu čovječanstva. Početak toga perijoda pada po svoj prilici u pretpošlednje, dovršetak njegov pak u pošlednje tisućoljeće prije našega računanja vremena. Samo što Sobunar i njegovi gradovi, u koliko dojakošnje otkopavanje zaključak dozvoljava, ne dosižu sasvim tako daleko kao grobovi po Glasincu, gdje se i fibulski tipovi, kao zmijovita i ćertoska fibula, nagjoše, koji se po sigurnim kriterijama mogu da stave u polovicu pošljednje predhrišćanske milenije (jedno 500—400 pr. Hr.). U ostalom ne bi ništa i prirodnije bilo, do, da su naseljenici Sobunarski prije bili primorani da napuste svoje stanište, nego stanovnici ustranjene i

teško pristupačne visije glasinačke. Prvašnji imadoše za legjima nekoliko utvrgjenja, zaklonske gradove, zarad privremena otpora; Glasinac pak cjelinom je takav grad, koji je mogao zadugo da zaustavi silovite talase nove kakve kulturne struje, što na-nj navaljivaše.

Smijemo da naznačimo najvažnijim resultatom ljetošnjih otkopavanja na Glasincu to, da se sada poznalo, da su mnogobrojne gradine tamošnjega kraja prâva naselišta, o čemu se prije toga moglo dvoumiti. Konfiguracija zemljišta sasvim je drugojačija, nego u okolici Sobunara. Zaklonitih okomitih stijena nema. Glavice su oniže, lakše pristupljive; mi s toga tamo nahodimo većinom gradina na okruglac, a u njima množinu ostataka, koji na stalno stanovništvo upućuju. Upravnik ovogodišnjih otkopavanja, gosp. Stratimirović, zahvatio je za ispitivanje zemljišni trokut, čije su skrajne tačke Gradac u Sokôcu (vis sa novom srpsko-pravoslavnom crkvom), okrugli gradac kod Kusača i neka gradina kod Košutice, koju je Stratimirović nazvao „Marinkovim gradom“. Komad puta ili stranica trokuta Sokolac-Kusače od prilike je jednaka liniji Sokolac-Košutica, a iznosi 4·5 *km*; baza trokuta, Kusače-Košutica, mjeri 6 *km*. Vršac trokutov upravljen je put zapada; Kusače leže istočno, Marinkov-grad sjevero-istočno od Sokôca. Radnje prošlih godina tekoše poglavito od Sokôca na zapad, i od Kusača na jug; ovogodišnja se istraživanja priljubljuju u svakom pogledu prijašnjima.

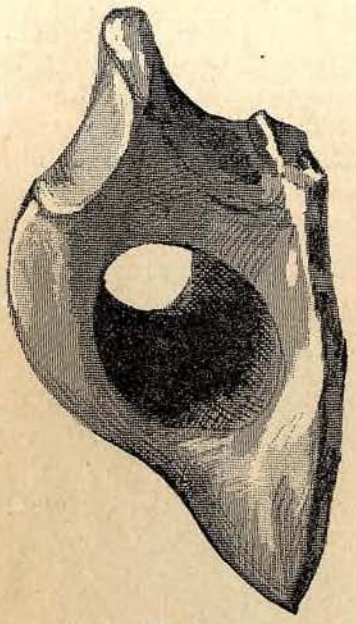

Slika 24.

Slika 25.

Slika 26.

Ponajprije se posve ispitao gradac kod Kusača, od koga je godine 1890. tek komad raskopan.

Pojedinosti otkrića ostavljaju se potankom izvješću upravnika otkopavanja. Ovdje tek sumarno toliko o uspjehu rada priopćujemo, da se na nutrašnjoj strani bedema velika količina naseobinskih nahogjevina zatekla. Megju njima bijaše jedno 100 prešljena od ilovače (*slika 14.*); mnoge meljarice i cjepkalice, bezbroj crjepova, naročito ulomaka od činija, kao oni sa Sobunara i Zlatišta; onda

bronzana grivna (urešena, otvorena, *slika 15.*), više šivaćih igala od bronze i t. d.

Još bogatiji bijaše Marinkov-grad, čiji su bedemovi ustrojeni na lik trapezojida. Oblici zemljanih sudova pokazuju ovdje, pored sve jednostavnosti i bez da iznevjere ukupni karakter ovoga nahod-sloja bosanskih kastelijera, ipak obilje od osebina, koje se tek snimcima objasniti mogu (*slike 16.* do

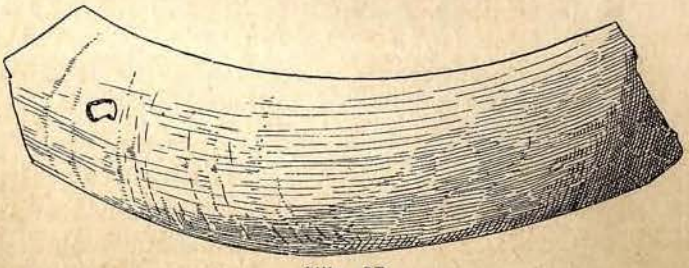

Slika 27.

Slika 28.

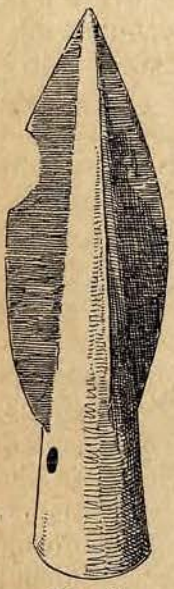

Slika 29.

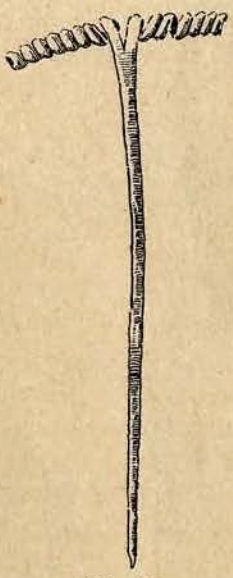

Slika 30.

Slika 31.

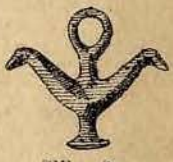

Slika 32.

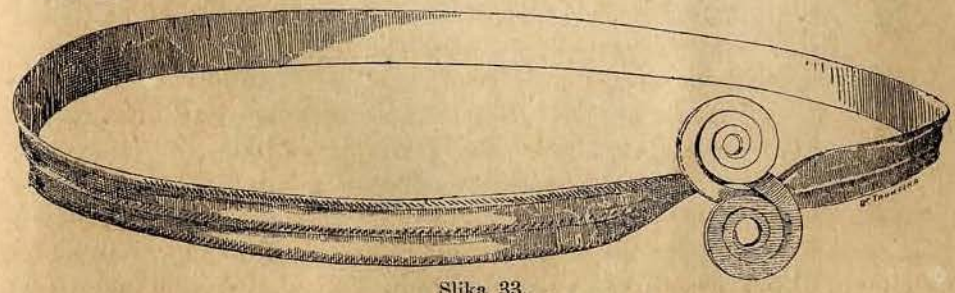

Slika 33.

25.). [I ovdje se opet jasno vidjeti može, da je keramika ona grana industrije, koja prije sviju drugih lokalan izraz ima. Meljarice su ovalne i koritaste, cjepkalice nepravilno sferne. Često se nalaze

brusovi od pješčara, nožići, šiljci i škrlje od jaspiza i žuta rožanca (kremena). Osim toga zaslužuju pomena dvije zviždaljke od cjevkaste kosti (*slika 26.*), sječivo od golema veprova zuba (probušeno, *slika 27.*), druge sitnije koštane ragjevine, crvenilo, dve bronzane šivatke (*slika 28.*), naročito pak ulomak srpa i 7·5 *cm* dug bronzan šiljak od koplja (*slika 29.*). Dva potonja komada tipovi su iz čisto-bronzanoga doba, i zaslužuju s toga poveću pažnju uz metalske nahogjevine iz tumula glasinačkih, koji gotovo isključivo prvom željeznome dobu pripadaju.

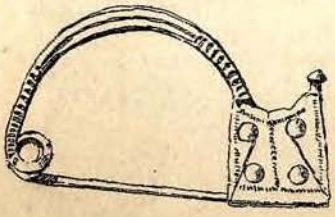

Slika 34.

U Ljuburića-polju, izmegju „Marinkova-grada“ i Kusača, raskopaše se 86 većinom siromašne grobne gomile. O opetujućim se, već od pregjašnjih otkopavanja poznatih nahodskih tipova i načina sahranjivanja, ne ćemo ovdje više govoriti. Samo neke pojedinosti ne ću da prešutim. Tako pribodaču na lik slova *T*, koja odstupa od oblika, što ih iz sjevernih bronzanodobnih slojeva znamo,

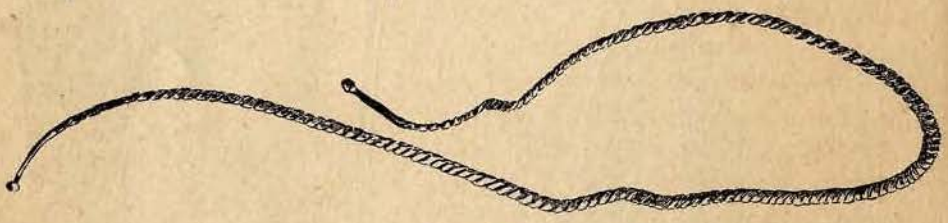

Slika 35.

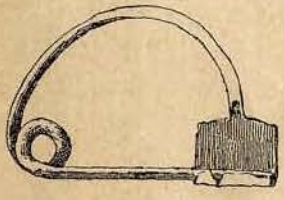

Slika 36.

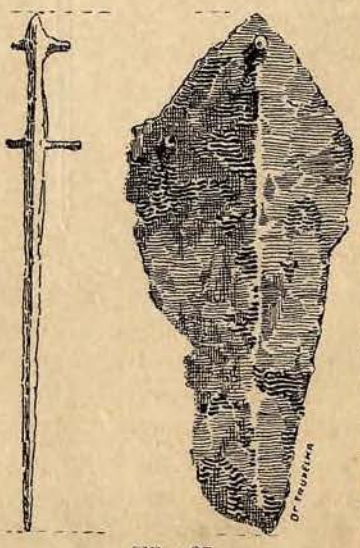

Slika 37.

ali je ipak tek s njima isporedljiva, počem u halštatskom perijodu ništa slična nema. Igla se ta na gornjem kraju razdjeljuje i pravi pomoću dviju spiralnih cjevčica (saltaleoni) poprječnu gredicu, koja opominje na poglavak tako-zvanih „fibula na lik balestre“ (*slika 30.*). Jedinstvenost megju prstenjem prikazuje komad s ovalnom pločicom, koja je urešena s pet kolutića, a u njima centralne tačkice; tanki obručac nije jedno-nastavan, već postoji od dvije žice što se ozad nadtiču (*slika 31.*). Osim poznatih privjesaka na lik ptice, što su česta specijalnost Glasinca, našla se

i dupla ptičica, čije tijelo, kao u onih lijepih „mjesec-figurica“ iz Šoprona (Ödenburg) i drugih sličnih melez-obraza, na oba kraja glavicu ima (*slika 32.*). I nov oblik onih često se nalazećih zakosnica zaslužuje još pomena, jer se ovaka nami po savremenim zakosnicama dobro znana ragjevina (ako izuzmemo sojenice švicarskoga bronzanoga doba) tek nahodi u predistorijskim slojevima na sjeveru i istoku Jadranskoga mora — u Sv. Luciji kod Gorice u Istri, i u Bosni — pa se po tome valjda specifično ilirskim tipom smatrati smije.

Niz novih nahodina iz gomila glasinačkih upoznah tek pri drugome svome putovanju, u septembru t. g. U jednome tumulu zatekla se na lubanji skeleta bronzana počelica (dijadem) na lik uzdužno-izlijebljene trake (14 *mm* široke), koja je optjecala glavu (s priječnicima od 15·5 i 18·5 *cm*), a sprijeda za ukras i sapinjanje imala dva spiralna koturića, što se mogu zakačivati (*slika 33.*). Od druge slične, ali veće i ljepše počelice, tek se našao ulomak. Ove počelice, za koje i sjevernjačko bronzano doba analoge ima, svakako su i opet osebnost u našem bosanskom halštatskom sloju. Slijepe oči prvoimenovanoga skeleta krasiše dvije po 14 *cm* duge dvojne spirale s malenom posrednom zavojitom cjevčicom; nakit koji se po Glasincu dosta često nalazi, ali ga i inače po Bosni-Hercegovini ima (n. pr. megju nahogjevinama sa Krehina-Graca).

Slika 38.

Slika 39.

Od zamašne važnosti su dvije srebrne ures-ragjevine, pošto srebra megju nalascima halštatskoga perijoda sasma, ili gotovo sasma nedostaje.[1]) Prvi je komad oblučasta fibula s jednom zamkom, 4·5 *cm* duga, a ima četverokutnu nožicu s pucetom na jednome kraju. Pločica (nožica) urešena je s četiri

[1]) U dragocjenoj zbirci D. Eggera, koja se nedavno u Londonu prodala, bilo je nekoliko srebrnih čertoskih fibula od istoga oblika i veličine, kao one što se po kranjskim grobištima mlagjega halštatskoga perijoda, n. pr. u Sv. Mihajlu kod Postojne (Adelsberg), često nagjoše. Zadnji ali nalasci svakako su iz mlagjega vremena od gore spomenutih bosanskih.

iskucane guke i linearnim ornamentom, izvedenim na bodicu (Tremolirstich) (*slika 34.*). Drugi je objekat dosta ispresavijan ogrljak [1]) od presučene žice, koja se svršava na oba kraja pucetima (za ogrljavanje, *slika 35.*). Oba ova rijetka predmeta ističu se finom briližljivom izradom, a potiču iz dva razna tumula (sa Crvene Lokve i sa Kamenika). Gomila, iz koje je srebrni ogrljak (torquis), pripada najbogatijim grobnicama, što se ove godine raskopaše. Ona sadržavaše još dvije bronzane oblučaste fibule, jedna s osobeno izobraženom četverokutnom (*slika 36.*), druga s duguljastom trokutnom nožicom; za tim pojas sastavljen od vertikalnih bronzanih šipčica, uza-nj privjesaka, onda vješalica (Hängeglieder) u obliku ptičica, ibričića i geometrijskih figurica, mnogih gjingjuha od jantara, brozanu zakosnicu, kopljan vršac i nož od željeza, provrtanih gladilica i t. d. Iz istoga je tumula, napokon, malen trougao bodež, 7 *cm* dug, gori 3 *cm* širok, s tri klinčića za rukač; ovo je osobito znamenit komad, jer ima oblik čisto-bronzanoga doba, ali je od gvožgja izragjen, te novim dokazom služi za nazor, koji sam iznio nedavno i u „Raspravama berlinskog antropološkoga društva“ (1891., str. 334. i t. d.), o osobitoj mješavini oblika iz bronzanoga i željeznoga doba po grobnim gomilama na Glasincu (*slika 37.*).

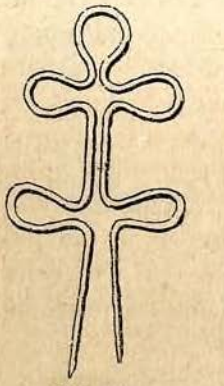

Slika 40.

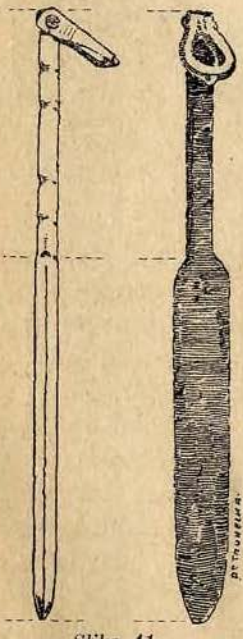

Slika 41.

Izmegju gvozdenog oružja nadalje valja istaknuti dva lijepa, na žalost fragmentovana mača (*slike 38.* i *39.*). Oni u generalnome pripadaju kategoriji mačeva sa širokim balčakovim listom i klinčićima (za pritvrgjivanje balčakovih korica), a imaju uvrh rukača gvozd sa završnom glavicom, na koji je nataknut (još u jednoga od tih mačeva) gvozden klobučac. U zadnjega komada proširuje se balčakov list po srijedi, kao u nekojih bronzanih mačeva sa sjevera; u drugoga prelazi isti dolje u omalenu priječku. S prvim eksemplarom zateklo se, uz lončine, samo jedan kopljan šiljak i bronzana ures-pločica; s drugim pak pet gvozdenih vršaca od kopalja, jedna fibula-naočarka, dugmeta, gmiza i gladilica (brus).

Napokon da spomenemo još neke sitnije novine: zakosnica od bronzane žice, što srestvom petoro zamaka dvojni krst obrazuje (*slika 40.*);

---

[1]) U izvještaju gosp. Stratimirovića „Sa Glasinca“, naznačen je taj objekat grivnom. Uredništvo.

bikonična perla od zelenkasta kamena; malene gvozdene ures-pločice, udešene za privješenje; megjedov zub kao privjesak; gvozden sićušan bodežić (Miniaturdolch), sa karičicom za privješenje [1]) (*slika 41.*); nakit na lik krsta (*slika 42.*) i velika bačvasta perla (*slika 43.*).

Svaka posjeta na Glasincu ponovo nas poučava, da je broj grobova na toj visiji prevelik, a da bi se moglo tvrditi da pripadaše tek stalnim stanovnicima njezinim. Svaki od tamošnjih bedemom opasanih visova, tek je malen broj naseljenika mogao da ima. Na drugu ruku pak vidimo, po primjeru Sobunara, da je u istome kulturnome krugu naseljenika bilo, koji si gradiše utvrgjena skloništa, ali nad ostacima svojih umrlih — bar ne u neposrednoj okolini svoga boravišta — tumule ne dizaše (Jedna grobna gomila, koja, vele, da je na Zlatištu bila, nema ovdje važnosti). Gdje i kako su stanovnici Sobunara i sličnih, zacijelo u većem broju nekad postojalih naseobina, svoje mrtvace sahranjivali — još je nezadovoljeno pitanje, koje će ali svakako budućim napredovanjem u

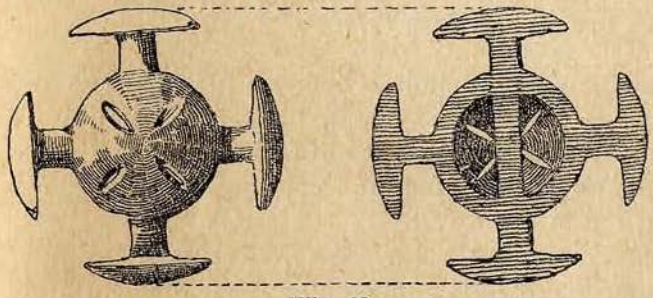

Slika 42.

Slika 43.

arheološkom lokalnom istraživanju odgovora postići. Ovo je pitanje od značaja i po dosad zagonetni Glasinac. Možda bismo smjeli prihvatiti, da je ova posred Bosne ležeća, naokolo strmenitim gorskim stranama zaštićena visija, koja je bolje prilićila za obranu nego li za često naseljavanje: u davnini neka vrsta svetilišta bila, kuda su se i iz susjednih krajeva umrli donosili, da se ovdje pod zaštitom „božja mira“ sahrane. S tim se možda i objašnjuje ono tako često (i ne samo ovdje) opažano, ali još nedovoljno motivovano zamjenjivanje skeletskog i požarnog sahranjivanja. Mrtvaci iz obližnjih krajeva valjda su se nespaljeni sahranjivali. Sa odaljih mjesta donosio se samo pepeo umrlih. Krajevi, gdje opet mnogobrojnih tumula ima, kao odmah i na Semeć-planini istočno od Rogatice — valjda, iz nepoznatih nam razloga, nijesu u tom običaju učestvovali.

Izmegju Sokôca i Kusača vide se travom obrasli ostaci drevne, duge suhozidine, koja okomito na današnju putanju, što rečena sela spaja, po hrptu teče. Gosp. Stratimirović, koji ju je usljed moje molbe ispitivao, konstatovao je, da iz predistorijskoga vremena potiče.

---

[1]) U već imenovanome izvještaju g. Stratimirovića taj je predmet naznačen oštrilom. Uredništvo.

Sličnih obrva od starih zidina ima i na drugim mjestima glasinačke visoravni: možda su to negdašnja megjašna obilježja za pojedine potese, u koje se dijelila ova osvećena oblast. Ovo bi nas dovelo do toga, da si zamislimo nekolicinu udruženih ilirskih plemena, koji imaše zajedničko bogoštovlje i zajedničko narodno svetilište — neku vrstu ilirske Delfije (Delphi) — ali i ovdje za potrebito nalažahu da se tačno odijeljuju česti, što pripadahu pojedinim φάραι (kako se na arbanaškom jeziku nazivaju ovaka plemena). S dolaskom Kelta možda se ona zajednica rasula, a druga je zamijenila. Bar dosad se nije našlo tragova, koji bi iznijeli, da je Glasinac i poslije prestajanja halštatske kulture sličnu ulogu imao, kao u predhodnim stoljećima.

Starobosanski mramorovi.

Priopćio dr. **Ćiro Truhelka.**

Uvod. Malo ima zemalja, u kojim ćeš naći pojedine vrste spomenika iz davnine, sačuvane u tolikoj množini, a u tako stalnim oblicima, kao što su nadgrobni spomenici srednjega vijeka po Bosni i po Hercegovini, koje je narod prozvao: mramorovi, stećci ili mašeti.

Bosnom i Hercegovinom ne ćeš ni dva tri sata proći, a da se ne namjeriš na jedan takav spomenik, ili na cijelu hrpu tih gorostasnih biljega, koje je nekoč u davnini narod istesao od stanca kamena, te ih primitivnim tehničkim pomagalima, a silnom muком odvukao na vrh koje humke, da ih ondje postavi na grob svojih pokojnika, kojima bi time ostavio stalan spomenik. Tako nanizaše vremenom do 400 i više takih spomenika na jednom mjestu, te stvoriše ogromne nekropole, koje nas veličajnošću mrtvačkog kulta sjećaju najdavnijih vremena ljudske kulture. To pa i činjenica, da se uz te nekropole rijetko kada nalaze kuće ili razvaline gradova, dovelo je narod do mišljenja, da su u davno doba, kad je zvjerad svuda svijetom lutala i mrtvace iz grobova trgala, gorostasni ljudi to kamenje svalili na grob, da pokojnikovo tijelo obrane od zvijena. Vrlo često razumjećeš, da narod ta grobišta zove „grčkim grebljem“; time ne želi reći, da su ondje Grci sahranjeni, već najdavniji ljudi svijeta. Od priča, što ih narod na raznim mjestima prica o ovom ili onom spomeniku, želim samo jednu da spomenem.

На Еминовачком пољу код Жупањца големи је стећак[1]) 1·5 *м* висок, 2 *м* дуг — уријешен скулптурама: двоје младих сједе у хладу дрвета, гдје их је затекао онај трећи, што на

[1]) Прочеље тог стећка показује слика 2.

коњу јаши. Тај мотив искитила је фантазија народња, те прича, да су у давно вријеме у оном крају становала два горостаса, непријатеља. Једному је сестра завољела супарника, а када је брат опазио, да му сестра са заклетим непријатељем ашикује, позва га на међдан. Оба се јунака побише, а брат погину. На истом мјесту укопаше јунака, а сестра му понијела на глави онај камен на гроб, јадикујући и кудјељу предући.

Та причања занимљив су нам доказ, како народ о постању својих најзначајнијих и најзнаменитијих споменика, који су му свуда пред очима, није упамтио сталне традиције, већ о њима само умије да прича и да нагађа. Колико је год у пјесми и причи жива традиција о бојевима из потоњег времена, прекинут је континуитет средовјечној традицији, а мало гдје по Босни има живе успомене из тога доба.

Како споменух, назива народ те споменике: мраморови, стећци (осн. ста-ти) и машети. Прва два назива и не треба протумачити, а трећи, кога ћеш особито по Босни чути, јамачно је турскога подријетла, те је у савезу са ријечју мешхед, по народном мећит, а значи гробиште јунака, који је за вјеру погинуо.

На самим споменицима налазимо друго називље; у натписима најобичније се зову: **камн**, **камєнь** и **билигъ**, или заједно камен-биљег.

Ти споменици, којима је облик понајчешће плоча или саркофаг, искључиво су босански споменици. Ја ту схваћам ријеч „босански“ у хисторичком значењу, а докле је год за доба самосталности босанске сизала власт босанских владара, наћи ћеш и тих споменика. Изузевши неке предјеле у сјевероземадној Босни имаде их цијелом Босном и Херцеговином. По истраживању Хајнриха пл. Штернека (1877.) може се стећака наћи све до у Црну Гору, а Ф. Каниц приопћио је недавно[1]) и цијели низ гробница, које се налазе на десној обали Дрине, док по приватним вијестима знадем, да ти споменици сижу и у Албанију скоро до Косова поља. Већ нацрт међа, докле их има, казаће нам, да се ти споменици могу пуним правом назвати босанским, те ће њихово проучавање бити једна од најглавнијих струка босанске етнографије. Они се намећу свакоме странцу, који први пут ступа у Босну, као нешто ново, невиђено, а ако је тих споменика бројем на хиљаде и хиљаде — та само у оно шест јужних котара Херцеговине набројих до 300 гробишта а 10.371 гробницу — није чудо, да свак, који напомене Босну, спомиње и њезине стећке.

О овим споменицима писали су звани и незвани, писало се много тога, а још се више о њима нагађало. То, па и она

[1]) Festschrift d. anthropolog. Ges. in Wien 1889, стр. 47—53.

околност, што се у новије доба тема о овим споменицима с многих страна некако субјективно расправља, дуго ме је уздржало, да и ја пред свијет изнесем своја опажања. Ако то сада чиним, изнијећу своја опажања онако, како се мене ти горостасни споменици дојмише, гледајући их по свој Босни и Херцеговини, а не ћу питати, јесу ли то споменици богумилске вјере или како се хоће у новије вријеме, српско-православне; а ако читатељ по мојим биљешкама узмогне сам да суди, мило ће ми бити.

* * *

Облици споменика. У доба до провале Турака у ове крајеве, које бих за те споменике назвао класичним, налазимо само три облика гробница: плочу, саркофаг и тумбу. Сви су други млађега подријетла, а настали су услијед других дојмова него прећашњи.

Облик плоче одвећ је козмополитичан, а да би нам разматрања о њему користила. Плочу наћи ћеш на гробницама свих јевропских народа у свако доба, а пошто су босанске обично напросто од камена истесане, те се само величином одликују, нема нам за разматрања подлоге. (Види *слику 1.*).

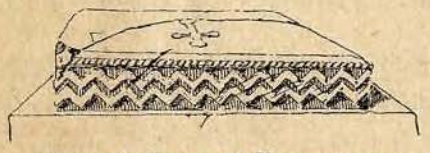

Слика 1. Плоча из Кошутице на Гласинцу.

Друго је код саркофага и тумбе. Један и други облик старога је класичног подријетла — римског. Босански саркофаг (*слика 2.*) не разликује се ничим, ван што му на ћошковима нема акротерије и што није шупаљ, те се према тому мртвац није у њему већ под њим сахрањивао. Та се разлика оснива на разлици сахрањивања: у Риму спалили би мртваце, а пепео би у саркофаг сахранили, у Босни закопавали су мртваце. Ту је саркофаг споменик, тамо гроб.

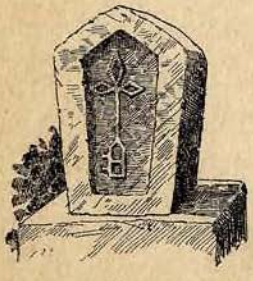

Слика 2. Саркофаг на Еминовом пољу код Жупањца.

Тумба (*слика 3.* и *4.*) није него промијењен облик саркофага, кому се врх не завршује у забат, већ у равну плочу.

То, што се је у Босни кроз 1500 година сачувао стари класични римски облик, многога ће понукати да размишља, за што се тај облик сачувао баш у овим крајевима, гдје римски утицај није ни у доба цвата римске државе био баш најснажнији, а за што га је не стало у земљама, гдје је латински значај сав домаћи живаљ савладао, како је то у Француској и Шпанији било?

Или је готски живаљ, који је за својих сеоба замијенио матерински језик латинским, био снажнији, те одбио облик

римског саркофага, а словјенски у нашим крајевима прихватио тај туђи обичај гробних споменика, а језик сачувао?

Или можда нова културна струја, која је из Византа пошла, те је, како из културне повијести знадемо, у своје вријеме и самом Италијом завладала, није допрла до ових крајева, а ако јест, да није била кадра стари традиционални облик замијенити новим?

Занимљиво је опазити, да се та традиција облика оснива на римској поганичкој, а не на кршћанској традицији, која је потекла из катакомба римских.

Од потоњих облика, споменути ми је само нишан, који је јамачно турски (*слика 5.*), и крст (*слика 6.*). Један и други млађега су подријетла, а са босанским стећцима и мраморовима само су у слабом савезу. Временом дијели их датум, што ћеш га на њима наћи, а ако каткад — што ријетко бива — и стоје близу старих стећака, није их ондје поставила вјерска традиција већ обитељска. Занимљив нам је примјер нишан или „биљег“ Махмута Бранковића, који погибе на деспотову боју. И ако му нишан поставише на његовој „баштини, на Петрову пољу“, ипак не хтједоше шљедбеника Мухамедове вјере сахранити сред оног старог мраморја, на Петрову пољу, већ га укопаше у прикрајку. И сам писац као да се бојао, да је огријешио руку, пишући самртницу Бранковићу мухамедовцу, написао је на нишану молитву „да (ј)е бла(го)совена рука која сиече и писа“ (види *слику 5.*).

Слика 3. Тумба на Пријевору код Билећа.

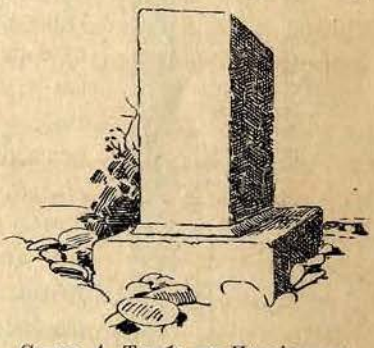

Слика 4. Тумба на Пријевору код Билећа.

Декорација. Уз облик ваљаће нам код проучавања тих споменика особито пазити на њихов умјетнички накит. Истраживатељ ће ту опет наћи доста занимљивих података, који ће га прије довести сврси, него сухопарна набрајања. Уопће ваља ми напоменути, да је скулптурални украс у тих споменика врло риједак. Ако рекнем, да ћемо на сваких тридесет споменика набројити тек један украшени — а на то ме је навела прилично помна статистика — не ћу пуно погријешити, али ипак има и тих украшених споменика опет на хиљаде. Међу њима разликоваћемо три врсте. У једне је мотив декорацији архитектонски, у друге орнаменталан, у треће фигуралан.

Архитектонски украс преналаша на стећак грађевне облике, који ту не изражавају никакве функције, већ чисто декоративно дјелују. Најобичнији је мотив колонада — низ ступова, спо-

јених луковима. Али и тај мотив налази се само стилизован, ступови нијесу обли, већ плоснати, а каткада само цртежима означени.

Занимљив примјер показује нам споменик на Плани код Билећа (*слика 7.*). Ту је ступ карактеристички изражен те има главицу (капител), о коју се ослања лук. Сама колонада одијељена је од вјенчанице уклесаном врвцом, а по вјенчаници налазимо још као уријес и орнаменталних мотива, било вије, било руже.

И ако је све то наивно исклесано, наћи ћемо ипак у цијелој композицији — која се обично само на двије, али и на све четири стране стећка налази — укуса и стилистичног осјећаја. Ако нас је воља, да нађемо врело тим мотивима, ваља да се сјетимо архитектонских споменика романскога стила, кому су некадање укусне аркаде римског градитељства постале — рекао бих — играчком, те их свуда употребљује, на кућама и палачама, на црквама и на звонику. Споменути стећак показује нам тај мотив најљепше од свих осталих, а у приложеним сликама (*слике 7., 8., 9. и 33.*) може се разабрати, како се је мање више мијењао. У стећку, који се налази на домак Билећу на врху мале равни Рудине, не стало је главице у ступова, а на стећку код Плане тек су у камен урезани цртежи ступова. Да нам тај мотив има доиста да предочи тријем (аркаду), најбоље нам свједочи други споменик на истом мјесту; скулптура на њему приказује нам отворен тријем са три лука, а под сваким мушко и женско како се ухватише у коло. *Слика 10.* приказује нам натпис, којим је украшен стећак (*слика 9.*).

Слика 5. Нишан Махмута Бранковића код Бранковића.

Тај архитектонски мотив декорације налази се само на стећцима, а никада на плочама, гдје му не би било ни мјесто. Само један ми је споменик другога облика познат, гдје се исти мотив налази. Споменик је на Пријевору код Билећа (*слика 11.*), те стоји осамљен недалеко од споменутога гребља. Облик му је врло неспретан, нејасан, није крст, а није нишан, те спада у ону врсту споменика, које је врло тешко протумачити, гдје ваљда ни сам кипар није знао, што управо представити мисли. С предње је стране тај ступ украшен са двије аркаде.

Архитектонским мотивима уријешени стећци налазе се у великом броју само по јужној Херцеговини, понајвише око Тре-

бања, Попова поља и Билећа, а тко жели знати, од куда су онамо доспјели, не треба му поћи ни дан хода у Дубровник и разгледати рушевине средовјечних палача и цркава романскога стила. Од куда је тај грађевни стил опет онамо доспио, не треба ни споминьати.

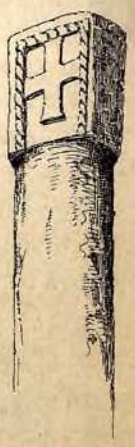

Слика 6. Нишан са крстом код Ковачина (Попово поље).

Рекох, да се та врста стећака налази само у Херцеговини, а из Босне знао бих ти навести само један примјер. На Међуријечју, некадањем сијелу Херцега Стјепана близу града Самобора, стоји стећак ове врсте међу спомеиицима другог облика, а како је тај иначе лијепи споменик (види *слику 12.*) онамо доспио, тумачи нам име Херцега Стјепана. Али нам већ сам мотив показује локалну разлику. Олуци и ступови нијесу онако тијесно поредани кано у херцеговачких, већ на шире, а вјенчаницу не дијели на уско сплетена врвца од вјенчанице, већ на широко израђена прутица, украшена линеарном мрежом.

Од орнаменталних мотива ваља ми најприје спомепути цвијет, који се налази врло често по горњем ћенару архитектонски украшених стећака. Тај је мотив строго геометрички схваћен; састављен је од кружница, те нам приказује понајвише цвијет са шест пера, напросто шестилом у камен урезан. Саставине том орнаменту, као у већине геометричких, тако су једноставне, да нам подају у цјелини само опћепиту форму, коју ћемо свагдје наћи.

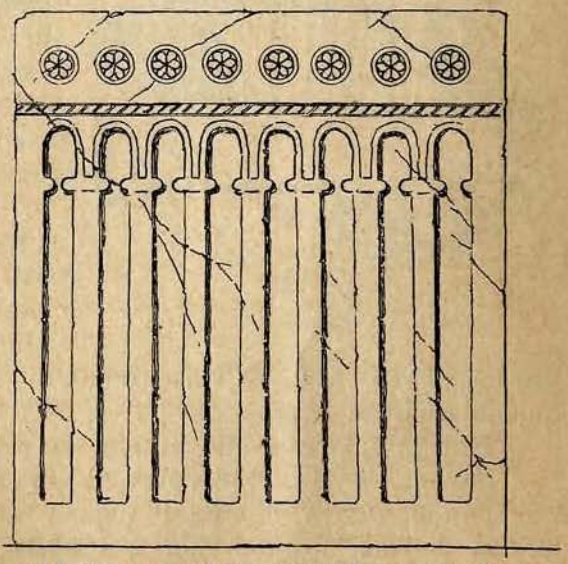

Слика 7. Скулптуре на стећку код Плане (кот. Билеће).

Једнако опћенит мотив јест облик сплетена ужета, којим се често декоративна цјелина одјељује, те га се и на плочама и на стећцима једнако често нађе. Из приопћених слика читатељ ће најбоље разабрати, како се тај мотив употребљује.

Ја бих рекао, да су ово тек декоративна почела, али имадемо и цијели низ мотива, који су већ савршенији, па кад прегледамо, моћи ћемо их свести на двије групе: на виje и гране (*слика 13. и 14.*).

Вија или завојница (спираља) бијаше особито у Босни обљубљен мотив, а има је једноставне или састављене у парове, или пак на облик вите гране, која би се као ћенар око споменика овила, а из ње би се извиле у правилним размацима завојнице.

Тај мотив сјећа нас најпримитивније људске културе; наћи ћемо га на старинама скоро свих прехисторичких народа, а и данас у народа, којим је култура тек у повојима. Судећи само по тим мотивима, био би нам суд о босанској култури за вријеме, када су стећци постављени, врло слаб. Свакако их можемо баш с тога, што су из низа најједноставнијих декоративних елемената произашли, сматрати културним плодом самога народа, који их је замислио без туђе помоћи. Дочим ћемо скоро код свих осталих мотива наићи на туђи дојам, ти су изворни, те се не ослањају о мотиве ниједног пријашњег стила, а ни о мотиве романског и византинског стила, који је онда живио. Ово неколико до сада наведених мотива, сложених са лиенарним елементима, служе за урес добром дијелу, особито босанских споменика, дочим ћемо у Херцеговини, ближој Дубровнику и западној култури, наћи умјетнијих.

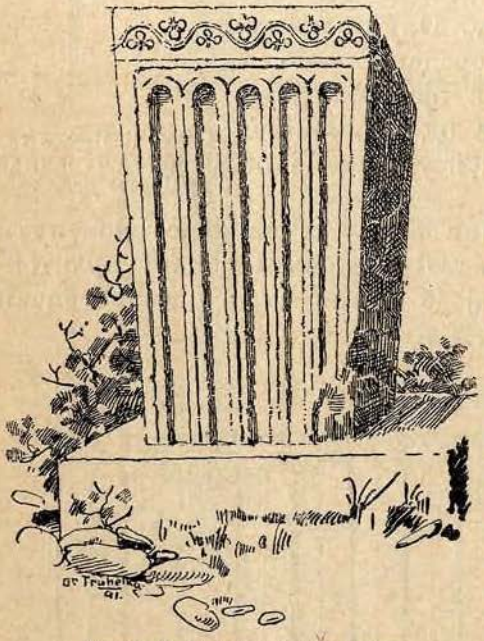

Слика 8. Стећак код Закова.

И ту је мотив грана, али из ње се већ развио лист, каткад натуралистички, каткад стилистички схваћен. Ако је и тај накит једноставан, ипак је умјетнијега укуса, а наћи ћемо подоста споменика, у којих је баш лијепо израђен (*слика 15—17.* и *31.*).

Најзанимљивије споменике те руке нађох у Попову пољу код Закова. Ту је велика некропола са 80 гробница по прилици, понајвише плоча, с таким вијама по окрајцима. Два особито лијепа мотива приопћујем у сликама *14.* и *31.*, а нашао сам их осим у Попову по свој Херцеговини врло често. Облик је листу тропера дјетелина.

Врло занимљив цвијет, који се често у орнаментици употребљује, приказује нам подоста окрхана плоча, која се налази на Беговачи код Ливна (*слика 18.*). Тај је мотив сродан љиљану, а у босанској повијести и у повијести сусједних крајева имао је велику улогу. Љиљан је симбол куће Анжу (Anjou); на грбу у

Јајцу наћи ћеш га као саставину круне, што ју је папа послао краљу Стефану Томашевићу. Љиљан се налази на гробу босанских владара из породице Кристића, а наћи ћеш га скоро и на свим босанским новцима. Није чудо, ако тај мотив и на овом или оном мрамору, дакако у примитивној често и кривој форми нађемо.

Мотив на плочи код Геруше (*слика 19.*) показује већ источни дојам, те ћемо га често и у бољој израдби наћи на урнецима босанских бакарџија и кујунџија,

Хералдички уреси. Прије него проговорим коју о фигуралним резбаријама на стећцима и мраморовима, ваља ми се уставити на неким знаковима, који се доста често налазе, а то су хералдички мотиви. Питање, да ли се ти мотиви имају декоративно или хералдички схватити, да ли су само урес или грбови покојника, наметнуло се многому, а није му знао поуздана одговора.

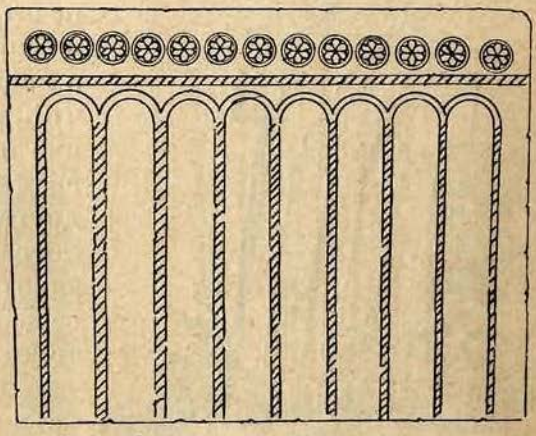

Слика 9. Стећак код Старог Сланог.

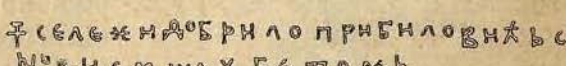

Слика 10. Натпис на стећку под бр. 9.

Врло често — примјерице у некрополи код Закова — наћи ћемо на мраморовима исклесан мач, а преко њега штит без икаквог другог знака. У тој пригоди нема сумње, да то није грб (stemma, arma), којим се жели означити племство покојниково, већ оружје, које се уклесало у спомен војнику (Сравни *слике 20., 22. a, и 31.*).

Али имаде и цијели низ штитова, на којима се налазе мотиви, слични хералдичким. Најобичнији су греда, прутица, која се спушта попреко штита из једног ћошка у противни. Та је греда врло често сама, али познат ми је примјер, гдје је и двострука, а уз њу придани су још и други мотиви, понајчешће мјесец, звијезда[1]) и јабука. (*Слике 21, 22. b, 23., 26.*).

Те штитове могли бисмо без оклијевања сматрати племићким грбовима, кад би нам повијест пружала извјесних података о босанској хералдици у средњем вијеку, и да су мотиви, које нам је камен сачувао, више карактеристични. Како смо видјели,

[1]) Мјесец и звијезда као хералдички знак могао би кога завести, да ту наслућује турски утицај. Сјећам ту, да су Турци узели тај византијски симбол за свој истом онда, пошто су освојили Цариград.

врло их је мало, а исти мотиви истим се редом пречесто понављају, а да би их поуздано смјели прогласити грбовима. Ако, рјешавајући то питање, размотримо босанске сфрагистичке споменике — печате краљева и великаша — (а на ове се морамо осврнути), не ћемо ни ту наћи поуздана помагала.

Од босанских великаша мало ћемо их наћи, који на печату ношаху грб. Најобичније је, да на печату има које слово или монограм. Тако виђамо у три до сада позната печата кнеза Радича Санковића, и на једному жупана Бјељака[1]), само знак ꙋ, коме су јамачно оне двије куке извором, што их унакрст на забату словјенске куће често виђамо као украс крова.

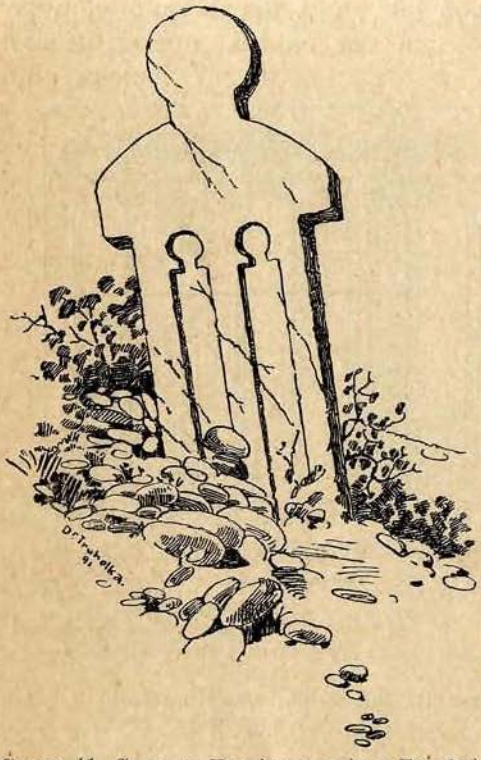

Слика 11. Ступ на Пријевору (код Билећа).

Славни Сандаљ Хранић, велики војвода босански, има на печату само монограм свога предшасника Вука Храње ВУ и ВК[2]), а нашљедник му Стјепан Вукчић, потоњи херцег од св. Саве, има на једном печату[3]) монограм Сандаљев СА, на четири друга печата свој сопствени монограм СФА, а тек кашње налазимо познати грб Косаћића, који се даље сачувао у млетачком потомству те некад силне породице.

И на самим краљевим печатима опазићемо, да се знакови мијењају и да се врло често — јамачно за разликовање — и оним без сумње хералдичким знаковима, придају почетна слова краљева Т (за Твртка и Тома) и ST (за Стеф. Тома).

Још је занимљивије примјетити, да се неки босански великаши служе туђим грбом. Тако имаду кнез Андрија Хумски 1240. и кнез Јурај Вукосалић 1418. на својим печатима орла — јамачно српски мотив, а само једна обитељ — Павловићи — показује у цијелом низу отисака на листинама од 1421—1454[4]) исти облик, али тај је опет копија дубровачког печата — град са три куле, те је изостављен само кип св. Блажа, заштитника Дубровника.

---

[1]) На листинама од 13/V. 1391., 15/IV. 1391., и 25/VIII. 1399.
[2]) Печати су на листинама од 24/VI. 1419. и 31/V. 1420.
[3]) Од год. 1438. 18/IX.
[4]) Печати војводе Радослава Павловића од 24/IV., 1421 7/IV. 1423, 5/X. 1432; печат Иваниша Павловића 29/IX. 1442; војводе Петра и кнеза Николе Радосалића од 15/VII. 1454.

Та опажања наводе нас на сумњу, да се у Босни облик грбовима није још у строго хералдичком смислу установио, да се њихов развитак текар налази на оном степену, на којем се је хералдика у западној и сјеверној Јевропи неколико стољећа прије налазила, када је у племства ушло у обичај, да знакове на дворовима и украс на оружју, особито пак на штиту, прихвати за симбол племства. На том степену развитка бијаше грб опћенитом ознаком племића, а истом касније прелазио би становити знак од оца на сина. Овај би тако баштинио уз племство и грб, који тиме постаје породичним знамењем.

У босанског племства дошло је до тога тек касније, када се услиједпровале Турака племство разбјегло у Дубровник и Венецију.

Да у Босни грб није био породичним знаком, могло би нам најбоље то засвједочити, што се до прве поле XV. вијека није

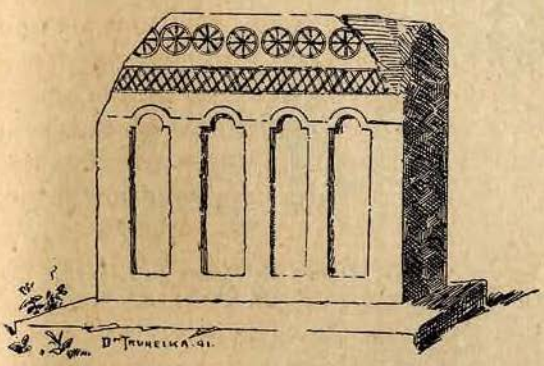

Слика 12. Стећак на Међуријечју.

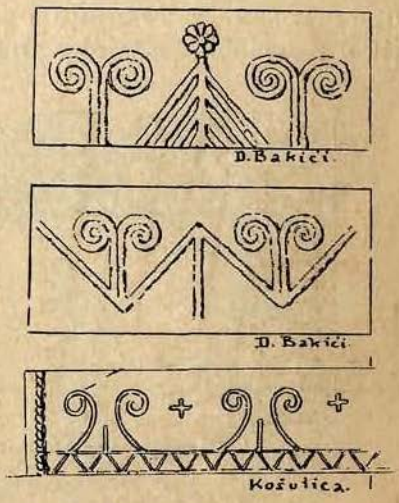

Слика 13. Скулптуре на босанским стећцима код Д. Бакића и Кошутице.

ни породично име усталило, већ се син звао по очином имену, а гдје нема племићкога имена нема ни грба. Тек у то доба настаје име Косаћића, Павловића итд. као стална ознака, а у то доба имаду те породице и грб сталнога облика.

У току овог разматрања треба нам се дотаћи већ приопћеног стећка код Забрђа[1]) близу Тарчина. Тај споменик показује нам у челу штит, а виш њега вучију главу са крилатим раменом. Поврх самога грба почетак је натпису: **Се знмение кнеза — Радое великога кнеза босанскога** итд.

Тај биљег, који би прије но икоји од познатих могли грбом држати, назива се ту изрично само знамењем кнеза Радоје, а та ријеч не одговара ријечи stemma или arma.

---

[1]) Др. Трухелка: Два хералдичка споменика из Босне, у Гласнику зем. муз., год. I., књига 2., стр. 73—76.

Штит је ријетко када сам, већ је увијек уза њ мач, а већ то би нас понукало да тај украс држимо трофејом. Занимљив је облик мачу — дуга широка оштрица на дугоме дршку, коме се балчак унакрстио. Ти, особито за крижарских војна обљубљени мачеви, којима је јунак тек са двије руке могао ваљано владати — у њемачком за то „Biederhänder“ названи — опет нам свједоче, да су наши крајеви за средњега вијека лакше прихваћали обичаје остале културне Јевропе, него што је то бивало за турске владе. Оригинал тим мачевима нађен је на Купресу под једним стећком и чува се као ријетка старина у музеју (*слика 24.*). Како се је тај облик мијењао на разним споменицима, показаће најбоље неколико примјерака са босанских и херцеговачких мраморова (*слика 25.*).

Призори из живота. Фигурални урес мраморова врло је примитиван, у техници пренаиван. Особе, које је кипарево длијето у слабом релијефу приказало, тек су на брзу руку урезане

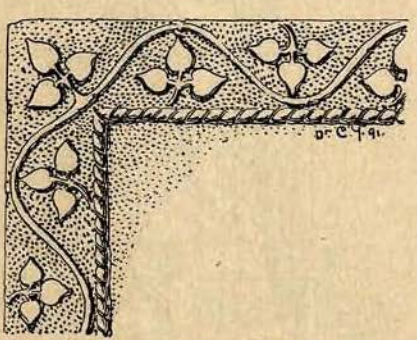

Слика 14. Саркофаг код М. Гостиље.

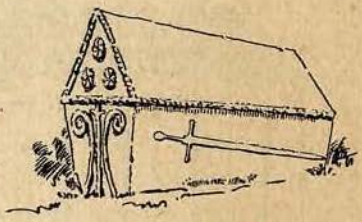

Слика 15. Мотив са плоче код Закова.

у камен, без смисла за сликовну љепоту, без пластичног осјећаја, формално врло несавршено, а каткад у тако лошим цртежима, да се савршени умјетнички укус на њих ни осврнути не ће. Анатомичке појединости тијела, лице, руке, већином су само стилистички означене, а често ћеш наћи таких кипова, гдје у први час не ћеш знати, је ли то човјек или што друго (*слика 27., 28.-33.*).

Колико су год ти припрости производи старобосанских клесара без вриједности за умјетничко проучавање, за културног су хисторика од непрецјењиве вриједности, јер нам уз натписе подају скоро једина извјесна помагала за проучавање културног живота босанског народа у оном мрачном средњем вијеку.

Ту ћеш наћи на стећку слабим цртежима оцртана јахача у лову (*слика 27.*). На једном споменику лови срну, на другом медвједа, на трећем вепра или јелена — доказ да је у оно доба јелен, коме данас у свој Босни не ћеш трага наћи, био чести гост по шумама.

Ловац или је сам, или га прати хрт или слуга, или цијела поворка хајкаша, а оружје, што ћеш уза њ наћи јест мач или бодеж, дуго копље и лук са стријелом. Занимљиво нам приказује такав лов големи један споменик код Черина: Ловац дочекао напетим луком јелена, којега је дотјерало пашче преда њ, а ловачки сокô хвата се кљуном дивљачи за леђа. Лијепи обичај лова са соколовима, који се све до данас сачувао[1]), налазимо ту на старом средовјеком споменику — умјетнички лоше, али вјерно приказан.

У знаменитој некрополи код Лединца (крај Широког бријега) приказан је лов на јелена на два споменика. Ловац је у оба на коњу, а оружје му је копље.

На трећем споменику приказан је лов на медвједа. Ловац на коњу замахнуо је сулицом објема рукама да убије звјерину, коју му је нас уставио.

Занимљив призор из народног живота босанских бољара показује нам споменик, који се налази у некрополи код Борја

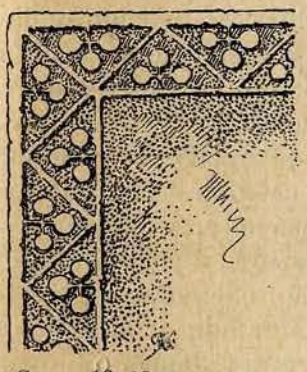

Слика 16. Мотив са плоче код Закова.

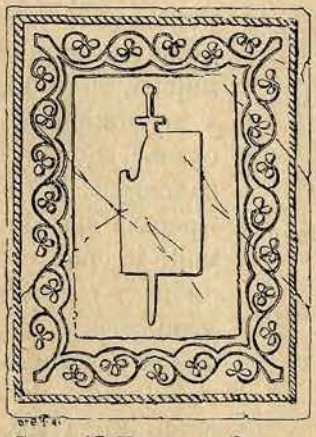

Слика 17. Плоча код Закова.

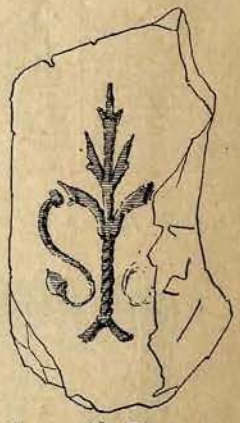

Слика 18. Плоча код Беговаче.

близу Тихаљине. Два витеза коњаника, оружана копљем, стоје један према другом, два пажа (слуге) стоје међу њима, а народ ухватио се око њих у коло да гледа бој. То је примитивно оцртан турнир — некоч најмилија забава средовјеког племства, а такови призори и призори лова, као карактерне цртице животу, урезане и на самој гробној плочи, свједоче нам о витешком народу, кому је бој и лов био најмилијом забавом.

Још чешће од ових јуначких призора наћи ћемо идиличких, који су ближи народној ћуди словјенској. Ту ћемо наћи пар до пара, како се ухватише за руке у коло, а на једном споменику у Гаџкоме угледаћемо и коловођу (*слика 27.*).

---

[1]) Сравни: Херман „Лов са соколовима“, — „Гласник“ год. 1890., II. св.

Утицај западне културе налазимо и на оним споменицима, на којима је усјечен витез на коњу, а пред њиме трабант, гдје носи барјак.

Такав споменик нађох код Варошлука (котар Рогатица) и код Гостиље (котар Вишеград).

Технички израђени су призори на мраморовима одвише слабо и површно, а да би могли проучавати потање појединости ношње и одијела тадањега витештва. Но ако их станемо поближе разматрати, опет ћемо наћи бар неколико опћенитих података.

Слика 19. Плоча код Геруше крај Жљебова.[1])

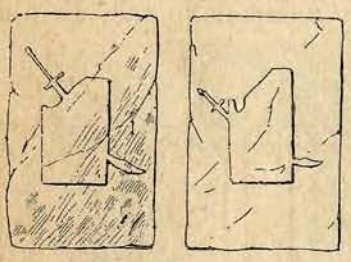

Слика 20. Двије плоче код Закова.

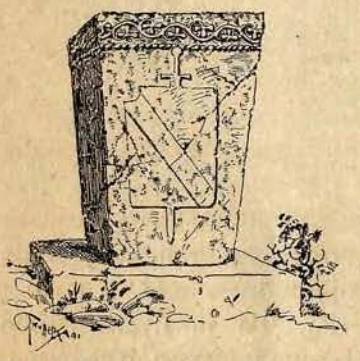

Слика 21. Стећак на Пријевору код Билећа.

На два приопћена споменика из Гацка (*слика 27.*) и Старог Сланог (Попово поље, *слика 33.*) видјећемо у мушкараца тијесне чакшире и капут, који сиже до гњата те се уз тијело прилубио; у женскиња стас је стегнут, витак, а заодјевене су до земље у широке свите. Размотримо ли уз то средовјечне миниатуре талијанске до XIV. вијека, то ћемо наћи исто тијесно одијело у мушкараца, а у жена широке дуге сукње, док су им груди стегнуте стезаљком. Та је мода без сумње овамо прешла из Италије преко Дубровника, који је град — рекао бих — од постања свога у свему и свачему, у умјетности, у политици, у знаности и у друштвеном животу, прихваћао елементе оне културе, што је у Италији извирала, те се ширила културном Јевропом онога времена.

Разматрања. Призоре из живота, приказане толиком наивношћу на босанским мраморовима, биће занимљиво размотрити и са овог становишта. Скоро у свих народа приказују надгробни споменици, у колико су фигурално уријешени, обично алегорије или симболе немилосне смрти, која неуморно затире живот, а душу води у нови, неизвјесни, тек живахном фантазијом мање или више искићени свијет. Број ових алегорија бијаше у класичних народа — а и у кршћанских — врло велик, а свагдје ћемо у њима налазити израз вјерских назора о будућем животу иза смрти.

---

[1]) Приопћена по нацрту госп. мјерника Стратимировића.

На босанским споменицима тим алегоријама о смрти нема ни трага. Ту се само приказује живот у најживљим и највеселијим часовима — лов — турнири — игранке, а ако проучимо натписе што их по мраморовима налазимо, опет ћемо наћи само цртица из живота, а никада јадиковке за покојником, кога је несмиљена смрт уграбила. Зар то не слути на вјерске назоре о смрти, који се не подударају са чувствовањем и схваћањем народа питомијих и по утицајима културе мекших?

Осврнемо ли се пак на натписе, наћи ћемо неколико карактерних епиграма, који нијесу ни у каквој свези са кршћанском традицијом. Занимљив је овај: „Одар записа ја в'тмачи и остиави мудро и нову час“ (на Горици код Стôца). Јамачно је покојник записао „одар“ за живота, а живот му је како вели

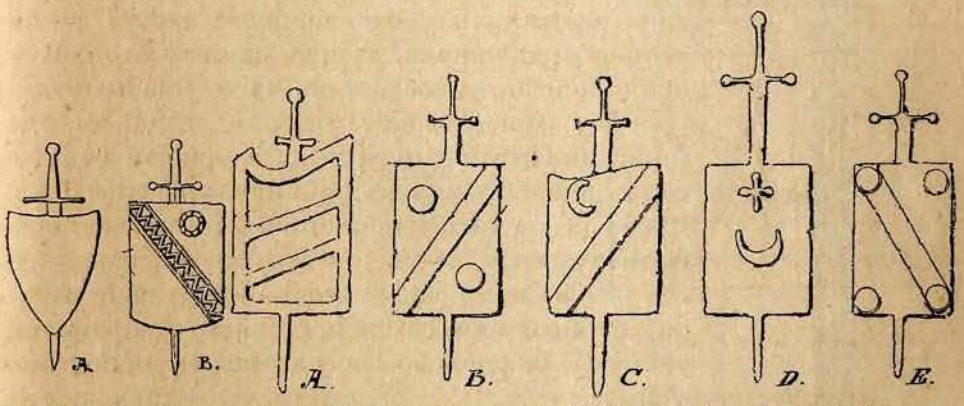

Слика 22. Штитови. *A)* из Тихаљине, *B)* из Черина.[1])

Слика 23. Пет штитова са стећака: *A)* из Калоперовца, *B)* из Каменског, *C)* из Гнојнице, *D)* са Малог Поља, *E)* са Бивољег Брда.

„тмâч“, (таман, мрачан), а кад га „остави“, то јест кад умрије вели, да је учинио „мудро“.

У тој једној само изреци могли бисмо назирати цијелу вјероисповијест секте, којој је живот теретан, гријешан, а смрт тек праг, преко кога прелазаше у нови сретнији стадиј.

Смрт је свакому добро дошла. Милутин Марojевић на Царевцу (котар Гламоч) гроб назиље кућом својом, другом је гроб кревет — лието, а ријечи: „сиечеħ ми лието сам се сридим“ свједоче, како равнодушно смрт очекује. Радослав Валаховић у Некуку код Стôца у смрти изрично назире спâс, јер вели на свом споменику: „— ме спасе сама ере лег(о)х на свои племенитој баштини“. На другом споменику гроб се назива „одмирачом“, а додаје се изрично да је „мака (мехка), блага“!

---

[1]) Приопћени по цртежу др. Хернеса у „Alterthümer der Hercegovina“.

Свака та фраза показује у велико развијени пијетет према покојницима, нарочито кад се покојнику у уста меће категорички захтијев: „Овдиер хоће ове кости!“ или чак „клет и проклет тко ће крети у ме!“

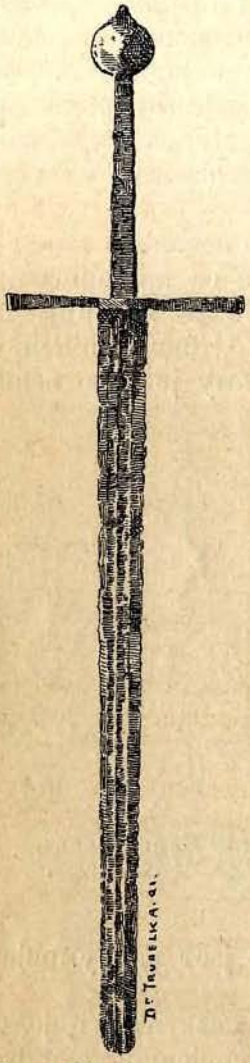

Слика 24. Мач ископан под једним стећком на Купришу.

Ту бисмо дошли до оног мучног питања, које је у нас тешко расправљати, јер је у новије доба ушло у обичај, да се и од науке тражи, да буде на услугу субјективним интересима.

Када се у литератури први пут прочуло за босанске споменике, наука их је прогласила споменицима босанских богумила. Као главни разлог, за што се ти споменици баш њима приписиваху, узимало се, што се је примијетило, да на тим споменицима нема знак крста. У новије вријеме нашла је та теорија противника, који те споменике прогласише српско-православним, паче има и људи, који су пред свијет изашли тврдњом, да босанска народна црква, под којом се је до сада само богумилска разумијевала, није била црква секте патаренске или богумилске, већ православна.

Није нам овдје задаћа уплетати се у та питања, али се ипак морамо тих питања такнути, у колико се односе на наше споменике.

Прије свега ваља ми напоменути, да је криво мнијење, да на нашим у новије вријеме технички званим богумилским споменицима нема знак крста. По Босни наћи ћемо често некропола, гдје стоји каменити крст до крста, а на свакому сувише још уклесано пет, шест и више крстића. Приложио сам два така карактеристична примјера са Спасовине код Г. Врточа (*слика 29. 30.*), али ти крстови већ по облику и по начину израдбе нијесу ни у какој свези са средовјеким споменицима. Увјериће нас о томе датум, што ћемо га наћи на

многим записан, као примјерице година 1750., забиљежена на једном крсту на Спасовини (види горњу сличицу). Ако на многим још

нађемо стереотипни почетак натписима „**зде лежи смерени рабь**“ итд., извјесно ћемо знати, да је то православно гробље.[1])

Та гробља дијеле два три вијека од мраморја и нијесу с њима у свези, али ћемо наћи и по који од оних горостасних плоча и стећака, а на њима крст (*слике 1., 3. и 6*), а имаде и неколико натписа, који почињу крстом или ријечима: **ва име ѿца и сн҃а и светога дх҃а.**

Но ти примјери тако су ријетки, да их је особито у прво вријеме мало који истраживалац опазио. По мом рачуну иде

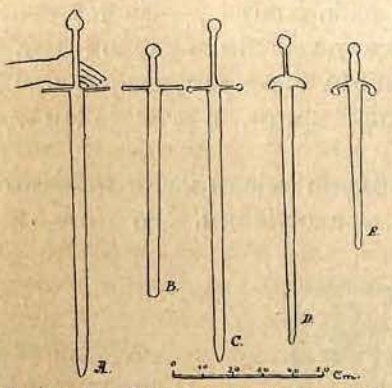

Слика 25. Разни мачеви, уклесани на стећцима.

Слика 26. Стећак у Гацком, пред црквом.

попријеко на тридесет стећака без знамена крста тек један са усјеченим крстом, а може се наћи много некропола са 200 и више мраморова, а крсту ни трага.

Сама чињеница, да се налазило крстова на стећцима, понукала је многе да пренагло суде, да су то православни гробови а не богумилски, који да нијесу имали знак крста. Но прије него што такав суд изрекнемо, ваљало би ово размислити: гдје нам је непобитни доказ, да су Богумили знак крста презирали, да им га је њихова догма изрично бранила? Та сами инквизитори, који су водили парнице — било с католичке стране, било с православне — против Богумила, нијесу поуздано умјели дефинирати богумилску јерес, те их сад овим сад оним окривили, а ни права имена им не знаду, јер их зову свакојаким именом: Патарени, Катари, Маникеји, Богумили, али ријетко када правим. Поуздано знамо то, да су Богумили одбијали сувишни

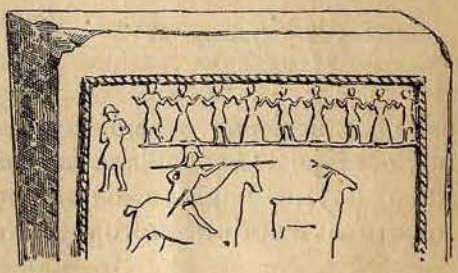

Слика 27. Скулитуре на истому.

---

[1]) На Спасовини крај истога гробља има пет ступова укопаних у земљу, а на једном пише: **ѡве стѹпце ѹдари: зеканъ мораѵа: за помень црковни: нека се знаде.** На тим ступовима бијаше по причању народа трапеза од олтара.

церемониозни апарат тадањега кршћанства, али да им је крст гријешан био, то нитко не ће рећи. Шта више, ако се је богумилство развило на оном темељу, на кому је постало, ваљда није ни бранило никому од својих присташа, да крст, успомену из времена, док је био присташа друге вјере, стави на гроб.

Тко је имао прилике да у Босни и Херцеговини опћи с народом, увјерио се је, да мало који народ своју вјеру онако савјесно врши, као Бошњак. Чим сване прекрстиће се, кад легне прекрстиће се, па и у самом веселом друштву, кад га вино већ омамило, никад не ће заборавити да се прекрсти, када коме наздрави. Тко ће ту рећи да је било некоч вријеме, да се од тих људи, којима је за живота био крст увијек пред очима, тридесет на умору стидило тога крста, а тек један да га је понио на гроб?

Услиједтих разматрања не бисмо смјели категорички одсјећи, да су стећци богумилски или православни. То питање тек ће

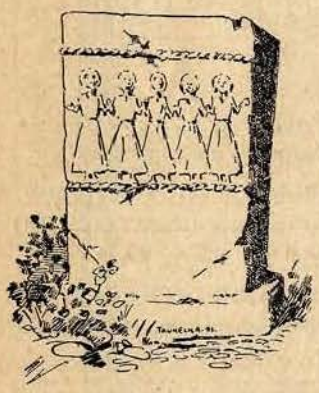

Слика 28. Скулптуре из Житомислића.

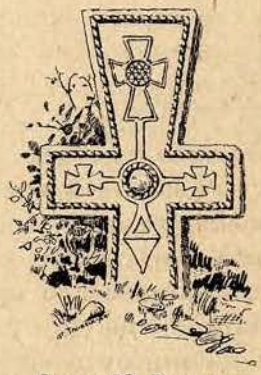

Слика 29. Крст на Спасовини код Г. Врточа.

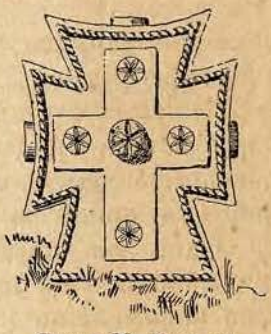

Слика 30. Крст на Спасовини код Г. Врточа.

се онда извјесно ријешити, када нам хисторија сабере више и поузданијега материјала о богумилству, а за сада мислим да ћемо науци најбоље служити, ако те споменике назовемо напросто старобосанским, што и јесу.

* * *

„Ковачи“. Нека ми читатељ допусти, да се још у кратко обазрем на неке натписе, који се налазе на босанским мраморовима. Опширно се не ћу тим питањем бавити, јер сам у својој радњи о босанчици[1]) разложио главне особности тог лапидарног писма, а у другој радњи — „Босански епиграми“[2]) осврнуо сам се искључиво на текст ових натписа.

---

[1]) Гласник зем. муз. год. I., кн. IV., стр. 65—83.
[2]) Приопћено у „Vienca“ год. 1890.

Овдје ми ваља истакнути само чињеницу, да имаде — особито по Херцеговини — споменика, већином украшених, на којима се спомиње име мајстора, који га је украсио или исписао.

Најзанимљивији је примјер на гробљу код Закова. Ту леже међу осталим успоредо двије велике, истом вијом опасане плоче, које су посве једнаке, само што је у једне орта уријешена мачем и штитом, а у друге није.

По уској страни тих плоча налази се натпис:

† Асе усјече Радое ковач||ови оба камена. (Види факсимиле на *слици 31.*).

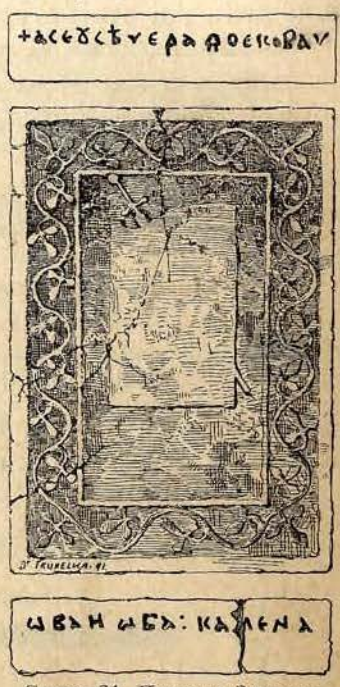

Слика 31. Плоча у Закову.

Натпис је раздијељен тако, да је једна пола на једному, друга на другом камену.[1])

Исти Радое ковач спомиње се као умјетник и на другом споменику а на истом мјесту, а и по који безимени споменик на истом мјесту биће од његове руке.

Занимљивнамјепридјевак „ковач“, из ког разабиремо, да су се скултори у Босни и Херцеговини називали ковачи, а тај придјевак чешће ћемо наћи.

Један од најзанимљивијих „ковача“, који нам на својим умотворима забиљежише своје име, бијаше Грубац или Грубач-ковач, који је особито у околици Сто́ца оставио силу споменика.

Његово име налазимо као скултора у Д. Храсном, на Ластви, у Бољунима и код Опличића.

Уз ова два мајстора ваља да се спомене: Семорад, који се у Бољунима на два споменика спомиње; Болашин Богачић у Опличићима код Сто́ца; Огост- (или Миогост) ковач код Влаховића, котар Лубиње; Прерад (Вој)новић, који је написао натпис код хана Чоршулића близу Тузле; те Весеоко Кукуламовић, мајстор знаменитог епиграма у Старом Селу.[2])

Занимљив скултор бијаше и Ивко Обадовић, од ког потјечу два приопћена стећка, један орнаментално, други фигурално украшен. У оба је натпис а у једнога и потпис. Текст овому гласи: † Се лежи Добрило Божић|ковићь с братомь

---

[1]) Вид Вулетић-Вукасовић приопћио је тај натпис у Viestniku hrv. arh. društva XI. бр. 2., стр. 46. Њему — како се чини — не бијаше познато, да је натпис на оба камена у савезу, те је сваку полу написе приопћио, а другу је полу и криво прочитао: овај оба: ко/лена. Како се види, сувишна је интерпункција а и „колѣну“ нема у изворнику трага.

[2]) Приопћио Коста Херман у Гласнику, год. 1891., Књига I., страна 48—53.

Радоемь и синовцемь Плавцемь — а писа Ивко Обадовићь (види *слику 32.*).

У Јањићима, котара зеничког, спомиње се на мрамору опет Грубац, но тај је јамачно други но Грубац Херцеговац.

Још се спомињу два скулптора, којим придјевак није ковач већ „диак“, а то је Вукадинь диакь, споменут на Пељавском

Слика 32. Натпис са стећка код Ст. Сланог.

гробљу, котара зворничког, и Драгое диак, од ког се налази натпис на Засеоку (окружје Дбња Тузла). Ријеч „диак“ или

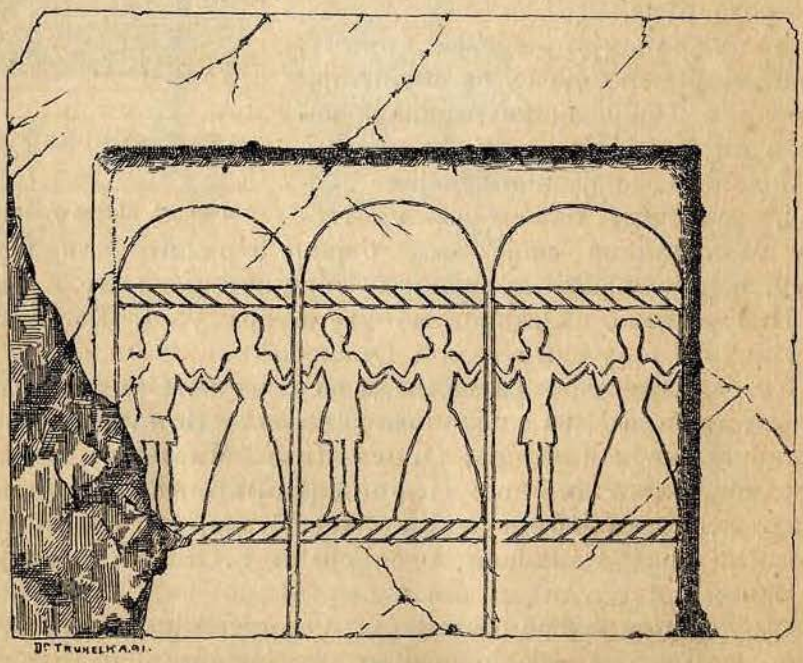

Слика 33. Скулптуре на истом стећку.

је у савезу са „ђацима“ на двору босанских владара и великаша, који су служили као тајници, или опет са ђацима, који су код православних свештеника служили као једноставни писари, а често и као слуге. Овај назив, а и сами споменици, по свом положају и карактеру већ падају у други културни положај.

У натписима, на којима се спомиње име скулптора, наћи ћемо и неколико занимљивих техничких израза. Један је ковач — скулптор, а другима означује се техника клесања ријечима: усјећи, писати (се ѕсѣкѵе, — се писа). Сам урнек назива се ликом. („Ови пише лик Семорад“, на Бољунима).

Често се спомиње и име онога, који је поставио споменик, али се онда обично не каже, да „усјече“, већ напросто „сиече ками мати Радисава“ (Опличићи), или „постави на ме брат мои воевода Петар“ (Радимња код Стóца).

Обичај у неких „ковача“, да су своје име на својим дјелима забиљежили занимљив је, јер нам показује, да су се ови својим занатом поносили и сматрали се умјетницима. Тај обичај налази се тек у оно доба, када се која грана умјетности буди к свијести — примјерице у Италији за ренесансе — а Бог зна, који би се лијепи народни умјетнички плод течајем времена из оних примитивних покушаја ковача изродио, да почевши од године 1463. нијесу настале прилике, које су ту вјештину затрле у заметку.

Rimski nadpisi u Srebrenici.

(Municipium Domavia).

Piše **Fr. Bulić.** [1])

Da je u rimskoj pokrajini *Dalmatia* za rimsko doba bilo znamenitih ruda zlata, srebra i drugih kovina, to je već poznato, a izim dokaza iz poviesti stare, srednje i novije dobe, imamo ih i u samim imenima sadašnjih mjesta, koja su se od nekoliko godina stala odkrivati sve to većim uspjehom. Nego svi povjestnički dokazi ob ovim rudokopinam u rimskoj *Dalmatia,* odnašaju se na sadašnju Bosnu, dočim u Dalmaciji, uzetoj u sadašnjim njezinim tiesnim granicam, rek bi da toga nije bilo, pa s toga svi dotični nadpisi, kanoti *commentariensis aurariarum delmatarum* [2]), *procurator metallorum Pannoniorum et Delmatiorum* [3]), *procurator argentariarum Pannoniarum et Delmatiarum* [4]), *procurator argentariarum* [5]), odnašaju se izključivo na Bosnu.

Medju ovim mjestim, jedno od najznamenitijih bijaše *Srebrenica,* jer baš ovdje su našasti ovi nadpisi nadgledatelja, ili bolje upravitelja — *procuratores* — ovih rudokopina, od kojih dosad poznajemo

---

[1]) Ovaj članak štampan je pravopisom, kojim se je služio g. pisac u rukopisu. Uredništvo.
[2]) C. I. L. III. 1997.
[3]) A. E. Mitth. aus Oest-Ung. 8 p. 243.
[4]) C. I. L. III. 6575.
[5]) Viestnik Hrv. Ark. Družtva 8, str. 7.

trojicu, naime *Lucius Domitius*[1]), *Julius Tacitianus*[2]) *i Valerius Super*[3]). Što je pak važnije jest, da se je ovim nadpisim doznalo za ime *Srebrenice* za rimsko doba. Na jednom naime od ovih nadpisa čita se *Mun(icipium) Dom*[4]), na drugom *Mun(icipium) Domav*[5]), a na trećemu *r(es)p(ublica) Dom*[6]).

Nego se dvojilo o pravom dočetku ovoga imena, početak kojega nadpisi nam daju sa *Dom, Domav.* Sreća htjela, da se nedavno našla opet tri nadpisa u *Srebrenici,* na jednom od kojih dolazi opet isto ime, i to baš u dočetku, što je na prijašnjim manjkalo, tako da se sada dade sigurno popuniti rimsko ime *Srebrenice.*

Ova tri nadpisa bjehu mi poslana u otisku od gosp. vladinog savjetnika Koste Hörmanna na čitanje, odnosno obielodanjenje u ovom časopisu. Dok sam se ja tim poslom bavio, bjehu isti objelodanjeni od gosp. Radimskoga u knj. I. t. g. ovog časopisa, u članku pod naslovom: *Rimski grad Domavia u Gradini kod Srebrenice u Bosni i tamošnji izkopi* na str. 15—16, no bez čitanja i popunjenja, ili ako je što o njima rečeno sa epigrafičkog i povjestnog gledišta, to je netačno.

O mjestu iznašašća ovih nadpisa i ob ostalim okolnostim, pozivljem se na ono što je o njima gosp. Radimsky pisao, a to, da se ne opetuje u istomu časopisu, ono što je već pisano, a prelazim na samo čitanje i popunjenje istih.

Prvi nadpis odveć je oštećen da se može popuniti u svojoj cielosti, a rek bi da i otisak nije najbolji.

Što se za sada sigurno dade čitati jest ovo:

C(aio) Jul(io) Silvano
Melanioni eq(uo)
publ(ico) Fla[min]i po-
m[on]ali [ci]v[i] rom[ano]

Vidi se u 6. brazdi, da je ovi *Caius Julius Silvanus Melanio* bio još *clarus militiis,* da je bio *procurator Augusti,* a u 16. i 17. brazdi čita se da je *munici[pium [Dom]aviano[rum]* njemu kao *patronus provinciae* (naime *Dalmatia*) podigao ovi spomenik. Ova nam je osoba poznata i po drugomu nadpisu, obielodanjenu od Boissieu[7]), koji glasi: *Apollini sancto Julius Silvanus Melanio proc(urator) Aug(usti) v(ir) s(pectabilis),* iz kojega nadpisa doznajemo da je on i u Galiji bio *procurator Augusti,* t. j. upravitelj carskih dobara. Boljim otiskom valjda bi se dalo još što izbiti.

---

[1]) A. E. Mitth. aus Oesterr.-Ung. 8 p. 243.
[2]) A. E. Mitth. aus Oesterr.-Ung. 8 p. 245. 1. 2.
[3]) Viestnik Hrv. Ark. Dr. 8 str. 7.
[4]) A. E. M. 8 p. 245. n. 1.
[5]) A. E. M. 8 p. 245. n. 2.
[6]) Viestnik Hrv. Ark. Dr. 8 str. 7.
[7]) Inscriptions de Lyon p. 17.

Što se je ovim i ako težko oštećenim nadpisom dobilo jest, da se je sigurno doznalo za staro ime Srebrenice za rimsko doba. Jer dočim u dvama od gore navedenih nadpisa imamo *mun(icipium) Dom* i *r(es)p(ublica) Dom*, a na trećemu *mun(icipium) Domav*, dakle početak imena trostruko i sigurno zajamčen, u ovomu novomu nadpisu imamo dočetak, i to u pridavniku ovoga imena (*Dom*) *avino(rum)*. Ako dočetak pridavnika glasi.... *aviano(rum)*, dotični pridavnik u nominativu ima glasiti.... *avianus*, a njegov samostavnik, početak kojega poznajemo po drugim nadpisim, ima biti *Domavia*.

Drugi nadpis ja popunjam ovako:

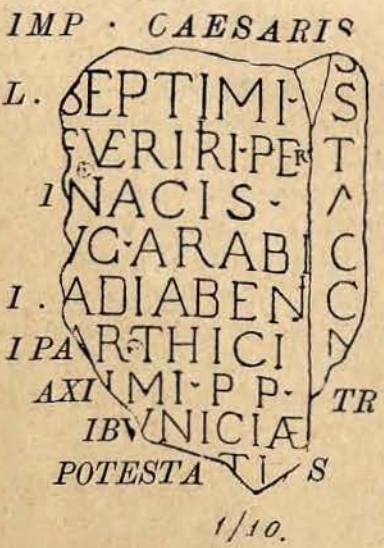

U trećoj brazdi iza SEVERI ima ṚI, dakle razriešeno IRI. Nego ono R, koje nije baš tačno u otisku, postalo je ili od oštećena kamena, ili je zbilja pogrješka *quadratarija* ili *lapicide*. Svakako imalo je biti PI, razriešeno PII.

A čitam nadpis ovako:

[Imp(eratoris) Caesari]s [L(ucii) Septimi S[e]veri<p>ii Pert[i]nacis Aug(usti), Arabic[i], Adiabenic[i, P]arthici [Max]imi p(atris) p(atriae) [tribu]niciae [potesta]ti[s VII....

Car *Septimius Severus* (193—211. po Kr.), punim naslovom u nadpisim *Imp. Caes. L. Septimius Severus Pertinax Aug.*, uzeo je naslov *Pertinax* god. 193.; oni *pater patriae* god. 194.; *pius* g. 195.; *Arabicus* i *Adiabenicus* iste ove godine; a *Parthicus Maximus* g. 199. Obzirom na ove podatke, ovi nadpis nemože pasti prije god 199., a nemože pasti iza god. 210., u kojoj je godini uzeo naslov *Britannicus*, kojega u nadpisu nema. Prije god. 199. nenalazi se u njegovim nadpisim sami naslov *Parthicus*, nego uviek uz *Arabicus* i *Adiabenicus*, ovako: *Parthicus Arabicus, Parthicus Adiabenicus. — Parthicus*

Maximus [1]) dolazi samo god. 199., s toga ovi nadpis pada u ovu godinu[2]).

Treći nadpis popunjavam ovako:

1/14

[Imp(eratori) Caes(ari) M(arco) Au]relio, [Imp(eratori) Caes(ari) L(ucio) A]urel(io) Vero, [L(ucio) Aelio] Aurel(io) C[o]m[modo... U trećoj brazdi stoji jasno CVM. Obzirom na prediduća imena careva, moglo bi biti, da je tu pogrješno urezano V mjesto O, dakle CVM mjesto COM, početak imena cara *Commodus.* Ako je ovo ovako, — o čemu dvojim sam, jer u tako liepim slovim trudno je misliti na pogrješku, pa i svršetak nadpisa nebi se slagao sa ovim mnenjem — tada bismo imali ovdje imena triju careva, naime *Marcus Aurelius* (161—180.), *Lucius Verus* (161—169.) i *Commodus* (176—192.). Za ovo popunjenje, opetujem, za sada ne jamčim.

---

[1]) Cagnat Cours d' Epigraphie latine, II. Edit. Paris, 1889., p. 1889.

[2]) Obadva odlomka kamena sa ovijem natpisom prevežena su megjutim iz Srebrenice u Sarajevo, te se nalaze sada u našem muzeju. Kad se je ovdje manji komadić sastavljao s većim, dokazalo se je, da je u svoje vrijeme, kad se je po snimcima pravio facsimile, koji je objelodanjen u članku: „Rimski grad Domavija“ (Glasnik 1891., I. knjiga, strana 1—19), počinjena pogrješka time, što je snimak manjeg komada pripojen uz snimak od većeg komada na desnoj strani, dočim se je trebao staviti na lijevu stranu. Ovu je zabunu prvi opazio rudarski povjerenik g. Vorliček, kad je sastavljao oba odlomka, da se učvrste cementom. To je potvrdio i gosp. dr. Karlo Patsch, asistenta na sveučilištu bečkom, kad je ovijeh dana proučavao rimske natpise, pohranjene u muzeju. — U ime ispravka dodajemo evo sliku pravilno sastavljenog natpisa, koja u svemu potvrgjuje čitanje našeg vrlo uvaženog saradnika gosp. Franje Bulića. Nama se čini, da je ovo tek početak mnogo većega natpisa, te se nadamo, da će se kod dalnjeg raskopavanja u Domaviji naći još i ostali odlomci njegovi.

Uredništvo.

1 : 10.

Надгробни споменик кнеза Батића.

Приопћио **Коста Херман.**

Крај села Копошића, на превији између брда Крста (1148 *м*) и Кичеља (1037 *м*) има десетак средњевјековних надгробника, међу њима споменик у облику стећка на шљеме, који натписом својим казује, да ондје почива Батић, милостију Божјом и славнога господина краља Твртка кнез босански.

Стећак и плоча истесани су из једног комада а од мраморастог вапненца. *Слике 1. и 2.* приказују нам облик и мјере овог стећка, који данас већ не стоји усправно. Како је на жалост у нашег народа распрострањено мишљење, да оваки стародревни споменици прикривају закопано благо, то су и овај стећак прије неколико година сељаци превалили а гробницу преровали. Да ли су том пригодом уз покојникове самртне останке ишта нашли, то се данас под сигурно установити не може, јер нико нити

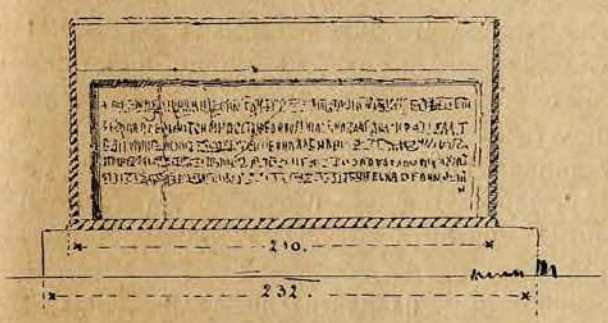

Слика 1.

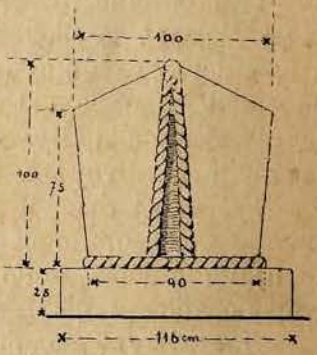

Слика 2.

хоће да што знаде, нити је о томе шта чуо говорити. На сву срећу оставише стећак иначе на миру и тако се је потпуно сачувао натпис, којим је стећак украшен.

До Батићевог надгробног споменика води путељак, који се од рударске жељезничке пруге Вогошћа—Чевљановић одваја код хана Љубине, те сјеверо-западним правцем води у село Солаковићи, а оданле преко поточића Зоњика (приточице потока Мисоче) у село Копошиће. *Слика 3.* показује нам садањи положај стећка, а *слика 4.* вјерни факсимиле натписа, учињен по пластичном снимку, који се чува у нашем музеју.

Овај је натпис досада већ неколико пута објелодањен но увијек погрјешно, јер га дотични писци нијесу читали по снимку, већ су га прибиљежили онако од ока, па не само што су поједине ријечи криво тумачили, него су паче ретке у натписа побркали, а неколике ријечи и сасвим изоставили. Мој честити пријатељ г. фра Грга Мартић први га је објавио у Даници године 1852.,

но није га приказао линеарно. По Мартићевом рукопису натпис би гласио ево овако:

✠ ва име оца и сина и дꙋха светога амн. се лежи кнез батић милостїꙋ божиом и славнога господина крала твртка кнез над босанским високим на свомꙋ землиштꙋ племенитом. разболи се на дꙋбоком и кнѣмꙋ медик доиде. си билиг постави госпоꙗ вꙋкосава коиа мꙋ живꙋ вирно слꙋжаше и мртвꙋ мꙋ послꙋжи.

Касније објавише овај натпис: Вук Врчевић у Словинцу (III. година број 9. страна 179.), — г. Иван пл. Ашбот године 1887. у своме дјелу „Bosnien und Hercegovina“ (страна 95.) и г. мјерник Гетинг у 7. броју „Mittheilungen der antropolog. Gesellschaft“ (Sitzungsberichte) од године 1888. Сви ти прикази нетачни су; покрај осталих најкрупније су погрјешке, што се Батићу даје придјевак „кнеза височког“, што се вели да му је, кад је оболио, у Дубоко долазио „медик“ (Ашбот паче вели „лијечник“) и што сви по реду наводе, да је име супруге његове „Вукосава“. По факсимилу (*слика 4.*) натпис гласи овако:

„✠ Ва име отца и сина и свет(о)га д(у)ха аминь. Се лежи кнезь Батићь на свое | земли на племенитој; милостију Б(о)жиомь и славнога г(ос)п(о)д(и)на крала Т|врьтка кнезь босански. На Високомь се поболихь, на Дубо|ку ме меднь доиде. Си билигь постави госпоја Вукава с мо|ими добрими. Живу ми вѣрно служаше и мртву ми послужи!“

У другој бразди у ријечи гнд҃на починио је мајстор, који је натпис усјекао, погрјешку, јер је послије г требао да стави п а не н; но такове погрјешке чешће су већ утврђене у нашим старобосанским натписима.

Доста муке задаје реченица: на дꙋбокꙋ ме меднь доиде. Ту се означује мјесто, гдје је кнез Батић умр'о. Сјеверо-источним правцем од Копошића, управо на сјевер од Чевљановића, има доиста предио зван „Дубоко“,[1]) којим протјече поток Дубоки. Но пошто натпис вели: на високомь се поболихь, то би се у наставку очекивало на дꙋбокомь а не на дꙋбокꙋ. У Босни и Херцеговини народ додуше често, па кад и кад и мимо правило, употребљава придјев у неодређеном облику, те би се отуд можда могла протумачити недошљедност, коју је починио епиграф, који је овај натпис саставио, употријебивши за име Дубоко субстантивну деклинацију, док је Високо деклинирао на начин одређених придјева (на Високомь). Овоме тумачењу не би сметало, што у натпису има старословјенских облика, јер му говор ипак у главноме показује карактер данашњег говора у Босни. Али се пита, што значи наставак ме меднь доиде. У Гласнику од године 1891., књига I., страна 93. објављен је старобосански натпис

---

[1]) Могло би можда и то бити, да је старинска форма била „Дубока“ (nom. fem.) а да у натпису „Дꙋбокꙋ“ значи акузатив умјесто приличнијега аблатива. —

из Ластве, у којему се налази ријеч **медань** а у значењу краја или међе живота. Ја бих с тога мислио, да и у Батићевом натпису ријеч **меднь** означава крај (биза међу) живота, као што и иначе на

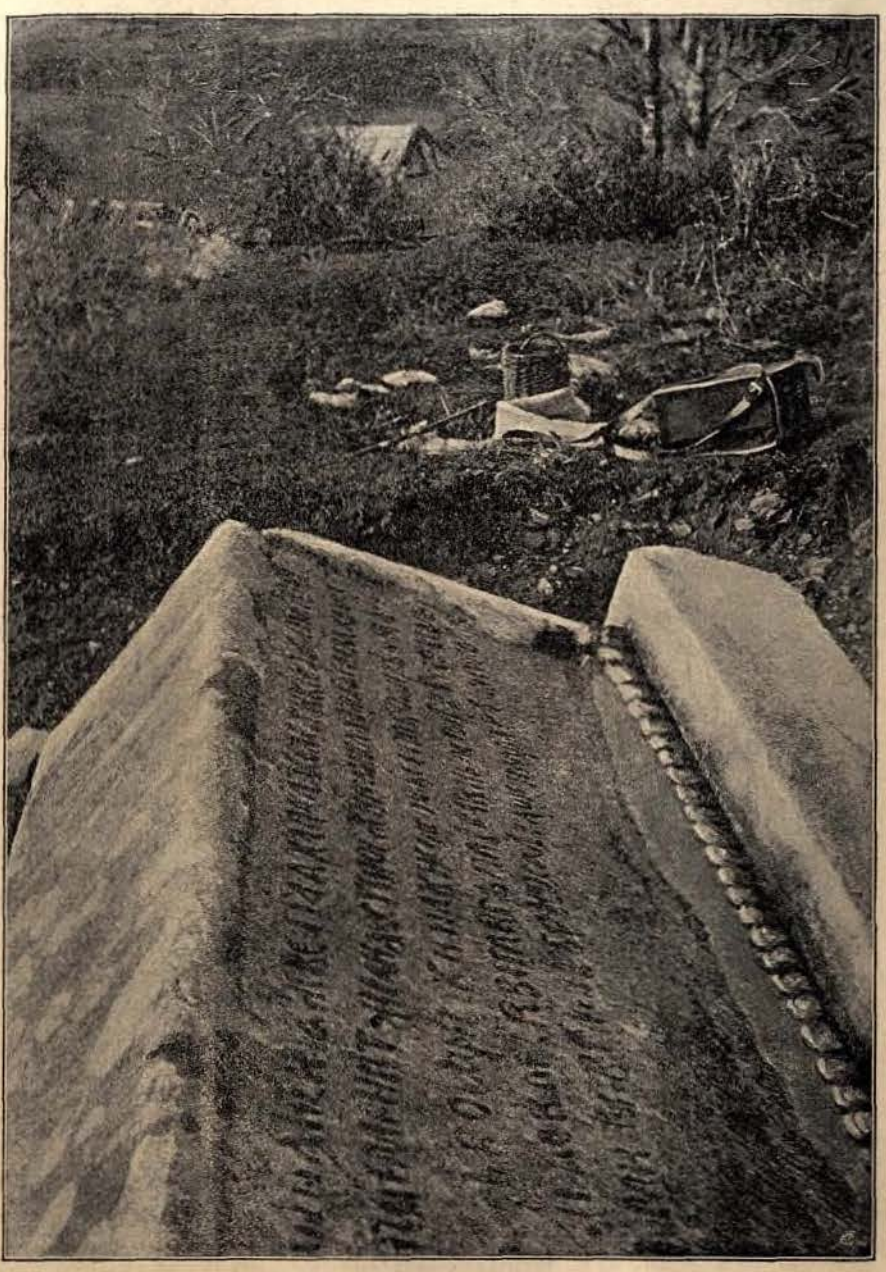

Слика 3.

надгробницима има у истом смислу ријеч „кончина“, те бих с тога тумачио смисао оне изреке овако: на Дубоку мене крај дође“, ако иначе смијемо узети, да је за датив употребљен акузативни облик ме (мене). У том погледу ваља примијетити,

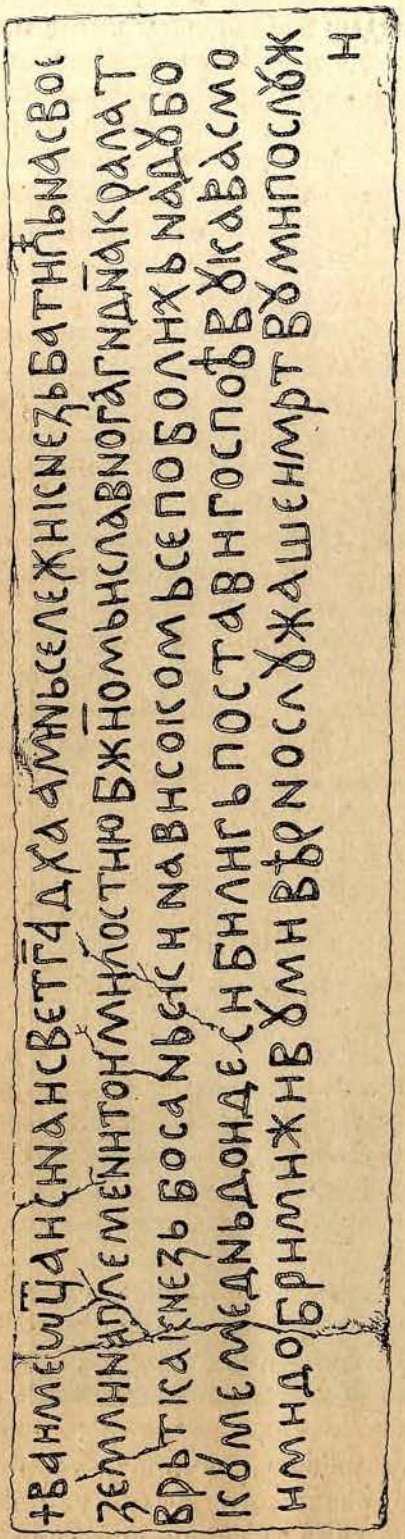

Слика 4.

да је и у натпису из Ластве за датив употребљено „мене“ а не „мени“.

Него би се могло мислити и то, да је клесар починио погрјешку, па да је хтио усјећи: **на дꙋбокомь ме дн҃ь доиде**, т. ј. да је Батићу на Дубоком дан (пошљедњи или суђени) дошао. За смисао читаве реченице било би ово тумачење свакако прикладније, јер би онда било јасно, да је кнез Батић на Високом оболио а на Дубоком да му је дошао пошљедњи дан.

У ријечи **госпоѣ** оно је **ѣ** умјесто **ꙗ** чисто босанска и врло стара форма, име пак **вꙋкава** налазимо у два писма[1]), што их је република дубровачка издала некој **влькави**. Прво писмо издано је мјесеца јуна 1404., у другом се пак вели, да је **ѡдь владꙋщаго града дꙋбровника, кнеза, властеле и одь ѡпкине почтенои госпоги влькави...** дата вјера, да може вазда доћи у Дубровник, ако би је какова несрећа снашла, па да оданле може слободно пролазити куд би годјер зажељела.

Ово писмо издано је **мц҃а ноіемврїꙗ и҃ дн҃ь ꙋ дꙋбровникꙋ лѣто ч҃ ꙋ҃ и з҃ лѣто** (то јест 8. новембра 1407. године).

Издање обију писама пада по реченоме у доба владања краља Твртка II. (1404. до 1408., и од 1421. до 1443.).

У доба владања овог краља мислим да могу ставити и постање Батићевог надгробног натписа. Многи споменици из прве половине XV. вијека забиљежише нам име босанског кнеза Батића Мирковића, вјерног присташе

[1]) Кнез Медо Пуцић: „Споменици срьбски од г. 1392—1423. Биоград. 1858.“ I. дио, стр. 55. и 91.

и одличног доглавника краља Твртка II. С другом босанском властелом потписао је тај Батић Мирковић као свједок уговор мира, што га је овај краљ 24. јуна 1405. године склопио с Дубровчанима у мјесту „Бели селиште у Трстивници“[1]). Његово име налазимо и на повељи, којом краљ Стефан Остојић у Звечају 5. марта 1419. потврђује старе привилегије дубровачке[2]), но већ 16. аугуста 1420.[3]) видимо га у граду Под-Високом опет на страни Твртка II., који је већ једну годину касније по други пут засио на краљевски пријесто босански.

Да ли је Батић, чијом се гробницом бави овај чланчић, једна те иста особа с овијем Батић-Мирковићем, и да ли је часни наслов „кнеза босанскога“ тај наш Батић добио по милости краља Твртка I. (1353—1391.), или тек од сина његовог, краља Твртка II., то нам натпис његов, па нити писмени споменици из доба домаћијех владара не казују, ко што нам не могу одгонетнути ни оно питање, да ли је она госпоја **влькава**, која се је дописивала са дубровачком властелом и општином, у свези са госпојом **вѣкавом**, о којој наш натпис вели, да је свом супругу Батићу, кнезу босанском, вјерно служила за живота и послије његове смрти. Ово ће нам можда одгонетнути моћи перо вјештије од мојега. Држим да је вриједно забиљежити, да се име „Вукава“ све до данас сачувало, јер како нас копошички житељи под сигурно увјераваху, живи у оближњем селу Очевју жена, која је на крсту добила то име.

Rimska cesta od Prologa

preko Dônjeg Unca i Petrovca u dolinu Sane.

Priopćio **Filip Ballif.**

Mnoštvo do sada u Bosni i Hercegovini nagjenih ostanaka od rimskih zgrada, rimskih novaca, nakita i t. d. svjedoče čisto i jasno, da su ove zemlje za vrijeme rimskog gospodstva bile gusto naseljene, pa da se je rimska kultura i onuda nastanila.

Logički je pošljedak te nesumnjive činjenice, da su u Bosni i Hercegovini morale biti mnoge ceste.

Bez njih ne bi se mogla zamisliti kultura tih zemalja niti korist, koju su nosili nagjeni ovuda rimski rudokopi, i ne gledajući na to, da je najkraći put od istočne obale Jadranskog mora u krajeve dônjeg Podunavja vodio preko Hercegovine i Bosne, da su dakle komunikacije od potrebe bile i za održavanje rimskog gospodstva u krajevima dônjeg Podunavja.

---

[1]) Fr. Miklosich: Monumenta serbica. Beč, 1858.. pag. 253—256.
[2]) Ibidem pag. : 82.
[3]) Ibidem pag. 304—306.

Kako ću dolje razložiti, nema ni najmanje sumnje, da je takva rimska cesta vodila iz Salone (Spljeta) preko Prologa u Livanjsko polje (i to po svoj prilici duž zapadne mu strane), Grahovo, Risanovce, Dônji Unac, preko Crvljivice u Petrovac, otkuda se je nastavljala u dolinu Sane.

Ali će iz daljeg prikazivanja zauhvano slijediti još i to, da opisana ovdje cesta nije bila samostalna i u sebi završena, nego da je ona sastojala samo od pojedinih dijelova velike cestovne mreže, raspletene po svoj sjeverozapadnoj Bosni.

Prije nego što zagjem u podrobnosti o gore rečenoj cesti, neka mi bude dopušteno, da ukratko pripovjedim genezu, kako je nagjena.

U avgustu godine 1890. dovede me službeni put iz Livna preko Grahova i Dônjeg Unca u Petrovac.

Kod mjesta Risanovaca napušta sadašnji jahaći put Grahovopolje, te preko krševitog ponora vodi u dolinu Dônjeg Unca.

Kako je put preko onog krševitog tla sasvim rgjav, morao sam sjahati, te pješke hodeći, više sam morao paziti na put, nego što mi je isprva drago bilo.

U tome opazim u pravcu, koji je u priklopljenoj karti zabilježen sa *a b*, blizu razmegja izmegju petrovačkog i livanjskog kotara, kako su kameniti grebeni, što su mi prelazili put, tamo amo usječeni, pa i ako je tim usjecima površina bila glatka i zaobljena, opet nije moglo biti sumnje, da potječu od ljudske ruke.

Videći isprva te usjeke samo s jedne ili druge strane puta, pomislio sam, da ih je valjda načinio ovdašnji svijet, kako će lakše potezati usječena debla. Zapitam o tome moga pratioca, a on mi odgovori „Bog zna“. Ali kad uskoro za tim opazih te usjeke pojednako s jedne i druge strane u grebenima, pa kad mjerenjem nagjoh, da im je uvijek jedan te isti razmak od 1·2 *m*, onda nijesam mogao a da ne pomislim, da ih je načinila ljudska ruka, kako bi uklonila grebene, da ne smetaju kolima, koja su onuda išla, i da su to vagaši, koji, gledajući ih putu po duljini, izmegju se kanda ne stoje ni u kakoj svezi.

Makar da sam rimsku cestu drugačije zamišljao, opet naumim, da u Dônjem Uncu pitam, da li onuda nema ostanaka od rimskih gragjevina i drugih stvari.

I u istinu mi reče upravitelj ispostave u Dônjem Uncu, gospodin Topić, da je u Dônjem Uncu nagjeno rimskog novca, i da stari grobovi, što se onuda nalaze, po svoj prilici polaze iz rimskog doba, i da najposlije kako u samoj dolini Unca, tako i u Crvljivici ima više rimskih miljokaza.

Sad nijesam više mogao sumnjati, da brazde, što sam ih našao na putu u Dônji Unac, potječu od rimske ceste.

Kako prigodom ovog, tako i pri kasnijem putovanju godine 1891. potražio sam te stare rimske miljokaze, koje svijet u ovim

krajevima naziva mramorima, i kojima sam za mjesto saznao stranom po rečenom gospodinu upravitelju ispostave, stranom po vodniku žandarske postaje. Od tih su miljokaza pojedini već opisani koje u „Bošnjaku“, koje u „Glasniku“. Moje istraživanje urodilo je nenadanim obretom, da u pravcu od Dônjeg Unca preko Crvljivice do u Sanski dô ima 14 takih miljara, od kojih jedan na žalost makoše s njegovog mjesta pa ga namjestiše kod kotarskog ureda u Petrovcu.

Srećom uz pripomoć upravitelja ispostave Topića, iznagjoh mjesto gdje je stajao, te ga zabilježih na karti.

Još ću napomenuti, da je pri gradnji ceste na Prologu godine 1887. takogjer iz zemlje iskopan jedan taki rimski miljokaz.

Na osnovu toga materijala, koji ću niže još podrobno opisati, konštatovano je, da je onuda tekla na početku spomenuta rimska cesta.

Ostanak rimskog miljokaza, koji je nagjen blizu Han-Prologa, na mjestu zabilježenu na priklopljenoj karti sa 1, i koji sada leži kod kotarskog ureda u Livnu, obilježen je rimskim brojem XXX, te na njem raspoznaješ samo još nekoliko slova natpisu, koji se više ne da odgonetati.

Ako sad od onog mjesta, gdje je blizu današnjeg Spljeta stajao rimski grad Salona, staneš mjeriti daljinu do onoga mjesta, gdje je nagjen gore naznačeni miljokaz i to u pravcu ceste, koja danas vodi iz Spljeta preko Sinja u Livno, napuštajući pri tome savijutke, što ih je stvorila današnja tehnika, to ćeš dobiti oko 45 *km.* To tamam priliči 30. rimskoj milji (računajući na staru rimsku milju okruglim brojem 1500 *m*).

Ako pomislimo, da je Salona nekoć bila najglavnija rimska varoš uz dalmatinsku obalu, pa da je na usedlini Prologa pri gradnji nove ceste nagjen rimski novac, za tim polovica grivne i razbijena rimska ploča s natpisom, onda se može pouzdano suditi, da je postojala rimska cesta, koja je vodila iz Salone preko Prologa u Livanjsko polje.

Najbliži znaci, koji toj cesti kazuju trag, gdje se nastavlja u pravcu prama današnjem Petrovcu, jesu napomenute već gore brazde na putu izmegju Risanovaca i Dônjeg Unca.

Slika 1. karakteristično prikazuje te brazde.

Daljina tih brazda (širina puta) iznosi 1·2 *m*, širina pojedinih brazda 15 *cm*, duboke su prema visine grebena od 10—25 *cm.* Danas se unatoč tih brazda putem iz Risanovaca u Dônji Unac zbog neravna tla izmegju pojedinih grebena ne bi mogla provesti kola; valjda je taj krš u rimsko doba bio pokaldrmljen, ali se tome danas ne vidi traga.

U dolini Dônjeg Unca kod Han-Bulata stoji drugi rimski miljokaz (br. 2.).

Ovaj, kao i svi ovi što slijede — izuzevši kamen br. 15. — imadu oblik, kako ga pokazuje pridani ovdje nacrt i — do na

nekoliko centimetara — iste dimenzije, 0·45 *m* u premjeru i 1·55 *m* visine mjereći, od temelja do gornjeg vrha.

Na rečenom kamenu (*slika 2.*) vide se na nacrtu prikazani ulomci natpisa[1]).

Od broja milje zadnja se brojka na žalost ne može pravo raspoznati, te se samo iz dobro očuvanog natpisa trećeg kamena, (br 5.)

Slika 1.

što iza ovoga slijedi, i na kome je zabilježen broj XXXXVI., može razabrati, da je na tome kamenu morao biti broj XXXXIII.

Kraj ovog kamena vidi se u daljini od 10 *m* komad stare kaldrme, koja ima širinu od 3·8 *m*, uz debljinu od 15 *cm* po prilici, ali se na njoj ne raspoznaju nikaki vagaši. Vrlo je sumnjivo, da li je ta kaldrma postala u rimsko doba, jer s krajeva nije ozidana.

---

[1]) Naročito ističemo, da su slike 2. 3. i 4. ragjene onako od oka. Dosada nijesu još stiglf snimci od natpisa na ovijem miljokazima. Kad to budne, objaviće se vjerni facsimili.
Uredništvo.

Ta je kaldrma u nekoj livadi, obrasla je travom, koja izbija izmegju zglobova, a svakako je veoma stara.

Blizu opisanog gore kamena ima još uz lijevu obalu Unca u daljini od 1·5 *km* treći kamen (br. 3), ali bez natpisa.

Blizu toga kamena mora da je bio prelaz preko Unca, koji je na tome mjestu širok oko 30 *m*. Ali kakoj ćupriji nije se našlo traga.

Desnu obalu doline Unca tvori strma stijena, koja tu opada od prilike pod 40°.

Duž te stijene morala je cesta po njoj voditi na visoravan, za 250 *m* višu od doline Unca.

Nastojanju upravitelja ispostave, Topića, pošlo je za rukom te je i tome uzlazu našao pravac.

Prvi je putokaz u tom pogledu bila brazdica, usječena pri vrhu rečenog miljokaza (3), o kojoj se je dalo misliti, da kazuje cesti pravac.

Dalje se je na jednom mjestu našlo rimskog novca, nekoliko starih grobova i najposlije još u zemlju zataknuti dio daljeg jednog rimskog miljokaza (4), te se je po tome mogao utvrditi pravac rečenome uzlazu.

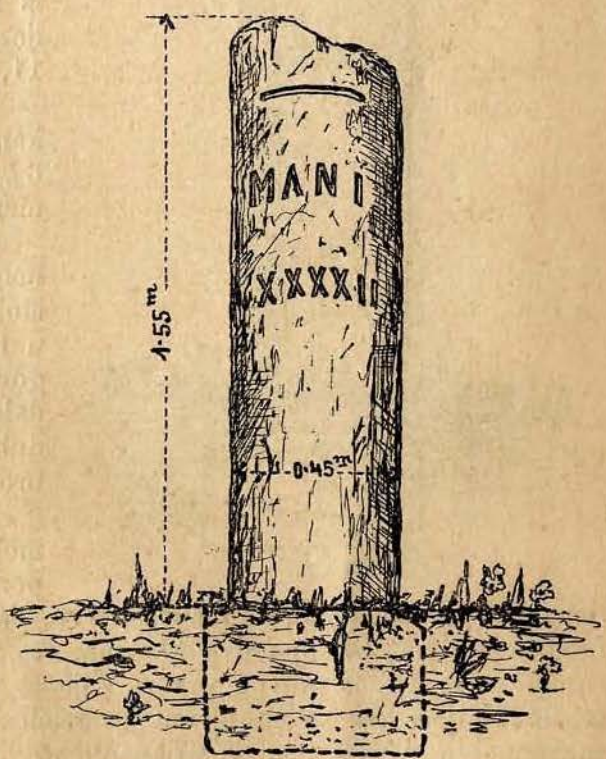

Slika 2.

Daljina miljokaza, označena sa 3 od onoga, što je sa 4 obilježen, iznosi po naznačenoj trasi 1·5 *km*. Dalje za $1^1/_2$ *km*, tik do današnjeg jahaćeg puta iz Dônjeg Unca u Petrovac opet se naigje na miljokaz (5), na kome se jasno razabire br. XXXVI. i osim toga još slova, zabilježena na pridanom ovdje nacrtu (*slika 3.*).

Na 250 koraka po prilici od toga miljokaza natrag prama Dônjem Uncu, vide se u današnjem putu u daljini od 50 *m* po prilici, u grebenu, što prelazi preko puta, usječene brazde, kako su već gore opisane.

Sada slijede po tri kilometra narazdaleko po tri rimska miljokaza uzastopce, od kojih prvi (6) stoji pred Han-Crvljivicom desno kraj jahaćeg puta, a oba druga (7 i 8) takogjer desno kraj jahaćeg puta izmegju tog hana i prijevora, ali se na njima ne raspoznaje natpis.

Oko 10 *km* slijedi današnji jahaći put na dlaku pravcu stare, rečenim miljokazima zabilježene rimske ceste, pa ako se bude gradila

nova lijepa cesta, što je sada inžiniri trasiraju, to će i ova posvema ići tragom rimske ceste. Po tome se vidi, kako su Rimljani umjeli za svoje ceste pronaći tehnički najbolju trasu.

Najbliži miljokaz, koji, istina, više ne stoji na svom starom mjestu, već su ga prerevni ljubitelji starina namjestili kod konaka u Petrovcu, stajao je, kako se je tačno moglo ustanoviti, na mjestu, koje je na karti obilježeno sa 9, nosi natpis LVI. i udaljen je 15 *km* od miljokaza XXXXVI.

Kako je već gore razloženo, iznosi daljina svih dosele nagjenih miljokaza izmegju sebe jednu ili višestruku rimsku milju, a s time se podudaraju i oba broja na miljokazima XXXXVI. i LVI., iz čega se vidi, da brojevi tih miljokaza odgovaraju broju milja, prevaljenih na tome putu.

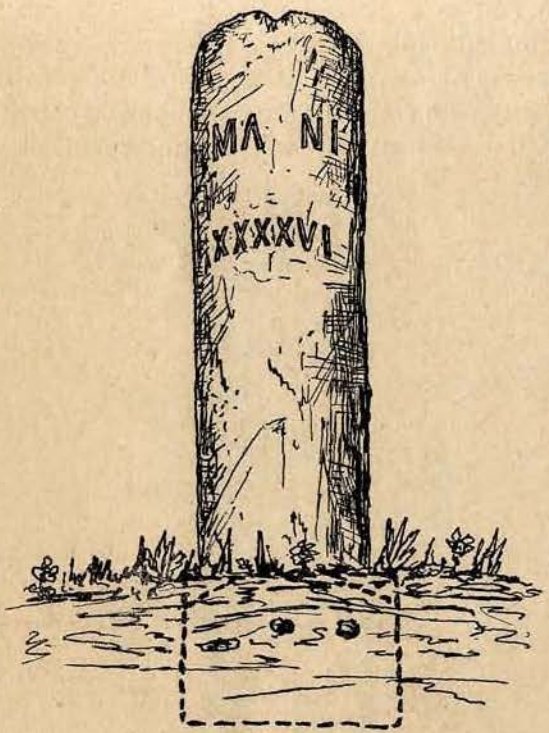

Slika 3.

Najbliži rimski miljokazi nalaze se blizu današnje ceste iz Petrovca u Ključ, a zabilježeni su na karti br. 10, 11, 12, 13, 14.

Od kamena br. 10 do kamena br. 11 ima tačno 6 *km*, od kamena 11 do kamena 12 skoro ravno 12 *km*.

Na miljokazima 10 i 11 nema natpisa; kamen 12, što stoji blizu žandarske kasarne u Bravskom, prelomljen je, gornji mu dio leži oko 100 *m* daleko od onog dijela što još dube u zemlji, a obilježen je brojem LXVII.

Na najbližem kamenu 13 mogu se od broja milje raspoznati samo brojke LXVI., dalja brojka, što slijedi, ne raspoznaje se. Taj je kamen od prvog (12) udaljen 1·5 *km*. Od ona dva kamena, što slijede, stoji onaj, koji je zabilježen sa 14, u pravcu prama Ključu, od prilike 1 *km* od Han-Gliše. Natpis, što se na njemu još raspoznaje, snimljen je koliko se je moglo vjernije, te ga prikazuje pridani ovdje nacrt (*slika 4.*).

Daljina toga kamena od br. 13. iznosi 3 *km*.

15. miljokaz najposlije nalazi se u pravcu prama Sanskom mostu, na salazu od Han-Bravskog u dolinu Sanicu.

Ovaj je opet 3 *km* udaljen od kamena br. 13, i stoji na mjestu, koje je na detalj-karti označeno sa Prisjeka-Smail-beg.

Premjer mu iznosi 40 *cm*, visok je samo 0·4 *m*. Na kamenu raspoznaju se tragovi rimskome broju, — ali se ne može više utvrditi, koji je.

Time, što su nagjeni gore navedeni miljokazi, utvrgjena je mimo svaku sumnju negdašnja rimska cesta i njezin pravac od Prologa na Petrovac u dolinu Sane.

Po ovome kamenju, nadalje po brojevima milja, koji se na gdjekojem od njega raspoznaju, može se nadalje još velikom vjerojatnošću suditi, da, kako je pri početku već rečeno, rečena cesta nije sama za se, nego da je sastavljena od pojedinih dijelova drugih cesta.

Već je prije razloženo, da je kod Han-Prologa nagjeni miljokaz XXX. po svoj prilici pripadao rimskoj cesti, što je vodila iz Salone preko Prologa u Bosnu, pa sad samo treba odgovoriti na pitanje, s kojom cestom ili s kojim je cestama u svezi bio interval ceste izmegju miljokaza br. 2 do 14.

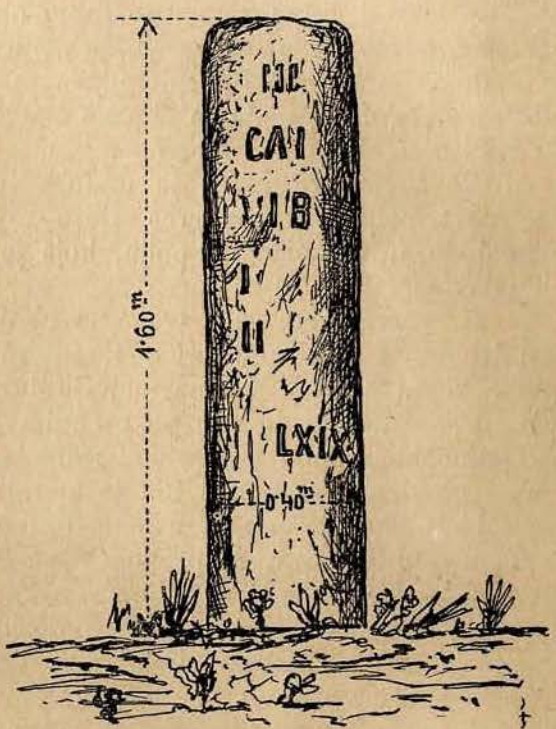

Slika 4.

S obzirom na broj milje XXXXVI., nagjen na kamenu 5, bio je na kamenu 2, bez sumnje broj XXXXIII., što se može suditi i po ostancima natpisa, nagjenim na natpisu.

Početak štacioniranju te ceste morao bi se dakle tražiti 43 rimske milje, ili od prilike 65 *km* južno od toga kamena.

Da nagješ, gdje je od prilike bio taj početak, valja ti ovo uzeti na um.

Za prelaz iz Bosne u Dalmaciju u onome kraju, što se prostire izmegju Grahova i Prologa, samo se dvije usedline mogu upotrijebiti, jedna kod Stožišta, a druga na Risovcu; obje su koje zbog neprilična tla, koje zbog svoje visine manje zgodne nego ona na Prologu.

Može se dakle uzeti, da je za svezu izmegju Salone i današnjeg Petrovca takogjer upotrijebljena usedlina na Prologu, da je dakle cesta u Petrovac vodila preko Livanjskog polja. Ako sad naračunanih gore 65 *km* od miljokaza XXXXIII. staneš natraške brojiti trasom, zabilježenom na karti pravcem preko Livanjskog polja, onda ishodište ovih 65 *km* pada po prilici blizu Prova. Ondje dakle valja tražiti odvajanje ceste, što vodi u današnji Petrovac, od nekadašnje rimske ceste, koja je vodila iz Prologa u nutarnjost Bosne.

To potvrgjuju još i ove prilike.

Po bilješkama, što mi ih je na raspoloženje stavila dobrota gospodina rudarskog satnika Radimskog, nagjeno je po nekoj vijesti u „Viestniku hrvatskog arheologičkog družtva u Zagrebu“, godište 1890. str. 80. u Provu rimsko kamenje s natpisima.

Po navodima u šematizmu „almae Missionariae provinciae Bosnae argentinae ordinis fratrum minorum observantium pro 1877.“ nagjena su u Ličtanima dva rimska nadgrobna kamena s natpisima.

Iz toga slijedi, da je duž zapadnog kraja Livanjskog polja bilo rimskih naseobina. Tomašek sudi pače na temelju rimskog kamenja s natpisima, nagjenog kod Ličtana, da je ondje bila rimska štacija Pelva. Ličtani od Prova leže samo oko 12 *km* na jug, pa sasvim lako može biti, da je rimska štacija podignuta na raskršću dviju cesta.

Pošto je to raskršće mjerenjem sasvim tačno utvrgjeno i pada u Provo, to će biti, da je rimska štacija Pelva, koju Tomašek meće kod Ličtana, bila kod Prova.

Od Prova vukla se je doduše rimska cesta, što preko Livanjskog polja vodi u srce Bosne, preko Staretine planine do naseobine u Glamočkom polju, koja je valjda ležala kod Halapića ili Glavice.

To potvrgjuje prije svega ta okolnost, što najbolji, najpreči i najniži prelaz iz Livanjskog u Glamočko polje pada u pravac jahaćeg puta, kojim se svijet i danas najviše služi, a koji vodi preko Staretine planine, — što je nadalje po mnogim gragjevnim ostancima, što se u Glamočkom polju nalaze kod Halapića i Glavice, — megju kojima ima i glavina od stupova, ondje morala biti neka znamenita rimska naseobina, koja je tamam u tome pravcu ležala, — i što je najposlije u nastavku toga pravca preko Odžak-Paukovića do uzlaza na Crnugoru takogjer nagjeno nekoliko rimskih miljokaza, ali sam od prvih na žalost mogao saznati samo dimenzije, koje se s opisanim gore miljokazima od prilike podudaraju, i vjerojatno mjesto njihovo, kako je zabilježeno na karti.

Po svim tim podacima dade se pouzdano ustanoviti pravac rimske ceste iz Livanjskog polja u Glamočko polje i onda na Crnu goru, kako je na karti naznačen.

Po tome, gdje su nagjena ona dva rimska kamena s natpisima kod Rapovina, o kojima je riječ u „Viestniku“ 1890. na str. 33., za tim po rimskoj kuli, što je Ivan Ažbot spominje u svome djelu „Bosnien und die Herzegovina“, Beč 1888. na str. 66., može se nadalje uzeti kao vjerojatno, da je s Prologa i pravo u Livno vodio rimski put, kako je na karti crtama zabilježen.

Da se sad obratimo na sjever k rimskom kamenu LVI. kod Petrovca.

Broj milje LVI., koji se čisto i jasno raspoznaje, nikako se ne podudara u pogledu daljine do kamena br. 12 s brojem milje LXVII. na ovom zadnjem, koji se takogjer posve dobro raspoznaje.

Karta rimske ceste preko Prologa, Petrovca i Bravskog polja u dolinu Sane.

Primjedbe: *a)* Mjerilo = 1 : 600.000 (oznaka u karti: „Massstab = 1 : 300.000“ pogrješna je).
b) ..... oznaka rimske ceste, od koje je pravac utvrgjen miljokazima.
c) Mjesto „*Brisjeka smailbeg*“ čitaj: *Prisjeka Smail bega.*

Razlika u brojevima izmegju oba kamena iznosi 11 rimskih milja, dakle od prilike 16·5 *km*, a daljina izmegju oba kamena iznosi 21 *km*.

Ta se razlika ne da drugačije protumačiti, već da se rimska cesta, što iz Petrovca vodi u Bravsko, nije mjerila od rečenog raskršća kod Prova, već od nekog drugog izhodišta, da dakle interval Petrovac-Bravsko nije nastavak ceste Provo-Petrovac, nego da pripada nekom drugom pravcu, koji se po svoj prilici prostire iz Bihaćkog polja na Petrovačko, pa onda skreće dalje Ključu.

U tome nas mnijenju utvrgjuju još i natpisi, što ih ima na pojedinim miljokazima.

Dok se na oba miljokaza 2 i 5, koji pripadaju cesti Provo-Petrovac, uz broj milje još i slova M A N I raspoznaju, ima kamen br. 14 od ovoga sasvim različit natpis.

Moram da stručnjacima ostavim odgonetanje toga natpisa, ako to uopće može da bude, ali iz različitosti ovih dvaju natpisa ili se može suditi, da je cesta u različito vrijeme gragjena, ili se pak iz toga može izravno razabrati različitost jednog i drugog pravca.

Najposlije mora se iz toga, kako miljokazi 14 i 15 stoje jedan spram drugog, zaključiti, da se je blizu miljokaza br. 13 cesta razdvojila, jer je jedan miljokaz izrazito obrnut prema Ključu, a drugi prema Saničinom dolu i dalje prama Sanskom mostu.

I zaista se, kako blizu Ključa, tako i u dolini Sane niže ušća Sanice u Sanu nalaze ostanci rimskih zgrada.

Mogao bi ko od poštovanih čitalaca u toku gornjeg prikaza posumnjati, da li je osnovano, iz razdaljica po meni navedenih izvoditi one zaključke, koje sam n. pr. ja izveo u pogledu raskršća kod Prova.

Da to razložim, valja mi dodati, da cesti pravac odregjuje konfiguracija tla izmegju njenih krajeva, pa ako ne ćemo da pretpostavimo posve bezumno trasiranje, što za Rimljane nikako ne bi imalo mjesta, jer su baš oni velikom vještinom umjeli naći najzgodniji pravac i najpovoljnije gorske prelaze — onda se po tlocrtu sasma lijepo može naći trag, kojim je cesta morala ići.

Na tome temelju i ja sam, u koliko drugi razlozi nijesu navedeni, postavio gore navedene kalkulacije, pa samo moram požaliti, što je detaljni tlocrt prevelik, te ga ne mogu priložiti ovoj publikaciji, kako bi poštovani čitalac na svoje oči mogao raspoznati puteve, koje su nekoć Rimljani sebi sagradili.

Rečenim prikazivanjem razvija nam se pred očima slika jednoga, istina u razmjeru prema površini cijele Bosne i Hercegovine na veoma malen kraj stegnutog dijela nekadašnje cestovne mreže, koju su Rimljani raspleli po rečenim zemljama.

Ako razmislimo, da ove krajeve danas najmanje zahvata saobraćaj, da im je plodovitost i produkcija relativno manja, nego mnogih drugih krajeva u zemlji, i da je najposlije razvoj komunikacija

nesumnjiv biljeg za kulturni stepen jedne zemlje, onda ne možemo a da se ne uvjerimo, da je Bosna pod rimskim gospodstvom bila bogato kultivirana zemlja, jer kad su već u ovom zabitnom, gorovitom kraju raspletene tolike ceste, koliko ih je onda tek moralo biti ondje, gdje plodovite doline i tok glavnih rijeka u zemlji već po sebi prometu odregjuju prirodni put.

* * *

Pošto je već bio dovršen ovaj članak, nagjena su pri trasiranju ceste Bihać-Ključ dva nova rimska miljokaza.

Jedan, koji stoji blizu Han-Kokoroša, zabilježen je na karti brojem 16, drugi, od vrela Klenovca kod Han-Begovca u pravcu prama Petrovcu udaljen 1·6 *km*, naznačen je brojem 17.

O pojedinostima kamena br. 16 nije piscu stigla nikaka vijest.

Kamen br. 17 razbijen je. Trup mu još dube u zemlji na gore naznačenom mjestu, dok je gornji dio kamena oko 350 koraka od trupa prema Petrovcu nagjen u nekoj ponikvi.

Premjer toga kamena iznosi 45 *cm*, visina mu je, kad u pameti sastaviš oba dijela, oko 1·3 *m*.

Osim slova H nijesu se mogli raspoznati nikaki tragovi natpisu. Na zaobljenoj glavici kamena isklesana je okrugla jama, koja ima 5 *cm* u premjeru, a duboka je 20 *cm*.

Kamen br. 17 udaljen je od kamena br. 12, kad uzmeš, kuda je cesta mogla ići od jednog do drugog, 3 *km*, — a od kamena br. 16, oko 4·5 *km*.

Популарне зоолошке расправе[1]).

I. Стјенице (Hemiptera-Heteroptera).

Приопћио **Виктор Апфелбек.**

У обичном животу ријетко да ће ко радо повести ријеч о „стјеницама“, и већ ако мора, онда ће безбели имати за то непријатна повода. Но појам стјенице је много већи, него што се обично мисли. Многи познају осим обичне проклете креветске

---

[1]) Писац је предузео, да низом популарних расправа пробуди у земљи интересовање за животињски свијет. Он ће у то име у сличним популарним чланцима најприје описати све редове инсеката (зарезника), доцније коричаре и мехкушце; даће упутстава за опажање и сабирање овијех животиња, да у једну руку поучи, а у другу да потакне читаоца. Тијем се нада, да ће узгојити подмладак, у колико ће читаоца упозорити на неслућену величанственост, красоту и бескрајну богаштину облика у животињском царству, што се нарочито код некичмењака куд и камо више истиче. Нема одиста захвалније и љепше забаве, него у својим слободним часовима посматрати величанствену природу. Сваки труд се наплати хиљадоструко. Писац ће сваког, који хоће да намијени своје слободне часове — макар и дјеломично — посматрању и сабирању домаће фауне инсеката, по могућству потпомоћи поуком и упутством, а наука ће достојно захвалити сваком и за његов најмањи труд. Баш у овијем земљама имаду многи најбоље прилике, да употријебе своје слободно вријеме корисно по њих и по науку.

стјенице, која човјека кињи (подоста и у овијем земљама), највише још једну стјеницу на дрвету (опанчара). Лајици обично не праве велике разлике између стјеница и зарезника. Као најпростији знак за разлику напоменућу овдје само оруђа за ждерање; у стјенице су удешена за бодење и сисање (дакле са рилцем), напротив у зарезника за гризење (дакле с вилицама).

Намјера је овој расправи, да мање упућеном читаоцу дадне слику о разноликости овода реда инсеката (о стјеницама). Не

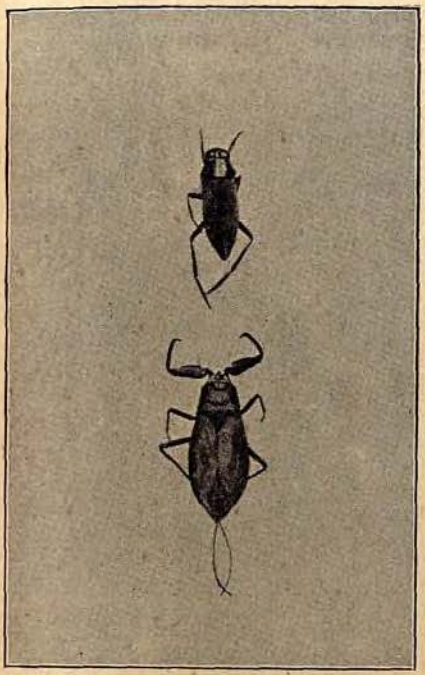

Слика 1. Notonecta glauca L. Природна величина.
Слика 2. Nepa cinerea L. Природна величина.

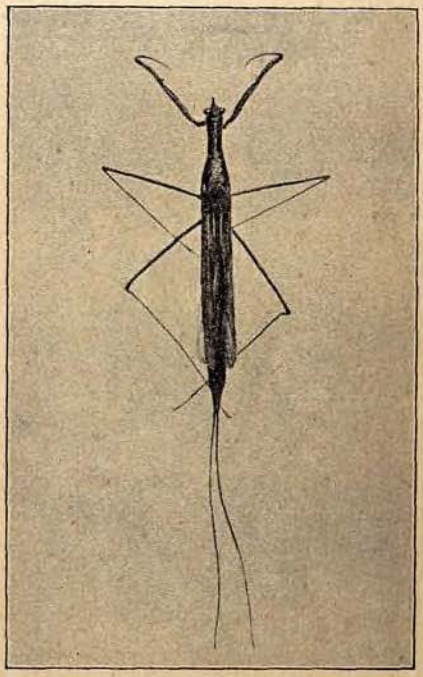

Слика 3. Ranatra linearis L. Прир. величина.

упуштајући се у подробности, истакнућу само представнике родова и неколике нарочито занимљиве облике стјеница.

Стјенице спадају у зарезнички ред полукрилаца (Hemiptera), понаособ у потчињени ред кривокрилаца (Hemiptera-Heteroptera). Распрострањене су по цијелој земљи и дијеле се у земне и водене стјенице.

I. Земне стјенице (Geocores).

Већи дио ових врста је крилат и разликује се од свијех других редова инсеката својственим, обично веома одурним мирисом. Изузетно је тај мирис сличан мирису аниза или зрелог воћа. Потиче од етеричног уља, који се лучи из једне засебне жлијезде у прсима, а на рупици између кукова истискује на двор. Познају се дојако 9000 врста. Многе врсте, које живе у тропама, изазивају наше дивљење својом великом красотом боје и веома зачуднијем облицима. Дијеле се на 4 рода.

1. Corisiae, циганке (Schildwanzen). Амо спадају опште познате, крилате, оштро мирисне стјенице на дрветима, опанчари (Pentatoma, Baumwanzen), као и оне бескрилне, као шарлах црвене, црно обиљежене стјенице (Pyrrhocoris), које се већ у раном пролећу појављују.

2. Capsini. Мехкушне стјенице. Лагане, малешне, њежне, блиједо обојене, крилате стјенице, које се у безбројним врстама находе на разнијем биљкама.

3. Membranacei. Кожне стјенице. Амо спада она мрска, веома распрострањена, бескрилна обична стјеница (Acanthia lectularia L.)

Слика 4. Belostoma giganteum L. ♂
Природна величина.

Слика 5. Belostoma giganteum L. ♀
Природна величина.

и крилне, плоснате, мрке, под дрвеном кором живеће стјенице (Aradus).

4. Reduvini. Дугуљасте, велике и грабежљиве врсте, које живе од других инсеката. Најпознатија је црнкаста врста Reduvius personatus L. Ова — кажу — да вреба обичну стјеницу. Упљувак од ове врсте тако је умотан у залијепљеној прашини и гаду, да се као такав једва може познати.

II. Водене стјенице (Hydrocores).

Блиједо су обојене, живе у мирнијем водама, грабежљиве су и хране се другим зарезницима. Живе чак у оцеану, гдје нема инсеката. Дијеле се исто као земне стјенице на 4 рода.

1. Pleotores, скакутице (Wasserläufer). Дугуљасте стјенице, које на површини воде скокомице тамо-амо тумарају и лове свој

плијен. Највећма распрострањена врста је поморска скакутица (Hydrometra lacustris L.).

2. Nepini, шкорпијунске водене стјенице.

Амо спада плоснати, сиви водени шкорпијун (Nepa cinerea L., *слика 2.*) у свијем мирним водама, и водени шкорпијун у облику црте (Ranatra linearis L., *слика 3.*).

3. Naucorini, веслачице.

Најпознатија врста овога рода је Naucoris cimicoides. У Херцеговини се налази и представник тропских оријашких веслачица (Belostoma) и то B. giganteum L. (*Слике 4. 5. 6.*). Појава једне врсте Belostome у Јевропи врло је занимљива ствар. Из Херцеговине имамо досад 3 примјерка. Први је послао котарски канцелиста г. Е. Вилхар у Требињу. Нашао га је случајно зими у глибу ријеке Требишњице. Други примјерак нашао сам ја на Свитанском блату код Драчева (Габеле), а трећи је послао Мустафа еф. Хусеђиновић, имам у Љубињу.

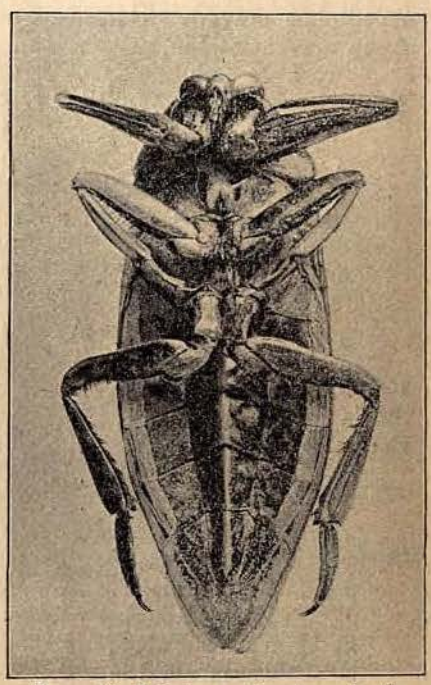

Слика 6. Belostoma giganteum L. ♀ Природна величина.

4. Notonectini, наузначарке (Rückenschwimmer), одликују се тијем, што лежећи на узнак веома брзо пливају по површини воде, млатајући снажно задњим ногама као веслима. Обична је врста Notonecta glauca L. (*Слика 1.*).

У систематским збиркама земаљског музеја налазе се већ као детерминиране слиједеће врсте:

Број		Комада
1.	Coptosoma globus Fab.	4
2.	Corimelaena scarabaeoides Lin.	2
3.	Odontoscelis fuliginosa L.	2
4.	Odontotarsus grammicus L.	4
5.	Psacasta exanthematica Scp.	2
6.	Eurygaster maura Lin.	4
7.	„ hottentota H. S.	4
8.	Trigonosoma aeruginosum Cpr.	3
9.	Vilpianus Galii Wolff	4
10.	Ancyrosoma albolineatum Fab.	4
11.	*Tholagmus flavolineatus Fab.*	2
12.	Graphosoma semipunctatum F.	4
13.	Graphosoma lineatum Lin	4

Број		Комада
14.	*Derula flavoguttata M. R.*	4
15.	Podops inuncta Fab.	3
16.	„ *curvidens Cost.*	4
17.	*Sternodontus obtusus M. R.*	1
18.	*Eurigaster dilaticollis Dhn.*	1
19.	Cydnus nigrita Fab.	3
20.	*Macroscytus brunneus Fab.*	2
21.	*Geotomus punctulatus Cost.*	2
22.	Brachypelta aterrima Foerst.	1
23.	Schirus affinis H. S. Horv.	1
24.	„ sexmaculatus Rbr.	3
25.	„ bicolor L.	4
26.	„ dubius Scop.	4

Број		Комада
27.	Schirus biguttatus L.	4
28.	Gnathoconus albomarginatus Fab.	4
29.	Gnathoconus picipes Fall.	1
30.	Ochetostethus nanus H. S.	4
31.	Sciocoris macrocephalus Fieb.	4
32.	„ microphthalmus Flor.	2
33.	„ homalonotus Fieb.	2
34.	„ sulcatus Fieb.	2
35.	„ terreus Schk.	4
36.	*Dryoderes marginatus Fab.*	1
37.	Apodiphus amygdali Germ.	4
38.	Aelia acuminata Lin.	4
39.	„ rostrata Boh.	4
40.	Neottiglossa inflexa Wolff	1
41.	„ *lineolata Rey.*	1
42.	„ *bifida Cost.*	1
43.	„ leporina H. S.	4
44.	*Stagonomus pusillus H. S. var. consimilis Cost.*	2
45.	Stagonomus bipunctatus F.	4
46.	Eusarcoris aeneus Scop.	2
47.	„ melanocephalus F.	1
48.	„ inconspicuus H. S.	4
49.	Rubiconia intermedia Wolff	2
50.	Staria lunata Hhn.	4
51.	Peribalus vernalis Wolff	3
52.	„ distinctus Fieb.	3
53.	„ sphacelatus F.	2
54.	„ *albipes F. Stål.*	1
55.	Carpocoris fuscispinus Bh.	2
56.	„ nigricornis F.	2
57.	„ lynx Fab.	1
58.	„ varius Fab.	4
59.	„ baccarum Lin.	2
60.	Palomena viridissima Pod.	2
61.	„ prasina L. Fall.	1
62.	Pentatoma juniperina Lin.	3
63.	Nezara viridula L. Stål.	4
64.	Piezodorus incarnatus Germ.	2
65.	Rhaphigaster grisea Fab.	4
66.	Eurydema ornatum L.	1
67.	„ festivum L. Rt.	2
68.	„ decoratum H. S.	2
69.	„ dominulus Scp. Rt.	1
70.	„ oleraceum L.	3
71.	„ Fieberi Schum.	1
72.	Picromerus bidens Lin	1
73.	„ *conformis H. S.*	4
74.	Arma custos Fab.	1
75.	Ialla dumosa Lin.	1
76.	Zicrona coerulea Lin.	3
77.	Elasmostethus ferrugatus F.	1
78.	„ interstinctus L.	2
79.	Elasmostethus griseus L.	1
80.	Acanthosoma haermorrhoidale L.	1
81.	Cyphostethus tristriatus Fab. Stl.	4
82.	Centrocoris spiniger F. Hvt.	4
83.	„ *variegatus Rot. Hv.*	1
84.	Spathocera laticornis Schill.	1
85.	„ *lobata H. S.*	2
86.	*Enoplops scapha F. var. illyricus Horv.*	1
87.	Syromastes marginatus Lin.	2
88.	Verlusia rhombea Lin.	2
89.	„ sulcicornis F.	2
90.	Gonocerus juniperi H. S.	2
91.	„ venator Fab.	2
92.	Pseudophloeus Waltlii H. S.	1
93.	Bathysolen nubilus Fall.	2
94.	*Ceraleptus lividus Stein*	2
95.	„ squalidus Cost.	2
96.	„ gracilicornis H. S.	2
97.	Bothrostethus annulipes Cost.	2
98.	Coreus hirticornis F. C. B.	2
99.	„ denticulatus Scp. Mls.	2
100.	„ affinis H. S. var. Spinolae Cost.	2
101.	Camptopus lateralis Germ.	2
102.	*Megalotomus limbatus Klug*	1
103.	Alydus calcaratus Lin.	2
104.	Stenocephalus agilis Scop.	2
105.	„ neglectus H. S.	2
106.	Therapha Hyoscyami Lin	3
107.	Corizus crassicornis Lin.	3
108.	„ hyalinus Fab.	1
109.	„ maculatus Fieb.	1
110.	„ capitatus Fab.	2
111.	„ *distinctus Sign.*	1
112.	„ parumpunctatus Schill.	2
113.	„ tigrinus Schill.	2
114.	Maccevethus errans Fab.	2
115.	*Chorosoma Schillingi Schm.*	2
116.	*Berytus hirticornis Brul.*	2
117.	„ clavipes Fab.	2
118.	„ minor H. S.	2
119.	„ montivagus Fieb.	2
120.	„ *geniculatus F. Horv.*	2
121.	„ *Signoreti* Fieb.	2
122.	Neïdes tipularius L.	2
123.	*Cardopostethus annulosus Fieb.*	1
124.	Metatropis rufescens H. S.	2
125.	Metacanthus elegans Curt.	2
126.	Lygaeus familiaris F.	2
127.	„ equestris L.	2
128.	„ saxatilis Scop.	2
129.	„ militaris F.	1

Број		Комада
130.	Lygaeus apuans Ross.	5
131.	„ punctatoguttatus F.	2
132.	Lygaeosoma reticulatum H. S.	2
133.	Arocatus melanocephalus Fab.	2
134.	„ *Roeselii Schm.*	1
135.	*Orsillus maculatus Fieb.*	1
136.	„ depressus M. R.	1
137.	Nysius Jacobaeae Schill.	1
138.	„ Thymi Wolff	2
139.	„ senecionis Schill.	1
140.	„ punctipennis H. S.	2
141.	Cymus glandicolor Hhn.	2
142.	„ melanocephalus Fieb.	2
143.	„ claviculus Fall. Hhn.	2
144.	*Cymodema tabidum Spin.*	2
145.	Ischnorhynchus Resedae Pz.	2
146.	Ischnodemus sabuleti Fall.	2
147.	*Dimorphopterus Spinolae Sign.*	1
148.	*Blissus Doriae Ferr.*	2
149.	*Henestaris geocoriceps Ant.*	4
150.	Geocoris erythrocephalus Lep.	2
151.	„ *pallidipennis Cost.*	2
152.	„ siculus Fieb.	1
153.	„ ater Fab. var. albipennis F.	2
154.	Heterogaster rufescens H. S.	3
155.	„ affinis H. S.	2
156.	„ Artemisiæ Sch.	2
157.	„ Urticæ Fab.	2
158.	Platyplax Salviae Schill.	2
159.	„ *inermis Rb. Hv.*	4
160.	*Microplax interrupta Fieb.*	1
161.	„ albofasciata Cost.	1
162.	*Brachyplax palliata Cost.*	1
163.	Metopoplax ditomoïdes Cost.	2
164.	Oxycarenus Lavateræ F.	2
165.	„ collaris M. R.	2
166.	„ *modestus Fall.*	1
167.	Macroplax Preyssleri Fieb.	2
168.	„ fasciata H. S.	2
169.	*Paromius leptopoides Baer.*	2
170.	„ *gracilis Rb.*	2
171.	Plociomerus fracticollis Schill.	1
172.	Rhyparochromus antennatus Schill.	2
173.	Rhyparochromus praetextatus H. S.	2
174.	*Rhyparochromus puncticollis Luc.*	1
175.	Rhyparochromus chiragra F. H. et var.	3
176.	*Icus angularis Fieb.*	1
177.	Tropistethus holosericeus Schlz.	2
178.	Pterotmetus staphylinoides Bm.	2
179.	Ischnocoris hemipterus Schill.	2

Број		Комада
180.	Ischnocoris punctulatus Fieb.	2
181.	Macrodema micropterum Cunt.	1
182.	Pionosomus varius Wolff	2
183.	*Aoploscelis bivirgatus Cost.*	1
184.	Lamprodema maurum Fab.	2
185.	*Pliuthisus fasciatus Horv.*	1
186.	„ pusillus Scholz	2
187.	„ hungaricus Horv.	2
188.	„ brevipennis Lt.	2
189.	Acompus rufipes Wolff.	2
190.	Stygnus rusticus Fall.	2
191.	„ pedestris Fall.	2
192.	Lasiocoris anomalus Kol.	1
193.	„ *apicimacula Cost.*	2
194.	Peritrechus geniculatus Hhn.	2
195.	„ gracilicornis Put.	2
196.	„ nubilus Fall. Thm.	2
197.	„ luniger Schill.	3
198.	Hyalochilus ovatulus Cost.	3
199.	Microtoma atrata Gze.	2
200.	Trapezonotus anorus Flor.	2
201.	„ agrestis Fall.	2
202.	„ dispar Stål.	2
203.	„ Ullrichii Fieb.	4
204.	Aphanus lynceus F.	3
205.	„ quadratus F.	2
206.	„ *Reuteri Horv.*	1
207.	„ pineti H. S. Rt.	1
208.	„ pedestris Pz.	2
209.	„ vulgaris Schill.	2
210.	„ Pini L.	2
211.	„ phœniceus Ross	2
212.	Beosus erythropterus Bill.	2
213.	„ luscus Fab.	2
214.	*Ischnopeza hirticornis H. S.*	2
215.	Emblethis Verbasci Fab. Stål.	2
216.	„ denticollis Horv.	4
217.	„ ciliatus Horv.	2
218.	Gonianotus marginepunctatus W.	1
219.	Eremocoris plebejus Fall.	2
220.	„ podagricus F.	2
221.	„ erraticus F.	2
222.	„ fenestratus H. S.	2
223.	Drymus pilipes Fieb.	2
224.	*Drymus pilicornis M. R.*	2
225.	„ sylvaticus F.	2
226.	„ brunneus Shb.	2
227.	Scolopostethus pictus Sch.	2
228.	„ decoratus Hhn.	2
229.	„ affinis Sch.	1
230.	„ cognatus Fieb.	2
231.	„ *pilosus Reut.*	2
232.	Notochilus contractus H. S.	2
233.	„ obscurior Rey	2

Број		Комада
234.	Gastrodes abietis Lin.	1
235.	„ ferrugineus L.	2
236.	Pyrrhocoris aegyptius L.	2
237.	„ apterus L.	2
238.	„ marginatus Kol.	4
239.	Piesma quadrata Fieb.	5
240.	„ variabilis Fieb.	4
241.	„ *Kochiae Beck*	2
242.	„ capitata Wlff.	2
243.	„ maculata Lap.	2
244.	Serenthia atricapilla Spin.	1
245.	„ femoralis Ths. var. confusa Pr.	2
246.	*Campylostira ciliata Fieb.*	1
247.	Orthostira musci Schk.	4
248.	„ macrophthalma Fb.	1
249.	Dictyonota crassicornis Fall.	2
250.	Derephysia foliacea Fall.	1
251.	**Galeatus debilis Mont.**	2
252.	Tingis Pyri Fab.	4
253.	Eurycera clavicornis Fc. Fieb.	3
254.	„ Teucrii Hst.	2
255.	Monanthia Cardui Lin.	2
256.	„ auriculata Cost.	4
257.	„ ciliata Fieb.	2
258.	„ *ragusana Fieb.*	2
259.	„ grisea Gm.	4
260.	„ *crispata H. S.*	2
261.	„ capucina Gm.	2
262.	„ geniculata Fieb.	4
263.	„ „ var. griseola Pt.	2
264.	**Monanthia caucasica Jak.**	1
265.	„ Kiesenwetteri M. R.	2
266.	„ costata Fab. Fall.	2
267.	„ *Horvathi Put.*	1
268.	„ Eryngii Lat.	2
269.	„ quadrimaculata Wolff	1
270.	„ dumetorum H. S.	2
271.	„ simplex H. S.	1
272.	„ *platyoma Fieb.*	1
273.	„ Wolffii Fieb.	2
274.	„ lupuli H. S.	2
275.	„ *nassata Put.*	1
276.	„ vericulifera Fieb.	1
277.	„ Echii Fab.	1
278.	Monosteira unicostata M. S.	2
279.	Phymata crassipes Fab.	2
280.	Aradus versicolor H. S.	2
281.	„ cinnamomeus Pz.	4
282.	„ depressus F.	2
283.	„ corticalis L.	2
284.	„ dilatatus Duf.	2
285.	„ annulicornis F.	2

Број		Комада
286.	Aradus *varius F.*	1
287.	„ Brenskei Reut.	4
288.	„ Betulæ L.	2
289.	Aneurus lævis Fab.	2
290.	Hebrus pusillus Fall.	4
291.	Hydrometra stagnorum L.	1
292.	*Microvelia Schneideri Sch.*	2
293.	*Velia rivulorum F.*	1
294.	„ currens F.	2
295.	Gerris paludum F.	1
296.	„ najas De G.	1
297.	„ Costae H. S.	2
298.	„ thoracica Schm.	2
299.	„ gibbifera Schm.	2
300.	„ lacustris L.	2
301.	„ argentata Schm.	2
302.	Ploiaria vagabunda Lin.	1
303.	„ culiciformis DG.	2
304.	„ **Xambeui Mont.**	1
305.	*Metapterus linearis Cost.*	3
306.	Pygolampis bidentata Fer.	2
307.	*Oncocephalus pilicornis H. S. Rt.*	2
308.	Reduvius personatus Lin.	2
309.	Pirates hybridus Scop.	3
310.	Harpactor annulatus Lin.	1
311.	„ iracundus Pod.	2
312.	*Coranus aegyptius F.*	2
313.	„ subapterus DG.	2
314.	*Nagusta Goedeli Kol.*	3
315.	Prostemma guttula Fab.	2
316.	„ sanguineum Rp.	1
317.	Alloeorhynchus flavipes Fieb.	1
318.	Nabis brevipennis Hhn.	1
319.	„ lativentris Bh.	2
320.	„ flavomarginatus Sch.	1
321.	„ limbatus Dlb.	1
322.	„ *capsiformis Gm.*	1
223.	„ ferus Lin.	2
324.	„ rugosus L. Rt.	1
325.	„ ericetorum Sch. Fb.	1
326.	Acanthia saltatoria L.	2
327.	(Salda) pallipes F.	2
328.	„ var. arenicola Sch.	1
329.	„ C — album Fieb.	1
330.	„ **littoralis L. var. adriatica Hv.**	1
331.	(Salda) scotica Curt.	1
332. a	„ *Brancsikii Rt.*	1
332. b	„ variabilis H. S.	1
333.	„ *lateralis Fall.*	1
334.	„ Cocksii Curt.	2
335.	„ cincta H. S.	2
336.	Ceratocombus coleoptratus Z. H.	2
337.	Cryptostemma alienum H. S.	1

Број		Комада
338.	Cimex lectularius L.	2
339.	Lyctocoris campestris F.	4
340.	Piezostethus abliynus Cost.	4
341.	„ cursitans Fall.	4
342.	Anthocoris nemoralis F.	2
343.	„ gallarum ulmi DG.	1
344.	„ sylvestris Lin.	2
345.	Triphleps nigra Wolff.	4
346.	„ majuscula Rt.	2
347.	„ minuta Lin.	4
348.	Xylocoris ater DF.	1
349.	Microphysa pselaphiformis Ct.	2
350.	*Microphysa bipunctata Perr.*	2
351.	*Gryllocoris angusticollis Boer.*	1
352.	Acetropis carinata H. S.	1
353.	Miris calcaratus Fall.	3
354.	„ virens L. Fieb.	1
355.	„ lævigatus L.	3
356.	„ *sericans Fieb.*	1
357.	„ holsatus Fab.	1
358.	Megalocera erratica L.	2
359.	„ longicornis Fall.	2
360.	„ ruficornis Fer.	2
361.	Leptopterna dolabrata L.	1
362.	„ ferrugata F.	1
363.	Monalocoris filicis L [Uvac]	2
364.	Bryoloris Pteridis Fall.	1
365.	Lopus albomarginatus Hun.	2
366.	„ gothicus L.	2
367.	„ mat Ross	2
368.	Dioncus cruentatus Br.	4
369.	**Miridius pallidus Horv.**	1
370.	Phytocoris Pini Kb.	1
371.	**Phytocoris Fieberi Bliv.**	2
372.	„ Ulmi L.	2
373.	„ varipes Bh.	4
374.	„ ustulatus H. S.	2
375.	„ *Signoreti Rt.*	2
376.	Alloeonotus distinguendus HS.	4
377.	Calocoris striatellus Fab.	1
378.	„ *collaris F.var. fuscescens Rt.*	2
379.	*Calocoris Schmidtii Fieb.*	1
380.	„ sexguttatus F.	1
381.	„ biclavatus H. S.	2
382.	„ fulvomaculatus DG.	2
383.	„ affinis H. S.	1
384.	„ bipunctatus F.	3
385.	„ Chenopodii Fall.	3
386.	„ ticinensis Mey.	2
387.	„ vandalicus Ross.	2
388.	„ *Reichelii Fieb.*	3
389.	„ seticornis F.	2
390.	„ *cinctipes Cost.*	2
391.	Calocoris roseomaculatus DG.	2
392.	„ marginellus Fab.	2
393.	„ *angularis Fieb.*	2
394.	Megacoelum infusum H. S.	1
395.	Pycnopterna striata L.	1
396.	Brachycoleus scriptus F.	2
397.	Oncognathus binotatus F.	2
398.	Dichrooscytus rufipennis Fall.	1
399.	Lygus pratensis Fab.	2
400.	„ campestris F.	2
401.	„ rubricatus Fall.	2
402.	„ limbatus Fall.	2
403.	„ lucorum Mey.	1
404.	„ Spinolae Mey.	2
405.	„ *cervinus H. S. Mey.*	2
406.	„ Kalmi L.	4
407.	Zygimus pinastri Fall.	1
408.	Cyphodema rubicunda Fall.	4
409.	„ instabilis Luc.	2
410.	**Cyphodema mendosa Mont.**	1
411.	Poecilloscytus Gyllenhali Fall.	4
412.	„ holosericeus Hn.	2
413.	„ unifasciatus F.	4
414.	„ var. asperulae F.	2
415.	„ vulneratus W.	2
416.	„ cognatus Fieb.	1
417.	Camptobrochis punctulatus Fll.	4
418.	„ lutescens Schill.	2
419.	Liocoris tripustulatus Fab.	4
420.	*Capsus Schach Fab.*	2
421.	„ trifasciatus L.	1
422.	„ olivaceus F.	1
423.	„ laniarius L.	4
424.	Rhopalotomus ater L.	2
425.	Pilophorus perplexus Sctt.	2
426.	„ clavatus L. Kb.	2
427.	„ confusus Kb.	2
428.	Cremnocephalus umbratilis Fab.	1
429.	Systellonotus triguttatus L.	2
430.	*Plagiorhamma suturalis H. S.*	2
431.	*Eritocoris rufescens Bm.*	1
432.	Halticus luteicollis Pz.	2
433.	„ *puncticollis Fieb.*	2
434.	„ apterus Lin.	2
435.	„ pusillus H. S.	1
436.	Strongylocoris leucocephalus L.	2
437.	*Labops brevis Pz.*	1
438.	„ saltator Hhn.	3
439.	„ vittipennis H. S.	1
440.	„ *minor Cost.*	2
441.	*Cremnorhinus basalis Rt.*	6
442.	Macrolophus nubilus H. S.	2
443.	Dicyphus pallidus H. S.	2
444.	„ errans Wolff	4

Број		Комада
445.	Dicyphus geniculatus Fieb.	2
446.	„ globulifer Fall.	1
447.	„ Stachydis Rt.	1
448.	Campyloneura virgula H. S.	2
449.	Cyllocoris histrionicus L.	2
450.	Aetorhinus angulatus Fab.	2
451.	Globiceps sphegiformis Ross.	4
452.	„ selectus Fieb.	4
453.	Orthotylus flavinervis Rb.	1
454.	„ marginalis Rt.	2
455.	„ prasinus Fall.	2
456.	„ flavosparsus Sb.	4
457.	„ ericetorum Fall.	2
458.	„ *virescens D. Sc.*	2
459.	Heterotoma merioptera Scp.	1
460.	Heterocordylus tumidicornis H. S.	3
461.	Heterocordylus Genistae Scp.	4
462.	Malacocoris chlorizans Fall.	2
463.	*Reuteria Maryneti Put.*	2
464.	Onychumenus decolor Fall.	2
465.	Oncotylus setulosus H. S.	2
466.	Placochilus seladonicus F.	4
467.	*Pachyxyphus lineellus M. R.*	2
468.	Hoplomachus Thunbergi Fall.	4
469.	Tinicephalus hortulanus Mey.	1
470.	Macrocoleus molliculus Fall.	4
471.	Amblytylus affinis Fieb.	1
472.	Macrotylus quadrilineatus Schk.	1
473.	Macrotylus Herrichii Rt.	2
474.	„ *Horvathi Rt.*	1
475.	„ Paykulii Fall.	4
476.	„ *atricapillus Scott.*	2
477.	Byrsoptera rufifrons Fall.	2
478.	„ *cylindricollis Cst.*	2
479.	Phylus melanocephalus L.	4
480.	„ Conyli L.	2
481.	*Icodema infuscatum Fieb.*	4
482.	*Psallus ancorifer. F. var. fuscinervis R.*	2
483.	**Psallus Henschii Reut**	2
484.	„ variabilis Fall.	4
485.	**Psallus** Quercus Rb.	4
486.	„ diminutus Rb.	4
487.	„ pinicola Reut.	2
488.	„ *Absinthii Scott.*	4
489.	„ **carduellus Horv.**	2
490.	Atractotomus tigripes M. R.	4
491.	„ Mali Mey.	2
492.	„ magnicornis Fall.	2
493.	Criocoris crassicornis Hhn.	4
494.	Plagiognathus alpinus Rt.	2
495.	„ *bipunctatus Rt.*	4
496.	„ viridulus Fall.	2
497.	„ fulvipennis Rb.	4
498.	„ arbustorum F.	1
499.	„ albipennis Fall.	4
500.	Chlamydatus pulicarius F.	2
501.	„ saltitans Fall.	1
502.	Neocoris nigritulus Zett.	2
503.	„ Bohemanni Fall.	4
504.	Campylomma Verbasci H. S.	4
505.	*Sthenarus maculipes Rt.*	2
506.	„ Roseri H. S.	2
507.	„ Rotermundi Sch.	2
508.	Tuponia tamaricis Perr.	4
509.	„ Hippophaës Fieb.	4
510.	Naucoris cimicoïdes L.	4
511.	Nepa cinerea Lin.	2
512.	Ranatra linearis L.	2
513.	Notonecta glauca L.	4
514.	Plea minutissima Fab.	4
515.	Corixa Geoffroyi Leach	4
516.	„ atomaria Ill.	3
517.	„ hieroglyphica DF.	4
518.	„ Linnei Fieb.	1
519.	„ *parallela Fieb.*	4
520.	„ striata L.	4
521.	„ Falleni Fieb.	2
522.	„ Fabricii Fieb.	4
523.	„ coleoptrata Fb.	1
524.	Sigara minutissima L.	3
525.	„ *Scholtzii Fieb.*	4
526.	Belostoma giganteum	3

Курзивно штампане врсте су ријетке, **масно** штампане су нове, односно одскора описане врсте.

*
* *

Осим овијех већ означених 526 врста у 1147 примјерака имаде земаљски музеј још од прилике десет хиљада неодређених примјерака, међу којима се находи велик број врста, које се у горњем списку још не налазе.

Visoravan Rakitno u Hercegovini.

Priopćio rudarski satnik **V. Radimsky.**

Visoravan Rakitno leži u najsjevernijem kutu kotara Ljubuškog; preko nje je još u najstarija vremena vodio, a i danas još vodi važan trgovinski put, koji je — dolazeći s jedne strane iz doline Neretve a s druge strane iz doline Trebižata — vodio u sjeverozapadnom pravcu preko brda Jarma u Duvanjsko polje (Županjac) i dalje u Bosnu.

Kao što su obično ravni u zemlji, tako je i ovo polje od Rakitna opruženo sa jugoistoka na sjeverozapad, dužina mu je oko 10 *km*, a najveća mu je širina od jedva 3 *km* kod glavnog sela Podklečani dônji. Visina doline iznad mora čini 880 do 900 *m*, te je klima ušljed ove prilične visine čak i u ljeto prilično postudena.

Rimljani imagjahu za vrijeme svoje vladavine na polju od Rakitna, svakako za obranu mimo prolazećeg puta, dva utvrgjenja, od kojih se rijetki ostanci još i danas vide. Ono veće leži na sjeverozapadu ravnice kod današnjeg sela Petrovići, a ono drugo na 6 *km* jugoistočno otolen kod današnjeg sela Zagradina.

Rimski grad kod Petrovića leži na jednom brežuljku od terciernog konglomerata, koji se iz doline na svojih 60 *m* relativne visine uzdigao; taj je grad zauzimao jednu strmu glavicu zvanu Gradina, na koju se kako na sjeverozapadu, tako i na jugoistoku naslanja po jedan nešto dublji zaravanak (terasa). Ove su terase ponajviše zaklonjene kamenitim stijenama konglomerata, koje se s obje strane uzdižu iznad horizonta terase, te tako čine prirodan bedem unaokolo. Gdje te stijene pokazuju rupe, tu ove zamjenjuju umjetni zidovi od kreča, od kojih se na takvijem mjestima svagdje vide temeljni zidovi, pa su mjestimice čak do 80 *cm* visine iznad terena održani. I megju terasama i pravom gradinom, kao i na ovoj potonjoj, mogu se više puta opaziti ostanci temeljnih zidova. Kreč je u svijeh ovih zidova pomješan s malim komadima cigalja.

Na sjevero-zapadnoj terasi imade jedna u kamenu izdubljena čatrnja, čija voda tobož imade bakren kus, te se s toga ne pije. Ovo potonje tumači se tako, da na dnu pola zasute čatrnje imade neko golemo blago. Ja sam okusio vodu iz čatrnje, našao sam da nema nikakva osobita kusa, ali od metalnog kusa nijesam baš ništa osjetio.

Na glavici od Gradine, a isto tako i na obadvije terase, koje se sada kao oranice upotrebljuju, našao sam mnoge crjepove od crvenih i mrkih, slabo ispečenih sudova od gline, koji su prostom rukom načinjeni i često grbavim nastavkom ukrašeni. Osim toga nagjoše se još crjepovi od crvenih glinskih sudova, koji su na kolu okretani, dobro pečeni i od fino nakvašene gline načinjeni, i koji od česti bjehu nekakvom bojom kao firnis prevučeni. Ovi potonji sudovi su za izvjesno rimskog porijekla. Dalje se nagjoše odlomci

od mlinskih kamenova, koji se sastojahu dijelom od siva, mjehurava i lavina kamenja, dijelom pak od crvenkastog konglomerata, kao i komadi željezne troske. Naprotiv nijesam mogao da nagjem ni komadića odlomka od crijepa s krova, te će biti, da rimska zdanja u ovoj tvrgjavi nijesu imala obične krovove od crjepova. Najposlije — povodom mojega pohoda ovdje — dobio sam od jednog dječka iz Petrovića jedan veoma zargjan i s toga teško čitljiv rimski carski novac, koji je nagjen na jugoistočnom zaravanku tvrgjave. Na carskoj glavi opaža se jasno puna brada, te po tome može novac, ako je veoma star, poticati najviše iz drugog stoljeća poslije Hrista.

G. oficijal Franjo Fiala, koji je još otprije pohodio Petroviće i mene upozorio na tamošnju Gradinu, saopćio mi je, da se u Gradini i njezinoj okolici često nalaze rimski novci i da su nagjene nekolike geme (graviran kamen), dva brušena karneolska kamena za prsten bez ureza, za tijem jedno zrno brušena prozirca, no sve da je prodano u Dalmaciju. Dalje je čuo od sadašnjeg posjednika, da je njegov otac pri krčenju tvrgjavskih zaravanaka našao mnoge željezne mačeve i t. d. pa ih sakovao, kao i nagjene bronze na ôku prodao jednom nožaru u Posušju da ih satopi.

Slika 1. ($^1/_3$)

Na žalost i danas još na sličan način propadaju iz neznanja mnoge važne starine, ili se raznose iz zemlje, ponaosob iz Hercegovine u Dalmaciju.

G. Fiala uručio mi je tada za naš muzej jedan gvozden nož s jednom sječenicom rimskog oblika, u sječivu 15 *cm* dug i sa $2^1/_2$ *cm* najveće širine, kako pokazuje *slika 1.*; za tijem poveći broj komada od bronzanog tenećeta, rimski novac i nekoliko manjih nalazaka iz Gradine u Petrovićima, koje je od tamošnjih posjednika dobio.

Vrlo su zanimljivi fragmenti od bronzana tenećeta, koje sam u prvi mah držao za odlomke jednog poprsnog oklopa. No posmatrajući ih pobliže posumnjao sam da će to biti, te sam zamolio kustosa dvorskog muzeja u Beču, g. Josipa Szombathy-a, za njegovo mnijenje o upitnim fragmentima. Isti gospodin mi je ovo odgovorio: „Fragmenti od bronzanog tenećeta iz Petrovića možda potiču od jednog oklopa, te je skoro isključeno pitanje, da bi ti fragmenti bili od šljema ili od kakove posude. U ostalom pri bližem razgledanju ipak mi se čini, da se ne može ostati pri tumačenju, da su fragmenti od oklopa. Ostaje da se još jedan prijedmet uzme u obzir: omotak kola za borenje, sa kojim bi se vrlo dobro podudarala gruba izrada tenećeta, grubi ukrasi i veličina štedljivo smještenih rupa za zakivanje. Ako naime zamislimo sebi kotaricu takvih kola, kakva su upotrebljavali narodi u Omirovom eposu — docnije azijatski i misirski narodi — za svoje junake u bojevima, a poslije Grci i Rimljani u svojim borbama na kolima, onda možemo pouzdano sebi zamisliti, da su obadva sa *a* i *b* ozna-

čena komada činili ćoškove, a komad *c* sredinu gornjega ruba. Rupe za zakivanje mogle su onda za to biti, da se teneće učvrsti na drvenim rebrima ruba. Ovi komadi ne gube od svoje važnosti ni onda, ako bi se na ovaj način protumačili".

Kao što je već spomenuto, ukrasi su grubo izragjeni, ujedno veoma štedljivo upotrijebljeni, jer od 19 komada, što sam ih dobio, vide se samo na 5 tragovi od toga. To su ponajviše komadi od ruba, i samo je onaj u *slici 2.* prikazani fragment komad iz sredine.

Osim ovijeh fragmenata od tenećeta dobio sam i jedan jači, ljeveni komad od bronze, koji je možda amo spadao i bio ukrasni komad na kolima.

Docnije uručio mi je učitelj u Podklećanima, g. Ivan Begović, dva željezna kopljana šiljka, koji su nagjeni u neposrednoj blizini Gradine u Petrovićima. Onaj veći, *slika 3.*, imade 30 *cm* u dužini, srčano proširen list i slabo rebro u sredini. Manji, *slika 4.*, dugačak je 17 *cm*, inače nalik ovom prvom, ali mu je list mrve uži. Na obadva se opaža, osobito na držcima, nebrižljiv kovački posao i šiljkovi su u obadva odlomljeni. Kako je oblik oštrica malo karakterističan, to se ne može pouzdano označiti, eda li ova koplja spadaju u la-tensko doba, u rimsko ili u doba seobe naroda; no obzirom na nalazište, ja bih rekao, da spadaju u doba rimskih careva.

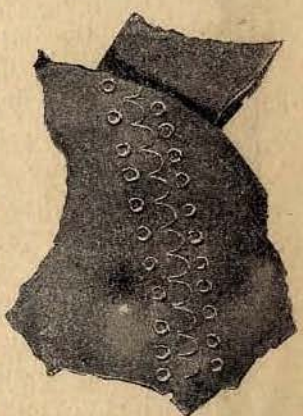

Slika 2. (4/5)

Na jugoistočnom podnožju brežuljka s tvrgjavom nahode se temeljni ostanci nekolikih zdanja, koja su, kako se čini, gragjena sa suhijem zidovima. Sa svijem na blizu, ali već u ravnici, stoji dalje ruševina jednog većeg zdanja, zatvorenog poluokruglom apsidom, od kojega stoje travom i šipragom obrasle zidine na metar visine. Po lokalnom predanju to je ruševina crkve sv. Marka i okolni kršćani uvažavaju je u tom smislu. Imao sam prilike, da se o tome lično uvjerim, kad je za mojega boravka ondje jedna stara žena moleći se Bogu nekoliko puta na koljenima otpuzila unaokolo po zidovima.

Druga rimska tvrgjava na Rakitnom polju leži, kako je spomenuto, na 6 *km* jugoistočno od Petrovića kod sela Zagradine i zove se Gradina od Zagradine ili od Sutine. Stojala je na osamljenoj, čunjastoj strmoj glavici od numulitnog vapnenca, u svojih 70 *m* relativne visine, a sudeći po skučenom prostoru, biće da je imala samo jednu kulu za stražu. Na malenoj ravni ne opažaju se sada više nikakvi temeljni zidovi, ali kako ovo mjesto, tako i brdske strane obasute su komadima gragjevinskog kamenja, na kojima se još opaža kreč (malter), isto tako i slobodnim komadima kreča (maltera). Ovaj je kreč pomiješan sa komadima cigalja i neobično

je tvrd, što upravo karakteriše rimske gragjevine. Osim toga često se nalaze ondje glinski crjepovi, kako od sudova prostom rukom gragjenih, tako i od onijeh rimskoga porijekla, koji su na kolu gragjeni, dalje fragmenti mlinskih kamenova od crvenkastog konglomerata i komadi željezne troske.

Slika 3. (1/3)

Na zapadu i sjeverozapadu od Gradine nalaze se u većem prostoru na oranicama i livadama mnogobrojni temeljni zidovi od starih zdanja, i zove se ovaj rit Staro selo. Kako mještani pričaju, veći dio ovijeh zdanja prekopan je prilikom preoravanja zemlje. Samo neposredno na sjevernom podnožju brda na jednom pustom, kamenjem pokrivenom mjestu, proviruju iz terena još zidinski ostanci od 8 do 10 zdanja, koja su gragjena krečnim malterom s pomješanim cigljama. Megju kamenjem našao sam ondje fragmente jednog okruglog kamena za razbijanje (Klopfstein) s promjerom od $6^1/_2$ *cm*, koji se sastojao od gabra, vrste kamena, kojega nema u ovom kraju, ali se u Bosni često nahodi kao pratilac serpentina. Dalje nagjoh ovdje sa svijem slične glinske crjepove, komade od mlinskih kamenova i željezne troske, kao na Gradini.

Kako učitelj Begović saopštava, u cijeloj okolici od Zagradine nahode se često rimski novci i on mi je predao za naš muzej na *slici 5.* naslikani okvir jednog rimskog zaponca (pregjice) od bronze u promjeru od $3^1/_2$ *cm*, koji je ovdje nagjen, ali nema na njemu jezičca.

Slika 4. (1/3)

Po naprijed rečenom dakle nema sumnje, da su ruševine u Starom selu pod Gradinom kod Zagradine ostanci jedne poveće rimske naseobine, koja je u doba rimske vladavine mogla biti glavno mjesto na Rakitnom polju.

Izmegju ruševina Starog sela i Petrovića povlači se jedan kaldrmisan put, na koji se pri oranju često nailazi, a mjestimice leži i slobodno na vidiku. Stanovnici mi rekoše, da je ova kaldrma $1^1/_2$ *m* široka. Jedan komad od nje vidio sam i sâm na jednoj livadi kod Zagradine. Put je neotesanim kamenjem kaldrmisan, a s obje strane zagragjen takogjer neotesanim rubnim kamenjem, koje se na 10 do 15 *cm* uzdiže iznad samoga puta. Širinu puta izmjerio sam sa 120 do 130 *cm*, a cjelokupnu širinu zajedno sa kamenjem na rubu sa blizu 170 *cm*. S ovako malenom širinom mogao je ovaj rimski put samo za konjanike služiti. Biće svakako da je vodio iz doline Neretve u okolici današnjeg Mostara preko Mostarskog blata i Varda-planine prema Zagradini i Petrovićima. Kod Petrovića se ovaj put možda svezao s drugim rimskim putem, koji je po nagjenim tragovima vodio iz doline Trebižata preko rimske stanice Gradaca kod Posušja i dalje preko Trebistova na visoravan od Rakitna.

Od Petrovića vodio je ovaj put preko brda Jarma, gdje je po mnijenju franjevca Bakule[1]) na 500 koraka u tvrdom kamenu prokopan, u dolinu Duvna i uz rimske naseobine u Borčanima u današnji Županjac, gdje se u blizini nahode ostanci većeg rimskog mjesta, i gdje su ponovno nagjeni kamenovi s rimskim natpisima.

Od prilike na pola brdske visine Gradine kod Zagradine nahodi se na zapadnoj strani nizak ulazak jedne pećine, koja prilično duboko ulazi u brdo. U njoj je prije nekoliko godina g. kustos Ćiro Truhelka za pokušaj nešto iskopao, i našao je osim mnogih glinskih crjepova od prostom rukom gragjenih sudova i jednu malešnu vazetu od gline sa dvije uške, kao i mnogo životinjskih kostiju.

Slika 5. (2/3)

Po saopštenju u Rakitnom rogjenog franjevačkog svećenika fra. Rafajla Radoša izvještava dr. M. Hoernes[2]) „da u Rakitnom imade čudnovata pećina po obimu ne manja od manastira Široki brijeg, no sa tako uskim i niskim ulaskom, da samo po jedan čovjek i zgureno more unići u nju. Zidovi su unutrašnjeg prostora surovo izglagjeni, pod je navodno od neke vrste cementa i pokriven je kao i zidovi natpisima, koji se u redovima jedan iznad drugim protežu do u najstražnje kutove pećine. Veli se da su dobro očuvani i potpuno čitljivi ovi natpisi, ali ih dotični pouzdanik nije mogao razumjeti, jer ne poznaje ćirilskoga pisma.“

Na omotku sveske 7. mjesečnika u Spljetu: „Bulletino di archeologia e storia Dalmata“ od 1878. nalazi se dalje jedan dopis iz Mostara bez potpisa, u kojemu se megju ostalijem i ovo kazuje:

Slika 6. (2/3)

„Drugo pismo, takogjer starobosansko, nalazi se u Rakitnu u humki, kako mi R. R.[3]) piše, ondi zvanoj Gradina. Ova je visoka od 70 (?) do 70 *m*, široka na temelju 100 *m*, sa svih strana od brda osičena i u vrhuncu na lik plasta zaoštrena, na kojoj vide se razvaline od nekakve zgrade. U gradinu ulazi se od podneva na jedna malena vrata, i posli nekoliko koraka naide se na jedno vrilašce, koje, nakon kratka 4 koraka teka, utiče u jedan malen ponorić u istoj gradini. Idjuć u gradinu, posli mnogo zaškoljina, kutâ, tisnoćâ, dodje se u jednu pečinicu, priličnu sobi, širine od 3 *m*. Dno jest od same gnjile ilovače, a strane i nebo od kamena. Sva ova soba, toliko sa strana, koliko po nebu, izpisana je starobosanskim pismom. Pismo se dosta dobro očuvalo, ali zaradi vlage i pomanjkanja drugi sredstvâ, dosad se nije nitko nagnuo da ga proštije“.

---

[1]) Schematismus topographico-historicus custodiae provincialis et vicariatus apostolici in Hercegovina. Spalato 1867. Pg. 135.

[2]) Sitzungsberichte der k. k. Akademie der Wissenschaften in Wien 1880. Pg. 594.

[3]) Jamačno isti fra. Rafajlo Radoš.

Iz ovoga se dopisa vidi, da se na Gradini kod Zagradine, jer ne može ni biti druga, još odskora vidila zidina s ulaznim vratima, a sada nema ni traga više od nje.

Naravno, bio sam veoma radoznao, da vidim ove mnoge starobosanske natpise u pećini, i na moje pitanje rekoše mi odmah u Podklečanima, da ih imade u jednoj pećini brda Gradine kod Zagradine. Pohodio sam dakle tu pećinu s učiteljem Begovićem, s jednim rekviriranim čičom, koji je navodno dobro poznavao te natpise, kao vogjom i sa nekolikim radoznalim žiteljima iz Zagradine. Nedaleko od niskog ulaska i pošto se propesmo preko neke istaknute uzvisine zemlje, unigjosmo u neku višu širinu u kojoj se tle, kao u cijeloj pećini, sastoji od ilovače i odronaka krečnog kamena, i oklen opet sužena pukotina vodi dalje u brdo. Strane i nebo ove širine sastoji se, kao i cijelo brdo, od krečnog kamena i prevučene su mnogostruko tankim rastopom sige.

Ušljed neravne debljine ove sigine prevlake načiniše se pri svjetlosti svijeća razne crte od sjenke, za koje mi, kao i za nepravilne pukotine u stranama reče vogja, da su to pismena od natpisa.

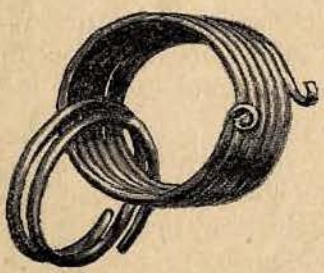

Slika 7. (2/3)

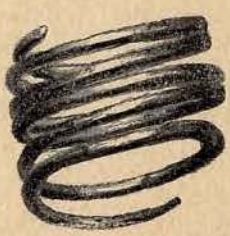

Slika 8. (2/3)

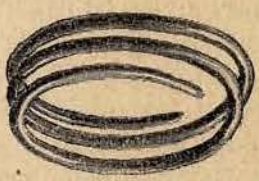

Slika 9. (2/3)

Nu tu nije bilo ama ni traga od pravih natpisa ni po stranama, ni na nebu, a najmanje na podu od ilovače.

Ne mogu da protumačim sebi stvar drukčije, već da se neko pri rgjavom osvjetlenju obmanuo i pričao dalje ono što je vidio, a lakovjerni i nepismeni stanovnici u okolini odmah su to primili za gotov novac. Naprijed spomenuti pouzdanik, znajući za ove priče, možda je kao dijete pohodio pećinu i dobro utubio tada dobivene maštave utiske, te ih kao čovjek bona fide dalje rasprostreo.

Naprijed sam spomenuo, da se na Gradinama u Petrovićima i Zagradini i njihovoj blizini često nahode rimski i drugi starinski novci, koji se u ostalom nalaze po svemu Rakitnom polju. Prilikom moga boravka u Rakitnu dobio sam i ja od učitelja Begovića za naš muzej nekolike novce, što ih je on ondje sabrao, te sam ih poslao direktoru c. kr. dvorskog muzeja u Beču, gosp. Fr. Kenneru s molbom, da ih obilježi kakvi su.

Ovaj slavni numizmatičar bio je tako ljubazan, te je velikom mukom obilježio ove novce, pri svem tome, što su pojedince bili

rgjavo očuvani i u malom broju, na čemu mu ovijem usrdnu zahvalnost izričem.

To bijahu slijedeći novci:

1. Jedna srebrena drahma iz Dyrrhachion-a ili Apollonia.

2. Jedan srebreni dinar monetara P. Servilius-a Rullus-a, od godine 89. prije Hrista.

3. Jedan srebreni dinar monetara A. Postumius-a, od g. 74. pr. Hrista.

4. Bronzani novac naseobine Nemausus (Nimes) u Galliji sa glavama Augustusa i Agrippe. Iz vremena od 28. prije do 14. poslije Hrista.

5. Sesterac od bronze od cara M. Aureliusa kao caesara, 146—161. po Hr.

Po tome novci iz Rakitna potiču iz raznijeh vremena i odista je zanimljivo, da su, u koliko zadiru u prvu polovinu stoljeća prije Hrista, novi svjedoci onog poznatog živahnog prometa, koji je postojao u potonjem stadiju perijode La Tène izmegju Italije i Illyricuma.

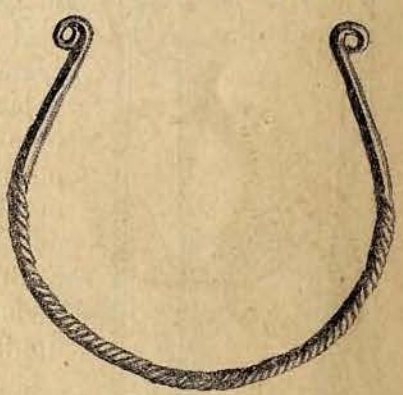

Slika 10. (2/5)

Na Rakitnom polju ostali su nam odista očuvani ostanci ne samo naprijed spomenute, već i starijih prehistoričkih perijoda.

Tako sam u Petrovićima dobio fragment jedne lijepo uobličene, polirane i bušene bradve od kamena, koja se sastoji ili od gabra ili od diabasa, a nagjena je na Žabljak-planini sjevero-zapadno od Petrovića blizu megje prema Županjcu. Na žalost očuvala se samo prednja polutina; oštro sječivo ima u širini 43 *mm*, dočim dužina od sječiva do sredine probušine iznosi 80 *mm*, a širina probušine gore 22 *mm*. Ovaj kameniti artefakt pripada ili neolitskoj perijodi ili početku bronzanog doba.

Dalje mi je učitelj Begović ljubazno podario za muzej slijedeće bronze, a svekolike su nagjene u oranicama oko Petrovića:

1. Jedan šiljak od koplja (*slika 6.*) od 85 *mm* dužine, sa jakim zaobljenim srednjim rebrom i veoma kratkim, s obje strane probušenim drškom.

2. Jednu spiralu za nakit sljepočica sa 35 *mm* promjera (*slika 7.*), od bronzane žice su šest savijutaka, s obadvije strane previjenim krajevima žice i sa jednim prstenom od žice sa dva savijutka u promjeru od 30 *mm*.

3. Sličnu nakitnu spiralu za sljepočice (*slika 8.*), u promjeru od 35 *mm* i sa pet i po savijutaka, sa pravo ušiljenim krajevima žice i bez prstena.

4. Sličnu nakitnu spiralu za sljepočice (*slika 9.*), sa 40 *mm* u promjeru i tri savijutka žice, koja je na obadva kraja ravno ušiljena.

5. Sličnu nakitnu spiralu za sljepočice, sa 50 *mm* u promjeru, sa tri savijutka žice, koja je na obadvije strane pravo ušiljena, ali jako iskrivljena.

6. Dvije ravno velike spiralne pafte od bronzane žice, sa 62 *mm* u promjeru, koje očevidno spadaju ujedno, i predstavljale su fragmente jednog naočarastog nakita na prsima.

U ostalom je moguće, da su pod 4 i 5 spomenute i kao sljepočne spirale tumačene bronze bile privjesne grivne za takav dvotočni nakit. Barem dvorski muzej u Beču imade sa Glasinca u Bosni dva takva nakita, koji su kao privjesci (pendoloques) nošeni [1]).

7. Dvije ogrlice (Torquis) od jake, kao gajtan uvijene bronzane žice, jedna sa 13 *cm*, a druga sa 11 *cm* u promjeru. Veća je predstavljena na *slici 10.*

Ove su bronze očevidno nagjene u grobovima i potiču ili iz ravnih grobova ili iz poravnjenih gomila. Svekolike pripadaju obličnom krugu bronzane perijode, no bilo bi za sad preuhitreno, kad bi se ovi pojedini nalasci pouzdano pripisali bronzanom vremenu, jer svi naprijed spomenuti oblici nalaze se opet u grobnom inventaru nekropole na Glasincu u Bosni, koja spada u pozniju halštatsku perijodu. Ondje megju množinom halštatskih nalazaka imade ih baš ne na rijetko, te se s toga čini, da su barem u Bosni na Glasincu oblici bronzana vremena duboko u halštatskoj perijodi ostali u upotrebi.

Slika 11. (2/3)

Slika 12. (2/3)

No kod bronza u Petrovićima svakako pada u oči, da megju njima nema ni jednog komada, koji bi spadao u halštatsku perijodu, naprotiv megju bronzama iz bliske Zagradine — o kojima ćemo još progovoriti — i koje spadaju u halštatsku i la-tensku perijodu, nije nagjen ni jedan tip bronzane perijode. Dalje treba uzeti u obzir i to, da Petrovići ne leže u Bosni, već u Hercegovini, koja je mnogo bliža moru i velikom prometu, gdje su novi oblici mogli brže i intenzivnije unići.

Najposlije onaj lijepi nalazak, što ga je o. Augustin Zubac našao kod Krehin-gradca, dakle takogjer u Hercegovini i ne baš daleko od Rakitna, sadrži isključivo samo bronze iz bronzane perijode. [2])

Po svijem okolnostima vrlo je vjerovatno, da opisani nalasci u Petrovićima predstavljaju artefakte bronzanog doba. Pouzdano

---

[1]) Dr. M. Hoernes. Grabhügelfunde von Glasinac in Bosnien. Mittheilungen der anthropologischen Gesellschaft in Wien. XIX. Band 1889. Pg. 145 f., Fig 202, 203.

[2]) Vidi članak dra Hoernesa u ovoj knjizi. Strana 350. do 368.

bi se samo tako moglo znati, kad bi se pobliže ispitalo grobno polje u Petrovićima, ili možda otkopalo onih šest gomila (tumula), koje sam opazio kod sela Mukinje u općini Rakitno, odnosno na jugozapadu od Petrovića.

Drugu povorku prehističkih bronza, koje se sa svijem razlikuju od naprijed opisanih, iskopao je oružnički stražmeštar Ilija Bogunović iz nekolikih ravnih grobova na jednoj oranici južno od Gradine u Zagradini i meni ih u ljeto 1890. za zemaljski muzej uručio.

U tijem bronzama zastupana su dva različita dobna stepena, naime halštatska i la-tenska perioda.

Od ovih valja halštatskoj periodi pribrojiti slijedeće arteľakte:

1. Štipalicu (pincette, *slika 11.*) od 10 *cm* dužine, ukrašenu istačkanom zubnom crtom i malešnim krugovima.

2. Dvije dvostruke bočke, od kojih je jedna, bolje očuvana i sa 10 *cm* dužine u *slici 12.* predstavljena.

3. Četiri ljevene fibule na obluk, koje ciglo na jednoj strani imaju tijela i ukrasa, a na drugoj su ravne. U *slici 13.*, *slici 14.* i *slici 15.*

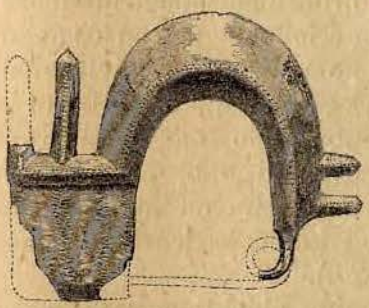

Slika 13. (2/3)

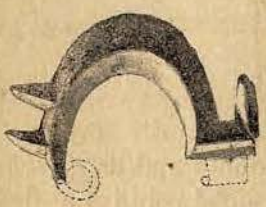

Slika 14. (2/3)

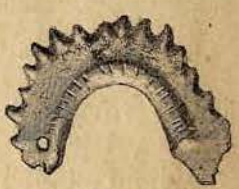

Slika 15. (2/3)

naslikane su tri veće od njih, a primjećujem, da je četvrta fibula onoj u *slici 14.* prikazanoj slična, ali je mrve manja. U fibula *slika 13.* i *slika 14.* padaju u oči osobeni, bodljikavi nastavci, u *slici 15.* slabo uspjelo podražavanje stremena u obliku gusjenice.

Poslije prvih surovijih nalazaka ove vrste na Glasincu htjelo se, da se ovakvi jednostavno ljeveni komadi od bronzanog nakita smatraju za proizvod nebrižljivog rada tek da samo zasijeni oči. Ali kako su docnije nagjene na Glasincu takve fibule u boljoj izradi, a fibula u *slici 13.* iz Zagradine suviše je veoma brižljivo izragjena: biće opravdano mnijenje, da su ovdje vjerovatno po srijedi samo votivni (za uspomenu) komadi, koji su u specijalnoj namjeni kao prilozi grobovima dobili tako osoben oblik.

Bronze la-tenske periode iz Zagradine sastoje se samo od fibula, ali veoma karakteristična oblika. U svemu imademo odonle šest djelomice oštećenih komada i četiri fragmenta.

Fibula, koja amo spada (*slika 16.*), imade jednu, s obje strane u poduži omotak razvijenu iglenu spiralu, te s toga opominje na

oblike halštatske periode, ali je megju tijem s toga, što dugmasta noga potpuno prijanja uza gornji dio stremena, bez sumnje karakterisana kao fibula iz la-tenskog vremena.

Fibula (*slika 17.*), od koje imaju tri primjerka, predstavlja glavni tip srednjeg la-tenskog stepena, dočim oštećena fibula (*slika 18.*) sa svojim trakavim stremenom predstavlja regju pojavu ove periode.

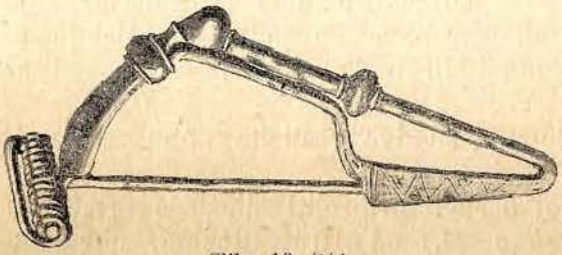

Slika 16. (2/3)

Nepotpuna fibula (*slika 19.*) sa dva zrna i jednim kopljastim dijelom od glave, pripada dalje takogjer jednom baroknom obliku la-tenske periode. Najzad od ona četiri fragmenta od fibula iz Zagradine, koji predstavljaju dijelove sličnih fibula, prikazana su radi toga da se vide trnove spirale, dva jednotrna komada u *slikama 20.* i *21.*, a jedan dvotrni komad u *slici 22.* Uz ove bronze halštatske i la-tenske periode nagjeni su još nekoji komadi, ali su odviše malo karakteristični, a da bi se pouzdano mogli pribrojiti ovoj ili onoj periodi. Napominjem od njih pet kao gusjenice rovašenih bronzanih štapića, od kojih je jedan naslikan u *slici 23*, i jedan komad nakita (*slika 24.*).

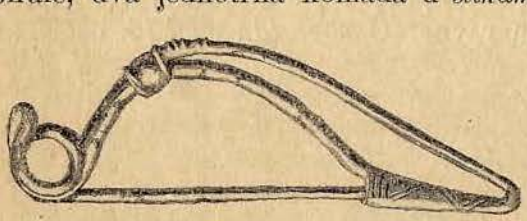

Slika 17. (2/3)

Ovi su štapići možda bili na drvenim objektima na pr. na ormarićima ili na kožnim kajišima namješteni, naprotiv tumačenje komada (*slika 24.*) ne ću ni da pokušam.

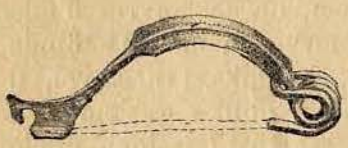

Slika 18. (2/3)

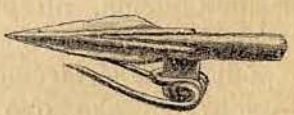

Slika 19. (2/3)

U ravnim grobovima u Zagradini zastupljena su dakle dva sa svijem različita dobna stepena, mlagja la-tenska perioda i starija halštatska. Vjerovatno je, da način sahranjivanja u ove dvije periode nije sa svijem jednak ostao. Na žalost pri kopanju u godini 1890. nije se dovoljno pazilo na pobliže okolnosti nalaska, s toga bi veoma nužno bilo, da se zarad jasnog konstatovanja dotičnih odnošaja sa svijem tačno pretraži lokalitet nalaza.

U pogledu prehistoričkih nalazaka na Rakitnom polju moram još napomenuti, da sam u Petrovićima dobio jednu srednjo-la-tensku fibulu, koja je po obliku i veličini kao ona u *slici 17.* predstavljena fibula, ali je na žalost slomljena na dva komada. Ista je zatečena u ritu Klanac sjeverozapadno od Gradine u Petrovićima

pri oranju, pa je vjerovatno tom prilikom i slomljena. Po tome je moguće, da se i u sjevernom dijelu visoravni Rakitna nahode grobovi iz la-tenske periode. Iz naprijed rečenog smo se uvjerili, da su nam prehistorički žitelji na visoravni od Rakitna ostavili česte tragove njihovog kulturnog stanja, a da su ondje i Rimljani vladali, to dokazuju nagjene razvaline od dvije tvrgjave i jedne naseobine, dokazuju ostanci od putova i najposlije manji nalasci, kao novci, oružje i t. d.

Slika 20. (2/3)

Ostaje dakle da napomenemo samo još nekolike ostatke srednjega vijeka, koji se u Rakitnu nahode.

Slika 21. (2/3)

Franjevac Bakula[1]) napominje u Rakitnu dvije tvrgjavske razvaline, i to jednu u Šutini a drugu u Vrpolju. Ali to nijesu nikakve srednjovječne gragjevine, već ona obadva opisana rimska utvrgjenja u Zagradini i Petrovićima. Jer Gradinu od Zagradine nazivaju neki okolni žitelji po nekom drugom bliskom mjestu i Gradinom od Sutine, a crkvena ruševina sv. Marka, koju je Bakula premjestio u Vrpolje, leži pod Gradinom od Petrovića. Isto je tako danas još neizvjesno, eda li su ova navodno crkvena razvalina sv. Marka u Petrovićima, kao i ona od imenovanog pouzdanika napomenuta crkvena ruševina nekog nepoznatog sveca u ritu Dešnjovica kod sela Dolci sredovječne gragjevine, ili eda li ne pripadaju možda rimskome dobu.

Slika 22. (2/3)

Kao pouzdane ostatke srednjega vijeka u Rakitnu imamo dakle samo starobosanske grobne kamene, koji se nahode na raznijem tačkama visoravni u Rakitnu.

Po franjevcu Bakuli pojavljuju se staro-bosanski grobni kameni u Dolcima, dalje u Vrpolju (vjerovatno pravije u Petrovićima) na dva mjesta, ali su mi ista nepoznata.

Slika 23. (2/3)

Iz zvaničnih podataka vidim dalje, da kod Dupovaca stoje 25 staro-bosanskih grobnih kamena, od kojih jedan zovu „Vukašinov grob“, a četvrt sahata zapadno otolen u Podnićima 70 takvih kamena, od kojih su nekoliki ukrašeni s ornamentom krsta.

Slika 24. (2/3)

Ja sam sâm jugozapadno od sela Mukinja, blizu već spomenutih šest tumula, zatekao 17 starobosanskih grobnih ploča. Dalje sam na katoličkom groblju kod sela Podklečani dônji našao jedan grobni kamen u obliku sarkofaga i dva pločasta. Kod hana ovog spomenutog sela našao

---

[1]) Schematismus topogr. hist. custodiae provincialis et vicariatus apostolici in Hercegovina. Spalato 1867. Pg. 129.

sam 29 staro-bosanskih grobnih ploča, dijelom na upotrebi kao ograda za jednu oranicu, a kraj njih kolibu gragjenu od tijeh kamena, od kojih sam u zidu izbrojao 9 komada.

Južno otolen stoje na dvije gomile 1 grobni kamen u obliku sarkofaga, 3 u obliku tumbe i 33 pločna staro-bosanska grobna kamena.

Još dalje južno u ritu Sugrebine, istočno od brda Zbornjača, prebrojao sam kod jednog mlina 53 staro-bosanske grobne ploče.

Najjužnije kamene ove vrste i to 1 sarkofag i 4 ploče, našao sam najposlije na konjaničkom putu prema Širokom brijegu na katoličkom groblju u Percima i nablizu na jednom brežuljku 5 ploča.

Kakvih natpisa, emblema i ornamenata nijesam opazio na ovijem, u ostalom veoma istrošenim staro-bosanskim grobnim kamenima u Rakitnu.

Kao u najviše predjela Bosne i Hercegovine, osim možda nekojih kotara u Krajini i Posavini, tako se i na visoravni u Rakitnu nahodi množina zanimljivih arheoloških objekata iz veoma različitih vremena. Ja bih ovdje suviše da izrečem pouzdanu nadu, da su naime oni osobito važni grobovi la-tenske periode u Zagradini i u Klancu kod Petrovića pozvani, da poslije sistematskog pretraživanja u svoje vrijeme bitno obogate prehistoričku zbirku našeg zemaljskog muzeja.

Предисторијска истраживања на Собунару код Сарајева у години 1891.

Приопћио **Фрањо Фиала.**

Услиједе систематичног претраживања, које је године 1891. на Собунару настављено, пошло ми је за руком, да оно, што сам о тој предисторијској насеобини у Гласнику, књига II. од г. 1890., стране 212. до 220. огласио, сад важним и новим пронађеним градивом проширим и дијелом преиначим.

Своје прекопавање протегао сам једино на стародревна насељишта под хридињама висоравни; градине на „Дебелом брду“ и „Златишту“ нијесам свео у подручје свога испитивања.

Слојеви, у којима нам се сачуваше останци древне културе, бијаху неједнаки и неправилни, те лежаху око двадесет до педесет центиметара дубоко. Налазишта, којих је преко тридесет пронађено, нијесу била једна до другог, по чему се и приказују као да су била осамљена огњишта или изгорјеле колибе. Тај мој назор поткријепише многобројни испржени и црвени комади иловаче, које сам пронашао, а на њима отисци 3—4 *цм* дебелих прутова. Биће останци припроста плетера, некоћ облијепљена земљом, а

зграде сличне колибицама, које и данас народ у нужди од плетених шиба гради, а називље кошарама.

Огромни слојеви пепела, у којима се они испржени комади глине налажаху, свједоче нам, да су оне колибе пожаром уништене.

Предмети од иловаче запремају у погледу количине и разноликости прво мјесто међу свим овогодишњим нахођајима, као и међу ископинама прошасте године 1890. Прије свега споменути ми је један налаз с тога важан, што подсјећава на неку творничку израдбу иловастих предмета те предисторијске насеобине.

Један метар по прилици испод површине земље пронађено је на плочи од камена пјешчењака, усриједа пепела и угља, 11 комада тако званих ткалачких утега (Senkgewichte), чуњаста облика, $1^1/_2$ *дм* високих а на дну 1 *дм* у премјеру, на вршку пробушених. Ти предмети били су на плочи онако понамјештани, како би их лончар друґда на припростом огњишту поредао. Ти комади нијесу били сви подједнако сачувани, неколико било

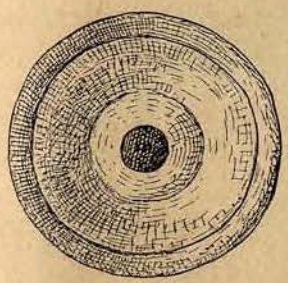

Слика 1.

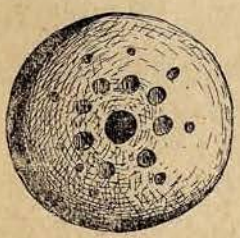

Слика 2.

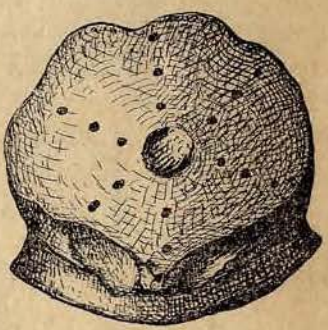

Слика 3.

их сагорјелих, задртих и распукнутих, други били су незготовљени, те кад се их из земље вадило, са свијем се расуше, чему се код тако припроста огњишта и надати било. Пронашао сам тијем слична али не тако лијепа спремишта за посуђе; ствари, које би шта вриједиле, туде нашао нијесам, већ једино гомилу разбијених и растрошених комада.

Од нових земљаних предмета са Собунара, досад још непознатих, ове сам снимио и насликао.

Слика 1. Троструко профиловани шупљикасти огрнак.

Слика 2. Пробушено зрно од иловаче, на ободу уријешено у округу поређаних пикања, вјероватно нека врст уресна бисера.

Слика 3. Искићена иловаста цијевка, каких сам неколико имао прилике видјети међу предметима, донесеним са Гласинца.

Слика 4. приказује 4 дијелом рестауроване посуде, међу тима чашу с једним дршком, голем лонац котлу сличан — све то нешта ново за наше налазиште. Споменути котао приказује врло вјероватно неку врсту посуде за залиху жита, који назор

поткрепљују познати тијем слични предмети разних предисторијских налазишта у Дôњој Аустрији у Моравској (Stielfried, Mannhartsberg и т. д.).

Осим многобројних ткалачких вретена, различитих искићених одломака судова, као и осим нешто посуђа, које је једнако ономе

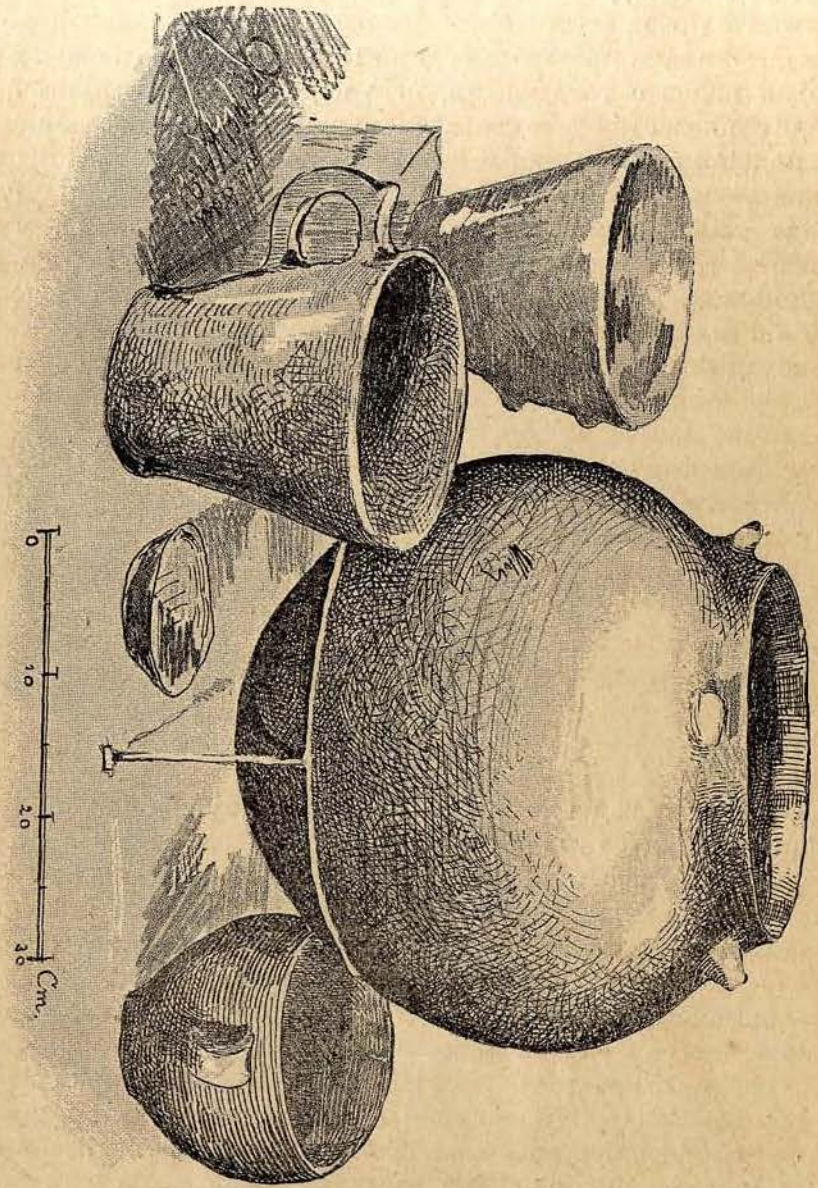

Слика 4.

у *сликама 1.—6.* у II. свесци Гласника од год. 1890. страници 215., нађена су још два плосната поклопца за лонце, по прилици осам центиметара у пресјеку, на горњој страни искићени гуком, која попут шпирале обилазио око посуде.

Напокон вриједни су спомена још многобројни одломци сита с држаљком. Од бронцаних предмета нађени су осим оних у прошастој години описаних игала, завојастих колобара и дугмета, још ови занимљиви комади.

На *слици 5.* у природној величини отиснута фибула на облук, превучена свијетло-зеленом патином, приказује на ношки доцнијим прикивањем изведен поправак. На стременци те фибуле налазе се колутићи, на којима су ваљда висили, судећи по карикама, што се још на њима налазе, привјесци; таки један у слици наочара направљени привјесак, постављен је равно на сам облук. Горња страна фибуле приказује жљебић, налик на полумјесец, с обје стране искићен зарезима.

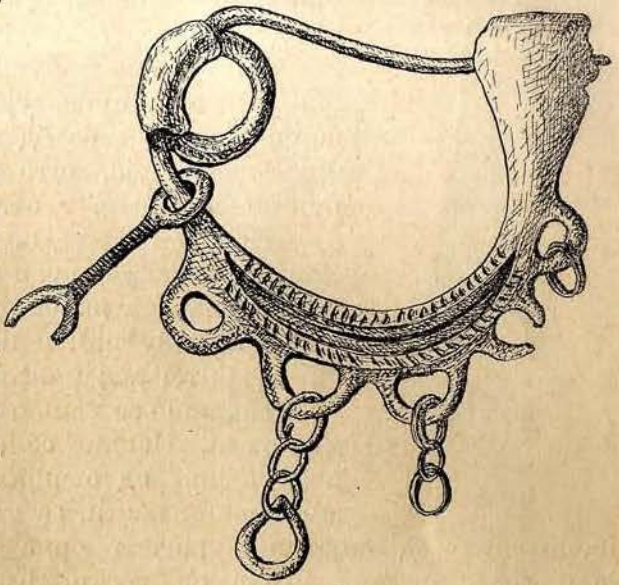

Слика 5.

Дôња је страна фибуле плосната, без сваког уреса. Предмети слични тој врсти фибуле, налазе се у гласиначкој збирци

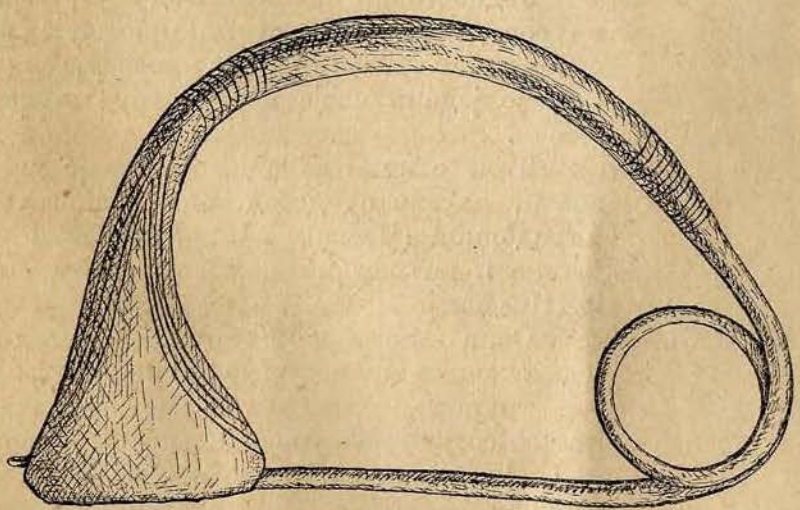

Слика 6.

сарајевског земаљског музеја, те др. Трухелка приопћује, да у фрањевачком манастиру у Фојници има неколико тим врло сличних, око Травника нађених примјерака.

Особито лијеп, плаво-зеленом патином превучен комад једнопетељасте глатке фибуле на облук (грчке фибуле), приказује *слика 6*. На облуку и подножној плочи (сталку) налазе се урезане цртице као накит. Тај комад различан је од оног нешто већег примјерка са Гласинца тијем, што нема јабучице накрај ношке.

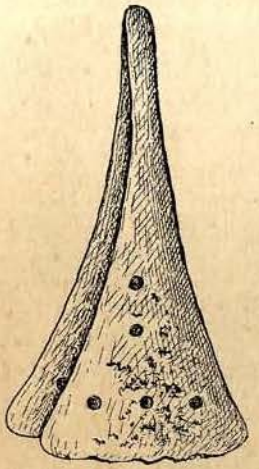

Слика 7.

Слика 7. приказује у природној величини штипаљку, која се од њој подобне гласиначке тијем разликује, што су на њој провртане рупице поредане у облику слова T.

Напокон вриједно је да се напомене у *слици 8.* отиснут нож и чуњасто дугме, *слика 9.*

Од накита нађена је само једна мрђелица, иловасти колутићи и иловаста зрна, извртана рибја хрптењача и вепрови зуби.

Највише се нашло рукотворина од костију и рогова. Нашло се доста бодежа и шила, избрушених од овчијих, воловских и срнећих зглобовних кости, за тим шиљкова и држала, начињених од спржених рогова срна и јелена, а ископано је и доста ситних игала од кости. Код *слике 10.* отиснута игла од кости сасвијем наличи на бронцану иглу.

Слика 8.

Слика 11. приказује четвероугласт шиљак, изрезан од јеленьег рога, а *слике 12. и 13.* резбарије од костију и рогова.

Једноставни орнаменат од концентричних кругова, како га *слика 12.* приказује, налази се и на чешљу, што нам га приказује *слика 14.*, који је једини своје врсте међу налазима у Босни.

Томе слични комади, колико је мени познато, нађени су досад код Храдишта близу Страдоница (Ческа), на халштатским гробиштима и на некојим налазиштима у Данској и Шведској.

Осим многобројних брусова, гладилица, једноставних жрвњева (мељарица) и отријебљених трунова и опиљака са костију и кремена, нашло се још избрушених комада од јасписа и лијеп 1 *цм* дугачак прозиран биљур, на којима се опажају трагови оруђа, којим су вртани.

Једну са три извртане рупе изведену јајолику плочу од шкриљавца (јамачно какав накит) приказао сам у *слици 15.*, а један лијепом, сасвим бијелом патином искићени опиљак кремена, који се опиљак

приближава по прилици старијим обрасцима камено-добних суличних шиљака, отиснуо сам на *слици 16*. Што се напокон односи на животињске остатке, нађене на Собунару, то данашње ископине сасвим друкчије приказују фауну оног доба.

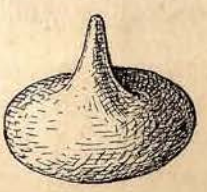

Слика 9.

Што сам означити могао један дио животињских остатака, на томе ми се је особито захвалити кустосу дворског музеја у Бечу, госп. Сзомбатију, нарочито што сам тачно установити могао тресетно говече (Bos brachyceros) и тресетну свињу (Sus scrofa palustris). Особито ме занимало, кад ми је споменути господин објаснио некоје одломке пасје чељусти, о којим се одломцима — након што су тачно присподобљени са изворним нахођајима — установило, да су то остатци домаћег пса бронцане добе: Canis familiaris intermedius (Woldřich).

Слика 10.

Та пасја пасмина бје на основу ископаних остатака по зоологу J. H. Волдржиху у Вајкерсдорфу (Дôња Аустрија) установљена, те по изнађеним предметима у мјестима Пулкау и Плаша (Ческа) потврђена.

На основу извида по реченом испитачу предузетих, имала би се та пасмина уврстити између пса сојеничара „Canis familiaris palustris“ (Rütmeyer) и између пса бронцане добе „Canis familiaris matris optimae“ (Jeitteles).

Canis f. intermedius разликује се од двију споменутих пасјих пасмина краткоћом губице, овеликим челом, великом ширином горње чељусти и широким крајем губице, за тим приличном висином тјеменьаче. Што се тиче питања о подријетлу те пасмине, о томе наслућује Волдржих, да он потјече од африканског диба или великог шакала (Canis lupaster Ehr.), који је у Египту већ у давнини припитомљен бивао, те од кога по мнијењу Јајтелеса много врста старо-египатских паса, а и данашњи улични пас у Африци потјече, пак да није невјеројатно, да је он у бронцано доба трговачким путевима у Јевропу приспио.

Слика 11.

За нас је особито занимљиво, што се је та прастара пасмина, слична овчарскоме псу, појавила на Балкану, те би се тиме по мом мнијењу испоредним испитиваньем босанске пасје пасмине, подријетло пса понешто могло објаснити. На своје чудо установио сам ја међу ископаним животињским остацима, другог једног у Босни, а можда и на читавом

Балкану непознатог сисавца, дабра (Castor fiber L.). Пронађени комад приказује дôњу чељуст млађе животиње. Дабар појављује се већ у доба сојеница, те су га онда ревно ловили, а налазимо

Слика 12.

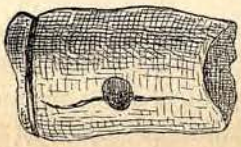

Слика 13.

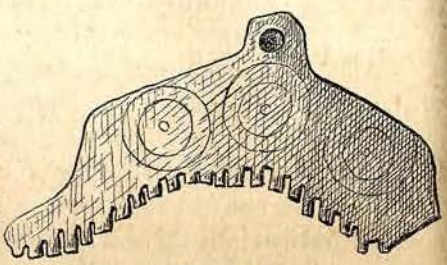

Слика 14.

га и у бронцано доба, н. пр. на жртвишту у Лахенштајну (Швапска), а и на другим мјестима. Још је од потребе истраживати, да ли је та животиња у Босни и Херцеговини јаче распрострањена била. То се досад само у погледу околице сарајевске доказало, те није још извјесно, да ли се по мјесним именима, као: Дабар, Дабар-поље и Дабрица може судити, да је те животиње за пријашњих времена било у овим крајевима.

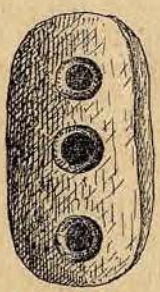

Слика 15.

Што се тиче остатака других животиња, нађено је врло много комада рогова од јелена и срне, медјеђих зубова, чељусти од куна и дивјих мачака, а такођер силесија курјачијих и овчијих остатака. Кустос Сомбати (Szombathy) писао ми је о фауни те предисторијске насеобине, да му се она једнака чини фауни подводних насеобина, односно сојеница. Погледом на релативно доба собунарске насеобине није ме то, што су се туда нашле неке бронцане посуде, још могло увјерити о истодобности обију предисторијских налазишта, а то за то:

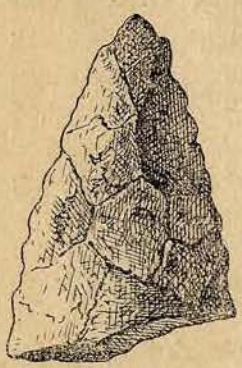

Слика 16.

1. јер се у погледу жељеза, које је на Гласинцу већ неку важност имало, не може то исто у погледу Собунара установити;

2. што коштаних и каменитих предмета у виду алата и оружја има више него бронцаних;

3. наслага културног слоја на Собунару силно је разметана, тако да се још увијек не зна, хоће ли могуће бити претраживати културне слојеве у више хоризоната;

4. о тадашњој фауни Гласинца немамо тачнијих података ни поуздана закључка у погледу истодобности обију насеобина, односно налазишта.

У осталом допуштам, да је собунарска насеобина кроз одуље вријеме, дакле и за вријеме гласиначке епохе, насељена била, те да се услијед тога нахођаји са тог мјеста хронолошким редом једни за другим мјесто једни до других повrстати могу.

O nekojim prehistoričkim i rimskim gragjevnim ostancima u području rijeke Sane u Bosni.

Priopćio rudarski satnik **V. Radimsky.**

Rijeka Sana izvire u planini Crnoj gori u kotaru jajačkom, protječe za tim kotare ključki, sanski i prijedorski i poslije toka, duga gotovo 150 *km* saljeva se kod Novoga u kotaru kostajničkom u Unu.

Područje krasne ove rijeke osobito je za to znamenito, što u njemu ima bogatih majdana vrlo dobrog željeza, koje se lako tali.

U okolini Sanskog mosta naime obuhvataju paleozoički škriljevci i vapnenci veći broj na manje prostore stegnutih željeznih rudnika, kao n. pr. kod Sasine, Skrljevite, Kruhara, Tomašice i Krivaje; ali u Majdanskoj planini i ovdje naročito izmegju Starog Majdana i Ljubije naslagana je u rečenom gorskom kamenju golema množina toga, za ljudsku kulturu tako znamenitog kova.

Taj je predio, bar od srednjeg toka počevši uz rijeku, već u prehistoričko doba bio naseljen.

Možebiti da se je ondje željezo kopalo već u predrimsko doba, jer se n. pr. na povoru Majdanske planine megju rudničkim jamama Adamušom i Briševom po njivama svuda nailazi na komade troske bez ikakog traga gragjevnim ostancima. Ta troska pokriva velike površine, ali opet nigdje ne čini troskovišta, te se po tome može misliti, da je ovuda nekoć radila živa ili dugotrajna, ali vrlo primitivna i mobilna željezna industrija, koja, kako se čini, nije obragjivala rudarski iskopano željezo, već samo rastrošenu rudu na mjestima, gdje su raskrivene naslage željezne rude. Ali dok nemamo drugih znakova za starost te željezne industrije, ne možemo je pod izvjesno ni uputiti u ono drevno doba.

Za perijode. rimskog gospodstva biće da je već sve područje Sane više manje gusto bilo napučeno; jer toliko je dojakošnjim ispitivanjem već ustanovljeno, da su duž cijele rijeke postojale rimske naseobine i utvrde, koje su izmegju sebe bile spojene cestama, ili makar samo i jahaćim putevima. Tim pak, što se je u Šehovcima kod Sanskog mosta našla rimska željezna talionica, utvrgjeno je nadalje mimo svaku sumnju, da su Rimljani ovuda kopali i talili željezo.

Moj me je put ponovo doveo u ovo, za rudara tako zanimljivo područje, pak ću da na osnovu pouzdanih vijesti ovdje objelodanim, što sam u pogledu prehistoričkih i rimskih objekata u tome kraju primijetio.

Priklopljena karta (*slika 1.*) neka posluži, da se bolje razumije, što reknem.

Za različite, na karti prikazane objekte odabrani su znaci, što slijede, pri čemu se naročito primjećuje, da crveni znaci prikazuju rimske objekte.

- za utvrde.
- „ podore pojedinih zgrada
- „ „ čitavih naseobina
- „ „ gradina
- „ gragjevni materijal (zidno kamenje, tesano kamenje, opeka, komadi lijepa
- „ arhitekturno i relijefno kamenje [maltera])
- „ kamenje s natpisima
- „ miljokaze
- „ ceste
- „ gomile
- „ ravne grobove
- „ novac
- „ kotarske megje
- „ rudokope i talionice.

Kad pogjemo niz Sanu počevši od njena izvora, onda već blizu njenih vrela kod Pecke dônje, koga mjesta megjutim već nema na našoj karti, nalazimo oveću površinu, posutu gragjevnim materijalom i fragmentima rimske opeke kao zasijanu. Ja na žalost još nijesam imao prilike, da taj kraj obagjem, ali mi je rimske gragjevne ostanke kod Pecke tvrdo zajamčio kafedžija iz Šipova na Plivi, koji rimsku opeku veoma dobro poznaje, jer je i u Šipovu ima množina.

Tomašek [1]) misli, da je kod Pecke bila štacija Sarnacle, t. j. mjesto pri izvoru Sarne (Sane) uz veliku rimsku cestu od Servicije (bos. Gradiške) preko današnjeg Glamoča u Salonu. Pošto su kod Medne utvrgjeni ostanci rimske ceste, i pošto po pouzdanim vijestima, koje sam ja primio, sjeveroistočno od Medne kod Han-Karantana čak ima i rimski miljokaz, to će gore rečeno mnijenje — izuzevši neutvrgjeno još posve ime štacije — biti posve osnovano.

No da li se u Pecki nije možda kakva cesta, dolazeći iz sanskog dola preko Ključa, pridružila velikoj vojničkoj cesti Servitio-Salona,

---

[1]) Die vorslavische Topographie der Bosna, Hercegovina, Crnagora und der angrenzenden Gebiete. [Predslovjenska topografija Bosne, Hercegovine, Crne gore i susjednih predjela]. Mittheilungen der k. k. geographischen Gesellschaft in Wien (Vijesti c. kr. geografskog društva u Beču) 1880. str. 514.

to bi tek daljnim pretraživanjem sanskog dola trebalo ustanoviti, a ja sam ovdje o tome htio samo da reknem svoje mnijenje.

Najbliže mjesto niz Sanu, koje nas zanima, jest kotarska varošica Ključ sa svojom sredovjekom gradinom, u kojoj god. 1463. Turci uloviše zadnjeg bosanskog kralja Stjepana Tomaševića.

Ta gradina, koja danas sastoji od dônjeg podora samoga grada i od okrugle kule, koja od gradskog podora stoji sjevero-zapadno i znatno više na Babakajevoj stijeni, kao i podor novijeg, zapadno od sredovjeke sagragjenog i sa dvije četverouglaste kule utvrgjenog turskog gradića, ne padaju u okvir našeg razmatranja, pa ih ja ovdje ne bih naveo, da nijesam ondje našao mnoštvo ulomaka od opeke a izmegju nje ulomaka od tipskih rimskih žmurnjaka i žljebastog crijepa, što me je uvjerilo, da je navrh brda, gdje stoji gradina, već u rimsko doba stajala zgrada, koja, ako nije bila veća kaka utvrda, barem je mogla biti stražarnica. Ulomaka opeke ima kako na zaravanku brda duž puta, koji izmegju turskog gradića i okrugle babakajške kule vodi preko uskog grebena tog brda, tako i na jugozapadnom pristranku prema varošici, kud ih je naplavila kišnica, otječući sa brda. Makar da se povrh tla ne vide zidine take rimske gragjevine, opet mislim, da je ona stajala ili na onom mjestu, gdje je danas podor turskog gradića, ili kraj njega sjevero-zapadno.

Drugi zanimljivi objekat leži u mahali Rejzovićima velikim blizu Ključa. Ima naime ondje na glavici osamljenog huma prehistorička gomila od 70 koraka u opsegu pri temelju i 4 *m* visine. Gomila je eliptična, pri vrhu 9 *m* duga a 3 *m* široka. Površina joj je pokrivena zemljom, u kojoj megjutim nijesam mogao naći ilovastih rbina ili šta slično. Po mjesnoj tradiciji to je grob kralja Tomaševića, pa mi tačno pokazaše put, kojim su nesretnog kralja vodili sa grada, da ga onda na dotičnom brdu odmah posijeku. Nad trupom, vele, da su onda nasuli grob, a glavu mu vele, da su poslali sultanu u Jajce.

I ne gledeći na to, da je Tomašević, kako je utvrgjeno, živ doveden u Jajce, nije pri kraju srednjeg vijeka sahranjivanju pod gomilama davno već bilo ni traga, nego se iz pričanja samo to razabire, da je na poglednom mjestu postavljena, lijepa gomila narodu onoga kraja udarila u oči, pa su je kasnije s onim najznamenitijim dogagjajem ključkim doveli u svezu.

Druga lijepa gomila ima u Kopljenici uz cestu iz Ključa u Petrovac. Smještena je na brdovitom zaravanku od prilike 200 *m* sjeverno od Han-Gliše, pak su okolni žitelji već prije više vremena pokušali, da tu gomilu prekopaju. Ali jedva što su počeli kopati, stade, kako pričaju, silna pljuštavica i tuča padati uz grmljavinu te ljudma prisjede kopanje blaga i pobjegoše. Od to doba od straha nitko više ne smjede gomilu prekopavati. Tik do potkućnog bostana rečenog hana, koji pripada Gliši Dragosavljacu raskopan je nadalje godine 1890. rimski ravni grob, u kome je bila lešina. Ja sam ga

vidio, djelomice još prekrivena kamenitim pločama, te sam ondje našao uokolo a i u samom grobu veliko mnoštvo rimskih žmurnjaka. Osim jednog velikog čavla, vele, da uz kostur nije bilo nikakog drugog priloga.

I u bostanu zemlja je sva posuta rimskom opekom, te će biti da ondje ima još više takih rimskih grobova, pošto, po strmom položaju onog bostana sudeći, jedva da je ondje stajala kuća.

Najposlije ima za 1 *km* južno od Glišinog hana pri kraju neke mlade šumice lijep rimski miljokaz, drugi stoji sjeverno od Han-Bravskog, treći na zemljištu Riševcu, a četvrti kod Prisjeke Smail-bega. Po službenim vijestima vidi se nadalje kod Gornjeg Budelja na 150 *m* duljine od prilike star, kaldrmisan put, koji ide pravcem prama Bravskom. Sredina je tome putu uzdignuta, a ogragjen je s obje strane tesanim kamenom, tako da tu bez sumnje pred sobom imamo ostanak rimske ceste. Isto tako vide se po službenim vijestima kod Vojića ostanci pokaldrmljene rimske ceste, ogragjene tesanim kamenjem s oba kraja.

Iz ovoga slijedi, da je blizu miljokaza u Riševcu bilo krstopuće. Cesta je naime dolazila sa zapada iz petrovačkog kraja, a gospodin gragjevni savjetnik Ballif slijedio je toj cesti trag preko Livanjskog polja. Ta je cesta opisana u ovome svesku „Glasnika“[1]) te nam se ovdje ne treba dalje njome baviti.

Ali od Riševca vodio je ogranak ceste preko Kopljenice i Vojića prama današnjem Ključu; drugi preko Presjeke Smail-bega, Gornjeg Budelja i Sanice, gdje se po popu M. Popadiću[2]) pri sutoku potoka Smiljanice i Rijeke na zemljištu Dvorištu često nailazi na komade opeke, pa kraj rimske utvrde Sastavaka, o kojoj će još biti riječ te u predio današnjeg Sanskog mosta.

Nijesam mario da zabilježim taj sjeverni pravac rečene ceste od Gornjeg Budelja do Sanskog mosta na karti, jer će novi obreti, kojima se skorim možemo nadati, za trasu te ceste dati tačnijih podataka.

Samo ću da uz put napomenem na ovom mjestu, da je po uredovnim vijestima kod sela Jelašinovaca, jugozapadno od Sanskog mosta, godine 1879. nagjena ilovasta posuda sa više od 60 *kg* rimskog novca, koga je većina prodana u Dalmaciju. Naš zemaljski muzej dobio je na žalost samo nekoliko komada od tog znatnog nalaza.

Kako je već rečeno, vodila je rimska cesta iz Gornjeg Budelja ispred rimske utvrde Sastavaka prama Sanskom mostu. Ta utvrda leži u općini Krkojevcima sanskog kotara pri ušću potoka Dabra u Sanu, i to u kutu, što ga zatvaraju lijeve obale obiju rečenih rječica.

---

[1]) Vidi str. 395. do 404.
[2]) Bosanska vila 1886. str. 169.

Novi
Derviši
Blagaj
Sana
Una
Japra
Adrapovci
Priedor
Ljubia p.
Crkvina
Gomjenica
Šurkovac
Čarakovo
Toprkala
Gradina
Zecovi
Bego-Gačani
Glavica
Crkvina
Ljubia lat.
Japrica
Čele
Ovangrad
Majdanska planina
Adamuša
Vracar grad
Briševska gradina
Stara Rieka
Briševo
Crkvina u Klisini
Ališići
Tomašica
Stupnica
Oštra luka
Vukulja
Japar grad
Hašani
Stari Majdan
Lipnik
Sana
Sasina
Šehovci
Bliha p.
Kamengrad
Zdena
Sanskimost
Škrljevita
Kruhari
Lušci palanka
Kievo
Veliki Gradac
Mali Gradac
Sastavci
Crkvina
Tomina
Dabar
Jelašinovci
Glibaja
Sana
Kozica
Sanica
Kamičak
Dvorište
Sanica turs.
Budelj g.
Prisjeka Smailbeg
Riševac
Kopljenica
Han Glišo
Han Bravsko
Vojići
Reizovići
Sana
Ključ
1/300.000.
Vorlicek

Slika 1.

Ona je sagragjena na osamljenom vapnenastom hridu, koji već oblikom svojim udara u oči, kad ideš cestom, koja niz desnu obalu Sane vodi iz Ključa u Sanski Most. Oko tog hrida teče sa zapada, juga i istoka potok Dabar, a sa sjeveroistočne strane

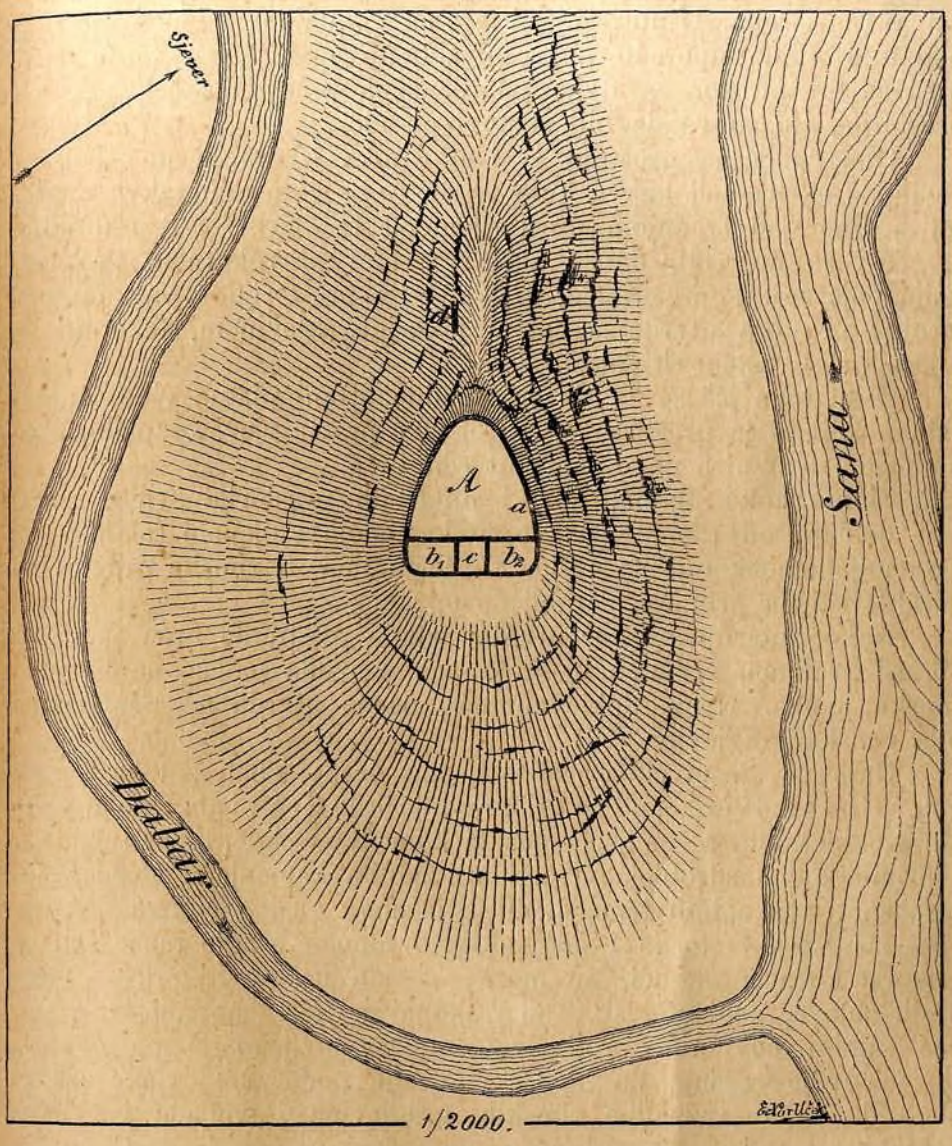

Slika 2.

rijeka Sana, te se samo na sjeverozapadnoj strani uskim, sedlastim grebenom hvata humlja, što se iza njega prostire.

Kako se vidi iz nacrta, *slika 2.*, što ga je udesio rudarski povjerenik gosp. Eduard Vorliček, ima utvrda *A* na Sastavcima kruškolik oblik, s osnovicom prama jugoistočnoj strani. Zidine ondje, gdje su na nacrtu crno zabilježene, dakle na jugoistoku

i sjeveroistoku, strše od prilike za 1 *m* iznad zemlje, dok se je ostali zid, kojim je utvrda bila opasana, dobro očuvao samo u temeljima, koji se još dobro raspoznaju.

Dužina cijele te gragjevine iznosi 42 *m*, najveća joj širina 37 *m*, te se sada samo na strmijoj sjevernoj strani u platnu vide vratašca *a*, jedva 1 *m* široka. U nutrašnjosti teče na 8 *m* daljine od jugoistočnog platna s njime uporedo poprečni zid, dugačak 35 *m*, te je tako pregragjeni prostor sa dvije poprečne pregrade razdijeljen u tri prostorije, što su valjda bili stanovi posade.

Oba spoljašna prostora b_1 i b_2 široka su svaki po 13 *m*, a srednji 7 *m*. Temelj kakve kule nigdje se ne vidi, te je takva mogla biti jedino nad srednjom prostorijom od 7 *m* širine i 8 *m* duljine.

Ali se ne vidi, da su zidovi u tom pravokutnom prostoru igdje pojačani. Poprečni zid, koji one tri prostorije odvaja od nutarnjeg prostora utvrde, većinom je zasut ruševinom, tako da se nijesu mogli ustanoviti ulazi.

Osim toga još se na sjeverozapadnoj strani platna vide ostanci zida *d*, koji se je prostirao od jugoistoka prama sjeverozapadu, i to po prilici 8 *m* niže nego sama utvrda.

Zidine kako platna, tako i nutarnjih prostorija svuda imaju istu debljinu od 1 *m*, a uzidane su kamenom i lijepom (malterom). Tesanog kamena nije se našlo. U lijepu ima za rimske gragjevine karakteristična primjesa zdrobljene opeke.

Kako nutarnji prostor utvrde, tako i pristranci brda slabo su obrasli grmljem, većinom lijeskom, pak se svuda nailazi na komade rimske opeke. Nema dakle sumnje, da je utvrda na Sastavcima bila rimska gragjevina.

Naprema Sastavcima uzdiže se na desnoj obali potoka Dabra gotovo isto tako visoko, ali na vrhu ravnije brdo Crkvina. Ono je gusto obraslo lijeskom, a zemlja je posuta komadima cigle, lijepa (maltera) s primiješanom zdrobljenom ciglom i zidnim kamenjem. Može se tu raspoznati više zidnih temelja, ali koje zbog gustog šipraga, a koje opet zbog toga, što je i odovud vrlo mnogo gragje razneseno za gradnju kuća u okolici, ne može se sada ustanoviti pravac pojedinih zidova, ne iskrčivši i ne raskopavši cijelo ono mjesto. Nego već samim površnim pretraživanjem ustanovljeno je po ovome, što je ovdje rečeno, da na Crkvini nije podor sredovjeke crkve, nego da su tu razvaline rimskih gragjevina i valjada i rimske naseobine.

Ako sad pogjemo dalje niz Sanu, doći ćemo sjeverno od Sanskog Mosta na desnoj obali rijeke do najzanimljivijih objekata naše karte, naime do rimske željezne talionice u Šehovcima. Na jednom zaravanku uz rijeku, visokom od prilike 14 *m*, i to navrh savijutka, što ga ondje Sana čini od sjeveroistoka prama sjeverozapadu, vide se na zemljištu, koje se zove Crkvina, njive duž rijeke u duljinu od više nego 150 *m* i u širini od 120 *m* po prilici,

sasvim zasijane rbinama tipske rimske opeke, a plug ratarov, vele da ovuda često naigje na temeljne zidine.

Gazde, braća Bajro i Mustafa Trožić, pokušali su god. 1890. kopati blago pri kraju tog zaravanka, ondje po prilici, gdje je sredina dugačke strane ovoga, razbijenom opekom posutog zemljišta, pa su tom prilikom naišli na temelje neke veće zgrade, za koju se je pokazalo, da je bila rimska talionica.

Ugledni žitelj iz Sanskog Mosta, gosp. Hasan beg Čekić, bio je tako prijazan, pa je našeg urednika obavijestio o znamenitom tom obretu, i poslao mu je različite, onuda nagjene stvari kao: opeke, lijepa, pržine i bakren novac, te je svemu još pridao od prilike udešen nacrt onoga mjesta, čime je bez sumnje stekao veliku zaslugu za naš zemaljski muzej, kao što on uopće svrhe našeg muzeja svakom zgodom neumorno unapregjuje megju svojim znancima, pa neka mu je ovdje za to izrečena velika hvala. Ja sam tek proljetos imao prilike, da pri nekom službenom putu obagjem ono mjesto. Na žalost nagjoh veći dio onog raskopanog mjesta opet zasut, jer se je mislilo onuda orati i sijati, te ja samo mogoh konstatovati, da ona površina, što su je prekopali braća Trožići, od sjeverozapada prama jugoistoku ima duljinu od 22 *m*, i najveću širinu od 15 *m*. Gragju sačinjava većinom kamenje iz rijeke i lomljeni kamen, a opeka se je slabo upotrebljavala. Krov je bio pokriven žmurnjakom i žljebastim crijepom, koga se je pod ruševinom našla velika množina. Lijep (malter) bio je pomiješan s razdrobljenom opekom.

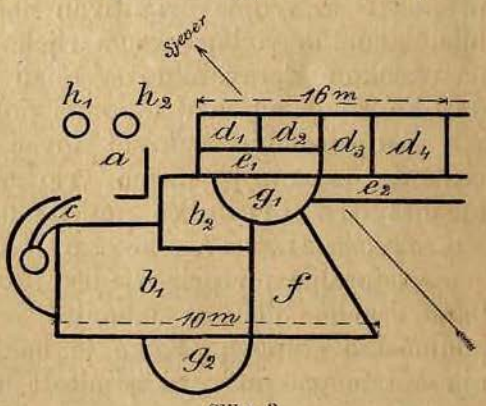

Slika 3.

Bez nacrta Hasan bega Čekića ne bih sebi po smetenom razgovoru ondašnjih gazda nikako, pa ni približno mogao zamisliti sliku cijele te gragjevine, pa i ako taj nacrt u pogledu mjere nije potanko izragjen, opet ga ovdje u *slici 3.* prikazujem s nekojim neznatnim promjenama i smanjen.

U prostoru *a* na sjeveru bila je sama talionica, te su ondje nekoć bile dvije male peći h_1 i h_2.

Temelji od crveno-pečene ilovače imagjahu premjer od 90 *cm*. Tik do njih našla se je množina pepela i gvozdene troske, koja se pošljednja u raskopanoj zemlji često nalazi. Od te talionice išao je ispod zemlje zidani kanal *c* prama zapadu do kraja zaravanka.

U prostorijama b_1 i b_2 sudim da je bio majdan za obžiganje, a možda je bila i kovačnica. Nasuprot za kosi prostor, kao i za prostorije g_1 i g_2 na oluk obzidane, ne znam, za što su bile. Beg

Čekić zabilježio je na sjeverozapadnoj dugoj strani zgrade samo onaj jedan segmenat g_2 , a ja sam ondje vidio dva segmenta.

Prostorije d_1, d_2, d_3 i d_4 na istoku te gragjevine bile su očevidno stanovi. Bile su potaracane opekom (pa se je ovdje i mnogo lijepa našlo), koja je na običnom, pompejanskim crvenilom obojenom temelju pokazivala bijele pruge i smegju, listu sličnu slikariju.

Dva trijema l_1 i l_2, koji pripadaju ovim za obitavanje odregjenim prostorijama, bila su nasuprot popogjena kamenitim pločama od neogenog vapnenog lapora, što ga se u okolici Sanskog Mosta često nalazi.

Najznamenitiji predmet, koji je pri tome otkopavanju nagjen, jesu tri ćulčeta (željezne svinje, Eisensäue) od napola staljenog željeza, od kojih su dvije težile svaka blizu 4 met. centa, a treća manja oko 90 *kg*. Nabavio ih je zemaljski muzej.

Materijal, od koga su ta ćulčeta, kao i cijeli ustroj talionice pokazuju nam, da se je u Rimljana željezo talilo samo u malim pećima i na veoma primitivan način. Jer makar da je u najbližoj blizini znatna vodena snaga rijeke Sane, ipak su talionicu sagradili na visokom zaravanku na obali te rijeke, tako da su njihove, dakako lake batove u talionici pokretale ljudske ruke.

S obzirom na bakreni novac, nagjen u toj talionici, treba još navesti, da mu je pismo vrlo nejasno i da po sudu gospodina kustosa dra Truhelke potječe od jednog Konstancija (valjda od Konstancija II., 317.—362. p. Is.), dakle iz veoma kasne perijode.

Najposlije mi pripovjediše i to, da se pri niskoj vodi u koritu Sane sasvim blizu te talionice na mjestu Mostištu vide ostanci podmoskih stupova. Kako je baš onda bila velika voda u Sani, nijesam mogao utvrditi istinitost toga navoda.

Po tome, što je rečeno, otkopan je pretraživanjem Trožića samo posve malen dio rimske naseobine, koja je po nagjenim zidinama i po rasutom daleko unaokolo gragjevnom materijalu morala biti u Šehovcima.

Od prilike tri kilometra zapadno od Sanskog Mosta izvire golemo vrelo Zdena ispod neke vapnenaste stijene, koja odmah čini ovelik potok.

Zidom od 2·9 *m* debljine, koji se s obje strane naslanja na stijenu, ogragjeno je to vrelo i tako učinjen basin s kraćim premjerom od 15 *m* i duljim od 20 *m*.

Ta je ograda ozidana od prikupljenog i lomljenog kamenja lijepom, u kome je primiješano mnoštvo zdrobljene opeke, a s obje je strane obložena lijepo na zubove tesanim kamenom. Ja i taj basin smatram rimskom gradnjom. O tome, za šta je nekoć služio, može danas biti samo nagagjanja, samo o tome, da je kad god služio kao kupalište, ne može po velikoj studeni izvor-vode nikako biti govora. Nego mi u Šehovcima pripovijedaše, da je naprama ovome mjestu na ravnini lijeve obale sanske nekoć bila velika

varoš, kuda je vodio rečeni most. Nijesam imao vremena, da pretražim onu ravan, a nijesam ni primio obećane mi vijesti o tome, da li se onuda vigjaju temelji od zgrada, naročito rimskih. Ako pošljednje stoji, onda je lasno protumačiti ogradu nešto višeg vrela Zdene kao reservoar vodovoda za upitnu rimsku naseobinu.

Da sad ostavimo glavnu dolinu Sane i da krenemo preko Starog Majdana uz potok Staru rijeku u područje bogatih željeznih rudnika, gdje se i danas kopa željezo, pa ćemo na različitim mjestima naići na ostanke rimske kulture.

Tako kod žandarske kasarne u Starom Majdanu čuvaju rimski kamen s relijefima, — očevidno nepotpunu grobnu stelu. Na kamenu vide se na gornjoj strani poprsja jednog muža, koji u ruci drži smotak, jedne žene, i niže manja dva dječija poprsja.

Ploče s natpisom, koja je nekoć bila ispod poprsja nema više. Kako sam se uvjerio iz službenih izvora, iskopan je taj kamen šezdesetih godina na nekoj livadi blizu kuće Riste Vukelje u mjestu Oštra luka, koje leži u glavnom dolu sanskom na lijevoj obali.

Idući od Starog Majdana uz potok, opazio je nadalje gospodin rudarski povjerenik Vorliček niže jame Vukulje podno obronaka uz lijevu obalu Stare rijeke crvenkastu zemlju, te iz nje izvadio komad željezne cijevi, koji se sasma dobro raspoznaje kao ulomak solunara od rimske peći. Sasvim blizu, zapadno od toga mjesta, pokazaše mu na jednoj njivi „Crkvinu svete gospice“. Po tlu vidjelo se je na onom mjestu više hrpa snesenog kamenja iz potoka, ali ni opeke ni lijepa. Ja ipak mislim, da je po karakterističnom nalazu rimskog solunara ondje negdje morala stajati rimska zgrada.

Po rečenom pouzdaniku nagjoše nadalje kod mjesta Stare rijeke u potoku nedavno rimski zlatni novac, ali Vorliček nije kod kuće zatekao čovjeka, koji je našao novac.

Ali u briševskom groblju našao je Vorliček dva rimska nadgrobna kamena, ukrašena temeljem i vijencem, koji su, koliko ja znam, još posve nepoznati. Jedan od ta dva nadgrobna kamena visok je 90 *cm*, širok 32 *cm*, a debeo 30 *cm*, te na prednjoj strani ima latinski, veoma već izlizan natpis. Drugi, 190 *cm* visoki, 47 *cm* široki i 20 *cm* debeli kamen prevaljen je i položen po širini, te je na onoj strani, koja je zemlji okrenuta, valjda natpis.

Sjeveroistočno od toga groblja uzdiže se osamljen zaravanak, nazvan Vracar-grad, koji pri premjerima od 40 *m* i 90 *m* ima eliptičan oblik.

Pričaju, da je na tom zaravanku nekoć bila crkva, te okolni žitelji pripovjedaju, da ondje u zemlji ima različitih zidina. Gospodin Vorliček vidio je pri tlu zaravanka u istočnom dijelu mnoštvo utaraka od ilovastih posuda, gragjenih prostom rukom, a u zapadnom dijelu onuda rasutu trosku. Rbine od ilovastih posuda bolja su radnja, većinom su s obje strane uglagjene, u presjeku ne razabiru se

primjese vapnenca ni bjelutkova zrnja, te su tvrgje dopečene nego prehistoričke ilovaste posude, što se obično nalaze. Jedan komad ima dosta širok izvijen okrajak, te će ove posude pripadati kasnijem prehistoričkom, ako ne već i rimskom vremenu. Pobližim pretraživanjem Vracar-grada našli bi se dakle možda ostanci bilo prehistoričke, bilo rimske željezne talionice.

Ako se sad opet vratimo u sanski dô i pogjemo cestom, koja niz rijeku vodi u Prijedor, to ćemo, mimoišavši rečeno već mjesto Oštru luku, prispjeti na zemljište Klisinu kod sela Ališića, koje se tik do Sane prostire na nekoj uzvisini. Nedaleko na zapad od ceste, stoji ovdje u gustoj crnogorici podor pravokutne zgrade, koji zovu Crkvina u Klisini.

Nedugo pred tim uzeli su odavle kamen za cestu, koju su njime nasuli. Mjestimice je zid, kojim je to mjesto ogragjeno, visok 1 *m*. Tlocrt pokazuje od istoka prama zapadu duljinu od 11 *m*, a od sjevera prama jugu 7 *m*. Zidovi su uzidani od lomljenog i prikupljenog kamenja, pri nekadašnjim otvorima upotrijebljena je na mnogo mjesta tesana sedra, a sve je zidano lijepom, u kome ima primiješane zdrobljene opeke. Zidovi su debeli 80 *cm*. U prizemlju nije bilo poprečnog zida, tako da je tu bio jedan jedincati unutrašnji prostor od 9·4 *m* duljine i 5·4 *m* širine. Rimska opeka, karakterističnim načinom isprutana, leži svuda izmegju ruševine, a još češće vigjaju se utarci od žmurnjaka, te se po tome može suditi, da je ta zgrada bila pokrivena crijepom. Tle je bilo popogjeno lijepim, pravokutnim cementovim pločama.

Nema sumnje, da je to rimska zgrada, te bi ja po tome, što je na uzvišenu mjestu uz rimsku cestu, koja je niz lijevu obalu Sane morala voditi u današnji Prijedor, sudio, da je to bila rimska stražarnica. Nego je za čudo, što su u ruševini te zgrade nagjeni ulomci zvona srednje veličine, od kojih sam dva komada našao kod kotarskog ureda u Sanskom mostu, gdje njima pritiskuju spise. Nadalje vidio sam u podoru oveću kamenitu ploču, koja je posve dobro mogla služiti kao žrtvenička ploča. Pošto su pak crkvena zvona najprije u Italiji i uopće tek u petom vijeku po Hr. — dakle pri kraju seobe naroda počeli ljevati, i to u vrijeme, kad su Rimljani već bili prognani iz naših krajeva, i pošto su u našim alpinskim krajevima za cijelo zvona još puno kašnje počeli upotrebljavati nego u Italiji, dočim je opet zgrada na Klisini sagragjena po Rimljanima i tlocrt joj nikako ne priliči crkvi, to bi se nahagjanje crkvenog zvona u ruševini podora samo tako moglo tumačiti, da je ono tek u kasnije vrijeme s kakva god razloga dospjelo onamo. Pa najposlije nije nemoguće, da su napuštenu rimsku stražarnicu u kasnije doba preudesili za crkvu.

Zemljište oko podora gusto je obraslo grmljem, ali po različitim uzvisinama zemljišta, koje se u grmlju raspoznaju, može se suditi, da je oko razvaline Klisine bilo još i više drugih zgrada.

Dalje niz rijeku ima takogjer na desnoj obali Sane zapadno od rečene ceste kod sela Zecova i ne daleko od osamljene kuće Selima Brakića strma glavica, zvana Gradina. Gusto obrasli zaravanak toga brda ima sjevero-južnu duljinu od 80 *m* po prilici i širinu od 15—20 *m*. Nijesam opazio traga kakoj ogradi, ali bi moglo biti, da joj se tamo amo nagju ostanci u gustom šipragu, koji smeta, te baš ne može da bude nikaka pregleda. Nasuprot nalaze se na zaravanku mnogi temelji od zidina, gragjenih lijepom, koji je promiješan razdrobljenom opekom. Osim toga vidio sam mnoge utarke rimske opeke i crijepa, onda željeznu trosku i više komada žrvnjeva, kako na zaravanku, tako i po pristrancima brda. Takav jedan komad žrvnja, koji sam sa sobom kući ponio, sastoji od sivog krupnozrnog pješčenjaka.

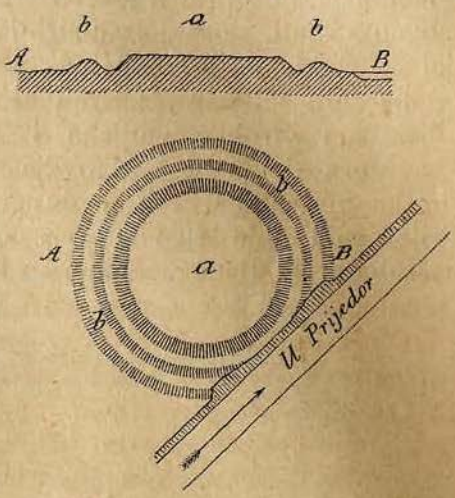

Slika 4.

Uzlaz na Gradinu vodi kroz jedan klanac, a u ovome sam vidio mnoštvo rbina od ilovastih posuda, koje je dijelom voda amo naplavila, a dijelom su provirivale iz obiju strana klanca. Rbine, kojih sam prikupio veću množinu, gragjene su vrlo primitivno od prostog materijala i slabo su pečene. Većinom pripadaju ovećim posudama veoma debelih bokova; osim utarka od jedne male zdjelice, nije im površina uglagjena, a u prelomu pokazuju crvenu ili sivu boju ilovače. Okrajci posuda svi su osim jednoga, koji je malo izvinut, uspravni, a jedna ondje nagjena rukatka nema nikakog oblika. Našaranih komada našao sam samo dva, te posve priprosti ornamenat u oba sastoji od guke, kojom je posuda opasana i ima više zareza.

Ja sudim, da su ove proste ilovaste rukotvorine neolitičke i mislim, da su Rimljani na Gradini zecovačkoj na mjestu nekadašnje pradrevne naseobine sagradili utvrdu za obranu svoje ceste, koja je tekla duž lijeve obale Sane.

Nedaleko sjeverno odovud nailazimo kod sela Čarakova, dakle već u kotaru prijedorskom, na prehistorički objekat, Toprkalu. To je nasipom ogragjena gomila, koja se uzdiže tik do ceste, od koje ju je nasjekao zapadni otkos.

Slika 4. prikazuje tlocrt i presjek te zanimljive zemljane gragjevine, koja je danas potegnuta u jednu njivu i zasijana. Okrugla gomila *a* ima na vrhu premjer od 20 *m*, pri temelju od 25 *m*, te se na $3^1/_2$ *m* uzdiže sa dna opkopa. Nasip *b*, koji je opasuje, niži je za 1 *m* od gomile. Na vrhu gomile našao sam nekoliko

sirovih rbina od ilovastih posuda, koje su vrlo slične onima na Gradini u Zecovima, a megju njima i uspravan okrajak od 16 *mm* debljine. Osim toga ležalo je ovuda mnoštvo komadića crveno-pečene ilovače bez ikakog oblika. Da li je u Toprkali bilo žrtvište ili grob, to bi se moglo samo prekopavanjem ustanoviti. Po sudu okolnih žitelja Toprkala je turska utvrda, na kojoj su nekoć bili smješteni topovi, ali svaki, ma i ne bio vještak, uvidjeće, da bi Toprkala za ovaku svrhu bila posve nepraktična i nezgodna.

Kad pogjemo još dalje na sjever, opazićemo kod kilometra 3·5 zapadno od ceste megju njivama Crkvina čarakovska vrlo ravnu, grmljem obraslu humku. Mala ta uzvisina ispripletena je temeljima rimskih zgrada, a njive, što su uokolo, koliko sam ja mogao vidjeti, posute su u širini od 40 a u duljini od 80 *m* po prilici — dakle na površini od 3200 m^2 rimskom opekom i ulomcima od pečenih solunara, za tim grumenovima od lijepa, kojim je primiješana razdrobljena opeka, i željeznom troskom.

Mora dakle da je ovdje u prijedorskom polju nekoć bila rimska naseobina. Ali i desna obala Sane megju Šehovcima i Prijedorom nije sasvim bez ostanaka prehistoričkih i rimskih naseobina. U Begogačanima uzdiže se naime strm a već iz daleka

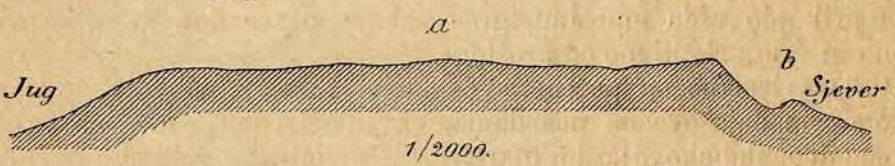

Slika 5.

vigjen brijeg sa zaravankom na vrhu, nazvan Glavica, s koga je veoma lijep pogled na dolinu Sane i prijedorsko polje. Tome brijegu *slika 5.* pokazuje presjek. Zaravanak *a*, na kome je nekoć bila nasipima ogragjena prehistorička naseobina, ima eliptički oblik, i sjevero-južnu duljinu od 150 *m* po prilici, pri širini od 70 do 75 *m*. Na sjevernoj strani, a djelomice i na zapadnoj još je očuvan nasip i šanac *b*. Sa dna od prilike 4 *m* širokog šanca uzdiže se prama spoljašnjoj strani nasip na 1—1 $^1/_4$ *m*, a s nutarnje strane gornji zaravanak na 12 *m* od prilike.

Tle slabo obraslog zaravanka zasuto je mnoštvom rbina od ilovastih posuda, kao i od pečenog ilovastog grumenja bez oblika, pa se često vigjaju crveno ožareni komadi glinastog škriljevca, onuda razbacani. Rbine od posuda sastoje od finijeg materijala, te su puno bolje gragjene i pečene nego one na Gradini zecovačkoj. Površina im je većinom s obje strane uglagjena, te crno ili crvenosmegje obojena. Osobito je lijepo gragjena u presjeku pravokutna, široka ručka, a lijepo je ornamentiran utarak plitke, rgjaste zdjelice sa slabo izvijenim okrajkom.

U cijelosti sjećaju me i ove ilovaste rbine vrlo na ilovaste posude halštatske perijode iz gomila kod Viza u Štajerskoj, pa

da baš i ne stavim te rbine u tu perijodu, opet bih htio naglasiti, da svakako pripadaju mlagjoj epohi, te će po tome i naseobina na Glavici biti mlagja, nego ona na Gradini kod Zecova. Zidinama nije se na Glavici našao ni najmanji trag.

Nasuprot naigje se 400 *m* južno od Glavice tik do obale Sane na inokosnu, strmu i gusto obraštenu glavicu, koju nazivaju Crkvinom, na kojoj je nekoć stajala rimska zgrada. Na zaravanku, koji zaprema 60—80 četvornih metara i koji je posve obrastao, nijesam doduše pri površini mogao da razaberem nikakih zidina, ali su mu pristranci puni gragjevnog kamena i opeke, uz koju još prianja tipski rimski lijep; onda ima ovdje mnoštvo utaraka rimskoga crijepa i ogrijevnih solunara, rbina od ilovastih rimskih posuda i željezne troske; mora dakle, da je na Crkvini stojala rimska zgrada, koja se je ložila.

Po položaju na ovako strmom brijegu, pa tik do rijeke Sane, sudio bih da je to bila rimska utvrda, koja je, s obzirom na malen prostor rečenog zaravanka, valjda sastojala samo od rimske stražarske kule.

Idući sada od Prijedora dalje niz rijeku Sanu, za dugo ćemo ići krajem, gdje do sada nijesu nagjeni nikakvi rimski ni predrimski gragjevni objekti, i tek u okolici Blagaja opet nailazimo na ostanke od naseobine iz doba rimskog gospodstva.

Kad sam prije nekoliko godina obašao lijepi podor grada Derviši kod Blagaja, udarilo mi je u oči, da je u visokoj kuli te gradine uzidana jedna jedincata cijela rimska opeka.

Ja sam to sebi tako protumačio, da je ta cigla u svoje vrijeme donesena iz bližih razvalina rimske naseobine u Rakanima, južnozapadno od Novog, pa da su je kao neko čudo uzidali u kulu sredovjekog grada.

Ali na povratku odmah sam ispod gradine na dnu opkopa vidio utarak rimskog crijepa, pa pošto sam, time potaknut na pažnju, stao tražiti, našao sam još više komada opeke i crijepa. Nijesam onda imao vremena, da tu stvar dalje ispitujem, ali sam tu skoro naišao na vijest od g. učitelja Ivančevića[1]), po kojoj je na polju, koje se prostire sjeverno od te razvaline, pri oranju nagjeno mnogo komada opeke. Ulomci, koje sam našao na dnu opkopa, potječu takogjer sa brda i svakako pripadaju rimskim opekama. Može se dakle suditi, da je i na polju kod Derviša bila rimska naseobina, koja se je valjda prostirala uz kakvu rimsku cestu, što je vodila iz doline Japre prama bos. Kostajnici.

Kad sam prigodom jednog montansko-geološkog pretraživanja u Blagaju pohodio i ubavu dolinu Japre, opazio sam, da su kola najednoć iz mehke gline dospjela na tvrgje tle. Kad sam stao istraživati uzroke toj promjeni, našao sam da je ne samo put, nego

[1]) Glasnik zem. muzeja u B. i H. 1891. str. 321.

da su i njive do njega sasvim posute željeznom troskom. Na putu iz Blagaja u Čele naišao sam na više takih troskovišta, a jedno od njih bilo je dulje od 1. *km*. Osim toga vidio sam uz put više troskovišta, koja su bila gusto zasagjena hrastovima. Troska u dolini Japre sva je istrošena a na mnogim se je mjestima posve raspala u prašinu poput pepela, od koje je inače žuto glinasto tle onuda, kuda dopiru taka troskovišta, crno, te su i njive otuda vrlo plodne. Tolika rastrošenost troske, izmegju koje su po troskovištima već porasli hrastovi, pa onda to, što se u naroda onoga kraja, makar da sasvim dobro poznaje trosku, nikaka tradicija nije očuvala o majdanima u dolini Japre, pokazuje: da se je ovuda u pradrevna vremena kopalo i talilo željezo i da je taj obrt prije davnog vremena već prestao.

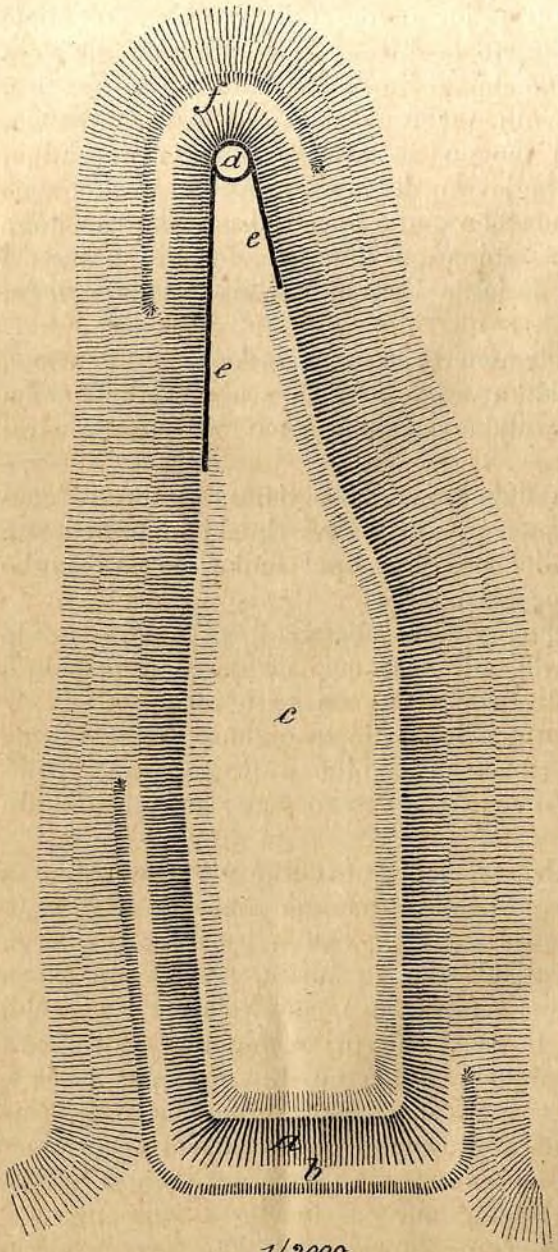

1/2000.

Slika 6.

Nedaleko od takog ovećeg troskovišta, koje je djelomice preorano, a djelomice drvljem obrašteno, našao sam megju oranicama na nekom predbriježju brda Ovan-grada rasutu množinu rimske opeke, a naročito crijepa. Tik do zapadnog podnožja Ovan-grada primijetio sam nadalje neku uzvisinu, gdje da je po pričanju nekada bila crkva. To je razvalina neke rimske zgrade a oko nje pune su njive rimske cigle. Od prilike 50*m* južno od te razvaline ima u zemljištu više udubina, gdje su već prije više godina otkopavali grobove. Ovi su grobovi uzidani kamenom i bili kamenitim pločama poklopljeni, pa su po tome po svoj prilici bili rimski grobovi.

Sve me je to potaklo, te sam i Ovan-grad razgledao. Taj grad, koji je ovdje po površnom nacrtu prikazan (*slika 6.*), sagragjen je na uskom povoru brda, koji se prostire od juga prema sjeveru, te se samo na jugu hvata brda iza njega, a inače sa svih strana, a naročito s istoka, strmo opada.

S južne strane pruža se upoprijeko preko povora na 50 *m* duljine od prilike od zemlje i kamena nasuta ograda *a*, s polja visoka 12 do 15 *m*, koja se prama nutrašnjosti lagano spušta. Ispred tog nasipa teče nadalje 4 do 5 *m* dug a sada 2 *m* dubok jarak *b*, koji se na zapadu još dosta daleko proteže uz nasip grada. Od poprečnog nasipa prema sjeveru sužava se s obje strane nasipom opasani i do 260 *m* dugi unutrašnji prostor *c* sve više, te se svršava okruglom kulom, koja je zidana lijepom od kamena, a ima od prilike 10 *m* u premjeru i opkopana je jarkom. Čini se, da je jarak *f* isprva bio sastavljen s jarkom *b*, dok veoma strmoj istočnoj strani toga jedva da je trebalo. Od kule vuku se s obje strane jaki, lijepom (malterom) zidani zidovi *e* prema jugu, a vapneni lijep svuda je promiješan razdrobljenom opekom. Unutrašnjost grada sada je zasijana, a po oranicama rasuto je uopće mnoštvo rimskog crijepa. Nema sumnje, da je Ovan-grad u prvo vrijeme bio prehistorička nasuta gradina, od kojeg su se još očuvali nasipi južnog dijela. Poslije valjda su ga, naročito u sjevernom dijelu, Rimljani utvrdili bedemima i kulom, te je služio za zaštitu naseobini, koja se je prostirala podno brda. Po svemu, što je rečeno, biće da je u te rimske naseobine ispod Ovan-grada bio živ željezni obrt, od koga potječu kako troskovišta, tako i ona po dolini Japre rasuta troska.

* * *

Kad ukratko prikupimo sve, što smo ovdje rekli, to ćemo se uvjeriti, da je u relativno ne baš prostranom području Sane već na 7 različitih mjesta nagjeno prehistoričkih, a na 21 mjestu rimskih objekata, većinom ostanaka od naseobina i gragjevina. Makar da se pretraživanje toga područja nipošto još ne može smatrati dovršenim, to nam ipak već sada udara u oči, koliko rimski objekti prevlagjuju spram predrimskih, te se po tome čini, da je bogatstvo ovih krajeva oko Sane u željezu tek u rimsko doba steklo vrijednost i da su onda te strane gušće naseljene. Uskoro mislim nasuprot ovome opisati drugi jedan kraj, gdje su opet prehistorički ostanci nagjeni u daleko većem broju, jer su ondje prilike povoljnije bile za prehistoričke narode, koji su živjeli o stočarstvu i ratarstvu.

Књижевност.

Наука о човјеку.

Приопћио **Ђорђе Стратимировић.**

Текућа година донијела нам је књигу, којој желимо овдје неколико симпатичких ријечи да посветимо. Под истим насловом, који нашем чланку дадосмо, издао је у Биограду професор Љубомир Миљковић своје дјело[1]). Миљковићева „Наука о човјеку“ има два дијела: соматологију и антропологију, уз то предговор, преглед и два регистра. Књига је снабдјевена таблицама и многим сликама у тексту.

Соматологија, т. ј. наука о саставу човјекова тијела, његових органа и њиховим функцијама, узета је у књигу усљед наставнога плана краљевине Србије и предметом је средње школе. Овај дио, који одговара чисто школској потреби, испада из опсега овог нашег посматрања, и ми прелазимо одмах на други дио књиге.

Професор је Миљковић своју антропологију (стр. 385—521) подијелио на троје: I. о људским расама, II. како се развијао људски род, и III. о исконској постојбини човјековој.

У првом одсјеку износе се основе краниологије, тумачи се бистро и схватљиво начин мјерења лубање, што може да послужи за добар напутак у томе правцу. Трећи дио обухвата ипотезе и теорије о домовини исконскога човјека.

Одсјек пак „Како се развијао људски род“ описже све оно, што „шире слојеве“ нашега народа прије свега занима, и што је за нас актуално.

Госп. професор Миљковић се у овој чести своје књиге није ограничио само на то, да читаоца упозна с научним стечевинама у других народа, него износи свуд и скорашње податке, који потичу нарочито из Србије.

Прилози к палетнологији из краљевине Србије растурени су по разним публикацијама и нијесу свакоме приступачни, за то и јесте врло подесно што се у књизи даје преглед дојакошњих резултата. Тако н. пр. говорећи о најстаријим становштима предисторијскога човјека, именује (стр. 431—432) дотичне пећине у Србији. Између ових као да је најзнаменитија пећика Дубока на ријеци Неку, гдје је, уз коштане рађевине (игле) и рбине од судова, нађено и много костију од динотерије (Dinotherium) и пећинског медједа (Ursus spelæus).

Што се пак тиче остатака из каменога доба у Србији, то је досадањи успјех много већи. На странама 450—456 изредана су налазишта и нахођевине. За овај период као да је крај нуз ријеку Нишаву посве важан. Интересно је, да се находе предмети, који се обликом подударају с такима, који се још и данас употребљују, а тек се материјалом једни од других разликују — н. пр. (стр. 452) „у шљуначкоме пољу Нишаве према

[1]) Наука о човјеку, соматологија и антропологија за школску и приватну потребу, израдио Љубомир Миљковић. С 11 таблица, 2 карте и 244 слике. Београд, 1891. (Цијена 5 динара).

Бањи, не далеко од Врежинског брда, нађен је одломак од сјекире, а с њим и један вјештачки израђен кремени комад, по свој прилици одломак од каменог ножа или врх од стријеле. Оваквом сјекиром, али гвозденом, служи се и данас већина народа на Балканском полуострву". Овдје ћемо да додамо, да узгред и други један писац[1]) спомиње, да је нађена „у нишавском шљунку, код брда Врежине, једна тестерица од камена".

Прелазећи на метално доба у дјелу госп. Миљковића, налазимо на странама 492. и 494. нахођевине од бакра, а на странама 512.—514. оне од бронзе и гвожђа. Врло је згодно, што су у књигу узете дотичне слике из „Старинара". Таблице VII., IX., X. и XI., приказују ове лијепе предмете. Од особите су цијене разноврсне гривне и једна поковица (дијадем, таблица IX. бр. 7.). Поковицу сличног облика (али на жалост тек истрошено комаће) нашли смо љетос и на Гласинцу. Интересни су још привјесци у лику јелена, коња и вола, а и сапињаче (фибуле) старо-италског облика (Peschiera).

Култури метала припадају и предисторијска гробља по Босни и Херцеговини. Гробне гомиле, којих од Романије-планине до Дрине на много тисућа има, као да се настављају и с оне стране ријеке, на српскоме земљишту — бар на горњем току Западне или Голијске Мораве, између Пожеге и Чачка, доста их је констатовано. Осим овога краја још се находе и у долини ријеке Нишаве. Иначе као да су гомиле ријетке у Србији[2]), дочим их пак у Тракији на многа мјеста опет сретамо, гдје и интересних мегалитских споменика има. За гробне гомиле по Балканском полуотоку, држи се, да потичу од трако-илирских племена, дочим се мегалитски монументи Галатима (Галима) приписују (стр. 470).

Проф. Миљковић (стр. 470 и даље) говорећи о „Могилама" (Tumuli), сабрао је и резултате предисторијских испитивања по Гласинцу. Износећи начин сахрањивања на Гласинцу, вели г. писац (стр. 475.): „лијеш се положи на голу земљу, поред њега се ставе све драгоцјености, што их је умрли за живота имао, да их понесе на други свијет, па је онда на лијеш бацато камење, док се над њим не подигне повећа хумка. Под великим теретом од камења остаци су љешина тако здробљени, да се сада налазе само (?) смрвљене кости, и само у рђим приликама могао се распознати њихов првобитни положај."

На темељу искуства — стечена при љетошњем раскопавању од подруг стотине гомила на Гласинцу — желимо овдје, погледом на начин сахрањивања, њеке нове моменте да изнесемо.

Старински народ, који је своје умрле на Гласинцу сахрањивао, пазио је на лијеп топографски положај гроба; погребљивао је покојнике с одјелом, оружјем, накитом, клао парипа, пак и њега до господара стављао; родбина прилагала је посуђа и свога накита; напокон подизала се доста трудно гомила, и то по свој прилици на усклис.

---

[1]) В. Карић „Србија", Биоград 1888., стр. 87.

[2]) Још их спомиње и М. Ђ. Миличевић у своме дјелу „Кнежевина Србија", Биоград 1876.; и то: стр. 69. у Липовици, у Биоградском округу; онда стр. 789. у Ноарини, код Алексинца; најзад стр. 1029. у Стишкој равни, код Костоца (на Дунаву) Послије у књизи (истога писца) „Краљевина Србија" (нови крајеви), Биоград, 1884. стр. 181. стоји, да у Пиротском пољу има старих „могила".

Све ово доказује, да су ти наши предшасници у овим земљама, према умрлима с великим пијететом поступали. Стога није вјероватно, да су покојника готово варварски засипавали камењем, које би драго тијело већ на њихове очи размрскало. Приличније је претпоставити, да су при сахрањивању лешине како год повећим каменима или гредама заштићаване, а врх такога крова да се слагала гомила.

Дакако да се послије једно двије хиљаде година тешко тектоника гроба разабрати може, али се ипак сачувао на једноме мјесту, усљед посве локалних сретних прилика, можда једини примјер, који завјесу прошлости у неколико раскрилити може.

Нека опсервација, коју при овогодишњем копању учиниемо, поводи нас, да велику важност положимо на једно прошло извјешће др. Трухелке[1]).

Предречени на једноме мјесту вели: „Ова гробна гомила једина је између оних дојако по Гласинцу отворених, у којој је лешина сахрањиванога иоле била заштићена од каменог терета, који је врх ње лежао. Лешина је наиме била покривена брвнима, и тек врх ових подизала се гомила. Нашао се још размјерно веома добро учуван боров балван од 1·20 *м* дужине и мјестимице до 25 *цм* ширине. Балван бијаше обложен од прста дебелом, црном кором, која се образовала трулежним процесом из дрвета и која је кора, усљед из дрвета избризгане смоловите сумјесе, исто изврсно конзервисала, тако да је дрво испод те коре још имало и боју и жилавост отоич усјечена дрвета.“

Ако ово извјешће у свезу доведемо са својом опсервацијом: да готово по свим гомилама редом (и у онима, гдје није било никаква трага од гаришта, и који су чисто скелетски гробови били), наиђосмо на трње угљена од дрвља — онда ваља вјеровати, да су то угљени останци од греда, које су поцут оне ванредним случајем затечене таванице, лешину покривале и подницом за средину гомиле биле.

Састав таке таванице замишљамо себи као онај у колибе на сојишту близу Шусенрида, који проф. Миљковић (стр. 484.) овако описује: „таваница начињена је из облица, које су једна до друге положене.“

Напокон констатујемо, да је у књизи госп. Миљковића дикција бистра и језик добар; али би ипак њеколико ријечи радо замијенили другима. Тако држимо, да би ваљало вавијек ријеч гомила употребљавати; „громила“ (на Гласинцу) и „могила“ (у Србији[2]), тек су локалан говор. За „агршак“ (Spinnwirtel) боље је рећи прешљен (од прести), који израз на Гласинцу чусмо. Ријека По, гласи у нас Пад (по латинскоме); умјесто сфинке, ваљало би рећи сфинга; за феничани, боље је финичани (Phönix = финик). Предмети „за вјешање“, називају се обично привјесци (pendeloques, Anhängsel); а ријеч Kjökkenmöddinger (Küchenabfälle) замијенили бисмо с „кухински смет“; за њемачку ријеч „глечер“ (Gletscher) пак, свакако ваља рећи леденик.

---

[1]) Dr. Ćiro Truhelka „Die Nekropolen von Glasinac in Bosnien“, Wien 1889. (Separatabdruck aus den Mittheilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien). Стр. 23.

[2]) Карић „Србија“, стр. 87. у напомени вели, да се у Србији хумке зову и могилке и могиле; — исто и Милићевић „Кнежевина Србија“, стр. 1029.

Завршујући, признајемо радо велики труд, који је госп. писац уложио, да му дјело и по садржају и по облику што савршеније пред свијет изађе — и поздрављамо „Науку о човјеку“ искреном добродошлицом!

V. Radimskoga „Prehistorička nalazišta“.

Priopćio dr. **Mavro Hoernes.**

Ako smo, pri uvrštenju Bosne i Hercegovine u onu kulturnu sferu, koja je, kod uregjene uprave, i znanstvenom istraživanju u cijelom njegovome opsegu otvorena — mogli unaprijed iščekivati, da ćemo na gdjekojem, naročito prirodoslovnome polju naše znanje znatno obogatiti, to moramo bogastvo ovih zemalja pogledom na istorijske i predistorijske spomenike činjenicom obilježiti, koja nije tako sigurno na dogledu bila i koju stoga udvostručenom radošću pozdraviti možemo. Ova činjenica sada već stoji iznad svake dvojbe. Otkako je ustanovljen zemaljski muzej za Bosnu i Hercegovinu i otkako otpočeše njegova priopćenja u ovome časopisu, te otkako se organizovaše redovita otkopavanja na predistorijskim nalazištima — postigoše se resultati, koji svakoga antropologa i arheologa nadahnuti moraju s osjećanjem najtoplije zahvalnosti prema prosvećenoj vrhovnoj upravi ovog administrativnog područja. Ovo čustvo zahvalnosti tim je življe, kad se zna, da se one tvorevine sve bolje razvijaju, da će se oni radovi bez prekida produžiti — tako da se perspektiva otvara, gdje će nam Bosna-Hercegovina biti ne samo premcem sličnih područja, već upravo kao uzor prednjačiti.

Izmegju muževa, koji su se oduševljenim pristajanjem uza smjerove vlade, naročito arheološkom istraživanju zemlje posvetili, uživa ime rudarskoga satnika Radimskog već odavna zaslužen glas, a osobito čitaocima „Glasnika“, kom je rečeni jedan od najrevnosnijih saradnika, nije potrebno napominjati, s kojom ljubavlju i predanošću Radimský u dokolno vrijeme predistorijska nahodišta pohagja, ispituje i opisuje. Poznato je, kako je on, po njegovim prethodnim radovima u drugim zemljama, poglavito sa ispitivanja i opisivanja halštatskih i rimskih grobnih gomila u Vizu (Wies) u Štajerskoj, kao mnogo iskusan muž za taku djelatnost posve pozvan.

Rudarski satnik Radimský odvažio se, da svoja obilata praktična iskustva i svoje, osobito na polju austro-ugarske predistorije stečeno teorijsko znanje u knjigu složi, koja će za više svrha da služi. Knjiga ima naslov „Prehistorička nalazišta, kako se pretražuju i kako se s nagjenim predmetima postupa, s osobitim obzirom na Bosnu i Hercegovinu i one krajeve u austro-ugarskoj monarhiji, gdje ima prehistoričkih ostanaka. S jednom tablicom i 337 slika u tekstu. Izdala zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu u Sarajevu 1891.“

Glavna je namjera knjizi: da svima onima, koji se u Austro-Ugarskoj, navlastito pak u Bosni i Hercegovini kao ljubitelji za predistoriju interesuju i koji se s njome pobliže baviti žele, pruži uputstva, koja će im posve ukratko i pomoću mnogobrojnih snimaka iznijeti najvažnije iz te znanosti, i to koliko u čisto teorijskoj formi, toliko i u obliku praktičnih savjeta za vlastito lokalno

istraživanje. Knjiga, koja je u pregjašnje doba ovoj zadaći odgovarala: Ed. Sacken-a „Naputak za poznavanje neznabožačkih starina“[1]), sada je zastarjela a ni ilustracije joj nijesu tako obilate, kao u novome djelu Radimskoga. Noviji radovi, koji istoj cijelji hoće da odgovore, ili su preveć ukratko sastavljeni, kao direktora A. Fos-a „Pametar, za otkopavanje i pohranjivanje starina“[2]) — ili se ograničavaju na druga lokalna područja, kao I. Ranke-a „Naputak pomoću klasičkih primjera za antropološko-predistorička opažanja“[3]), koji je dio „Naputka za znanstvena opažanja na putovanjima po Alpama“, što ga izdaje njemačko i austrijsko alpinsko društvo. U sličnom djelu izašao je još prije Virchow-ljev naputak za antropologiju i predistorička ispitivanja, koji je ali tek od prilike jedan tabak zapremao a nije slika imao.

Rad, kao ovaj Radimskoga, od osobite je cijene za zaposjednute pokrajine, gdje još toliko neobdjelavanih nalazišta i gdje toliko još tako reći u drijemežu boravećih sila ima, čija se rodoljubna zauzetost za najstariji kulturni perijod njihove zemlje probuditi mora, dajući im ujedno srestvo, da svoja rekognosciranja i pribiranja strukovnjački obavljaju i s otim zadatak zemaljskog muzeja podupiru.

Djelo s toga izlazi u trojakom izdanju, naime na njemačkom i bosanskom jeziku, u potonjem dvaput t. j. s obojim u zemlji uobičajenim pismenima. S ovom tako reći popularnom zadaćom, nije vrijednost knjige nikako iscrpljena. Radimskoga „Prehistorička nalazišta“ biće i izvan onoga gori rečenoga čitalačkoga kruga, u strukovnjačkom svijetu, koji prve nastave o osnovama predistorije već ne potrebuje, sa zahvalnošću primljena. Jer knjiga sadrži u nadovezi sa svakim tipskim pojavljivanjem, koje se u njoj opisuje, sabijen pregled svega onoga, što se dosad pogledom na predistorijsko istraživanje Bosne i Hercegovine privrijedilo, te tim pruža u podesnoj formi zamjenu za muzejski časopis „Glasnik“ za one mnogobrojne osobe, koje se potonjim zarad nepoznavanja jezika ne mogu neposredno da posluže. Prema tome smijemo djelu Radimskoga i strogo znanstven značaj da priznamo, i da izrečemo naše radovanje, što će mnogo doprinijeti, da se predistorijskim ispitivanjima po bosansko-hercegovačkoj zemlji i u inozemstvu zasluženo priznanje osigura.

Format, slova i papir knjige svake su hvale vrijedni, isto važi i za slike, za koje su obilato upotrebljavani klišeji iz zalihe c. kr. centralne komisije za umjetničke i istorijske spomenike, antropološkoga društva u Beču, i „Glasnika“. Počem prikazani objekti, gotovo bez izuzetka, pod nadzorom pozvanih organa i sa svom tačnošću crtani biše, to slike Radimskovog djela imaju preimućstvo absolutne pouzdanosti i mogu se smatrati vrlo dobrim, poučljivim probama predistorijskoga nahod-materijala.

Knjiga sadrži, uz općenit uvod koji objašnjuje predmet i nakanu autorovu (s. 1—8), tri glavna razdjela: I. Prehistoričke perijode, II. Prehistorički objekti, III. Postupanje s nagjenim predmetima.

---

[1]) Ed. von Sacken „Leitfaden zur Kunde des heidnischen Alterthumes mit Beziehung auf die österreichischen Länder“, Wien 1865.

[2]) A. Voss „Merkbuch, Alterthümer aufzugraben und aufzubewahren“, Berlin 1888. (za južno-njemačke prilike preradio Naue 1889.).

[3]) I. Ranke „Anleitung an der Hand klassischer Beispiele zu anthropologisch-vorgeschichtlichen Beobachtungen im Gebiete der deutschen und österreichischen Alpen“, Wien 1881.

Prvi razdio (s. 9—72) iznosi opis razdoblja, što jedno drugome sljedovaše u predpovijestnom kulturnom razvitku (starije i mlagje kamensko doba, bronzano doba, halštatski i la-tenski perijod); drugi se razdio (s. 73.—162.) bavi s tako zvanim realijama prapovijesti i jezgrom je djela. Ovdje pisac govori (što se sa naslovom „Prehistorički objekti“ [1]) prema smislu riječi posve ne podudara) o nalazištima predistorijskih kulturnih zaostataka: prirodne i ljudskom rukom izrovane pećine, staništa diluvijalnih lovaca, predistorijski stanovi i naselja, sojenice, bedemske gragjevine, žrtvišta i grobovi. Treći, najkraći razdio (s. 163.—171.) iznosi pouke i savjete o konservisanju i razašiljanju nahodina, uz recepte za prvo postupanje s njima. Kazuje se, kako valja da se ova „prva pomoć“, koja je po materijalu i stanju uzdržanja različita, izvodi po sasma eksaktnim i strogo tehničkim propisima, ako ne ćemo da izgubimo plodove tegotna rada i dragocjene nahodničke sreće.

Prinukan sam, da Radimskovo potanko poznavanje austro-ugarskih nalazišta, u koliko se ono iz mnogobrojnih publikacija, što ih imamo, steći može, još osobito i pohvalno istaknem.

Ove studije svjedoče o njegovoj ljubavi za stvar i o shvatanju pojedinosti, koje se ne dâ zastrašiti nikakvom monotonijom — što je veoma dostojno priznanja. Tà predistorija i jeste znanost, koja pri svojoj mladosti i osobenosti još nikakvo drugo prethodno školovanje ne zna, do-li revnosno pronicanje svake pojedinosti, koja nam se odaje posmatranjem u polju. Ona je — žalili mi to ili odobravali — znanost, koja se od sumarnoga obragjivanja epoha i kategorija nalazišta, još često odreći, a ograničiti mora na najtačnije posmatranje i opisivanje izoliranih pojava. Samo postojano posmatranje pojedinog oblika dovodi ovdje do cilja. Vrijeme generalizovanja, izvogjenja sveopćenitosti rezultata svakako će nastupiti, pa onda ćemo se možda imati da bavimo s manjim brojem tipskih nalazišta, kojima će druga podregjena da budu. Danas ali mora metod predistorijskog istraživanja još čisto induktivan, čisto prirodoslovan da bude. Slika, koju nam pruža svako savjesno prikazivanje predistorijskih nahodskih područja, stoga pati od neke jednoličnosti, od neke ipertrofije suvrsnih materija. Sveudilj mora se potanki opis pojedinih mjesnosti započinjati i izvoditi, opetovanja, pa i navogjenje nebitnih, možda i zaista neznatnih činjenica, ne daju se izbeći. Kano u mozajika pristaje kamen uz kamen, a malo se što dâ vidjeti od lakog i smjelog crteža, kao što ga imaju osnovne crte gdjekoje druge znanosti. Ali predistorija ima to preimućstvo, da tako posve sigurno napreduje. Možda će još zadugo neka draž nedostajati, ali bar ne će stranputicom poći.

Ovaj metod istraživanja čini predistoriju u svima zemljama, gdje se ona ozbiljno njeguje, zavisnom od pomoći mnogobrojnih sudjelača i potpomagača iz kruga lajikâ. Polje ove znanosti valja da je svakom za sudjelovanje otvoreno, koji za opravdano priznaje zahtjeve pogledom na shodnu strogost opažanja i izvještavanja, i na potrebitu opreznost pri rukovanju s objektima, kao i na izvjesnu uzdržljivost pri eksplorisanju novih nahodišta. Predistorijsko je ispitivanje stoga veoma dragocjen elemenat za opće narodno obrazovanje i za uživanje,

[1]) Autor upotrebljuje riječ u tehničko-vojničkome smislu i podrazumijeva poglavito gragjevine i slično, dočim se u arheologiji pod „objektima“ obično razumije pojedine pokretljive predmete (nahogjevine).

pouku i djelatnost inteligentnih klasa. Tu se pretpostavlja zauzetost za predistorijske starine, za davnu davninu zavičaja; i doista se ta predpostavka dosad svuda obistinila, gdje se predistorijska nalazišta u nekome broju konstatovaše. Za to će se ona i u Bosni-Hercegovini sve više i više istinitom pripoznati.

Ona zauzetost po sebi, koja bi možda pri obilju stvari, što su vrijedne da ih znamo i što nas odasvud opkoljavaju, u neku ruku čudnovata mogla da bude — ipak nije baš tako zagonetna. Bilo je vrijeme, kada se istorijskim spomenicima nad predistorijskim vavijek i odlučno prvenstvo davalo, šta više da se potonji jedva i pažnje udostojiše. Tada bijaše osnovom, istoriju srednje-jevropskih zemalja sa pojavljivanjem Rimljana započinjati, a o podrijetlu onih naroda, koji na svršetku klasičnoga staroga vijeka svijet uzdrmaše i na istoriju uticaše, tek ovlaš nekoliko fraza iznašati o istočanskom iskonu Indojevropljana i o naslagi rasa po Aziji i Jevropi. To vrijeme sada je prošlo. Prije neznana nauka, narodoslovlje, usvojila je zemski šar i prodire posvuda energično i ispitno u dubinu pojava. Toj se znanosti nije moglo omaći, da su temelji ljudske povijesti posve nedovoljni, te postade nova grana sveopćega narodoslovlja, paletnologija (paleo-etnologija) ili nauka o narodima davnine, koja je s predistorijom istovjetna.

Ova grana antropologije nije da je savremena tek u običnome smislu riječi; njezina obljubljenost odgovara i duhu našega doba, koje hoće, s prije neznanom energijom, na vidik da iznese zatrpano korjenje pojava. Sproću predpovijesnih starina, su istorijski spomenici mnogoputa tek od skučena i podusloyna značaja. Za istorijski perijod dotiču nam obično još i druga vrela, nego-li čisto arheološka. Što nam s jedne strane umiče, sa druge se dade uhititi. Pismeni svjedočanstva i spomenici neimarstva i vajarstva jedni druge dopunjuju, ili češt tek potvrgjuju. Kod predpovijesnih razdoblja drugojačije je. Tamo nema pisana predanja; tu smo samo na arheološke nahode upućeni i primorani smo, da svu svoju nepodijeljenu zauzetost na njih prenesemo. S otim je svezano, da u predistoriji lakše, bar bez tegotnih jezičnih studija i opsežnoga čitanja, sa cijelim područjem strukovnoga znanja zavladati i kompetenciju temeljitoga prosudioca postići možemo.

Dalji uzrok, zašto se danas često istorijske predistorijskim starinama zapostavljaju, slijedeći je. Istorijski se spomenici, po vremenu i mjestu, mogu uvrštavati u redove, koje bolje poznajemo. Nedostajanje pojedinih karika u ovoj ili onoj zemlji, u ovom ili onom razdoblju, manje se osjeća da je praznina, tamo, gdje imamo bolji pregled o cjelini razvitka. Prethodno i posljedno, kao i istovremene pojave u susjednim područjima, dozvoljavaju nam, da one praznine na dosta podesan način popunimo. U predistoriji pak ovo je opet drugojačije. Tu nam uvigjavnost toliko od svestranog rasvjetljavanja zavisi, da se nijednoga člana (karike) odreći ne možemo, počem, kao što već napomenusmo, tek posjedovanje čitavoga, neprekinutoga lanca, može da nam otkrije tečaj predpovijesnoga kulturnoga razvića.

Za istorijske perijode, koji su po Bosni i Hercegovini tako reći svoj arheološki talog ostavili, možemo da imenujemo, ne samo kulturne krugove, već i njihova središta. Tačno znamo, a umijemo za razne strane i primjerima potvrditi, kako su na ove zemlje, jedno za drugim a opetovno jedno drugo

zamjenjujući, uticala tri mjerodavna faktora: zapad (Italija), istok (grčki, poslije turski svijet) i sjever (Ugarska i njeni pobočni krajevi); znamo, da su najprije Rim, za tim Vizantija, Venecija, Carigrad i t. d. držali zalegje Dalmacije u političnoj ili prosvjetnoj zavisnosti. Ako pomoću rimskih grobova, natpisa i razvalina, ako pomoću takozvanih bogumilskih spomenika, ruševina negdašnjih gradića, crkava i manastira, ili po probama stare radinosti na polju industrije, danas umijemo da si predočimo slike života za onih perijoda — to niko ne će zanijekati vrijednost toga ilustracijonoga materijala. Ipak bih uporedo da napomenem, da mi još ne poznajemo središta i ishodišta toliko velikih, za sve ljudstvo staroga svijeta veoma važnih kulturnih napredaka, kao što su to bronzano doba i halštatski perijod, i da ćemo ih tek saznati arheološkim ispitivanjem onako znamenitih posrednih područja izmegju istoka i zapada, kao što je Bosna. Tek u nekoliko znamo, da je pri onom velikom procesu, kojemu valja da zahvalimo prve na jevropskom zemljištu nastale kulturne mijene, istok (a dijelom i jug) davac, zapad (i sjever) ali primac bio. Ovdje se tiče — ako i nemamo ni imena ni godine, niti znamo državne megje i vladalačka koljena — stvari od zamašna značaja; ovdje su pitanja, koja se danas po svima kulturnim zemljama revnosno izučavaju — i ne ćemo pretjerati, ako velimo, da su svi ispitivači, što se o tim problemima bave, uprli oči baš na sjeverne krajeve balkanskoga poluotoka.

S ovih razloga preporučujemo, da se zaslužna knjiga Radimskova, prijateljski primi i marljivo upotrebljuje. Knjiga je suho, strogo strukovnjački, bez stranputičenja po drugim strukama, napisana. Pisac iznosi počela i mnoge pojedinosti nauke; on je pogledom na zaključke štedljiv i ostavlja ih (što pravo čini) učenosti. Imao je razloga, što nije smatrao zadaćom svoga pera, da raspravlja poteze, već da iznese što više činjenica i da pomoću primjera svakovrsnih pojava stvori pogodnoga rukovogju. S radošću će početnik iz toga djela razabrati, da je sistem predistorije posve prost i da se vrlo lako prisvojiti dade. Opasnost zablude tek se nahodi u onoj svima ljudima prirogjenoj naklonosti k spekulaciji, ka kombinovanju raznih činjenica, koje se ne smiju sastavljati bez ozbiljna ispita. Od takoga zastranjivanja, kojem su obično povod etnološki i hronološki prividni zaključci, Radimský se čuvao.

Neke sitne zamjerke neka dovrše ovaj prikaz. Nahod od Krehina-Graca (s. 21. i dalje) ne bismo mi tako nabrzo čisto-bronzanome doba dodijelili, kao što to Radimský čini, jer pokazuje odviše stilističke srodnosti s nahodinama iz glasinačkih grobnih gomila. Isto važi i za nalaske u Sretešu (s. 24.), a naročito za nahodine iz Čatića (s. 25.; tamošnju fibulu valja tek isporediti s glasinačkim fibulama s. 52., sl. 183.—187., pa da se upozna da ove fibule, što imaju forme, koje dosad za bronzano doba još ne znamo, jedna uz drugu pristaju). Isto i toke (s. 18. sl. 37. i 38.) prije će biti iz halštatskoga perijoda, nego li iz čisto-bronzanoga doba. A i za bronzan mač iz rijeke Drine (s. 27. sl. 83.) po svoj će se prilici doskora isto pripoznati. Fibula na s. 35. sl. 106. rimska je, iz Augustova vremena, dakle ne pripada ostalim snimljenim tipovima. Mi bismo se i ustezali, da poznate one „zemne staje“ i „kućne jame“ u gornjoj i dônjoj Austriji, u Bavarskoj, Moravskoj i t. d. megju predistorijska nalazišta uvrstimo, kao što to biva na s. 82. i dalje. Zemljana posuda sa Sobunara s. 93. sl. 269.

griješkom je u crtežu prikazana kao s dvije rukatke (Ovaj ispravak važi i za mjesto, gdje se taj komad ponajprije objelodanio: „Glasnik“, 1890. s. 215. sl. 1.). Naseobina na Sobunaru i Zlatištu dosiže posigurno ne samo u čisto bronzano doba, već i u halštatski perijod, kako su to ponaosob moje otkopavanje i isporegjivanje pokazali.

Ali su ovo tek sitnice, što cijeni knjige, pri mnoštvu njezine gragje, nikakva uštrba ne čine. Svak, koji bude pomoću Radimskovih naputaka, na zemljištu Austro-Ugarske, uključno Bosne-Hercegovine, koje je tako bogato predistorijskim nahodima — stekao poznavanje i cijenjenje pravremenih zaostataka: taj će onda rado pomoću drugih knjiga razgledati i prostraniji krug, i za tim težiti, da dublje zagleda u bitnost predistorijskih kulturnih perijoda. To pomjesno istraživanje, koje potiče od domoljublja i od pojedinih nahogjevina, vavijek i svuda je početak arheološkome znanju; to istraživanje je vrelo, do koga hoće Radimskova knjiga, kao svi slični radovi, čitaoca da dovede.

Različito. — Различито.

Glasovit Bošnjak.

Priopćio **Karlo Peez.**

Mnogim junačkim porodicama, koje su potekle iz Bosne, pripada i porodica Osman-paše Pazvanoglije, koji je krajem prošloga a početkom današnjega vieka kao polunezavisni valija vidinski vladao nad velikim dijelom Albanije.

Djed mu bijaše muhamedovac iz Dônje Tuzle, koji je po kazivanju bio prilika diplomata, jer je u isto vrijeme zalazio i u džamiju i fratarsku crkvu. Otac mu Omar tako se je odlikovao u austrijskim ratovima, da je na dar dobio dva sela kod Vidina. Kad ga onda još imenovaše i bajraktarom vidinskog sandžaka, izazva njegovo bogatstvo i njegov ponos nenavist Melek-paše vidinskog. Uglaviše, da ga smaknu. Makar da mu je najmljeni ubica od straha odao tajnu, opet je svojim protivnicima dospio u šake: poslije junačke obrane uloviše ga u njegovu dvoru, koji je bio u samu plamenu, pa ga onda osudiše i smakoše.

Sin ubijenog, po kazivanju rogjen 1758., pobježe u Albaniju k protivnicima, pa se isprva dade na hajdukovanje a poslije stupi u službu paše pećkog, te onda god. 1789. s nekom četom, koju je na svoju ruku najmio, prodre do pod Temešvar i Sibinj, na što ga porta primi u milost, te mu godine 1792. vrati neki dio dobara njegovog oca. Ali on se sroti s hajducima, koji su u ono doba četovali po balkanskim zemljama, pa do danas ostaše poznati pod imenom kirdžalija — zauzme sve nekadašnje imanje svog oca, izjavi se protiv reforama sultana Selima III. i osvoji Vidin, koji je opkopao 40 *m* dubokim opkopima, tako da je grad, optočen Dunavom, bio kao kakvo ostrvo. I sada otpoče ratovanje Pazvanoglije s Turskom. Bujnu sliku, punu krvave romantike, ostavio nam je o tome dr. Konstantin J. Jireček u svojoj povijesti Bugara, god. 1876. U svome pašaluku, koji je proširio preko Nikopolja, Sistova, Ruščuka, Sofije, Niša, Kladove,

pa za neko vrijeme i preko Krajove, uzimao je Pazvanoglija porez i carinu za se, a kovao je i novac, t. zv. pazvančeta. Poljski inžiniri preudesiše mu sustav utvrda vidinskih. Divna mu vojska sastojala je od Arbanasa, Turaka i Bugara; pošljednji su mu osobito valjali kao konjanici. Baše kirdžalija stupiše u njegovu službu, tako da se je hvalio, da 100.000 momaka može dići na oružje. Vlastodršce u Carigradu podmitio je, sa vojskovogjama u Ugarskoj umio je da se pazi. Tri puta uprla je porta svu snagu, da slomi njegovu silu, i tri puta se je turska vojska morala vratiti krvavih glava i silno prorijegjena.

Srbijanski ustanak najposlije sklone sultana, te se izmiri s njime, da udare na zajedničkog dušmanina. Pazvanijin vojskovogja Alija Gušanac bude doduše razbijen od Srba i Rusa, ali za to se je on opet održao u Vidinu do svoje smrti 5. februara 1807.

„Bio je čovjek čelik-srca, junačan, silovit i nebojša, znamenit vojskovogja. Umio je do potrebe da bude kad strog kad blag, a uvijek velike duše.“ Makar da mu vojsci u Bugarskoj ostade u narodu spomen, da su se tu sročile same grozne krvopije, opet je on nastojao, da pobožnim gradnjama i zadužbinama svome imenu ostavi bolji spomen.

Ero.

Priopćio **Stevan P. Delić,** učitelj.

Naš narod mnogo pripovijeda u svojim divnim umotvorinama o nekakvom Eri, ili kako ga je pokojni Vrčević zabilježio — Heri.

Ero je uz Nasradin-hodu najpopularnija ličnost, „sojtarskog zanata“ u našega naroda u Hercег-Bosni. O njemu koliko pripovijetke govore smiješno, tolико i glupo, ali se opet na jedno svodi, da je bio humoristićan šaljivčina, kao i pobratim mu Nasradin-efendija. U Bosni se osobito pripovijeda o Eri, kao o kakvom budalašu, te ga i pripovijetke iz Bosne karakterišu kao neznalicu i prostaka. U Hercegovini je protivno. Svaka hercegovačka pripovijetka spominje Eru kao osobitog domišljana i lukavog šaljivčinu. S toga se često čuje po Bosni, a osobito u Šehер-Sarajevu, da će seljaka, ili prosta čovjeka, pa često i kasabalију nazvati Erom. U Sarajevu je to obično, a njihova posловica: „Ne zna Era, šta je peretak!“ jasno nam kaže, kako oni misle o Eri. No iza njih nije zaostala ni ostala Bosna, a da jedni drugima podrugljivo ne rekну Ero. — Tako je Ero obična riječ u Bosni, dok je u Hercegovini rijetka a teško će se čuti, osim u pripovijetkama.

No osim toga, još je jedno u Bosni. Bošnjak bi svakoga muškoga iz Hercegovine nazvao Erom, a žensku Erkinjom. Razlog tom njihovom izvađanju i nametanju imena Hercegovini kao Erskoj zemlji — napriječ je istaknut. Ali ipak ta bratska „satirična podrugačica“ ne vriježa bujnu mašту i ponos vazda junačke Hercег-zemlje, jer su to davno veliki umovi svjetskog glasa utvrdili, na kojoj su cijepi duševne sile Hercegovaca. S toga nije nužno, da ovdje pobijam tu neumjesnost braće Bosanaca, no da kažem: otkuda je i šta je baš taj oglašeni „Ero“, i šta nam je narod o njemu upamtio.

Неумрли српски пјесник, покојни Бранко, у своме дивном „Ђачком растанку“, гдје браћу једне крви, једног језика, а у једно коло позива, да братац брату руку пружи:

„Брже браћо, амо, амо,
„Да се скупа поиграмо . . . !

први је назвао Херцеговца у ономе узвику:

„Ао, Еро, тврда вјеро,
„Ко је тебе још'те тјеро!?
„Ти си као хитра мува,
„Што никада не покуја!“

Дакле Бранко је први од књижевника, који је Херцеговца прозвао Ером; али не у ономе смислу, као што га браћа Босанци крсте, но као див-јунака. Бранко није мислио на поругу, јер би га иначе звао Херцеговцем, но једино по оној грчкој „херос“ (јунак), као што га и многи од те ријечи изводе; а друго и то, да је ради самога ритма скратио — Херцеговац са ријечи Ерo . . .[1])

Покојни Вук Врчевић у првој својој књизи „Срп. народ. приповиједке“ а у једној примједби наводи, да је код нас Еро, што је код Грка — Езоп; Турака — Насрадин-хоџа; а Талијанаца — Бертолдо. Дакле ништа друго, него што каже и на стр. 185. „Помање српске народне свечаности“ описујући дервише овако: „јер их има таквих умористичних весељака дервиша, да надмашују оглашене шаљивце: Езопа грчког, Насрадин-хоџу турског и Бертолда талијанског.“

По овоме јасно је, како покојни Врчевић мисли о Ери, што у истину и јест, јер нам тако и народ о њему говори. Мени су у Требињу сељаци, причајући разне приповиједке, а особито шаљиве, казивали, да све потјечу од Тома Лера из Чепелице, Ђура Батинића с Љубомира и неког Митра из Чичева; а има их толико, да — кад би се све покупиле — могла би се једна велика књига штампати, која ни за длаку не би уступила оглашеној Насрадиновој . . . . Но највише их је — говоре — Леровијех; јер је он у томе био мајстор, а као такав и овјековјечио је име своје, замијенивши га од Томо Леро — Томо Еро; а то на овај начин:

На југу од Билеће — једно 7—8 километара — градом требињском има село Чепелица, а у њему и сада стара и чувена породица Лера. Из овога братства, казују, да је био и неки — сада покојни Томо Леро врло шаљив и досјетљив, а уз то и врло снажна људесина. Путујући Босном, а особито као кириџија у Посавину по жито, или у јесен на храну, истакао би се он испред дружине, те би заметао путем шалу, или би се начинио сулудаст, како би тим лакше од ханџија, путника, трговаца или кога већ било што измакао. Том својом шалом, или боље рећи сојтаријом, варао је гдје год је дошао, и то чинећи се свачему невјешт. Особито се путујући Босном причињао сулудим простаком и свачему невјешт, јер му је то ишло у прилог, а и дружини му; па као таковог босанске су га приповиједке

[1]) Нема сумње, да је ово потоње, и да Бранку ни на крај памети није био грчки херос. Уредништво.

и овјековјечиле, те уз то још и од Леро, одбацивши му почетно „Л“, назваше га Еро, а тим именом и сваког његовог друга, па најпослије и земљаке његове, те и цијелу Херцеговину. — У Херцеговини је друкчије. Тамо свака приповијетка говори о његовој досјетљивој мајсторији и лукавству, као што је једну уз ине и покојни Врчевић у другој књизи „Срп. нар. прип.“ стр. 69. — „Требињан Ђуро и Дрињаци“ прибиљежио о наведеном већ Ђуру Батинићу из Љубомира, како је он на очиглед испред Дрињака однио „бакрач пуре“. — Но као што рекох, највише их је Леровијех.

Тако су ми приповиједали многи, а особито ме увјеравао Трипо Боконић из Полица код Требиња, да је постао оглашени „Еро“; а ја по оној народној: „Пошто чуо (или купио), по то и прод'о“, — ево мрчим у наш „Музејски Гласник“, да и други осим мене чују то Трипово глаголање.

Kako postaje zora.

Priopćio **Ivan Zovko.**

Tuhafli (čudnovato) borami! Nešto postane ovako, nešto onako, ilem (biva) sve i najmanja stvarca i ona je kurisana (načinjena) po svom načinu i kalufu (kalupu). Hajde ko bi to i za morem i u snu pomislio, kako hićmet (čudo) božiji zora postaje. A vrlo lako postaje. Ništa ti na dunjaretu (svijetu) pod nebom nema lakše. Ne bi ni okom trepnuo, a već abatiš (ugledaš) kako se zora pomaljajući ragja i rumeni. Jedni maslahete (govore), da je sunce iznese iz mora na najveće brdo, jer svaku bogovitu noć valja da ona kroz noć sa suncem ode. Samo kad bi to jedan put usfalilo, više nikad ne bi bilo zore na bijelom svijetu. Oho — tad bi bio megjer (uvijek) pravi karamluk. Noć te noć i Bog ti pomogô više ništa. Ono, ako bi malo mjesečca, i to neznam i bi li, koji put zamjesečilo i tu bi ti sve bilo. A drugi opet tarafunišu (govore) drukčije. Kažu: u sami cik zore prije što će tamam da zora cikne, osmihne se zvijezda večernjica na danicu, i od njihova toga osmijeha stane se sve više i više pomaljati zora. Sad nekako dolazi, da na dvije ruke zabjeljuje (postaje) zora. Na ljudsku pamet kad se uzme, nekako je priličnije, da postaje, kako se ono nasmije zvijezda na zvijezdu, nego da je sunce iz mora vadi. Kud će je iz mora vaditi, šta li ima posla u moru. Opet ne znam. Može baš biti, da tako i postaje. Bog sami znade. a drugi niko. Ljudi neki ovako nagagjaju, neki onako: ga-gu, a kako je već i koje je najbolje i najpravije niko do Boga ne zna. Božije je to znanje i ravnanje.

Дрвени календар.

Приопћио **Лука Грђић Бјелокосић.**

Док није било оволико календара и писменијех људи међу нама — а то је било све до окупације у 1878. години — имала је многа кућа дрвени календар. Дрвени су календар имали особито станари, који су излазили на станове прêо љета, те хајван у планину гонили. Такове би календаре правили овако:

Човјек би узео комад љескова штапа, па би га лијепо изрезао на четири ћошета, те би се с њиме упутио попу или коме другоме писмену човјеку, за ког је знао, да има мјесловац[1]) и да се разумије у свеце. Тога би човјека замолио да му казива а он би биљежио овако: „Ево недјеља“ па би урезао крст †; у понедјељак, ако нема никаква свеца, урезао би праву црту |; у уторак, ако је мали светац, те се по штогођ прирађује, урезао би косу црту /; у сриједу се, рецимо, опет ради, урезао би праву црту |; у четвртак велики светац, урезао би опет крст †, јер се не смије радити и т. д. Тако би побиљежио по три четири мјесеца у напријед. Чим би прошла која недјеља, а он би је одрезао са штапа, па би је бацио. Тако су се људи у оно доба помагали.

Od šta su dobili svoje ime „vlašići“[2]).

Priopćio **Ivan Zovko.**

Prije nije bilo kao danas, ovliko zgoda i sedaruća (sprava). Sad čovjek gotovo ništa i ne radi. Slobodno može podviti noge, pa sjediti, kô mali kralj i samo gledati i ćeftiti (nadzirati). Samo mu se šije, samo mu se tkaje, samo mu se sve radi. Er neise (ne pitaj) nikad bolje. Otprije udri na sto živih muka i belaja, ako bi ti došao zaruret-al (nužda) dok nagješ, što ti treba. Obleti i Bunu i Bunicu (sve i svuda) i čak u devetoj mahali ako nagješ, mogao si prst u uho pa zanevenati (zapjevati). Bože moj, kad mi nešto na um pane, kako smo mi živjeli i otarasavali (otaljavati, podmirivati) i kiriju i miriju (porez), krstim se i lijevom i desnom. Danas nema u njemu žive poke, a nije viši od pedlja, pa hoće sto nekakvih skula i ujdurma (besposlica). A donekle — varda (inačica od vala) duša je blago vajmadu i pravo. Kad je Bog dao, a ljudi izmislili, a što da se tim — ko može i ko ne je Bog dao — i ne pomogne. Danas po hiljadu tovara u paprikama (fabrikama) ljudi samelju za tini tincati čas, što bi udrio dlanom o dlan. A prije ljudi po podnevi ostani, pa žrnjaj (žrvnjati, od žrvanj), pa žrnjaj, dok prituci i prevrsti prgršt onog kukavnog žita; svaki mu se zalogaj u krv okupa. Istom samo onako, da ne zapinje u vratu, prekrupni i prebunguraj s pete na devetu, kô ni sebi ni drugom. Da nosiš ono malo žita u mlin obraz ti na tle pade, nemaš s čim ni kuda; dok ovamo, dok onamo, dok se malo prospi, dok malo ujmi (dijel mlinaru, što ujmi za svoj trud), nemaš s čim kući. Ele uvijek u neku ruku kô s izjedinim u mlin. A 'nako se barem s kameni kod kuće, pa na kutnjem (kućnem) žrvnju s rukama ono premlati i Bog te veselio. Ne zna bar niko za tvoju muku i nevolju. Tako je i svakako tada bilo. Kad bi u nas koji od seljana imao bakreni koto, već bi mu se ićram (čast) nosio, kô Bog zna čemu. Ni po samim kasabama, vele, da nije bilo veliko gjejsija (nakita) i gjefaira (isto nakit) i marifela, a kamo li što drugo. Rijetko

---

[1]) У народу мјесловац = мјесјацословац.

[2]) Vlašići su jedna vrsta zviježgja (Plejade. Ur.). U Zenici zovu vlašiće još i „joldašići“ valjda od turske riječi „jol“ put, jer kazuju putnicima, kad im je krenuti na put. Megju zviježgje idu još „štapovi, kule, čardaci, pendžeri“ i t. d. Progovorićemo do zgode u „Glasniku“ o svem zviježgju u poduljem članku, jer smo za to počeli pribirati nužno gradivo iz narodne tradicije, te smo se i na nekoje prijatelje obratili, da nas u tom pomognu. Pisac.

se je moglo, od hiljadu u jednog vidjeti sat i od prvijeh glava. Pa se i tad nekako živilo i živolazilo, kô i danas, pa šta ću ti kaziyati, nekad bolje, nekad gore, danas mati, sjutra maćuha, kô i uvijek. Ljudi su se i tada nekako vladali, a brž (možda) i bolje nego li sad, šta ja znam. Izigji pred kuću, bilo je i takih, pa zaškilji (pogledaj) u nebo, pa će ti sve pogoditi iz dekike (časić) u dekiku, koje doba od dana, tamam kao i bolje nego li iz sata. Nekako po zvijezdama ovdje učerepi (proračunaj), ondje ugonjaj, pa ti pogodi vala u minutu. I najbolje pokazuju vlašići. Po njima možeš ugonetati vrijeme iz dlake u dlaku. Ima ljudi, pa će ti sve po vlašićima na tanku tancatu vlas kazati, koliko je doba noći, koliko je prevalilo gluhijeh doba, jesu li prvi ili koji pjevci i šta ti ja znam. Za to su ih ljudi još iz davnih davnina — što na vlas uredno i bez ikakve zabune pokazuju vrijeme — vlašićima prozvali.

„Bања“ код Фојнице.

Приопћио **Лука Грђић-Бјелокосић.**

Око педесет метара изнад Фојничке котлине диже се сеоце „Бања“. Већ и сам назив „Бања“ показује, да је вриједно о овоме сеоцу коју проговорит.

Село припада браћи Хузбашићима из Фојнице, а њима га је отац оставио у мираз. У селу имају три читлука и на сваком по кућа и остало, што је за читлук потребито. Са три је стране село затворено храстовим и јеловим гајевима, а са четврте је отворено према Фојници. На сред села извиру три љековита врела, која ми и дадоше повода, да штованим читаоцима „Гласника“ што год о овоме напишем. У овоме котару, а и у оближњијем, позната су ова врела као љековита од реуматичнијех болести. Особито се радо у њима купа женскиње, које пати од кости боље и од болести материце.

Најгорње и најглавније врело јест „Јама“. У њу се треба кроз доста тијесан улаз за једно три метра спустити. Када се доље сиђе, дође се у камениту пећину, коју је природа тако уредила, да се у њој може купати као у каквој вјешто начињеној бањи. Врућина воде износи по Реомиру 24·5°. У старо је доба, све до назад 5 година, ово врело једино било за купање. У њему су овдашњи Фрањевци били начинили стубе, по којијем се доље силазило. Сада тијех стуба нема, те се ту нико и не купа, него ако хоће да се из љубопитства унутра спусти, треба му метнути стубе, или се на конопцу спустити.

Из ове јаме истиче вода у поток бањски за једно 40 метара на ниже, те на извору показује топлину од 18° Реомира.

Друга два врела лежала су све до назад 5 година занемарена, те се у њима није ни купало. Прије 5 година очистили су чиновници котарскога уреда у Фојници ово једно врело и на њему оградили дрвену колибу, те се сада ту море лијепо окупати. При чишћењу овога врела нашло се јапије и јарак, ограђен каменом, куда је вода одвођена. По овоме судећи море се рећи, да је ту и прије, у старо вријеме, била ограђена бања. Највјероватније је, да су се ту купали рудари, који су радили у Чемерници, по сахата далеко од бање и којијех је била читава насеобина на Градини

спрам бање. Топлина је воде у овоме врелу иста као и она у „Јами" Јачина је врела на један секунд 1—1½ литра воде.

Одмах изнад овога врела извире врело хладне воде. Оно није са свијем хладно, те је вјероватно, да се мијеша са топлом водом. Кад би се добро уредило, може бити да би било још топлије.

Испод овога врела на једно 10 корачаји има још једно топло вреоце, које је и сада у блиьи и занемарено. Врућина му је 22° Реомира.

Када је господин Рикер, надсавјетник рударски из Беча, прољетос амо долазио, наредио је овдашњем рударском инжиниру, да му од сваког врела по неколике боце воде у Беч пошаље, ради тачне анализе. Он је то и учинио, те ћемо тако у брзо знати и са здравствено-умјетне стране, шта ова врела вриједе.

Народ ова врела држи као љековита. Томе је најбољи доказ, што се у свако вријеме море наћи когод да се купа, а по гдјекада ти треба и по два сахата чекати, док на тебе дође ред, премда море на један пут уљећи 4—6 особа, да се купају. Врело походе највише Шпањоли и Шпањолкиње из Високог и Сарајева.

Околица је бање врло дивна, да се не да описати. Од свуда се окитила гајевима, у којијем већином црногорица расте; а испод бање се пружила Фојница.

Zemaljska štamparija u Sarajevu.